

ԲՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ե Ր Ե Ս

I. ԿՌՈՒԱՆՈՂԻԿ, աղգային վիպասանութիւն (վերջ) Պերճ Պաօ- շեանցի	1
II. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, Ս. Պալասանեան	149
III. ԱՓՍՈՍ ԱՇԽԱՏԱՆՔ, բանաստեղծութիւն Գ. Բալխուղարեան	202
IV. ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, Կործ Պետերսօնի	204
V. ՎԱՆ, Ս. Անանեան	226
VI. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ՏԱՐՐԸ ՈՒՍՄԱՆ Մէջ, Գ. Տ. Ա.	245
VII. ԱՐՈՒԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՆԳԵՍՆԵՐԸ ԵՒ 1867 ՓԱ- ՐԻՋԻ ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՆԳԵՍԸ, դասախօսութիւն պրօֆ. Լալուէի	269
VIII. ԻՆՉ ԿԱՅ. բնագիտական նկատողութիւն, Աբխաղով Յովհան- նիսեանց	300
IX. ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ՀԵՅՆԷՒՅ. Թարգմ. Գէորգ Բալ- խուղարեանց	319
X. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ, Քաջբերունի	321

ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ

XI. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ԳՐԱՏԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, Գրիշ	368
XII. ԴՕՆ ՔԻՇՕՏ ԼԱՄԱՆՇԵՑԻ, Թարգմ. Յարութիւն զպրի Առա- քելեան. Գրիշ	409
XIII. ԱԼԷԲՍԱՆԴՐԻ ՄԱՆԾՈՆԵԱՅ ԽՕՍԵՅԵԱԼՔ, Թարգմ. Նի ձեռն Հ. Եղուարդայ Հիւրմիւզեան, Գրիշ	423
III VI. Victor Gebé. Catalogue de journaux publiés ou paraissant à Paris	428

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XV. ՏԱՃԿ. ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ և «Դիտականամտողով ու Հայեր» զրգոյիլը	431
--	-----

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

VXI. Temps լրագրի թղթակցութիւն	449
Յայտաբարութիւններ:	

Կ Ռ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ղ Ի Կ

(ՎԵՐՋ)

ԼԳ.

ԱՆՈՒԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ:

Հայոց ազգը միշտ պատուել ու պաշտել է իւր կրօնի և ազգի բարերարներին, նա շատ նուիրական տեղեր ունի իւր համար սիրելի ու յարգելի. նա մեծամեծ հալածանքների և բռնակալութիւնների ժամանակներումը կարողացել է միերկու օր, մի երկու շաբաթ միջոց ճարել և գնալ իւր սիրելի սրբութիւնները համբուրել:

Մինչև այսօր ևս 1000աւոր ասպարէզները մի ժամի չափ ճանապարհ են թվում ջերմեռանդ Նոր-Նախիջևանցուն կամ Հաշտարխանցուն ու Ղզլարեցուն, առ ոչինչ են համարում նրանք բոլոր կրած նեղութիւնները, եթէ արժանանում են համբուրել մեր կռապաշտ պապերից մեզ յանձնած աւանդը՝ Անահիտ աստուածուհու ոսկի արձանի տեղը, ուր մեր Լուսաւորիչը կանգնացրեց եօթն անուան տէր սուրբ կարապետի վկայարանը: Առանց ուրախութեան արտասուք թափելու չի կարող ոչ ոք մեզանից տեսնել Տաճկաստանի խորքերից՝ Արսաշէց, Զէյթունից կարմիր Փասը գլխին՝ լայն վարտիկներով՝ իւրեանց մայրենի լեզուն իսպառ մոռացած քաջ հայերին, որոնք իւրեանց ջղոտ երեսի և բիրտ պատկերի վերայ ճանապարհի ազդեցութիւնն էլ միացրած՝ կէս ժամով ծնկների վերայ ընկած մնում են արենթաթախ սուրբ Գեղարդի, սուրբ Գրիգոր բայի Աջի և ուրիշ հրաշագործ մասունքների առաջին Յիսուսի իջման տեղումը՝ Էջմիածնի հրաշակերտ տաճարի մէջ:

Եթէ հեռաւորներն այսքան երջանիկ են համարում իւրեանց կեանքի մէջ մի անգամ, զոնէ, այն սրբարար հոգերը համբուրելու, ի՞նչ կարծիք, որ մերձաւորին ոչինչ բան արգելք չի կարող դառնալ՝ տարէնը՝ ամենափոքրը մի անգամ՝ գնալ դէպի իւր ազգի պարծանաց տունը: Թող այսօր էլ Էջմիածին չտեսնողը գայ ինձ հետ սեպտեմբերի վերջերումը՝ Վարազայ խաչի կիւրակի օրը հայոց

մայր աթոռը և ստուգի, թէ քանի՞ գերդաստուն կը դռնի մի քանի օրուան ճանապարհից եկած: Սրանք մի անդամից երկու փափագ են տունում, շաբաթ օրը նրանք Մոզնու սուրբ Գէորգի զլխաքարն են համբուրում, իսկ կիւրակէ օրը Էջմիածնում Ղազարապատի ու Վանքի լայնարձակ բակերն են լըվում. սայլերի մի ծայրը մինչև Ներսէս կաթուղիկոսի անտառն է ձգվում, միւսը՝ Վաղարշապատի հրապարակը:

Ներկան թողած՝ մենք վերադառնանք մի այդպիսի հանդիսաւոր օր հոկտեմբերի սկզբներին 1770 թուերին, Վարազայ սուրբ խաչի պահոց հինգշաբաթ օրը Էջմիածին:

— Ծառայեմ, Հոգեւոր Տէր, շնչասպառ տուն ընկաւ վեհաւորան վանքի վէրիւ ¹⁾ Գալուստ եպիսկոպոսը. երեանից չորս մհասիւ են եկել, էլ մեծ ու փոքր՝ վարդապետ ու եպիսկոպոս Հարցրած՝ ջարդում են. — շուտ արէք, տեղ պատրաստեցէք, ասում են, որ խանը 50 ձիաւորով էգուց գալիս է էստեղ Ուշքիւլիսայ եղնաղի (Էջմիածնի ուխտ):

— Ձէ որ վերջացաւ այդ վնասակար սովորութիւնը, սա ի՞նչ նոր բան է:

— Մհասիւներին ոչինչ չենք կարող հասկացնել, նրանք ուղարկուած են ամէն տնօրէնութիւններն անելու:

— Լաւն այն է, որ ասես, օրյառաջ յափշտակութիւններն սկսելու, խոր հառաչանօք պատասխանեց Էջմիածի բարեկարգիչը՝ Պռօշ մեծ իշխանի սերունդ երեանցի Սիմէօն կաթուղիկոսը. այդ անիրաւների ո՞ր օրէնքն է ուղիղ, որ տուած խոստմունքները հաստատ լինէր. գնա՛, Գալուստ եպիսկոպոս, կանչե՛ր նրանց այս տեղ:

Ձէր վերջացրել բազմահոգ ծերունին էս խօսքերը, որ շաթիրների սենեկումը մի քանի սովորականից դուրս համարձակ քայլերի ձայն սաստկացաւ: Վերջին խօսքի հետ միասին դուռը թընդումով յետ բացուեցաւ և չորս զրահաւորուած պարսիկներ ներս թափուեցան:

Կաթուղիկոսն իւր հեզ և քաղցր դէմքին տուեց մի խոժոռ ու վեհ հրամայական կերպարանք. վսեմութիւնով զլուխը վեր բարձրացրեց և աչքն ուղղակի առաջին պարսկի վերայ ձգեց, որ միւսներից պատուովն էր իւր շքանշաններովը:

¹⁾ Հաւատարմատար:

— Ի՞նչ էք, ո՞վ էք, ի՞նչ էք ուզում, ի՞նչպէս յանդգնաբար առանց հարցնելու ներս էք թափվում, ահարկու ձայնով գոռաց կաթուղիկօսը, ձեզ մի տուն թողեց, ընչո՞ւ չսպասեցիք իմ հրամանին, ո՞ւմ դիմացն էք առանց գլուխ տալու հղպէս համարձակ կանգնում. մի քանի խիստ հարցեր միմեանց ետեւից շարեց նա:

Մ'հասկապետը՝ որ երբէք չէր սպասում այդպիսի մի դժուար դրութեան, մուկը կտրուեցաւ և մինչև ծունկը երեք անգամ խոր գլուխ տուեց և ձեռքով նշանացի արեց իւր թիկնապահներին յետ կանգնել:

— Խալժան ողջ լինի, կմկմաց նա, մենք մեծափառ Հիւսէին-Ալի խան սարգարի ծառաներն ենք. նրա հրամանովն եկել ենք յայտնելու, որ մեր տէրը հզուց կամենում է գալ ձեզ հիւր Ուշքի-լիսայ եղնաղի:

— Խանը մեր գլխի վերայ տեղ ունի, վեհօրթիւնը չփոխելով՝ ձայն տուեց կաթուղիկօսը, բայց դու որքա՞ն անպիտան մարդ ես եղել, որ հսքան ժամանակ կարողացել ես խաբել խանին, որ նա քեզ մի օրինաւոր լրաբեր համարելով, ինձ մօտ պատգամաւոր է ուղարկել: Խանը քեզ պատուիրե՞լ է, որ գաս վանքի մէջ լրբաբար վարուիս, քեզ հրամայե՞լ է, որ իւր կեանքի համար աղօթք անող խեղճ վարդապետներին ծեծես, այն աստիճան կորցնես խանի պատիւը, որ նրա սիրելի խալժայի մօտ առանց իրաւունք խնդրելու ներս ընկնիս և այդպէս խանգարես նրա աղօթքի բոպէները, որի մէջ խանի կեանքի համար էլ բարեմաղթութիւններ կան: Գնա՛, հրամայեց խելօք ծերունին Գալուստ եպիսկոպոսին, թուանքչիք կանչիր ու սրանց կապտօր, բանտարկիր ու ինքդ արժանաւոր պատրաստութիւն տես մեր գլխի տէր խանին ամենայն յարգանքով ընդունելու: Ես քեզ նորա համար էի կանչել, որ գնաս Երեւան, խնդրես մեր տիրոջն՝ իւր սիրելի խանգաղէքանց ¹⁾ հետ հզուց շնորհք բերի էջմիածին և ուրսխանայ իւր սիրելի հայերի բազմութիւնը տեսնելով: Գնա՛ շուտ, աչքով նշանացի արեց Գալուստ եպիսկոպոսին և ձայնն աւելի բարձրացրեց, կանչիր թուանքչիքանցը ու իմ հրամանս ճշգրութեամբ կատարիր: Իսկ դուք՝ տգէտ տէրը խաբող ծառաներ, դարձաւ նա դէպի թուրքերը, չհամարձակէք տեղից շարժուիլ, մինչև որ ես հզուց ձեզ ցցի վերայ չբարձրացնեմ տամ:

¹⁾ Աղատորդուց:

Սիմէօն կաթուղիկոսը ոչ միայն հոգեւորական էր, նա և երևելի քաղաքագէտ էր, նա խմացել է վարուելու ձևը:

Մհասիւնները ծնկի վերայ ընկան ու չոքէ չոք մօտացան դէպի կաթուղիկոսի ոտքերը:

Ոչ Գալուստ եպիսկոպոսը և ոչ կաթուղիկոսը չէին նկատել, թէ ի՞նչպէս այդ միջոցումը մի 8—9 տարեկան նիհար, մանր ու սուր աչքերով ուսումնարանի մոնթ՝ վանքի լանքեայ ֆարաջէն հազին՝ միւս դռնից ներս էր մտել, լսել սուրբ հայրապետի խօսքերը և դուրս գնացել:

Դեռ եպիսկոպոսը տեղից չէր շարժուել, որ չորս կարմիր զանգապաններ հագած շաթիրներ և վեց թուանքչի մանուկի առաջնորդութիւնով ներս մտան:

— Ձեզ ով կանչեց, զարմացմամբ և ծանրութեամբ հարցրեց կաթուղիկոսը:

— Ես, Հոգեւոր Տէր, դուրս պրծաւ երեխան, ես փոքր ժամանակ յառաջ ներս եկայ ետեւի դռնից պապիս կանչելու: (Այս ասելով՝ նա ցոյց տուեց զլսով Գալուստ եպիսկոպոսին:) Լսեցի քո հրամանը, էլ չուզեցի ուշացնել, գնացի սրանց բերի՝ թուրքերին կապոտելու:

Երեխայի արարքը կաթուղիկոսին ու եպիսկոպոսին զարմացք ու ծիծաղ պատճառեց:

— Արի աջս ան, թուրքերին չոքած թողած առանց ուշադրութեան՝ ասաց հայրապետը մանկանը. իրաւ որ կրակի կտոր, և համբուրելով երեխայի ճակատը՝ կամաց ցուցամատով խփեց երեսին և հրամայեց շաթիրներից մէկին տանել նրան միրգ տալ:

— Երանի՛ այն աչքերին, որ սրան մեծացած կրտսենի, Գալուստ եպիսկոպոս, ասաց ծերունին, ես նախանձումեմ քեզ վերայ, որ այդպիսի սանիկ ունիս, կռներդ դալար:

— Վեր կացէք, գոչեց վերջապէս հրամայաբար կաթուղիկոսն իւր ոտքերն ընկած մհասիւններին, խալճան ներողամիտ է. ձեր կեանքը բաշխում եմ, այն պայմանով միայն, որ իսկոյն վերադառնաք Երևան և մի առ մի պատմէք մեր ողորմած խանին, ինչ որ տեսաք ու լսեցիք: Եթէ մի խօսք բաց էք թողել, էլ ձեր զուլը կը թռչի, բայց վերջումը խնդրեցէք իմ կողմից խանին, որ բերել տայ սիրունիկ խանզատային՝ փոքրիկ Սուէյմանին ու նրա զլխով երեք անգամ՝ ձեզ պտտեցնելով՝ ձեր կեանքը ձեզ բաշխի ու պատ-

ուից չձգի. ասացէք, որ ես եմ խնդրում: Սպասեցէք, հրամայեց նա, երբ թուրքերն անդադար դուրս տալով՝ յետ յետ էին դիմում:

— Բերէք ներսիցը մի թօփ կարմիր մախմուր ու չորս թօփ կանաչ զադաք, դարձաւ Կաթուղիկոսը դէպի շաթիրը:

— Ահա այս մախմուրը տարէք քնքուշիկ Սուլէյման խանին ու նրա մօրը՝ մեծ բագիւմին¹⁾ ընծայ, իսկ այս մի մի թօփ զադաքը ձեզ արխալղացու: Ես ձեզ չէի ներկ, բայց տեսնո՞ւմ էք այս երեսխային, ցոյց տուեց նա մեր ծանօթ Թորոսին, որ միրգը դրպանն ածած՝ դուրս էր եկել այնտեղ կանգնել. սա ձեզ համար միջնորդեց, սրան էք պարտական ձեր կեանքովը:

— Աստուած քեզ էլ կեանք տայ, դրան էլ, խոնհաքար պատասխանեցին պարսիկներն ու դուրս գնացին թուանքչիների և շաւթիւրների ուղեկցութեամբ:

— Դէհ, Գալուստ եպիսկոպոս, գնա՛ էլի մեր սովորութիւնները միտդ բեր, պատրաստութիւնների հոգ քաշի՛ր. թող էս մի անգամն էլ ընդունենք, զգի գլխին բռնեցքով տալ չի լինիլ՝ ուրիշ հնաբքներ պէտք է մտածել մեր ձեռք բերած իրաւունքները չկորցնելու համար, գրենք վրաց շերակը թագաւորին՝ կրկին մի սպառնալիք կարդայ սրա գլխին, որ մեր զօրութիւնը չմոռանայ:

— Հանդէսը փառաւոր է հարկաւոր անելու:

— Որքան կարող ես, ամէն բան կարգին արա՛, փիանդազը մեր ունեցած ամենաթանգ զարբաքը լինի, այնպէս՝ որ աչքերը կուրանայ: Ես գիտեմ, որ սհասիւնների հետ վարուելս շատ հաճելի կը թուի իւրեան. և արդարեւ ի՞նչ յաջող եղաւ դէպքը, նա հիմա պէտք է կարծի, որ մենք սրտով և հոգւով ցանկանում ենք իւր այցելութիւնը:

— Մի օր էս նեղութիւններին վերջ չը պէտք է լինի՞, Հոգեւոր տէր, յանկարծ հարցրեց Թորոսը: Մի՞թէ մեր ճակատին գրուած է, որ մենք միշտ ուրիշների գերի լինենք. հէնց երեկ Մակար վարժապետը մեզ պատմեց, որ հայերի մի մասն էլ ծամանցուի ձեռին է և թէ ամէն տեղ էլ անասունի պէս կոտորում են, էս ընչի՞ցն է, մի՞թէ հայը թուրքի չափ ոյժ չունի: Իմ միտքս է գալիս, երբ որ ես մեր գիւղումն էի, հինգ թուրք Գեարանենց Սարգսի աղջկը դուրս էին

¹⁾ Տիկին:

քաշել՝ տանում, Ղևոնդն էր տեղը ցոյց տուել: Խեղճ Նաշխունին մինը թարքն էր քաշել, նա գողգողում, ճղճղում էր, ողջ գիւղը հաւաքուել էր, հեռուումը կանգնել մտիկ էր տալիս ձեռները ծոցին դրած. մէրը մղկտում, աղաչում էր, ձիանոնց ոտների տակն էր ընկնում, օգնեցէք, ձեզ մատաղ, յետ էր դառնում նա միշտ իշխաններին, բայց ոչ ով մի ձէն չէր հանում, իրանք էլ երեսի պէս կաննել լաց էին լինում: Ես մեր գոմի կտերը կաննած՝ մտիկ էի տալիս, սիրտս պատռում էր, 100 անգամ ձէն տուի մեր տղեքանցը, որ մօտ գնան թուրքերին էլ սպանեն, աղջկանն էլ խլեն, ոչ ով ոտը չը փոխեց: Ես մի քանի քար քցեցի վերեւից, համա մէս չը թողեց, թէ կը գան հիմի քեզ կսպանեն. էն օրուանից դէսը էդ ղզլեաշներին¹⁾ շան պէս ատում եմ, Գեարանենց Նախշունի ձէնը էս օր էլ անկանջումս ծվում է. ընչանք չմեռնիմ՝ ես նրա վրէժը հանեմ, լաւ աղջիկ էր խեղճը. ես շատ էի սիրում: Ես իմ Աստուածը, Հոգւոր Տէր, դու լաւ չարիր, որ մհասիկներին ազատեցիր, խօսքը փոխեց Թորոսը. երբ որ ես տուն մտայ ու քո խօսքը լսեցի, որ պապիս հրամայում էիր գնալ թուանքչիքանցը կանչել, ուրախութիւնից սանդխտի չորս մատը միանգամից էի թռչում, տեսա՞ր ոնց ձեռաց հաւաքեցի առաջիկ կանգնացրի: Բայց սիրտս՝ ոնց որ մի դանակ խրեն, երբ որ վերջումը կեանքներն էլ բաշխեցիր, դեռ խալաթ էլ տուիր:

Զիմացաւ զգայուն ծերունին, թէ ի՞նչպէս ինքը նստած տեղեցը վեր էր կացել ու այս փոքրիկ երեսայի առաջին կանգնել և դատաւիճիւր լսող յանցաւորի նման լսում էր մանկան խօսքերը:

Ո՛վ կարող է մեզանից գուշակել, թէ այդ բոլորին ինչք էին անցնում կաթուղիկոսի մտքից, ի՞նչ ալեծուփ մրրիկներ տատանում էին նրա անվրդով հոգւոյ խողաղութիւնը, դէմքից երևում էր, որ այս բոլորին իւր հետ խօսողին ոչ թէ 8—9 տարեկան մի երեսաւառած մանուկ՝ այլ մի բազմախորճ ու քաջ հսկայ էր կարծում, երևում էր, որ ցաւահար ու վշտահար հայրապետն ինքն էլ չէր իմանում, թէ իւր խոշոր ու վսեմ աչքերից միմեանց ետեւից սիսեռի հատիկների նման արտասուքներ էին թափվում և երեսի կնճիռների առուակներով ցած գլորվում, ալեգարդ մօրուքի մէջ անհետանում: Գաշուտ եպիսկոպոսն արձան կտրած՝ մնացել էր. սա էլ ոչ պակաս շարժուել էր իւր սանիկի խօսքերից:

¹⁾ Պարսիկներին:

Կարելի է շատ կը խօսէր թորոսը, եթէ աղերսէկ հայրապետը յառաջ չքաշէր նրան, չսխմէր իւր գրկումը և չասէր՝ համբուրելով նրա փոքրիկ ճակատը. — Աստուած տայ, որ մեծանաս և սրտիդ փափաքն աւնես: Այսուհետև դու իմ որդին ես. հէնց էս րոպէից, Գալուստ եպիսկոպոս, խլում եմ քեզանից քո սանիկին. սա այսուհետև կերթայ ուսումնարան և կը վերադառնայ վեհօրան:

Բաւական ժամանակ մանկանը գրկիցը դուրս չէր թողում կաթուղիկոսը. պարզ նկատելի էր, որ յիշողութեան մէջ մի միտք է ամփոփում. Տրդատ, Գրիգոր, Սահակ, Մեսրոբ, Վարդան, Ղևոնդ, Ներսէս... Ըսել ձայնով միմեանց յետեից շարումէր նա յիշեալ անունները:

— Ներսէս, Ներսէս, շեշտելով երկայնացրեց նա իւր ձայնը, դու, մանուկս, այսուհետև ոչ թէ թորոս, այլ Ներսէս պէտք է կոչուիս, դու պէտք է լինիս մեծն Ներսէսը:

— Իմ ողորմածիկ հայրս ասում էր, որ մեր պապերի մէջ Ներսէս էլ է եղել, ես շատ սիրումեմ էդ անունը, պատասխանեց երեխան ու իւր փոքրիկ ձեռքերի մէջ առած Սիմէօն կաթուղիկոսի աջն, անդադար համբուրում էր:

Այս օրուանից երկու պապ ունիմ ինձ և երկու տուն, բայց ընկնելով կաթուղիկոսի գրկից, վազեց փաթաթուեց մեր նոր Ներսէսը Գալուստ եպիսկոպոսին:

ԼԳ.

ԿՈՌԻՆՏԸ ՔԱՂՅԱԾԻՆ ՄԱՆՐ ԿԸ ԲՐԳԻՒՅՑ:

— Գլուխս իմն չի, բոլորովին շփոթուելեմ, ի՞նչպէս անեմ, որ ամէն բան կարգին լինի, ի՞նչ տեսակ ընծաներ պատրաստեմ, որ անհաւատի աչքը մեզ վերայ քաղցր մնայ, խեղճ կաթուղիկոսը էս մի զիշերուայ մէջ հինգ տարուան կեանքն է կորցրել. երեկ էլ մի քանի թիւեր սեփն էին տալիս լուսափայլ մօրուքի մէջ, էս օր միանգամայն բամբակի քուլէն քեզ օրինակ. մինչև երբ, ո՞վ Աստուած, ներքև չես նայում քո բարձրութիւնից, չես խղճում այս աշխարհքիս բարիքներից իւրեանց անձը յօժարակամ զրկող միաբաններին: Դեռ լոյսը նոր է բացուել, դեռ ոչ ոքի բերանը մի կտոր նշխար չմտած՝ ծով, անսուղ մի մի եկեղեցական զգեստ կոնատակն առած՝ Սողոմոնի կամուրջն են շտապում: Խեղճ ողորմեմք, ո՞ւմ հա-

մար էք էդպէս գլուխ պատռած քայլ արել վաղում, ո՞վ պէտք է ձեր արածը գնահատի, արդեօք շո՛ւտ պէտք է վերադառնաք, թէ մինչև երեկոյ քաղցած ու ծարաւ այս խոնաւ եղանակին ոտքերդ պէտք է ջուր իջնի բաց օդումը կանգնելով. գոնէ մի պարզ ու մաքուր օր լինէր. գետն ու ջուրն եկել տարել է մեզ, եթէ անձրև էլ դայ, մինչև ոսկրը կանցկենայ, բոլոր զգեստներն էլ կէս փող կը դառնան: Բոլորը գլուխը քարը, գոնէ շնորհակալ վերադառնաք: Քանի՞ քանի անգամ պատահել է, որ շաբաթով նստել լափել են ու վերջը մի քանիսին փայտի ու Փալախաների մէջ կիսամահ արած՝ հեռացել: Ե՛հ, ի՞նչ եմ կանգնել, ոտքիս տակին կրակ է վառվում, ես մոլորուել, պաշարուել, մնացել եմ. այ շաթիրն էլի դէպի ինձ է վազում, դեռ նոր լուսացաւ, բայց չորրորդ անգամն է, որ վշտալի հայրապետը ինձ կանչում է. ո՞վ գիտէ ի՞նչ նոր բան է միտք արել:

— Հը՛, էլի կանչում է՞, ասացի որ գալիս եմ, չսպասելով շաթիրի տուն մտնելուն, ձայն տուեց իւր խցից Գալուստ եպիսկոպոսը շաթիրին:

— Ասում էր Հոգեւոր տէրը, որ ձեռքիդ դործը թող և շուտ արի՛:

— Ներսէս, յետ դարձաւ եպիսկոպոսը դէպի իւր խցի միջի փոքրիկ սենեակը, դու ընչե՞ր եկար, գնա՛, հոգիս, վեհարան, ամբողջ օրը ներքև չգաս, թուրքերի ոտնատակ կը լինիս:

— Իսկոյն, իսկոյն՝ պապի՛, գնում եմ, շատ լաւ ես հրամայում, սենեկից ոտքս դուրս չեմ դնիլ:

Գալուստ եպիսկոպոսը վերջին խօսքերն էլ չլսեց, նա շտապեց կաթուղիկոսի մօտ:

Դեռ Գալուստ եպիսկոպոսը կաթուղիկոսի մօտից չէր դուրս եկել, որ Ներսէսն յետին դռնից բարձրացաւ վեհարան ու մտաւ մահտեսու սենեակը, ուր որ իւր անկողինն էլ էր:

Քանի մի տարի էր, որ Էջմիածնումը կենում էր մի ծերունի ճաճկաստանից եկած՝ որին ծերերը մահտեսուի էին կոչում, իսկ երիտասարդները՝ բաբի: Ծերը իւր բարի բնավորութեամբը արժանացել էր ընդհանուրի համակրութեանը: Առաջ նա կենում էր Ղազարապատումը, բայց վերջը արժանացաւ վեհարանական դառնալու: Ամէնքը միաբան յարգում էին նրան և ուրախութեամբ ընդունում էին. չէին կարող չանել, ծերունին ոտքը Էջմիածին դրած օրից բոլոր վանքոց հիւանդապահն էր. կանչել չէր հարկաւոր, ինքն իսկոյն

անձնայօժար կառաջարկէր իւր ծառայութիւնը և հիւանդապահ կնոջ նման տկարի անկողնու մօտից չէր վեր կենալ: Միայնակեցական ամենադժուար պայմաններից մինն էլ այս է, որ տկար ժամանակը երեսի վերայ ընկած է մնում, արդարև երբեմն երբեմն լինում են նրան այցելուներ իւր միաբանակից եղբայրներից, բայց այդ մի րոպէական տեսութիւն է. հիւանդը շատ կարիքներ ունի այլոց օգնութեանը և ձեռնհասութեանը կարօտ և այդ կարևոր բանը միայնակեցին պակաս է: Եթէ նա սպասաւոր ունի և հարուստ է, նորա փոքրաւորն է նորա հրամանակատարը և կարիքին ճշգույնութեամբ հասնողը մինչ նրա տկարութեան սաստկանալը: Այնուհետև ծառայի միակ նպատակն է իւր գրպանի հոգսը քաշել ու փոքր առ փոքր իւր մեծաւորի խցի թանգազին իրեղէնները եղջօր, որդու, ազգականի ձեռքով վերափոխել իւրեանց տունը, իսկ ինքը այդ միջոցումը ոտքը վանքից դուրս չի դնիլ, որ կասկածանաց տեղիք չտայ: Այնուհետև հիւանդի կարիքը ճշգրտէս լրուցանում է նա միմիայն այցելուների մօտ. միայնակ ժամանակը կամ չլսելու է տալի, կամ իբր թէ գործով է զբաղուած և կամ, եթէ բոլորովին յոյսը կտրած է, կոպիտ պատասխաններով և բիրտ վարմունքով շտապեցնում է երանաւէտ կեանքը:

Աղքատ և անծառայ հոգեւորականի համար խօսելն էլ աւելորդ է: ամէն մէկս կարող ենք երևակայել այնպիսի երեսից ընկած թշուառների դրութիւնը:

Սակայն այն օրից, որ մահտեսին բուսելէր Եջմիածնումը, ամէնքն էլ ուրախ էին, որ կայ մինը, որ իւրեանց հիւանդ ժամանակը ծնողի նման խնամ կը տանի իրենց: Այս մահտեսու երևոյթը բացառութիւն չէր. ամէն ժամանակ այսպիսի մարդասէր ու Աստուածասէրները գտնվում են, որոնք ուխտում են իւրեանց անձը մինչև մահը չխնայել որ և է վանքի միաբանների օգտին:

Ահա այս մահտեսի Աստուածատրի խնամարկութեանն էր յանձնած Ներսէսը վեհարանումը: Ոչ մի մայր՝ մի ծնող չէր կարող իւր երեխային սրանից լաւ պահել: Գիշերը նա մի քանի անգամ վեր էր կենում, ծածկում մանկանը, նրա ամէն մի պիտոյքին խփոյն հասնում էր ու պէտք է ասած, որ խիստ էլ սիրում էր:

Այն միջոցին, երբ Ներսէսը մտաւ իւրեանց սենեակը, բաբին կամ մահտեսի Աստուածատուրը այն տեղ չէր, սենեկի և ներսի դուռը կիսաբաց էր, պարզ լսվում էին կաթոզիկոսի այս խօսքերը, զնա

Գալուստ եպիսկոպոս, էլ մի՛ ուշանալ, ես հրամայել եմ Ծաղկած այվանից սուրբ պատկերները հաւաքել: մի վեհարան ունէինք, որ անօրէնների ոտը չէր մտել, այն էլ նրանց ծանր շնչովը պէտք է լլցուի: Չգիտեմ ո՞վ է մատնիչ Յուդայ դառել, որ խանը ցանկացել է այս անգամ վեհարանումն իջնել. մինչև քո գալը երեք մհասիլ եկաւ:

— Էդ անպատճառ մեր զիւղացի տէր Մէլիքսէթի գործն է, Հոգեւոր տէր, տուն ընկնելով պատասխանեց կաթողիկոսին Ներսէսը. հէրու Գէորգ խալճէն Սողոմոնենց Գասպարին պատմում էր, որ ինքը լսել է, որ տէր Մելիքսէթը մի տեղ ասել է, թէ ափսոս խանը էջմիածին էլ չի գնում, թէ չէ ինքը նրան կը հասկացներ, որ վեհարանը ներսի Ղազարապատից աւելի լաւ իջնելու տեղ է: Ես ու Վարդը Գէորգ խալճենց բաղչումը խաղում էինք ու իմ ականջովս լսեցի, բայց ի հարկէ ոչինչ չհասկացայ:

— Ներսէսը սուտ չի ասում, Հոգեւոր Տէր, ասաց Գալուստ եպիսկոպոսը, մի հնարք չեղաւ այդ սև օձի գլուխը ջախջախելու, քանդեցին այն երկու փշերը Աշտարակն ու բոլոր Երևանու նահանգը:

— Է՛հ, հոգեւոր հանեց կաթողիկոսը, նրանք իրենց գործերը լաւ կարգի են դրել, ի՞նչ կարող ենք անել, մինը Վասակն է՝ միւսը Զանգակ քահանայն: Օրը տասն անգամ խանից շնորհակալութեան թղթեր է գալիս փուչ տէրտէրի համար, լեզուներս կարճ է, պէտք է լռենք: Յաւերս մի՛ վերանդիր, ՚ի սէր Աստուծոյ, Գալուստ եպիսկոպոս, շտապիր Ծաղկած այվանը պատրաստել տալ խանի համար, միւս շներին էլ Ղազարապատը կայ:

— Շատ ցաւալի էր այսօր միաբանաց դրութիւնը, խանին սպասելով Հռիփսիմէի վանքի մօտ: Ծերունի հայրապետի համար մի փոքրիկ գորգ էին փռել բաց օդումը, միւսներից ոմանք ոտքի վերայ կանգնացած մնացին, այլք ուղիղ խոնաւ դետին իւրեանց հօր տան պէս ոտքերը ձգած նստեցան: Երկու երեք թուանքչի ձիանց ոյժը հատացրել էին մինչև Փարաքար գնալ գալով, և միշտ մի և նոյնն էին կրկնում, թէ դեռ չեն երևում:

— Ծառայեմ, Հոգեւոր տէր, երբեմն մօտենում էր կաթողիկոսին տեղակալը, դու գնա Վաղարշապատի մօտիկ աներից մէկի մէջ հանգստացիր, այս խոնաւութիւնը վնաս է, թուանքչին լուր տալու պէս

մենք քեզ իմացում կը տանք, ձին պատրաստ է, կը նստիս կըշտապիս:

— Ո՛չ, ո՛չ, համբերենք սիրելի՛ք, միայն թէ ուղարկեցէք մի քանի տափակ հաց բերեն, ոտքի վերայ կանգնած մի փոքր կազ-
լուրուեցէ՛ք, գուցէ աւելի ուշանայ:

Յամաք հացով գոհացան մեր միաբանքը այդ օրը:

— Երեկոյան ժամի ժամանակը մօտ է, մի թուանքչի ուղարկե-
ցէ՛ք մեր ծերունի վարդապետներին, թող ժամն ասին, մենք էլի
սպասենք, հրամայեց կաթուղիկոսը:

Ամենքից անհամբեր էին գանձում խանի խոհարարները, որոնք
օր յառաջ եկել, վանքի խոհանոցը բռնել, մէկի փոխանակ 10, 20
ոչխար՝ հաւ կոտորել և կերակուրները վաղուց պատրաստել էին,
եթէ ոչ, ի՞նչ պիտի ուտէին մարգարէի մաքրասէր սրբագործուած
որդիքը. քրիստոնէի ձեռք տուած ամէն բանը հարամ էր, մանաւանդ
ուտելիքը: Ամէն մի ըոպէ տասը ծառայ էին վազեցնում խոհարա-
ւերը խանի դաշն իմանալու, փլաւը փչացաւ, ասում է, մեր գլուխն էլ
հետը կը գնայ:

— Մի կէտ ժամէլ սպասենք, վճռեց խղճալի կաթուղիկոսը,
թէ չեն գալ, այդ է որ վաղն էլ այս մի և նոյն վեճակի մէջ պէտք
է լինինք:

Այս խորհրդի վերայ էին, որ թուանքչին ձիու ախանջը մը-
տած՝ չռիփսիմէի վանքի քամակից կրակի նման գալիս էր, ձեռքին մի
սպիտակ թաշկինակ օղի մէջ ծածանեցնելով:

— Քալիս են, գոչեցին միաձայն և շուրջառաւորուած՝ կար-
գով շարուեցան. ձայնաւորներն իւրեանց տեղը բռնեցին, ծերունի
կաթուղիկոսը օձ—գաւազանը ձեռքին, գլուխ կանգնեց:

Փոքր միջոցից պարզ երևեցաւ երկնքի բարձրացած փոշին և
նկատելի եղաւ ձիաւորների խումբը:

— Եալլա՛ ¹) գողացին մի քանի թուանքչիք առաջին արշա-
ւելով և ձայնաւորները սկսեցին երգասացութիւնը:

Ամենախոնարհ երկրպագութեամբ յառաջ եկաւ. կաթուղիկոսն
և նշանացի անելով ձայնաւորներին լռել, մի քանի հաճոյախօսու-
թիւններ արեց: Նոյնպիսի շողոքորթական խօսքեր էլ խանը գործ զրեց

¹) Կեցցէ:

և հանդէսը երգասացներով յառաջ եկաւ դէպի Բազարի կոչուած դուռը:

Այդ տեղ խանը իջաւ ձիուց և տրորեց փիանդազը: Փռուացքը նախ կարմիր մահուտ էր, յետոյ հասան կանաչ մահուտին, իսկ Տրդատայ դռնից մինչև վեհարան՝ ոսկեթել շնկդաստանի դիպակ:

Ճրագները վառուեցան և հազիւ մեր թանգազին հիւրերը սեղան նստեցան:

Երկու անգամ կերակրներն եփուել թափուել են, գլխիդ մատակ, արդարացաւ սեղանապետ բէգը, երբ որ սարդարի աչքից գուշակեց իւր գլխին ընկնելիք կայծակը: Խալթէն ինքը հրամայեց աւելի լաւ պատրաստութիւններ նորից նոր տեսնել, ոչ ինչ չինայել, քո ողորմածութեան ախորժակը քաղցր անելու համար, ասաց նա:

Կաթուղեկոսը թէպէտ ոչ ինչ էլ չգիտէր կերակրների եփուել թափուելու մասին, բայց ստիպուեցաւ ստորասաբար գլուխը շարժելով պաշտպանել սեղանապետին և խոհարարին:

Սեղանի ժամանակն ինքը կաթուղեկոսը 10 եպիսկոպոսով ոտքի վերայ կանգնեցաւ, բայց սարդարը մարդասիրաբար հրամայեց նրան ծունկ չոքել իւր մօտ: Այն նշանակումէր, որ սարդարը քաղցր աչքով ընդունեց հիւրընկալութիւնը. բայց իմանում էր արդեօք նա կամ մտածում էր, որ ինքն այսօր երրորդ անգամն է ուտում, իսկ իւր առաջն չոքած ծերունին մի կտոր ցամաք հացով է յագեցրել իւր քաղցը: Ընտուր են ասել «կուշտը քաղցածին մանր կը բրդի»:

Մուծը գետինն առել էր, որ Էջմիածնի միաբանութիւնը այսօր սեղանից դուրս եկաւ:

Լ Ե .

ՃԱՄՓԻ ՄԱՍԼԱՀԱԹՆԵՐ:

Մողնու ուխտաւորներն իւրեանց ճշմտան սայլերով փոքր առ փոքր Էջմիածնի պարիսպը, դրսի բակը, քեաղղխանի առաջը լցվում են: Քանի մուծը գետինն առնում է, սուրբ Գէորգի տօն շաբաթ օրը, էնքան Մողնու ուխտաւորը պակասում է, Էջմիածնինն աւելանում:

Հեռաւոր ճանապարհորդներն այս ուխտին երկու փափագ են առնում, առաջինը՝ սուրբ Գէորգը, որ Աշտարակից երկու ասպարէզ վերեւ՝ Մողնու գիւղումը պահապան հրեշտակի պէս հսկում է

Արագածոտն գաւառի և Արարատեան դաշտի գիւղերի վերայ: Երկրորդը՝ մեր մայր Աթոռն է, որ սուրբ Գէորգի շնորհիւ ասե՛նք, թէ մի ուրիշ մտքով՝ էս օր է կատարում իւր ուխտը:

Տայոց աշխարհքի, Շիրակայ, Փամբակի, Կարսի և այլ տեղերի ջերմեռանդ հայ ժողովուրդը, թէպէտ երեք միմեանց հակառակ տէրութեանց մէջ գերի՝ էդ մի իրաւունքն են ձեռք բերել շատ դժուարութիւններով, որ տարին մի անգամ իրանց թոյլ է տրուել, վայր ձգել երեսի վերայ ամէն գործ ու գնալ իւրեանց իղձը կատարել սուրբ Գէորգի և Եջմիածնի հողերը համբուրելով:

Շատ կարելի է, որ այս ուխտասէրներից շատերը սրտանց էլ փափագէին Յօշականայ հանդովն անց կենալուս՝ մեր Մեսրոփը բազմաշխատ թարգմանչին ևս մի բարե տալ, բայց ի՞նչ հարկաւոր է իրանց նեղութիւն տալ՝ մի ժամաչափ տեղը մէկ էլ ծռուել ճանապարհից: Սուրբ Մեսրոփն անյիշաչար է. նա կը ներէ իւր որդւոց ապերախտութիւնը. նա ձեռն առ Աստուած բռնած՝ բարեխօս է Հայոց ազգի՝ գոյութեան համար, նրա միակ աղաչանքն այս է, որ քանի աշխարհս կայ, նրա հետ էլ մշտնջենաւորուի իւր տաժանակիր աշխատանքի քաղցր պտուղը՝ հայերէն այբուբենը: Մեսրոփը մեր համար այդ է աղօթում, իսկ մենք կրօնասէր և ուխտասէր հայերս, մեր «Հայր մերը» օրը եօթն անգամ մեր լեզուովն ասող աղօթասէրներս շատ քիչ ենք ուշ դարձնում այդ սրբազան աւանդը՝ Հայոց լեզուն անմահացնող Մեսրոփի վերայ:

Մեզանում ամեն մի գիւղում ունին իրանց համար մի պաշտպան սուրբ, որոնց համար ամենաքիչը տարին մի անգամ մի օր են սեպհականացրել և մեծ բազմութիւնով նրա դուռն են գնում. այդ սրբերից էնպէսներն էլ կան, որ երկու՝ երեք՝ մինչև եօթը շաբաթի արտօնութիւն են ստացել: Դրանց մէջ առաջին տեղը բռնած ունի Մողնու սուրբ Գէորգը, որ գարնան ու աշնան ուխտեր ունի եօթն եօթը շաբաթական: Այդ վատ չէ: Բայց էնպէսի անբաղդ սրբեր էլ կան, որոնք կարելի է իւրեանց ընկերներից փոքր աշխատանք և Աստուծոյ առաջին պարգերեսութիւն չունին, բայց որ զուրկ են միանգամայն ուխտերից: Սրանցից ահա մի նշանաւորը քեզ օրինակ խեղճ՝ Մեսրոփը Թարգմանչի վկայարանը տարին 12 ամիս աչքը կթած՝ Յօշականումն սպասում է, թէ ե՞րբ, քանի տարին մի անգամ, մի զգայուն հայ առանձնապէս իրան համար մի օր կը զոհի: Բայց շատ տարիներ են անցնում և այդ չի պատահում:

Միայն, չգիտեմ թէ ի՞նչ ծիսակատարութեան պատճառով ամառը մի օր Աշտարակու և Յօշականու խառուտիկ—մատուտիկ, կայտառ հարս և աղջիկները Յօշականայ գլխի Դիզի կոնդ կոչուած բլրի վրայի մատուռի մօտ կը հաւաքուին, իրար բարև կը տան, իրար հետ տեսութիւն կանեն և մի քանիսը իրար կասեն.— աղջի՛, հազիր եկել եմք, էրթանք Թարգմանիչն էլ համբուրենք:

Մէկէլ էն տեսնիս, բլրիցը ներքև կը վազեն ու Մեսրոպի զերեզմանը համբուրելուց յետոյ՝ իրանց ծանօթ Յօշականցիների տանը մի մածնաջուր կը խմեն, էլ յետո՛ւ— վա՛յ, բալամ ջան, պրծէք զնանք, հիմի կը մթնի՝ ասելով, երեսների քօղերը ազատ յետ ձգած՝ կարմրատակած, վռշնած՝ վարդ կտրած՝ կոնդի քարերի միջին նրանց հետքը պահող թագկացած պատանիների բերանների ջուրն իջնցնելով՝ կը բարձրանան բլրի գլուխը մատուռի մօտ, որ չեկողների նախանձը շարժեն:

— Դէ, շուտ արէք, հաւաքուեցէք, օրը մթնումա, յանկարծ մի հրաման դուրս կը գար մի փոքր հեռուումը սուփրէն չաղ աւրած նրանց ազգական երիտասարդներից:

— Հինգ րոպէ չէր քաշել, մեր սիրունները իւրեանց կապոցները պնդացրած՝ ուսերին դրած՝ քօղը ցած կը թողնէին ու կըմրտնէին երիտասարդների կապած շրջանի մէջ ու ձայն ու ծպտուն կտրած՝ երեսները դէպի Աշտարակ կը դարձնէին: Մեր կրտսոտ պատանիներն էլ, որը մի դազանակ, որը մի խանչալ, միւսը մի հրացան ուսը ձգած՝ մէջ կանէին մեր նաշխուններին ու Յօշականցի ուխտաւորներին մնաս բարև ասելով՝ քաղցր երգերով Աշտարակու հանդէն ու այգիները կը գղղացնէին:

Ահա այս տարին մի անգամի Աշտարակցոց այցելութիւնն է, որ մինչև այսօր շարունակվում է և սուրբ Մեսրոպին մի փոքր ուրախացնում. ապա թէ ոչ, նա իսպառ զրկուած է իւր երախտապարտ որդւոց ու շաղրութիւնից: Տեսնու տէրտէրին օրհնեա տէր չկայ. եթէ Մեսրոպը հայ չը լինէր, կարելի է մի օր էլ նա կուեննար իրա համար, բայց հիմա ինքն էլ իւր բաղդին վիճակուած հայերի—Մեծն Ներսիսի, Տրդատի, Սահակի, Վռամշապուհի, Վարդանանց, Ղևոնդեանց, Վահանների և այլ այսպիսի շատ հայոց ազգի բարերարների հետ ներողամտութեամբ է նայում մեր ապերախտներին վերայ:

Այս է պատճառը, որ մեր պատմած սուրբ Գէորգայ ուխտի շաբաթ օրը Մեսրոպի վկայարանի սև քարերը կարծես սև սրտով

են մոտիկ տալիս Մոդնուց Էջմիածին գնացող մի ժամի չափ հեռաւորութեամբ անցնող ճուղողին սայլերի մէջ լցուած հայերին:

Հարիւր տարի սրանից յառաջ դու էլ Մեսրոպի հետ արտասուբ կը թափէիր, ընթերցող, եթէ ցօշականայ կողքով սայլերով անցնող ուխտաւորներէ հետեւալ խօսակցութիւնը լսէիր:

— Ծօ՛, ան ի՞նչ վանք է, օր երեւայ կը, խաչիկ աղբար, իշտէ յաշէ՛ ¹), ան բաղերի միջէն զլուսը քիշմ ցցնէ կը:

— Աղբար, չեղե՞ս ²), քանի հեղ ³) կերթաս գութաս, ամօթ չէ՞, ան թարգմանիչն է, մեռնիմ էնօր յօտացը, հասկացնում է Ղարսեցի խաչիկը Թորոսին ու Ձեանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգոյն սրբոյ՝ բարձր ձայնով ասելով, երեսին խաչ հանում ու եղները քշում:

— Ծօ՛ մարիկ, խանում արլայ, ⁴), յաշեցէք, տինա՛ ⁵) կըսեն թարգմանիչը, իւրեանց մարդկանց ձայնի արձագանքը սայլերի մէջ հնչեցնելով՝ ասում են միմեանց կանայքը:

— Հապա՛, հասկացող և բանագէտ մարդի դէմք բռնելով բացատրում է մի պառաւ ադ թարգմանիչն է իշտէ ⁶), օր երազին մէջ Աստուծո իրեն ձեռքէն տաղտկի մ'կտորի վըայ առաւ այբբեմը. ադ թարգմանիչը շատ սուրբ է եղեր. ըսենք թէ աղայ Մոդնու չափ չէ, ծառայեմ անոր զօրացը (երեսը խաչակնքում է), հմա ադ ալ պակաս սուրբ չէ: Մի մի խաչ էլ ի պատիւ Մեսրոպայ քաշում են կանայքն ու մոռացութեան տալիս:

— Ապէր, Օսէփ ապէր, հլէ մի աչքոյ դբա դէնը քցա՛, քը մատաղ գնամ, տենում ես էն ժամը որ ըրէւումա՛, էն ո՞ր սուրբին ա:

— Բօ՛, քու իզանդ ¹) քեզ խռով կենայ, խի՞, ²) բա դիտում չե՞ս, ինքնաբաւական ձեռքով ստբակն օդի մէջ պտտեցնելով ու եղներին ռօհօ՛՞ ձայն տալով՝ պատասխանում է մի Փամբակեցի իւր խօսակցին. ա՛ գաղա՛, ³) բա ես ընչի ճի ⁴) պտի սաղ մնամ, որ ամէն բան ձեր անկաջումը հալի անեմ ⁵), դէ հլէ թարգմանիչն ա էլի՛:

— Քու հօրն օղորմի, ապէր, հլէ մի հսկացրօ՛ւ, էդ թարգմա-

¹) Նայիր: ²) Չգիտեմ: ³) Անգամ: ⁴) Տիկին հարսիկս: ⁵) Ահա: ⁶) Ահա: ⁷) Հասկացողութիւն ⁸) Ընչի: ⁹) Այ տղայ: ¹⁰) Միշտ երբ: ¹¹) Հալեցնեմ:

նիչն ա մե՞նծ, թէ սուրբ Մողնին, մեռնիմ նրա զօրութիւնին, մէջ է մոնում երրորդը:

— Դէ՛ հէ սուրբ Մողնու չանք ¹⁾ խի՞ կըլնի, փոքր ինչ մտածելով և մոքի մէջ վճռաբար համեմատութիւն անելով՝ բացատրեց Սէփ ապէրը. աղայ Մողնին որ կայ, չեմ ²⁾ սրբերի գլուխն ա, մենակ սուրբ Մայրամ Աստուածածինն ա նրանից մենծը. մնացողները՝ ոնց որ քեօվնի ³⁾ կշտին՝ գեղի իշխանները:

— Հէ՛ հէնց քու որդիքն ապրին, Սէփ տպէր, խնդրում է չորրորդը, մի Զաֆա քաշա՛ ⁴⁾ մեր բէյինները ⁵⁾ լցրու էս թարգմանչի նաղը ⁶⁾. ասում են սա մեր հայի այբբենը շինելա, զորթ ա՛:

— Դրա ասողն էլ քե չանք խելքի տէր ա էլել, Մարտի Զան, խի՞ քու իզանդ ո՞ր տեղ էր, որ մի տեղ սուրբ Մողնի բլնի ու դա կարենայ տեղիցը ժած գալ, դէ զորթ ա, դա էլ ընտի ա էլել, համա սուրբ Մողնին ա փէքը արել: ⁷⁾

— Բա հէ ասում են, թէ սուրբ Մեսրոպն ա գտե՞լ, կասկածանքով և համեստութեամբ բերանից մի խօսք բաց թողեց մի ուրիշը, քը մատաղ, ջգրվես ոչ, Սէփ ապէր, ես խողանց եմ ասում, թէ չէ քու ոտն իմ գլխիցը շատ գիտայ, ես ի՞նչ հաղդ ունիմ ⁸⁾, որ քու առջևը ձէն հանեմ. ես ոչ գիր գիտամ, ոչ զալամ, համա դու սաղ Այսմաուրքը՝ ժամի էն հաստ գիրքը փորումդ ունիս, օխտը տէրտէրի չանք կրթացել ես:

— Դու էլ սուտ չես ասում, բալամ Զան, ուռչելով իւր մէջ գովասանութեան վերայ, պատասխանեց Սէփ ապէրը. դէ սըըփերը մէնակ հօ՛ մի անում չեն ունենում, այ, լսել չե՞ս, որ սրի կարապետը օխտն անում ունի. սուրբ Մողնին էլ հընէ ⁹⁾ իրեք անում ունի. — սուրբ Գէորգ, սուրբ Մողնի ու սուրբ Մեսրոպ:

Այսպէս զանազան առարկաների վերայ խօսելով՝ մեր ուխտաւորները երեկոյեան ժամի ժամանակը սուրբ Գէորգի շաբաթ օրը մտան էջմիածին:

¹⁾ Զափ: ²⁾ Բոլոր: ³⁾ Տանուտէր: ⁴⁾ Նեղութիւն կրիր: ⁵⁾ Ուղեղ: ⁶⁾ Պատմութիւնը: ⁷⁾ Մտածել: ⁸⁾ Աստահութիւն: ⁹⁾ Այնպէս:

ԼԶ.

«ԱՆՅ ԿԱՅԱԾ ՕՐԻՆ ՕՐ ԶԻ ՀԱՍՆԻԼ»

Ինչպէս աստղալեց գիշերը տեղ տեղ ամենասաստիկ փայլմունքով աչքեր է խտտեցնում երկնականարի վրայի մանր ու մեծ 1000աւոր աստղերովը, տեղ տեղ մի քանի աստղեր միայն պեծպեծի են տալիս, մի քանի տեղեր էլ երկնքի վերայ երեւում են սև սև ամպի կտորներ, որոնք տեսարանին աւելի շքեղութիւն են տալիս. այդպէս է այս գիշեր Էջմիածնի պարապի ներս ու դուրսը:

Տեղ տեղ կրակ են վառվում, տեղ տեղ սայլե վերայ մի ծալովի մոմած կտաւէ լապտեր է քաշ արած, տեղ տեղ էլ բոլորովին մութն է: Լուսաւորուած տեղերումը ստուերների նման շարժվում են ուխտաւորների խմբերը, գոռիւն գոչիւնը վանքը վերցրել է. ամէն տեղ կենդանութիւն է: Մօտ գնահ այդ կրակներին և ինչ կը տեսնես, երկու քար դրած՝ վրան մի մեծ կաթսայ, մէջն էլ մի ամբողջ ոչխար քլթքլթալով եփվում է, խորովածի անուշ հոտն ու բուրմունքը մխի հետ բարձրանում և վանքի քունջ ու պուճախն է բռնում ու վանքի մշտաժուժկալ և սակաւապէտ միայնակեաց միաբանների քթերի թելերը գրգռում: Խորոված շատ են անուշ արել մեր հայր սուրբները, բայց այս գիշերուանի հոտը մի ուրիշ տեսակ մագնիսական գորութիւն ունի իւր անուշութեան հետ. միս նոքա շատ վայելել են, բայց երեւում է, որ կամ նոցա խոհարարները չեն խնայել մինչև էս օր եփելը, կամ թէ մատաղի շնորհքն է, որ այս երեկոյեան խաշլամանների հոտը քիթ է ծակում, աւելի ախորժ է ներգործում ամէն միաբանաց ուղեղի վերայ: Շատ էլ աշխատում են սրբակեաց հոգեւորականները զսպողութիւնը ձեռք առնուլ, չպատռել ամօթխածութեան վարագոյրը, հեռու փախչել աշխարհքիս հրապուրանքներից, սովորականին նման բաւականաւ իւրեանց աղքատիկ ընթրիքովը, որ արել են ուղանաւորանը, բայց իրանք էլ չեն իմանում, թէ ի՞նչպէս եղաւ, որ մի կարմիր Փաս գլխին՝ որպէս թէ գետնից՝ բուսան ուխտաւորների մէջ և իրանց շրջակայքումը հաւաքեցին ուխտաւորների բազմութիւնը: Ի՞նչ անէին, սրանց էլ մեղադրելու չէ. անկարելի է, որ այսքան բազմութեան մէջ մի ազգական կամ ծանօթ չունենային: Էջմիածնի վարդապետները միմիայն վաղարշապատեցի հօ չեն, որ աշխարհքիցն

ասես, կը գտնես: Բայց եթէ և ոչ մի ծանօթ էլ չունենան, էլի մեղք չէ նրանց այս խմբերի մէջ երևալը: Ի՞նչպէս կարելի էր մարդասիրական զգացմունքից չշարժուիլ, ի՞նչպէս կարելի էր զրկել ուխտաւորներին սեղանն օրհնելուց. մի՞թէ անխղճութիւն չէր լինիլ կարօտ թաղուլ մեր ջերմեռանդ հեռաւոր տեղերից եկած հայրերին, եղբայրներին, մայրերին ու քոյրերին էջմիածնի միաբան հայր սուրբի աջը համբուրելուց:

— Աստուած պահպան որդիքս, յանկարծ մօտ է գնում մի խմբեակի՝ Փասը ծածկած հայր սուրբը, հիւր չէ՞ք կամենում:

— Ծառայեմ աջիդ, Աստուած օգնական, հայր սուրբ, շփոթ վելով իրարոցով են դիպչում ամէնքը, մեր դիտի վրայ, մեր աչքի վրայ տեղ ունիս, համեցէ՛ք, մենք հէնց սպասում էինք, առանց ձեր օրհնութիւնին հալալ չէր ըլլել մեր էս գիշերուան ուրախութիւնը: Սայլի վերի կողմը մի բարձ է դրվում և մեծապատիւ այցելուն վրէն բազմում է:

— Հայր սուրբ ջան, էս մեր օղլուշաղին մի լաւ օրհնի՛, քո որդիքն են, խնդրում է խմբի ամենից պատուելի անդամը, սուրբ Իջման տեղի սէրն ու ձեր օրհնութիւնն է սրանց էս կողմը քաշել հասցրել:

— Աստուածային օրհնութիւնն եղիցի ձեր վերայ, ձեր գերդաստանի վերայ, ձեր աշխարհքի՝ ձեր գիւղի վերայ, Աստուած ի փառս իւրում ընկալցի ձեր ուխտը, Աբելայ, հայր Աբրահամու մատաղն եղիցի ձեր զոհաբերութիւնը, սուրբ աջը կարգաւ տղայմարդկանց զխին զնեւով, յետոյ կանանց ու աղջկանց կրակի պէս այրող շթունքներին կպցնելով՝ աղբիւրի պէս օրհնութիւնը դուրս էր բղխեցնում իւր արժանաւոր բերանից որդեսէր հայրը:

Սեղանը քաշվում է, ամէն տեսակ բարիք մէջ տեղ են գալիս, ամէն ազնիւ թիքէն հայր սուրբի առաջն է դրվում, ամէն կողմից բաժակը դէպի սրան է ձգվում:

— Ես, որդիքս, բերանս չեմ առնում խմիչքը, բայց ձեզ պէս ուխտասէր որդւոց սիրոյն պէտք է չհրաժարուիմ, ամէն անգամին էլ կրկնում է էս խօսքը կամակատար հիւրը: Եւ արդարեւ, պէտք է խոստովանած՝ որ բաժակը միայն պոնգին էր կպցնում ու յետ տալիս, բայց ի հարկէ, ամէն մի բաժակի վերայ անխնայ թափում էր իւր օրհնութիւնը մէկի կամ միւսի կենացը: Առատաբաշխ հօր համար խտրութիւն չըկար, ամէնքն էլ հաւասարապէս նորա որդիքն

էին, ում սիրաւ կոտրէր, որի՞ կենացը չը վայելէր, նա՝ օրհնու-
թիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ անխնայ ձգում էր իւր աջն ամէն
մէկին: Մարդկանց յիշողը ուրախացնելուց յետոյ՝ հայրական պար-
զութեամբ դարձնում էր երեսը, դէպի սայլը տակին լուռ ու մունջ
ընթրող համեստ խումբը: Սրանք կանայքն էին, սրանք էլ հայր-
սուրբի դուստրներն էին, նա սրանց էլ արժանացնում էր ընդ-
հանուր ուրախութեանը. առատօրէն տարածում էր իւր սուրբ աջը
դէպի կանայքը: Եթէ նկատում էր նա, որ սրանց մէջ որեւիցէ ա-
մօթխած օրիորդ կամ նորահարս քաշվում էր, կուչ էր գալիս, ամաչում
էր մօտենալ իւր աջին, ինքը բարեսիրտ հայրը վեր էր թռչում տե-
ղից ու մոտենլով կանանց մէջ, ձեռքը հասցնում էր այգալիսի ա-
մօթխածներին: — Ես գիտեմ, որդիս, դու ամաչում ես ու մօտ չես
գալիս, ես ինքս քեզ մօտ կը գամ, փնաս չունի: Ոչ մի ժամանակ
այսպիսի շնորհաբաշխութիւններից չեն փախել մեր ժողովրդասէր
հայրերը. այս գիշեր աւելի քաղցրացել էին:

— Ի՞նչպէս է կարելի այլապէս վարուիլ, հաստատում էին
միմեանց մօտ միաբանակից եղբարքը իւրեանց արդարացի վարմունքը,
ամբողջ տարուայ մէջ միայն մի օր է այս ուրախութիւնը, այս էլ
կորցնենք. դիցուք ուխտեւ ենք հագուստներս սևացնել, հոգիներս
էլ միանգամայն հանգած ածուխ շինելու հօ չե՞նք. մի՞թէ մենք
էլ մարդիկ չենք:

Պէտք է ասել, որ ծերունի եպիսկոպոսներն ու իշխանաւորները
շատ լաւ գիտէին, որ այս գիշեր ոչ մի երիտասարդ միաբան տանը
չի լինիլ, պարզ յայտնի էր իրանց, որ հերթակալ սաղմոսասացները
չէին կատարիլ առաւօտաղէմ իւրեանց պաշտօնը, նրանք մինչև
առաւօտեան ժամերի տալը ուխտաւորների մօտ կը լինին, դորա հա-
մար էլ կարգադրել էին, որ վարագայ խաչի կիւրակէ օրը մի պատ-
ուելի ծերունի եպիսկոպոս պատարագի. սաղմոս քաղելն էլ իւ-
րեանց վերայ էին առել:

— Ի՞նչպէս կարելի է զրկել երիտասարդներին այս վայելչու-
թիւնից, խորհում էին ծերունիքը, մի՞թէ մենք էլ երիտասարդներ
չենք եղել, մենք էլ նոյնը չե՞նք արել. մի՞թէ մեր ամէն մէկի մշտ-
քին չի, թէ ի՞նչպէս անհամբեր սպասում էինք այդ օրին, ի՞նչպէս
երկար էր թուում մեզ սուրբ Գէորգի շաբաթ օրը. մինչև միջինը
հոգիներս դուրս էր գալիս, երանի՜ այն օրերին:

— Ներողամտութիւնը մեր սրբազան պարտականութիւնն է

հայրեր, վճռում էր մի նախապատիւ իշխանաւոր ծերունի և չտեսնելու էին տալիս իւրեանց ջահէլ եղբայրակիցների այս գիշերուան արարքը:

— Աջիդ մեռնիմ, հայր սուրբ, թողութիւն կանես, որ մեր ջահէլ— ջուհուկները մի քիչ ուրախանան, խաղեր ապն քեզ մօտ, պար գան, դու էլ նստիր քո որդիքների գծութիւնների վրայ ծիծաղի՛ր, գտակը հանած՝ խնդրում էր սեղանակից վարդապետին ծերունի ուխտաւորներից մինը:

— Օրհնեալ լինի՛ք դուք, ծանրաբարոյ պատասխանում էր հիւր վարդապետը. ի՞նչպէս կարելի է այդ անմեղ զուարճութիւններին արգելք լինելը. ես այսօր արդարեւ վարդապետ եմ, ձեր հոգեւոր հայրն եմ, իրաւ է, հոգի առաւել է քան զմարմին, մենք միշտ հոգեւոր երգերով և սաղմոսներով ենք անցկացնում մեր օրերը, բայց ի հարկէ «կեցցէ անձն իմ օրհնեսցէ զքեզ», մարմինը պէտք է ուրախանայ, որ հոգին էլ նրան մասնակից լինի, ես շատ ուրախ կը լինեմ:

— Դէ՛հ, քէյվանիք, ¹⁾ վեր կացրէք էդ հարս ու աղջկներին, թող զան հայր սուրբի աջը համբուրեն ու պար գան, էս օր մուրախաս ²⁾ ա, հրամայում էր սեղանի գլխաւորը և կարգով՝ առաջ մէկ մէկ՝ յետոյ բոլորը միասին պար էին բռնում ու երգում:

Հայր սուրբի աջն էս գիշեր անպարիսպ ազարակ էր դարձել, ով ասես, օգուտ էր քաղում: Էնպէս աղջիկ էր լինում, 100 անգամ պաչում էր:

— Քը՛ մատաղ, հայր սուրբ ջան, քու որդին ա իմ աղջիկը, մի լաւ օրհնա՛, որ լաւ բաղդի տիրանայ, մէջ էր մտնում ոչ պակաս շարժուած զաւակասէր Լօռեցին:

— Աստուածային օրհնութիւնը քո վերայ լինի, զաւակս, գլուխը երկու ձեռքերով բարձրացրած՝ կրկնապատկում էր նա, համեստ ղէմքիցդ պարզ երևում է, որ դու լաւ աղջիկ պէտք է լինիս և մի երջանիկ ապագայ պէտք է ունենաս:

Այս լիովն բարեմաղթութիւններն և հայրական զգուանքներն ուխտաւորներից աւելի սխորժանօք էին լսում մեծաւորները, եպիսկոպոսները կամ 50 տարին անցկացրած ծեր վարդապետները, որոնք

¹⁾ Տեսնես պատուելի կանայք: ²⁾ Արձակուրդ:

իւրեանց տարիների կամ աստիճանների վեհութիւնից քաշուելով չէին կարողանում ջահէլիների այս զիշերուան երջանկութիւնն ունենալ: Եպիսկոպոսութիւնն ամէն վանականի վերջեւեալն ցանկութիւնն է, բայց այս զիշեր շատ երիտասարդ եպիսկոպոս հետեւ մթնումը կանգնած՝ նախանձումէր իւր ընկեր վարդապետի երջանկութեանը, նա ափսոսում էր իւր կորցրած վարդապետութեան աստիճանի վերայ: Ծերունիներն էլ երգերի ու աղաղակների ձայնից քնահատ եղած՝ կանգնում էին իւրեանց խցերի դռներին և հառաչանք քաշելով յիշում իւրեանց անդարձ կորցրած օրերը: Անց կացած օրին օր չի հասնիլ:

— Զղոյշ կացէք, լաւ մտիկ տուէք ձեր ունեցած չունեցածին, շատ բաց չթողնէք ձեր հարսների ու աղջկեանց երեսները, անօրէն խանդ էս զիշեր վանքումն ա, թուրքերը քողոյած գէլերի պէս հոտհոտելով չորս կողմերդ ման են գալիս, ձեռներն ընկածիցն էլ խէր չկայ. ամէն բոպէ լսում էին ուխտաւորները վանքի թուանքչիւններից, բայց ոչ ով էլ նրանց խօսքը պարանի չէր դնում, ամէն մարդ իւր քէֆի վրայ էր: Գիշերը բաւականին անց էր կացել ու դեռ ոչինչ չէր պատահել:

Ամէն տեղ ուրախութիւն էր, ամէն խումբ էլ մոռացել էր որ ինքը ճնշուած է օսմանցու, պարսկի, կամ քրդերի ձեռքին: Լօռեցին միանգամայն մտքովն էլ չէր անցկացնում մի անյաջող դէպք: Նա լինելով վրաց իշխանութեան ներքոյ՝ շատ բռնութիւն չէր տեսել, էս օր երբէք շան տեղն էլ չէր ձգում պարսիկներին, նա իւր երջանկութեան ծայրն էր հասել: Սեղանակից սուրբ հայրերն էլ արհամարհում էին ամէն գալիք պատահարք. ի՞նչ ժամանակն էր մոռածելու, նրանք այն ևս մոռացել էին, որ այս օր առաւօտից մինչև երեկոյ Հռիփսիմէի մօտ ոտքերը սև ջուր վէր եկաւ խանին սպասելով, հիմի ի՞նչ վտանգ պէտք է նրանց աչքին երևայ այս երջանիկ բոպէին: Սարվազ չի, խան չի, որ շահ էլ չեն մտաբերում: Մի՞ թէ բանտի խորքումը տասը տարի փթած՝ ոտքերն երկաթով կապած՝ արեգակի լուսին կարօտ՝ ազգ և բնտանի, իրաւորի ու մերձաւորի շնչին ու լեզուին կարօտ բանտարկեալը՝ ամբողջ կեանքն էս անելանելի տանջանքների մէջ անցնելու դատապարտուած թշուառականը, իւր սև օրերի վրայ սգալով, զլուխը բանտի խոնաւ պատին խփելով, եթէ թմրի, մի տեսակ անզգայութեան մէջ ընկնի ու կէս քուն՝ կէս արթուն նրա աչքին երևի, որ ինքը գտնվում է մի ծաղկալից պար-

տիգում, մայիսի ամենաքաղցր օրերից մէկում, վերեւից ծառերի հոփանին է նրան պահում արեգակի ջերմութիւնից, ներքեւը 1000աւոր ծաղիկներ իւրեանց գլուխն են խոնարհեցնում նրա ոտքի տակին, մի կողմից բիւբիւլներն են նրա ականջի թելերը ներդաշնակութեամբ խտողեցնում, միւս կողմից իւր սիրելի բարեկամներն ու իւր քրնքուշիկ սիրուհին են իրան շրջապատել, ջան են՝ ասում, ջան լսում, շարուել են սեղանի չորս բոլորքը՝ էս անմահական սեղանից, էս բազմատեսակ անուշահամ կերակրներից մի կտոր իւրեանց բերանն են դնում, միւսը իւրեանց նոր գտած աղիւ բարեկամի, գինու փոխարէն նեկտար են վայելում նրանք և առաջարկում իւրեանց սիրելուն, մի՞ թէ, հարցնում եմ ամէն մի զգայուն սրտի, մեր խեղճ բանտարկեալը կը յիշե՞ս երջանիկ ընկերներ, էս խորհրդաւոր ժամումն իւր անցեալ նեղութիւնները:

Մանօրինակ և մեր ջերմեռանդ ուխտաւորները մտքներովն էլ չէին անցկացնում, թէ իւրեանք ստրկութեան ու նեղութեան մէջ են, կամ թէ մի վտանգ կարող է մի ընկերից յետոյ խանգարել նրանց ուրախութիւնը:

Ներկան՝ ներկան է Ադամայ որդու կեանքի նպատկը, թէ կուզ երեկ միլիօններ ունեցած լինիս, այսօր եթէ կարօտութիւն ես քաշում, այս է քեզ զգալի, երեկը անցաւ, թէ կուզ երկու ընկեր ընկէ առաջ կախաղանի դատապարտուած կեանքիդ վերջն էր ու մի հըրաշքով ազատուեցար, այս է քո բարեբաղդութեան կէտը: Էգուցն՝ էլ մի՛ ասել, զիժ չեմ, որ ներկան թողած՝ էգուցվան գլխիս զալեքը մոռածեմ, էգուցն իւր ներկան ունի: Մեր խօսքը մեր այս օրուան ներկայի վրայ է, որ մեր պատուելի, ուխտասէր, զուարճասէր և հիւրասէր բարեկամները ոչ մի բանի վրայ ոչ թէ մոռցել, լսել անգամ չէին ցանկանում: Թուանքչիների զգուշացուցիչ խօսքերին ուշք էլ չէին դարձնում, նրանց սարսափեցուցիչ խօսքերը քամու նման էին գլխների վրովն անց կենում:

— Համեցէք մի թաս գինի անուշ արա՛, քը մատաղ գնամ, թեկցը քաշելով՝ զօռով կոկորդն էր լցնում թվանքչու մի ուրախագէմ փամբակեցի:

— Ծօ ի՞նչ փթփթաս կը ջանիկս, ծօ շաշիուռն հարի՛ջ ¹⁾, ի՞նչ

¹⁾ Անխեւք:

աջամ¹⁾, ի՞նչ խան, հլա²⁾ մէմ³⁾ էս Ֆինջէնը⁴⁾ թարբէ⁵⁾,
էս լօխումն⁶⁾, ես էս շէքեար չորակին⁷⁾ անուշ էրա՛, յետուան⁸⁾
կաշենք⁹⁾, վեր էր թռչում տեղեցը, փաթաթվում թուանքչուն ու
երես-մերեսը լպտելով, աղջկայ կամ կնգայ կողքին նստացնում
շաքեար կտրուած¹⁰⁾ Ղարսեցին:

— Լըհէ¹¹⁾ թէ իմ գլուխը սիրում ես, ասիլ մի՛ դըհէ¹²⁾
բաներ, ես քու ջանին մատաղ, աղայ աղբէր, էս սհաթիս իմ բի-
ձայ¹³⁾ վաթօն էլ իմ քէվն ու մրաքէն¹⁴⁾ ունի ոչ, մհիկս¹⁵⁾
չիմ¹⁶⁾ վրացու թավաղնին¹⁷⁾ իմ շներն են. հընէ¹⁸⁾ չի՞, ես քու
աջիդ մեռնիմ հայր սուրբ ջան, իւր ասածներին հաստատութիւն
էր խնդրում մեր պարոն լօռեցին, հետոն էլ Աշտարակից առած
կիսահասնիլ պղտոր մաճարը լցնում թուանքչու բերանը, կէսն էլ
երեսի վրայ թափում: Մի կողմից էլ իւր կնոջ վերայ էր գոռում.
աղջի Եղսաբերթ, Զհանի թո՛ղը, դէ մի թէզ արա իմ աղայ աղ-
բօր կտուցը քղբապրո՛ւ մեր էն Գոգոթի ղօլն¹⁹⁾ ծմակի ձադուց
մեղրի հացովը:

ԼԵ.

ՊՈԶԱՏ ՉԱԼՕ, ՀԱՏԱՆԿԱԶ ՍԵՒՕ:

(Ընչ չէր խանգարում այս գիշեր մեր վանքի քէֆը, միայն
ուխտաւորները չէին ամէն ինչ մոռացած՝ իրենց քէֆին տուել,
միայն երիտասարդ աշխարհից ձեռք քաշածները չէին վայելչու-
թիւններին անձնատուր եղել. ողջ էջմիածինը, Վաղարշապատ
դիւղը, ամենքն էլ մինչև լոյս արթուն և ուրախ էին: Մի քանի
ծերունի եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ միայն կշտացած էս ա-
մէն դատարկաբանութիւնից, իրիկնէց մտել էին անկողին և հանգիստ
քնել:

Երկու մարդ, սակայն, կարծես չէին բաժանում ընդհանուր ու-
րախութիւնը: Դրանցից մինը բազմահոգ կաթուղիկոսն էր, որ շատ
ժամանակ չէր վերադարձել էր խանի ղուլլուղից²⁰⁾ ու ձեռքը ծնօ-

1) Պարսիկ. 2) Դեռ. 3) Միանգամ. 4) Գաւաթը. 5) Դատարկիւր.
6) և 7) Թխուածք. 8) Յետոյ. 9) Կը տեսնենք. 10) Քաղցրացած. 11) Դէհ.
12) Այգալիսի. 13) Հօր հղբայր. 14) Հանդէս. 15) Այժմ. 16) Բողոք. 17) Իշ-
խաններ. 18) Այնպէս. 19) Կողմի. 20) Սպասաւորելուց:

տին տուած՝ մտածմունքի մէջ էր, միւսը նրա հաւատարիմ Գալուստ եպիսկոպոսը: Վերջինս կանգնած կաթուղիկոսի առաջին, շինքը ծուռը մտիկ էր տալիս նրա տխուր երեսին:

Խանի ծառաներն էլ, էս գիշեր, հենց իմանաս, գարու հորն էին ընկել: Էնքան փլաւ ու զաւուրմայ էին կերել, էնքան շարքաթ ¹⁾ ու վարդաջուր էին խմել, որ փորերը վրաստանի ուռումբի ²⁾ էր դառել: Մէհտարներն ³⁾ ու մուքուրիկներն ⁴⁾ էլ էս գիշեր իրանց պաշտօնը մոռացած՝ մի մի խաներ էին կարծում իրանց. ինչ որ հրամայում էին, խնդոյն կատարվում էր: Խանի համար պատրաստած ու ժամանակն անցկացնելու համար թափուեղիք կերակրերն էլ սրանց փորն էր մտել. մէհտար ու խանի կերակուր, բայց իրան հարցրու, տես ի՞նչպէս պարծենալով կը պատմի գեպուր ⁵⁾ հայերի տուած պատիւը:

Խանը կաթուղիկոսին մի քանի քաղաքավարական խօսքեր ասելուց՝ յետոյ՝ հրամայեց գնալ հանգստանալ:

Նաղի՛, ձայն տուեց նա, երբ կաթուղիկոսը հեռացաւ, էլ մի՛ ուշանալ, գնա՛ մեր էսօրուան ուրախութիւնը կատարեալ արա՛, մի՞ տքդ է աշտարակցի Ղարաքէշէշէ ասածը. էնպէս արէք, որ շփոթը չը շատացնէք. խոստացէք, որ իմ սիրելի կանանց կարգումը տեղ կու՛նենայ:

— Ես էս տեղեմ, գլխիդ մատաղ, դռան տակից օձի նման ներս սողաց մի ստուեր և մինչև գետինը խոնարհելով՝ գլուխ տուեց խանին. ես եկայ, որ իմ ծառայութիւնս ցոյց տամ, շորերիս ի՞նչ ես մտիկ տալի, իմ տէր, ես քո ղուլերի ⁶⁾ շորերն եմ հագել, որ չճանաչուիմ, քո կամքդ գլուխ կը բերեմ ու էլի մթնով կը քաշուիմ կը հեռանամ:

— Մաշալլահ, մաշալլահ ⁷⁾, ես քո ծառայութիւններդ չեմ մոռանալ, գնա՛ ինչպէս գիտես, էնպէս արա՛, քո խալաթդ ⁸⁾ Երևանումը կը լինի, անպատճառ քեզ համար Շահիցը Շիրի—խուրջուդ ⁹⁾ բերել կըտամ, խօսքս խօսք ըլի՛. բայց էլի ասումեմ, զգոյշ կացէք՝ ձայնը չբարձրանայ, թող Սիմոն խալճի ¹⁰⁾ սիրտը չկոտրենք:

¹⁾ Շաքարաջուր: ²⁾ Եղան կամ գոմշի տիկ: ³⁾ Զխապան: ⁴⁾ Խոհարարի օգնական: ⁵⁾ Անհաւատ: ⁶⁾ Սպասաւոր: ⁷⁾ Կեցցես: ⁸⁾ Պարզի: ⁹⁾ Առիւծի և արեգական շքանշան: ¹⁰⁾ Կաթուղիկոսի:

— Ամէն բան իմ վզին, գլխիդ մատաղ, կեղծ խոնարհութեամբ աչքերի բիբերը խաղացնելով, պատասխանեց անծանօթն ու դուրս գնաց:— Նաղի բէգ, ասաց նա միւս սենեկումը, էլ մի' ուշանալ, չորս քաջ ֆարրաշներ վերցրու գնանք, հիմի շատ լաւ ժամանակն ա:

Էս անծանօթը մեզ լաւ ծանօթ է, բայց էս բոպէին ոչ թէ մենք, իւր կինն էլ որ դարձ միանգամից դժուար կը ճանաչէր. սրա նոր կերպարանափոխութիւնը շատ յարմարում էր իրեն. պարսկական սուր գլխարկը, կանաչ զագաքի երկար կապէն, կարճ քիրմանի շալ քուլաջէն, միջքին կապած առիւծադուլի գօտին, ճպտտան լայնակրունկ կօշիկները, կարծես վրան ձեւած էր, և որովհետեւ ինքն էլ բնական փոքր ինչ պարսկի նմանութիւն ունէր, առաջին անգամը ամէնքը կը շփոթուէին, բուն պարսկից չէր զանազանվում. չար լեզուները շատ բաներ էին ասում նրա համար, բայց ո՞վ կը հաւատայ, ո՞վ ինչ կուզէ, թող խօսի, ոչով իրաւունք չունի:

Եթէ ուզում էք իմանալ, թէ ո՞վ է այս անծանօթը, որ խանի համար էսպէս հոգսերի մէջն է, հարցրէք էն բոպէին խանի սենեկին կից միւս սենեկի դռան տակին երկար ժամանակ կանգնած ու բանալիի ծակից նայող երեսային:

Վաղուց է այս մանուկն այս տեղ: Նա լսել էր կաթուղիկոսի ու խանի խօսակցութիւնները, լսել էր Նաղի բէգին տուած պատուէրները, ճանաչել էր օձի նման ներս սողացող անծանօթին. մի մատաղի հնարք անցկացաւ, որ երեսան իրան չմատնեց, հէնց էն է՝ մի զարմացական բացականչութիւն էր դուրս թռչում նրա բերանից, բայց էլի իրան պահեց, բութ մատը սաստիկ կծեց ու լռեց: Էս միջոցին նրա սրտի բաբախիւնը իւր ականջին էլ հասնում էր, այնքան շփոթուել էր նա անծանօթին տեսնելով:

— Ես կը մեռնիմ ու քո չար խորհուրդդ կը խափանեմ, ձեռքը թափ տուեց երեսան, որ մեռնիս, իմ աչքիցը չես փախչել. ինչ ասես՝ կը կարծէի ու էսքան անաստուածութիւն չէի կարծել:

— Ոնց ըլի կը հասնիմ, գնա թուրքացած, տէր Մէլիքսէթ, սպառնաց ցուցամատը շարժելով ծածկուող դռան քամակից երեսան ու էլի աչքը դէմ տուեց բանալիի ծակին կանգնեց: Նաղին և տէր Մէլիքսէթը դուրս գնացին թէ չէ, մանուկը ինքն էլ՝ միւս

դռնից ներքե վազեց և առանց ուշք դարձնելու թէ նոքա ուր գնացին, ինքը վազեց դէպի Տրդատայ դուռը:

Եթէ այն գիշերը չլինէր, ամէնքին նկատելի կը լինէր, թէ մի փոքրիկ մանուկ այսպէս ուշ՝ կէս գիշերիս ընչո՞ւ է շտապում դէպի Տրդատայ դուռը. բայց այժմ ոչ ոք էլ ուշք չը դարձրեց, որ սա կարող էր մի վանքի տիրացու լինել: Բակը լիքը ուխտաւորների երեխայք էին. սա էլ նրանցից մէկը. մի արխալուղ միայն ունէր հագին ու ֆասը գլխին:

Ինքը դռնապան Պետրոսն էլ առաջին անգամը չկարողացաւ նրան ճանաչել, երբ մանուկը իրեն մօտեցաւ:

— Մահտեսի՛, հեթկէտալով ասաց նա դռնապանին, շուտ դռնակը բաց, ինձ դուրս թող, էլի կողպի:

Տիրացու Ներսէս, էս դու ես, ո՞ւր ես գնում էս վախտ, էն էլ առանց ֆարաջի:

— Էլ մի՛ ուշանալ, մահտեսի, շուտ ինձ դուրս թող, կաթուղեկոսը հրամայեց. շտապի՛ր, հէնց հիմի թուրքերը կը հասնին՝ ինձ կը վերցնեն: Խանն ինձ ուզում է տանի թուրքացնի, իրան ղայլոն՝ չի՛) շինի, շաթիրը լսել էր, կաթուղեկոսին պատմեց, նա հրամայեց ինձ վաղարշապատ փախչել:

Դռնապանը կասկած չտարաւ. երեսնան այնպէս յարմարացրած խօսեց, որ ամէնքը կը հաւատային, նրա բաղդիցն էլ երկու ստուեր երևեցան վեհարանի դռնից դուրս գալուս, որոնք այս կողմն էին շտապում:

— Դէ պրծի, տնաքանդ, տեսնում չե՞ս, որ թուրքերը գալիս են, էլ ի՞նչ ես ուշանում աւելացրեց Ներսէսը:

Մի րոպէի մէջ Պետրոսը դռնակը բացեց, Ներսէսին դուրս թողեց ու կրկին փակեց: Վերջումը փոքր միջոց զոջաց ևս դռնապանը երբ տեսաւ, որ եկողները վանքի սպասաւորներ էին, բայց որովհետեւ մանկան խօսքերին հաւատացել էր, ուրախացաւ իւր մէջը երեսային պարսից ճանգից ազատելու համար, ապա թէ ոչ նա իրաւունք չունէր էս ժամանակ դռնակ բանալ և մի փոքրիկ երեսայի դուրս թողուլ: Այս գիշեր՝ մանաւանդ՝ սաստիկ հրամայած էր նրան ոչ ոքի դուրս չը թողնել իւր դռնակից և ներս չընդունել:

1) Ղայլոն բերող:

Այս սովորութիւնը ի նախնեաց անտի մնում է Եջմիածնումը. մութը գետինն առնելուն պէս, խցերի ճրագները հանգչում են, ու ցածր և նեղ խցերի համեստ բնակիչները իւրեանց ճրագների հետ հանգիստ են մտնում՝ լուսադէմին ժամ գնալու համար: Թէպէտ չի կարելի հաստատ ասել, որ մի քանի խցերում մինչև կէս զիշեր զանազան անմեղ զուարճութիւններ էլ չեն լինում: Ի հարկէ ընկերներ են, կը հաւաքուին միմեանց մօտ, զրականական երեկոներ կը կազմեն, իւրեանց ապագայ գործողութեանց ծրագիրը կը խմբագրեն, իւրեանց յանձն առած պարտաւորութեանց կատարումը կը քննեն, կ'ասեն՝ կը լսեն, փոքր ժամանակ էլ կատակներ կ'անեն, սեղանատան կերակրներին չը հաւանելով՝ իւրեանց սպասաւորների եփածը կը վայելեն, երբեմն էլ սաղ ու քեամանչայ կ'ածեն, կը պարեն, ղուժար ¹⁾ կամ այդպիսի անմեղ խաղեր կը խաղան, ես ինչ գիտեմ՝ էլ ի՞նչ կ'անեն, մարդիկ չե՞ն, ու կը գնան կը հանգստանան: Ամէն բան ներելի է, էնքան լինի, որ լուսամտներիցը ճրագ չերևի. մի մեծ բան չի, երկու տաղտակ է, կը ծածկեն՝ կը վերջանայ, կամ թէ երկու գաղ սև վարագոյրն էլ բաւական է:

Եթէ այս զիշեր Եջմիածնի ուխտը չը լինէր, բոլոր գոները պէտք է փակուէին և միանգամայն արտաքին աշխարհքի հետ վանքոնց յարաբերութիւնը պէտք է ընդհատուէր, բայց այս զիշեր միշտ Ղազարապատի գոնակը բաց էր մնում:

Հաստատ զիտէր Ներսէսը, որ պարսիկներն ու տէր Մէլիքսէթը այն կողմիցն են դուրս գնացել, որոնց, եթէ ինքն էլ հետևելու չենէր, չէր կարող հասնել: Դրա համար նա Տրդատայ դռնովը գնալն ընտրեց ու խեղճ՝ Պետրոսին խաբեց:

Պետրոսի օյինը ²⁾ խաղաց նա Բազարի ³⁾ դռան պահապանի զլխին, նրանից էլ ազատուեց:

Բազդը, կարծես, յաջողում էր երեխային: Վանքի պարսպից ոտքը դուրս դրեց և մի քանի գաղաչափ հեռաւորութեամբ իւր առաջին գնալուս տեսաւ տէր Մէլիքսէթին պարսիկների հետ: Նա պարզ լսեց փուչ տէրտէրի խօսքերը, որ բացատրում էր իւրեանց գնալու տան տեղը և մարդու անունը:

Ել հիմա ոչինչ ուշանալու պատճառ չունէր Ներսէսը. պարզ

¹⁾ Փողով վիզախաղ: ²⁾ Խաղը: ³⁾ Փողոց:

իմացաւ, որ տէր Մէլիքսէթը գնումէ խանի համար բերելու իւր ազգական Բօյաղչոնց Անտօնի աղջիկը, որոնց տան հետ միայն՝ ինքը՝ մանուկը երթեկուծիւն ունէր:

Եւ չսպասեց ճարպիկ տիրացուն: Թողեց թուրքերին ձախ և ինքը դէպի աջ խփեց:

Վանքի պարիսպը գիւղիցը բաժանող հրապարակի վերայ մի տուն կար ցած պատերով, դուռը դէպի արեւմուտք: Այդ տան քամակին երեսը դէպի գիւղի փողոցը կար և մի ուրիշ տուն. նրա մուտքը փողոցիցն էր: Այն տեղէին ուղղում այս մթնազիշերն իւրեանց գնացքը—տէր Մէլիքսէթը թուրքերի հետ փողոցի դռնով, իսկ մեր երեխան՝ հրապարակի վերայ գտնուած տան կտեր պատովը բարձրանալով:

Եթէ Ներսէսն այս ճանապարհովն երթեկուծիւն արած չը լինէր, նրան կը քրքրէին այդ երկու տների անքուն պահապանները՝ Չալօն ու Սեօն՝ երկու հարեանների հաւատարիմ շները: Նրանք գլուխները ոտքների արանքները խրած, մինը իւր տան տիրոջ խոտի դիզի վերայ էր պարկել, հանդարտ աչքերը բաց ու խուփ անում, մէկէլը՝ միւս տան կտերը երթկի մօտ էր թիկնել ու ականջները քամու կողմը դարձրել, որ մի շփոթ լսելուն պէս՝ պատուաւ լինի իւր ծառայութիւնը ցոյց տալ:

— Չալօ, Չալօ, Սեօ, Սեօ, կամաց պատասխան տուաւ Ներսէսն իւր երկու նախածանօթների մրմռոցներին: Եւ ահա՛ այդ երկու ահեղ զազանները հոտոտելով երկխայի հագուստը, պոչերը շարժելով, մինը աջ և միւսը ձախ կողմն ընկած՝ հետեւեցին մինչև երկրորդ տան երթիկը, ուր պարկած էր նախ Սեօն:

— Սառան հօրքի՛ր, Սառան հօրքի՛ր, մինչև կէսը երթկիցը կախ ընկնելով՝ ձայն տուեց Ներսէսը Բօյաղչոնց Յովհաննիսի կնգանը: ձար ունիք՝ տեսէք, հէնց հիմի խանի ծառայքը ձեր աղջկանը կը փախցնեն:

Երկու բոպէից ողջ տունը ոտքի վրայ էր: Բօյաղչոնց Անտօնը բռնած իւր աղջկայ ձեռքը, քամակի քուշաներով վազում էր մի բարեկամի տան թաղցնելու:

Ներսէս մանուկը չկար, նա իւր դեսպանութեան պաշտօնը կատարեց, յետ դարձաւ շտապաւ Ղազարապատի դռնախովը դէպի վեհարան: Նա վախում էր, որ հիմի բաբին եկած կը լինի իւր ազ-

գական ուխտաւորների մօտից և շատ վրդովուած. իսկ Բոյաղչոնց դուռը սաստիկ ծեծվում էր:

Աւելորդ էր նեղանալը. Չալօն ու Սեօն կարող էին պարսիկների պատասխանը տալ, եթէ տան տէրերը լսած չլինէին խանի հրամանն ու բաց արած:

Տէր Մէլիքսէթը թուրքերին սովորեցրել էր անելքն ու ինքը միթնումը կանգնել:

— Ո՞վ էք, ի՞նչ էք ուզում, հարցրեց Անտօնի եղբայր Յովհաննէսը, որպէս թէ ոչինչ տեղեկութիւն չունէր:

— Անտօնի աղջիկ Գայիանէին ենք ուզում, պատասխանեց Նաղի բէգը, խանը լսել է ձեր աղջկայ գեղեցկութիւնն և իւր խնամքը ձեզ վերայ շտտացնելով, ուզում է նրան շինի իւր առաջին կինը— իւր հարամխանի ծաղիկների միջի վարդը:

— Մեզ համար դրանից մենք բաղդաւորութիւն չէր ըլլել, քաղցրութեամբ պատասխանեց Յովհաննէսը, բայց ափսոս, որ մենք էս րոպէին արժանի չենք կարող լինիլ խանի ողորմութիւնին. հէրն իր աղջկանն էս օր առաւօտից տարել է Մոզնի ուխտ:

— Ո՞ւմ ես արածացնում, անհաւատ հայ, գոռաց Նաղի բէգը, տունդ գլխիդ փուլ կածեմ, թէ որ հէնց հիմի գետնի տակիցը չես հանել ձեր աղջկանը, որտեղ որ է, պէտք է ստեղծես, դուրս բերես. էս անգամ խանը ձեր աղջկայ համար է էջմիածին եկել:

Գլուխս խանի ուղուրին ղուրբան ¹⁾ կը տամ, թէ որ խօսքս սուտ դուրս գայ, ուզում էր հաւատացնել Յովհաննէսը, բայց Նաղի բէգը տէր Մէլիքսէթի աչքերին մօտիկ տուեց ու չի էլ ուզեցաւ լսել ասածը, ուղղակի մտաւ տուն ու քունջ ու պուճախ ընկաւ:

— Չեմ հաւատում, ճշում էր Նաղի բէգը, յոյսը կտրելով աղջկանից, ես ոտս էս տեղից գուռ դնողը չեմ, ես առանց ձեր աղջկանը խանի երեսը գնացողը չեմ, թէ չէ իմ գլուխս ուսիս կենալ չի, հազիր լաւն էն չե՞, որ դուք սնով տեղով ինձանից առաջ կոտորուիք:

Շատ կարելի է Գայիանէի մօր աղեքները կը թափուէին խանչալի սուր ծայրից, եթէ Յովհաննէսը ձեռքը չէր ձգել, խլել Նաղու ձեռքիցն ու դէն ձգել, շատ կարելի է երկու երեք հոգի կը սպան-

¹⁾ Մատաղ:

ուէին, իթէ Զալօն ու Սևօն, որ հեռուով կանգնած մոմալով սպասումէին Յովհաննիսի հրամանին, էս ըոպէին ինքնագլուխ իրանց ծառայութիւնը ցոյց չը տային: Նրանցից մինը բարեհաճեց քաջ վերաբոյժի նման արիւն առնել Նազի բէգի կոնիցը, իսկ միւսը երկու Ֆարրաշի ոտքերի ջլերը կարմիր ներկեց:

— Իւրեանց կեանքումը Նազի բէգն իւր Ֆարրաշների հետ էսպէս շների չէին հանդիպել, որ կէս ժամի չափ դիմադրէին դաշոյններին: Վերջը թէպէտ մեր քաջ հաւատարիմ Զալօն ու Սևօն կարողացան մինչև փողոցն էլ հալածել այն անկոչ հիւրերին, բայց ի՞նչ անես, որ մինը կորցրեց իւր աջ ականջը՝ միւսը պոչի կեռ ծայրը: Իրա համար նրանք այնուհետև կոչուեցան. պ ո չ ա տ Զ ա լ օ, հ ա տ ա ն կ ա ջ Ս ե ռ:

ԼԸ.

ԶՕՐԱԽՈՐ ԿԱՐԻՃ:

Բնականաբար եթէ մարդ մտադրվում է միւս օրը մի կարևոր գործ վաղ առաւօտեան կատարելու, նա այն գիշերը որքան էլ խոր քնի մէջ ընկած լինի, չի կարող երկար քնել, ժամանակից յառաջ կարթնանայ, որպէս թէ մինը նրան դրդում լինի: Առաւել կը լինի էս գործողութիւնը սիրահարների տեսակցութեանց պայմանաժամի համար, կամ թէ մոլի կրքերի տէր մարդկանց մէջ: Այդպիսի ժամանակը անբուն ամբողջ գիշերներ անցնում են:

Հիւսէին Ալի խանը որքան էլ հաստատ գիտէր, թէ առանց իւր հրամանին ճանճն անգամ չի թռչել, թէ իւր համար անհնարին ոչ ինչ չկայ, թէ իւր կամքը չկատարողի անունը ջնջուած է աշխարհիս մատենի միջից, նա էլ այս ըոպէին չէր կարող քնել, այնքան տէր Մէլիքսէթի խոստացած գեղեցկուհին նրան գրաւել էր: Սուտ չէր ասում Նազի բէգը, որ խանն այս անգամ այդ չքնաղ կոյսի պատճառաւ է եկել էջմիածին: Ի՞նչն էր պատճառն ուրեմն, որ նա որքան և աշխատեց արթուն մնալ, անկարելի եղաւ:

— Պատճառը մեզ յայտնի է. նա սուրբ Մարգարէի օրէնքներից մինը քանդել էր: Զգիտեմ ինչպէս եղաւ, որ սրանից մի քանի տարի յառաջ սատանէն մտաւ խանի սիրտը, և նա այն անիծեալ հեղուկի—խաղողաջրի համը տեսաւ:

Այդ օրից, ասում են, ամենատեսակ շարքաթներից և վարդա-
ջրերից աւելի խանի աչքումը պատիւ է ունեցել Մահմէտի որդւոց
առւնը քանդող ու քրիստոնէից տունը շինող զօրաւոր ջուրը:

— Ղուրանը վկայ, շատ լաւ հաւատ ունին էդ հայերը, եթէ
դինին է դրանց կրօնի մէջ զլխաւոր նշանակութիւն ունեցողը, շատ
լաւ է ասած՝ (Թէ գինի — էրմանն գինի: ¹⁾)

Մեծ մուշտէիդը սկզբներումը շատ էր աշխատել սրբազան
Ալու ահեղ սուրը խսնի գլխին փայլելու սպառնալիքներով յետ
թողել տալ սարգարին էդ կորստական չար ճանապարհից, բայց
երբ չէր յաջողացրել, էս մի հնարքն էր մտածել, որ նա գինու անու-
նը — ներկած շարքաթ — կոչի ու էնպէս խմի, որ ուղղահաւատ-
ները չգայթակղուին և իմամների բարկութիւնն էլ զիջանի: Մեր
Ղևոնդն ու տէր Մէլիքսէթն էին տանում միշտ խանի համար ներ-
կած շարքաթը:

Այսօր էլ էջմիածնումը եթէ չիւսէին — Ալի խանը այդ ներ-
կած շարքաթից երկու գաւ վայելած չը լինէր, սատանէն կը քնէր՝
նա ոչ:

Յայտնի չէ, էլի ներկած շարքաթի զօրութիւնիցն էր, թէ մի
աւելի զօրեղ պատճառ կար, որ երկու ժամից ամբողջ վեհարանը
տակ ու վերայ էր լինում:

Տէր Մէլիքսէթը չկար, նա էլ վանք չը վերադարձաւ, նա աղջ-
կանը Մողնուց բերելու պատրուակաւ գիւղից արդէն գլուխ առել
կորել էր:

— Յարրա՛շ, մի ահադասաստ ու կսկծալի ձայն եկաւ խանի
սենեակից:

Նաղի բէգը մի քանի րոպէ կար, որ վերադարձէլ էր իւր ան-
յաջող դեսպանութիւնից ու յաղթուած զօրավարի նման ամթա-
կոր եղած՝ ուռի տերեւի պէս դողում էր, սպասելով իւր մահուան
դատակնիքը լսելու: Նա այնպէս կարծեց, թէ երկինքը բլեց իւր
գլխին:

— Գլխիդ մատա՛ղ, էս մեղաւոր չեմ, կռները ծալած՝ չոքէ
չոք տուն ընկաւ Նաղի բէգը, աղջեկը Մողնի ուխտ է գնացել, Ղա-
րաբէշիչը գնաց բերելու, լայով արգարանում էր խնդը:

¹⁾ Հայեր հաւատ:

— Եւտ, շուտ ձիանքը պատրաստեցէք, շուտ ճանապարհ ընկնենք, շուտ, սուրբ Գէորգն իր մզնաղը աչքս է կոխում, գոռում էր խանր:

— Ես մեղաւոր չեմ, մի տուն լիքը երեխեքանցս խնայիր, երեսի վերայ ընկած՝ զլուխն էլ չէր բարձրացնում Նաղի բէգը շշկլում:

— Չէ, չէ, էլ չեմ կենալ, հէնց հիմի՛, հէնց հիմի՛, գոռում էր խանը, չմտիկ տալով Նաղի բէգի աղաչանացը:

— Ես ի՞նչ մեղաւոր եմ, աղջկը Մողնի ուխտ են տարել, արդարանում էր Նաղի բէգը, հրամայիր, էս րուպէիս գնամ Մողնին քանդեմ, էն աղջկանը բերեմ առաջիկ կանգնացնեմ, աւելի դողդողում է Նաղի բէգը:

— Հա՛, հիմի միտքս եկաւ, կրկնեց խանը հառաչելով, ես հասկանում եմ, վերջապէս հայի Աստուածը վռէժխնդիր եղաւ ինձ. վերջը իմ տանջած ու հաւատից հանած հայ աղջկներին պատիժը ես էս օր էջմիածնումը պէտք է ստանայի:

— Խալճայ Սիմոն, խալճայ, դարձաւ նա դէպի կաթուղիկոսը, երբ որ լսեց նրա ձայնը՝ որ շտապաւ տուն ընկնելով՝ զարմացած հարցրեց պատճառը. խալճայ, ձեր Աստուածն ինձ պատժեց, աղայ Մողնին իմ աչքս հանեց, ես խօսք եմ տալիս այսուհետեւ ոչ մի հայ աղջկի չքաշել: Ես խոստացել էի Ուչքիլիսայ եղնաղի ¹⁾ չգալ, խօսքս չպահեցի, եկայ. էս վերջինը լինի, աղօթք արա, աղայ Մողնին ինձ ների, ես իսկոյն կը հեռանամ. նա երազում մզնախով աչքս հանում էր: Այս ասելով ողորմելին զլսիկոր նստեց կանգնած տեղը:

Նոր իմացուեցաւ խանի վրդովմունքի պատճառը: Մի կարիճ որտեղեց որտեղ նրա աչքը կծել էր և երազում նրան թուեցել էր, որ սուրբ Գէորգն է իւր նիզակը նրա աչքը ցցում:

— Վնաս չունի, ողորմած տէր, անց կը կենայ, ուղեցաւ յուսադրել կաթուղիկոսը, բայց խանը լսել անգամ չկամեցաւ, ձեռքը աչքին դրած՝ հրամայեց իսկոյն ձիանքը դուրս քաշել:

— Ներիր ինձ, աղաչում էր խանը դուրս գնալիս կաթուղիկոսին. ես էգուց 10 չաղ ոչխար կը զրկեմ սուրբ Գէորգի դուռը

¹⁾ Էջմիածնի ուխտ:

մատաղ, իսկ դու այսուհետև համարձակ իրաւունք ունիս սիրտդ ուզած ժամանակը ինձ մօտ գալ: Ոչ մի խնդիրդ գետին չի ընկնիլ:

Երկուշաբթի օրը մինչև առաւօտեան սեղանը դուրս գալը Էջմիածնի բոլոր բակերը դատարկեցէին: Ուխտաւորները ճանապարհ էին ընկել իւրեանց հայրենիքը: Մի կողմից վանքի ծառաներն էին աւլում մաքրում բակերը, միւս կողմից Վաղարշապատի և վանքի ոչխարի շները իրար միս կռծոտելով, միմեանց ձեռքից խլում էին ուխտաւորների թափած ոսկրներն ու փշուռները:

Մեր բարեկամ Զալօն ու Սեօն էլ մոռացած իրանց արատիքը՝ ներկայ էին այս հանդիսին և առաջին հանդիսականների շարքումն էին յարգուած:

ԼԹ.

Ջ Ա Մ Բ Ռ:

Մի կողմից Հայոց ազգի կրած անտանելի նեղութիւնները, պարսից խաների ու կալուածատէրների բարբարոս վարմունքները, միւս կողմից ծերութիւնը սկսել էին ազդել ազգի բարերար մեծաւաստակ Սիմօն կաթողիկոսի Ֆիզիքական դրութեան վերայ:

Անդադար չարչարանքի մէջ էր բազմահոգ ծերունին, Էջմիածնապատկան մէքերի և կալուածքների թղթերը վերաքննում էր: Այս խանի, միւս բէգի, երրորդ չալմագլուխ ¹⁾ Կոստանդի դռներումն էր քարշ գալիս, մէկի աչքերը ընծաներով էր կապում, մէկէլին պարսկական անհաստատ օրէնքի սպառնալիքներովն էր կոտրում, երրորդին արտաքուստ գործ դրած կեղծ բարեկամութեամբն ու ճարտար լեզուովն էր յաղթում: Ի՞նչ անէր, պարսիկների հետ ուրիշ տեսակ վարուել անհնար էր, իւրեանց զէնքը պէտք է իւրեանց դէմ գործ դնէր:

Ոչ ոք նորա նախորդ և յաջորդ կաթողիկոսներից այնքան չէ հոգացել Էջմիածնի Աթոռի շահերի համար, ինչքան ինքը Սիմօնը: Էլ 100 տարի յառաջ չէն՝ իսկ իւր ժամանակ աւերակ վանք չմնաց, որ փախչէր հեռատես հայրապետի աչքից. քունձ ու

¹⁾ Փաթաթած սպիտակով:

պուճախ էր ընկնում, հարցնում, տեղեկանում, Եջմիածնի ցեղերի ու մկների կերակուր եղած՝ փոշիների տակ թաղուած յիշատակաւորանները քրքրում և մի թղթի կտոր, մի յիշատակութիւն եթէ գտնուէր, որ այս ինչ աւերակը մի ժամանակ շէն է եղել, սեպհական անշարժ կայքի է տիրել, որ այսօր որեւէ բռնակալ խանի, կամ աղուէսաբարոյ մօլլի տիրապետութիւն է զարձեւ, էլ դժուարութիւն չէր հարցնում անխոնջ մշակը, մէկ էլ այն կը լսուէր, որ ձիապանը դուրս է քաշել ձիանքը, մի եպիսկոպոս, երկու վարդապետ, չորս թուանքչի և երկու շաթիր ձիաւորուել են ու մի ծերունի մէջ արած՝ դէպի Երեւան են գնում:

Ետ անգամ ինքը — Հիւսէին — Ալի խանը յարգելով Սիմէօն կաթուղիկոսի ծերութիւնը, հրամայում էր, որ նա նեղութիւն չկրի անձամբ դալ. բաւականանայ մի Ղարաբաշի ¹⁾ ձեռքով իւր պահանջը յայտնել և հաստատ հաւատացած լինի, որ իւր կամքը կը կատարուի. բայց էլ խանը ստիպուած է եղել մի քանի օրից յետոյ ոտքի վերայ կանգնել, կաթուղիկոսի կուռն ընկել և նորա համար յատկապէս պատրաստած տնիւղ նստացնել:

Այս պատկառելի ծերունու պատիւն ու համարմունքը թէպէտ յառաջ էլ կար խանի մօտ, քանի որ նա երկու անգամ Վրացեաց թագաւորի բարկութիւնը զիջեցրել էր, բայց Եջմիածնի ուխտի դիշերուն ծիծաղելի դէպքից յետոյ խանը մի գերբնական արարած էր համարում Սիմէօն կաթուղիկոսին:

Ետ չանցաւ, Եջմիածինը բաւականին կալուածքներ ունեցաւ, իւր մէքերի մէջ մի քանի գիւղեր, այգիներ և վարելահողեր էլ մասն:

Սյոծր մեր աչքի առաջին կենդանի վկայ է նոյն քրտնաչարչար նահատակի՝ նոյն միծաղործ Սիմէօն Հայրապետի տքնութեանց նկարագիրը, իւր ծերութեան օրերումը հաւաքած, կարգի ու կանոնի տակ դրած մատեանը — Զամբուր, որի վերայ քանի՞ քանի գիշերներ անքուն լուսացրել է Ճիգն թափելով բազմարդիւն հովիւը: Նա ինդրել, աւանդել է յետնոց շարունակել այս տարեգրութիւնը, որ վանքի մի ծղօտն էլ չը կորչի, բայց ո՞ւր է: Հարիւր անգամ եթէ տակն ու վրայ անէիր սրանից մի քանի տարի յառաջ

¹⁾ Սևագլխի:

անհոգ ու անտէր մի խոնաւ տան մէջ թափած Եջմիածնի թանգարանը — մեր սուրբ նախնեաց երկանց պտուղների՝ տարիներով արտագրած կամ շարադրած կարեւոր մատենաների պահարանը — դու ոչինչ չէիր կարող պահել: Եւ ո՞վ կը համարձակէր շատ խառնշուտօրէն, կարող էր այդպիսի յանդուգն մարդը իւր անտեղի վատահու-թեան պատիժը կրել: մի կարիճ, մի մորմ, կամ մի այլ թիւնաւոր միջատ, որ իւր նախնիքներից սեպհականութիւն էր ստացել այդ գրքերի ծալքերը, կամ դատարկ արանքները, կարող էր իւր անհանգիստ անողին չարաչար պատժել: Ճիճուների երկիւղը թողունք, չորս մատնաչափ նստած ու ամբապնդուած փոշին կամ մկների սուր սուր ատամների շնորհիւ աղացած, ալիւր դարձած մագաղաթների ու թըղ-թերի փշուռքը ձեռք տալուս ամպի նման կը բարձրանային և իւրեանց խաղաղութիւնը վրդովողի աչք ու ախանջ, քիթ ու կոկորդը կը լցնէին և կիսակուրացրած՝ հազի մէջ խեղդելով՝ դուրս կը թըռ-ցնէին:

Կարելի է այս արդիւնալի ջամբուը՝ արդիւնաւետ հայրապետի պատուական հեղինակութիւնն էլ իւր շատ նմանների հետ չքացած լինէր, եթէ մի քանի տարի յառաջ ներկայ վեհապետի նախորդ գրասէր կաթուղիկոս Մատթէոսի օրով՝ նրա հրամանովը վերջ չտուէր Եջմիածնականաց անհոգութեանը, եթէ չլինուէր այժմեան մարութի մատենադարանը և կարգի տակ չմտնէր:

Վերջին երեխան կարող է այսօր գրատան ցուցակով գտնել իւր ցանկացածը նշանակեալ համարի տակ: Այս կանոնաւորեալ գրատանը գտնուեցաւ ջամբուը և տիպ մտաւ:

Միմիայն ջամբուը չէ երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթուղիկոսի գրաւոր աշխատութիւնը: Նա ցորեկը ազգի ցաւերին դարման տա-նելու հոգսումն էր, Եջմիածնի վանքի արդիւնքներն աճեցնելու վե-րայ էր մտածում, գիշերներն ազգի համար հոգեշահ և մարմնա-շահ հեղինակութիւններ էր անում:

Այս դժուարակիր պարապմունքն ո՞ւմ չի հալել ու մաշել: Եթէ մեծափաստակ հայրապետն իւր աշխատութեանց հետ չէր ու-նեցել առողջ և թարմ կազմուածք, անվրդով հոգի, խաղաղ բնաւորութիւն, արի և աննկուն սիրտ, նա չէր տանիլ այնքան մարմնա-կան չարչարանքները, չէր հասնիլ խորին ծերութեան:

Վերջումը մի տարի ամբողջ հիւանդ էր նա, էլ չէր կարողա-նում գրիչ ձեռք առնել կամ օգտակար գրքերի ընթերցանութիւ-

նով պարապել. դորա համար իւր միտքարուծիւնը զանում էր մանուկ ներսէսի մէջ, որ մինչև կէս գիշեր նստած կաթուղիկոսի անկողնի մօտ՝ կարդում էր Աստուածաշունչը և շատ ուրիշ գրքեր: Թէպէտ երկար ժամանակ չէր նա ուսումնարան էր յաճախում, բայց ի բնէ ունելով պարզ առողջանութիւն և քաղցածիւն ազդու ձայն, գրաւել էր կաթուղիկոսի ուշադրութիւնը: Ներսիսի կարգալը ամէնքից աւելի հաճոյ էր նրան:

Շատ անգամ այդ ընթերցանութեանը փոխարինում էր Ներսիսի ճարտար և խելացի խօսակցութիւնը և ուղիղ հայեացքը, որ ունէր նա ի մանկութենէ վարդապետութեան վերայ:

— Հոգեւոր Տէր, պատասխանում էր Ներսիսը կաթուղիկոսի հարցերին. ես իմ վերայ յոյս չունիմ, ես միանգամայն չեմ ցանկանում հոգեւորական դառնալ. էս պարտաւորութիւնը, ինչպէս քո մէջ տեսնում եմ, իմ կարողութիւնից բարձր է: Ոչ թէ միայն ես, մեր վանքումը շատ քիչերը, կամ ոչ ոք արժան չէ բացի քեզանից վարդապետութեան. ես իմ պապի — Գալուստ եպիսկոպոսի երեսին շատ եմ ասել. էս ի՞նչ բաներ են լինում մեր միաբանութեան մէջ, ես մեր գիւղի ոչ մի աշխահականից էլ պէս բաներ չեմ տեսել:

— Պատմի՛ր մի քանի բան, դառնուկս, մի այսպիսի խօսակցութեան ժամանակ առաջարկեց նրան կաթուղիկոսը՝ ի՞նչն է քեզ յետ խիում մեր վանքի միաբանութիւնից, ընչի՞ց ես զզուել, վարդապետական կեանքիցն էլ հանգիստ բան:

— Իմ լուսահոգի հայրս միշտ ասելուս է եղել, թէ անբանները գերեզմաններումն են. մարդ ծնել է աշխատելու, չարչարուելու և իւր ճակատի քրտնքով իւր հացը ճարելու: չէնց էս մի բանն ինձ շատ ատելի է թվում, որ մեր էջմիածնի միաբանները վատ աչքով են նայում այդ պարտականութիւնին. ժամ ու սեղանատուն գնալուց աւելի ուրիշ գործ չունին. դու քո հիւանդ տեղդ էլ չես հանգստանում, նրանք կուշտ անուշ անկուց յետոյ՝ ամառ ձմեռ բաւական չեն համարում գիշերուան քունը, ցորեկուայ շատ բաժինն էլ քնի մէջ են անցկացնում: Էնպէս սովորութիւն է դարձել այդ ախտը, որ չըքնողի վերայ ծիծաղում և բամբասում են: Վարդապետը մի՞թէ սաղմոս ասելուց և ժամ գնալուց աւելի ուրիշ պարտք չունի, ի՞նչ կըլի, որ գնան գիւղերումը քարոզ տան, կարդալ սովորեցնեն, որ ամէն մարդ էլ իր լաւն ու վատը ճանաչի: Բայց ես նրանց շատերից լսել եմ, որ ասում են. գիւղացին պէտք է էլ ուտի,

էշ մեծանայ: Անցեալ օրը մի քնի ձեռքից գլուխը հաստացած վարդապետ իմ պապին ասում էր, որ գիւղացին պէտք է չարչարուի, տանջուի, բերի մեզ պահի. նա որ կայ՝ մեր տաւարն է, մենք էլ իր տէրն ենք: Ուղիղն ասեմ, Հոգեւոր տէր, շատ դուր չեկաւ ինձ էդ խօսքերը: Պապիցս վախեցայ, թէ չէ պէտք է ասէի, քանի՞ սև փոշի աշխատանք է զրեւ իւր տաւարի վերայ, կամ իւր կեանքումն ի՞նչ է արել բացի քնելով գլուխն ուռեցնելուց:

— Դու շատ խիստ ես դատում, գառնուկս, ուզելով՝ ներսիսին խօսեցնել, ասաց կաթողիկոսը. մի՞թէ վարդապետները չեն գործում, չե՞ս տեսնում, որ մենք նրանց ուղարկում ենք գիւղերը պտղի հաւաքող, վանքի կալուածքներին վերականգնու, կալ չափող, մի՞թէ սրանք գործ չեն:

— Երանի՛ թէ նրանց տեղը աշխարհականների կամ կոպիտ գեղացիների ուղարկէիք, քան թէ վարդապետներին իրանց տնխըղձ մօտանք թուանքչիների հետ:

— Ի՞նչ ես տեսել դու թուանքչիներից, որ էդպէս դանդաւում ես:

— Ասիր, Հոգեւոր տէր, մի բան պատմեմ, տես, թէ դու չե՞ս բարկանալ: Աշտարակ մի խեղճ կնիկ միշտ գալիս է մեր տանը բան անում. իմ մայրս նրան ամէն օր կերակուր է տալիս. նրանով էն խեղճ կինը իւր երեխէքը մեծացնում է: Նա կենում է մեր տան կողքի մարադումը. նրա երեխայքը շատ փոքր են. իմ Աշտարակ եղած ժամանակը մինը ծծին էր, միւսը նոր էր ոտնաւորուել. նրանք օտարական էին, ես նրանց լեզուն շուտ չէի հասկանում. մայրս ասում էր, որ նրանք Յօշականցի են:

Ա՛խ օր մի՞տքդ է, ծառայեմ, երբ դու գիւղն եկար, պապիս այգումը վէր եկար. ես իմ ընկեր Վարդի հետ մեր կտերը կանգնած՝ մօիկ էի տալիս: Մարագի դռան ծակիցը Յօշականցի Հոռոմն էր նայում: Բոլորն անցկացան՝ ոչինչ. բայց երբ որ վերջումը մի վարդապետ անցկացաւ, էդ խեղճ Հոռոմը ծղրտաց ու թուլացած շնմբի տակին փռուեց: Ես վազեցի մօրս կանչելի: Խեղճ կնզանը ջրով ու քացախով յետ բերին:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ էլաւ քեզ, Հոռոմ, հարցրեց մայրս, չարը հօ չխփեց շնմբի ծակիցը, գիր անիւ տանք, զրկենք Վարմրաւորից օրհնութիւնի հող բերենք, խաչալուայ անենք, մոմիան խմացնենք,

նահատակի գերեզմանի վրայ տանենք քեզ, ոտ ու ձեռիդ ջուր ածենք, ասիւ ի՞նչ հանգիստի դիպար դու:

— Հանգիստի՞ դայ Գռանգցի վարդապետը, տէրաէրակին ջան, կրծքին ծեծելով, աչքերիցը թափելով ասեց Հոռոմը, իմ անլիզու քօրփեքանց մեղքի տակից ոչ պրծնի նա, որ իմ տունը քանդեց, երեսնաքանցս անհէր դռներին թողեց. ասիւ էդ սե սիրան ու սե հոգին էր, որ մեր բաղը ջրելուս խեղճ երեսնաքանցս հօրը կոխել էր կաւառի ¹⁾ մէջն ու քացով՝ քացով գլխին վեր հատելով՝ քանդել իմ տունը. ընէնց նրա լաշը ²⁾ ձգուի, ոնց որ իմ գլխի տիրոնջ՝ իմ անմեղ բալէքանց հօր մէյիդը ³⁾, մին էլ տեսնեմ, երկու փէտի վրայ կապած՝ տուն բերին:

— Ախի Հոռոմ, դու մի քանի հետ էդ բանը պատմել ես ու ոչ մի օր միտս չի եկել, որ պատճառը քեզ հարցնեմ. Գռանգցի վարդապետը քո մարդի հետ ի՞նչ ինսդ ⁴⁾ ունէր, որ քու երեսնաքանց մեղքն ընկաւ, հարցրեց մայրս:

— Աստուած ո՛չ գիտի նրա գլուխը, ես ի՞նչ իմանամ, պատմում էր Հոռոմը, վայ ինձ, բամբասանք չը համարուի, մեղքն ասողի շլինքը: Մեր բաղի մօտ ա դրա խնամի Գեանջցոնց Եղսանի բաղը: Էդ պռճոկուածն եկել էր մեր գեղը կալաչափ: Էդ օրը ջուրը մերն էր: Դու մի՛ ասիւ, էդ անաստուածը էն լերբ անգգամի հետ նրանց բաղումը սեղանը փռած՝ իրանց խռով կենայ, սէր ու սոհբաթի ⁵⁾ մէջ են: Թուանքչուն հրամայումա, որ գնայ ջուր կապի, իրանց աւաջի հաւուղը ⁶⁾ լցնի:

— Ի՞նչ հաւուղ, բաղումը հաւուղն ի՞նչ բան ունէր, հարցրեց մերս:

— Ախր էդ Աստծու պատժին գալուն բաղումը մի հաւուղ ա չինել, սաքի՛ որ Եղսանի կոտորուածքը ամառները մէջը լիղանան: Աստուած մեղք չհամարի, ես հօտեսել չեմ, ասում են ինքը—էն ծակծկոտուելու Եղսանը բաղի դուռը կողքումա ու շորահան ըլում, լիղանում: Իր գլուխը քարը, ինչ կուզի անի, համա իմ խեղճ քօրփեքանց հօր արէնտէրը դառաւ:

— Էդ ո՞նց ա ըլում.

¹⁾ Զրաքերան: ²⁾ Դիւն: ³⁾ Դիակ: ⁴⁾ Նախանձ: ⁵⁾ Քաղցր խօսակցութիւն: ⁶⁾ Աւաղան:

— Թուանքին գալիս ա ջուր կապելու. իմ ողորմածիկս չի թողում, նա էլ գնում ա վարդապետին դանգառում. դա էլ վեր ա կենում, գալիս նաչարիս կաւառի մէջը կոխում ու իրանց դիհը բացանում. էկքան ծեծում ու էկքան գլխին կաննած մնում ա, որ բաղեցը խաբար ա գալիս, թէ հաւուզը լցուել ա: Գեռ էլի էդ անհ հոգու սիրտը չի ղնջանում, մի քանի էլ քացի ա տալիս ու նոր հրամայում, որ կաւառիցը հանեն: Էլ լ՞նչ հանել, որ խեղճիս աչքերը զագաթն ա թռած ըլում. մէնակ բողազումը մի քիչ տրբիալուս ա ըլնում: Էն հալին ¹⁾ հրամայում ա, որ վեր ունեն տուն բերեն. կէս ճամփին ջրատարս հոգին տալիս ա ու ինձ դռնէ-դուռը քցում:

— Յեննա ²⁾ դու ո՞նց չի գնացիր կաթուղիկոսին գանգատ, հարցրեց մէրս:

— Ինձ ասեցին, որ կաւառի գլխին քնել ա, լնկել մէջը խեղճ ուել: Մեր բարհոգի իշխաններն էլ իմացել ու ծածկիւէին: Մի քանի օր անց կացաւ, երբ որ բաղը ծախեցինք էն անամօթ եցսանին ու հոգին հոգացինք, ես նոր իմացայ բանի էութիւնը: Շատ էլ ուզեցի գնամ կաթուղիկոսի ոտներն ընկնիմ, համա մեր աղէքը քօմէքն ³⁾ էլ էդ մարդակերի ղիհը պահեցին. մենք տնով, որդւով կերթանք օթում կուտենք, ասեցին, որ դու ես սուտը:

— Է՛հ, Հոգեւոր տէր, խօսքը վերջացրեց Ներսէսը, հէնց իմանաս, թէ անգիր սերտած լինեմ խեղճ Հռոմի պատմածները. մի բառ չեմ աւելացրել: Լաւ՝ որ Ծռանգցի վարդապետը իմ եկած ամիսը մեռաւ, թէ չէ ես վաղուց փախած կը լնէի վանքից. երբ որ ժամուժը յանկարծ աչքովս էր ընկնում, ոնց որ մարդ մի սև օձ տեսնի:

Երեխայի պատմութիւնն աւելի խոցեց տկար հայրապետի սիրտը. իսկոյն կանչեց Գալուստ եպիսկոպոսին:

— Շատ ժամանակ չէ, Հոգեւոր տէր, սաաց Գալուստը, Ներսէսն ինձ էլ պատմեց այդ բանը և հետազօտեցի՝ որ ճշմարտութիւն է, բայց արդէն ուշ էր, չուզեցի Սրբութեանդ սիրտը կոտրել:

— Իսկոյն տնօրինել այն անպզամին Յօշականից հալածել բողոք կալուածքները խլելով:

¹⁾ Այդ դրութեան մէջ, ²⁾ Յետոյ, ³⁾ Լիւնքն էլ:

— Նա վաղուց իւր ունեցածը ծախել, տեղափոխվել է Երևան, ասում են շատ անկանոն կեանք է վարում:

— Մեր մեղքն է, հոգւոց հանեց ծերունին:

Այս օրուանից Սիմէօն կաթուղիկոսի տկարութիւնը քանի գնում, աւելանում էր:

Խ.

Ը Ն Կ Ն Ա Ի Ո Ր:

Էջմիածնի վանքից դէպի հարաւ՝ Ղազարապատի դռանը եթէ կանգնինք և ուղղակի նայենք, մեզ կը դիմաւորեն մի լիճ, մի անտառ և փոքր ինչ արևելահայեաց՝ պարտէզների քամակին՝ մի վանք: Այդ այսօրուան տեսարանն է: Մեր պատմութեան ժամանակը լճից մի փոքր էս կողմը շինած էր մի միայակ մեծ տուն, որ իւր պաշտօնին համեմատ անուն էր կրում և որ պահել է մինչև այսօր. — Թ Ղ Թ ի զ ո Ր ծ ա Ր ա ն, իսկ ռամիկ ժողովրդի բերանումը՝ ք ե ա Ղ զ խ ա ն ա յ:

Շատ տարի չէր այն միջոցը այդ գործարանի շինելը: Դրա տեղը քանի մի տարի յառաջ հասարակ գետին էր. բայց մեր պատմած ժամանակը այն տեղից դուրս էր գալիս Սիմէօն կաթուղիկոսի հոգացողութեամբ պատուական թուղթ, որի վերայ միտք ունէր նա անմահայնիւ բոլոր Էջմիածնի ձեռագիրները, բայց որ չյաջողեցաւ բաղմաշխատ հայրապետին:

Քեաղզիւանի արևելքում գտնուած երեք պարտիզից մէկի մէջ ծառերի հովանու տակ այսօր հանգստանում են աշխարհքիս նեղութիւններից ազատուած Էջմիածնի միաբանքը: Նոցա փոխանակ միայն մահարձաններն են խօսում այցելուի հետ:

Այս պարտիզի հարաւային պատի միւս երեսին է լայն բակի մէջ կանգնած Գայիանէի վանքը, որ տեսանք մենք Ղազարապատի դռնից:

Վանքի արևմտեան պատին միացրած է մի սրահ գեղեցկաքանդակ սիւներով, ուր եթէ այսօր մտնելու լինիս, կարգաւ շարուած կը տեսնես մի քանի դամբարաններ՝ մեծ մասը մարմարոնեայ կափարիչներով: Սրանց մէջ, թէպէտ մտել են մի քանի բարձրաստիճան կաթուղիկոսապատիւ հոգևորականներ և մի երկու էլ արժանաւորութեան, թէ չգիտեմ կեղծաւորութեան շնորհիւ ներս ըն-

կած աշխարհականներ, բայց ամէն մի Էջմիածնի միաբան քեզ կասի, որ այս սրահն է սովորական մեր հայրապետների գերեզմատունը: Խոնարհ և հեզ միաբանութիւնը ուզելով իւր վեհ գլխին մահից յետոյ էլ անհատացնել, ընտրել է նոցա համար նախամեծար տեղ: Զի կարելի ասել, որ այս կանոնը ճշդութեամբ պահուել է. մի քանի կաթողիկոսներ թաղուել են Էջմիածնի բակումը, իսկ մինը — երանելի Նփրեմը ընտրել է իւր համար իւր սիրելի միաբանաց հասարակաց գերեզմանատունը: Այս վերջիններս բացառութիւններ են. պէտք է որ այս սրահն է կաթողիկոսական դամբարանը:

Ահա այս սրահումն էր 1780 թուականի յուլիսի 27ին՝ վարդապառի մեռելոց երկուշաբթի գիշերը, որ մի նոր թագած գերեզմանի հողակուտի վերայ մթնումը միստուեր էր նշմարվում: Ստուերը տեղը չէր փոխում, չէր շարժվում, միմիայն գերեզմանի պլուսվելը երբեմն երկարանում և երբեմն կարճանում էր:

Վանքի վանահայրը վաղուց մտել էր Մորփէոսի թագաւորութիւնը, երբ նրա դուռը սաստիկ բաղնեցին:

— Ո՞վ ես, ի՞նչ ես ուզում, ձայն տուեց խոր քնի միջեցորեկուան աշխատութիւններից յոգնած ծերունի ցարութիւն հայր սուրբը:

— Ես եմ, հայր սուրբ, շուտ դուռը բաց, լեզուն կապկպուելով պատասխանեց Գայիանէի վանքի ժամկոչը. կաթողիկոսը կենդանացել է, գերեզմանից դուրս է եկել:

Վարդապետի ոտք ու ձեռքերը դողացին, քանի անգամ կամեցաւ չախմախի ¹⁾ տալ, բայց հրահանը ձեռքից վէր էր ընկում. սարսափից մագիլը ցից ցից էին եղել, չախմախի չղկոցից աւելի էր բարձրանում նորա ատամների չղչղկոցը: — Ի՞նչ է ասում ժամկոչը, մտածում էր նա. դեռ այսօր Սիմէօն կաթողիկոսին թաղեցին. ինքն է մոտել գերեզմանի փոսը և ուղղել նրա դագաղը, իսկ հիմա լսում է, որ կաթողիկոսը կենդանացել է, նա իւր կեանքումն այսպիսի բան չի լսել, որ մեռելը տեղից վեր կենայ:

— Շտապիր, ճրագ վառիր, հայր սուրբ, աւելի կցիտուր խօսքերով և վանահօրից ոչ պակաս դողդղալով կրկնում է ժամհարն և աչքը ակամայից դէպի Սիմէօն կաթողիկոսի գերեզմանը դարձնում:

¹⁾ Հրահան:

Նրա աչքին հիմա ոչ թէ սկզբի նման մի փոքր ստուեր է երևում, այլ մի երկարահասակ՝ սևերում պատատուած մարդ, որի զընթը սրահի առաստաղին է հասել, իսկ ոտներով նա կանգնած է կաթուղիկոսի գերեզմանի զլխին:

— Հայր սուրբ.... հայր.... էլ չկարողացաւ շարունակել ժամկոչը և աստիկ զղբիւնով վանահօր խցի դռանը գետին փռուեցաւ:

— Տղայ, տղայ, որպէս և իցէ կակաղելով ձայն տուեց վանահայրն իւր ներսի սենեկումը քնած սպասաւորին, ճրագ վառիր:

Ծառայն ճրագը փռուեց և ոչ պակաս վախեցաւ, երբ որ իւր մեծաւորին էնպէս գտնելուց յետոյ՝ զուռը բաց արեց ու ժամկոչին անշնչացած՝ շեմքի մօտ ձգուած տեսաւ:

Որպէս և իցէ հասկացրեց վանահայրն իւր սպասաւորին, հաւաքուեցան վանքի բոլոր միաբանները, որոնք էին—երկու ձիապաններ, մի քանի հօտաղներ, մածնապան պառաւն և ընկնաւոր ¹⁾ աղջիկը:

Ի հարկէ, վանքումը հրաման չկար ջահէլ աղջիկ պահելու: Սովորաբար լինում են մի քանի անտէր ու այրի պառաւներ, որոնք Եջմիածնի կովեր կթողներն ու եղ ու պանիր, մածուն ու թան շինողներն են, բայց այդ աղջկանից ինչ փնաս պէտք է գար, նա անխելք էր, նա ընկնաւոր էր: Երբեմն երբեմն ընկած ժամանակը նրա բերանը փրփրակալում էր եկեղեցու մէջ, բարեպաշտ ուխտաւորներին սրբից պատգամներ էր ստալիս և մարգարէութիւններ էր անում. իսկ ուխտաւորները ցրուելուց յետոյ՝ նա էլի հանդարտվում էր ու պառաւ Գիւլիար նանին օգնում:

Եւ աղջկայ մշտական կացարանը Գայիանէի վանքն էր. նա ոչ մի ժամանակ ոչ վաղարշապատի զիւղը կը գնար և ոչ Եջմիածնի վանքումը կերէար: Նա սուրբ Գայիանէ կուրի զուլն էր, իւր խաթունի ոտքի տակին պէտք է գտնուէր:

Երկու երեք տարի էր ընկաւոր աղջիկը լոյս էր ընկել էս վանքումը. օրտեղից էր, օրիորդ էր, թէ կին, իսկական անուան ինչ

¹⁾ Ընկնաւորը կոչվում են այն հիւանդ աղջիկները, որոնք իբրեւ թէ պատժուած մի սրբից՝ դալիս են այն տեղ ուխտ և եկեղեցւոյ մէջ բերանը փրփրեցնելով՝ վայր են ընկնում ու զանազան պատգամներ են տալիս սրբից: Ընկնաւորը կոչվում է այն սրբի զուլը (ծառայն) իսկ սուրբը՝ նրա աղէն, խանումը:

էր, ոչ ոք չգիտէր: Նա ուզած ժամանակը շատ յաջողապէս ծամածռում էր իւր դժադրութիւնը և լորձունքը բերանից թափելով, դուռքոքիկ, անհաստատ քայլերով էս պատից միւս պատին կպչելով՝ անկապ ու անհասկանալի խօսքեր էր ցոփարանում: Էսպիսի ժամանակը նրա երեսը ցեխոտած և մրոտած էր լինում: Եթէ քար տայիր, նա կասէր հաց է, ջուր՝ ծաղիկ և այլն է: Եթէ նրա կենցաղաւարութիւնից հարցնելու լինէիր մաճնապան Գիւլիար նանին, նա կը պնդէր, որ տղջիկն ամէն ժամանակ այդպէս է, բայց միայն շատ հըու հնազանդ է իրեն և առանց փշացնելու ամէն տնտեսական դործերը կատարում է, օգնում է իրեն խնոցի հարելումը, թան կրտրացնելումը, կրակ, օձաղ-պուճախ անելումը, վանքի մշակներին կերակուր քաշելումը, սեր շինելումը և միւս տնային գործերումը. մանաւանդ շատ զովում էր պառաւն ընկնաւորի հմուտ սեր շինելը և մաճուն մերելը: Վեհարան ու եպիսկոպոսներին զնացած բոլոր սերն էլ կեղտոտ մատների շնորհքն է: Եղ պատճառաւ էլ պառաւը յանձնել էր նրան և սերատան բանալին:

Սի կողմից մենք իրաւունք չունինք մեր աչքի տեսածին ու պառաւի պատմածին չհաւատալ: Ընկնաւոր աղջիկն ամենազաղրալի, անմաքուր, տգեղ, ուղեղապակաս մի անմիտ արարած է, մի անատուն է, որ մարդու կերպարանքով Գայիանէի վանքի լակումը քարէ գալիս: Ամառը գործից ազատ ժամանակը շուտքներումն է նա շների հետ խաղում, իսկ ձմեռն՝ արեւկող տեղերումը: Հաւատարիմ շներն էլ, երևում է, ամէնքից աւելի սիրում էին իրենց կերակրողին, մանաւանդ՝ երբ նա կովկիթը թանով լիքը բերում և շների համար դրած յատուկ տաշտի մէջն էր լցնում: Մաճնատան գոնից մինչև տաշտի մօտ աղջկայ չորս կողմը հաւաքուած՝ պոչերը շարժելով՝ քաղցր աչքերով պատասխան կը տային իւրեանց կերակրողի անկապ փաղաքշանքներին:

Սիւս կողմից՝ եթէ մենք հետաքրքրութեամբ հետազօտենք այս յիմարի քամակից, ոչ մեր տեսածին կը հաւատանք և ոչ վանահօր ու պառաւի պատմածներին: Եթէ երբեմն յանկարծ երեկոյին Գայիանէի վանքը դալու լինէիր, կարելի է պատահոտուն հագուստից միայն կը ճանաչէիր քո առաջից ստուերի պէս գնդակի նման սլացող գեղեցկուհոյն: Ինքդ երբեմն կերկրայէիր. երևակայութիւնդ արդեօք խանգարուած չէ՞. ապա թէ ոչ այն տգեղ հրէշ ընկնաւորից կարելի՞ էր սպասել մի բոլորակաձև դէմք, այն լորձունքոտ

Ծուռը բերանի փոխանակ մի կանոնաւոր նազուկ պռօշներով բացուածք:

Այս, մենք չենք սխալվում. այս աղջիկը իսկապէս ընկնաւորն է: Եթէ պառաւ Գիւլփարը մի օր կատարը տաքացած ժամանակը բերանիցը բաց չթողնէր, ոչ ոք էլ չէր իմանալ նրա ով լինիլը. բայց հիմի Գայիանէի վանքի մի երկու մշակներն էլ չէին կասկածում, որ ընկնաւոր Գիւլփար բաջուն ¹⁾ շատ նման էր. և որովհետեւ ինքը Գիւլփարն ամէնքի մօտ պարծեցել էր, թէ նա արհամարհել է ծնողաց ստիպմունքն և իւրեանց զիւղե երիտասարդների սէրն ու աշխարհ չի մտել, այլ իւր կեանքի նախկին տարիներն անց է կացրել Մշու սուրբ Կարապետի վանքումը, էդ պատճառաւ էլ եղբակայնում էին, որ ընկնաւորը Գիւլփարի մօտ արեւակից ազգականը պէտք է լինի: Նա երեւի նոյնպէս մեծացել էր Մշու վանքումը, կամ մօտ գիւղերումն և սովորել ընկնաւորութիւնը: Ահա մի քանի տարի էր, որ այստեղ՝ Գայանէի վանքումը վանահայր Ծերունու խորհրդով և Գիւլփարի համոզելովը ապրում էր ընկնաւորը ծալտեալ կերպարանքով: Այս անելով՝ մեծ հգուտ էր բերում աղջիկը: Նրա պատճառաւ վանքի ուխտաւորները շատացան, որով թէ վանահօր և թէ միւս սպասաւորների գրպանն էլ լցվում էր: Ընկնաւորը գուշակում էր ուխտաւորներին, որ վանահայր հայր սուրբին, մաճնապան Գիւլփար բաջուն և միւս սպասաւորներին ով որ չի շահիլ, ողջ առողջ իւր ընտանիքի տեսութեանն արժանի չի լինիլ:

Թէ այսպէս, թէ այնպէս՝ դղրդիւնը վանքը բռնեց. ամէնքը ժողովեցան և սրանց մէջ ընկնաւոր աղջիկն էլ էր:

Ժամհարը բազմութիւնի հաւաքուելուց սիրտ առած՝ ինքն էլ ուշքի եկաւ: Վարդապետի խցի դռանը կանգնած էին ամէնքն էլ լուռ ու մունջ և մթնումը տեսիլքը տեսնում էին: Ոմանք մի փոքրիկ ստուեր էին նկատում, այլք ժամհարի հետ էին համաձայնում, որ գլուխն առաստաղին է հասած՝ ոտքերը գերեզմանի վերայ է. մի երկուսն էլ մի փայլուն լոյս էին պնդում տեսնել, որ գերեզմանի վրայ պէծածի է տալիս. երեւակայութիւնն այս ստորեր ներգործութիւնն էր արել ամէնքի վերայ: Ոչ ոք չի համարձակվում բարձր

¹⁾ Բուրիկին.

խօսեւ: Ամէնքի աչքը հայր սո՛րբի բերանին է, թէ ի՞նչ վճիռ դուրս կը գայ:

Հայր սո՛րբի հետ բոլորը միաբերան վճռեցին, որ ընկնաւոր պատգամախօսի պարտականութիւնն է մօտ գնալ և տեսիլքը պարզել: Շատ էլ ցանկանար այլապէս վարուել վարդապետը, անկարելի էր, կարող էր կասկածներ զարթեցնել:

— Կաթուղիկոսն ինքն է կենդանացել, փնթփնթաց աղջկն և բոլոր կարծիքը փարատուեցաւ:

— Վանքի դրսի դուռը ծեծում են. լսեց մի սուր ականջ և դռնապանը շտապեց բանալ:

Երկու հոգի՝ մինը հոգեւորական և միւսն աշխարհական ներս մտան:

— Ծառայեմ, Հայր սո՛րբ, մօտ գնալով գէպինոր եկող հոգեւորականը, յարգանքով զլուխ իջեցնելով՝ ասաց Վանահայրը. Կաթուղիկոսը կենդանացել է. հէնց հիմի ես ուզում էի գալ Էջմիածին և տեղակալին իմաց տալ: Նայի՛ր, ամես ի՞նչպէս նստել է գերեզմանի վերայ, ձեռները երկինք բարձրացրած աղօթում:

Աշխարհականը շտապաւ մօտեցաւ Սիմէօն Կաթուղիկոսի գերեզմանին:

— Հէնց ինքն է, հայր սո՛րբ, ձայն տուեց Գալուստ եպիսկոպոսին աշխարհականը:

— Ո՞վ, մահտեսի Աստուածատուր, ո՞վ է, Կաթուղիկոսը:

— Ում որ պտռտում ենք:

— Ներսէս, ասաց ստուերին մահտեսին, դու ես, էստեղ ի՞նչ ես անում էսպէս անժամանակ:

— Ես եմ, բարի, լալազին ձայնով պատասխանեց մեր ստուերը — մանուկ Ներսէսը:

— Ո՞ր ես, գառնո՛ւկս, հոգիներս դուրս եկաւ մահտեսի Աստուածատրի հետ քեզ պտռտելով, մօտ գալով բարձրացրեց Ներսիսին Գալուստ եպիսկոպոսը գերեզմանի վրայից, որ դեռ անշարժ նստած էր:

— Ի՞նչ հարկաւոր էր պտռտելը, պապի ջան, քիչ բան ենք կորցրել, որ քունս տանէր: Այսուհետեւ, պապի, ես էլ Էջմիածին

կենողը չեմ. ես եկել էի Սիմէօն պապի գերեզմանին վերջին բարեր տալ:

Այս անգամ Ներսէսը չկարողացաւ իւր մտադրութիւնը զլուս բերել. Գալուստ եպիսկոպոսի խնդիրքը յարգեց նա և վեհաժողովին կան կեանքը մոռացած՝ ապրում էր իւր պապի մօտ:

ԽԱ.

«ԿԱՏՈՒՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՂԼՈՒԽՆ Է:»

Պապանների մէջ երկուսը միայն ընտանի են մարդուն, երկուսն էլ իւրեանց օգուտն ունին: Նրանցից մինը զոված իւր հաւատարմութեամբ՝ ճշդութեամբ կատարում է իւր պարտաւորութիւնները: Այդ շունն է, որ շատ անգամ իւր գլուխը գոհ է տալիս իւր տիրոջ համար:

Մարդն իւր կողմից ճանաչելով շան կարեւորութիւնը, զանազան ծառայութիւնների մէջ պէտք է ածում նրան: Պահպան է կարգում իւր տանը, իւր հօտին, լծում է, որսի է տանում, իւր երեխաների գուարձալիքն՝ իւր տան գարդն ու շատ անգամ իւր ամենամօտիկ ընկերն է շինում: Ծների բազմատեսակ ցեղը պէտք է գալիս այլևայլ ծառայութեանց մէջ:

Միւս տեսակ ընտանի գազանը շան և ոչ մի լաւ և ազնիւ յատկութիւնը չունի. ոչ միայն հաւատարմութեան նշոյլ չկայ, բնականաւորապէս աստիճանաբար տիրար կարելի է համարել աներես կատուին, բայց նա էլ բազմապէս ունեցել մարդուս ընտանեկան շրջանի մէջ մանեկ և աւելի նախամեծար լինել, քան թէ շունը:

Եռայլ հարուստից մինչև օրական պարէնը դուռն քրտինքով հայթայթող չքաւորի աղքատիկ սեղանի վերի կողմը բազմում է խորամանկ աչքերով չալիկ գող կատուն: Քաղաւորական փառահեղ պալատների ոսկեթել բարձրի վերայ կատուի բազմին այնքան սովորական է դարձել, որ նազիկ տիկիների ու քնքուշիկ օրիորդների նուրբ մատների ասղնէգործութեան մէջ թաւիշեայ բարձի վերայ կատու բազմացնելը պարծանքի տեղ է բռնել: Ամէն մի որդեսէր մայր հրճվում, զուարճանում է, երբ որ իւր սիրունիկ գառնիկն՝

իւր կեանքն՝ իւր ուրախութիւնն՝ իւր թափուան երեխային տեսնում է կատուի ձագը գրկած ու իւր փափկիկ թշկները նրա կակուղ մորթին կպցրած: Ժողովրդական առածը կատուին իւր արժանաւորութիւնից բարձր կոչում է տուել. «կատուն Քրիստոսի աղլուխն է» ամէն մի պառաւի ու տնտես կնոջ բերանից կը լսես: Էս առածի շնորհիւն է, որ մեր ծիսապաշտ մայրերը մեր սրտումն արմատացրել են, որ եթէ որեւիցէ ուտելիքի շուն մօտեցաւ, նա էլ ուտել չի կարելի, նա հարամուեց: — Այլ մեռնահոգ բեր, շունն ամանը լպստեց, հրամայում է զզուելով ու շան վերայ բարկանալով իմ բազմազէտ տատս ու մի քանի անգամ երեսին խաչակնքելով, խաչալուայ է շինում իւր օրհնեալ ձեռքովն ու շան կեղտոտած ամանը սրբում՝ հալալում: Բայց եթէ օրը 100 անգամ կատուն լիզի, լպստի եղի բզուղը ¹⁾, կամ մածնի կճուճը և կամ պղնձի տակից դողանայ, դուրս քաշի տատիս իւր սիրելի փեսացուի համար պահած աղիկ թիքէքը, ²⁾ գետնի վերայ քարշ տալով՝ տանի մի անկիւնում կէսն ուտի, — էդ ոչինչ. կը լսի պառաւը մնացորդը կատուի ձեռքից, կը լուանայ, կը մաքրի ու էլ յետ իւր աղիկ փեսի առաջը կը դնի ու ինքն էլ փեսի խաթեր ³⁾ մի երկու կտոր անուշ կանի. — ի՞նչ մնաս, կատուն հարամ հօ չի՞, կատուն Քրիստոսի աղլուխն է:

Երեւի շողոքորթութիւնը որքան ինքն ըստ ինքեան ասելի յատկութիւն է, բայց դիմացի շողոքորթութեան սրտին միշտ հաճոյական է. որքան էլ վիրաւորած լինի կատուն մեր տանտիկնոջ սիրտը, եթէ իսկոյն նրա երեխայի բերանի պատառը յափշտակած, երես ու պոռչներն էլ ծուլատած ու փախած լինի, էլի երկու ըռպէից գայ իմ անկիւնաշոր տատի շորերին քսուի, կեղծաւորաբար մխալի՝ էլ ոչ ինչ, ամէն բան մոռացման պէտք է տալ, կատու է կը շանգուտի էլ, կը լաւանայ էլ, «կատուն Քրիստոսի աղլուխն է»:

Միակ ծառայութիւնը, որ կատուն անում է մարդուս, նրա մկների հետ ունեցած դարաւոր խնամութիւնն է, և հէնց այս միակ յատկութեան համար կատուն ամէն մի տան տնտիւական խնդամն է դարձել: Գարշելի մուկն՝ այնքան զզուելի է, որ հաւասարապէս ասելի է մեծին ու փոքրին, հարուստին ու աղքատին, աշխարհակա-

¹⁾ Հողի աման: ²⁾ Ընտիր պատառները: ³⁾ Սիրոյն:

նին ու հոգևորականին: Այդ միևնույն թիւնն է պատճառը, որ թշուառական կատուն արձակ համարձակ ել ու մոտք ունի սուրբ մենարաներումն և ոչ որ մի թթու խօսք չի ասում: Եղ է պատճառը, որ աշխարհքիս բոլոր վայելչութիւններից զզուած ու հեռացած միայնակեացներն էլ ուրախութեամբ բաժանում են իրանց փոքրիկ խօյը, իրանց կոշտ անկողինը, իւրեանց բերանի չոր հացը կատուի հետ: Եթէ աշխարհաբառ առածից ենթադրութիւն անենք, պէտք է կարծենք, որ շատ խստակրօն հայրեր, եթէ չվախնան իւրեանց կատուին մրսացնելից, ձմեռները կրակ էլ չեն վառիլ. «ամառը մարդս խանի թագի ըլի, ձմեռը վարդապետի կատու»։ շատ լաւ է ասած: Վարդապետի պէս ոչ որ չի կարող սիրել ու խնամել կատուին և կատուապահութիւնը վարդապետական կեանքի անհրաժեշտ պայմաններից մինն է:

— Տես, Գրիգոր վարդապետ, ասաց մի ջահել արեղայ, մի ուրիշ իւր նման եկեղեցուց փախչող ծոյլ արեղայի. Ա... եպիսկոպոսն ի՞նչ լաւ սովորացրել է իր կատուին. ասան փիլոնիցը հեռացնում է իւր դռնչը, մտիկ տնօր, եպիսկոպոսը ժամ է գնում, կատուն էլ մինչև ժամի դուռը ճանապարհ է քցում: Ա՛յ, հասաւ ժամի դուռը, հիմի յետ կը դռնայ՝ կը հրամայի՝ որ տուն գնայ, կամ թէ մինչև իրա ժամից դուռս գալը՝ իրա խցի դռանը ծաղկանոցումը թաւալկոր տայ, կամ թէ ծառերի վրայիցը ծիտ բռնի: Տեսա՞ր ի՞նչ հասկացող կատու է, եպիսկոպոսը երեսը շուռ տալուն պէս՝ ինքը յետ դռաւ, այ գալիս է, կաց կանչենք:

— Յիցի՛, ցիցի՛, փամփօ՛, փամփօ՛, փոսո՛ն, փոսո՛ն, փշի՛, փշի՛, փշի՛, այ, եկաւ, տես ի՞նչ մաքուր լուացած է, ախ, ի՞նչ սիրուն դռնչ, ի՞նչ գեղեցիկ աչքեր, ինչ սպիտակ ու մետաքսի պէս մազ, ի՞նչ բերդոտ պոչ, ի՞նչքան քնքշութիւն, ի՞նչքան փափկութիւն, ցիցի՛, ցիցի՛, ցիցի՛, ձեռքն է առնում ու շոյում երջանիկ կատուատիրոջ գերերջանիկ կատուին մեր ջահէլ վարդապետը, ինքն էլ գող կատուի պէս շուտ շուտ խլչկոտում, որ իրանց ոչ որ չտեսնի:

— Ի հարկէ, սա մի հասարակ կատու չի, հաստատում է խօսակիցը, չես տեսնո՞ւմ, վանայ կատու է. ասում են էս կատուի պապն ու տատն են բերուած սրանից 100 տարի յառաջ մեր վանքը վանիցը: Սրա քոյրերից մինը հիմի Մուշեղի մօտ է, միւսը Գէշաշու, իսկ մի եղբօրն էլ Բակուաի հայրը գողացաւ տարաւ իւրեանց գիւղը. քիչ մնաց, արեան բանատեղ չ'դառաւ: Լօղլօղը

ինքն էր ուզում յատուկ ձի նստել գնալ քամակիցը, համա միջնորդներ մէջ ընկան չթողին: Վերջն ասացին, որ էդ կատուն ընկաւ մի Ֆռանդ վարդապետի ձեռք: Ասում են էդ Ֆռանդի վարդապետն էնքան է սիրելուս եղել իր կատուին, որ երբ նրանց փափը կատուի համբան իմացել է, եպիսկոպոսութիւն է խոստացել վարդապետին, միայն թէ էն կատուին իրան ընծայի: — Չէ, ասել է խելօք գիտունը, ես ոչ քո եպիսկոպոսութիւնն ուզեցի, ոչ իմ կատուից զրկուիլը:

— Բայց դու չե՞ս իմացել, թէ միանգամ էդ կատուն ինչ քաջագործութիւն է արել, պատասխանեց Գրիգոր արեղան:

— Ո՛չ, ի՞նչ կայ:

— Էդ Ֆռանդի կացած տեղը կարմրախէտ ձուկը շատ հազուադէպ բան է լինում: Չգիտեմ ո՞ր տեղից, դրան ընծայ են բերում մի մեծ կարմրախէտ: Ուզենալով իւր գերազանցութիւնը իւր բարեկամների մօտ ցոյց տալ, վարդապետը մեծ հրաւերք է անում: Այդ վարդապետը լինում է մի վանքի վանահայր. նրա մօտ կենալիս է լինում իր քեյվանի մայրը, որի եւրած կերակուրները «Օսմանլուի սուլթանին ախորժակը բանան կը»: Էսպէս է եղել պարծեանալիս վերապատուելին ամէնքի մօտ իր մօր տնտեսութիւնի համար:

— Մարիէս, ասում է վարդապետն առաջին օրը, քեզի տեսնիմ, կարմրախտան անպէս պիտոր խաշես, որ իրեն թարմութիւնը պահէ, ամէնքն ալ կարծեն, որ կենդանի է ու ան բոպէին մէջ ջրէն հանած:

— Դուն միամիտ եղեր, աղուորիկ մանչս, եօթն անգամ Հոռովին անունը տամ նէ, ամէն բան լըմնայ կը:

Միւս օրը սեղանը պատրաստ էր, հիւրերը վաղուց փափուկ դորգերի վերայ բազմած են և պերճախօս հայրը մի աղղու յառաջաբանութիւնով բոլորի ախորժակն էնպէս բաց արեց, որ ամէնքի բերանն էլ ջրակալեց:

— Չեմ ուզեր անուանել ձեզի ան հազուադէպ կերակուրը, որ պիտոյ քաղցրացնէ ձեր քիմքը, ասքան սիւսն կըսեմ, որ ձեզնէ շատերը կեանքին մէջ առաջին անգամ կը վայելէք: Ադ պատուական կերակուրը մեզի նման մահկանացուների վայելելու արժանաւորութենէն շատ բարձր է, միմիայն մերին անսխալակա՛ն հօր սեղանին համադամը կրնայ համարուիլ. սակայն ափսո՛ս, որ ուղարկելն անհնարին էր ու այդպիսի բարիք բնութիւնը միայն հայոց աշխարհին է պարգևեր:

Շատ էլ հիւրերի հետաքրքրութիւնը շարժուեց, բայց հայր վարդապետը, թէպէտ հայի զաւակ, սակայն պապի իմաստութիւնովը լցուած՝ էնքան վառեց բողմականների ակտրժակը, մինչ ոչ թէ մի այնպիսի հաստ կամրակէտ, տասն էլ որ լինէր, կը մաքրազարդէին ու նոր համը կը հասկանային:

— Ճաշը պատրաստ է, փսփսաց վերջապէս աւետաբեր կղեր սպասաւորը վերապատուելու ականջումը և հիւրերի հոտոտելքը ծառայի համեստ հագուստի հոտից բանի էութիւնն իմանալով, էլ համեցէքի չսպասեցին:

— Մի մի նախաճաշիկ ըրէք, իմ պատուական բարեկամքս, հրաւիրեց տանուտէրը՝ քաղցր մաստիքի արաղով ստամոքսները տաքացնելուց յետոյ, բայց դու ոչ մեռնիս, ոչ ովի կոկորդից մի պատու չի կուլ զնում: Ի՞նչ է յիմարացել ակտրժակը փչացնել. միաբերան վճռեցին անսուղ մնալ և հազուադէպ կերակրովը բերան բանալ:

— Ծօ, ըշտէ ¹⁾ բեր, մանչս ²⁾ հերիք տանջեցինք մեր ազնիւ հիւրերուն, հրամայեց նախագահ բազմած իր կարգի շնորհիւը հայրը և ամենքի աչքերը ջուր մաղուեց դռան կողմը մտիկ տալով:

Բոպէները միմեանց քամակից թռչումեն, քառորդ ժամը մօտենումէ, օղին իր գրգռիչ ազդեցութիւնն է արել ստամոքսի թաղանթների մէջ, գործարանները բան ընկնելու պատրաստ են և դործելու նիւթը դեռ չկայ:

— Ծօ, ի՞նչ եղաւ ձեզի, ջանմ, համբերութիւնից դուրս է գալիս համբերութեան օրինակ կրօնականը, բերէք էդ թերմաշ ³⁾ կարմ... (խօսքը կուլ տուեց) մեղայ, մեղայ, քիչ մնաց պիտոր անունը տայի ու համը փախցնէի. ծօ, երեսը ծածկած ըլլայ, մինչև սեղանի վերայ չդնէք նէ, կափարիչը չվերցնէք վրայէն, տնօրինեց նա դուռը բացող ծառային: Բայց երևի թէ լրսբերի աչքերի մէջ մի տարաբաղդութիւն նշմարեց, տեղիցը վեր թռաւ, յառաջ վազեց ու դռան մօտ աջու ականջը ծառային դարձրած՝ իւր այլանդակ դէմքի ծամածռութիւնով բոլոր նստող ու իրեն նայողների սիրտը կասկած ձգեց:

— Ծօ, իրա՞ւ կըսես, բարձրաձայն ճչաց խոնարհութեան քարոզողը ծառայի վերայ, իրա՞ւ կըսես:

¹⁾ Դէհ: ²⁾ Որդեակ: ³⁾ Անպիտան:

— Դժբաղդաբար ոչ մի բառ սուտ չկայ ըսածներուս մէջ, ծառայեմ:

— Հա՛, հա՛, հա՛, երկար ու բարակ ծորելով՝ քրքչաց հայր վարդապետը. աս բոպէիս քալէ կատուն հոս բեր. ես ըսի քի՛ 1) որ մը ադ կատունէն վեաս մը պիտոր մեզի հասնի: Թող իմին միւսէ-
ֆիրներս 2) տեսնին ու ստուգեն, որ ադպէս տարօրինակ կատունէն ասպէս քաջագործութիւններ կելլէ:

Բազմականները մնացել էին միմեանց երեսի նայելով. Կանոնի-
կոս հօր անկապ ու անյարմար խօսքերից ոչինչ չէին հասկանում,
մինչև որ այս խճճուած հարցը ինքը՝ ճարտասան հայրը մի պատ-
ուական աղուամազ կատու գիրկն առնելով ու քնքշաբար շոյե-
լով՝ բացատրեց:

— Նախ՝ կը խնդրեմ իմին սիրելի ու պատուական հիւրերէն,
որ ինձի ներեն ու դեռ ոչինչ չվայելած՝ մի մի բաժակ գինի դա-
տարկեն իմին միայնութեան միտիթարիչ կատուին կենացը և յաջո-
ղութիւն ցանկան ասոր ստամաքսին, որ կարող ըլլայ մարսել միայնակ
անուշ ըրած մեր բոլորիս՝ քիմքը զրգռող սպասելիք պատուական
կերակուրը:

Որքան էլ խորթ և նորաձև էր տան տիրոջ խնդիրը, բայց
քաղաքավարի հիւրերը անվայել համարեցին բացասել մի այսպիսի
չնչին ու հեշտատար խնդիր:

— Հիմա՛կ յայտնեմ, շարունակեց վարդապետը. ձեզի այսօր
նեղութիւն պատճառելուս գլխաւոր շարժառիթն եղել էր մի շատ
մեծ և վիթխարի կարմրախայտ ձուկն, որ ինձի ընծայ էր բերեր
մեր Թափաղօլլակցի հռովմասէր ուղղափառ կաթողիկոսներէն մէկը:
Անոր համար շատ ժամանակ չէ, որ ես սրբազան պապէն արքայու-
թեան մէջ տեղ էի միջնորդեր ու կրցայ չնչին ու աննշան գումա-
րով մը ձեռք բերել: Պիտոր ըսել, որ մարդը կ'արժէ ադ շնորհ-
քին՝ իրեն ջերմեռանդութեան աղաղաւ. տարի չըլլայ, որ նա ինձի
համար ձուկ չուղարկէ կամ ձմեռները մի երկու տիկ օղի ընծայ
չբերէ: Նա՛, ադ պատուական ըմպելիքը կը շահի իւր տանն իջե-
ցած աշտարակցոց տկերէն, երբ ապրանքին տէրը յուսալով տա-
նուտիրոջ հաւատարմութեան վերայ, թանձր քունին մէջ կ'իյնի

1) Թէ: 2) Հիւրերս:

նա՝ իմին խելացի բարեկամն ձեռք կառնու իւր նախապէս պատրաստած սրածայր փատը ու պաճախէն ներս կը խոթէ տկին մէջ՝ անանկ, որ կնիքը չի քակուիր: Ամէն մի տկէն չափ մը հանելով, երկու մեծ տիկ կը շահի: Ի հարկէ, անոր ադ փոշետեսակ յանցանքը ես ներեր եմ. ընկատակը կարգարացնէ միջոցը. այլ բան է, եթէ նա իրեն սեպուհ օգտին համար վերցնէր ու մեզի բաժին չը հանէր: Ի՞նչ կըլլայ եղեր, օղբին տէրը ի՞նչ պիտոր կորսնցնէ, բոլորը մի տկէն առնելու ըլլար նէ, ուրիշ բան էր: Եւ այսպէս իմ կրօնասէր խոստովանազաւակս երեկ մեզի ընծայ էր բերեր ադ կարմրաստար:

Ես իմին հոգուն մեծ յանցանքմ համարեցի առանց իմ սիրելի բարեկամներուս ուտել ադ անուշահամ խորտիկն և ձեզի ձանձրութիւն տուի, ու զոհ եմձեր շնորհքէն, որ արժան տեսաք, չզլացաք:

Իմ խելացի ու տնտես մարս, ցանկալով մեզի այսօր պարգև մը ընել, տարօրինակ կերպիւ եփեր էր կարմրախատը, անանկ՝ որ տեսնողը չի պիտի հաւատար, թէ ան խաշած է, այլ ջրէն նոր հանած: Զազըպի ճանճերէն յուսահատուած ըլլալով, մարիկս լաւ է համարեր ձուկը մեծ ափսէի մը մէջ դրած՝ պահել մեր պահարանին մէջ: Սակայն երկիւղ կրելով սրատամ մկներէն, որոնք արձակ համարձակ կը վստան մեր պահարանին մէջ, առեր կատուն ալ ձկան քովը կը նստացնէ: Ի՞նչ ընէր ջանմ, աներես մկները ոչինչ բան անարատ չեն թողներ:

Պարզ կերևի, որ իմ բանագէտ կատուն արդարև ուսումնական ցեղէ մ'ըլլու է ու աղէկ ալ ճաշակ ունի եղեր, ցանկացեր է ձկան ճաշակն ինքն ալ իմանայ. բայց բնականաբար շատակեր ըլլալով, պատիւ չճանչցող կատուս միայն ինքն է մաքրազարդեր, որով թէ մկներու և թէ մեր ամենուս պաշտօնն ինքն է կատարեր, և ինչպէս որ ձերին յարգելութիւնը տեսնիք կը, շատ ինքնաբաւօրէն կը լիզէ իւր շոթունքները:

Մի այնպիսի ծիծաղէ բարձրանում հիւրերի կողմից և այնքան քաղցրալուր է լինում Ֆռանգ վարդապետի ճառը, որ պատուելի հանդիսականները խոստովանում են էս դառն ճշմարտութիւնը, որ եթէ նոյն իսկ իրանք վայելած լինէին, այսպէս ասորժ և անմոռանալի տպաւորութիւն չէր թողու իրանց վերայ հսկայական կարմրախայտը: Միաբան հաճութեամբ վճռում են՝ երկրորդ

անգամ մեր Եջմիածնի վանքից գողացած վանայ գաղթական կառուի թուան կենացը վայելել: Բայց որպէս զի ուրախութիւնն աւելի կատարեալ լինի, կատուին ձկան հետ միասին պահարանումը նստացնելու գիւտը հնարող հայր Կանոնիկոսի յարգելի մօրն էլ չեն մոռանում. երկրորդ բաժակը նրա կենացն են կոնծում:

— Եթէ ուղիղն ասենք, կատուները ոչ միայն Ֆռանգ վարդապետի մօտ պատիւ են ունենում, մեր ամէն մէկ միաբանն էլ իւր կատուն աշխարհքի հետ չի փոխիլ, իրաւունք տալով Գրիգոր վարդապետի պատմութեանը, յայտնեց իւր կարծիքը նրա խօսակիցը:

Շատ ուղիղ ես ասում դո՛ւ, ասաց Գրիգորը, չե՞ս տեսնում, թէ ի՞նչ մեծ յարգանք ունին մեր վանքի կատուները սեղանատանը ճաշի ժամանակը: Հէնց որ սեղանատուն գնալու զանգակը քաշում են, տեսնում ես ինչպէս ամէն խցից իրանց տիրոջից յառաջ դուրս են գալիս պստի հարսների նման կարգով շարուած կատուներն և մլաւոցի ձայնը վանքի պարիսպը ձգած՝ գլուխները քաշ՝ սեղանատան ճանապարհը բռնում են: Չե՞ս լսում, ի՞նչ հանդէսներ է բարձրանում, երբ որ սեղանատանը ամէն մէկը իւր տիրոջ տուած պատառը երկու թաթերի մէջ ամուր բռնած՝ նստում է նրա Ֆարաջի մօտ ու մոմուարով ճառընտիր կարդացողի ձայնին յաղթում:

— Ես շատ սիրում եմ էդ տեսարանը, կատուները մոմուում են, եպիսկոպոսները փիշտ փիշտ անելով՝ բարկանում են, սեղանապետները մի պատուելի հայր սուրբի հրամանով նրա կատուի ճանդի միսը խել յանդգնողին ոտքով յետ են մղում, տիրացուն լուսամտի մէջ նստած՝ իւր ճառընտիրն է կարդում, ամանների ու զրգալների չխչխկոցը մի կողմից է բարձրանում և մի ներդաշնակ երաժշտութիւն է կազմովում, աւելի քաղցր՝ քան թէ մարաքեայ անող ¹⁾ աշուղների սազերի ու քեամանչեքանց ձայնը:

— Իրաւ, ասում են անբան անասուններին խելք չունին, տեսնում ես ինչպէս ճանաչում են կատուները սեղանատան զանգակի ձայնը: Մի անգամ, պատմում են, որ յանկարծ անժամանակ սեղանատան զանգակը տալիս են: Ամէնքը վազում են տեսնել, թէ ի՞նչ կայ, և ի՞նչքան զարմանում են, երբ որ տես-

¹⁾ Աշուղ երգիչների կազմած հանդէսը, ուր նրանք միմեանց դէմ մրցում են իւրեանց գիտութեամբը:

նում են զանգակի թելը գետնին ընկած՝ ու ծայրը կատուի բերանին, որ ամենայն զօրութեամբ քաշում է ու կողկողազին մլաւելով՝ պոչը շարժում: Հարցնում, քննում են, որ երրորդ օրվան մեռած վարդապետի կատուն է, որ անխնամ ընկած, քաղցածութիւնից ստիպուած՝ զիպուածով գտել է զանգակի թելը գետնին ու բնազդումով այս հնարքը գործ գրել: Բանը հասնում է մինչև կաթուղեկոսը, որի հրամանաւ կատուն վեհարան են տանում:

— Բայց ընչեցն է, որ հոգեւորականներս կատու շատ ենք սիրում, Գրիգոր վարդապետ, այն էլ մենք՝ կուսակրօն հոգեւորականներս, թէ չէ մի տէրտէր չես գտնիլ, որ կատուի վրայ թուլանայ մեզ պէս:

— Մի անգամ ես հարցրի էդ բանը Յօսիցօփին, նա ինձ շատ օրինաւոր բացատրեց պատճառը:

— Ի՞նչպէս:

— Մարդս ընկերական է, ասաց նա, նրա սիրտը բնական հակումն ունի ուրիշներին սիրելու. աշխարհականներն իրանց սէրը բաժանում են տնային գործերով ու բազմատեսակ հոգսերով, և ի հարկէ այն ժամանակը կենդանիներին ոչինչ բաժին չի մնում, իսկ մենք՝ վարդապետներս ամէն բանից զրկուած՝ միւսերից ազատուելու պատճառաւ միայն կատու պահելու իրաւունք ունինք. էնքան ընտելանում ենք այդ շողոքորթ գազանի վերայ, որ վերջումը մեր միայնութեան մխիթարիչն ենք շինում. որդու, ընտանիքի, շրջակայքի սէրը կեդրոնացնում ենք մեր աչքի առաջին միշտ պտոյտ եկող կենդանի էակի մէջ, նրա պոչի հետ ենք խաղում մեր սրտի ախուր ժամանակը, նրան՝ իբրև ընկերի ենք գանդառով աշխարհքիս անարդար գործերից, նրա շարունակ մրմռոցի մէջն ենք գտնում մեր բողոքներին տեղիք տուող և մեզ արդարացնող դատաւորին: Ի հարկէ եթէ մենք իրաւունք ունենայինք փոքրիկ շներ էլ պահելու, մեզանից մէկը դէպի շունը համակրութիւն կունենար, միւսը դէպի կատուն, բայց ի՞նչ անես. ո՞ր բանումը չենք զրկուած, որ հիմա գանգատուելու տեղիք ունենանք:

— Ես կարծեմ առաջին խելօք բանն է, որ իր կեանքումը ասիլէ հաստափոր Յօսիցօփը, դեռ էլի կասկածում եմ. նրա գլխից էդքան դատողութիւն չէր կարող դուրս գալ, տեսնես ո՞ւմից կը լինի լսած, թէ չէ նրանն այն է, որ տօլմով ու քուֆթով իր փորը լցնի:

Շատ երկար խօսեցան այս երկու վարդապետները և կարելի է էլի կը շարունակէին, եթէ նրանց փիլիսոփայական դատողութիւնը չխանդարէր Ա...ի կատուն, որ մինչև էդ ժամանակը մէկի կամ միւսի գիրկն էր անց կենում: Յանկարծ մլաւեց նա ու դուրս ընկաւ դրանց գրկից, վազեց դէպի վանքի կողմը:

— Քո տունդ չքանդուի, Գրիգոր վարդապետ, տուն մտնենք, ժամը դուրս եկաւ, հիմի կը տեսնեն եպիսկոպոսները որ էստէղ կանգնած ենք, կորիթներս ¹⁾ կեփեն, հիւանդը դռանն ի՞նչ դործ ունի, կասեն, առանց էն էլ աչքով աչք չունին մեր վերայ մտիկ տալու:

— Յիցի՛, ցիցի՛, փամփօ՛, փամփօ՛, իմ սիրունիկ ցիցիս, իմ նուաճեմ փամփօս, զու իմ ճանապարհս պահճմէիր, ինձ սպասում էիր, ո՛ւր էիր, ի՞նչ արիր, էդ ընչե՞ վըայիցդ ծաղկահոտ չի դալիս, էդ ընչե՞ փորդ փոքր է, երևում է ծիտ չը կարողացար որ սալ, գրկելով ասաց կատուին մեղմագին ձայնով Ա... հայր սուրբը:

Դու նայիր, ցիցի՛, շատ մի՛ քաշ գալ, սկսաւ խրատել Ա... կատուին, Գալուստ եպիսկոպոսի աղաւնիների հետ շատ մի՛ ընկնիլ, զգուշացիր, ես էն անպիտան Աշտարակեցի երկու մատնաչափ Ներսէս լակոտի աչքերից վատ բան եմ գուշակում, նա քեզ ծուռն աչքով է մտիկ տալիս, մի օր գլուխդ մի փորձանք չբերի, իմ թանգագին, իմ սիրելի ցիցիս, իմ խելացի, իմ պատուական փամփօս, շարունակելով իւր դուրգուրանքը, կատուի դունչը մատների ծայրով բարձրացրած՝ աչքերը նրա աչքերի մէջ ուղղահայեաց ձգած՝ հասաւ Ա... իւր խցի դուռը:

Սպասաւորը տուն տարաւ նրա փիլոնն ու վեղարը, իսկ կատուախնամ հայրը նստեց իւր տալանի իշտնուկի ²⁾ վերայ և շարունակեց իւր խօսակցութիւնը իւր ծնգանը բազմած վանայ գերատիւ գաղթականի հետ:

ԽԲ.

ԱՐԴԱՐ ԳԱՏԱՍՏԱՆ:

— Այս ի՞նչ աղաղակ, ի՞նչ գորգուոց, կանչեց Ղուկաս կաթողիկոսը շաթիրին, անսէք ի՞նչ կայ, պարսիկները վանքը լքուած

¹⁾ Հարիսայ, խալիլ: ²⁾ Նստարան:

չլինին, սպանութիւն հօ չէ պատահել. այս ի՞նչպէս է, որ ես այստեղ լսումեմ, իսկ ձեր ականջները փակուել են:

Շաթիրը դեռ նոր էր ոտքը շեմքիցը դուրս դրել, որ Ա... եպիսկոպոսը վերարկուի կոճակներն արձակած՝ կուրծքը բաց, առանց վեղարի, փէշի մէջ մի բան փաթաթած՝ տուն ընկաւ վեհարան:

Մի քանի վարդապետներ յետ յետ էին քաշում նրա թւերից, առաջը կտրում, խնդրում, համոզում էին, որ այդ բանը չանի, այսպէս անկարգ կերպիւ կաթուղիկոսի մօտ չգնայ, նրան չվերաւորի, բայց ոչ ոք չէր կարողանում զիմադրել: Երևի շատ խոցոտուած էր նրա սիրտը, երևի մի մեծ տարաբաղդութիւն պէտք է պատահած լինէր նրան, որի փրկութիւնը միայն կաթուղիկոսիցն էր սպասում: Նա աւելի ուժով բարձրացաւ վեհարանի սանդուխտներն և մտաւ շաթիրների սենեակը ու աղիւղորմ ձայնը աստիճանաբար բարձրացնելով, արտասուքները թափելով՝ ուզում էր բաց անել կաթուղիկոսի սենեակը:

— Մի թողնէք դրան ներս, քամակից ձայն տուեց միջնորդողներից մինը, և շաթիրը բողբոջարկուի առաջը կտրեց:

— Արդարութիւն, արդարութիւն և իրաւունք եմ խնդրում, Հոգեւոր տէր, բարձրաձայն գոչեց շաթիրների սենեկից խելճ մարդը, ու ներսից դուռը բացուեցաւ: Յառաջ եկաւ ինքը՝ գունաթափուած տղապատիկ հայրապետն ու ներս կանչեց վշտացած եպիսկոպոսին:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, հայր սէրբ, ո՞վ է քեզ վերաւորել, այդ ի՞նչ է քո զրութիւնը, շուտ ասա, ուզում էր հրամայել կաթուղիկոսը, բայց գանգատաւորն էլ չթողեց շարունակել, յետ բաց արեց վերարկուի քղանցն և գորգի վերայ գետին ձգեց արտասուքներն աւելացնելով՝ մեզ ծանօթ վանայ դաղթականի թոռանը՝ իւր գերահռչակ կատուին:

— Այս ի՞նչ անաստուածութիւն է, Հոգեւոր տէր, կանչեց կողկողանօք ու հետկտալով եպիսկոպոսը, ձեռքը ձգելով դէպի կատուի ոտքերը, այս ի՞նչ անխղճութիւն է. անբան կենդանունն այսպէս չարաչար կը պատժեն, այսպէս անխնայ կը տանջեն:

Առաջին անգամը կաթուղիկոսը ոչինչ չկարողացաւ հասկանալ. մէկ նայում էր նա եպիսկոպոսի աչքերին, դէմքին, անվայել դրութեանը, մէկ էլ աչքը ձգում էր կատուի վերայ: Վերջը կատ-

ուի ուղիղ կանգնել չկարողանալու վերայ զարմացած՝ խորամուխ աչքերով նայեց նրա ոտքերին և եպիսկոպոսի աղիողորմ հառաչանքներին այսպէս պատասխանեց։— Ո՞վ է եղել այս ծաղրալի տեսարանի պատճառը, որ քեզ այդքան վերաւորել է, ո՞ւմ մտքիցն է անցել մի այդպիսի հնարք։

Կաթուղիկոսը շարունակում էր նայել կատուի վերայ և ծիծաղը չէր կարողանում բռնել։

— Ուրեմն չկայ արդարութիւն, աւելի յուսահատ աղաղակեց Ա... հայրը։

— Ո՞վ և ընչի՞ համար են այս խաղը մնածել այդ ծաղրածուները, գուցէ քո վերայ ծիծաղելու, կամ կատուին պատժելու համար։

— Երկունսն էլ, երկունսն էլ, Հոգևոր տէր, ես ուրախութեամբ մի աղանու փոխարէն իմ ամբողջ աղանատունս կտայի, միայն թէ իմ կատուիս հետ այսպէս անողորմաբար չվարուէին։

— Ո՞վ է, ո՞վ այս կատակ խաղացողը, չղաղարելով ծիծաղելուց, կատուն ձեռքի վերայ առաւ և սկսեց ամենայն ուշադրութեամբ նրա ոտքերին նայել կաթուղիկոսը։

Որքան նայում էր նա, այնքան իւր ծիծաղն աւելանում էր։ Մի քանի անգամ քարշեց ոտքերի վերայ կպրաձութով կպցրած ընկուզի կճեպներն և տեսաւ, որ շատ ամուր են նստացրած։

Եպիսկոպոսի զանգատը պարզուեցաւ, նորա կատուի ոտքերն ամրացրել էին կպրաձութով լցրած ընկուզի կճեպների մէջ։

— Արդարեւ, ասաց վերջումը կաթուղիկոսը, արածն անխղճութիւն է, բայց խորամանկ հնարագիտութիւն։

— Ծառայեմ սրբութեանդ, խնդրեմ դու այդպէս սառնասրբութեամբ չդատես այս բանը. ինձ համար իմ կատուն աշխարհքիս ամէն ընչից թանգ է, աղաչում եմ, դու էլ էս կէտից դատիր էն օձի ձագին՝ էն մողէսին՝ էն մի մատը լպստուած լակոտին, որ երես առած՝ դեռ 10—12 տարեկան, դեռ ոտը ձուկից դուրս չդրած՝ բոլոր միաբանութեան գլխին ընկոյզ է կոտրում։ Մենք լսել ենք ՚ի հնուց անտի, որ ամէն ժամանակ էս վանքի տունը քանդուին աշտարակեցիք են եղել, բոլոր վանքցոնցը զոլուացրել են. եթէ էդ Աշտարակեցու ձագը ասածիս ապացոյց չէ, ի՞նչ է ուրեմն։

— Ներսէսն է արել, շարունակ ծիծաղում էր հայրապետ. արդարեւ մեր վանքումը միայն նրա գլխից էգպիսի հնարքներ կը ծնին։

Շաթիր, հրամայեց նա, կանչեցէք Գալուստ եպիսկոպոսին ու տիրացու Ներսիսին:

— Այս ի՞նչ բան է, Գալուստ եպիսկոպոս, լուրջ դէմք բռնելով և աշխատելով ծիծաղը պահել, դետնին նայելով հարցրեց կաթուղիկոսը:

— Ես բոլորովին ոչ ինչ չգիտէի, չոգևոր տէր, արդարացաւ Գալուստ եպիսկոպոսը, կէս ժամ չկայ, որ ես Ղաի այգուցն եկայ և արդէն բանը բանիցն անցել էր. լաւ էլ պատժեցի այս ստահակին, ցոյց տալով իւր քամակին կանգնած Ներսիսին, բայց արդէն ուշ էր:

— Դու իրաւունք չունէիր, պապի, ինձ պատժել, լացակրկնած եպիսկոպի խօսքը կարեց Ներսէսը. ես քանի՞ անգամ Ա... հայր սուրբին (սնդրեցի, որ իւր կատուին խրատի, կամ բաց չլծողնի, քանի՞ անգամ աղաւնիներիս խեղդած ձագերը իւր կտառի ճանգիցը խլել եմ ու քեզանից ծածուկ տարել իրան ցոյց տուել. բայց սա միշտ ծիծաղացել է ու ինձ ծաղր արել: Այսօր էլ, երբ տեսայ, որ իմ աղաւնիներս խառնաշփոթ թռչկոտում են աղաւնատան գլխին, շտապով վեր բարձրացայ ու իմ թուշուշուրիկ, քաբուլաւոր, ոտները բլրդոտ, (Թալիսայ տուող ¹⁾) աղաւնուս երկու ձագն էլ խեղդած գտայ, որոնցից մինը մի կողմն ընկած էր, իսկ միւսը կատուն բերնին բռնած մրմռալով ուտում էր: Արայ հասայ, բռնեցի կատուին ու էլ ուրիշ հնար չգտայ դրա ոտքն իմ աղաւնատանիցը կտրելու, ընկուղն կճեպի մէջ սև ձութ հալեցի ու ոտքերը մէջը թաղեցի, որ էլ այսուհետև չկարողանայ բարձրութիւնների վերայ պատերը ճանգռտելով մանգալ: Ի՞նչ կայ որ, շարունակեց նա, կատուին հօ չեմ սպանել, դա էլի կարող է մանգալ, բայց միայն չանգեր ²⁾ չունենալով, իմ աղաւնիներս կազատուին:

Կաթուղիկոսն էլ չկարողացաւ իւր ծիծաղը բռնել, այնպէս օրինաւոր արդարացաւ ջահէլ տիրացուն, որ տեղեք չմնաց բարկանալու. ըստ որում վերջին խօսքերի հետ վերարկուի տակից հանեց նա երկու սիրունիկ խեղդած աղաւնու ձագեր ու վէր ձգեց դուրս վերայ: Ահա ձեզ հաստատութիւնը, լալով ասաց Ներսէսը, ես չեմ ուրանում, որ արել եմ, բայց եթէ դու լինէիր իմ տեղը, Ա... հայր սուրբ, ի՞նչ կանէիր, դարձաւ նա դէպի Ա... եպիսկոպոսը. ճշմարիտն ասած, կատուին կենդանի կը թողնէիր:

¹⁾ Ճախը արնող. ²⁾ Մագիլներ:

— Իրաւունք ունի երեխայն, վճռեց կաթուղիկոսը. զու՝ Ա... եպիսկոպոս, պէտք է հսկէիր քո կատուիդ վերայ, բայց անցեալն անցել է, ներիր դու Ներսիսի չարութիւնը, աս քո կատուդ և գնա՝ միւսանգամ մի՛ մոռանար մեծաւորիդ առաջը չգալ այդպէս անկարգ ու անկանոն. վարդապետի պատիւն իւր վեղարն է, իսկ խոնարհութեան նշանը՝ վերարկուն պինդ կոճկելը: Մօտ գնա, Ներսէս, հրամայեց կաթուղիկոսը, Ա... հայր սուրբի աջն ան և միւսանգամ զգոյշ կ'սց անբան անասուններին պատժելուց:

Ներսիսին աջ տալով ներեց Ա... հայրը, իսկ իրեն — Ա...ին կաթուղիկոսը. նրանցից մինը իւր կատուն և միւսն իւր աղաւնու ձագերն առան դուրս գնացին:

— Ընչո՞ւ այսպէս նիհարանում է այս երեխայն, Գալուստ եպիսկոպոս, հարցրեց կաթուղիկոսը:

— Տկար է կազմուածքով, ծառայեմ սրբութեանդ, միշտ ջերմում է, այդ պատճառաւ էլ չի ուզում վանքական դառնալ, ամէն օր զլուսա տանում է, որ իրեն գիւղը ղրկեմ:

— Ո՛չ, չպէտք է դրան ձեռից թողնել, հրամայեց հայրապետը, իրաւունք ունէր, լուսահոգի Սիմէօն կաթուղիկոսը սրան երես տալու, մեծ հանճար է խոստանում սա. պէտք է ոչինչ չխնայել, սրան առողջացնելու համար:

Այնպէս էլ եղաւ: Ղուկաս կաթուղիկոսի հրամանաւ Ներսիսի բժշկութեան վերայ վանքից ծախք եղաւ 3000 զուրուշ և հիւանդոտ մանուկը կատարեալ առողջացաւ:

ԽԳ.

ԱՌԱՋԻՆ ՍԷՐ:

— Փղոսկրեայ Հնդկաստանից ուղարկած մեծ թեւաւոր աթոռը դուրս կը բերես մասանց խորանից, ուղիղ կաթուղիկոսի քամակին կը դնես, տակն էլ Աղամալ աղենց ընծայած ասղնէթեւ ոսկեծոպ գորգը կը փռես: Փոքր մարդ չի մեր հիւրը, այսօր մեր երեւանի առաջին իշխանն է. էղպլի աղգի պարծանքներ շատ չունինք. երեւանումը միայն զրանք են՝ Գեղամենք ու Կամսարականենք, Աշտարակումն էլ՝ Գէորգ խալֆէն: Ազգի ճրագ են՝ զրանք են, յոյս են՝ զրանք են: Պատուիրի՛ր, որ անօթները մաքուր լինին, նախատօնաքի համար թանգազին շուրջառնին ու զարդերը դուրս բերել տո՛ւր. եկեղեցին լուսաւորուած լինի՛, ամօթ է մեզ համար, մարդը բոլոր գերդաստա-

նով է եկել, ընտանիքի համար էլ մի մեծ խորատանու լաւ գորգ փռել տո՛ւր: Երբ որ ամէն բան պատրաստ լինի, արի՛ ինձ իմաց տո՛ւր, որ գնամ կաթուղիկոսին յայտնեմ, զանգակը տանք: Չայնաւորի մօտ մարդ ղըկի՛, որ շարականները ծանր ասեն, հերթակալ սարկաւազներն ու դպիրները, եթէ հասարակներէցն են, խնդրի՛ր իմ կողմից կարգապահ վարդապետին փոխել, լաւերին նշանակել: Մասունքների սեղանները դի՛ր, սփռոցները ձգի՛ր, իմ զգեստս պատրաստի՛ր. կաթուղիկոսը հրամայեց, որ մասունքներն զգեստաւորուած դուրս բերեմ:

Այս հրամանները տալիս էր Եջմիածնի տօնի նախատօնակ շաբաթ օրը՝ ճաշից յետոյ՝ աւագ լուսարարը կրտսեր լուսարարին:

— Ամէն բան կարգին կը լինի, հայր սո՛ւրբ, խոնարհաբար գլուխ տուեց փոքր լուսարարն և գնաց իւր գործին:

— Կը հրամայե՞ս, չոգևոր աէր, երեկոյեան զանգակները տալու, բոլորը կատարած է սրբութեանդ կամքին համաձայն:

— Շատ լաւ, ինքդ ուրեմն գնա՛ մէլիք-Սբրահամին խնդրի՛ր շնորհ բերել եկեղեցի իւր բարեպաշտ գերդաստանի հետ:

Եկեղեցու դռանը ճանապարհ պահող ժամկոչը գլխով նշան տուեց, փոքր լուսարարը ժամն օրհնելու զանկակը քաշեց և ժամ օրհնող եպիսկոպոսապատիւ Բարութիւն վարդապետը քթախօտի աւելորդներն իւր օրհնեալ մօրուքից ու ընչացքից ձեռքով թափ տուեց ու ժամն օրհնեց: Հէնց այդ ընթացքին էլ Մէլիք-Սբրահամն իւր բազմաթիւ ընտանիքով՝ աղաներով, աղջիկներով ու փեսաներով շրջապատուած՝ ոտքը դրեց եկեղեցու շեմքը:

Նրանց առաջնորդումէր աւագ լուսարարը:

Կերպանների ու կանացի շքեղ հագուստի շխշխոցից երիտասարդ դասականների սրտերը թնդացին. նրանցից մի քանիսը չկարողացան համբերել, յական թօթափել մի յետ նայեցան, աչք ձգեցին կաթուղիկոսի քամակին կանգնած խմբի վերայ, և էլ յետ վեղարների խուշուշքը քաշ ձգած՝ ամէն մարդ իւր ծնրադրութեան հետ եղաւ:

Արտաքոյ իւրեան հերթի՛ պարզ առողանութեան համար՝ դպրութիւն անկող շնորհին այսօր արժանացած մի դպիր ոչնչով չկամեցաւ յետ մնալ իւր համանմաններից. նա աչքի ծայրով դէպի մեծապատիւ հիւրերն ակնարկեց:

Ուղիղ կաթուղիկոսի քամակին՝ փղոսկրեայ գահի առաջին

կանգնած էր Մէլիք-Աբրահամը: Նա թէպէտ իրաւունք ունէր բազմել այն դահի վերայ, բայց խոհեմութիւնը թոյլ չէր տալ իւր հայրապետի հետ միասին Աստուծոյ տաճարի մէջ նստել: Կաթուղիկոսն այլ բան է, նա ընդհանուր ազգի զլուխն է, եկեղեցու փեսան է. իսկ ինքը՝ Մէլիք-Աբրահամը շատ լաւ է հասկանում համետութեան կանոնը:

Պատանի դպրի աչքը դիպուածով ընկաւ մի մանկամարդ աղջկայ երեսին:

Մէլիք-Աբրահամի դստեր գեղեցկութիւնը վաղուց յայտնի էր Եջմիածնի միաբանութեանը, բայց մինչև հիմա լսողաց էր, անձամբ ոչ մինը չէր տեսել: Առաջին անգամն էր Մէլիքն իւր ընտանեօք ուխտ եկել Եջմիածին. ինքը շատ անգամ էր եղել, բայց միշտ միայնակ: Մեր հայր սուրբներից շատերն էլ յաճախ պատահում էին նրա տանը երևանումը, բայց կանացի սեռի երեսն իւրեանց սեռը միայն իրաւունք ունի տեսնելու:

Երևի էլի դիպուածով էր, որ նոյն րոպէին, երբ դպիրն երեսը յետ դարձրեց, աղջկին էլ ճիշդ նրա աչքերի մէջ նայեց:

Դպիրն եթէ ուզէր էլ, չէր կարող երկար մտիկ տալ. նա պատրաստվեց գնալ իւր պաշտօնը կատարելու. փոխասաց էր նա այս երեկոյ:

Մի րոպէի մէջ մի սարսուռ անցկացաւ մեր դպրի երակներում և աչքերը սևացան: Ժամանակ էլ չունեցաւ նա պատճառը մտածելու. կողքի կանգնած տիրացուն բրթեց նրան թւով և փսփսաց, որ ժամանակ է գնալ փոխ առնելու:

Եթէ մէկն այս րոպէին աչքը ձգէր սիրուն աղջկայ երեսին, կարող էր նկատել, որ էն պայծառ ու զուարթ դէմքը մի քանի վայրկեան մեռելի գոյն բռնեց. ինքը օրիորդն էլ չեմացաւ, թէ ի՞նչ պատահեցաւ իրան, նա զգաց, որ անծանօթ դպրի աչքերից մի գորութիւն պլաքի նման խոր թափանցեց իւր սրտումը. ոտքերի ոյժը կորուցեց, զլուխը պտոյտ եկաւ, և եթէ նա թիկնած չլինէր իւր կողքին կանգնած հարսին, գուցէ վայր էլ կընկնէր եկեղեցու մէջ: Այս փոփոխութիւնն այնքան վաղանցուկ էր, որ հարսը ոչինչ չզգաց: Հաւաքեց իրան նազելի աղջկին և աչքերը չէր համարձակվում վեր բարձրացնել:

Շատ չանցաւ, մի սուր և բարակ ձայն պարզ առողանու-

Թեամբ ակամայից քաշեցին օրիորդի ուշադրութիւնը դէպի փոխասաց դպիրները:

Երկու ուրարակիր տիրացուներ, կերպասեայ ժամաշապիկը հագին, ասում էին ատեան կանգնած՝ փոխերը: Մէկի ասելու ժամանակն անտարբեր էր գեղեցկուհին, իսկ միւսի սկսելուս մինչև վերջացնելը նրա սրտի լարերը թրթռում էին. երբեմն տաքանում, կրակ էր դառնում նա, երբեմն սառուց էր կտրվում:

Հիմա հարցնենք փոխասաց վանքական դպիրն, ի՞նչ է լինում իրա հետ ատեան կանգնած ժամանակը:—Նա չի հասկանում իւր ասածը. նրա ուշք ու միտքը յետ է. նա փոխերի տներն ասելուս այնպէս է ոգևորվում, որ ամէնքին էլ զարմացնում է. նա գոված էր իւր պարզ հնչեւնի համար, բայց այսօրուանը գերազանցեց. նա ինքն այնպէս է կարծում, թէ խօսում է այն երկու աչքերի հետ, որ իւր սրտի մէջ առաձգականութիւն ձգեց. իսկ իւր ընկերի միւս տունը կրկնելով կարծում է, թէ նոյն աչքերիցն է իւր հարցերին պատասխան ստանում:

Վերջապէս փոխն աւարտուեց և պատանին վերադարձաւ իւր տեղը գնալու: Հիմա էլ գող կատուի նման չի նայում նա դասից. հիմա դէմ ու դէմ կարողացաւ համարձակ ժողովել իւր խոհական յօնքերն և մանր ու սուր աչքերով շանթել դիմացի թուխ կամարակապ աչքերով նայող սրտին:

Ոչ մեր դպիրը կարողացաւ միտք անելով գտնել իւր անսովոր փոփոխութեան պատճառը և ոչ մէկը—Աբրահամի աղջիկը մտածեց իրան մի վանքի նիհար տիրացուի հետ կապող զօրութեան վերայ:

Առաջին անգամն էր, որ սիրոյ ազդիչ զօրութիւնն երկու պատանիների վերայ իւր ոյժը գործ էր դնում. նրանցից մինը միայնակեցութեան ուխտեալ, աշխարհքիցս հեռացած, ամուսնութեան վերայ երազում անգամ չմտածած մի հոգևորական չորս աստիճանաւոր դպիր, դեռ մինչև այսօր էլ աչքով մի օրիորդի չի նայել: Նա թէպէտ տարին մի քանի անգամ տեսել էր շատ ուխտաւոր կանայք վանքումը հաւաքուած՝ որ երկու երեք օր առաջին ման էին գալիս, թէպէտ Վաղարշապատի կանայքը սովորաբար ամէն շաբաթ երեկոյ փաթաթուած սպիտակ սաւաններում յաճախում էին վանքի եկեղեցին, թէպէտ իւր ընկերակից դպիրներն, աւագ սարկաւազներն ու

երիտասարդ վարդապետները հրաշիրվում էին ուխտաւորներից զի-
շերուան հանդիսի, թէպէտ ամէն մի միաբան եղբայրակից ունէր
վաղարշապատ զիւղումն իւր սանամայրը, քեռակինը, խնամին և այլ
հեռու և մօտիկ ազգականները և անխափան ամիսը, կամ շաբաթը
մի երկու երեկոյ նուիրում էր իւր ազատ ժամանակը իւր բարեկամին,
նրանց ուրախացնում էր իւր այցելութեամբը, թէպէտ ինքը՝ մեր ներ-
կայ դպիրն ևս ոչինչ բանով չէր ուզում իւր անձը զանազանել
իւր միաբանակիցներից, բայց բնականաբար նա չէր սիրում անգործ
ու աննպատակ ժամանակ կորցնել: Ընդհակառակն նա իւր ժամերը
գործ էր դնում զանազան գլխայ և տպած մատեանների ընթեր-
ցանութեամբ: Եջմիածնի ամէն մի անդամն էլ իրաւունք ունէր գրա-
տան գրքերից օգուտ քաղել, բայց շատ հազիւներն էին այս արտօ-
նութիւնը վայելում, որոց միին էլ մեր դպիրն էր:

Նրա միակ զբօսանքն էր ազատ ժամանակները գնալ վանքից
դուրս՝ դաշտերը չափ ու ձև անել, Եջմիածնի շրջակայքը քննել,
հերկերին ու արտերին նայել, վանքի այգիները պտտտել, Եջմիածինը
ոռոգող ջրերի սկիզբները որոնել և իւր մէջ երևակայական նախա-
գծեր կազմել ամէնքի համար առանձին առանձին: Ո՞վ գիտէ, ի՞նչ
էր պտոյտ անում նրա մտքումը, բայց շատ անգամ այդ զբօսանքի
ժամանակը, երբ աչքը ձգում էր Եջմիածնի պարսպի արևելեան կողմը,
ուսումնարանի առաջը, սաստիկ դուր չէր գալիս նրան գոմերի ու
անասնանոցների վանքին և ուսումնարանին այսքան կից և մօտ լի-
նելը: Նա իւր մտքումն օրը հարիւր անգամ փոխում էր այդ գո-
մերը Գալիանէի վանքի արևելեան կողմի բաց դաշտը: Երբեմն երբ
որ սրտնեղած՝ Եջմիածնից դուրս էր գալիս Ղազարապատի դռնովն
ու աչքը դէպի հարաւ էր դարձնում, սիրտը կտոր կտոր էր լինում
երիտասարդ դպրի՝ թանձր ամպի նման մառախլապատ մինչև գե-
տինը իջած տաքութեանը նայելով: բացի իւր կանգնած տեղից
արևելեան կողմում գտնուած երեք պարտիզից, մի ծառ չէր երևում:
Հորիզոնը Մասեաց վեհապանձ սարն էր, որ աչքի էր ընկնում, նոյն-
պէս մառախուղի մէջ կորած. ոչ մի բարակ քամի, ոչ մի խոտի
սոսափիւն չկար այդ կրակ կտրած գետնի վերայ: Շատ անգամ ժա-
մերով կանգնում էր նա Ղազարապատի դռանը և Քիսդղիսանի մօտ
մի մեծ լճի ու նրա ներքելը մի արհեստական անտառի նախադիծ
էր կազմում իւր մէջը: Գրանցով նա մտածում էր և Եջմիածնի
ջերմային յատկութիւնը ջնջել և օդն ու կլիման զովայնել, բար-

ւոքել և անտառի բերքերովը վանքի եկամուտը տասնապատիկ աւելացնել:

Արանք էին եղել մինչև հիմա մեր երիտասարդ դպրի ցնորքները: Նա էլ երբ պէտք է սիրոյ ցնդաբանութիւններով պարապելու միջոց ունենար: Էս էր զլնաւոր պատճառը, որ նա չիմացաւ, թէ սէրն էր, որ բոլոր վերոյիշեալ երեակայութիւնները իրա զլնիցը հանեց և մի անծանօթ աղջկայ մէջ կեդրոնացրեց նրա մտածմունքը:

Մէլք Աբրահամի աղջիկն էլ առաջին անգամն էր, որ սիրոյ ճանգերում թակարդուեց. նա մինչև հիմա երեանումը իւր հօր չորս պատերից ոտքը համարձակ դուրս չի դրել, ուրիշ տեղ զնալիս նրա երեսի ծածկոցը յետ չի գնացել՝ պարսից վատշուէր կրքերից յառաջ գալիք երկիւղեց:

Եթէ Մէլք Աբրահամը մի հասարակ գիւղացի, կամ մի անշնան անձն լինէր, նա հիմա վաղուց իւր աղջկանը 12 տարեկան ժամանակը պսակած՝ գլուխն էլ ծածկած կը լինէր, որ պարսիկները չքաշէին, բայց նա այնքան սիրելի էր ամէնքին, որ ոչ ոք նրա տան գաղանիքը, նրա աղջկայ գեղեցկութեան համբաւը խաների ու բէգերի ականջը չէր հասցրել: Այդպէս մեծացել, ոտքը 18 տարուայ մէջն էր դրել աննման վարդիշաղն և իւր գեղեցկութեան բոլոր փայլովը այսօր այն ժամանակի սովորութեան համեմատ զլնին դրած թաւիշեայ սրածայր գլխարկը՝ առանց փաթաթուելու՝ կանգնած էր պարզաբար Էջմիածնի տաճարի մէջ, և կարելի է ասել, որ այսօր էր նրա ազատօրէն երևելու առաջին օրը: Ել նա ուրտեղից պէտք է երիտասարդ տեսներ, որ սէր հասկանար:

Զարմանալու բան չէր, ուրեմն, որ պատանի դպրի կայծակնացայտ աչքերն և ազդու ձայնը դրաւէին վարդիշաղի հոգին ու սիրտը: Այն աչքերն ի մանկութենէ ներգործելէն իշխանաբար ամէնքի վերայ, և այդ յատկութիւնը պահեցին այն աչքերը մինչև մեր դպրի խորին ծերութիւնը. աչքեր մի՛ ասիլ, արևի ճառագայթներ ասա՛:

Միայն վարդիշաղն վերայ չէին ազդել դպրի ձայնը կամ աչքերն այս երեկոյ: Ինքը՝ Մէլք Աբրահամը միանգամայն հիացել էր այդ կարճահասակ տիրացուի պարզ հնչիւնի վերայ. իւր կեանքումն այսպէս մաքուր և ազդու արտասանութիւն առաջին անգամն էր լսում: Ոչ երգեցողների ներդաշնակ ձայնը զրաւեց նրան և ոչ թանգագին զգեստները. նա միայն աչքը կթած ունէր գէպի մեր հեր-

Թակալ դպրի կանգնած դասը: Առհասարակ պէտք է ասել, որ մեր տիրացուն այս երեկոյ ամէնքի ուշադրութիւնն իրան գրաւեց, բայց ինքն էլ մի ուրիշից գրաւուեցաւ:

— Երանի՛ր թէ էս տիրացուն մեզ բարեկամ լինէր, որ կարողանայի հեալ խօսիլ, քամիներէն տատանում օրիորդի մաքումը:

— Հաւանեցի՞ք, Մէլիք, մեր եկեղեցական նոր կարգադրութիւնը, որ արեց մեր հանգուցեալ հայր Սիմէօն կաթողիկոսը. մի՞տքդ է, թէ ի՞նչ անկարգութիւն էր մինչև լուսահոգի հայրապետի կարգ ու կանոն տալը, հարցրեց նրան կաթողիկոսը ժամից յետոյ:

Հիանալի էր, ծառայեմ, շատ լաւ էր, բայց ամէնքից աւելի իմ խելքս տարաւ աջակողմեան դասի փոխ ասող տիրացուն, էդ ի՞նչ քաղցր ու պարզ ձէն ունի, ապրի ինքը, Աստուած աւելի շնորհ տայ. էն ո՞վ էր, Հոգևոր տէր:

— Աշտարակցի տէր Յարութիւնի տղան է, դու կարծեմ պէտք է ճանաչէիր դրա հօրը:

— Հա՛ հասկացայ, խեղճը լաւ մարդ էր:

— Այո՛:

— Հէնց ինքն է, որ կայ:

Այս երեկոյ կաթողիկոսի ու Մէլիքի խօսակցութիւնը մեծ մասամբ Ներսիսի վերայ էր:

Ներսիսի առաջին սէրը շատ ի զուր անց կացաւ. ոչ ինչ բանով Գալուստ եպիսկոպոսը չ'զիջաւ նրա խնդրանացը և չուզեց նրա համար Մէլիք Աբրահամի աղջկանը, ընդ հակառակն նա հասկացրեց Մէլիք Աբրահամին բանի էութիւնը, որ միւս առաւօտեան վերցրեց իւր ընտանիքն ու գնաց Երևան:

Ներսէսը միանգամայն յուսահատուեց վանքից ու առանց ո՛չ դիմ ասելու, քաշուեց գնաց Աշտարակ:

— Եթէ Մէլիք Աբրահամն իր աղջկանն ինձ չտուեց, գոնէ մի օգնութիւն արեց, որ ինձ էս չորս պատի միջից բոլորովին ազատեց, ասաց նա վերջին անգամ ու համբուրեց Էջմիածնի դուռը՝ ճանապարհ ընկաւ:

ԽԴ.

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ:

Ամէն բան կամաց կամաց հասկանալի եղաւ Վարդին. տարիներ չհետ ոյժն էլ աւելանում էր. ոյժին խելքն էր օդնում: Քանի փոքր էր, տէր Զարուծիւնի տունը նրան սիրելի էր երեւում, բայց հիմա ծանրանում է նրա սրտի վերայ: Ոչ Սուսամբար տիրուհին, ոչ նորա աղջիկներն և ոչ ներկայ մեծացած ժառանգ կարապետը մի օր մի կծու խօսք չեն ասել նրան, միշտ ջան են ասել, ջան լսել, մինը որդուց չի զանազանել նրան, միւսները եղբօրից. բայց Վարդն ինքն է փոխուել. էլ ոչ առաջուան պարզութիւնը, ոչ համարձակութիւնը, ոչ երեսաների վերայ մեծ եղբայրական իրաւունքներ գործ դնելը, ոչինչ չկան, ամէնը թողել է:

Սկզբումն երեսայքը զարմացան էս բանի վերայ, բայց վերջումը տարիներն իրանց շնորհքը սրան էլ ցոյց տուին. սրանք էլ հասկացան Վարդի փոփոխութեան պատճառը:

— Նանի ջան, մկար ¹⁾ Վարդը մեր հալալ աղբէրը չե՞ ելել, Գեարաննեց աղջկէքն ասում էին, որ նախընտրեալ ա:

— Ի՞նչ անկեք, բալէք ջան, ես նրան ձեզանից չեմ ջոկել, էլի ձեր աղբէրն ա:

— Վայ հողն իմ գլխին, բա ամօթ չե՞ մեզ, որ օտար տղի հետ ընչանք էս օր արձակ համարձակ խօսացել ենք ու նրա հետ մի տեղաշորում քնել:

— Զէններդ կտրեցէք, այ աղջիկներ, Վարդն ու կարապետն ինձ համար՝ ոնց որ մի խնձորի երկու տապակը ²⁾:

Մայրն ինչքան էլ համոզեց, կարապետն էլ բանի խկութիւնը հասկանալուց յետոյ մօր խօսքերը քոյրերին պնդեց, բայց աղջիկներն էլ առաջուան պէս ազատ չէին, սէրը փոխեցին յարգանքի:

— Հիմի ես էլ իմանում եմ ի՞նչ կանեմ, մտածեց Վարդը:

— Նանի ջան, մի մարտի առաւօտ բահն ուսին՝ դրած՝ տուն մտաւ Վարդը Սուսամբար տիրուհու մօտ. էս օրուանից ամէն մարդ իրանց յիշանոնց ³⁾ բանի հետ են. ես գնում եմ փոխարայ ⁴⁾, մի քանի բանւոր ⁵⁾ շինենք, մեր յիշանիքն էլ փորենք:

¹⁾ Միթէ, ²⁾ կտոր: ³⁾ Այգիների: ⁴⁾ Փոխադարձ մշակութիւն: ⁵⁾ Մշակ:

Մինչև տիրուհին գլուխը կը բարձրացներ, վարդը դռնի դուռ:

— Էս ի՞նչ ա մտել սրա գլուխը, ո՞վ ա դրան փոխարայ զըրկում, որ զնայ ընչանք իրիկուն բաճի տայ. Աստուծո՛ւ տուածիցը ձեռներս կարճ չի, մշակ կը բռնենք. զնա կարապետ, տես վարդն ո՞ւր գնաց, կանչի՞ էս սհաթս:

Բոլոր Աշտարակու փողոցները չափեց կարապետը, բայց վարդին չգտաւ, չի էլ կարողացաւ իմանալ, թէ ո՞ւմ այգին է գնացել:

Ոչինչ խօսք, ոչ մի խնդիրք, ոչ մի նախատինք չներգործեց այնուհետև վարդի վերայ. իր կեանքումն առաջին անգամն էր, որ տիրուհու խօսքը գետինը քցեց:

— Եթէ դու ինձ կարգելես, ասաց նա, որ ես ձեզ համար աշխատիմ, ես էս օրուանից ձեր շեմքը ոտ չեմ դնիլ, Աշտարակից գլուխ կառնեմ կը կորչեմ. ի՞նչ կը պակսի ինձ, աշխատելով մարդ չի մեռնիլ, ձու չեմ՝ որ պիտուիմ, եղ չեմ՝ որ արևի տակին հալուիմ, կուռս ա պակաս, թէ ճուռս, հացակեր եմ, խոտակեր հօ չեմ:

Ճարն ի՞նչ, խեղճ տէրտէրակի՛նն ուսերը վեր քաշեց: Լաւ էլ նրա ջանին ցաւ էր տալիս, լաւ էլ սրտի ծէրը մղկտում էր, երբ որ վարդն իրիկները տուն էր գալիս, Ծիրանաւորի պատի տակին նստում, արեխները հանում, միջի հողը թափ տալիս. բայց հոգւոց էր քաշում ու տալ անում. ինքը զորթ ան, էդպէս չի մեծացրել նրան, բայց որ միանգամ էն Աստուծո՛ւ զառը տղէն սատանի ձին ա նի էլել ¹⁾ վէր չի գալի:

Շուտով մի քանի օրից Աշտարակու ջահէլների բերանի խօսքը դառաւ վարդը, ծակ բերանը նրա դովութիւնն էր անում — հում հում աշխատանքն ուտում ա տնաքանդը, էլ ո՞ր օրի համար էր պահել իր հունարը ²⁾, մենք ասում էինք տէրտէրակի՛նն իր երեխեքանցն անբան ա սարվացնում, աղայ ա մեծացնում, համա չէ, սա իր հօրն ա քաշել:

Էս օրուանից տէր Յարութիւննեց այգիները գիւղի ամենագեղեցիկ աղջկայ պէս կարելի էր մատով ցոյց տալ:

— Ձեր ջանին մեռնիմ, տղէք, թմբան գլուխն ընկած՝ բաճին քացի տալով՝ ասում էր վարդն իւր փոխարայով հաւաքած բան-

¹⁾ Հեծել: ²⁾ Շնորհք:

ւորներին, Աստուած սիրողն իր հալալ մէքի ¹⁾ պէս ջան դնի. քիչ աշխատեցէք, հեշտերը դուք վեր կալէք:

Էս քաղցր լեզուն օձին էլ ծակիցը կը հանէր և ոչ թէ մեր մեծասիրտ տղէքանցը. ո՛վ իր գլուխն էն տեղը կը դնէր, որ իր բռնած թումբը կիսատ թողայ ու վարդին կանչի՝, թէ արի իմ դժուարս վերջացրո՛ւ: Վարդն ամէն մէկի այգումը ջան աս դրել, աշխատանք չի խնայել, հիմի սրանք պէտք է խնայե՞ն:

Էսպէս որ ապառաժ քարափի վրայ էլ աշխատանք դրուի, դրախտ կը դառնայ. ո՛ր մնաց տնկած, մշակած, պտղատու այգին:

Հիմա առաջուան նման տխուր չի յետ գայիս երեկոնները վարդը. իւր մանկութեան ուրախ օրերը կրկին յետ են եկել. ինքն զգում է, որ այսպէս սրտանց աշխատելով, կարող է մի քանի տարուան մէջ իւր բարերարներին երախտահատոյց լինիլ:

Փոքր առ փոքր տիրուհին էլ սովորեցաւ վարդի աշխատասիրութեանը, էլ նրա թափած քրտինքի համար իւր լերդ ու թոքը չէր խաշվում. ընդ հակառակը մի կարօտութիւն էր զգում նրա մէջը և սէրն աւելի կրկնապատկում դէպի նրան:

Մի բանը միայն շատ զգալի էր տիրուհուն. նա վարդի մէջ առաջուան պարզութիւնը չէր տեսնում. առաջուան սէրը հիմա յարգանքի էր փոխել նա, էլ եղբայրաբար չէր վարվում կարապետի և աղջկաների հետ. էլ վստահաբար նանի չէր կանչում իրան. երբեմն տէր տէրակին էլ խառնում էր:

— Լաւ չես անում, վարդ, քանի մի անգամ երեսը քորեց ²⁾ տիրուհին. ես քեզ ինձ երեսայ եմ շինել, քեզ իմ վանքը մատաղ տուած ներսիսի տեղն եմ դրել:

— Շատ շնորհակալ եմ, տէրտէրակին, Աստուած քո վարձքն ընդունի, Աստուած քո որդիքը պահի, ես հիմի մարդ եմ, մարդ պտի իր չափսը ճանանչի, մարդ պտի իր ոտն իր կարպետովը մեկնի. ես ի՞նչ արժան եմ կարապետ աղի հետ ոտս ձգեմ. ես պտի մի հաց ուտեմ, մինն էլ ձեր ուղուրին մատաղ տամ, լիսահոգի տէրտէրի գերեզմանի զխոփն օրը հինգ անգամ պտիտ գամ. թէ չէ որ դուք չէիք էլել, ես հիմի օխտը պատան մաշած կը լնէի: Գիտես ի՞նչ կայ, տէրտէրակին, անջախ ես մի կտոր հալալ հաց

¹⁾ կալուածքի ²⁾ ցանդիմանեց:

եմ ուտում, թէ որ մին էլ դու ինձ զօւ կանես, որ շատ չքանեմ, քո երեսնեքանց հետ առաջուայ պէս վարուիմ. էլ իմ իզ ու թողս ¹⁾ չի մնալ ըստեղ:

— Լաւ, որդի, մեղքը քո շինքը, արա՛ ինչ որ քո կամքն ա. իմ սրտիցս էլ հօ չեմ կարող կտրիլ իմ սէրը քեզանից. ես երեսնեքանցն էլ կասեմ, որ էլ քեզ զօւ չանեն, իրանց սրտումը քեզ սիրեն, թաքըլն ²⁾ դու իմ տանիցը օտու դուս մի՛ դնիլ:

Այնուհետեւ ոչ ոք վարդին չէր նեղացնում, չէին ստիպում որ իրանց հետ նստի վեր կենայ, ինչպէս մինչև հիմա: Վարդն ընտրել էր իւր համար տէրտէրենց թանաքիլին ³⁾ կպած փոքր սենեակն և կնտեղէր հանգստանում իւր օրուան աշխատանքիցը:

Մի բան միայն շատ անհանգիստ էր անում վարդին: Մի քանի տարի էր, որ Մանուշակին Ղևոնդը տարել էր տէրտէրենց տանից. նա այժմ պառաւ Սանդուխտ տատի հետ իւր հօր տանն է ապրում. ընչի՞ համար ուրեմն քնած թէ արթուն՝ Մանուշակն է իւր միտքը գալիս. ի՞նչ կապ ունէր նա իր հօր սպանողի աղջկայ հետ, ընչի՞ պէտք է նա իր բարերարների երեսնեքանցը թողած՝ իր թշնամու աղջկայ վրայ մտածի:

— Խեղճ՝ աղջկը տեսնես ո՞նց ա դիմանում իր գաղան հօրը, առաւօտենց ընչանք իրիկուն չորս պատի մէջ փակած ա մի պառաւի ումուղով, ոչ գեղի աղջկէքն են նրա մօտը գալիս դնում, ոչ ինքը տէրտէրենց տունն ա գալիս. դորթ ա, քանի մենծանումա, սիրունանումա, համա ինքն առաւօտները ջրի գնալուս շատ անգամ նրա ճամիկէն պահելա, տեսել, որ աղջկը, հէնց իմանաս, մի դարդ ունի: Այս մտքերը միշտ գիշերները հանգիստ չէին տալիս վարդին:

— Տօ ի՞նչ յիմարն եմ ես, երբեմն երբեմն ուզում էր ցրուել իւր մտածմունքները պարկած ժամանակը վարդը, հօրս որդին հօ չի՛, շատ հարկաւոր ա՞, որ նեղութիւնի միջի ա, իր գլուխն էլ քարը, իր հօրն էլ. հերիք ա, զիսիս քամիները հանեմ ու դինջ քնեմ, ես լինակը դուս գալուս պտի գնամ արտը ջրելու: Բայց ո՛րտեղ. Մանուշակի անունը ց՛ից էր դառել ջանը մտել, պատահում էր, որ շաբաթներով քո՛ւր չէր տանում: Յերեկն էլ շատ անգամ իր

¹⁾ Հետք: ²⁾ Գէթ: ³⁾ Արահ, կամ մեծ սենեակ:

գործին գնալուս, ինքն էլ չէր հասկանում, թէ ի՞նչպէս եղաւ, որ ստեղծուեց Ղևոնդի դռանը. չէր իմանում, թէ ընչի՞ իրոտները չեն ուզումէս փողոցից շատ դուրս գալ. ինքն էլ նեղանում էր, երբ որ վաղ առաւօտը վեր էր կենում այգին գնալու և Մէլիքի բաղչի կողմն էր ծռվում առուի վերայ երեսը լուանալու. ի՞նչ հարկաւոր էր իրանց ջրեցքը թողալ, վերև գնալ. բայց չէ, էլի անում էր, որովհետև Մանուշակն էնտեղ էր ջրի գնում:

Շատ էր դուր գալիս Վարդին գտակն այն քարի վերայ զնեւ երեսը լուանալուս, որին Մանուշակը ձեռը դէմ էր տալիս ջուր լըցնելուս:

Մի քանի անգամ էլ պատահել էր, որ ինքն երեսը լուանալուց յետոյ վեր էր կացել յետ մտիկ տուել ու տեսել, որ Մանուշակը մի փոքր հեռու, գլուխը կախ՝ կուժն ուսին՝ սպասում է իւր պրծնելուն, որ գայ ջուր լցնի: Էսպէս ժամանակը շատ մեղադրում էր ինքն իրան Վարդը, բայց չէր կարողանում յետ թողալ և նոր ստացած բնութիւնը. դեռ նրա քամակիցն էլ գնում էր մինչև նրանց քուչէն: Մի անգամ էլ ուղիղ մօտ գնաց աղջկանը ջրօքի վերայ նստած ժամանակն և աւաց.— թողա՛ս երեսս քո կշտին լուանամ: Մանուշակը գլուխը բարձրացրեց ու ամաչելով՝ ցած մտիկ տուեց ջրին: Քիչ մնաց յետ էր դառնում մեր քամոտ Վարդն ու փախչում, բայց մէկ էլ ականջն ընկաւ աղջկայ ձայնը.— ես պըրծայ, հիմի արի՛ լուացուի:

Փոքր առ փոքր, կարծես, Վարդի այցելութիւնները սովորական և ցանկալի դարձան աղջկանը. նա էլ էնքան հեռու չէր կանդնում Վարդը ջրօքի մօտ եղած ժամանակը՝ գալիս էր ու նրա կողքին կուժը ջրի մէջը կոխում, աչքի պոչով էլ մտիկ տալիս. մի անգամ մինչև այն տեղը հասաւ, որ ասաց.— մի՞տդ ա մեր երեսխութիւնը, մեր անց կացրած օրերը. էրնէ՛կ էր էն վախտը:

Հիմն՝ ո՞վ երիտասարդ է, ո՞ւմ երակներումը տաք արիւն կայ, թող խեղճ Վարդին մեղադրի, թող մի քանի վասիվասայ ¹⁾ բամբասող կնանոնց խօսքերը չուանի դնի, որ ամէն մի քունջ ու պուռ՝ ճախում հաւաքվում են ու բան ու գործերը թողած՝ իմ ու քո վերայ խօսում:

¹⁾ Շատախօս:

— Աղջիկ, վայ հոգը հօրդ զլինի, բա՛ լսե՛լ ես ինչ կայ. էն ղուր են ասել աշխարհքս քանի գնում, փչանում ա. ոչ ով իր ոտն իր կարպետին չի մեկնում. ասում են նահատակ—նախըջի Մանուկի աղէն դեռ մի ոտը ձուկց դուս չի դրել, դեռ տէր Յարու թիւննց ծոխանքը ¹⁾ լպտում ա՛ նրանց հօր խէրին, հիմիկուց Ղեռնդ աղի աղջկայ քամակիցն ա հոահոաւով ման գալի. հոգեմ նրա ղլուխը, ասում են քշերն ընչանք լիս Ղեռնդենց քուչէքումն ա ընկած:

— Ի՞նչ ես դուս տալիս, այ զլինի մի անդրդենի ²⁾ քարափ ընինի, քեզանից ի՞նչ չի դուս գալ, խեղճ՝ աղէն տէր Յարու թիւննց յիքանիքը դրախտ ա շինել, քշերն էլ չի տուն գալիս. Սուսամբար տէրահընկանը հարցրու, տես քեզ ի՞նչ կասի. ա տամներս վէր ա թափում, ասում ա տէրտէրակինը, աղանչանք ա ներով, որ լսեղճ եթիմն ³⁾ էնքան չարչարուի ոչ՝ ըլում չի. քշեր ցերեկ մեր յիքաննցիցը տուն չի գալիս, ղլուխը մեր մէքերի՛ մեր օձաղի ուղուրին յետ ա դրել:

— Չէ, աղջիկ, էն սուրբ Գէորգը վիայ, տէրտէրակինն էլ ա սխալ, ցերեկները, ղորթ ա, իրա գործին ա, համա քշերները Ղեռնդենց դռներին ա քաշ գալիս:

Ով ի՞նչ ասի, իրաւունք ունի, մեր աղէն օր ըստօրէ հալւ վում, մաշվում է. կարծես էն հրեշտակի կտոր Մանուշակն էլ բարակում, մեղրամոմ է դառնում, երկուսի մէջն էլ սէրն իւր նետը ցցել է, իւր գօրութիւնը գործ է դրել. իրանք էլ հիմա հասկանում են, թէ ի՞նչն ընչի՞ցն է: Արդարեւ, մի քանի անգամ ձարդն ինքն իրան մտածեց. — էս ի՞նչ յիմարութիւն է իմ կողմից. առաջին՝ որ նրանք մեր արեանտէրն են, իմ հէրս նրա հօր ձեռքովը փչացաւ, երկրորդը՝ որ ես նրա հօր գոմը սրբելու էլ արժան չեմ. լաւն էն ա՛ թողամ հեռանամ. կամ թէ ես աղջկայ վրայ ուշք դարձնելու ի՞նչ ժամանակ ունիմ, ո՛ւր պաի տանիմ, ընչե՛վ պաի կնիկ պահեմ. ինքս ուրիշ տան, ուրիշ դռան, ուրիշ հացի ումուտով. չէ՛, թթու ա տատմներս կառնին. թէ որ Ղեռնդը լի, իմ բուրդս բարերար կանի ⁴⁾, բոբուլս ⁵⁾ քամուն կըտայ. լաւն էն ա՛ աշխա-

¹⁾ Ամանների լուսաւած ջուրը: ²⁾ Ահագին: ³⁾ Որբը: ⁴⁾ Կըբրդգգի: ⁵⁾ Փետուր:

տեմ իմ կերած հացը հալալացնեմ ու լիսահոգի տէրտէրի հոգու համար աղօթք անեմ:

Այս մտադրութիւնը, համարեա, միշտ ցորեկները նրա գըլխումը պտոյտ էր գալիս, հաստատ վճիռ էր դառնում, բայց էլի զիշերը տան երես չէր տեսնում, ջրլցքներումն էր քաշ գալիս:

Մանուշակն ընդհակառակն ոչ ոքի բան չէր ասում, իւր և վարդի մէջ ոչինչ զանազանութիւն չէր գտնում:—Ես գիտեմ, մտածում էր նա, որ իմ հէրս թէ լսի, մահի կրտայ ինձ, համա որ մորթի էլ, ես վարդին չեմ կարող չսիրել:

Ոչ ոք Մանուշակի վերայ բան չէր խօսում, նրա երեսը միայն իւր մի քանի ընկերուհիներն էին տեսնում մեւթը կոխելուս, կամ ջրի գնալուս. նրանք էլ բան չէին զլխի ընկնում:

Մինը կար, որ ամէն բան պարզ տեսնում էր ու մի կողմից ուրախանում, միւս կողմից սիրտն այրվում էր: Սա պառաւ Սանդուխտն էր: Նա կամաց կամաց ու խտի կատարումը մօտեցած էր համարում:

ԽԵ.

«ՓԵՏԸ ՎԵՐՑՆԵՍ, ԳՈՂ, ՇՈՒՆԸ ԿԻՄԱՆԱՅ:»

Ոչ տէրտէրակիւնն և ոչ Գէորգ խալֆէն կարողացան կոտրել տիրացու Ներսիսին՝ էջմիածին ուղարկելու համար: Շաբաթ չանց կենար, որ թուանքչի չգար. ինքը Ղուկաս կաթուղիկոսն իւր ձեռքովն է նամակ դրել, Գալուստ եպիսկոպոսը յատուկ վարդապետ է ուղարկել, ոչինչ չի ազդում մեր անկոտրում տղայի վերայ. ամէն մէկին էնպէս խօսքեր է ճակատին թխկացնում, որ էլ պատասխան չեն գտնում տալու:

—Տէրտէրի տղայ է, սե քարի հաց է կերել, շատ շնորհալի է, ախոս է մարգարիտը ցեխի մէջ կորցնելը, ուրիշը լինէր, հոգ չէր, ինչպէս լինի մի հնարքով յետ ղըկի, ասաց մի անգամ կաթուղիկոսը Գէորգ խալֆին, որին յատուկ նորա համար էր կանչել:

—Զօռով արջին կալ չեն լծիլ, ծառայեմ, թող մի ժամանակ մնայ, ձմեռուան ծխից ու աթարի ¹⁾ մխից զգուրի, զոմերի

¹⁾ Քակոր:

գարշելի հոտերը քիթը ծակեն, յետոյ օձով էլ որ կապես, կենալ չի:

Զուր անցկացան ամէնքի յոյսն էլ. ձմեռն անցաւ և Ներսէսը դեռ Աշտարակ էր:

Սկզբումը բոլորիցն էլ հեռու էր փախչում նա, կամ ձորեւրումն էր քարշ գալիս, կամ Աշտարակու խաչքարները կարգալով էր անց կացնում օրերը. բայց վերջումը կամաց կամաց մարդահոտեց, մարդամէջ մտաւ ու իւր թայ ու թուշների ¹⁾ հետ գոմերի օղէքանցումը ասուլիս էր անում:

Իս քաղցր մասլահաթները, էս ձմեռուան գիշերների երկաւրութիւնն անցալի անողը մինչև էսօր մեր ջահէլների համար Շահ—Սանամի, Շահ—Իսմայէլի, Շահ—Ուսուփի, եօթը զլիսանի վիշապների ու զէւերի առականներն են եղել, բայց այս ձմեռը Ներսէսը բոլորովին փոխել էր: Լեզուն էր պակաս, թէ շնորհքը, Աշտարակցի չէր, նրանց անլեզուն էլ ուրիշ տեղերի ճարտասանից աւելի լեզուանիկ է. ջրաղացի չախչախը քեզ օրինակ, ոչ կը դադրին՝ ոչ կը լռեն, առածն ասել է 1000 խօսողը կը ճաքի, Աշտարակցուն 10 օր խօսացրու, ոչ ինքը կը դադրի, ոչ քեզ կը ձանձրացնի, մանաւանդ Ներսիսի պէս տղան, որի բնականի հետ արհեստականն էլ միացել է:

— Քեզ մատաղ, տիրացու ջան, դէ սխիւր, հաւաքվում են Ներսիսի չորս կողմը զիւղի բոլոր երիտասարդներն ու բերանները փակում, ականջներն և ուշքերը բաց անում:

— Բացուի՛ր ուրեմն անսպառ աղբիւր, բղխի՛ քչքչալով ու փրփրալով քո անմահական ջուրը:

Սկսում էր մեր վանքի փախստական տիրացուն, վերարկուի փէշերը հաւաքելով, Աստուածաշնչի և ուրիշ գրքերի պատմութիւնները: Մակաբայեցւոց անցքերն և Վարդանանց քաջագործութիւններն էնպէս էին վառել մեր կրակոտ ջահէլներին, որ շատ անգամ մտածում էին մի օր վեր կենալ դնալ շրջակայ պարսից գիւղերը կրակ տալ կոտորել,՝ աւերել ու մեր ազգի ու հաւատի թշնամիներին մեր երկրից բնաջինջ անել: Շահաբբասների տուած նեղութիւնները, հազարացւոց հալածանքները, Լէսկիթէմուրների աւերմունքներն այնպիսի վրէժխնդրութեան ոգւով լցրել

¹⁾ Հասակակիցներին:

էին նրանց, որ եթէ էդ միջոցումը մի պարսիկ ձեռքերն ընկնէր, արիւնը կը խմէին, սիրտը կը ծամէին:

— Տղէք, բաս էլ ո՞ւր ենք մենք աշխարհքի միջին ապրում, ո՞ւր ենք գոակ ծածկում գլխներին, հազիր ¹⁾ լաչակաւորուենք ²⁾ որ թուրքերին տեսնելու ծակերը մտնինք. տօ բա մենք էն պապերի թոռները չե՞նք, վարդանի արնիցը սառն ա մեր արի՞նը, վա՛հան Մամիկոնեանի կտորը չե՞նք, գնանք Նրեանը քանդենք, տափ ու տարաղ ³⁾ անենք, բերգն էլ՝ մէջիգներն էլ քամուն տանք, զրաւումը կանենք:

Միւր վարդն ամենքից աւելի էր կրակ կտրում, ատամները որ կրճտացնում չէր՝ մի պարսկի անուն տալուս՝ ինքը՝ Ներսէսն էլ էր գողում:

— Ա՛յ դրանց անումը կտրուի՛, որ յանկարծ կը գուար վարդը, նրա խրոխտ ձայնի թնդիւնիցը բոլոր լսողները թափահարում էին, գոմը դղրդում էր:

Եթէ էլ Ներսէսն իւր ճարտար լեզուովը չհանգստացնէր մեր կապելու գժերին, անպատճառ միւս օրը մի փորձանք կը բերէին զիւր ղին:

— Ձէ, ձեր ջանիմ մեռնիմ, աղբէրալինք, համոզումէր հեռատես տիրացուն, ես զխտեմ, որ ձեր ամէն մինը 100 թուրք աժի, մի լռնցքումը տասին կանչնչացնէք, բայց բզի գլխին բռնցքով տալը յիմարութիւն է, մենք պէտք է աշխատենք խելօքութիւնով բիղլը ջարդել. շտապող թառլանը ⁴⁾ որս չի անիլ, աշխարհքս խելօթիւնով է կերել, համբիրութիւնը կեանք է, շտափն դիմացել ենք, քչին էլ սպասենք. մի առուով որ մի անգամ ջուր է գնացել, էլի կերթայ. մենք մեզ պատրաստ պահենք, էս օր էքուց մեզ մի լոյս ու ճար կը լինի. երբ որ էդ օրը հասաւ, գլխներիցս ձեռք վերցնենք, արիւնն աչքներին տակն առնենք ու ամէն մէկս մեր կարողութիւնի չափ օգուտ բերենք:

— Օ՛հ, տիրացո՛ւ, դու ոնցն ես, նալին էլ ես խփում, մեխին էլ. քո լիզուդ օձը ծակիցը կը հանի. ինչ որ ասում ես, մեր աչքի, մեր զլիւի վրայ. որ օրը աչքդ ժաժ առիր՝ քամակիդ կաննած ենք, էնքան ըլի՛ որ դու մեր վարդանը դառնաս, մեր մի քթալ արինը քիզ փէշքեաշ, Հայի խաթեր ուրախութիւնով կը թափենք:

¹⁾ Ահաւասիկ: ²⁾ Կանացի շղարչ ծածկենք: ³⁾ Բնաջլինջ: ⁴⁾ Բազէ:

Ներսէսն ինքն էլ զիւղացի էր, նա գիտէր, որ միշտ միատեսակ վերացական պատմութիւնները կարող են ձանձրացնել մեր երիտասարդներին. նրանց սրտին հաճոյանալու համար երբեմն կասէր. — մեր տղէք, չանէք՝ ¹⁾ բռնուեց խօսելով, մի քիչ էլ դուք ձեր գլխի եկածներից ասացէք, կամ թէ սիրուն աղջիկների պատմութիւններ արէք. դառնով փլաւն էլ ամէն օր ուտիլ չի բլում, հարկաւոր է փոփոխել:

Այնուհետեւ սկսվում էին կատակներ և զուարճախօսութիւնները. — դէհ, մեր տղէք, ով որ պսակված իր մուրազին հասած ա, վեր կացէք, փասա փուսէքդ ²⁾ քաշեցէք. դուք հիմի մեր ընկերը չէք, հանաք էին անում ազափները:

Այստեղ մէջ էին գալիս գիւղի ազափ աղջիկները: Որի թուխ թուխ աչքերն էին մէկին դուրս գալիս, միւսի շիշակ ³⁾ հասակն էր մէկէլի գրկումը ճկուելու յարմարում, երրորդին՝ ոչ ուտացնէին, ոչ խմացնէին, թոյլ տային այս ինչ աղջկայ երեսին զիշեր ցրեկ պելացած մտիկ տալ: Մեր սկերում կոլոլուած կուսակրօնի քիմքն էլ քաղցրանում էր. — տղէք ջան, էդքան քարասիրտ չեն ընիլ, հոգիներդ միտ բերէք, ինձ էլ խեղճ եկէք, էսքան ժողովրդին մի տէրտէր կըսաղի. էդ հուրի — փարիներից ⁴⁾ մինն էլ մեր դուռը ղրկեցէք, ես էլ քահանայ կըդառնամ, ձեզ կըհովուեմ:

— Դու իսկի ոչինչ չես խօսում, վարդ, հարցնում էին մեր ազափները, ընչի՞նչ ողջոյնը վէր գալուս դու միշտ ուշանում ես, կէս գազ քինթի երկարանում ա. տնաշէն, բռնենք ⁵⁾ տիրացու Ներսէսը մեզ գլխից ձեռք ա վերցնել տալիս, ջլիս ⁶⁾ կոտորուելու հօ չի՞նք, դուշմանի արինը թափելուս էլ՝ թէ որ մարդի սրտումը մուրազ ըլի, իր սիրեկանին միտը բերի, աւելի սրտով կը կռուի ու ղօջաղութիւնով կը մեռնի:

Ոչինչ չէր պատասխանում էսպէս ժամանակը մեր վարդը, նա միշտ լուռ էր մնում ու թէ որ լաւ մտիկ տալու լինէիր, մի քանի կաթիլ արասուքներ էլ կընշմարէիր: Մանաւանդ երբ որ Մանուշակի անունը յիշում էին, վարդը միանգամայն մրրած երկինք էր դառնում:

¹⁾ Ծնօտներս: ²⁾ Եղած չեղածը: ³⁾ Բարձր ու բարակ: ⁴⁾ Յաւերժա-հարսունքներ: ⁵⁾ Գլխից: ⁶⁾ Բռնողովին:

— Աղբէր, Մանուշակը հընկեր չունի, կասէր մինը, նա մի էն պէս եղալի թիքայ ա, որ ամէն մինս փիս շների պէս իրար ձեռից ուզում ենք խլիլ, այ ես նրա լիս երեսին մեռնիմ, նրա շարմաղ ¹⁾ պռօշները ծծեմ, բերէք վիճակ քցենք, Աստուածակոյս կողմանէ ում զսմայն ²⁾ ընկնի, նա թող տանի:

— Ձէ հոգիս, բերէք էդ իւղալի թիքէն իմ զգգուած հոգուն բաժին հանեցէք, վանական եմ, կոտեմ ձեզ կօրհնեմ, ծլիք, ծաղկիք, պտուղ տաք, մի մին որդի էլ դուք մեր վանքին մատաղ տաք՝ կատակով մէջէր ընկնում Ներսէսը:

— Ես ու իմ Աստուածը, հացը հացարարին տուր՝ մինն էլ աւելի, Մանուշակն էնպէս փշի տակի չի դուս եկել, որ մեր անշը նորհը մատները կարենան էդ փուշը կտրել ու էն անմահական ծաղիկը քաղիլ. էլի մեր տիրացուն Ֆարաջէն փշի գլխին կը փռի, կամ փուշը կրակ կը տայ, Մանուշակի հոտին կարժանանայ. բերէք ոտով գլխով սրան բաշխենք, ես նրա մանր օտներին մատաղ, ծիծաղելով պարզեւում էր տիրացուն մի երրորդը Աշտարակու առաջին սիրունին:

— Ա՛յ տղայ, վարդ, քո տունը չքանդուի, լլկուել հօ չե՞ս, դու էլ մի բերան բաց արա, մեր տիրացուի սիրտը լեզուով էլա շահի, բերանիցդ քրհ ³⁾ են ուզում. խնայում ես Թորոսենց Ղեւոնդի աղջկը, թէ պատրաստ դրած ա քեզ համար, որ զնաս ու ճանդդ քցես. դորա համար էլ աչքդ չի վեր ունում. մի՛ վախիլ, քո քիսիցը ⁴⁾ ոչինչ չի գնալ, ես ու դուն էն մահկանացուն չենք, որ Ղեւոնդի խնամաքարին ⁵⁾ նստենք. մի հանաք ա՝ անում ենք, քեզանից ի՞նչ ա պահում. ասում ա. մէշի ⁶⁾ ծաղիկը շատ ա, համա մարալներն իրար թաւազայ ⁷⁾ են անում. Մանուշակն էլ մեր մէշի ամէնքից ազնիւ ծաղիկն ա, մեր տիրացուն էլ մեր ամէնքից լաւ մարալը. դու էլ մի խօսք խարջիր. ի՞նչ կըլնի.

— Է՛հ, ասում էր վարդը, ես չեմ սիրում ջուրը հաւանդն ածել ու ծեծել. հերիք ա մասխարութիւնները, էս ճրագի ձէթն

¹⁾ Նազուք. ²⁾ վիճակուած լինի. ³⁾ վարձ. ⁴⁾ Գ.սակ. ⁵⁾ խնամաքար կոչվում է այն քարը, որ իբր թէ աղջկայ տիրոջ դռանը դրած է եղել. ով որ այն քարի վերայ նստել է, նշանակում է նա եկել է տան տիրոջ աղջկին ուզելու. ⁶⁾ Անտառ. ⁷⁾ Անծայ:

ափոփոս ա կորչում, կամ խնդրենք տիրացուն, էլի պատմի լաւ լաւ բաներ, կամ ամէն մարդ գնայ իրանց տունը, քունս տանումա:

—Շատ դրուստ ա ասում վարդը, պնդում էին պսակուած ջահէլները, շատ քշեր ա անցկացել, գնանք քնիւք:

Ջրատար վարդ, մի նրա հետքը պահենք, տեսնենք թէ արդարեւ տղայոց ցրուելուց յետոյ նա իսկոյն քնեց:

Այս օդէն, որ մեր ջահէլների ժողովարանն էր դարձել, ներսէսենց էր. ծերունիքը Գէորգ խալթենց օդումն էին հաւաքվում: Վարդը ձմեռն օդումն էր քնում:

Հէնց որ տղայքը կը ցրուէին, ձիթի ճրագը կը հանգցնէր, կամաց գոմի դուռը բաց կանէր ու ետփռնջին վրէն ձգած՝ մինչև լուսադէմը Ղևոնդի պատերի տակին կուչ կը գար: Լուսադէմին կը վերադառնար, տաւարի տակը կը սրբէր, կը չորացնէր ու առանց շոր հանելու, ետփռնջին գլխին կը քաշէր ու երագների մէջ կընկնէր:

Սկզբումը Ներսիսին էս կատակները—Մանուշակին պարզեւ ստանալը՝ միայն զուարճախօսութիւններ ու հանաքներ էին թվում, բայց քանի այս գիշերները երկարատեւ եղան, այնքան նորա վերայ ներգործեցին: Հիմա՝նա է՛լ երագներ է տեսնում. նա ոչ միայն գիշերը մինչև լոյս երագի մէջ էր նստում, ասում, խօսում, գգվում, ուխտեր անում Մանուշակի հետ, ցերեկն էլ, կարծես, մի քամի է ղիպել նրան, օրը մի քանի անգամ Ղևոնդենց քուչովն անցնում էր:

—Շատ լաւ կը լինի, տղէք ջան, ես ձեր տուած պարգևին կաշխատեմ մի օր արժանանալ ու ձեր վրայ քահանայ դառնալ, պատասխանեց Նէրսէսը մի գիշեր հաստատապէս երիտասարդների կատակներին: Ամէնքն էլի հանաք կարծեցին, բայց «փէ տը վ երցնես, գ ո ղ շ ու ն ը կ ի մ ա ն ա յ»:

Էդ օրուանից վարդը Ներսիսի մէջ իւր հակառակորդն էր տեսնում, սակայն ոչ մի նշոյլ չէր ցոյց տալիս:

ԽԶ.

ՅԻՇԵՆՔ ԿՐԿԻՆ ՄԵՐ ԱՆՅՈՒԿ—ՄՈՌԱՆՅՈՒԿ ԱՐԱԾ ՏԱԽՏԱԿԱԿԱՊ
ԱՅՐԵՐԸ, ՈՒԽՏՆ ԵՒ ՈՒԽՏԻ ԳՐԱԿԱԿԱՆԸ:

Է՛լ յետ գարունքն եկաւ, էլի Մասեաց ալեոր զագաթի ստորոտն երիտասարդացաւ, էլի ձիւներն ու սառուցները պարզորակ աղ-

բիւրներ ու առուակներ դարձան և գահավիժուելով ձորերի միջերովը՝ ապրուստի ճանապարհ խոստացան Հայոց աշխարհի թշուառ գաւակներին:

Էլ որ քարովն ասես, որ ձորով, որ դետակովը, որ վտակովը՝ ջրերը կատաղած՝ ահեղագէղ փրփրաւորուած՝ ներքեւ են վազում: Ա՛խ, ի՛նչքան գեղեցիկ են այս տեսարանները. այդ փոքրիկ առուակներն աւելի զմայլեցուցիչ են, քան թէ շատ մեծամեծ նաւագնաց գետեր: Տեսնում ես մի սարի թմբին մի քանի կանաչ խոտեր, արեւը դիմացից ընկել է վրէն և խոտերի ամէն մի երակը, կարծես, արծաթեայ կամ բիւրեղեայ նկարներ լինին. ամէն մի տերեւն աստղալից երկնքի պէս ճքճքում է իւր վերայ ցօղած ջրի փոշիներից: Ակամայից զարմանում ես. ո՛ր է այս ջուրը, որ տեղից է կազմուել այս գեղեցիկ տեսարանը. այդ մի փոքր կանաչ տեղից վերը բոլորովին անջրդի, խիստ ներքեւ նոյնպէս քարափի կոյտեր են դիզուած. ճիշդ մի օազիս է այդ կանաչը սպառաժուտ լեռան թմբին:—Մօտ գնա՛ և զմայլուելի բնութեան այս խաղերի վերայ. մի քարի տակից մի փոքր աղբրակ է բղխում և ջարդուելով ընկած քարի վերայ՝ յետ է խփում իւր կաթիլներն ու մշտահոս անձրեւ կազմում, ու այդ մի կտոր տեղը քարերի միջեցն էլ խոտեր յառաջ բերում. ապա կրկին միանալով մի ձորակի միջում, կրկին առուականում և գալար—մալար գալով՝ ներքեւ վազում ու աւելի չքնաղ պատկեր ներկայացնում:

Դեռ ոչ մի վրձին չի ստեղծուել, որ Հայաստանի բնութեան գեղեցկութիւնները պատաստի վերայ կենդանացնէր: Մի քանի տարի սրանից յառաջ՝ աշխարհիս տաղանդաւոր երեւելի նկարիչներից մինը, Հայոց աշխարհի հարազատ գաւակ՝ Այվազեան Յովհաննէսը մեծ փափագով եկաւ, մօտեցաւ Հայաստանին և կիսաճանապարհին կանգ առաւ: Նա բաւականացաւ միայն Ղեզզիստանի լեռներն ու Թիֆլիսի կանանց լեզգիներն ¹⁾ ու դիմբլիպիտօն ²⁾ անմահացնել: Արդեօք կասկածե՞ց նա իւր հայրենիքի բնութեան գեղեցկութեան վերայ, թէ զգաց իւր գրչի տկարութիւնը, որ անտես արեց Հայաստանը լուսաւորեալ աշխարհի հետաքրքրութեան առարկայ շինելու: Հարկ էր նրան մի քանի քայլէլ յառաջ գնալ, տեսնել Գեղամայ

¹⁾ Պարսի անուն է: ²⁾ Թմբուկ:

լճակի, Մայր Արաքսի, Հրազդանի, Մեծամորի, Քասախի վանայ ծովի և այլ անթիւ մանր ու մեծ լճերի հրաշալիքն և գետերի արած շրջանները. ի՞նչ ջրվեժներ, ի՞նչ խորախոր ձորեր, ի՞նչ անտառներ կը ներկայացնէր նա աշխարհահասանդէսներում, քանի՞ բնագէտներ կը գրաւէր նա զէպի մեր հայրենիքը: Ափսո՛ս, Այվաղեանը մի մեծ պարտք ունէր կատարելու և թերի թողեց. աշխարհքն այսօր պարծենում է մեծաքանքար պարունովել իբրեւ մարդ, իսկ Հայաստանը լռել է, կամ չգիտէ իւր այսպիսի նշանաւոր որդու գոյութիւնը: Մարդս պէտք է իւր մեծութիւնն իւր հայրենիքովը ցոյց տայ, որի մէջ պէտք է հաստատուած լինին նրա դօրութեան արմատները. իսկ հայրենիքից դուրս, որքան և երևելի, նրա արմատը հաստատ չի լինիլ, նա կը նմանի մի թռչլ եղեգան, որ կը կոտորուի ամէն մի փոթորիկից: Կարո՞յ եւք արդեօք յոյս ունենալ, թէ հանրահռչակ տաղանդը կը կատարի իւր պարտքը:

Ահա այսքան սքանչելի է գարունը մեր աղաքազդ հայրենիքումը: Ես չգիտեմ, կարելի՞ է համեմատել Ադամայ իմանալի զրախտոր հայոց աշխարհի գարնան հետ: Հետիւր ինձ, ընթերցող, գնանք քեզ հետ գարնան երեք ամիսներին Աշտարակ, տես, ի՞նչ կենդանարար հոտ է բուրում, տես թէ ի՞նչպէս գեռ ձիւնը մի փոքր չալ ընկած ¹⁾ տեղը մհասիլի պէս գարնան շունչը քեզ աւետում է խլուպուպը կամ ձնծաղիկը՝ աներեսի նման արհամարհելով իւր մօտի կիտուած ձիւնը, նրանից յետոյ արևկող տեղերում սէզն է քեզ բարևում, այնուհետեւ էլ ժամանակ չես ունենալ մի մի թուել. ձոր ու դաշտեր կանաչեղէններով, ծաղիկներով ու աղցաններով ²⁾ լցվում է:

Իս ժամանակն է, որ արիւնը շարժվում է իմ փթած՝ ոյժից ընկած՝ 100 տարեկան տատի մէջ, ո՞ւր մնաց այն ջահէլ պատաների մէջ, որոնք ձմեռուան պարզը կայ ³⁾ գիշերները իւրեանց ետերի ⁴⁾ դուռը կամ պատը թոնգրից տաք են համարում, կամ այն համեստ օրիորդների՝ որոնք մի բարակ չիթ մինթանով, առանց տաք մուշտակների, սողնակից ձեռքը դուրս են տանում և ժամերով թողնում իւրեանց սրտի առարկաների ձեռքում. ի՞նչ ասել կուզի, որ սրանք գարունը գալու պէս առանց կրակի եփվում, քլքլթում են:

¹⁾ Բացուած. ²⁾ Բանջարեղէն. ³⁾ Զոր ցուրտ. ⁴⁾ Սիրահար:

— Նանի ջան, մեր հարևան աղջկներն իրանց բանջարեքաղիքը ղրկել են սրիլ տալու, էգուց ձորը պտի գնան, ինձ էլ թողաս ի՞նչ կը լինի:

— Աղջիկ, վայ թէ մի բան պատահի ու հորդ ձեռիցը պըրծնեմ ոչ, հօ գիտես, դադանակի տակին լէնքս ու երկէնքս մին կանի:

— Ի՞նչ պտի պատահի, մատաղ, նանի, ձորը լեքը մըջմի քարվանի պէս ղժժում կը լինի: Ասում են ծնե փակը կէս գազ ծիլա քշել, կռանս պէս հաստ՝ դառան դմակի պէս կակող ու լսի պէս սիպտակ. երեկ տէր Առաքլենց Տալիթէն սալի ¹⁾ մէջը դրած՝ լուանում էր, տեսնողի բերնի ջուրը ծլծլում էր:

— Ջանի ս մանիս, ջան պուտուտուրիս ²⁾, մի քնջում քրքում են երկու երեք աղջիկ, դուս եկան մեր տռճինկ տալու ³⁾ օրերը, ըստուց յետոյ կարբու հանդ, վարդանաբակ, խնթերք, Սիրահողեր, Ծաղկեվանքի տակից բռնած՝ ընչանք Բիրակնայ ձորերը, մեր ոտի տակին կը լինի, հա կաց ու քաղի, կապոցիդ մէջը լըցրո՛ւ ու էս ի՞նչա. — սիբեղ, առ ու ի կարաս, պարոն բանջար, գառնան կաջ, թրթն ջուկի բոլի, իրիցանուկ, կաթնալի սին ձը, բոխ, գարնան սունկը, լալազար ծաղիկ, Օխտն աղբօր կռան արին ⁴⁾, ես ի՞նչ գիտեմ, աչքդ ինչ կտրի: Ա՛հ, ինչ քէֆ կը լինի, դէ սարքեցէք, աղջկէք, ձեր դեղադրիքը ⁵⁾, աչքներդ դեղ քաշեցէք, սիրունացէք, նորնոր շորերդ հա գէք ու ազափ տղէքանց սիրտը թլկտացրէք:

— Բալամ ⁶⁾ ջան, էն օրն ո՞վ չի սիրունանալ, ինչքան էլ որ գէշ՝ անշնորհք պատկերի տէր ըլիս, արեւի տակին վռշնում, վարդ ես կտրում:

— Աղջի, ես կամանչեմ, որ սպանես՝ զլուխս վեր չեմ քաշիլ, որ տղէքը մտիկ տան քարավանների տակից:

Ը՛հ, հողեմ ծօծ կատարդ ⁷⁾, սաքի թէ դու գիտես էլ ոչ, որ քարի էս երեսին դու ես քո հընկեր աղջկայ հետ խօշ ու բէշ

¹⁾ Տափակ դամբիւղ: ²⁾ Ուրախ բացականչութիւններ են: ³⁾ Ոստոստալ: ⁴⁾ Բանջարեղէն և ծաղկունք են: ⁵⁾ Փոքրիկ երկայն ու բարակ բոլորակացրած ոսկը, որով աչքերը դեղ են քաշում: ⁶⁾ Հոգեակս: ⁷⁾ Դատարկ զուգիդ:

անում¹⁾ մի տղի ձէնը գովում, մէկէլի բոյն ու բուսածը²⁾ ու էն սհաթը՝ քեզ ու էն տղէքանցը էդ քարն ա բաժանում:

Ահա մի այսպիսի դարուն էլ բացուեցաւ Ներսիսի Աշտարակումն եղած տարին: Մեր տիրացուն երբէք իւր կեանքումն այսպիսի երջանիկ դարուն չէր յիշում. մի մատը երեսայ՝ տարել վանքի չորս պատի մէջ՝ հագուստի հետ սիրտն էլ սեացրել են, նա աչքը բաց է արել ու փակուած կեանք, միմեանց վերայ բամբասանք, անմեղ պարզութեան բացա՛յտութիւն, ատելութիւններ, աչքը փակելու և փակչելու արժանի անցքեր և այլ այսպիսի հոգեւորանք տեսարաններ են նրան շրջապատել, ի՞նչ ասել կուզի, որ այս գարնան մի օրը նա գերազանց էր համարում իւր վանքումը մաշած կեանքիցը:

— Ի՞նչ հարկաւոր էր 3000 ղուրուշը, որ ինձ առողջացնելու համար կաթուղիկոսն իմ վերայ փչացրեց, մտածեց նա, ընչի՞ պէտք է այսպէս դեղնած ու նիհար լինիմ և ոսկրներս երևան, քանի որ կենսատու, առողջարար օդն ու ջուրը իմ հօր դռանն է: Ի՞նչ եմ ես, երբ համեմատում եմ ինձ մեր գիւղի բոլոր պատանիների հետ, — մի հաւի ձագ՝ մի արծուի առաջին: Թէպէտ երբեմնապէս ինքը՝ Ներսէսը միւս կողմից խոստովանում էր իւր մաւաւոր գերազանցութիւնը իւր շրջակաների վերայ, սաստիկ էլ տանջվում էր, որ չէր գտնում մէկին իւր հասկացողութեան համեմատ, որին կարողանայ սիրտ բաց անել, ասել ու լսել, բայց աւելացնում էր. — ի՞նչ կը լինէր, որ թէ մտքներս բանային և թէ առողջ ու պարզ կեանքի ու մարմնի մէջ կազդուրէին մեզ վանքումը: Մի՞թէ նրանք, եթէ ցանկանան, չեն կարող ամէն տեղ ուսումնարաններ բաց անել, ուսում տալ, մարդկանց էս խաւարից դէպի լոյս հանել, բայց որ չեն անում: Է՛հ, հետեւեցնում էր այս հարցին. ի՞նչ եմ կորցրել, ի՞նչ եմ պտրուտում, եղածն էլ որ պահեն, շնորհակալ պիտի ըլնենք: Ա՛խ, էնքան չմեռնէի, էս ժողովրդին լուսաւորէի:

Այս բոլոր քամիները նրա գլխիցը թռչում, անհետանում էին, երբ իւր քամակը ձգած մի քանի ազտփներ, դաշտ ու ձոր չափում էր:

Խաղերի ու երգերի արձագանքը Ներսիսի խմբի միջից ամբողջ ձորի խոռոչներն ու ծմալները բռնել էր. ամէն տեղից կարելի էր

¹⁾ Քաղցրախօսութիւն: ²⁾ Հասակն ու տեսքը:

ականջ դնել նրանց երգերին. աղջիկները հեռուից ծանաչում և զանազանում էին մէկի, կամ միւսի ձայնը:

Վարդը թէպէտ լաւ էլ տեսնում էր Ներսիսի մէջ իւր աստուծոյն, թէպէտ մի քանի անգամ Ղևոնդենց փողոցի մութ տեղերումը նշմարում էր նրա երկար Ֆարաջի քարշ գալն և ինքն էլ նրանից էր փախչում, թէպէտ լսել էր, որ Ղևոնդը մի քանի տեղ ասել է, որ եթէ տիրացուն վարդապետացու չը լինէր, ուրախութեամբ իւր աղջիկը նրան կը տար, թէպէտ այս ամէնը տեսնում էր Վարդը, բայց լեզուն բունն էր զրիւ, ու չտեսնէր ձեւացնում և ականայից իւր հակառակորդի հետ ման էր գալիս:

Մի երկու անգամ Ներսիսի ականջոյն ընկաւ, որ Վարդը Մանուշակի քամակիցը ման է գալի, բայց նա ասաց, աչքովս էլ տեսնեմ չեմ հաստատաւ, առաջին՝ որ Վարդն իր չափսը չի կորցնիլ, երկրորդ՝ որ Ղևոնդի աղջիկը նրան մարդատեղ չի քցիլ: Սխալուեցաւ մեր տիրացուն. եթէ նա սիրոյ թակարդի մէջ սխմուած՝ ձեռաց չթողնէր իւր հեռատեսութիւնը և աշարժութիւնը, նա գիշերները գող աղուէսի պէս ինքն իրան շուաքից խրտնած՝ չքաշուէր ու չփախչէր Ղևոնդենց քուչիցը, նա գուցէ կը տեսնէր ամէն գիշեր Ղևոնդի դռան տակի ստուերը, կամ թէ կը լսէր սողնակի ծակից էս խօսակցութիւնը:

— Էդ տիրացուն իր Ֆարաջիցն ամանչում չի, ի՞նչ ա սև ձիթ ¹⁾ գառել, մուշկիցս ²⁾ կպել՝ պոկ չի գալիս. ինձ էլ թող հարցնի, տեսնենք ես իրան մոռում ³⁾ եմ. շահագոյայ ⁴⁾ էլ ըլի, ինձ հարկաւոր չի: Ես չգիտեմ, Վարդ ջան, թէ ընչի՞ եմ քեզ կնքան սիրում. մի՞տդ ա որ երեսութիւնից տէր ցարութիւնենց տանն ամէնից աւելի քեզ հետ էի խաղում. միտդ ա՞, որ Թորոսն ի՞նչքան էր ինձ աղանչաք անում, որ իրա կողմը պահեմ, ինչ որ ձեռն էր ընկնում, ինձ համար էր բերում, համա էլի ես իրան չէի սիրում. թէ որ Աստանից չըլնէր, ընչի՞ պտի ընէնց ըլէր. անմեղ քօրփէք էինք, բայց սրտներս իրար հասկանում էին:

— Ա՛խ, ես քո լեզուին մատաղ, Մանուշակ ջան, մեռնիմ սուրբ Նիրակուն, ի հարկէ Աստու կամքը պտի կատարուի. համա էրնէկ կըլնէր՝ էս բանը չպատահէր, գիտե՞ս քանի թշնամի կայ մեր

¹⁾ Կպրածիւթ: ²⁾ Կոշկից: ³⁾ Ուշադարձութիւն անել: ⁴⁾ Շահի ժառանգ:

անաջին. քու հէրը որ իմանայ, ինձ էլ՝ քեզ էլ մաս մաս կանի, ինձ կրակը կըղնի կէրի, որ ես քո ոտի ղնկին էլ չեմ արժան ու իմ ոտն իմ կարպետովը չեմ մէկնում. դէ ես ի՞նչ քարը տամ իմ ղլխին, որ չեմ կարում՝ ի՞նչ անեմ, Ճակատիս գրուածիցը ո՞նց փակեցիւմ: Ա՛խ, թէ որ Սանդուխտ տատի ասածները զուլս չպտի դան, շատ լաւ կըլնէր, որ դու ինձ ատէիր, որ ես իմ ղլուխս մահի տայի՝ պրծնէի ամէնքի լեզուի տակիցը.

— Էն օրը երկու մեռել դուս կերթար քեզիցը, պատասխանում էր Մանուշակը:

— Ի՞նչ էլաւ վարդը, տղէք, հարցրեց գարնան օրերից մէկում էս խօսակցութիւնից մի երկու շաբաթ յառաջ Գոմշախրամի Յէրերի ¹⁾ տակին տիրացու Ներսէսը. հէնց հիմի էստեղ էր, մի բայաթի ²⁾ ասիլ տանք, թող աղջկների սիրտը դող ընկնի: Նրա ձայնը մեր Էջմիածնի մեծ զանգագից քաղցր է. լա՛ւ՝ որ տէրտէրի տղայ չի, ապա թէ ոչ, միայն իւր ձայնի համար ինձ պէս մի փտած տիրացու էլ նա կը լինէր:

— Վա՛րդ, վա՛րդ, մի քանի անգամ ձայն տուին՝ մեր տղէքը, բայց միայն իւրեանց ձայնի արձագանքը յետ առան. սար ու ձոր լեզու եղան և ձայնում էին վա՛րդ վա՛րդ:

— Շատ մի՛ կանչէք, մեր տղէք, տնօրինեց Ներսէսը, դուք տեսնում էք, որ քանի՛ ժամանակ է՝ նա ուրբաթախօս է դառել, երեւի էլ իծանն ³⁾ եկել են, կամաց տուն է գնացել, մենք երգենք:

— Աղջկէքը բոլորն արմացած մնացել են, լուր բերեց ներքեւից մի տղայ, Մանուշակն ու Սանդուխտ տատը քարերի մէջ աղջան քաղելու՝ մի հրոպէի մէջ գիւմ են էլել ⁴⁾՝ չկան:

— Պառաւը շատ զալումն ⁵⁾ ա, հալբաթ լաւ ծնեփակաների տեղա զիտեցել, կամաց փաստիուսէն քաշել՝ հեռացելա, գուշակեց մի ուրիշը:

— Աղջի, Մանուշակ, ի՞նչ էլաւ ձեզ, սրտներս ջուր մաղուեց, մենք հէնց իմացանք, թէ թուրքերը ձեզ տարել են. հարցրին աղջկները, երբ երեկոյեան պահուն՝ յանկարծ երեւեցան նրանք:

¹⁾ Այրեր: ²⁾ Ողբաձայն պարսկերէն երգի անուն է: ³⁾ Այծերը: Այծերը գալ, նշանակու է խռովիլ: ⁴⁾ Աներևութացել: ⁵⁾ Խորամանկ:

— Մողնու ձորումն էինք, խօսքը խլեց պառաւ Սանդուխտը, ես մի քանի ծնեփակի տեղ գիտէի, նրանց համար դնացինք, համա ինձանից գիտուններն էլ են էլել, քաղել էին:

— Մեր տղէք, էն ո՞վ ա քաղել ձորակի գլխին քարի վրայ նստածը, վարդը չե՞, աչքը հարաւ դարձրած՝ նկատեց մի պատանի:

— Հէնց ինքն ա:

— Ո՞ր տեղ էիր, վարդ, ի՞նչ էլաւ քեզ, բողազներս պատռուեց քեզ ձէն տալով, հարցրեց Ներսէսը:

— Գլուխս շատ փիս ցաւ բռնեց, տիրացու, յետ դառայ որ տուն գնամ, բաղէի¹⁾ ծառերի շուաքը շատ դուր եկաւ, մի քիչ թէք ընկայ ու քունս տարելէր: Հէնց հիմի ձեր խողերի ձէնիցը զարթնեցի, եկայ էստեղ նստեցի, ձեր ճամփէն պահեցի:

Եթէ, իմ սիրելի ընթերցող, յիշում ես Տախտակակապ այրերումը Սանդուխտ տատի իւր սանի հետ արած երկար ու ձիգ խօսակցութիւնը, Ուխտի պատմութիւնը, Ուխտի գրաւականը, դու խօցն կը հասկանաս, որ մեր կոպիտ գիւղացին՝ մեր նախընտրույ վարդն իւր ընկերների տակը ջուր կապեց, ²⁾ խաբեց, իսկ պառաւ Սանդուխտը՝ աղցանի գնացած հարս ու աղջիկներին:

Վարդն ու Մանուշակն այսօր նոր մարդ դարձան, նրանք հասկացան իրանց տպագան, նրանք լսեցին իւրեանց մանկութիւնից մինչև հիմա զլններովն անցածները:

ԽԻ.

Ո Ս Կ Ի Կ Ո Ճ Ա Կ:

Ոտքը խաղաղուել է, փողոցներումը մարդահոտ չկայ, ամէն բան խորին լռութեան մէջ է, ծառերի վերայ երբեմն երբեմն բուերն են ծվում ու լռում, առուի չլճոցը բաւականին հեռուից լսվում է, ցամաքային գորտերը դուրս են եկել իրանց խոնաւ բնակարաններից՝ պատերի խողուններից ու ազատ թռչկոտում են քուչեքումը. շատ հեռուից պարզ լսվում է շների հաչոցը, որոնք միասին հաւաքուած՝ գիւղի գլխովը պտտվում են, բնութիւնն էլ շատ հանդիս է, ոչինչ բան չի վրդովում խաղաղութիւնը:

¹⁾ Պարտիզի: ²⁾ Տակը ջուր կապել նշանակում է խաբել:

Հէնց այս խորհրդաւոր բոլէին մի տան շրջակայքումն երեք գործողութիւն էր կատարվում:

Քակի դուռը կիսաբաց էր, ուղիղ շեմքի վերայ՝ երեսը դէպի բակը կանգնած է մի պատանի. նա գլուխը քարշ ձգած ունի, նրա շրթունքներն աւանց ինչ ձայն պատճառելու փակվում ու բացվում են մի կրակի նման այրուող ճակատի վերայ, իսկ ձեռքերը գրկած ունին մի բարձրահասակ իրան՝ մի նազուք մէջք: Նրկրորդ անձնաւորութեան մի ձեռը պատանու ուսովն է ձգած, իսկ միւսը, կողքիցը կախ: Սիրահարներն երկար ժամանակ լռիկ մնջիկ դրութեան մէջ անշարժ կացած են:

— Իմ հոգիւս, իմ կեանքս, ժամանակ ժամանակ մի շշուշ է լավում պատանու բերանից:

— Իմ տէրս ու տիրեկանս, իմ գլխիս թագ ու պսակը, նոյնս պիտի անշխել պատասխան է դուրս գալիս երկրորդի բերանից:

— Ի՞նչ պտի ըլի մեր վերջը, ո՞ւր կերթայ ըսէնց, շշնջում է մինը:

— Սպասենք, յոյսներս չկորենք, ոգևորում է միւսը:

— Շուտ արա՛, այ ճար կարածի աղջիկ, բարի գիշեր ասա՛, հերիք ա, քնելու վախտն ա, ուրիշները հիմի հինգ հետ երազ են տեսել, առանց էն էլ հալուել մազես դառել, այ իմ աչքերը դուս գան. ներսից դուռը բաց է անում և չուզելով արգելք լինել, կամ ամաչացնել երկու սիրահարներին, կամաց կանչում է մի պառաւ:

— Հէնց հիմի՛, հէնց հիմի՛, տատի ջան. դու գնա շորերդ հանի թէք լինի, ես գալիս եմ, աղաչում է ձայնին երկրորդն ու աւելի պինդ փաթաթվում իւր սիրեկանին:

— Ո՛վ լիսաթաթախ սուրբ Կիրակի, երեսս ոտիդ տակը, խաչ է հանում տաար, դու շուտ վրայ բերես էն բաղդաւոր օրը. ես էլ էս ա ոտս գերեզմանի շեմքումն ա, մի տեսնիմ՝ ու յետոյ հանգիստ հողը մտնիմ. թէ գոխքն էլ գնամ՝ էլ դարդ չեմ անիլ էն վախար:

— Յիմար իմ գլուխ, ուրեմն ճշմարիտ է եղել լսածս, ուրեմն սա է տիրած եղել Աշտարակ գիւղի ազիզ ծաղկի սրտին, ու ես չեմ հասկացած եղել, փոքր ինչ հեռաւորութեան մէջ՝ մի անկիւնում կանգնած՝ ասուղերի լուսով գիտում էր երկար միջոց վերոգրեւել անցքերը մի լայնաքիւանց երկտասարդ ու վախելով, որ

չմատնուի իւր սրտի բարձր բաբախիւնից, վերարկուի փէշերը բարձրացրած՝ յետ յետ էր գնում նա և հեռանում շտապաւ։

— Հա՛, ուղիղ է առած՝ թէ ամէն բան պառաւ կախարչներից կը ծագի. էս մզմուղ ¹⁾ պառաւն երկու անհաւասար սրտերը միմեանց մօտեցրել է. հիմի ես հասկանում եմ, թէ ընչի՞ տա մի օր ինձ ասաց, թէ քեզանից մեր աղջկներն անրաւական են, որ դու առաւօտները ջրօքների վրայ ման ես գալիս, չես թողում խեղճերին ջուր լցնեն. ուրեմն սա ուզեցել է երկուսին իրար հետ սիրահարացնել իմ ոտս կտրելով։ Շատ լաւ է եղել, աշխարհս դմակ՝ մարդը դանակ, կարողացել է իր անկիրթ տեղումն ինձ արածացնել՝ ձեռքի մէջ տեղեցն է եկել. թէ ես մարդ եմ՝ իմ գործս յատաջ կը տանիմ, թէ չէ՝ թող գնայ ու պարծենայ։

Այս սպառնալիքները դուցէ շատ պէտք է շարունակէր մեր երկայնափէշը, աննպատակ փախչելով երկու սիրոյ մրափով թմրած ազաւնիներից, եթէ յանկարծ այս տան քամակի միւս պատի տակին մութը տեղումը նրան չզարթեցնէին մի քանի շարժուն շուաքներ։

Ինչպէս մի սառը ջուր ածես մեր Ֆարաջաւորի գլխին, անցեալը բոլորը մոռացաւ, իսկոյն ուշքի եկաւ։ — Դաւաճանութիւն է, վճռեց նա ու իրան ձգեց պատի շուաքը։

Երեւում է միւսները ոչինչ չհասկացան, մի փոքրիկ շրջան կազմած՝ խորհրդի վերայ էին։

— Ձեզ մատաղ, քաջեր, պարզ լսեց մեր փախտական տիրացուն խմբի միջից մէկի ձայնն և ճանաչեց, ամէնքիդ էլ լաւ խալածներ կայ, ինչպէս որ ճանապարհին ձեզ սովորցրի, ոչինչ չմոռանաք, մի՛ վախէք, համարձակ մտէք բակը, դուռը բաց է, մէհտարները ²⁾ զիտութեամբ խոր քնի մէջ են մտած, մէկդ պառաւին կապեցէք, վեր քցեցէք, միւսդ՝ աղջկանը։ Երկուսի բերանն էլ էնպէս փակեցէք, որ շունչները չկարուի, քնի ծակերը չբռնուին։ Պառաւի հետ շատ նազ ու դուղ ³⁾ չի հարկաւոր, աղջկայ գեղեցկութիւնը չկորցնէք, չվախեցնէք, ասեցէք՝ որ իր հէրն Երեւանումն իրան ուղեւա։ Ես քուչի գլխին ձեզ կապսեմ, որ ճանապարհը չկորցնէք. էնքան ըլն՝ որ առանց ձայն ու շփոթի ձորը հասցնէք, կարմնջի տակին ձիանքը պատրաստ սպասում են։

¹⁾ Խորամանկ։ ²⁾ Զիապանները։ ³⁾ Զգուշութիւններ։

— Աւելորդ է, Ղարաբէշնէ, բերանդ բաց չարած՝ միտքդ հասկացանք. էդ մեր գործն է, (Թազնն¹⁾) գիտի, թէ աղուէսին ո՞ր ծակիցը կը հանի, ողջ գեղն էլ որ վեր կենայ, որսը մեր ճանգից չի կարող խլել:

— Դէ գնացէք, այ, էն մթնումը սպիտակին տուողն է Ղեռնդի դուռը:

Տէր Մէլքսէթը մատով ցոյց տուեց թուրքերին ու ինքը շտապաւ քաշուեց դէպի քուչի ծայրը:

Պարաջաւորը շթովուելէր, ի՞նչպէս անի, ինքն էր չէր հասկանում:

Երկու սիրահարները վերջապէս շատ դժուարութեամբ միմեանցից բաժանուեցան. աղջիկը դեռ դուռը չէր փակել, զուլիը հանեց դռան արանքիցը, մի վերջին հայեացք էլ ուզում էր ձգել իւր սիրեկանի քամակից. յանկարծ դուռը յետ հրուեցաւ և երկու օտար ձեռներ իրան բռնեցին:

— Հէնց սա՛ է, շուտ աղլուխ հանի՛ր, բերանը կապիր, ասաց նրանցից մինը իւր ընկերին. բայց այս պործողութիւնը ուշ կատարուեցաւ. աղջիկը սաստիկ ծղրտաց ու շնչասպառ փռուեց իրան բռնող գրի մէջ:

Քանի մի քայլ հազիւ թէ հեռացել էր պատանին իւր սիրուհուց, սուր նետի պէս ծակեց նրա սիրտն աղջկայ ձայնն ու յետ դարձրեց:

— Ո՛վ էք դուք, գոռաց նա ամպի նման չարագործների վերայ և մէկին բարձրացրեց զլսի ծայրն ու թօփի նման խփեց դետնին, միւսի կռնիցն էլ որ ձգեց, հակառակորդը կարծեց, թէ կուռը պոկուեցաւ: Առանց ընդդիմութեան բաց թողեց ձեռքից աղջկանն ու իւր ընկերի վերայ ձգուեց:

— Ճրագ, Սանդուխտ տատի՛, ճչաց պատանին պառաւին: Պառաւը նոր էր ուզում շորահան լինիլ, անկողին մտնել, որ Մանուշակի ձայնը լսեց ու շապկանց դուրս թռաւ:

— Քեզ մատաղ, վարդ ջան, վա՛յ գլխիս, էս ի՞նչ պատահեց:

— Ճրագ հասցրո՛ւ, անումեմ:

¹⁾ Բարակ որսի շուն:

— Խանչա՛լ ես հանում, անօրէն, պառաւի բերած ճրագի լուսով տեսաւ Վարդը Թուրքերից մէկին, երբ նա մոռացած նրանց, դրկելէր անչնչացած աղջկանն ու մոլորուած կանգնել: Ես քեզ ցոյց կը տամ խանչալ բանացները, դռաց Վարդն ու ձախ գրկումն աղջկանը հաւի ձագի նման սխմած՝ աջ ձեռքով մի այնպիսի բռունցք իջեցրեց Թուրքի քներակին, որ նրա աչքերը ջուր մաղուեցան, խանչալը կիսահանիլ մնաց ու ինքն էլ դիակի նման իւր ընկերի կողքին տարածուեց:

— Դու էլ շուտ ուշքի չես դալ, քեզանից էլ վախ չկայ, Թող քո հընկերն էլ քո հացիցն ուտի ¹⁾ ու մենք մեր ցաւը քաշենք. մի աքացի էլ միւս Թուրքին հասաւ, նա էլ մի փոքր շարժուեց ու մնաց:

Այնպէս շուտ կատարուեցան այս գործողութիւնները, որ մեր Ֆարաջաւորը դեռ նոր սթափեց իւր շփոթմունքից: Նա էլ իւր բարակ ձայնը փողոցի մէջ ձգեց, մի երկու դուռը սաստիկ ծեծեց ու ընկաւ Ղևոնդի բակը:

— Հասի, տիրացու. Ներսէս, դռաց Վարդը, ջուր հասցրիւ, խեղճ՝ աղջիկն ու շաթափուելա:

— Զուր, Սանդուխտ տատի, մեքենաբար կրկնեց Ներսէսն և ճրագը պառաւի ձեռքից խլեց, մնաց կանգնած:

Թէ ի՞նչ տպաւորութիւն արեց մեր կուսակրօնի վերայ այս տեսարանը, չգիտեմ, բայց կարծեմ, նա այս ըոպէին շատ կը ցանկանար, որ Վարդն էլ Թուրքերի կողքին անշունչ ընկներ, ու ինքը նրա տեղը կարողանար այնպէս համարձակ երկու ձեռքի վերայ բռնած տուն տանիլէն հրեշտակին: Սակայն երբ կարժանանայ միանձնութեան ուխտեալն այդ երջանկութեանը: Մանուշակի փակուած աչքերի, նրա դալկացած երեսի վերայ անմահութիւնը խնդում ծածաղումէր, իսկ Ներսիսի աչքերը սևացան. նրա ոտք ու ձեռքը դողացին, երբ որ մի փոքր յետ բացուած շապկի տակից աչքովն ընկաւ մի ձիւնի նման սպիտակ լանջ: Մեզ յայտնի չէ, Թուրքերն էին կտրել աղջկայ շապկի ոսկի կոճակը, Թէ առաջուց մի անընդհիմադրելի զօրութիւն վստահացելէր մօտենալ այդ նուիրական փականքին ու կոճակն ինքն իրան յետ էր գնացել:

¹⁾ Նոյն հացից ուտել նշանակում է մի և նոյն վիճակին ենթարկուել

Թէ մինը և թէ միւսը՝ Ներսէսը կարողացաւ գուցէ իւր կեանքումն երազում՝ չտեսածն առաջին անգամ բաց աչքով մի խաւար ձիթածրագի շնորհիւ տեսնել:

— Քօռանամես, դուս գան իմ աչքերը, ջուրն աղջկայ երեսին սրսկելով կանչեց պառաւը, երեսիս դօշը բացուել ա, ասաց նա ու շապիկը վրայ քաշեց:

Մինչ այս, մինչ այն՝ տունը բազմութիւնով լցուեցաւ, բայց ոչ ոք ոչինչ չհասկացաւ:

— Թուրքերին բռնեցէք, տղէք ջան, չփախչեն, ձայն տուեց վարդը տուն լցուողներին ու տան միջին ցած դրեց արդէն ուշքի եկած Մանուշակին. բայց ոչ ներս մտնողները՝ և ոչ ինքը վարդը ոչ մի թուրք չգտան: Նրանք խելքի էին եկել ու գլուխ առել կորել:

— Շտապեցէք ձորը, թուրքերի ձիանքն այնտեղ կամրջի տակին են, աշխատեցէք տէր Մէլեքսէթին բռնել, նա էլ նրանց հետ է, նրա սարքած բաներն են, ես իմ ախանջովս լսեցի, անօրինեց Ներսէսը:

Բայց մինչ մերոնք ձի կը նստէին, կամ ոտքով ձորը կիջնէին, չարագործերն իրանց բանը տեսլէին. նրանք Ուլաթիտիկ կոչուած բլրակի քամակով ճանապարհից ծռանց էին ընկել ու աճապարել դէպի Նրեան:

Ոչինչ բանով չկարողացաւ կոտրել Ներսէսը տէր Մէլեքսէթի կնոջը, նա մկրատի պէս անկոտրում մնաց ու պնդեց, որ իւր մարդն երեք օր է Ղևոնդի աղի հետ Նրեանումն է:

— Թող տուէք կորչին, որդիք, հրամայեց Գէորգ խալֆէն, ես վաղուց գուշակում էի, որ մի օր սատանայ տէրաւորը Ղևոնդի գլխին մի փորձանք կը բերի: Փառք Աստուծոյ, որ անվնաս ազատուեցաւ աղջկը գայլերի ձեռքից, բայց երանի՜ թէ վերջինն ըլնէր:

ԽԸ.

ԿՈՌԻԱԾԱՂԻԿ:

Առաջին անգամն է պատահում, որ վարդն ու Ներսէսն իրար հետ գնան ու չխօսին: Ոչ մէկի բերանիցը մի ծպտուն չի դուրս գալիս, պռօշ պռօշ չի դիպչում: Ուրիշն, եթէ տեսնէր, կը կարծէր, որ սրանց մի անբաղդութիւն է պատահել. գլուխները

քաշ ձգած՝ Ներսէսն առաջ է ընկել, Վարդը քամակից հետևում է: Սրանք զալիս են Ղևոնդի բակից: Նրանցից ամէն մէնը ուզում է խօսակցութեան տուտը բանալ անց կացած դէպքի մասին, բայց ոչ ոք չի ուզում ինքն սկսել: Վարդը սպասում է, որ Ներսէսն սկսի, իսկ տիրացուն էնպէս մրրած, ամպած է, որ կարծես քարէ կարկուտ պէտք է թափի. փոքր մնաց, որ ամպի որոտոցն աշխարհքը սասանացնի, բայց էլի երկնքի բարկութիւնը նստեց ու առանց կայծակի անցկացաւ:

Վարդը տեսաւ, որ տիրացուն շատ է թնդուած, զգուած ելի նման փնչոցի ձայնը քուչի լուծիւնը խանդարում է, ուղեցաւ ինքը խօսք բաց անի. նա հաստատ չգիտէր, արդեօք տեսել է Ներսէսն իւր և Մանուշակի այցելութիւնը. էդ պատճառաւ էլ վախում էր ունքը շինելու տեղ՝ աչքն էլ հանի. լաւն էն ա, սպասեմ թող ինքը բաց անի, մտածեց նա. ախար ընչանք երբ պտի թաղուն մնայ, բալքի երբ որ սա իմանայ, թէ Մանուշակն ինձ բուծալ ա տուած, խեղճ գայ ու ձեռք քաշի, բալքի իր հօր տան իմ կերած հացին ինայի. սիրտ ա, քաղցրացաւ՝ քաղցրացաւ. թէ չէ կը քարանայ հօ, ես էլ իմ գիտեցածը կանեմ:

— Հըմ, չափ ու ձև էր անում իւր մէջ սիրոյ նետերով մխուած կուսակրօնը, աշխարհքիս բանը տես, էնդուր են ասել. շատ զխտեցող աղուէսը ջուխտ ոտով (թալաք ¹⁾) կընգնի, ես մի տարի է այս գիւղումն եմ ու ոչինչ չեմ շինել իմ հօր որդիութիւնովս, իսկ սա մի նախընու տղայ՝ մեր հացովը մեծացած՝ կարողացել է Ղևոնդի նման մարդի աղջկայ քիրտը գողանալ. ո՞ր էին իմ աչքերը, որ առաջուց չտեսայ և չարգելեցի սրան, հիմի էլ ի՞նչ պտի աւնեմ, բանը բանից անցել է. էլ ես չեմ կարող սրան համոզել, որ յետ կենայ: Իրաւ է, ամէն բանում սա ինձ լսել է և կըլսի, իւր գլուխը մեր համար կըզոհի, բայց սիրոյ ու սրտի դէմ ոչ ոք չի կարող հակառակիլ: Պէտք է փորձել, սկսեմ համոզել, եթէ լսեց՝ շատ լաւ, իսկ եթէ ոչ՝ էս օրուանից մեր մէջը կուիւ է. ով յաղթի՝ նա տանի: Թող մեր երկուսից մէկը կործանուի այս յաղթանակին հասնելու ճանապարհի վերայ: Գիւղի բոլոր ազափնների համար Մանուշակը մի կուռածաղիկ է, որ բուսած է զգուարամերձ ժայ-

¹⁾ Որոգայթ.

ուերի միջին, օձերն ու ժժմունքները շրջապատած են այդ կռուածադկին. հաստատ գիտեմ, որ Ղևոնդի գազանական բնութիւնը ամէնքին էլ վախեցրել է, մնացել ենք ես ու իմ հոգեւորներս՝ հօրս հոգեզաւակը՝ Նախքէն Մանուկի տղէն: Մի կողմից ծիծաղելի է էսպիսի մի ակոյեանից վախենալ, միւս կողմից ես զգում եմ, որ շատ երկիւղալի հակառակորդ ունիմ. վախում եմ այնպէս լինի, որ էս կռուածադիկը բուսած տեղը թառամի ու ոչ մէկիս չհասնի:

— Բարի զիշեր, տիրացո՛ւ, վերջապէս ասաց Վարդը, երբ նրանք հասան տէր Յարութիւնենց դուռը:

Վարդը դարունքուանից քնում էր դալուստ եպիսկոպոսի այգումը, որ մինչև էս օր էլ դռնէ դուռը հարեան է տէր Յարութիւնենց տանը:

Ներսէսը կամ չլսեց, կամ չլսելու տուեց:

— Բարի զիշեր, տիրացո՛ւ, ձայնը բարձրացրեց Վարդը:

— Ձէ, Վարդ, ես տուն չեմ գնում, դեռ վաղ է, ես էլ քեզ հետ այդին եմ գալիս, քունս չի տանում, մի փոքր խօսինք:

Նրանք երկուսն էլ մտան այգին:

Շատ ու շատ է մեզ նկարագրել Աշտարակու բնութեան գեղեցկութիւնները, որոնց մի գլխաւոր պատկերը ներկայացնում է դալուստ եպիսկոպոսի, կամ ինչպէս հիմա կոչվում է, Վանանց այգին: Քասախ կարկաջասահ գետակը քարափներին զիպչելով, ձիւնինման սպիտակ փրփուրների կուտակներ կաղմելով՝ վազում է Վանանց այգու տակովը: Լայնատարած և անդնդախոր ձորն իւր մէջն առած Քասախին, նրա գոչգոչիւնի զղրդիւնը զիշերուան գերեզմանական լռութեան մէջ՝ ամէն երաժշտութիւնից քաղոր է հնչում մարդու ականջին: Ոչ մի մայր չի կարող այնքան քաղոր օրօր ասել իւր երեխային, ինչպէս մեր ձորակն իւր մօտերքը քնողին: Այս ձայնին անձանօթ չէին ոչ Ներսէսը, որ իւր մանկութիւնից սովոր էր գետակի օրօրին և ոչ Վարդը, որ մեծացել էր Ներսիսի ծնած տանը: Այդ էր պատճառը, որ մեր պատանիները չգրաւուեցան գետի կախարդիչ ձայնովը:

Նստելէին նրանք բաւական ժամանակ ու ամէնքն իւրեանց մտքի հետ էին:

— Գիտես ի՞նչ կայ, Վարդ, վերջապէս սկսեց Ներսէսը, դու լաւ չես անում՝ ես ամէն բան տեսայ:

— Քեզ մատաղ, տիրացո՛ւ, էդ բանը մի՛ ասիլ:

— Երեխայութիւն է, ամէն մարդ իւր ոտն իւր կարպետին պէտք է մեկնի. դու ո՞ւր, Ղեռնդն ո՞ւր:

— Էյ ես հասկանում եմ, համա բանը բանից անց ա կացել:

— Արի, յետ կաց էդ ճանապարհիցը:

— Հիմի էլ շատ ուշ ա:

— Դու իմանում էիր, որ ես էդ աղջկայ համար եմ՝ աշխարհքի մէջ թուք էլել, վանքը թողել:

— Դու ինձ ոչ մի օր չես ասել:

— Հիմի ասում եմ, Մանուշակին ես պտի առնիմ, տէրտէր պտի դառնամ:

— Էդ հանաքով ասած խօսքեր են:

— Հանաքը չանաք ա դառել: ¹⁾

— Ինձանում աւելի բէթար. ²⁾ յառաջուց պտի ասէիր:

— Ես ի՞նչ գիտէի, թէ մարդ իր չափը չի ճանաչել:

— Սէրն աթարիցն ա կպել: ³⁾

— Ես գիտեմ, որ դու օգուտ չես դուս տանիլ, բայց աղջկայ աշունքը մի մասը մեղը կը շինես. Ղեռնդը քեզ էլ՝ իր աղջկանն էլ 1000 կոոր կանի, նա քեզ մի չօփ ⁴⁾ չի աւալ, որ աչքդ կոխես:

— Էդ ինձ լաւ յայտնի ա:

— Էյ ի՞նչ ես ուրիշի ճամփին քար քցում:

— Զուր ես երկարացնում, տիրացո՛ւ, ես գիտեմ, որ դու աղջիկ աւանդը չես, դու ինձ սիրելով՝ ուզում ես հեռացնել իմ անխելքութիւնիցը, համա ձեր տան աղուհացը վիայ, էլ կարաւ չեմ. ես Մանուշակին սիրում եմ. մի ճար ունիս, տե՛ս, մի դուռը սարսփացրո՛ւ ինձ:

— Ես էլ մի և նոյն աղուհացոյն եմ հաւատացնում քեզ, որ հանաք չեմ անում, ես էլ Մանուշակին սիրում եմ ու հաստատ գիտեմ որ վարդն իր մեծ եղբօր խաթեր ձեռք կը քաշի իր սրտի սիրեկանից:

— Քեզ մատաղ, տիրացո՛ւ, մորթի, քերթի, գլուխս կտրի, հրամայի ես քարափէցը վէր ընկնիմ՝ աչքիս վրայ, կանեմ. համա էդ բանն ասիլ մի՛, ես կը մեռնիմ, որ մի օր Մանուշակին չը տեսնիմ:

¹⁾ Հեգնութիւնն իրողութիւն է դարձել. ²⁾ Վատխար. ³⁾ Արտաքոյ իմ կամքի է եղել. ⁴⁾ Ծղօտ:

— Բաս ես չեմ մեռնիլ :

— Դու ինձ պէս չես սիրել, շատ վախտ ա, որ գլուխս իմ չի :

— Ընչի՞ միտդ չես բերում, որ նա քո հօր արէնտէրի աղջիկն ա :

— Էդ ա ցաւն է, համա որ էլ ըլել չի՞, իմ ճակատին էլ ըսէնց ա գրած էլել :

— Արածդ յիմարութիւն է, վարդ, հանաքը յետ կենայ, ինձ հետ վէճ՝ մի՛ մոնիլ, իմ հարսնացուի անունը մի՛ կոտրիլ, իմ աչքը չի վերցնում :

— Ես գիտեմ, տիրացո՛ւ, որ իմ ապրուստը ձեզանով ա, գիտեմ, որ ձեր արևի մատաղ եմ ապրում, ձեր մենձ ու պստկի կոխած տեղն ինձ համար սուրբ ա, գիտեմ, որ իմ առաջի պարտքն ա գլուխս ձեր համար մատաղ անիլ, համա տիրացու ջան, պնչիցս հանիլ մի՛ ձեր մի կտոր հացը. լաւն էն ա՛ էս սհաթիս վեր կենաս, դանակն առնես մորթես, քանց թէ ասես Մանուշակիցը ձեռք ա՛ռ :

— Ախար դու ընչի՞ ինձ չասեցիր, որ մտքումդ էդ յիմարութիւնը մտաւ :

— Ի՞նչ ես ասում, աղբէր, դու հէնց գիտես էս օր ա՞, միտդ չի՞ մեր երեսութիւնը, մեր խաղերը, միտդ չի՞, որ Մանուշակն աւելի իմ դիհն էր պահում. ես ի՞նչ գիտէի, թէ էդ դարդակ խաղերը հիմի պտի աչքս հանեն, անչուան ¹⁾ ինձ իմ հօր սպանողի դռանը դուռ շինեն, ես ի՞նչ գիտէի, թէ Ղևոնդ աղջիկն իրա հօր գզրի տղի վրայ աչք կունենայ. համա երևի Աստուածանից ա, էլել պրծելա. էլ սրանից յետն ինձ ու Մանուշակին բաժանողն առաջ պտի մեր հոգին առնի. դրախտ ու դժոխք էրկուսիս համար մին պտի ըլնի: Ես քանի՞ հետ մտաւորել եմ սիրտս քո առաջին բաց անել, համա անտէր ըլի էս երեսը, մտից ու արնից ա, որ կարմրում էր, թողում չէր, ես ի՞նչ մեղաւոր եմ :

— Վարդ, երեսայութիւն մի՛ անիլ, եղբայր, ինչ օգուտ՝ որ Ղևոնդը քեզ աղջիկ չի տալ, ասումա. էն ծառին կուռդ մէկնի, որ կը հասնի. ես քեզ չեմ մեղադրում, երեսութիւնի խաղերը մեծ ժամանակն էլ քո և Մանուշակի վերայ ներդործել են, Մանուշակն էլ մի աղջիկ՝ չի կարացել միտք անիլ, թէ էս բանի տուտն

¹⁾ Առանց պարանի :

նոր կը հասնի, բերել էս տեղն է հասցրել: Ես հիմի քեզ խորհ
հուրդ եմ տալիս, Վարդ, արի ինձ լսիր, քանի ձեր սէրը նոր է՝
հեռացիր մի քանի ժամանակ Աշտարակից ու ինքն իրան կը սառչի,
գնա՛ օտարութիւն, ու կը տեսնես, որ կամաց կամաց սրտիդ փութը
նստեց. աչքից հեռու, սրտից հեռու: Մի քանի տարուց յետ կը գաս՝
քո տիրացուն տէրտէրացած կը տեսնես, Մանուշակին էլ տէրտէ-
րակին դառած:

— Ա'խ, տիրացո՛ւ, էդ բանը մի՛ ասիլ, շատ ուշա, ոտներս
կը թիլանան ու Աշտարակից դուս չեն գնալ:

— Էնքան խաթր ¹⁾ չունի՞մ քեզ մօտ:

Կրակի մէջ ղրկի՛ր՝ կը գնամ, համա Մանուշակից հեռանալ
չեմ:

— Մանուշակին ես պտի առնիմ, ես. ականջիդ բուրդը
հանիր ²⁾:

— Էդ անկարելի ա, քանի իմ շունչը ղնկիս ծէրին ա, Մա-
նուշակն ուրիշ կնիկ չի դառնալ:

— Քո գլուխդ է նա մտցրել էդ յիմարութիւնները, նա ի՞նչ
է հասկանում, նա հօր կամքիցը չի դուրս գալ:

— Սխալ ես:

— Դու նրա երեսայական խոստմունքների վրայ ես յոյս դնում,
կին արմատը փոփոխական է, նրանք կամք չունին. էս օր քեզ «հա»
կասեն, էգուց ուրիշեն:

— Մանուշակը քո ասածներիցը չի:

— Ես ասում եմ մօրս կամքովը լինի, թէ չէ այսօր Ղևոնդն
ուրախութեամբ ինձ աղջիկ կը տայ. և գիտե՞ս որ աղջկայ մազերից
քարշ տալով կը պսակի:

— Մէնակ նրա լաշը ³⁾ նաշի ⁴⁾ մէջ դրած՝ դուս կը տանին
դպա Թորոսենց գերեզմանները:

— Տօ՛, գիտե՞ս, որ Ղևոնդը եթէ ձեր միջի սազուբազն իմա-
նայ, մոխիրդ քամուն կը տայ:

— Ինքն էլ իր աղջկանից կը զրկուի:

— Վարդ, ձեռք քաշի՛, ասում եմ:

— Չեմ կարող:

¹⁾ Պատիւ: ²⁾ Լաւ լսիր: ³⁾ Դի: ⁴⁾ Դագաղի:

— Դու գտուել ես, խելքդ յետ ա տուել, զրի բանատեղ ես դասուել, չես հասկանում ի՞նչ և ո՞ւմ հետ ես խօսում:

— Էս օրուանից խելօք ոչ մի օր չեմ հլել:

— Մեղայ քեզ տէր, տօ կորի՛, հեռացեր, ձեռք քաշի՛ խալիսի աղջկանիցը:

— Դու հեռացի՛, վանականինը վանքն ա:

— Դու համաձակուիս ինձ հպպէս բան ասե՛լ:

— Խօսքը խօսք ա դուս քաշում:

— Դու ինձ սպառնալի՞ք ես տալիս:

— Մտքովս էլ չի անց կացել:

— Իսկ ես գգուշացնում եմ քեզ, որ այսուհետեւ Ղևոնդի աղջկայ վրայ աչք չունենաս:

— Իմ խելքս իմ գլխիս ա:

— Դու փորձանքի մէջ կընկնիս:

— Մանուշակի համար ամէն բան աչքիս տակն եմ առել:

— Ի՞նչ դառաւ էդ աղջիկը քեզ համար:

— Երկուսիս մէջ մի կ ու ա ծ ա ղ ի կ:

— Հետս կուուելու միտք ունի՞ս:

— Զէ, ո՞վ զօշաղ ա, թող նա քաղի էդ կուուածաղիկը:

— Էս օրուանից ես քո թշնամիդ եմ:

— Վերկաց, էս հրոպէին դանակ քաշի՛, բողազս կտրի՛, բան չեմ ասիլ, գլխիս վրայ իրաւունք ունիս, համա գիտեցած կաց, որ էլի՛ Մանուշակը քո ձեռք չի ընկնիլ, նա իմ բութէն ¹⁾ ա:

— Էդ քամիքն ո՞վ ա գլուխդ մոցրել:

— Սուրբ Կիրակին:

— Տեսնի՛ք, ասաց Ներսէսն ու տեղիցը վեր թռաւ՝ առանց բարի գիշեր ասելու, գնաց տուն:

— Ղորթ որ կ ու ա ծ ա ղ ի կ ես դու, Մանուշակ ջան, երեսը դէպի Ղևոնդեց տան կողմը դարձնելով՝ մտածեց Վարդը, էս խմորը դեռ շատ ջուր վեր կունի, ափսոս, որ դիմացիս մարդն իմ գլխի տէրն ա, համա ի՞նչ անենք, Աստուած էլածն օրհնի:

¹⁾ Նախասահմանեալ սիրահար:

ԽԹ.

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՈՒԽՏԱԻՈՐ:

Յունիս ամսին՝ մի քաղցր և զով առաւօտ՝ արեգակը դեռ նոր մի քանի ճառագայթներ սփռել էր Արագած լեռան հիւսիս — արևելեան կողմի կանաչների վերայ ու լուսացնցող ցօղը ցամաքեցնում զոյնզգոյն հոտաւէտ ծաղկների վրայից, որ երեք ձիաւոր՝ եափունջիները ծածկած՝ Արագած սարը շրջում էին դէպի հիւսիսային երեսը: Նրանք ոտից գլուխ զրահաւորուած էին, նրանց երեսը կարմրել և կոշտացել էր. ինչպէս երևում էր, ամբողջ զիշերը ճանապարհորդել էին: Նրանցից երկուսը մէջ էին արել մի ձիաւորին ու երբեմնապէս այդ մէջ տեղի զնացողի քամակից եափունջուն դաշոյնի ծայրով բզում էին: Ինքը ձիաւորն էլ մի մին իւր քամակին բռն թում էր կռնատակից:

Այն մի անգամին սրա եափունջու տակից մի ձայն միշտ կրկնում էր. — ես մեռայ էս տեղ, հէնց իմանում էք, թէ ոտ ու ձեռս որ կապած ա, թէ ուղենամ՝ կարալ չեմ ինձ էլ ինձ տանողին էլ ձիուցը վեր քցել. համա էլ քանի՞ սուս կենաք, ասէք տեսնիմ, ինձ ո՞ւր էք տանում, կամ ո՞վ էք դուք, ընչե՞ք ջուղաք ¹⁾ չէք տալիս:

Էս ձայնը միշտ անպատասխան էր մնում:

Երբեմն եափունջին իւր տիրոջ հետ թափահարվում էր. փոքր էր մնում, որ ձիաւորն իւր միջքին կապածի հետ վայր ընկներ, բայց խանչալի ծայրն էլի հանդարտացնում էր իզուր նեղացնող խորհրդաւոր անձնաւորութեանը:

— Ալի՛, առաց վերջապէս միջին ձիաւորին առաջին զնացողը՝ Արագածի միւս երեսին՝ մի խոտաւէտ տեղ կանգնելով. էլ այսուհետեւ երկիւղ չկայ, վէր գանք, մեր ձիանքը կշտացնենք, առաւօտեան նամագն էլ անենք ու ճանապարհ ընկնենք. էն է մօտենում ենք սահմանին, մի քանի ժամից կը հասնենք:

Թուրքերը, որոնց հեռուից տեսնողն իսկոյն կը ճանաչէր իւրեանց հագուստի ձևից, որ երևանու խանի Ֆարրաշներիցն էին, կանգնեցան. երկու ազատներն իջան, իսկ երրորդի վրայից զգուշութեամբ հանեցին եափունջին:

¹⁾ Պատասխան:

Հիմա պարզ կարող ենք տեսնել, որ մի բարձրահասակ, լայնաթիկունք պատանի աչքերը պինդ կապած՝ ոտքերը ձիու փորի տակովն ամրացրած՝, ձեռքերն էլ Փարրաշի կողքերին պատած՝ պարանով կաշկանդած էր:

— Հայի տղայ, դարձաւ պարսիկներից մինը զէպի կալանաւորը, մենք քեզ ազատ պէտք է թողնենք այստեղ. եթէ փախչելու ջանք անես, խանչալը սրտումդ կըցցուի:

— Աստուած վիայ, էնքան ըլի, որ ասէք, թէ ինձ ո՞ւր էք տանում, դառան նման հնազանդ կընիմ:

— Դէ յետ արէք, տղէք, անօրինեց մինը, բայց զգուշութիւնը ձեռից մի՛ թողնէք, առաջ ձեռները պինդ կապեցէք միջքին, մի օղակ էլ շինեցէք վիզն անցկացրէք, որ փախչելուս քաշներ խեղդենք:

Խեղացի խորհուրդը հաւանելի էր. զերուն զրին կանաչ խոտի վերայ ու աչքերը բաց արին:

Կէս ժամ հազիւ նրա աչքերը լոյս տեսան:

— Էս ո՞ր տեղ ենք, տղէք, հարցրեց նա.

— Աւազեազ սարի միւս երեսին, Շորագեալումը, բայց թէ ընչի՛ համար, այդ յետոյ կիմանաս:

— Էլ աւելորդ ա շատ զգուշութիւնը, ասաց զերին պարսիկներին, երբ նրանք հանգստանալուց յետոյ կամենում էին առաջուան նման կաշկանդել. ես ձեզ խօսք եմ տալիս, որ հանդարտ կենամ, թաք ըլի ¹⁾ ինձ ասէք իմ գլխի եկածը. միտս չի, թէ ինձ ո՞նց բռնեցիք, ո՞ւմ հրամանովը, կամ թէ հիմի ո՞ւր էք տանում:

— Թէպէտ սա հայ է, մէջ մտաւ Ալին, համա հայերի միջին էլ լաւ մարդիկ կը լինին, ես տեսնում եմ, որ սա լաւ տղայ պէտք է լինի. թողէք սրա ձեռները յետ անենք, ես իմ թարբին ²⁾ կը նստացնեմ. և եթէ մի բան պատահի, ինքս եմ պատասխանատու:

— Մենք խանի Փարրաշներիցն ենք, սկսաւ Ալին իւր պատմութիւնը տղային, երբ նա արձակ նստեց սորա թարբին. դու ինձ չես ճանաչում, բայց ես քո քաջութիւնդ անձամբ փորձեցի. մի՞տքդ է անցեալ գիշերը Ղևնդ աղի տան բռնեցքը, որ հասցրիր նրա աղջիկ փախցնողներից մէկին, ձեռք տուր, ես ցոյց տամ գլխիս վրայ ընկուզի չափ պօպօճիկը ³⁾:

¹⁾ Միայն թէ, ²⁾ Գաւակ, յետեւ: ³⁾ Ուռոյցք:

Վարդի աչքերն արիւնով լցուեցան երբ խմացաւ, թէ իւր սիրուհին փախցնողը հիմի էլ իրան է տանում. մին մտածեց մի բռնունք էլ նրա քամակից հասցնել ու Մահմետի արքայութիւնն ուղարկել, մին էլ խոհեմութիւն գործ դրեց. — տեսնենք, ասեց, տակիցն ի՞նչա դուս գալիս:

Ալին մի առ մի պատմեց Վարդին, որ իրանք տէր Մէլքսէթի թեւադրութեամբն են եկած եղել, թէ տէրտէրն Երեւանից զրանց առաջնորդելէ, թէ նոյնպէս դատարկաձեռն իմիասին դարձել են նոյն զիշերը Երեւան և թէ հիմա էլ մի և նոյն Ղարաբէշիշի ու Ղևոնդ աղի կամքովն են իրան տանում:

— Մենք պէտք է հասցնենք քեզ Օսմանցուի հողն և յետ դառնանք, շարունակեց Ալին, բայց թէ ընչի՞ համար, ի՞նչ թշնամութիւն ունէին քեզ հետ Ղևոնդ աղէն ու Ղարաբէշիշը, եղ դու պէտք է իմանաս: Քո կեանքի վերայ էլ մեզ իշխանութիւն այն ժամանակն է սուած, երբ դու ընդդիմութիւն գործ կը դնես: Եթէ Ղարաբէշիշն կամքը կատարուէր, դու հիմի պիտի սպանուած՝ մի փոսի մէջ ընկած լինէիր, բայց էս բանումը Ղևոնդ աղի սիրտն աւելի քաղցր էր. նա մին համաձայնեց քեզ սպանելուն, մին էլ երկար միտք անելուց յետոյ՝ չօժարուեց: — Կնքան ըլի, պատուիրեց, որ Ղզլբաշի հողեց դուրս տանէք, թող գնայ ապրի:

— Ինձ ի՞նչպէս բռնեցիք, իմ տեղս ի՞նչ զիտէիք:

— Ելի Ղարաբէշիշը ցոյց տուեց: Երեւանից մենք բոլորս երեկ երեկոյին եկանք, Ղևոնդ աղէն պատուէրները տալուց յետոյ գնաց իւր տունը, իսկ Ղարաբէշիշը մեզ առաջնորդեց յէպի ձորաբաշը. դու քնած էիր, քեզ կապեցինք, ձիու վրայ դրինք ու ձանապարհ ընկանք: Ի հարկէ լաւ ուզում էիր գոռալ, բայց բերանիդ խցկած թաշկինակը ձայնդ փորումը թողեց:

— Եթէ ես դադրած չըլնէի, եթէ երեկ սաղ օրը տէր Յարութիւնեց այգին ջրում չըլնէի, ես հիմա էստեղ չէի լինիլ, բայց էլ ի՞նչ կօղտի:

— Վայ իմ հոգուն, ես միտք էի անում, թէ տիրացու Ներսիս սարքած օյիններն են, որ ինքը Մանուշակին առնի, համա նա լի պէս արդար ա էլել, մտածում էր Վարդը Ալի լռելուց յետոյ, էլի էն երկու զազաններն են իմ արինս ծարաւած էլել: Համա շատ լաւ, ասենք Ղևոնդ աղէն իրաւունք ունէր. նա չի ուզում էսօրէն էգուց ինձ իրան փեսայ տեսնիլ, հէնց եղ մտքովն էլ հօրս զուխը

կերաւ. տէր Մէլքսէթն ի՞նչ թշնամութիւն ունի հետս. ես նրան ի՞նչ եմ արել: Բանն էն տեղն ա հասել, որ տէրտէրն ուզեցել ա ինձ սպանել տայ, Ղևոնդը չի թողել:

— Բա դուք էն զիշերը Ղևոնդ աղի աղջկանն ո՞ր էիք ուզում տանել, հարցրեց կ'ի՛ն՝ Վարդն Ալուն, Ղևոնդ աղէն ինքը զիտէ՞ր էդ բանը:

— Նա ոչինչ չգիտէր: Ղարաքէշիշը Ղևոնդ աղից թագուն ու զեցաւ նրա աղջկանը փախցնել. մեզ հրամայած էր Փարրաշաշու հարաւմանէն տանիք ¹⁾), դարաւաշին ²⁾), յանձնենք, որ Ղևոնդ աղէն ոչինչ չիմանայ. էդ Ղարաքէշիշն ու մեր Փարրաշաշին շատ դօստ ³⁾ են: Փարրաշաշին մէկէլ օրը Ղևոնդ աղին տարաւ որս Գառնու սարը, մենք Ղարաքէշիշի հետ եկանք Աշտարակ: Ես դրսիցը լուծմ էի Փարրաշաշու ու Ղարաքէշիշի խօսակցութիւնը, ասաց Ալին. Ղարաքէշիշն ուզում էր Ղևոնդին սպանել տայ, որ ինքը մէնակ լինի խանի աւքի լիւր:

Եւ ոչինչ չխօսեցաւ Վարդը, նա մտածմունքների մէջ տատանւում էր. ամէն բան թողած՝ նրան տանջում էր Մանուշակի դրու-
թիւնը:

— Հիմի գնա՛, Աստուած քեզ հետ, ասացին Վարդին Փարրաշները, երբ որ Օսմանցուի սահմանը մտան. թէ խելք ունիս, քանի Ղևոնդ աղէն ու Ղարաքէշիշը ողջ են, աչքդ յետ չը դարձնես, ամսոս ես, ջիւան ⁴⁾ ես:

Այդ երեկոյեան ճաճկատանի հայ ղիւղերից մէկում՝ մի տան հիւր էր մի օտարական Աջամի հայ, որ ինչպէս ինքն ասում էր, սուրբ Կարապետ ուխտ էր գնում:

Մենք դրան ճանաչում ենք, դա մեր ջրատար հալածական Վարդն էր:

Ծ.

«ՍԻՐՏՍ ՍՈՒՓՐԱՅ ԶԻ, ԱՄԷՆ ՏԵՂ ԲԱՆԱՄ:»

— Հ'ը դափ ⁵⁾ դարդա՛կ:

— Հա՛..

¹⁾ Կանանոց: ²⁾ Հարձ: ³⁾ Բարեկամ: ⁴⁾ Դեռահաս: ⁵⁾ Բողբոլիւն:

— Դուք էլ.

— Մենք էլ:

Այսպէս էին ասում երկու շաբաթ միմեանց հանդիպելուս Աշտարակու երիտասարդների խմբերը:

Եւ ոչ ձորեր մնացին, ոչ քարափների խռուակներ, ոչ գետերի խոր լճեր, ոչ այրեր ու ծառուտների, որ այս երկու շաբաթը մեր աղայքը Վեորդ խալճի հրամանովն էլ ու մնաւ չանէին, աղուէսի ծակերը փորսող մննում էին ու «Վարդ» էին ձայն տալիս. շրջակայ գիւղերը ոտնատակ էին տուել, անց ու դարձ անողներ չէին թողել, որ հարցրէին, երևանու բաղարներից բռնած՝ մինչև Մասիսի տակը ձիաւորուել էին՝ ոչ մի տեղ հետքը չըկար: Ողջ գաւառն իմացաւ Աշտարակից մի իղիթ¹⁾ տղամարդի աներևութանալը, տեղիցը վեր կենողը ցաւում, ափսոսում էր: Ամէն զլիւից մի խօսք էր դուրս գալիս. մինը ջրումն էր խեղդում, միւսը քարափներովն էր ցած գլորում, երրորդը՝ սատանայական զօրութեամբ մի կողմը տարուած էր հաստատում ու մի քանի այդպիսի օրինակներ էլ իւր ասածին ապացոյց բերում, մի չորրորդը՝ սպանած թաղած էր համարում, բայց ոչ մէկն էլ հաստատապէս ոչինչ չէր կարողանում ասել. էլի ուսերը վեր էր քաշում և «Աստուած գիտի» խօսքն աւելացնում:

Քանի՞ քանի անգամ Վեորդ խալճի մաքսին անց էր կենում, որ Ղևոնդի ու տէր Մէլիքսէթի լարած որոգայթը պէտք է լինի, բայց էլի տարտամ զրութեան մէջ էր մնում:

— Զէ՞ որ նրանք Վարդի կորչելու երեկոյին Աշտարակ չէին ու երևանից երկու օր յետոն եկան և լսելով շատ ցաւեցին. տէր Մէլիքսէթն ինչ տեղ նստում էր, ախն ու ափսոսը բերանից չէր կտրում. մէկէլ՝ որ ի՞նչ թշնամութիւն պէտք է ունենար նա մի աղքատ տղի դէմ: Ելի Ղևոնդն ուրիշ բան էր: Վեորդ խալճին յայտնի էր, որ նա զիտի իւր կնոջ ուխտն և չի ուզում կտտարել, պառաւ Սանդուխտը բոլորն իրան ասել էր:

— Համա դրանց բաները սատանէն էլ չի հասկաւ նալ, աւելացնում էր Վեորդ խալճին. Ներսէսն երգում ա ուսում, որ իր աչքովը տեսել էր էն քշերը Ղևոնդի աղջկանը փախցնելուս տէր Մէլիքսէթին ու անկաջովն էլ լսել էր թուրքերին տուած

¹⁾ Քաջ.

պատուէրները, համա Ղևոնդը չի էլ ուզում հաւատալ. — ես մի սհաթ, ասում ա, տէր Մէլիքսէթին աչքից չեմ փախցրել. երկու տէր Մէլիքսէթ հօ չկայ, հօ կարող չէր մէջ տեղից երկու կտոր ըլել, մի մասն իմ կշտին կենար, մէկէլը Աշտարակից աղջիկ փախցնէր: Մէնակ, ասում ա, մի օր եմ ես Ֆարրաշբաշու հետ որս գնացել ու մթնով յետ եկել, էն քշերը նրա տանը քնել. էն էլ լիսը չբացուած՝ աչքս բաց եմ արել, տեսել, որ տէր Մէլիքսէթը քնաթաթախ մէկէլ օթախիցը դուս եկաւ: Մենք որ եկանք որսատեղից, Ֆարրաշներն ասեցին, որ Ղարաքէշիլը միւս օթախումը քնած ա: Է՛հ, մտածում էր Ղէորդ խալֆէն, դրանց էլ մը Փէլմն ¹⁾ ոչ ով իմանալ չի:

— Ի՞նչ էք ասում, այ տնաքանդեր, պատասխանում էր Ղևոնդը, երբ որ նրան ուզում էին հաւատացնել, որ իր աղջկանը փախցնողը տէր Մէլիքսէթն էր, հապիր ասէք, որ շան լակոտ Վարդն ա էլել, հազիր ասէք, որ աղջիկս ծղրտալուս երբ որ տիրացու Նէրսէսը վրայ ա հասել ու նրա կռանը փռուած տեսել, նա ինքն ա սարքել, որ թուրքերի ձեռիցն ազատեց. թէ չէ ի՞նչպէս էլաւ, որ մի Ադամայ որդի չտեսաւ թուրքերին:

— Մերսէսին էլ չես հաւատում, որ իր աչքովը տեսել, անկաջովն էլ լսել ա ամէն բանը:

— Աղուէսի վկան իր պոչն ա, շունը շան միսն ուտիլ չի::

— Սանդուխտի՞ն ինչ ես ասում:

— Է՛հ, պառւան ի՞նչա իմացել, մին էլ էն ա տեսել, որ աղջիկն ուշագնայ Վարդի ձեռի վրայ ընկած ա. թէ որ նա լաւ տղայ էր, կէս քշերին իմ դռանն ի՞նչ բան ունէր, որ թուրքերին հասնէր:

— Նա ինքն ասում էր, որ հանդիցն էր գալիս:

Ի՞նչ էք գլխիս գլի շաւտարան կարդում, ես իմ աչքին ու Ֆարրաշներին աւելի կ'աւատամ. երկու տէր Մէլիքսէթ չկայ, ձեզ ասում եմ, որ իմ աղջկանը փախցնողը Վարդն էր՝ որ կար: Երբ որ բանն աշկարայ էլաւ, փաստփուսէն քաշեց, մի դհով ²⁾ կորաւ. շատ էլ խելօքութիւն արեց. առանց էն էլ, ես որ գայի՝ նրա մահն էր:

Ղևոնդն ասում էր, տէր Մէլիքսէթն էլ վկայութիւն էր տա-

¹⁾ Խորամանկ հնարքները: ²⁾ Մի կողմով:

լիս: Կամաց կամաց դրանց օրինակին շատերը նմանեցին: Մենք զիտենք, որ պառաւանդների բերնումը սխեռ չէր թրչուլ, վաղուց վարդի վրայ իրանց մզուգները սարքել էին:

Օրերի հետ վարդի անունն էլ մոռացուեցաւ, պտուտոյներն էլ յուսահատուեցան ստուեցան. ամէնքն էլ ձեռները լուացին և կարծես էլ ոչ ով չէր հոգում: Իրաւունք էլ ունէին. ամէն ջանի իր շապիկն է մօտիկ կպած: Նախընտրեալ Մանուկը չկար, որ երկաթի արխըներ հագնէր, արարած աշխարհքը (սախալտակէր ¹⁾), ջաղացի բողազիցը դուռ քաշէր իր որդուն, բերէր էտեղ կանգնացներ. Շուշան քուրիկը չկար, որ ամէնքի ոտները ջուր անէր խմեր, օրն օխտը հետ երեսը սուրբ Վիրակէի ու սուրբ Գէորգի դռների հողին քսէր, պաս ու ծոմ պահէր, որ զուցէ ամէնքի սիրան էլ գութ ընկներ, երկրէ երկիր ընկնէին, իր աչքի սեռ ու սպիտակին՝ թէ որ սաղ ա, սաղ բերէին, թէ որ, Աստուած ոչ անի, զլուխը մի բան ա եկել՝ ոսկոռները տօպրակի մէջ ածած իրան հասցնէին, որ իր չորացած գլուխն էնքան վեր հատէր էն ոսկոռներին, ընչանք ինքն էլ իր բալի կուշարը դնար ու յետոյ մի աստուածասէր բանդայ ²⁾ երկուսին մի պատանի մէջ դնէր: Ո՞վ ունի խեղճ վարդը, այ նրա մօր փորը ջուր կտրէր ու ըսկի արշայ ³⁾ չգար: Էսպէս էին խօսում մի քանի պառաւանդ իրար հետ. դաշտումը 1000 տեսակ ծաղիկ կայ, նրանցից մինը պոկես ո՞վ կիմանայ:

Բայց դրանք սխալվում էին: Իշաւ է, ձայնը հանդարտեց, իրաւ է, արտաքուստ վարդի անունը դադարեց, իսկ ի ներքուստ նա այնպէս շուտ մոռացուած չէր. սրտեր կային, որ նրա համար ցաւում էին, աչքեր կային, որ ուռել կարմրատակել էին: Սուսամբար տէրատէրակները վարդ կանչելուս, քիթիցը ծուխը դուրս էր փչում. նա ինչպէս միշտ իրան մեղադրողների մօտ արդարանում էր, հաւի ճուտ չէր կորցրել, աչքի լիս էր քաղել, ջան էր քանդել վարդի վրայ. զորթ ա՛ պարկել ծնել չէր, համա շապիկի միջիցը դուռ էր քաշել, նրա մատը մոտած փուշը՝ իր աչքի մէջն էր կարծել. վարդը նրան լաւ որդու համ էր տուել. նա իր Ներսիսի փոխարէնն էր, նա իր տան աներից մինն էր: Ել ոչինչ բանով մեր տէրտէրակներն ոչ ինքն էր մխիթարվում, ոչ իր երեխեքանց կերածն էր հալալ անում:

¹⁾ Մաղել ու որոնել: ²⁾ Անձն: ³⁾ Երևան:

Ներսիսին հօ, կրակն էր դնում էրում. — քո մեղքն էր, որ Աստուած իմ առաջը բերեց, թէ որ դու վանքիցը փախչէիր ոչ, էս զուլումն ¹⁾ իմ տան գլխին դալ չէր: Գէորգ խալճին օրը տասն անգամ էր ազաչում. Խորիշան խանումին դադար չէր տալիս, որ ինքն էլ մի կողմից մարդին խնդրի, պտուտելը ձեռքից չթողնի:

— Ի՞նչ անեմ, տէրաէրակի՛ն, Վարդի զուլը թէ որ վրէն ըլէր, ընչանք հիմի պտի լիս ընկնէր, Զահէլների մէջն էլ հալ ²⁾ չը մնաց, ձիանոնց բռնների նախներն էլ մաշուեցին. սաղ Երևանայ երկրումն էլ քունջ ու պուճախ չմնաց՝ քաշ եկան խեղճերը, որ զտան ոչ, ո՞վ ա մեղաւոր. ասեղ հօ չէ՞ր. սրանք էլ մարդ են, ա՛ մէն մարդ էլ իրա ցաւն ունի, կալ ու կտի վախտ ա, ամէն մարդ մի բուռն ապրուստ ունի, հօ կարալ չէ՞ եաղուն ³⁾ տալ, պտի հաւաքի. ես ասում եմ, չընի՞ թէ Ղևոնդի աղջկը փախցնող թուրքերը հետն ինադ ⁴⁾ ընկան, սպանեցին, մի տեղ հողը տակն արին:

Խեղճ տիրուհին աւելի յուսահատուեց. սգաց, սգաց ու ձայնը փորը ձգեց:

Էլի մինը կար, որին զգալի էր Վարդի կարուստն և միշտ այդ բանի վերայ մտածում էր: Այս Ներսէսն էր: — Այն տղայի հետ ես ի մանկութենէն ընկեր եմ եղել, իսկ այս մի տարուան մէջ իմ սէրն աւելի կրկնապատկուեց. ափսոս տղայ, թէ որ դրա նմանները մի առ մի անհետանան, էլ ո՞ւմ հետ ես վերջը կարող եմ իմ մտադրութիւններս գլուխ բերել, էս անօրէն պարսկի ոտը մեր աշխարհիցը կտրել: Անպատճառ Ղևոնդի ու տէր Մէլեքսէթի թակարդի մէջն ընկաւ խեղճ Վարդը, վճռում էր Ներսէսը, ի՞նչ լաւ, որ մեր այն զիշերուան այգու խօսակցութիւնը ոչ ոք չլսեց, թէ չէ ինձ պէտք է մեղադրէին, որ ինչպէս ինձ յայտնի է, ես բոլորովին արդար եմ:

Մի կողմից ցաւում էր մեր ամրացուն, միւս կողմից կարծես ուրախ էլ էր, որ իւր ճանապարհն ընդարձակուեց. թէպէտ Վարդը ինչպէս աննշան տղայ՝ իրան օխոյեան չէր կարող լինիլ, թէպէտ «Ուլտի» մասին ոչինչ չէր լսել, բայց ինքն էլ չէր հասկանում, թէ ընչ ⁵⁾ նրանից վախում էր, ինքն էլ վարմանում էր, որ Աշտարակու այնքան ազատների միջից իր հօր դռան մեծացած նախընտ որդին ինչ պէտք է լինէր, որ նրա անունը յիշելուս սրտի մէջ մի դող էր անց կենում:

¹⁾ Պատուհասը, ²⁾ Զօրութիւն, ³⁾ Աւերիչ զօրութեանը, ⁴⁾ Նախանձ:

— Հիմի էլ ահ չունիմ, վստահաբար մտածեց Ներսէսը՝ ինչպէս լինի, մօրս կամքը կառնիմ, Գէորգ խալֆին էլ կը համոզեմ, Մանուշակի հետ կը պսակուիմ ու տէրտէր կը դառնամ. վանքացիք էլ ոչինչ չեն ասիլ. Աստուած եղածն օրհնի, ես ինքս էլ ուրախ չեմ, որ վարդը կորաւ, բայց ի՞նչ կարող ենք անել:

Ելե մինը կար, ընթերցող, վարդի վերայ մտածող, որի զգացած ցաւը ոչ ոքի չէր կարող հաւասարուել, որին ոչինչ բան չէր մխիթարիլ. տէրտէրակիներ իր որդիքն ունէր, Ներսէսն իր ճանապարհը սրբեց, ծնողքը զերեզմանում հանդիստ վաղուց պարկած էին, զիւղացիք իրանց ցաւին էին, բայց այս մինն էլ ոչինչ չունէր վարդին փոխարինող. աշխարհքիս ամէն հարստութիւնները, զարդարանքները, ծնող, ազգական, ամենամօտ սիրելի, կեանքի վերջնական նպատակ՝ միայն վարդն էր: Սիրող սրտերն առանց իմ ասելու էլ կարծեմ մտածում կը լինէին Մանուշակի զրութեան վերայ վարդի կորչելուց յետոյ: Լաւ գտանք, այս մի՛նն անմխիթար Մանուշակն էր, որի դրութիւնը արդարեւ ցաւալի էր, որին երկու շաբաթ յառաջ տեսնողն այսօր չի կարող նայիլ, որին եթէ հիմի ինքը Ներսէսը տեսնէր, Ռ. Ժամ Աշտարակումը չէր կենալ, կը փախչէր վանքը: Ո՛ր են նրա մեծ մեծ փայլուն աչքերը, նրա բոլորակ լեքն երեսը. ի՞նչպէս հայուեց նրա պարարտութիւնը, ի՞նչպէս շուտ դուրս ցցուեցան նրա ծնօտի ու աչքի տակի ոսկրները, զերեզմանից դուրս քաշած մեռելը քեզ օրինակ:

Դժուար դրութիւն: Մարդ կարողանում է իւր անբաղդու թիւնները մոռանալ, սիրտը նստացնել արտասուք թափելով և ուրիշներին իւր ցաւերն ասելով, բայց թշուառ Մանուշակը զրկուած է և այս չնչին մխիթարութիւնից. նա լեզու ունի, բերան ունի, կարող է գոռալ, լալ, ձչալ, բայց իրաւունք չունի. մի կողմից օրիորդական համեստութիւնն է նրա բերանը փակել, նրա լեզուն կապել, միւս կողմից բարբարոս հօր շանթերը. արտասուք չի կարող թափիլ, հէրը կը տեսնի, իւր սե օրը կը բերի. ձայն չի կարող հանել՝ գեղը կիմանայ, ինքը կը լսայտառակուի. իւր միմունջն էլ, հեկեկանքն էլ կոկորդի միջին սպանում էր, որ ոչ ոք չնկատի:

— Հի՛, ի՞նչ ես նօթերդ ¹⁾ կիտել, քիտթ ու մռութդ կէս զաղ

¹⁾ Քիթ ու մռութդ:

կախ քցել, անդգամ, էդ էր մնացել, որ մի նախըջու լակոտի հետ ուզում էիր փախչել, ինձ աշխարհքի մէջ թուք ու բէղնամ¹⁾ ա- նել. չըլնի²⁾ հիմի էլ նրա համար ես չորացել. մտիկ տուր, քացի կըտամ, բըղկոնդ կը հանեմ³⁾. ասան, ի՞նչ կայ, որ տխրել ես:

— Ոչինչ, ափու, ես ուրախ եմ. թէ կուզես Սանդուխտ տա- տին հարցրիւ:

— Էդ անատամ գիլին էլ կտոր կտոր կանեմ, թէ որ քեզ մին էլ տխուր տեսելեմ, զապնել³⁾ կաշիդ օսկոռիցդ ա կպել, խելք ունիս, խելքի արի, գոռում էր Ղևոնդն ու դուրս գնում: Իսկ ողոր- մելն աղջկը սրտի կատաղութիւնից իւր կուռն էնպէս էր կծում, որ ատամները մէջը թաղվում էին. իւր մարմնի փափուկ մները բոլոր ճկկտել, մնատել, կապուտ լեղակ էր շինել:

— Ախ, Սանդուխտ տանի, օգնիր ինձ, ձայնը փորը կը ձգէր, հեկեկանքը սրտումը կը խեղդէր ու դուխը պառաւի չոր կրծքի, կամ ծնկների մէջ թաղած⁴⁾ մները կը կրծոտէր խղձալին:

— Մի անիլ, բալէս, մի անիլ, իմ քաղցր աղջիկս, Սանդուխտ տատը մեռնի քո էրուած ու խորոված ջանին, դու դարդ մի անիլ, ես հաստատ գիտեմ, որ Վարդի դուխը վըէն ա. ես գիտեմ, որ պրծնուած տէր Մէլեքսեթի ու հօրդ բաներն են, համա իմացած կանց, որ ոչինչ չեն կարող անիլ, դու քեզ հանդարտ պահի:

Պառաւն երեսանց սրտապնդում էր իւր սանին, իսկ ներսից ինքը, եթէ կարելի է ասած, նրանից պակաս չէր ցաւում: Սրան երկու հոգս էր մնալում. չքնաղ պատկերն աչքի առաջին օր ըստ օրէ թառամում էր՝ էս մէկ. իսկ միակ զուարթացնող առարկան էլ անհետացել էր՝ էս էլ երկու:

Էլ բան ու գործ չունէր Սանդուխտը. իւր աղէն տանից դուս գնալուն պէս մի ոտը սուրբ Կիւրակէումն էր, միւսը Կարմրաւորումը:

— Սիրոս սուփրայ չի ամէն տեղ բանամ, փնթփնթում էր իւր մէջ Մանուշակն ու մութն անկիւնները քաշվում:

ԾԱ.

ՂԵՌՈՆԴԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆ, ԿԱՄ ՔԵՇԻՇ ՄԱՋԱՐԻ:

Աշտարակից Երևան տանող քարքարուտ և ձոր ու փոս ճա- նապարհն էս օր էլ անց կենողի սիրալ դողէ ձգում: Ամէն ոք ու-

¹⁾ Նախատինք: ²⁾ Քղկացնել: ³⁾ Լղարել:

րախուժեամբ յանձն կառնի ուրիշ կողմով մի շարաթ ճանապարհորդել մէն միայն, քան թէ Աշտարակու երկու ժամնշափ ճանապարհով հինգ ընկերի հետ: Որչափ էլ կիսաճանապարհին Մեծ փոս կոչուած լայնաբերան ձորի գլխին բլուրի վերայ բարձր քեամ թիլը ¹⁾ կտրից շողշողում է հսկող պահապանի հրացանը, որքան էլ առաւօտեց մինչև երեկոյ անց ու դարձ անողներին հաշիւ չկայ, բայց և այնպէս այս մարդակեր տեղումը զլուխը մի սոխ է: Աւազակութիւններ, ասպատակութիւններ, սպանութիւններ սովորական բաներ են այս մեծ ու անջրդի անապատումը: Դար ու փոս՝ ձոր ու բլուր՝, քարեր ու քարափներ, ահա քեզ մեր ծուռտիկ—մուռտիկ նեղ ճանապարհի նկարագրութիւնը. երկու մարդ կողք կողքի չեն կարող մանգալ, ուզեն չուզեն՝ ուղտի քարվանի պէս միմեանց ետևից շարուկ պէտք է ընկնին: Մէկ էլ տեսար՝ քարվանի մի ծայրը ձորի միջին է, միւսը բլրի քամակին կամ քարափի տակին. մի քանի րոպէ աւաջ միմեանց տեսնում, ասում, խօսում, ծիծաղում էին, հիմի մինն երևում, միւսը կորչում է. մինչև հիմա հանաք մասլահաթներ ²⁾ էին անում, հիմի մի քանիսը մի երկու քայլում աւազակների ճանգն են ընկել ու ետևի եկողները չեն իմանում. իրանք էլ յանկարծ բռնվում ու քարի տակն են քաշվում: Ոչ քաջութիւնը ձեռք կը տայ այս սատանի ճանապարհին և ոչ զգուշութիւնը. երկու մարդ մի քարի տակի մի ձորում նստելով կարող են հարիւր մարդ կապել. տեսնիլ չի լինիլ, փախչիլ չի լինիլ, գուշակել չի լինիլ. մի քանի քայլաչափ տեղում նոր ծռանցներ ու խորութորդներ են գալիս, նոր ձորեր են բացվում, որոնց միջի ապառաժների տակին ու ահագին այրերի միջին հարիւր ձի ու մարդ կարելի է պարտակել ³⁾ ու երկու քայլից անցւորականը չի իմանալ: Իմ աչքի առաջին հարիւրաւոր սուրբ Գէորգ վնացող ուխտաւորներից մի քանիսին ձորը քաշեցին, թալանեցին ⁴⁾ ու մենք ոչինչ չիմացանք: Այս ամէնը մեր հռչակաւոր ճանապարհի շնորհքն է:

Նոր չի սկսել մեր ճանապարհը, սա քանի մի դարերի նախնեաց բացածն է. Աշտարակու և Երևանի քանի մի հարիւր տարեկան կամուրջներն էս ճանապարհի երկու դռներն են, մէկից մանում

¹⁾ Պատշգամբ: ²⁾ Ծաղրալի պատմութիւնները: ³⁾ Տեղաւորել: ⁴⁾ Կողոպտեցին:

միւսից զուրս ես գալիս: Ոչ թէ մօտութիւնը կամ ազիտութիւնն է այս ճանապարհը բայել. այլ նոյն իսկ տեղական զրութիւնը. ահագին տարածութեամբ դաշտը բոլորը ձորեր ու քարափներից է: Դէպի արևելք՝ ջանգուի ահեղասատ ձորերն են մարդի մահ սպառնում, դէպի արևմուտք՝ վերը յիշած ձորերի շարունակութիւնը. էլ յարմարութիւնն էս միջ տեղիցն է, որ եթէ ահալն է, գոնէ կարճ է: Չենք ասում, թէ հարթելն անհնարին է, բայց մեր պապերն էդպիսի բաների վրայ երբ են մտածել:

Բայց արի քեզ հետ միասին մենք էլ սիրտ անենք, գնանք այս ճանապարհով, ինչ գտու է՝ թող գայ, մի օր մեռնելու ենք. արի քեզ մի զարմանալի բան ցոյց տամ:

Երևանին մի ժամ ֆնացած՝ մի փոքր տեղ տափարակ է, որից դէպի արևմուտք մի սարսափելի մեծ ձոր կայ սեպածև քարափներով. այդ հարթ տեղի վերայ մենք և ոչ մի խիճ անգամ չենք տեսնիլ. ճանապարհորդին թվում է, թէ դժուրից դրախտն ընկաւ, երբ մի փոքր հանգստութիւն է զգում նա իւր ոտքերին: Մարդ կը կարծի, թէ այս մի բնութեան խաղ է, որ տեղի տափակութեան հետ քարերն էլ անհետացել են. բայց այդպէս չէ: Մտիկ տուր առաջդ ուղղահայեաց և ինքդ գուցէ կը լուծես այս դժուարալուծելի խնդիրը: Արդարև ճանապարհի արեւմտեան կողմը մի կարկառ՝ մի քարի կիտուկ, մի չնդիլ ¹⁾ է երևում: Ահա այս տեղ են թափած այս տափարակի վրայի քարերը: Այդ ոչ թէ զիտութեամբ մի աստուածասէր մարդ հաւաքել է, ոչ: Մտիկ տուր քո ուղեկցին, մի փոքր կանգնի և զիտիր ու կը տեսնես, որ ամէն անց ու դարձ անող տափարակին մօտենալուս մի քար վերցրեց: Արի, մենք էլ քեզ հետ մի մի քար վերցնենք ու նրանց հետ գնանք ու ահանջ ղենենք: Ահա նրանք հասան կարկառին և իւրեանց վերցրած քարը ձգեցին կարկառի վերայ: Լսիր, ինչ են ասում:

— Դժուրի բաժին ըլիք զուր, ասում է հայն՝ ու իր ձեռքի քարը վայր ձգում:

— Գետքեզեռ ²⁾ ըլիս, հայհոյում է պարսիկն ու քարը կարկառին խփում:

¹⁾ Կարկառ:

²⁾ Գերեզմանումդ հանգստութիւն չգտնիս:

Այն օրվանից մի մի քար ձգելով այս տեղը, այս ահագին կարկառն է գոյացել և տափարակի վերայ ճան դալը հեշտացել:

Եթէ մենք ուշադրութեամբ լսէինք քար վերցնողներին, կիմանայինք այս կարկառի նշանակութիւնը:

— Տօ, Ղևոնդի գերեզմանին մօտացանք, մի մին քար վերցնենք, ասում են գնացողներն ու կռանում քար վերցնում:

— Քէշէշ մազարին երևաց, քար վերցնենք, ասում են թուրքերն ու նոյնն անում:

Ղևոնդի գերեզման և Քէշէշ մազարի, կամ հայերէն բառացի թարգմանութեամբ «տէրտէրի գերեզման»: Ուրեմն հայերի ասածով այստեղ թաղուած է Ղևոնդը, իսկ թուրքերի ասելով՝ մի տէրտէր: Մենք աւելացնենք. — երկուսն էլ ի միասին: Թէ ի՞նչպէս. — հետեւինք աւանդութեանը, մեր պատմութեան շարունակութիւնը չըկորցնելով:

Երկու երեք շաբաթ էր անցել, որ մեր տարազիր եղբայր Վարդն օսմանցուի երկրումը գիւղ է գիւղ մանդալով իւր արևի ձայնն էր ասում. օտարութեան ծանր ազդեցութիւնը նրա վրէն ներգործել էր. մին Աշտարակ էր յիշում, մին էլ քթերի ծուխը կող կող էր անում: Մենք թողանք սրան մի օր քաղցած՝ մի օր ծարաւ, այստեղ, այնտեղ վէր ընկած՝ զիշերները սուգ ու շիւանով լուսացնի, ցերեկները ամօթից գետինը մանելով մի կտոր հաց մուրաց ու դնայ մի ձորի միջի, կամ մի քարափի տակի պարկի, միտք անի, միտք անի ու հնքան աչքերիցը թափի, որ արտօսուքը հողի հետ խառնուելով ցեխ կարուի ու այս դրութեան մէջ թմրի, մրափի, ոչ քուն՝ ոչ արթուն ժամերով ընկած մնայ:

Թողանք Վարդին էս Քրդստանումը, կարելի է մի օրից մի օր մենք էլի կը պատահենք սրան. թողանք, ասում եմ, ու էլի յետ դառնանք Աշտարակ:

Ասացինք, որ ամէն տեղ Աշտարակու երիտասարդներն երկու շաբաթի չափ պառտեցին ու Վարդի հետքը չգտան: Նրա անունը կամաց կամաց մոռացվում էր ու միմիայն մեզ ծանօթ սրտերումն էր մնացել: Ամէն մարդ իր մշակութիւնի հոգսումն էր: Աշնանավար ցորենները հնձոտած՝ կալերումը կիտած՝ մի կողմից կասում էին, միւս կողմից աքրորականչից՝ աշխատաւոր ջահէներն օրանները բարձած իրանց համբերատար ձիանոնց միջքին, փոքրիկ քաղլակի դնչկաշն էլ բերանն անց կացրած՝ որ ձին ցորենը չուտի, ու դնչով չխփի բեռը

շուռ չտայ, ձիանոնց քամակից գնում են դահ, դահ կանչելով, բեռը բերում, կալումը թափում ու վերադառնում:

— Դահ, դահ, իմ սև ձի ջան, շնտ, մի քիչէլ ոտներդ ժաժ տուր, էս ա պրծնում ենք հա, երկու խալվար զարի պտի ամբարեմ քեզ համար, որ քանի ատամդ կտրի, ուտես ու չաղանաս ¹⁾, դահ, ես քո ոտ փոխելուն մեռնիմ, սիրտ էին տալիս մեր ջահէները ձիերին ու հետն էլ մի բայաթի, մի շքաստայ, կամ մի մուխամբազ գլում:

Այգիների համար էլ հարցնել չէր ուզել. էս տարուան բերքն այնքան առատ էր, որ հաւաքելով օգտիցը չէին զալիս, թիով էին քերում:

Խաղողն էլ նոր էր ժուռը կապել, քորոցի զլխի չափ մեծացել էր. հնքան շատ էր, որ ծերերը չէին յիշում իրանց կեանքումն էսքան լիութիւն, առատութիւն:

Կարճ կապենք, էս տարի Աշտարակցոնց սիրան ուրախ էր: Նրանց բաղդիցը պարսիկներն էս տարի շատ նեղութիւն էլ չէին տալիս. ոչինչ արկածք չէր պատահել:

— Արդարեւ «Էհսուրս մեռաւ, տեղս լէնացաւ» մտածում էր տիրացու Ներսէսը, Վարդի կորչելովն իմ դուռը բացուեց, ես հիմի ոնց ըլի՝ Մանուշակին կառնիմ, նպատակիս կը հասնիմ:

Այս միտքը յառաջ տանելու համար նա սկսաւ Ղևոնդի այգիների ու տան քուչէքումը զիշերներ անց կացնել:

ԾԲ.

«ԻՆՉ ՅԱՆՆՍ) ԷՆ ԿԸ ՀՆՁՆՍ:»

Այն ձորը, որի արեւելեան կողմը դանվում է կարկառը, զանազան ժամանակներում այլ և այլ անուններ է կրել, ժամանակակից դէպքերի թողած տպաւորութիւններից: Այժմ նա կոչվում է Միկինի ձոր:

Ես չգիտեմ, ի՞նչպէս էր կոչվում այդ ձորը կարկառի առաջին քարը նոր ձգելու օրը: Այսքան միայն յայտնի է, որ այդ նշանաւոր արձանը հիմնելուց մի օր յառաջ, տասը հոգի ոտից գլուխ զէնքով զրահով վառուած մարդիկ՝ կապեցին իրանց ձիանքը ձորի մէջ մի գուշ

¹⁾ Գիրանաս:

արած ¹⁾ քարափի տակի ու իրանք քարերը չանդռելով՝ բարձրացան վերև ու երկու բաժին եղած՝ պարկեցան ճանապարհի երկու կողմը: Նրանք սկսան աստղալից զիշերի աղօտ լուսովը զիտել Աշտարակու կողմը:

— Ձիանոնց ոտների թփթփոց ա գալիս, մեր տղէք, քչիչաց նրանցից մինը, աման, ուրիշ մարդիկ չըլին:

— Հէնց նրանք են, որ կան, ձէնը չես լսում:

— Ձեզ մատանդ, լաւ աչքեցէք:

— Չորս են, էն երկուսը մհասիլ կը լինին:

— Դուք իրանց նիզամեցէք ²⁾, մհասիլների հետ լիւնչ բան ունինք:

— Սիւս.... մօտենում են:

Նրանք լռեցին:

— Դու ասում ես, որ խանը միտք ունի ինձ ու քեզ կախիլ տայ, լսում էին դարան մօտճները եկաւորների խօսակցութիւնը:

— Հա, աղայ, քո զլուխը վկայ, ինձ Ֆարրաշբաշին թաքուն պատմեց, որ Գէորգ խալֆէն մի քշեր գնացել ա խանի ոտներն ընկնել, հասկացրել, թէ դու մի սիրուն աղջիկ ունիս ու ընչանք հիմի խանից պահել ես:

— Ես չեմ հաւատում, Գէորգ խալֆէն Մանուշակին ինձանից շատ ա սիրում:

— Քեզ ըտէնց ա թվում:

— Բաս հիմի մենք ուր ենք գնում:

— Ես քեզ ասեցի, որ գնանք խանին հասկացնենք, որ Գէորգ խալֆէն սուտ ա ասել, ասենք, որ էն քո աղջիկը չի, տէր Զարու թիւնինն ա, որ քանի դու աշխատել ես մի հնարքով խանի համար տանել, Գէորգ խալֆէն ու տիրացու Ներսէսը խտփանել են: Քեզ ասում եմ, ընչանք էդ երկսին Աշտարակից չվերացնենք, մեր օրն օր չի:

— Մեղք ու վարձքը քո շնքին, էս ա գնում ենք, ես նրանց երկսի քարն էլ ծովը կքցեմ:

— Մեռէք, շներոց էլէք, դուք ձեր սրտի փափագին չէք հասնիլ, ձէն տուեց դարան մոնողներից մինը: Տասը հրացան մի անգամից դատարկուեցան երկու առաջին ձիաւորների վերայ:

¹⁾ Կորացած: ²⁾ Հրացանը մղել:

Ձիանքը խրանեցան, փախա ընկան ու մի քանի քայլի վերայ երկու առաջին խօսողները զլխիկոր գետնին դիպան:

Հարուածները ճիշդ էին:

Արանց հետի միւս երկուսը որոնց դարան մանողները մհասիլ անուանեցին, չիմացան էլ, թէ ձիանքը որ կողմը փախցրին իրանց: Սպանողները տեսան, որ նրանք քարերի միջով կրկին դէպի Աշտա-
րակ են փախչում:

— Դեռ շունչ կայ սրա մէջ, տղէք, ասաց դարան մանողներ-
ից մինը և մօտեցաւ դիակներից մէկին:

— Հը՛, Ղւննդ աղայ, երբ ես ուզում Գէորգ խալճի ու տիրա-
ցու ներսիսի քարը ծովը քցել:

Մեռնողը գալար—մալար էր անում. նա կեանքի ու մահուան
հետ կապում էր:

— Ո՞նց ա, փափազիդ հասա՞ր, պռճոկվելու տէր Մէլքսէթ,
քանի՞ մի քանի մեր գեղը տակն ու վրայ անես, դէ հիմի գնա՛ քո
աղի հետ շնաստակ ի՛լ. հերիք ա՛ ինչ որ մենք ձեր երկսի ձեռիցը
քաշեցինք:

— Մտիկ տո՛ւր, Ղւննդ աղայ, ինձ լաւ ճանաչի՛, մօտեցաւ ա-
ռաջին դիակին մի երիտասարդ, ես Գասպարի տղէն եմ, միտդ ա որ
Նովրուզ բայրամին իմ քուերը դուս քաշեցիր, տարար խանին
փէշքաշ ¹⁾ Գէհ, աչքերդ փակիր, հերիք ա, գնա սաստանի գոգը, ոնց
որ իմ խեղճ քուերը քցեցիր Մահմադի գոգը: Նա խանչալը ցցեց
Ղւննդի սրտումն ու էն աշխարհքը ղըկեց:

— Միտդ ա՞, տէր Մէլքսէթ, որ սարվազը գեղը լըրիր ու իմ խեղճ
քօրիկս զլուխը քարին տալ տուիր, առաջին թռպուտացրիր, մօտեցաւ
մի ուրիշը տէր Մէլքսէթին, միտդ ա՞, քանի տուն ես քանդել, դէ հիմի
պրծար: Սա էլ տէր Մէլքսէթի բողազը կտրեց:

— Էստեղ և եթ, տղէք ջան, էստեղ և եթ հորենք էս զա-
վաններին, էս ճամփի վրայ, որ գնացող եկող սրանց ուշունց տան,
ասաց մինը:

— Ա՛յ, հէնց էս փոսի մէջը քցենք, հողը վրայ տանք:

— Եկէ՛ք մի պտտիկ չնդիլ ²⁾ շինենք սրանց վրայ, ուխտ անենք,
ամէնքին էլ ասենք, որ անց կենողը մի մին քար քցի սրանց վրայ

¹⁾ Ըրծայ. ²⁾ Կարկառ:

ուշուհնց տայ ու զեօռքէզեօռ անի: Թող Աշտարակը որդէյ որդի մոռանայ ոչ Ղևոնդ աղին ու տէր Մէլիքսէթին:

Մենք տեսանք, որ հիմա ոչ թէ միայն Աշտարակը, ամբողջ զաւառը՝ թուրք ու հայ շարունակ յիշում են Ղևոնդի գերեզմանը կամ ֆէշիշ մազարին:

Բայց թէ ով էին այս տասը խորհրդաւոր անձինքը, որ ազատեցին Աշտարակն այն երկու հրէշից և ուժ զբոսմամբ,— լսիր որ պատմեմ:

«Ահսուրս մեռաւ, տեղս լէնացաւ», կրկնեց մի քանի անգամ Ներսէսն և իւր անկողինը տարաւ իւրեանց վերի պղին:

Աշտարակցոնց սովորութիւնն է ամառը մեծ մասամբ այգիներու մը քնել: Այդ պատճառաւ ոչ ոք կասկած չտարաւ Ներսիսի արածի համար: Բայց ի՞նչն ստիպեց նրան այդ անելու:

Սրանց այգուն կից էր Ղևոնդի մեծ այգին, ուր ունէր նա իւր ամառուան տներն և կենում էր: Այս տեղէր ապրում այս ամառ և Մանուշակը Մանդուխտ տառի հետ:

Մի երեկոյ գնում էր Ներսէսը զիւղից դէպի այգին, որ իւր առաջին մթնումը նկատեց երկու ձիաւոր և մի հեռակակ: Վերջինիս նա ճանաչեց, որ ձայնը լսեց: Դա տէր Մէլիքսէթին էր, որ խօսում էր պարսիկ ձիաւորների հետ:

— Էլ ուրիշ ոչինչ չասեց Փարրաշաշին, հարցրեց տէր Մէլիքսէթը ձիաւորներին:

— Չէ, նա հէնց էս հրամայեց, որ մենք զանք քեզ մօտ, ինչ որ ասես՝ կատարենք:

— Դէ լաւ, բաւ լսեցէք: Ես ու Փարրաշաշին ուզում ենք Ղևոնդ աղի աղջկը խանի համար քաշել: Նա չի իմանալ, բայց ուրիշները կան՝ որ արդելում են: Դրանք երեք հոգի էին: Դրանցից մէկին կորցրինք. նա մեր նախընտրեալն էր, մնացել են երկուսը, նրանց էլ ուզում ենք փչացնել:

Ես ձեզ տանում եմ Ղևոնդ աղի մօտ. դուք իրան ասեցէք, որ ձեզ Փարրաշաշին ա զրկել, ասեցէք, որ նա ասում էր, թէ խանն իմացելա որ տէր Յարութիւնը մի սիրուն աղջիկ ունի, քանի դու ուզեցել ես իրա համար փեշքեաշ բերի, Գէորգ խալիֆէն ու Ներսէսը խափանել են. հիմի խանը շատ բարկացած ա էն երկսի վրայ. թէ ուզում ա Ղևոնդ աղին, թող էգուց զայ հասկացնի

խանին, ու իմացած կենայ, որ անպատճառ նրանց էն աշխարհքը կը ղըկի:

— Ախր Ֆարրաշբաշին մեզ հզպէս բան չի ասել:

— Էհ, ձեր ընչն ա պէտք. հզ իմ հաշիւն ա, թող հնքան ըլն՝ Ղւնոնդն հզ երկու մարդին մէջ տեղից վերկացնի, էն վախտն իմ ու Ֆարրաշբաշու աշքը լիս, ասաց տէր Մէլեքսէթը. տակի շաբաթը իր աղջկը Ֆարրաշբաշու հարամխանումը կը լնի, ես էլ սաղ մհալն մէջ մին կը լնիմ, ոնց որ երկնքումը մի արև կայ:

Ներսէսն այս բոլորը լսեց. նա հետևում էր նրանց:

— Աղայ, հաղեր մեր գործն յաջողել ա, ամէն վախտ հապէս չի ըլնիլ, էլ ի՞նչ ես նստել, վեր կաց էս քշեր և եթ զնանք Նրևան, Ֆարրաշբաշու հետ խորհուրդ անենք ու օրն հգուց՝ հզ երկսի աւրևը մէր մոցնենք, վրայ բերեց տէր Մէլեքսէթը, երբ որ Ֆարրաշները տէրտէրի սովորցրածները կրկնեցին Ղւնոնդին:

— Ախր դրանք մեզ ի՞նչ են արել, հարցրեց Ղւնոնդը զուխը քաշ:

— Դեռ էլի չեն արել. դրանք չեն քո ճամփին քար քցողը՝ Գէորգ խալֆէն որ չըլնէր, դու հիմի խան կը լնէիր:

— Լաւ, Ներսէսն ի՞նչ վատութիւն ա արել ինձ:

— Թէ ինձ կը լսես, աղայ, դրան էս օրուանից խաշիլ տուր. սա իր հօրիցն ու Գէորգ խալֆից աւելի օձի կծելուն պտի մենծանայ. սա չէր, որ ուզում էր քեզ սուտ հանել. ինքն ա նախընտրու տղի հետ ուզեցել քո աղջկը փախցնել ու քեզ հետ էլ հակառակում ա, որ դու սուտ ես ասում:

Մի քիչ ընդդիմացաւ Ղւնոնդը տէր Մէլեքսէթին, բայց վերջը յաղթուեցաւ նրանից ու զնաց նրանց հետ զիւղը, որ այն տեղից ձի նստի ու նոյն երեկոյին շտապի Նրևան:

Այս ամէնը լսեց ու տեսաւ Ներսէսն իւրեանց այգու պատի տակից:

Կէս ժամ չէր քաշել, որ նա ժողովեց մեր տան երիտասարդներին, ձի նստեցրեց ու կարճ ճանապարհով ուղարկեց խափանելու չարագործների դիտաւորութիւնը:

Մենք տեսանք հետևանքը: Երկու ժանտախտն էլ բարձուեցան աշխարհքից:

Ոչինչ կասկած չընկաւ Աշտարակու վերայ նրանց սպանութեան

մասին: Ֆարրաշներն իրանք վկայեցին, թէ սպանողները պարսիկներ էին:

ԾԳ.

ՀԱՅԸ ԹԱԿԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ, ԹՈՒՐԲԸ ԹԱԿԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ, ԿԱՄ ՎԱՐԴԸ

ՎԱՐԴԱՆԱՅԱԾ:

Ո՞ր աշխարհն այնքան խաղալիք է դարձել մրկածուփ բաղդի ոխերիմ հարուածներին, որքան հայոց աշխարհը. ո՞ր ազգն այնքան ցաւեր ու նեղութիւններ է քաշել, ինչքան էս մեր ջրատար, ամէնքի աչքի փուշ հայը. ո՞ր բռնակալը, ո՞ր երկրագնդիս լիութիւններից աչքը չկշտացող աշխարհակալը մոքումը դրել է ազգեր ու երկիրներ կլանել և Հայաստանի վերայ աչք չի դրել: Նւրուպայի մի ծայրից՝ Ատիայի միւս ծայրումն իւր դրօշակը ծածանեցնել ցանկացող Աղէքսանդր Մակեդոնացիներ, հռովմէական աշխարհաքանդ իշխանութիւններ, յունական մարդու արեան ծարաւ զօրավարներ, Ասիայից եւրոպական խրոխտ պետութիւններ իւրեանց ձեռքի տակ նուաճել ուզող պարսկական թագաւորներ, Մարաց, Բաբելացոց, Ասորոց երբեմնեան աշխարհաստան իշխանաւորներ բոլորը՝ բոլորը Հայաստանի բարեբեր և սղոլաւէտ հողի վերայ են իրանց բանակների տեղ ծրագրել մտքներումը, մեր աշխարհքի բարիքի վերայ են դրել իրանց անհամար լեզէօններին կշտացնելու յոյսը, և այդ դժբաղդ երկիրը ոտնատակ տալով՝ զիմէ են դէպի իւրեանց մարդակեր նպատակը:

Այդ անխիղճ երկրակալներն երբէք չեն էլ ուզել մոքներովն անց կայնել, թէ հայոց խաղաղասէր և բարեշէն ազգն իւրեանց ոչ մէկի շահին չի կամեցել զիպչել, թէ նրա աչքն երբէք ուրիշների ունեցածի վերայ չի եղել: Նա միայն իւր տնային ներքին ցաւերն է քաշել, իւր երկրագործութեամբն ու վաճառականութեամբն է եղել պարսպած ու իւր դրացի տէրութիւններին ամէն ժամանակ լիացրել է իւր անսպառելի կենսական մթերքներով:

Հայի այս խաղաղասիրական յատկութիւնը փառասէր տիրապետողների մոքումն անգամ չի անց կացել. տեղիցը վեր կենողը Հայաստանը ոտնատակ է տուել:

Այդ, երբեմն երբեմն հայկական հզօր բազկի նշով մեր այդ

Հարևան խորխառացող տէրութիւններն էլ փորձել են, մենք էլ ունեցել ենք Արամներ, Տիգրաններ, Տրդատներ, որոնք աջ ու ձախ, արեւելք՝ արեւմուտք սարսափ են տարածել, բայց բազմն ամէն ժամանակ քաղցր չի ծիծաղում մարդիս երեսին: Խեղճ հայր որքան էլ ճիգն է թափել դէմ կենալ օտարների հարստահարութեանցը, չորս անգամ թագաւորութիւն է հաստատել, մի քանի անգամ հասարակական վարչութիւն է հիմնել իւր նախարարների ու մարզպանների նախագահութեան ներքոյ՝ իւր անկախութիւնը յափշտակող յոյժերին մի նշանակեալ տուրք վճարելով, բայց էլ ի վերջոյ իւր աշխարհադրական դրութեան շնորհիւ ուժահատ՝ յուսահատ ընկել, ընկճուել է յորդահոս հեղեղների առաջին և իւր բաց աչքով տեսել է իւր սուրբ հայրենիքի, իւր պաշտեղ աշխարհի մաս մաս ծուլատուելը, իւր սիրելի որդւոց, նազելի աղջկանց, սիրասուն կանանց, քնքուշիկ հարսների ու հարազատ եղբայրների արիւնը թափուելը: Քար չի մնացել մեր անբաղդ աշխարհքումը, որ հայի արիւնով ներկուած չլինի, հող չեա գտնիլ, որի վերայ ձգած մի բուռը սերմը չխառնուի հայի ի զուր տեղը թափած արիւնի հետ, էլ բարբարոս ազգ չի մնացել, որ Հայաստանը ոտնակիս բնաջինջ արած չը ընի: Ընտանիք, սեպհականութիւն, կալուածք՝ ամէն բան յափշտակուել, կեղեքուել է. ցերեկներ են եղել, որ իրանց հետ անմեղ տեղը մթնացրել են 1000աւոր հայերի կարմիր արեւներ, այսօրուան շէն վաճառաշ քաղաքը միւս օրը բուերի ու զիշակեր թռչունների և զազանների բնասիրան են դարձել. նոյն աւերակները միայն անմեռ պատմաբաններն են եղել երեկուան հրաշալի շէն ու խաղաղ ժողովրդի անցեալին: Այս ամէնն արել են անկուշտ չարագործներն ու չեն խղճահարուել, դեռ ընդհակառակը կանգնել՝ պարծեցել են, դեռ յաղթական պսակներ են կապել իրանց արիւնոտ ճակատին: Փառք և պատիւ մարդկութեանը:

Շէնց այս աշուղութիւններն, այս սասնջանքներն էին պատճառը, որ վերջ ի վերջոյ բազմաթիւ հայերի քառորդ մասն էլ չմնաց իւրենանց աշխարհքում. գութանն եղներով դաշտերումն անտէր թողուեցաւ, առուտուրը, ապրանքը փողոցումը երեսի վերայ ձգուեցաւ, բազմամարդ ընտանիք մի երկու հոգւով մնացին և անբան նախրի նման յառաջ վարուեցան մեր թշուառ հայրերը:

Յառաջ արել քշում էին սրանց գետերում խեղդելով, քարերից վայր զլորելով, գայլերի բաժին անելով, մինչև որ կամքները

տալիս էր, մի տեղ էին նշանակում՝ հեռաւոր անբերրի անապատներում:

Շատերին բռնակալները վարեցին տարան, շատերն յառաջուց զուշակելով իւրեանց գլխի գալացուկը, դառն արտասուք կուլ տալով, մի օր՝ մի տխուր օր որքան իրանց ոյժը կը տանէր՝ ժամանակաւոր ապրուստ վերցրին, իւրեանց սիրելիների նուիրական գերեզմանների վերայ մի կուշտ արտասուք թափեցին, իւրեանց պապական շեմքերը համբուրեցին, մի մի բուռը Հայաստանի պաշտելի հող մի մի շորահնի մէջ կապեցին, երեսները սուրբ վանքերի ու մատուռների պատերին քսեցին ու գլխին խփելով, մի մի պարկ շալակներին, երեխայքն ու սերին, կամ զրաստների վերայ դրած՝ իրանք հետեակ, արևի տօթակէզ խորշակից այրուելով, բոբիկ ոտները կէծացած աւագների ու սրածայր խիճերի վերայ դնելով, փուշ կոխտետելով՝ գնում էին. թէ ո՞ւր, իրանք էլ չգիտէին:

Որ աշխարհքումը նրանց ընդունում էին, հրտեղ իրանց արևի սատաղին ¹⁾ մի յետ ընկած տեղ էին տալիս, թշուառներն այն տեղ բուն էին դնում:

Բայց արի հարցնենք, թէ այն գաղթողներից բոլորը տեղ հասան, հեշտութեամբ նրանք ընտելացան նոր կեանքի, նոր աշխարհքի, նոր լեզուի ու նոր սովորութիւնների հետ: — Անցեալի վիճակագրութիւնն է մեզ ցոյց տալիս այդ բանը, իսկ ներկայն մեր աչքի առաջին կենդանի է: Աչք դիպան, շատ ժամանակ չէր, որ հայը մի փոքր հանգիստ էր:

Սրանք կորած ցրուածներն էին, որ մեր սիրտը ծակեցին. յետ դառնանք տեսնինք, թէ հայրենիքի փուշն ուրիշ տեղերի վարդից գերազանց համարող չարքաշների դրութիւնն ի՞նչպէս եղաւ:

— Է՛հ, դրանց համար չեմ ուզում նորից քեզ, իմ սիրելի դժբաղդ հայ ընթերցող, արտասուք թափել տալ: Հերիք է ասել, որ հայրը որդուց խլուեցաւ, մերձաւորն իւր մերձաւորից և ինչպէս անշունչ առարկաներ՝ մի բռնակալից միւսի ճանգն ընկան: Վերջումը մեր պատմութեան ժամանակը՝ մեր նախնիքների արեան գնով սրբուած հայրենիքն երեք տեղ պառակտուեցաւ: Պարսիկն, Օսմանցին ու վրացին իւրեանց սեպհականութիւն արին օտարի տունը և մեր

¹⁾ Սիրոյն:

Վաղարշակի հրահանգին համաձայն «սա հմանք քաջաց զէնն իւրեանց, որքան հատանէ, այնքան ունի» ասելով, ամէն մարդի ոյժ որքան կտրեց, այնքան իւրացրեց:

Այս տխուր տեսարաններն, այս սև քողը քո առաջիդ այն պատճառաւ բաց արի, որ դու իմանաս, թէ մեր Վարդն Օսմանցուի երկրումն էլ նոյն նեղութիւնները, նոյն հալածանքները գտաւ, ինչ որ իւր հայրենիքումը. եթէ այնտեղ միայն պարսիկն էր ճնշում, այստեղ մի կողմից օսմանցին է հարստահարում, նեղացնում, ժամանակ՝ անժամանակ, տեղը՝ անտեղի հարկեր հաւաքելով՝ պարտքի տակ ձգում, խաւար բանտերումը կամ կախաղանների ծայրին ոչնչացնում հային, միւս կողմից անօրէն ու անկարգ քուրդը, անունն օսմանցուի հպատակ դրած՝ ոչ օրէնքից վախում, ոչ իրաւունք է հարցնում. արձակ համարձակ սիրտն ուզած ժամանակը դաշտիցը հայի անասունն է յառաջ անում, իւր գիւղը, կամ իւր վրանը քշում, կամ թէ խեղճ հայերի գիւղերի վերայ յարձակվում, քանդում, աւերում, եկեղեցիներն և սրբութիւնները կողոպտում, մի քանի մարդի արիւն թափում ու հանգիստ՝ անվրդով գնում իւր տանը նստում: Դուրսը հօ, էլ ի՞նչ ասել կուզի, որ մի քրդի լամուկ ¹⁾ տարէնը մի քանի հայի զլուխ է իւր կեռակտուց թրին կերակուր տալիս:

Այս ամէնը տեսաւ Վարդն և սարսափեց. — էս ի՞նչ բան է, ասաց, ո՞վ Աստուած, մենք ընչո՞վ մեղաւոր ենք, որ առաւօտեան տեղեցը շուտ վեր կենողը մեր գլխին ա չաքուչ կոտրում. վաղի առածի նման «հայր թակի Վարդանին, թուրքը թակի Վարդանին» բաս Վարդանի ձեռները փլաւ են ուտում. ընչի՞ չենք մենք էլ մեր կողմից մեր թշնամիքանցն «ակն ընդ ական» անում ու «ատամն ընդ ատաման»: Տօ, Աստուած մեզ հօ ուրիշների համար մատաղ չի ստեղծել. դրա համար ոչխար, եզ, աչառ կայ. մենք մարդ ենք, մեր մարդութիւնը բանացնենք: Տօ, թէ տիրացու Ներսէսի պատմածները զորթ են, որ մի վախտ մեր պապերը քաջ մարդիկ են էլել, մենք ընչի՞ պտի հիմի ըսէնց խեղճանանք, կուչ գանք. Աստուած մեր գլխին անիծք հօ չի՞ թափել. չընի՞ թէ մեր մեղքը հէնց էն ա, որ խաչապաշտ ենք. բաս ուրիշ տեղերումը խաչապաշտները նեղութիւնի

¹⁾ Լակոտ:

մէջէն, եսիր ¹⁾ ե՞ն: Չէ՞ որ ասում են Թիֆլիսի Թազաւոր Վրացին
էլ խաչապաշտ ա, չէ՞ որ Ներսէսն ասում էր, որ ուրիշ քրիստոնեայ
Թազաւորներ էլ շատ կան, հէնց մենք պտի ոտի տակի հողի հետ
հաւասարուէի՞նք. տօ, զլուխը քարը, թէ Թազաւորութիւններս կոր-
ցրինք, մարդութիւնից էլ հօ դուն չե՞նք կկել. ձեռ չունի՞նք, աչք
չունի՞նք, ոտ չունի՞նք:

— Էսպէս բան չի դառնալ, մտածեց Վարդը, մեզանից մինը պտի
սկսի, արի ես էս աշխարհքումն էլ ա կարողանամ Ներսէսի ասած
աղամարդութիւնին արժանանալ. մահը՝ հա էս օր, հա 100 տա-
րուց յետը. ինձ համար քանի շուտ դայ՝ էնքան իմ բաղին ա. էլ
հօ ես սրանից յետը Աշտարակ յետ դառնողը չե՞մ, էլ իմ սրտի
սիրեկանին տեսնողը չե՞մ, էլ ի՞նչ յոյս կայ ինձ համար, էլ ի՞նչ
Մանուշակ, ի՞նչ բ ու թ ա յ, ի՞նչ սուրբ Նիրակի...

Խեղճ տղան էլ չկարողացաւ շարունակել. մի քարի տակ նրս-
տած՝ բաւականին լաց եղաւ:

— Դէ, ասաց նա արտասուքը սրբելով, ամօթ ա ինձ համար
զեղէ գեղ քաշ գալ, ձեռս դէմ անել, մի կտոր հաց ուղեղը, սրան
վերջ չկայ. երկու ամիս ա ես Յամանցուի երկրումը անումն սուրբ
Կարապետի ընտաւոր դրած՝ դէս ու դէն եմ ընկնում, ինքս էլ չեմ
զիտում, թէ սուրբ Կարապետը ո՞ր դէի վրայ ա: Ե՛հ, մեռնեմ սուրբ
Կարապետի զօրութիւնին, երևում ա նա էլ իր աչքը թեքելա մեր
ազգի վրիցը, թէ չէ, ասում են, էս քրդերի շատերն էն կողմերումն
են, էնտեղ, ասում են, աւելի են կոտորում ու թալանում հայերին:

— Ըսէնցով բան չի դառնալ, վճռեց մի օր Վարդը Վարսայ
զիւղերից մէկում, երբ յանկարծ աղաղակն ու վայնասունը գիւղը
բռնեց: Համբաւ եկաւ, թէ հանդումը քրդերը չորս գութանաւոր են
սպանել ու լծկանները քշել:

Բոլոր բազմութիւնը գէպի գաշար վազեց: Աչքերը կայծակին
սուին Վարդի, երբ որ խեղճ մարդկանց մարմինները վարած հողի
ակօսի մէջ վայր ընկած տեսաւ: Նա բողբոլին ինքն իրան մոռա-
ցաւ: Նրա մաքիցը թռաւ, որ ինքն օտարական է, ձիւց ոչխարի
նման բառաչող ազգականների ու գեղացիների մէջը, ընկաւ
մի ղիակի վրայ, անդադար համբոյրներ միմեանց քամակից

¹⁾ Գերի:

շարեց արիւնտա ճակատին ու յանկարծ ողևորուած յանձնք, թէ ցնորուած՝ տեղիցը վեր թռաւ:— Ամօթ ձեզ, հայեր, զոռաց նա, զուք պոխ սառն աչքով մտիկ տաք էս անմեղ մատաղների վրայ, զուք ինադ ¹⁾ չպտի հանէք քրդերից: Այ սառած ու թուումած նա, հատակներ, այ արդար հողիք, աչքը մին դիակներին և մին էլ երկինք դարձրած՝ ասում էր վարդը, ես ոչ խաչուիմ, երեսս պարզ ձեզ դրախտումը ոչ հանդիպիմ, թէ որ ձեր ամէն մինի տեղակ տասը քրդի արին չլծափեմ, զժողբի վերի պուծախը չըղկեմ: Ո՛վ հախը նհախին չտուող ²⁾ Աստուած, զու ներքեւ չես մտիկ տալի, մեղք էլ մի՛ համարիլ, թէ որ ես չուզեղով մարդասպան եմ դառնում. թող ես մեր ազգի թշնամիներին կոտորեմ, զժողբն էլ տա՛նիս՝ խղճմանքս դինջ կը լնի: Ո՛վ զինաւոր Մոզնու սուրբ Գէորգ, քեզանից հեռու եմ, համա զու էլ գիտես, որ սիրտս քեզ մօտ ա, զու իմ կռանը զօրութիւն տուր, որ օրն էզուց՝ ձեռներս մի երկու քրդի արնով լուանամ:

Տղէք, ջահէլներ, Քրդաստանու հայեր, ո՛վ որ իր մի քթալ արնիցը վախենում չի, ում մէջը սիրտ կայ, եկէք, ընկերացէք ինձ՝ էս աջամի ³⁾ հայիս հետ. զուք կըտեսնէք, որ շատ չե քաշի՛լ բոլոր քրդերին կը զողացնենք. առաջուայ հայերը մեզ պէս վախշուկ չեն էլել, ձեր պապերը կորիճ աղամարդիկ, իզիթ են էլել, մենք էլ նրանց ոտովը գնանք:

Այս անցքի միւս օրը լոյսը նոր էր բացվում, որ այդ գիւղից երկու ժամաչափ հեռու՝ մի ձորում չորս երխտասարդ աղօթք էին անում: Նրանցից երեքը քրդաստանցու հաղուստով էին, իսկ մինը՝ երեանցու: Նրանցից ոչ հեռու, մի նոր սպանած քրդի դիակ էր ընկած:

Երխտասարդներն աղօթքից պրծան, համբուրուեցան և առաջին երեքն երեանցու առաջին ծնկները գետին տուին ու վեր կացան: Երեանցին մէկ մէկ համբուրեց նրանց ու մօտեցրեց դիակին:

— Տեսա՞ք Ասածու յաջողութիւնը, խօսեցաւ երեանցին, զուք ասում էք երկուան զութանաւորներին սպանողներից մինը սա է՞ր, լաւ ճանաչեցի՞ք:

— Խրամանք ⁴⁾, իդա ⁵⁾ էր, իդոր ⁶⁾ խաւաան ⁷⁾ անիծուի,

¹⁾ վրէժ: ²⁾ Արդարադատ: ³⁾ Պարսկի: ⁴⁾ Այն: ⁵⁾ Դա: ⁶⁾ Դրա: ⁷⁾ Հաւասան:

խլա էր, որ զիմ՝ խօրօղէր ¹⁾ մորթեց. Աստուած լէ գինա ²⁾, որ ես տալ ու թորգի ³⁾ փախայ, զեղ խաւար ⁴⁾ էցկի ⁵⁾:

— Ասիւա, թէ Աստուած մեր ուխտը կատարեց, մտքներս զրաժը զլուս պտի գայ. հիմի դուք տեսէք, թէ ի՞նչ պտի անեմ: Ա՛յ, ես էլ էս սհաթից սկսած՝ քուրդ եմ դառնում, քարացնում եմ իմ սիրտս:

Նա հանեց սպանուածի վրայից կարմիր ջուբբէն ⁶⁾ ու հազաւ: Կապեց մէջքը քրդի կեռ սուրը, կրեց իւր վերայ նրա վահանն ու բոլոր զէնքը: Մի կատարեալ քուրդ փոխուեց մէր աջամի հայր:

— Դէ՛ հիմի եկէք սրա արնովը մեր սրտերը ներկենք ու օրթում ուտենք, որ էս գործն յառաջ տանինք:

— Դու մըր զխաւորն ու ջոջն ⁷⁾ խա մըկլէց յետ ⁸⁾ իմալ ⁹⁾ խրամանք էնիս ¹⁰⁾. զըմէն ¹¹⁾ կէնենք ¹²⁾, ասացին քրդստանցիք ու իւրեանց նորընտիր զխաւորին հետևելով մասնները թաթախեցին քրդի արիւնի մէջ, քսեցին բաց կրծքերին:

— Ես ընդունում եմ ձեզանից էդ պաշտօնը. Աստուած տալ, որ պարզընես կատարեմ. թող ձեզանից ամէն մինն իր մզըսն ¹³⁾ իմ սրտումը ցցի, թէ տեսնի, որ մի օր ես իմ պաշտօնին արի չեմ: Համա իմացած կացէք, սե ու մոլթը նրան կտանի, ով որ իր խոստմունքը չկատարի ու մահից վախենայ. հիմիկուց ասում եմ, որ նա աչքիս լինէ էլ ըլի, ինձ համար քրդից վատթար ա. ես նրա արինը կը խմեմ:

— Ապրենք միասին, մեռնի՛նք միասին, մեր զլուխը հայի ուղուրին յետ դնենք, ձայն տուին ամէնքը թուրները երկինք բարձրացրած:

— Իմ անումն վարդա, ասաց Երեանցին. համա ես հէնց էս սհաթիցը թաղում եմ վարդին իմ սրտիս մէջը ու վարդան եմ դառնում՝ դուք ինձ վարդան ճանաչեցէք. վարդը մեռաւ՝ վարդանը նրա տեղը բռնեց:

— Սուրբ վարդան քեզի թե ու թիկունք եղին:

— Դէ՛ ձիանդդ նստեցէք, աղբէրաի՛նք, ասաց վարդանացած

1) Հօրեղբայր: 2) Էլ գիտէ: 3) Թողի: 4) Հաւար, չիտի: 5) Ձգեցի: 6) Հագուստէ: 7) Մեծը: 8) Այսպէսեալ: 9) Որպէս: 10) Հրամայեալ: 11) Ամէնը: 12) Կանենք: 13) Տէգ:

Վարդը, ես ձեզ որ ասում էի, թէ Աստուած ինձ համար ձի կը հացնի¹⁾, տեսա՞ք, մենք իրեք ձիով եկանք, հիմի չորս ունինք, քուրդն իմ համար լաւ ձի էր բերել:

Երիտասարդները ձիանքը հեծան ու ձորը դէպի ներքեւ քշեցին:

ԾԴ.

ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ:

Վանքի թուանքչիքն էլ չէին նեղացնում մեր փախստական տիրացուն, էլ Գէորգ խալճինց ու տէր Յարութիւննց դռները չէին թագում: Հիմի Ներսէսն ազատ իրաւունք էր ստացել ուղեցած ժամանակը վանքումը մնալ, կամ Աշտարակումը: Գիժ մոզու պէս կամ էստեղ էր, կամ էնտեղ:

— Էնքան անենք, կարողանանք համոզել դէպի վարդապետութիւն, թող մի քանի տարուց յետոյ լինի, մնաս չկայ, վճռեց կաթուղիկոսն և մեր տիրացուն էղ բացառութիւնը տրուեցաւ:

Հիմա էլ Աշտարակումն առաջուան հալածանքներն ու նեղութիւնները չկային, երկու չարագլուխները վաղուց մէջ տեղեց բարձուել են: Ղևոնդի ու տէր Մէլքսէթի սպանելու միւս օրը խանը բողր իրաւունքն և սարքարութիւնը ¹⁾ Գէորգ խալճին տուեց: Ամէն բան իր կարգին գնում էր. պահանջուածն իր ժամանակին կատարվում էր. մէջ տեղը երեք տարի էր անցել ու ոչ մի մհապիլ Աշտարակու վրայ մի ճիպոտ չէր թափ տուել. դառն ու գէշ իրար հետ արածում էին. ոսկին սինու ²⁾ մէջ ածիր, զլխիդ զիր, Աշտարակի շրջակայ թուրքերի գեղերումը ման արի, քո մի մագլին խէթ մտիկ տուող չի լինիլ: Էսքան էր Գէորգ խալճէն սարդարի աչքը մանել, էսքան էր նրա ահը ողջ թուրքերին տիրել:

Երեք տարի էր անցել, Ղևոնդի սպանելուց յետոյ և ոչ մի մնաս չէր դիպել:

Ինքը Գէորգ խալճէն էլ ամէն բանով ուրախ էր. մի բան միայն նրա մտածութեանց առարկան էր դառել: Ղևոնդի սպանվելուց յետոյ նրա տան կառավարիչն ինքն էր, Մանուշակի տէրն էլ ինքն էր՝ տիրեկանն էլ: Նրանց տան աւերուած տնտեսութիւնը բո-

¹⁾ Գիւղի կառավարչութիւն: ²⁾ Ափսէ:

լորովին կարգի էր դրել, բայց Մանուշակի երեսը ծիծաղ չէր կարողացել բերել: Սկզբներումը նա կարծեց, թէ անտէրութիւնն ու որբութիւնն են աղջկայ վերայ իւրեանց տպաւորութիւնն անում, բայց վերջը համոզուեցաւ, որ չէ: Աղջիկը քանի գնում, անկուրի ¹⁾ է դառնում, շաբաթներով, ամիսներով քուչի դուռ չի տեսնում, ջրի և այգի չի գնում: Թէպէտ նրա անձի վերայ ոչինչ տկարութեան նշան չէր երևում, բայց տխրութիւնն աչքերիցը թափվում էր:

Շատ աշխատեցաւ Խորիշան խանումը Գէորգ խալֆի ասելովը տանել Մանուշակին իրանց տունը, բայց չէլաւ, նա ոտը դռնիցը դուրս չդրեց:

Միւս կողմիցն էլ Ներսէսն էր ցաւ ու պատիժ դառնել Գէորգ խալֆին, շաբթի էս գլխին կերթար Եջմիածին, մին էլ էն տեսար, էն գլխին՝ նոխտէն ²⁾ կտրածի պէս դուրս կընդնէր կըգար և ուղիղ՝ նրա մօտ:

— Ա՛յ տղայ, ընչի՞ ես եկել, ի՞նչ կընի մի տեղ ճուտ հանես:

— Սիրտս չի տալիս, ի՞նչ անեմ, սաքի ³⁾ դու չգիտե՞ս իմ զալուս պատճառը:

Վարդի կորչելուց մի քանի ժամանակ յետոյ Ներսէսը խոստովանել էր իւր սէրը Գէորգ խալֆին ու իւր մօրը:

— Ի՞նչ կըլինի, որ ինչիրս կատարես, մօրս ու Մանուշակին համոզես, աղաչում էր Ներսէսը, ես ի՞նչ պակաս տէրտէր կըլինեմ:

— Շատ լաւ ես ատում, համա մէրդ զլուխը մահի ա տալիս, նա իր ուխտը չի ուզում կոտրիլ. մին էլ որ՝ աղջիկը քեզ չի սիրում, զօռով հօ չենք կարող քաշ տալ:

— Թէ ուզենաս, կանես:

Ի՞նչ ուզումա թող ըլի, թէ Աստուծո՞ւ կամքն ըլի, գլուխ կը գայ, մտածեց մի օր Գէորգ խալֆէն, երևումա Սանդխտի ասածը շնոյթի բան ա, թէ չէ էս երեք տարումը ոչ մի տեղից Վարդի ձէնը դուս չեկաւ. թէ որ նրա շունչը վրէն ըլի, ջաղացի բօղաղիցը դուս կըգար: Ներսէսը Վարդիցը լաւ հօր որդի ու նրանից աւելի շնորհքով ա, թէ որ նրա ճակատին վարդապետութիւն գրուած ըլի, գլուխ կըգար, մեռանք էս երեք տարումը վանքը զբեղով, որ ձու չի ածում, ճուտ չի հանում, ո՞վ ա մեղաւոր: Երևումա Մանուշակը սրա համար ա՛ որ կայ, արի ես աշխատեմ, էդ տղին իր մուրազին հասցնեմ:

¹⁾ Տանը նստող, դուրս չեկող, ²⁾ Սանձ, ³⁾ Որպէս թէ:

Այս մոտորութեամբն երկար ժամանակ աշխատելով՝ կարողացաւ Սուսամբար տիրուհոյն համոզել, կաթուղիկոսիցն էլ անձամբ իրաւունք խնդրեց. մնացել էր Մանուշակի սիրտը գրաւելու:

Կայծակի հարուածի նման զգալի եղաւ խեղճ աղջկանը Գէորգ խալֆի առաջարկութիւնը. առանց էն էլ նա զզուել էր Ներսիսի ձթի պէս կպչելուցը, առանց էն էլ օրերով դռները փակում ներս էր մտնում, Սանդիստից խմանալով՝ որ տիրացուն էլ յետ վանքիցն եկել ա ու իրանց պատի տակին չորացած կանգնած է:

— Գնա՛, Սանդիստ տատի, էն աներեսի ոսներն ընկնի, աղանջանք արա՛, ասա իր կորուստը մեղանում չկայ:

— Հարիր հետ եմ ասել, որդի, որ ճակատին մեռն չկայ:

— Ա՛խ վարդ, ա՛խ վարդ, հոգեց էր հանում խեղճն ու լում:

Այս ցաւերն իրան բաւական չէին, հիմա էլ Գէորգ խալֆէն է մէջ մտել ստիպում, որ տիրացուի հետ նշանուի:

— Ես հիմի հաւատում եմ, որ վարդը մեռած ա, ասաց Մանուշակը մի օր Սանդիստին, երբ որ Գէորգ խալֆէն շատ ձանձրացրեց իրան ու սրանեղած՝ դուրս գնաց, թէ չէ իմ տէր ու տիրեկան Գէորգ խալֆէն էդ բանն ինձ ասիլ չէր: Ե՛հ, թափ տուեց նա իւր ձեռքը, ո՞վ ա անմեռ, Աստծուն մի օր ենք պարտական՝ պտի տանք. էրնէկ ես էլ մի մազ գառնայի, կպչէի էն լիս կրած վարդի ոտիցը, դնա՝ յինք էն աշխարհքումը մեր սրտի մուրազին հասնէինք: Էս շատ լաւ ա, քանի շուտ շուտ տիրացուի խօսքն անեն, էնքան շուտ կրգայ իմ վերջն օրը:

Ողորմելի Մանուշակի միակ պաշտպանը պառաւ Սանդիստն էր մնացել, որ թէպէտ երեսանց մխիթարում և համբերութիւն էր քարոզում նրան, բայց սրտանց ուրախ էր, որ իւր ձեռքովը հողը դնի իր սիրատուն սանին, քան թէ աչքը բաց՝ վարդից աւելի ուրիշը զրկումը տեսնի:

Բայց Գէորգ խալֆի կամքը հաստատուն էր, ծածուկ ու աշկարայ այնքան Սանդիստին համոզեց, որ նրա մէջն էլ կասկած ընկաւ Ուստի ճշդութեան մասին:

— Էլ հիմի ի՞նչ գալու ա, թող գայ, տատի, ասաց Մանուշակը սառը դէմքով պառաւին, երբ որ սա խօսքը ծամելով՝ կամեցաւ համոզել նրան Ներսիսին առնելու, դնա՛, ասա Գէորգ խալֆին, թող նշանի մատանիքը վերցնի, զլխիդ դրացուկիցը փախչել չես: Թէ

որ ես տիրացուին նասիրե՞լ) չեմ, վերջին հրուպեումն էլ էս բանը կը քանդուի, թէ չէ որ ճակատիս զրուած ա, ջուրն էլ ընկնիմ, խեղդուիլ չեմ, Աստուծո՛ւ կամքը պտի ըլի, Աստուած էլածն օրհնի:

Օ՛հ, ի՞նչ օր էր էս օր մեր տիրացուի համար, երջանկութեան ծայրն է հասել, իւր սրտի փափագը լցուեցաւ, Մանուշակն իւր հարսնացուն է, ինքը վերջապէս ազատուեց Էջմիածնի մէջ մի քանի տարի տեսած չար ու բարուց:

Մատնահաշիւ էր տալիս նա անդադար, թէ ե՞րբ պէտք է մօտենան հարսանիքի օրերը, ամառուան չորս ամիսները տարի էին թվում իրան, ե՞րբ պէտք է սեպտեմբերը վերջանար, որ այգիների քաղից պրծնեն, նոր մաճարը դուրս դայ, բանից գործից, կալից կտից թեթևանան ու հարսանիք անեն:

Մինչև նշանուելը զոնէ գիշերներն երեսը պնդացնում, Մանուշակեց պատի տակին լուսացնում էր, հիմի ամօթ էր, նշանած տղէն իւր հարսնացուի քուչովն էլ չըպէտքէ անց կենայ. մանաւանդ՝ որ Մանուշակը համաձայնելուս այդ միակ խնդիրն էր առաջարկել Գէորգ խալֆին և սա խօսք էր առել Ներսիսից կատարելու:

— Շատ լաւ կը լինի, որ մօրս ցանկութիւնը կատարեմ, ասաց Ներսէսը, զնամ՝ սուրբ Կարապետ ուխտ և վերադառնամ, թող նրա սրտի կասկածն էլ դուրս գայ: Եւ արդարեւ, Սուսամբար տիրուհին մեծ զօրութեամբ համաձայնեց իւր որդու ամուսնութեանը, այն ևս էն պայմանով, որ իւր ուխտազանցութիւնը նա քաւէր սուրբ Կարապետ զնալ-զնալով ու յետոյ պսակուելով:

Յուլիսի սկզբներին լաւ ժամանակն էր, վարդապետին կարելի էր Մշու սուրբ Կարապետումը լինիլ, և մեր տիրացու Ներսէսը չորս Աշտաբակեցի պատանիների հետ Սանդուխտ տատի շինած պաշարը խուրջնում ձիու թարթին կապած՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Մշու սուլթանի սուրբ Կարապետու վանքը:

Նա տիրացուի շորերով չէր, նա հագած էր ինչպէս մի աշխարհական. հոգեւորականի հագուստով փոանգաւոր էր քրդերի աշխարհքումը ման գալ:

Վ) Վիճակդւած:

ԾԵ.

«ԿԱՇԱՌՔԸ ՄՈՒԹԸ ՏԵՂԸ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԱՅ:»

Արդուամի և Ղարսայ փաշայութիւններն իրենց բարեբեր հողերովն ու սիզաւէտ պարարտացնող դաշտերովը հարստութեան մեծ աղբիւր են. այն տեղերի խաղաղ և աշխատասէր բնիկները— Հայկայ որդիքը, կարծես, այս լիուլի աշխարհի տեղական զրութեան յարմար են ստեղծուել. շուայութիւն, ծուլութիւն հեռի է նրանցից, ամենից քաղցր պարապմունքը՝ երկրագործութիւնն է և անսանտապահութիւնը: Մայրն օրօրոցից իւր մանուկին հօտաղութիւն է երգում, հայրը հանդումը գերեմաստի ¹⁾ ճիպոտն է տալիս իր գառնուկ որդուն ու գոմէշների, եզների և կովերի վերայ նստել վարժեցնում: Փող, հարստութիւն, խաբեբայ աչք շլացնող առարկայ՝ մեր հային չի գրաւում: Տնոր նրան մի քանի օրավար հող, և նա երջանիկ է համարուած: Լոյսը նոր ծագելիս՝ նա արտն է գնում իւր սիրելի բալաք ²⁾ եղի կամ պոչը ծաղիկ գոմշի վրայ իշխանավայել նստած՝ մի պարկ էլ շալակին կապած՝ երկու հաց, մի կտոր թեւ պանիր ³⁾ մէջը, երեկոյեան մութը գետինն առնելիս՝ նա տուարածական քաղցր հէլէլէն զլած՝ իւր պապերի փառքերը կամ իւրեանց աշխարհքի աւերմունքն երգելով, սար ու ձոր, կարծես, իւր հետ շարժել է, արտասուք է թափել տալիս:

Այս բարեկից աշխարհքի Աստուծոյ գառը ժողովուրդը մեծ կարիք չունի ու չի էլ պահանջում, միայն թէ թող տաս իւր սիրելի պարապմունքի մէջ իւր կեանքն անց կացնել, իւր հայ— քրիստոնէութեան մէջ իւր պապական աւանդութիւնները սիրով կատարել, հինգ նաւակատիկին հաղորդուել, ծում ու պաս պահել և քչով բաւահանանալ:

Բայց արլի տես, որ խղճալի հայն էս ամենաչնչին արտօնութիւնիցն էլ զրկուած է: Օսմանցին ու քուրդը՝ մանաւանդ վերջինս, հայի կերածն ամէն օր իւր քթերիցը հանում են, մի օր չեն թողում նրա արտասուքն աչքերիցը ցամաքի:

¹⁾ Անտառի ծառ է: ²⁾ խայտաբղէտ: ³⁾ Արդուամի կողմերը մի անասակ պանիր են չինում, որ նուրբ թելի նման է լինում: Անծանօթը թել կարծելով, ասեղին կուղի անց կացնել:

Տգէտ օսմանցի փաշային եթէ մի քրդի էլբաշէ ¹⁾ մի ձի, կամ եղը կաշառք տարաւ, եօթը հայի գիւղ որ ռանատակ տայ, ջնջի, կոտորի, էլ ոչ հարցնող կայ, ոչ հոգսը քաշող. կուգես հաղար զանգատ տուր, մի փարայ ²⁾ չաժի. միւս օրն էլ ինքդ փայտի տակին կը մեռնիս. լաւն էն է՝ ձայնդ քեզ քաշես, ի զուր երեխեքանցդ հոգսն ուրիշ վերայ չքցես:

Փաշաների բռնած այս անվայել ընթացքն երկրի աղքատութեան և ամեյութեան գլխաւոր պատճառն է դառել: Խեղճ հայր ոչ միջոց ունի ինքն սպրեւել և ոչ տէրութիւնն ու քրդերին կշտացնելու: Ընչով պէտք է նա վար ու ցանքս անի: Եթէ երեկ քուրդը քաշեց նրա լծկանը հանդից տարաւ, եթէ ոչխարը սարկեց քշեցին, տան աշխատաւորին էլ սպանեցին, էլ ի՞նչ տեղեց կը լինի իւր ու պանիր: Թէկուզ օրը 10 անգամ ղաւաղը ³⁾ դայ փաշայի համար գառը, հաւ ու ձուտ ուզի, մորակի տակին նրանց սասանեցնի, որ չկայ՝ ո՞ր տեղեց կը տանի: Հիմի թող անհասկացող փաշան իւր սիրելի քրդերից պահանջի, տեսնիմ ի՞նչ կատանայ. նրանք երկրագործութիւն՝ նստկան կեանք չունին. նա մի քանի կով ու եզն է պահում իւր լամուկներին ու շներին թթուած թան լինել տալու և իւր շարժական տունը՝ իւր վրանը մի տեղեց միւսը փոխադրելու համար: Թող տեսնիք կը զանի՞ յիմար փաշան, գոնէ, քրդի տեղը: Երեկուան այս սարի թմբին իջած էլ լին այսօր կարծես ջնջուել, անհետացել է. նվ գիտէ ո՞ր ձորի մէջ, ի՞նչ գետակի տփին է իւր վրանը խփել:

Էլի կուժն ու կուէն մեր ողորմելի տկորացած հայ գիւղացու գլխին է կոտորւում, վերջին ոտնաւորն էլ փաշան է քաշում տանում, ու թէկուզ քաղցած կոտորուին էլ, նրա հոգը չի:

Ո՞վ է մեղաւոր, ընչի՞ իրանք իրենց գլխի հոգսը չեն քաշում, կասի մեզանից ամէն մէկը, եթէ փոքր ինչ ծանօթ է նրանց կեանքին և օսմանցի փաշաների անհոգութեանը:

Այո, մեղաւորն իրանք հայերն են. տօ, լաւ մարդ, եթէ քուրդը քեզանից խլած եզնովն ու ձիովը կարող է փաշաների ու ղազնների ⁴⁾ աչքերը կապել, դու չե՞ս կարող մէկի փոխանակ երկուսը տալ և այնուհետեւ օրական 100^ա քրդի վրան քանդել, եղած չե՞

¹⁾ Հասարակութեան գլխաւոր: ²⁾ Գող: ³⁾ Տասնապետ: ⁴⁾ Դատաւոր:

ղածը քաշել, թէ քրդի աչքը վախեցնել, թէ քո տունդ լցնել, թէ փաշաներին կշտացնել:

Բայց հեռուից մի դատիր, եղբայր, լսիր, թէ ամէն օր իւր ջերմեռանդ բարեպաշտ հօտի ականջումն ի՞նչ է հալում այբը թոռով կանոդ տէրաւորը, կամ սուրբ Կարապետու հաստալից հայր սուրբը:— Չեղնիմ չիմանամ, օրթիքս ¹⁾, որ չարն սատանէն ձեր մէջ մտնայ, թշնամուդ վրայ սուր բարձրացնել խրատ տայ, խայու ²⁾ թագաւորութիւն որ Աստուած ուզէր, ընչի՞ կը ջնջէր կը վերցուր, Անի քաղաք ընչի՞ կաներէր, էդ դամէն ³⁾ էրած է ⁴⁾, որ մենք էս աշխարհքիս մէջ չարչուրինք, մեր օրը սև էնենք, էրթանք զրախտի վերի քունջ մեր սուրբ Լուսաւորչի գոգն ի նստինք. դուք չք գիտնայ ⁵⁾, որ Քիրիստոս կասայ. «երանի» որք հալածեալք իցեն, զի նոքա զԱստուած տեսցեն»:

Այս է պատճառը, որ հաւատով ժողովուրդն ամէն մի նաահատակումին սգալուց յետոյ, նրանց գերեզմաններն ուխտատեղի են շինում ու շաբաթ երեկոները լոյս վառում, նրանց վերայ կաթած արիւնը իւրեանց որդւոց և սիրելեաց վերայ կաթել խնդրում: Աստուած էլ իրանցը տալիս է: Միւս օրը իւր մինուճար զաւակն է նահատակում:

Դեռ այսօր էլ մեր աչքի առաջին, աշխարհքիս լուսաւոր ժամանակը՝ հապիսի գործողութիւններ միշտ կատարվում ու կրկնվում են: Սակայն մեր պատմութեան ժամանակը՝ երեք տարի էր, որ Ղարսայ ու Արզրումի փաշայութեանց մէջ ամէն բան փոխուել էր: Ո՛ր կողմը գնայիր՝ դաշտերը լեքը մշակողներ ու 100աւոր նախիրներ ու ջոկեր կը տեսնէիր. մօտենում ես՝ հայի է: Հօտերով ոչխարները մի դատարկ փայտը ձեռքին մարդու յուսով դիշերն էլ արօտիցը տուն չեն դառնում, զուլթանաւորներն իրանց եզներն ազատ թողած դաշտումը, իրանք հանդիստ քնում էին. ոչ մի հայի գիւղ մի սպանուածի գիտկ չի տուն եկել այս երեք տարումը, այն ինչ՝ յառաջ քիչ գիւղ կը լինէր, որ մի քանի այսպիսի եղերական տեսարաններ չապտահէին: Օտմանցու զաւակները որ տանը մօտեցան, մէկին երկու ուզածն ստանում ու առանց մի դառը խօսք տեսելու ճանապարհ էին ընկնում. վերջին զինուորից բռնած՝ մինչև փաշէն ու վելին ⁶⁾ ամենքն էլ կուշտ էին:

¹⁾ Որդիքս: ²⁾ Հայի: ³⁾ Բոլորը: ⁴⁾ Արեւ է: ⁵⁾ Չըզիտէք: ⁶⁾ Նահանգապետ:

իրանք էլ չէին հասկանում, թէ էս ի՞նչպէս եղաւ, որ Հայերն յանկարծ հարստացան. նրանց ի՞նչ հոգան էր, իրանց ուզածը պատրաստ կայ, թէկուզ բոլորն էլ միլիօնի տէր դառնան:

Ընդ հակառակն՝ երեք տարի էր, որ քրդերն աչք չէին կարողանում բանալ. էն վրանները, որ յառաջ խփած էին լինում հայ զիւղերի լաւ արօտատեղերումը, հիմի հեռու, անմարդաբնակ ձորերն էին մտել: Յառաջ մարդի աչքի լոյս քաղվում էր, երբ տեսնում էր մի տկոր, միսը բաց, փսլնքոտ, կեղտոտ քրդի 10—15 տարեկան լամուկ մի բարակ ճիւղոտ ձեռքին, քսան, երեսուն եզը երեք թիւ բարձրացած ցնծին սուռղ ցորենի արտի մէջ արած, ինքն էլ արտի գլխին հանգիստ, իւր համար արևի տակին բերանը կիսաբաց՝ խռւմփալով քնած է: Ահա ժամ չի քաշում, այն պատուական արտը, որ վերջումը խոտանում էր մի քանի սօմար մաքուր ցորեան, անհերկել անապատի է նմանում: Ինքն՝ օրերով ու գիշերներով աշխատանք անող՝ այս Աստուծոյ բարութիւնն էս տեղը հասցնող արտի տէր հայը գալիս՝ գլխին կանգնում ու արտասուքի տեղ աչքերից կրակ էր թափում. տեսնում էր անասուններին իւր արտի մէջ և չէր համարձակվում քշել կամ լամուկին մի թթու խօսք ասել: Ճարը կտրած՝ մօտենում, խնդրում, աղաչում, մի դանակ էլ պարզեւ էր տալիս, որով էդ շան լակոտի սիրտը քաղցրանում էր. բարեհաճում էր դուրս բերել սրա արտից իւր տաւարն և մի ուրիշ արտ քշել:

Ասացինք, որ էս բաները յառաջ էին լինում, իսկ վերջին երեք տարումն էդպէս բան չէիր տեսնիլ: Ամէն տեղ շէն, ամէն տեղ լի ու կարգին է. հիմի աշխարհքը շուռ է եկել, աստղը փոխուել է, հիմի քուրդն է հայի անունը լսելուս եօթն օրուան ճանապարհ առանց յետ մտիկ տալու կորչում: Աթէ իւր բաղդիցը խոր ձորերում կամ սարերում մի հայ գտաւ, նրա կարմիրը կը կապի ¹⁾ ու կը տանի իւր վրանից շատ հեռու տեղ կը հորի, իսկ եթէ ոչ, համարձակ չեն վստահանում մօտենալ. էն էլ լաւ իմանում են խնդ՝ քրդերը, որ մի հայի փոխանակ տասը քրդի արևը պէտք է մայր մօնի. բայց էլ երբեմն իրանց սրտի մուռը հանում են:

— Ո՞ր տեղեց յառաջ եկաւ էն Աջամի լակոտ Վարդանը, մի մեանց ասում էին քրդերը:— Մի ձեռքս ընկնէր՝ արիւնը խմէի, կրկնում

¹⁾ Կը մորթի:

էր միւսը: Փաշաներն էլ նրան սիրում են, էլ ոչինչ կաշառք նրանց վերայ զօրութիւն չի ունենում:

— Գնացէք դուք էլ արէք, ասում էին փաշաները քրդերին, երբ որ մի քանի բէղեր հաւաքուած՝ մի երկու եզը կամ մի ձի ընծայ էին բերում եւ դանդառովում վարդանից ու իւր ընկերներից մինչև հիմա դուք էլէք հայի աչքի իւրն առել, ձեզ մի բան ասում էի՞, եթէ կարող էք, գնացէք հայի օրօրոցի երեխայից բռնած՝ մինչև 100 տարեկանը կոտորեցէք, էնքան լինի, որ իմ շահին չը դիպէք, ձեզ դատաստան չկայ:

— Ի՞նչպէս անենք, լալով պատասխանում էին քրդերը, հայի մի կորած հաւի տեղակ մեր ձիանքն են համարձակ քշվում, մի ոչ խտրի փոխանակ՝ մեր երեխան է մորթվում, մի հայի արիւնը մեր քսան մարդիցն է աւնում էն անիրաւ վարդանը, նա ազըէյիլ է, թլիսմ արած ¹⁾ է, նրա վերայ մեր սուրը չի բռնում, նա իւր ընկերներովը որ կլիկի վերայ յարձակուեցաւ, ջնջում է:

— Եթէ դուք ողջ էլ լիկով նրանից վախենում էք, ես ի՞նչ կարող եմ անել, պատասխանում էր փաշան:

Քանի՞ քանի անգամ քրդերը 100—200 ձիաւորով զրահաւորուած՝ փորձեցին Աջամ վարդանի ու իւր ընկերների վերայ յարձակուել, բայց բոլորն էլ անօգուտ, միանգամ աչքները վախեցել էր: Հէնց որ յանկարծ տեսնում էին նրան ձիու վրայ նստած՝ երեսունի չափ քրդատանցու շորերը հագին ընկերների յառաջն ընկած՝ իրանց վերայ դալուս, միան ծակը 1000 թումանով էին առնում, շունչները երկիւղից երկու օրուան ճանապարհ հեռու էին քաշում:

Էլ ի՞նչ ասեմ, մեր վարդն, Օսմանցուի երկրումը քրդերի ժանտախտն էր. նրանք իրանց երեխաներին էլ Աջամ վարդանի առնունովն էին վախացնում ու քնացնում:

Նրա մի ոտքը Մուշ էր, միւսն Արզրում, մի օր Ղարսի մօտերն էր երևում իւր ընկերներովը, միւս օրն Յփրատի ափին մի կանաչ դաշտում, պաս կը բռնէր Հասանդալայ, կը թաթախուէր սուրբ կարապետ, կը խոստովանուէր էս զիւղումը, կը հաղորդուէր միւս տեղը, մի խօսքով Աստուած նրան Քրդատանի հայերի համար հովանի էր ղըկել:

¹⁾ Դիւթած:

Ոչ միայն հայերն էին նրա արևոյն երգիւմ ու զլխից աւելի ուզում, Արզրումի ու Ղարսի փաշաներն ու զազիններն էլ էին նրան որդու պէս սիրում: Նա իւր քաղցր լեզուովն ամէնքի սիրտն էլ շահում էր: Եւ օր մի հայի զիւղից էր իւրեանց դատաւորին մի ոչխար, կամ արջառու, կամ ձի պարգև զնում Վարդան աղի անունով, էզուց մի ուրիշ քաղաքից մի քանի պարարտ ընտրովի գառներ էին Վարդան աղի անունից փաշայի բակը լցվում: Հայերիցը ոչինչ չէր պահասում, քրդերի ապրանքն օսմանցուի բէյերն ու փաշաներն ուտեն լաւ է, քան թէ իւրեանք՝ հայի արխնը լիող քրդերը:

Մենք հիմա իմացանք, թէ ի՞նչ էր այս երեք տարուան հայերի հանգստութեան պատճառը:

ԾԶ.

ՀԱՐԵՀԱՍ ¹⁾ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ:

Վարդի օսմանցուի երկրումը լինելու երրորդ տարին, Արզրումի հանդերում՝ մի կանաչ ձորաղաշտի մէջ, մի առուակի մօտ, արեգակն իւր առաւօտեան ճառագայթներն աշխարհիս վերայ նոր սփռած ժամանակը՝ չորս ճանապարհորդ իջած էին:

Նրանք կապտուէլ էին իւրեանց ձիանքը սիզաւետ տեղումն ու նախաճաշիկ էին անում: Աստծու մի բարին կար սրանց սեղանի վերայ, դրանց բոլորի խուրջներն մի մի աչքն էլ պաշարեղէններով լիքն էր, կերակուրը պասուայ էր:

— Ընչի՞ չես հանիլ, տիրացիւ, էդ գաթէքն ու հալուէքը, էդ տապակած բոխը, էդ պասուց տօլմէն, ասենք զանքաչ չունիս, համա էն պառաւը 100 զանքաչի համ կը տայ. նշանած տղայ, ընէնց նշանածի տէր, հալբաթ՝ որ կը հպարտանաս, ասում էին իրանցից մէկին ընկերները, երբ այս տիրացու կոչուածն առատօրէն դուրս էր տալիս սպիտակ լաւաշ հացի մէջ փաթաթած զանազան խորտիկներ:

— Ըսելի՜ ²⁾ մի՛ ասիլ, որ ուր գնաս, Աշտարակու կնանոնց շինած կիրակրից համով ոչ մի տեղ չես ուտիլ. օխայ, տես ինչ անոշ գաթայ ա է, պասուցը որ ըսէնց ա, ուտիսուցն ի՞նչ կը ընէր, քծելով մի գաթի կողքից՝ գովում էր միւսը:

¹⁾ Վերջին ճգնաժամին օգնութիւն հասնող: ²⁾ Երբէք:

— Բարով սուրբ Կարապետը մուրազներս կատարի, մեր ուխտն անենք յետ գնանք, ուտիւուց էլ կուտենք, ի՞նչեւ դարդ անում...:

Վերջին խօսքն երրորդի բերանում սառած մնաց: Յանկարծ դիմացի քարափի տակից վեց քուրդ դրանց վերայ յարձակուեցան:

Մինչև սրանք շփոթուելուց մոլորուած կը մօտենային խոտի վերայ դրած իւրեանց զէնքերին, քրդերը սրանցից երեքին կապեցին:

Տիրացու կոչուած ընկերն ինքն էլ չիմացաւ, թէ ինչպէս եղաւ, որ հրացանը ձեռքն առած՝ մի քանի րոպէ իրան ուզում էր պաշտպանել ու մօտ չը թողնել իւր վերայ յարձակուող քրդին, որ քամակի կողմից մի հարուած իջաւ դրա կուսնն և հրացանն երեք գաղպն կողմը ձգեց:

— Աջամի հայ են եղել և ոչ պարսիկ գոռաց մի քուրդ, երբ տիրացուի գլխարկը վէր ընկաւ ու գլուխն երեւաց:

Քրդերը տեսան, որ պարսկի նման գլխների մէջ տեղն ածիլած չէր:

— Աջամի հայ են, սրանց արմատը չորանայ, լաւ ձեռքներս ընկաւ, ձայն տուեց քուրդն իւր ընկերներին, Աջամ Վարդանի վռէժը սրանցից առնենք:

Մեր ճանապարհորդները սասանեցան, նրանք փոքր իշատէ քրդերէն հասկանում էին:

Եւ արդարեւ, այդ խօսող քուրդը քաշեց իւր սուրն և ուզում էր իջեցնել տիրացու կոչուածի գլխին, որ երեսի վերայ երկիւղից զետնին ընկել էր: Մի վայրկեան, մի մազաչափ տարածութիւն էր մնացել տիրացուն իւր երջանկութիւնից՝ իւր նշանածից ձեռն էր վերցրել, մահն սուաջին բաց աչքով տեսնում էր, երբ իւր գլխի տակը մի թացութիւն զգաց: Խեղճը կարծեց, թէ իւր վիզն է կտրուել ու իւր արիւնն է թափվում, կասկածելու տեղիք էլ չմնաց, զետնի վերայ պարզ արիւնը վազելուս տեսաւ:

Մեր տիրացուի լեզուն կապուել էր, համբ մարդի նման անհասկանալի հնչիւններ էր միայն արտասանում, խեղճի աչքերը մթնեցան, մի քանի րոպէ չիմացաւ, թէ իւր չորս կողմն ի՞նչէ կատարվում, գուցէ ինքը վաղուց իրան հրեշտակների դասումը բազմած տեսաւ շատ նահատակների կարգում:

Մէկ էլ ականջին իւր անունն է ընկնում, իւր ընկերներն են իւր կուռը բռնել բարձրացնում, ջուր են սրկսում երեսին: Ո՛չ, տեսիլք չի էս, ցնորք չի, ինքը կենդանի է և ոչ մի տեղը չի ցաւում, իրան

շրջապատել են իւր ընկերներն ու քսան—քսան ու հինգ քրդի շորերով հայեր:

— Ուշքի արի՛, տիրացու աղբար, նորա ձեռքը բռնել արտապնդում է օտարականներից մէկը Քրդստանու հայ բարբառով, մի՛ վախիր, Աստուած ձեզ ազատեց, քո թշմամիդ եպրիդ տակին իր կեանք ու արեւը քեզ է տուել, սուրբ Վարապետն ինքը ձեզ օգնութիւն հասաւ:

Եւ յիրաւի՛, տիրացուն տեսաւ իւր բոլոր ընկերներին ազատ, որոնք ուզում են իւր հետ խօսող օտարականի ձեռք ու ոտքը համբուրել:

Ամեն բան հիմա պարզուեցաւ, այն ինչ քրդերը կապել էին իւր ընկերներին և իւր հրացանը ձեռքից ձգողը սուրը վրայ էր բերել գլխին իջեցնելու, այդ իսկ լոպէին այս մարդիկը հասել են և իրանց ազատել: Ընկերները պատմեցին, որ սպանուած, մօտին վէր ձգած քրդի թուրը մի մաղաչափ էր մնացել իւր արեւը մթնացնելու, որ այս մարդը հարեհաս սուրբ Սարգսի նման վրայ հասաւ ու նրա գլուխը թռցրեց, իրան մահից ազատեց:

— Իմ ազատիչս, կանչեց տիրացուն և ուզում էր ընկնել իւր ձեռքը բռնող անծանօթի ոտքերը, որին ամէնքը Վարդան աղբար էին կոչում. բայց մեր Վարդը, որին դու կարծեմ՝ առաջին անգամ մից ճանաչեցիր, ընթերցող, երբ կը թողնէր իւր ձեռքը համբուրելու: Գրկեց երախտազգած տիրացուն և համբուրուեց նրա հետ:

— Ինձանից շնորհակալութիւն մի՛ անիլ, աղբարս, ասաց նա, Աստուածանից զոհ եղիր, որ մեր ճանաւարհն այս կողմը դարձրեց, որով կարողացանք մեր Աջամի հայ եղբայրներից մի երկուսին անօրէն քրդերի ճանգից ազատել:

Ոչ տիրացուն իւր ուղեկիցներով և ոչ Վարդի ընկերները կարողացան նկատել, որ իւրեանց գլխաւորը խօսելուս կապկապվում է, ոչ ոք չտեսաւ Վարդի շփոթմունքը. քրտինքն ամէնքին էնպէս էր կոխել, որ ոչ ոքի մտքից չանցաւ, թէ Վարդի երեսից իջնող կաթիլներն իսկապէս արտասուք էին և ոչ քրտինք:

Մի նշանացի հայեացքը բաւական եղաւ Վարդին՝ իւր ընկերներին պատուիրել, որ խորին լուսթիւն պահեն:

— Ասա՛, խնդրեմ տիրացու աղբար, հարցրեց Վարդը, կամ ինչպէս իրանք սկսան կանչել, Վարդան աղան, զուք ո՞ր տեղեց էք, ո՞ւր էք գնում:

— Երևանի մօտիցն ենք, Վարդան աղայ, Աշտարակ գիւղից, պատասխանեց տիրացուն:

Ես Աշտարակումն եղած եմ երեխայ ժամանակս, հազիւ իրեն բռնելով՝ կցկտուր ասաց Վարդը. մենք Եջմիածին ուխտ էինք գնում հօրս հետ ու երկու զիշեր այնտեղ կացանք. ես տասը տարեկան կը լինէի. մենք իջել էինք մի Ղւնդի աղայ անունով մարդի տան, որին իմ հայրս վաղուց ճանաչում էր: Վերջն իմացայ, որ այդ Ղւնդը շատ անպիտան մարդ է եղել, բայց մեզ լաւ պատիւ տուեց: Նա մի փոքր աղջիկ ունէր հինգ վեց տարեկան, կարծեմ անունը Մանուշակ էր, շատ սիրուն երեխայ էր:

— Նա հիմի իմ նշանածն է, պատասխանեց տիրացուն, որին է հարկէ ընթերցողը նոյնպէս վաղուց ճանաչեց, ես գնում եմ սուրբ Կարապետ ուխտ ու վերադառնամ պսակուիմ:

— Ամենեւին չկարողացաւ հասկանալ Ներսէսը, թէ ընչ¹⁰ վերջին լուրը մի սարսուռ ձգեց իւր ազատողի ջանը, որ մի երկու բոպէ աչքերը գետին ձգած՝ ատամներով ներքին շրթունքը կրծոտում էր: Բայց այս այլայլութիւնը շատ չուեց, Վարդը կրկին քաղցր դէմք առաւ ու պատասխանեց:

— Հա՛, Մանուշակն ուրեմն կայ և քո հարսնացուն է՞, շատ ուրախ եմ, որ իմ ծանօթի նշանածին կարողացայ մահից ազատել: Ես յիշում եմ Աշտարակումն և մի աղայ մարդ, որ մեզ տարաւ իւր մօտ հիւր: Պէտք է որ անունը Գէորգ խալֆայ լինէր, ասաց Վարդը, լաւ մարդ էր երևում: Նա մի տէրտէրի համար շատ զովասանք էր անում և ցաւում էր որ մեռել է ու ինքը միայն է մնացել. կարծեմ տէրտէրի անունը տէր Յարութիւն էր եղած:

— Տէրտէրն իմ հայրս էր, որ վախճանուեց, իսկ Գէորգ խալֆէն իմ նշանածի աղգակնն է. նա հիմի փառք Աստուծոյ լաւ է. նա է հիմի իմ նշանածի տէրը Ղւնդի սպանուելուց յետոյ:

— Մի¹¹ թէ Ղւնդին սպանեցին, ե՞րբ և ի՞նչպէս:

— Ներսէսը մանրամասն պատմեց Վարդին բոլոր անցքերը:

— Իմ միտքս է գալիս, ասաց Վարդը, Գէորգ խալֆենց տանն էին տէրտէրի երեխայքը. նրանց մէջ իմ հասակակից մի երեխայ կար, դու չէիր, նրա անունը չեմ մոռացել՝ Վարդ էր, ես քեզ չեմ տեսել. մենք նրա հետ Գէորգ խալֆենց ծաղկանոցումը ծաղիկներ քաղեցինք, էն տղան լաւ է, ի՞նչ է անում:

— Նա հիմի չկայ, պատասխանեց Ներսէսը, նա մի օր յանկարծ

աներևութացաւ, կորաւ մեր գիւղեցը, որքան իմ մայրս ու Գէորգ խալճէն պոռտեղ տունն, ոչ մի տեղեց նրա ձայնը դուրս չեկաւ: Նա էլ սիրում էր իմ նշանածին, չթագցրեց Ներսէսը, բայց երևի բաղդն ինձ էր վիճակել:

— Ի հարկէ, Աստուծու կամքն է, ինչ որ տնօրինել է այնպէս պէտք է լինի, պատասխանեց վարդը, և ես ուրախ եմ, որ քեզ պէս խելօք տիրացուն է իմ բարեկամի նշանածը դարձել: Նս էս տարի միտք ունիմ կրկին Եջմիածին ուխտ գնալ, շարունակեց վարդը: Եթէ Աստուած սրտինս կտարեց, Աշտարակովն անց կացայ, քեզ մօտ հիւր եմ: Նս Աշունքը պէտք է գամ:

— Որքան կուրախացնես ինձ, մանաւանդ եթէ հարսանիքիս հասնիս:

— Աղբարներ, դարձաւ վարդը դէպի իւր ընկերները, թող ձեզանից մի քանիսը տանին մեր բարեկամներին սուրբ Կարապետ հասցենն ու զան մեզ գտնեն:

— Իսկ էս քրդերին, որ կապտեղ ենք, ի՞նչ կը հրամայես անել, հարցրին վարդին իւր ընկերներից մի քանիսը, սպանե՞նք թէ արձակենք:

— Ես բոլորովն մոռացել էի, պատասխանեց վարդը, թէպէտ հարկաւոր էր սպանել, բայց մեր բարեկամների ուխտաւորութեան պատճառով աւելորդ արիւն չը թափենք, աղատեցէք գնան:

— Իսկ դու որ տեղեց ես, կամ ո՞վ ես, հարցրեց վարդին Ներսէսը, երբ վերջին հրաժարականն էին տալիս:

— Վանեցի Մանուկի աղայ վարդան կասեն ինձ, պատասխանեց վարդն ու կրկին նշանացի պատուիրեց իւր ընկերներին լուծ թիւն պահել:

Միւս օրը վարդի ընկերները Ներսիսի և իւրայնոց անվտանգ սուրբ Կարապետ հասնելու լուրը բերին:

ԾԷ.

«ՕՂՈՐՄԻ ՁԵՐ ԱՆՅԱԻՈՐԱՅ, ՕՂՈՐՄԻ ԻՄ ՄԵՆԾ ՏԱՏԻՆ, ԿԱՄ ԱՆՈՒՆԸ ՏՈՒՐ ՏԵՂԸ ՔՅԻՐ:»

Հոկտեմբերի վերջին աշտարակցիք իւրեանց բան ու զործից պրծել էին. էլ չէին երևում սրանից մի երկու շաբաթ յառաջ տեսած կեղտոտները, որոնց վերայ զգուանօք էր նայում մարդ:

Այդեքազն սկսած օրից մինչև այգեթալն ու արաղները քաշելը աշտարակցուն միայն աշտարակցին կը ճանաչի: Նրանց սևացած քաղցուտ երեսին այնքան փոշի է նստել, որ երեսը չի զանազանուիլ նրանց հազի արխալղահինց: Արաքստանից եկածներն էլ էս օրին չեն լինիլ: Նրանց իրանց բնական սևութիւնն է և մաքուր, իսկ սրանցը՝ տարթակալած ¹⁾ կեղտ է:

Այս լսելով, ամէն մարդ կը կարծի, թէ իմ աղնիւ հայրենակիցներս շատ անմաքուր ժողովուրդ են, կամ տարիներով երեսներին ջուր չի առնում: Ընդհակառակն՝ ամէն մի աշտարակցի առաւօտը վաղ զարթնելուն պէս՝ իւր առաջին պարտաւորութիւնն է համարում ձիուն ջուրը տանելու, ինքն էլ մի քանի անգամ մեր անմահական առուի վերայ չօփ տալ ²⁾, երեսը լուանալ, գտակով սրբել, երեք անգամ խաչ հանել ու իւր ընտանիքի տարեկան ապրուստը ճարող ձիու քաղցուտ ու սևացած փալանի մէջ ոտքերն երկու կողմից կախ քցել ու գնալ իւր մշակութիւնին: Եթէ դու շուտ զարթնող ես, առաւօտն է աշտարակցու երեսը խտակ տեսնելու լաւ ժամանակը: Էն էլ միայն երեսի կողմից եմ երաշխաւոր, հազի արխալղի գուրջը ³⁾ քանի գնում՝ կեղտը վըէն մեռնում է: Ես ասում եմ, որ իմ պարտքիցը պրծայ, եթէ արեւը մի քանի զաղ բարձրացած վեր կենաս, նրանց երեսներին էլ ձեռքերդ լուս, էլ մաքուր տեղ չես տեսիլ, էլ էն արաքն է, էլ էն կեղտոտը: Նա ինքն էլ մեղաւոր չի. առաւօտենց մինչև երեկոյ քաղցուի ու փոշիների մէջն է, ի՞նչպէս անի, որ բարձելու ժամանակը լեքշի ⁴⁾ պաճախն ⁵⁾ երեսին չկաչի: Ի՞նչ կայ՝ որ փոշի ու քաղցու է, կուսր հօ չի՞, թող մինչև երեկոյ երեսին մի քանի շապիկ կապի ⁶⁾, բանթող անելուց յետոյ՝ քնելու համար երկու չօփ տալումն էլի էն խտակն է, էլի էն գեղեցիկ տղամարդը: Շորերի համար երբէք չենք կարող նրանց մեղադրել, էն կեղտոտ արխալղահինն է, որ դիմանում է, թէ չէ էնքան քարէքար զիպելուն, էնչափ բոռը վերցնել վէր դնելուն ի՞նչ կը դիմանայ, խէր ու խաշուն ⁷⁾ էս գրծոտած արխալղի մէջն է: Միջոցը շատ երկար չի, ամենաշատը՝ երկու ամիս. հոկտեմբերին շնորհ բերէք Աշ-

¹⁾ Քակորի նման հաստացած, ²⁾ Ջուրն երեսին խփել, ³⁾ Ցնցոտին:

⁴⁾ Արջառի առանց կարիլ տիկ, որով քաղցուն (շիրէն) կրում են: ⁵⁾ Ոտքը:

⁶⁾ Մի քանի կարգ միմեանց վերայ դասուել, ⁷⁾ Օգոտել:

տարակ, ու կը տեսնես, թէ այն կեղտոտ մուկն ի՞նչպէս պարզ և մաքուր հագնուած է, ջանին էլ որ ձեռք տաս, մախմուրի ¹⁾ պէս կաշուղ է:

Արաղ քաշէն ու այգեթաղը պրծնելուն պէս՝ ամէն մարդ խստակ սապոնով կը լուացուի, սնդուկի մէջ պահած շորերը կը հագնի ու փալաս փուլուար, քէչայ, խալէչէն, աշխատաւոր արխաւղի գուրջն իւր քէչվանի կնոջ ձեռքով կուղարկի ձորումը լուացուելու:

Այս միջոցումն ես սիրում եմ մեր զիւղացոց տներումը լինիլ, մաքրութիւնը մարդու երեսին շաւաղ է տալիս ²⁾, մեծից մինչև պոստիկը, հացասանից մինչև բակի դուռը, մինչև քուէն՝ մարդի երեսին ծիծաղում է, իւրը թափես, կը հաւաքուի: Կրանէ, ամէն բան հասարակ է, ամէն բան զիւղայարմար է, բայց որ մաքուր է՝ մարդի սիրտը բաց է անում:

Հոգի ունիմ տալացուկ, մեր Երեանի ամբողջ Նահանգում Աշտարակն օդ ու ջրով, զեղեցկութեամբ ու ազնուութեամբ, մի փոքր էլ, խօսքը մեր մէջը մնայ, խորամանկութեամբ և մանուաւդ մաքրափենցաղութեամբ ու լաւ ապրելով բոլոր զիւղերի աչքն է:

Էսօր ես իմ տեսածն եմ պատմում ձեզ, սրանից 100 տարուանը իմ ընի բաժին, դատաստանը քաղցր 135 տարեկան, շիշակ բարդի ծառի բարձրութիւնից երեք թզի հասած տասն էր փոքր ժամանակս պատմում: Աստուած նրա հոգին լուսաւորի, շատ լաւ կին էր. միտքս է, ինչպէս այսօր, ես կը լինէի էն ժամանակը 8—10 տարեկան. իմ տատս էլ հասակով ինձ հաւասար, կամ երկու մատը ցածր էր: Երկու որդի էր թաղել նա, ամէն մինը 70—75 տարեկան: Նրա փոքր որդին էր իմ պապս—մօրս հայրը—հանգուցեալ Մէլումէնց Մարգարը, որ մի բարձրահասակ ալեգարդ ծերունի էր: Առաւօտն ինչքան էլ շուտ զարթնէինք, մենձ տատը ոտի վերայ էր, իսկ նրա հարսը՝ իմ տատս՝ մօրս մայրը՝ Մարգարի կինը մօտ 70 տարեկան ոտ ու ձեռք ընկած մի պառաւ, շատ նեղանում էր, որ չէր կարողանում իւր սկսեսուրից շուտ վեր կենալ:

— Դէհ, լուացուեցիք պրծաք՝ եկէք, տնօրինում էր Մարգար պապս ու ինքն առաջ ընկնում և մօտենում մեզ հետ միասին էս մի մատը տիկինի ձեռը պաշում, բարի լոյս տալիս:

¹⁾ Թաւիշ, ²⁾ Փայլում է:

Այնուհետև մեծ տառի սիրելի պարապմունքը մեզ երեխա- ներիս իւր չորս կողմը հաւաքել՝ հին հին բաներ պատմելն էր:

Լուսահոգին շատ քաղցր և ճարտար լեզու ունէր: 135 տարուան մէջ նրա գլխովը շատ չար ու բարի էին անցել և բոլորն էս օրուան պէս միտքն էր: Քանի՞ անգամ Ալաշկերտ, Գլա- սօր քօչ էին գնացել, որքան հայեր են կախուել գիւղի գլխին, Օս- մանցին, լեզղին, Քօռ շահը, չօրախ խանը, տէրտէրի տղայ թուր- քացած վեզիրը ի՞նչ նեղութիւններ են տուել Աշտարակին, Գէորգ խալիֆէն, Գլոնդ պէն, տէր Յարութիւնը, պաշտօնաւոր տէր Մէլիք- սէթն ի՞նչ կոիւններ են ունեցել, Խորիշան խանումը, Սուսամբար տէրաւորակները, Համասփիւռ խանումն ի՞նչպէս են իրարու սիրել, մեր դրախտումը հրէշտակների հետ ծլվաքող պապը (այսինքն տատիս ամուսինը) քանի՞ անգամ է իւր վերայ բարկացել ու ծեծել, զուխդ ի՞նչ ցաւացնեմ, որքան կարողացել եմ գրել, 1000 սողափկ աւելի բաներ պատմել է մեզ:

— Մենք տառի ջան, քեզ արքայութիւն, վարդն ում նման էր, Մանուշակը կը լնէր սիրուն, թէ մեր Մարգարիտը, Ներսէսն էր զա- լում ¹⁾, թէ ես հարցնում էի ձեռքս նրա վիզը փաթաթելով:

— Մենք տառի ջան, Գէորգ խալիֆէնք քանի՞ զովէլ ունէին, քանիսի՞ ճակատն էր զաշխայ ²⁾, խօսքն ինձանից խելով՝ հարցնում էր ընկերս:

— Այ բախէք ³⁾ զէ կացէք մնիդ ջուղաբը տամ, յետոյ մէկէլդ հարցրէք է. քեզ ասում եմ, որ վարդը շատ սիրուն երեխայ էր, ոնց որ զու. Մանուշակն էլ՝ հէնց բռնի՝ ⁴⁾ մեր Մարգարիտը, համա Ներսէսը քեզանից զալում էր, բաւականացնում էր նա ինձ:

— Միտս չի, թէ Գէորգ խալիֆէնք քանի՞ զովէլ ունէին, ես ի՞նչ զիտեմ երկու — երեք հարիւր, հինգ հարիւր, համա մի օր մեր զուանը կաննած համբարեցի, 30ի ճակատը զաշխայ էր ու պոչն էլ ծաղիկ, ընկերիս սիրտը շահում էր տատս: Եւ այսպէս նորից սկսվում էր Մանուշակի ու վարդի զիմաց զծագրութեանց և Ներսիսի ճարտիկու- թեան մանրամասն նկարագրութիւնը:

Ահա այս իմ մեծ տառին ենք պարտական, ընթերցող, ես և զու. ես գրելով իսկ զու կարդալով: Ամիսս, որ այն ժամանակը ոչ

¹⁾ Ճարպիկ: ²⁾ Խատուտիկ: ³⁾ Որդիք: ⁴⁾ Կարծես:

կարդալ գիտէի, ոչ խելքս բան էր կտրում, թէ չէ շատ բաներ կարող էի մօտ դարուկիսուան կենդանի պատմաբանի հետաքրքիր ճշմարտութիւններից ի լոյս ածել, որոնք նրա հետ միասին յաւիտեան անհետացան հայկական գրականութեան տարեգրութիւնից:

Հա, էն էի ասում. հոկտեմբերի վերջումն էր. նոր մաճարը հասել էր, մի բաժակ դատարկողի լեզուի տակին քաղցր պճպճում էր. ամէն լիութիւն աշտարակցոնց քունջ ու պուճախը լցուել էր. տարեկան ալիւրներն աղացած՝ ամբարը ճլատուած էր, քաղցրեղէնին էլ հաշիւ չկար, պարարտ մնացուններ ամէն գոմից տասը դուս կը գային, հիմիկուան պէս չէր, որ տանից մի կով հաղիւ դուրս գայ: Ոչինչ պակասութիւն չէր մնացել, մի դաբ ու զուռնայ էր պակաս, որ երբ ուզենաս՝ զուռնաչի փիլոյին ու քառ.¹⁾ Անդոյին կանչես, մի առաւօտ դռանդ կանգնացնես, տղիդ կամ աղջկանդ հարսանիքի միսը մորթես ու երեք օր երեք գիշեր, բոլոր գեղը հետ միասին քէֆ, ուրախութիւն անես, մի սիրուն ոտ ու ձեռիդ ջուր ածող, տղիդ կողքը տաքացնող պստի հարսը տուն բերես ու նոր խնամիքը շատացնես:

Ահա այս իսկ օրերից մէկումն էր, որ տէր ցարութիւննեց ու Ղևոնդ աղենց բակը երեխաներով ու բազմութիւնով լինէին:

— Ախ նանի ջան, ուրախ եմ որ իմ մուրազիս հասնում եմ, բայց ախո՛ս, որ էստեղ չի իմ ազատիչս:

— Հա բալա ջան, էրնէկ չէր, հէնց հիմի տեղծուէր:

— Թէ որ խմանայի, որ իր խօսքը կը պահէր կը գար, էլի յետ կը քցէի մի ամիս:

Լաւ կընէր որ դար, համա վայ թէ չը գայ: Գնա, բաժէս, սուրբ կարմրաւորը համբրի ու յետ արի: Համբուրեց սուսամբար տիրուհին Ներսիսին ու ճանապարհ քցեց:

Նորափեսան տիրացուի շորերը հազին կարմրաւոր է գնացել իւր մակարների²⁾ հետ, ուխտ արել, յետ է գալիս, հարսանիքը նստած երեկոն է. հիւրերը բազմած են, սեղանը քաշած է, սպասում են, որ նորափեսէն տուն մտնի, իւր համար դրած բարձի վերայ կանգնի, որ տէրտէրը սեղանն օրհնի, ուրախութիւնն սկսուի:

Բակի դուռը նոր ոտք գրեց նորափեսէն իւր մակարներով:

¹⁾ Խուլ. ²⁾ Երիտասարդ հարսնաւորներ՝ նորափեսի ընկերակիցքը:

մեղըամոմերը ձեռքերին վառած՝ եալա՝¹⁾ կանչելով, դափ ու զուռնի առաջնորդութեամբ, որ իրանց քամակից չորս ձիաւոր ֆրգատանի շորերով զրահաւորուած՝ ներս մտան:

Նորասիեսան յետ մոիկ տուեց ու մոռացած իր փեսայութեան յարմար համեստութիւնը, ձեռքի մոմը իւր խաչեղջօրը տուեց ու վազեց իջնող եկաւորի վնդը փաթաթուեց: Մակարները զարմացած մնացին. դափ ու զուռնէն էլ դադարեց. բոլորը մոիկ էին տալիս այս նոր տեսարանին:

Դափ ու զուռնի ձայնը կտրուելուն պէս՝ տանից դուրս թափեցան մի քանի սպասաւորողներ պատճառն իմանալու: Չէր կարելի մինչև փեսի ներս մտնելն և իւր տեղը կանգնելը զուռնէն դադարացնել: Քիչ ժամանակից բոլոր հարսանիքաւորները երկմտութեան մէջ դուրս թափուեցան. Սուսամբար տիրուհին փոքր մնաց իրեն կորցնում էր:

— Վայ գլխիս, գոռաց տէրտէրակիներ, չընի՞ մի քամբադդութիւն ա պատասէլ, զուռնի ձէնն ընէ՞ կտրուեց: Խեղճը բազմութիւնը ճղելով մէջ էր մտնում:

— Չէ, նանի ջան, չէ, քամբադդութիւն չը կայ, յառաջ արի, լսելով Ներսէսը մօր ձայնը, կաննչեց նրան: Արի, Աստուած քո աղօթքը լսեց, արի հիմի դու գրկի՛ր քո որդու ազատողին, արի տես սուրբ Կարապետն ի՞նչ ղօնաղ է գրկել մեզ համար, արի համբուրի՛ր Վանեցի Մանուկի տղայ Վարդան աղին, որի համար դու ամէն օր աղօթք ես անում, արի տես էն քաջ տղամարդին ու իր ազնիւ ընկերներին, որոնք քո որդուն զերեզմանից հանեցին, քեզ բաշխեցին:

— Վարդան աղէ՞ն, ծփաց պառաւն ու ընկաւ այն անծանօթի ոտները, որին մենք շատ վաղուց ճանաչում ենք:

Ով զգացմունք ունի, թող մտնի Վարդի դրութեան մէջ. այն կիներ, որ իւրեան մանկութիւնից մայրութիւն է արել, հիմի իւր ոտքերի տակին ընկած է ու իրեն բարերար է կոչում:

Սրտաշարժ էր տեսարանը: Պառաւն իւր գրկի մէջ սխմած ունի հարազատ զաւակի նման մի քանի բոպէ Վարդին, որ այժմ անմռնունջ կանգնել է իւր մօրը փոխարինողի առաջին:

Ներսէսն օգուտ քաղած Վարդի ու իւր մօր գրկախառնութիւնից՝ փոփոխակի մէկի կամ միւսի հետ էր համբուրվում: Նոյնը և պառաւն արեց. մէկին թողում՝ միւսին սկսում է:

¹⁾ Կեցցէ:

Հարսանիքաւորներն աչքերը չուած՝ լուռ ու մոռնջ նայում են այս իրողութեանցը:

— Բարեկամներ, յետ դառաւ դէպի հրաւիրեալները Ներսէսը, ներեցէք ինձ, որ ձեր ուրախութիւնը խանգարեցի. ինձ հաճար այսօր ամենքից մեծ աչքալուսէքն այս է, որ իմ հարսանիքի նստած իրիկունը վրայ է հասնում էն մարդը, որ սրանից չորս ամիս յառաջ իմ կեանքս ազատեց. ես հիմի որ շունչ եմ քաշում, էս բաղդաւորութիւնին եմ հասնում, այս մարդի տուածն է, ինչպէս ձեզ ամէնքիդ յայտնի է: Ո՞ւր են Պետրոսը, Ղազարն և Մարտիրոսը, որոնց կեանքն էլ իմիս նման սրանց բաշխածն է, հէնց հիմի մեզ հետ էին, ընչ՞ի՞ իրանց ազատողներին չեն դիմաւորում:

Ներսէսը շփոթմունքից չէր նկատել, ուր իւր հետ սուրբ Վարպետ գնացած ընկերները փոփոխակի նորեկների մինին կամ մէկէլն են փաթաթւում:

— Էստեղ ենք, էստեղ, խօսքդ շարունակի՛, պատասխանեց Պետրոսը ձեռքը վարդի վզովը ձգած:

— Դէհ, իմ թանգազին բարեկամներս, ես լլան կանչեցէք ու ներսե համեցէք. գլուխս չի Փիւժ, գլուխիդ գօռ տուր, քառ Անդժ, կոմբաջին ¹⁾ խփի:

Էլ ի՞նչ հարկաւոր է ասել, որ մեր նոր հիւրերը սեղանի վերի կողմը բազմեցան և ուրախութիւնն ամբողջ զիշերը կրկնապատուելու էր:

Գէորգ խալճէն այս երեկոյ աղջկայ տան հիւրերին էր պատուում. նա էլ լսեց Վարդան աղի Գալուստը, եկաւ տեսութիւն արեց ու գնաց:

Բոլոր հարսանիքաւորներն այս զիշեր անդադար համբուրվում էին քրդստացիների հետ, բայց ոչ մէկի մոքովը չանցկացաւ, թէ երբ և իցէ սրանցից մէկին տեսած լինի: Պէտք է ասել, որ մեղաւոր էլ չէին. վարդը հագուստով, կերսրարանքով, լեզուով բոլորովին փոխուել էր, ոչինչ բանով չէր զանազանվում իւր միւս ընկերներից:

ԾԸ.

»ՆՐԱՆՔ ՀԱՍԱՆ ԻՐԱՆՅ ՄՈՒՐԱԶԻՆ, ԴՈՒ ԷԼ ՀԱՍՆԻՍ ՔՈ ՄՈՒՐԱԶԻՆ:«

Կարմիր արէն սպիտակի փոխուեցաւ, աշնան բարակ հովը որ

¹⁾ Կեռազլուխ փայտը, որով ածում են չեփսրան:

մի փոքր յառաջ զգալի էր, այժմ տեղի տուեց արեգակի տաքութեանը:

Գլուխներն էս զիշեր անքիութիւնից ու քէֆից ուռած բարեկամները կամաց կամաց հաւաքուեցան տէր Յարութիւնէնց տանը. մի ազալի տղայ հալսւր գլխին դրած՝ նորափեսէն իւր խաչեղջօր ու փեսաղջօր հետ հիւրերի քառակն ընկած՝ գնացին Ղւոնդենց տունը հարսին պսակ տանելու:

Բակի դռանը դրանց դիմաւորեցին Խորիշան խանումը, որ տանտիրէնը տեղի էր բռնում և պառաւ Սանդուխտը, որ նորահարսին մայրութիւն էր արել: Երկուան էլ մի մի կտոր շուջուխ ¹⁾ նորափեսի բուռը դնելով՝ համբուրեցին ճակատն ու յետ դարձան առանց մի խօսք արտասանելու:

Տունը մոնեղուս նրանց ընդունեց Գէորգ խալֆէն: Տէրտէրը վերի կողմը բազմած էր նորափեսի տեղի մօտ: Հալաւօրհնէքը պրծան ու տարան նորահարսին հաղցնելու:

Ի՞նչ ասել է հարկաւոր, որ փեսայի կողմից եկած խնամիների մէջ առաջին տեղը բռնած էին մեր քրդատանցիք, որոնք այժմ բոլորի ուշադրութեան առարկան էին դարձել:

— Ա՛յ, տեսնում ե՞ս էն սև սև աչքերովը, էն ամէնքից բարձրը, կարմիր ջուբբէն ու դեղին լսիչները ²⁾ հազին մարդը. նա ա Վանեցի Մանուկի տղայ Վարդան աղէն, ցոյց էին տալիս միմեանց Աշտարակեցիք:

— Մեր տղայ, իսկ որ ղօչաղութիւնն ³⁾ աչքերիցը թափվում ա, խօսում էին միմեանց հետ երիտասարդները, տեսնում ե՞ս ինչ զարգանդեղ երես ունի, սա որ մի անգամ աչքը դուշմանի վրայ չռի, անմահ անգրող լեղապատառ կանի, կսպանի:

— Տղէք ջան, ո՞ւմ նման ա, ես ուզում եմ մինն նմանացնել ու միտս չեմ բերում, խորին ուշադրութեամբ գննելով իւր կասկածը յայտնեց սիւնի տակին քչիչող պատանիներից մէկը:

— Ի՞նչ ես խօսում, Բարսեղ, հակառակում էին միւսները, դրա նման որ մեր գեղումը մինն էլ ա ընէր, էլ ի՞նչ դարդ ունէինք, մի թուրք չէր կարող մեզ մօտ գալ, տեսնում ե՞ս թրի երկարութիւնը, հէնց իմանաս Գեօռօղլուի թուրն ըլի:

— Ազըէյլիլ ա, ազըէյլիլ, դրա մէրը դրա պէս օխտը պտի բերած ընէր, զովաբանում էին մինը կամ միւսը:

¹⁾ Քաղցուից եփած քաղցրեղէն: ²⁾ Կօշիկներ: ³⁾ Քաջութիւն:

Այս խօսակցութիւնները թէպէտ շատ կամաց էր լինում, բայց վարդի ականջը սուր էր, ամեն տեղ էլ հասնում էր:

Հաշիւ չկար Ներսիսի ու իւր ընկերների ազատութեան պատմութիւնը կրկնուելուն. դռնից տուն մտնողը մէկ էլ էր ուզում լսել:

Շատ խնդրում էին, որ միանգամ վարդն իւր բերանովը պատմէր, բայց նա միշտ փախս էր տալիս ու իւր ընկերների վերայ թողնում. «ով գիտէ, կարելի է խոհեմութիւն էր դործ դնում», կամ գիւցէ չէր ուզում երկար խօսել. այդ իրան էր յայտնի: Բայց եթէ ուշի ուշով գննելու լինէինք, կտեսնէինք, որ վարդը շատ սակաւ էր խօսում և այն էլ մի երկու բառով հարցերին պատասխանելով:

— Տէրտէր, պատրաստուիր ձեռ ձեռի տալու, դուրս եկաւ Ներսիսենեկից կառավարիչը, հարսին հագցրին պրծան, էս ա դուս եմք բերում:

Մեծ հացատունը, որի մէջ խնամիքն ու հարսանիքաւորներն են հաւաքուած՝ իւր արևելեան կողմն ունէր մի սենեակ: Այդ Մանուշակի կացարանն էր. այնտեղ էր նա օրերով փակվում, իւր մտածմունքների հետ ընկնում: Մանաւանդ քանի նշանուէլ էր, շաբաթներով պառաւ Սանդխտի տեսութիւնից էլ փախչում էր, իւր սիրելի քնջումը մի ձեռը ծնօտին, միւսը ծոցումը դրած՝ կաթիլ կաթիլ արտասոււնքները թափում էր աչքերիցը:

Շատ անգամ պառաւ տատին աղաչել էր Ներսէսը, որ Մանուշակի կամքն առնի, մի գիշեր տուն տանի, նրա մօտ մի քիչ նստի, Սանդխտին էլ ցանկանում էր այդ բանն իւր սանի տրտմութիւնը փարատելու զխտաւորութեամբ, բայց աղջիկն իւր ասածի մկրատ էր դառնում ու սենեկի դուռը պառաւի վերայ սաստիկ խփում, մէջը փակվում: Էսպիսի օրերը նրա բերանը նշխար չէր մտնիլ, քաղցած, ծարաւ կանցկացնէր:

Խեղճ՝ պառաւի ճարը կտրած՝ բացէ ի բաց մերժեց Ներսիսին և խօսք առաւ, որ մինչև պսակ տանելու օրն իրանց շեմքը նրա համար պաս լինի:

Ահա այս սենեկումն են հաւաքուել հրաւիրած կանայքն և այս տեղ են հագցրել նորահարսին հալաւը:

Գէորգ խալճէն ինչպէս հայր՝ եկել օրհնել ու դուրս է գնացել, հիմա Խորիշան խանումն է օրհնում:

— Ծլին, ծաղկին, ազնիւս, բաղդաւոր ըլին, փուշ բռնես՝ վարդ դառնայ, հող բռնես՝ ոսկի փոխուի՝ տաան երկու տղայ բերես, էս հալաւի մէջ առջինեկդ համբուրենք, իրար հետ հայկերիք, իրար հետ պառաւիք, մի բարձի տիրանաք, քո ոտը քո դռանը՝ քո աչքը քո օճաղին ըլի, քեասիբների ¹⁾ հարարին հասնիս, կտրուկ տանտիկին դառնաս, շերեփը ձեռիցդ ոչ վէր ընկնի, մարդով, որդկերանցով, թոռներով ճաշ նստիս ու վերջն էլ քո ազնիւների մի բուռը հողին արժանանան:

Մանուշակը չոքեց Խորիչան խանութի ոտը պաչեց:

— Դէ մօտ արի, Սանդուխտ տատի, արի, մի լաւ օրհնի, քո օրհնութիւնը սրա համար թանգ ածի. մենք ենք սրա ազգ ու ընտանին, դու էս օր սրա մօր տեղն ես, լիս դառնայ իմ խեղճ ջրատար տէգերակինը, հողուց քաշելով, Սանդխտի կռնից յառաջ քաշեց Խորիչան խանութը:

— Հոյն ու կիրն իմ գլխին, սև ու մութն իմ արևին, գլխին ծեծելով մօտ եկաւ չորացած աչքերիցը թափելով Սանդուխտը. էր նէկ կըլէր, սրանից մի քանի տարի յառաջ էս իմ բայդուշ գլուխս հողը մանէր, ու էս թաւուր ²⁾ օրն իմ բալին ըսէնց սիրտը կոտրած չըտեսնէի պսակ գնալուս, միմեաց իւր մէջ պառաւն ու Մանուշակի գլուխն իւր զրկի մէջ առած՝ արտասուքի մէջ խեղդուած՝ ոչ մի բառ չէր կարողանում արտասանել:

Բոլոր կանայքը շարժուած՝ լռել կանգնել էին. մի քանի ընկերացիներ անցկացաւ և լռութիւնը ոչ ոք չխանգարեց:

— Դէ շուտ արէք, քիչ ջալդ ³⁾ ժաժ եկէք, օխտը սհաթ մի՛ փափաք, հարսը դուս բերէք, նորափեսէն երթկի տակին հազիր ա, ձայն տուեց կառավարիչը, գլուխը սենեկի դռնից ներս կոխելով ու յետ քաշելով:

— Գնա՛, բալայ ջան, գնա՛, Աստուած քո սրտովը քեզ տայ, արտասուախեղդ եղած՝ մի վերջին համբոյր տուեց Սանդուխտն և ուղում էր յետ քաշուիլ:

Մանուշակը չոքեց պառաւի ոտն էլ համբուրեց:

— Դէ չաղըսթը ⁴⁾ ծածկի, Եղսան, հրամայեց Խորիչան խանութը:

Հարսին շոր հագցնող, գլուխը կապող կինը կարմիր մետաքսեայ հաստ

¹⁾ Զքաւոր: ²⁾ Այսպիսի: ³⁾ Շտապաւ: ⁴⁾ Կարմիր մետաքսեայ հաստ քոշ:

մեայ անթափանցիկ չաղրաթ կոչուած քօղը ծածկեց նորահարսի երեսին, որով ամէն բան մթնացաւ նրա համար:

— Պատրանստ ա, ձայն տուեց կառավարիչը, և զուռնաչի փիլօն որքան շնորհք ունէր՝ ողբաձայն Տարանի կոչուած եղանակը բարձրացրեց:

Տարանի կամ տանեւու, այս եղանակովն է, որ զուռնաչին ուրախացնում է մի և նոյն ժամանակը փեսատիրոջ սիրան և տխրեցնում աղջկայ տիրոջը:

— Տարան վայ, ցաւում է հարսնատէրը, տարանք ջան, ցընծում է փեսատէրը:

— Հերիք ա, ուստա փիլօ, քո հօրն ողորմի՛, սրտներս մի՛ խաշել, աղաչում է հարսնատէրը:

Քանի կարաս՝ զլումն ածա՛, քեզ մատաղ, ուստա փիլօ, սրտներս ուրախացրու, մեր խնամենցը լացացրու՛, քո խալաթն իմ աչքի վրէն, իրախուսում է փեսատէրը:

Վերջապէս սենեկի դուռը բացուեցաւ և երկու մանկամարդ կանայք, նոյնպէս երեսները խոր ծածկած՝ նորահարսի կռներիցը բռնած՝ դուրս էին բերում:

Զգիտեմ, ի՞նչպէս եղաւ, որ Մանուշակի կարմիր քօղն ընկաւ դռան շեմքի վրայ ցցած փակի երկաթին և սպիտակ ծածկոցի տակից դուրս քաշեց քօղն ծայրը, երեսի կէսը յետ բացուեցաւ:

Մի սուր ձչոց, մի բարձրաձայն ախ դուրս թռաւ մեր նորահարսի բերանից. նա թուլացաւ, դռան մէջը վէր ընկաւ:

Զուռնի ձայնը կտրուեց, ամէնքը վրայ թափուեցան և անշնչացած աղջկանն ուղղում էին բարձրացնել. բոլորի ոտ ձեռքը դողում էին:

Մին էլ ի՞նչ տեսնինք, բազմութիւնը յետ ձղերով՝ յառաջ եկաւ մեր վարդան աղէն ու թողած իւր քրդատանցու բարբառը՝ բուն աշտարակցու լեզուով ձայն տուեց:— Հեռու, հեռու կացէք, ոչ ով հհամարձակուի մօտ դալ, ժամանակը հասել ա, ամէն բան պարզուելու ա: Ասաց վարդն ու յետ բանալով Մանուշակի երեսից կարմիր քօղն ու սպիտակ ծածկոցը, խլեց նրանց ձեռքից ուշագնաց աղջկանն ու դուրս բերեց գրկած հացատունը:

— Զուր, ձայն տուեց վարդը, ջուր հացրէք, սիրտը զնացել ա:

— Մանուշակ ջան, երեսն աղջկայ երեսին կպցրած՝ քնքոյշ ձայնով ասաց վարդը, աչքերդ բաց արա, մէնակ դու կարողացար ձանանջել, քո սիրան էր, որ քո աչքերով խօսեց քեզ հետ ու շանց

տուեց քո կորցրածին: Ես եմ, քո վարդն եմ, զարթնի, հոգի ջան, ինձ էլ քեզ հետ սպանիլ մի, ըստուց յետք քեզ իմ ձեռիցն ոչ ով չի խլի:

— Վարդ... աչքերը բացեց ու փակեց թոյլ ձայնով Մանուշակն ու էլի ուշադրաց եղաւ:

Մինչ այս մինչ այն՝ ջուրը հասցրին, վարդը մի ձեռով աղջկանը ցրկած՝ միւսով արսկումէր երեսին, իսկ բազմութիւնը բերանները բաց՝ շուարած մնացել էին:

— Վարդ, դո՞ւ ես, աչքերը բացարեց Մանուշակը:

— Ես եմ, հոգի ջան, դու իմ խորտին ես:

Աղջկը բոլորովին ուշքի էր եկել, նրա գլխին չկար ոչ հարսնութեան քօղն և ոչ սպիտակ ծածկոցը, նա վարդի ձեռը բռնած՝ զլուխը խոնարհեցրած՝ կանգնած էր:

— Սանդուխտ տատի, մօտ արի, ձայն տուեց վարդը պառաւին, որ կողքին կանգնած՝ շուարած մտիկ էր տալիս բերանը կիսաբաց ծիծաղադէմ, Սանդուխտ տատի, ճանանչում ես ինձ. հիմի դու խօսի:

— Մեռնիմ սուրբ Կիրակու ոտի տակին, բան ես որ ասում էի գրածը ջնջուիլ չի:

Ողջ հարսանիքաւորը ջուր կտրած՝ մնացել էին, ոչ մէկի բերանից մի խօսք չէր դուրս գալի: Ինքը Ներսէսն օտարոտի տեսք էր ստացել ու վերացած մտիկ տալիս:

— Իմ բարերարի աղայ, իմ հոգեաղբէր տիրացու Ներսէս, Աշտարակու էլ ու հասարակութիւն, բարձրաձայն խօսեցաւ վարդը. ինչ որ Աստծու կամքն ա, էնպէս պիտի ընի, զօռով բան չի յառաջ գնալ. Թորոսէնց Ղևոնդ աղի աղջկը նախընտրեալ Մանուկի աղի բուծէն ա. Ղևոնդ աղէն մեր սաղ տունը մատաղ արեց իր քեֆին, իր լիսահոգի կնիկանը դարդամահ արեց, զեղին շատ փեսաներ տուեց, վերջը ոնց որ տեսնում էք, ինձ էլ չօլէ չօլ քցեց, որ էս ուխտը գլուխ չըգայ, նախընտրեալ աղէն իրան փեսայ չգառնայ, համա գրածը ջնջուիլ չի: Մի խօսքը սուտ չեմ ասում, էս բանը զխտեցողները մեռել են, մէնակ էդ չորացած, մի ոտը գերեզմանումը պառաւն ա մնացել, թող դա խօսի:

Ինձ էլ յայտնի ա էդ խորհուրդը, վայ իմ հոգուն, քո կորչելուց յետոյ ես ինքս աշխատել եմ Աստծու կամքի դէմ գնալ, բայց

իրան էլ լաւ յայտնի ա իմ սիրտս, որ ես քեզ մեռած եմ համարել, ասաց Գէորգ խալճէն:

— Ես եմ ամէնքից մեղաւորը, ես էլ ուզել եմ մօրս ուխտի հակառակ զնալ, խօսեց Ներսէսը. իմ աչքերն էնպէս փակուած են եղել, որ ոչ Արզրումի հանդումն և ոչ էստեղ չեմ կարողացել իմ ազատող եղբօրս ճանաչել. ասենք ես քամիներով պուխ՝ լցրած՝ մոլորուել էի, էսքան բազմութիւնից մինը չկարողացաւ Վանքի Մանուկի տղայ Վարդանին Աշտարակցի Մանուկի տղայ Վարդից վանազանել: Վարդ, իմ կեանք տուեղս, մօտեցաւ նրան Ներսէսը, ես քեզ յաւիտեան պարտաւոր եմ, ես իմ ձեռքովս իմ նշանածին քեզեմ տալիս: Ինչպէս որ ուզում էի ձեր ուխտը քանդելու պատճառ դառնալ, նոյնպէս էլ կատարուելու պատճառն եմ դառնում. ես իմ ձեռքովս հանում եմ իմ կանաչ ու կարմիրը—կոսպանդը՝¹⁾ և քո կրծքիդ եմ կապում. զնա՛ բարեաւ վայելիր:

Ներսէսը հանեց իւր վրայից նորափեսայութեան նշանը՝ կանաչ կարմիր թաշկինակները, որ իւր ուսովն և կրծքովը գոտիի վերայ ամրացրած էին, որ կոսպանդ է կոչվում, և իւր ձեռքովը կապեց Վարդի կրծքին:

Իմ հոգւոր քոյրս, Մանուշակ, բռնեց Ներսէսը աղջկայ ձեռքից, դու ինձ ների՛ր, որ ես աշխատել եմ քո կամքի հակառակ քո սրտին տիրել և էս օր էլ զօռով էի ուզում տանից դուրս քաշել. դու մանկութիւնից իմ և Վարդի մէջ մի կռուած աղիկ ես եղել, միշտ երեսայութիւնից ուզեցել ենք քեզ միմեանց ձեռքից խլել. այն ամէնը մոռացման տուր: Ես այսօր, ինչպէս քո մեծ եղբայր, կրկին քո ձեռից բռնած, տալիս եմ իմ ալնիւ եղբայր Վարդին: Գնացէք էդ երկու ծաղիկներդ— Վարդ ու Մանուշակդ ձեր անուշ հոտովը ձեզ սիրող սրտերին ուրախացրէք: Նանի՛, կանչեց Ներսէսն իւր մօրը, մօտ արի՛, քո տղէն քո ուխտն էլ կատարում է, էս օր ես խաչեղբայր եմ դառնում իմ ազատողին՝ քո սիրեկան Վարդին ու էգուցունից գնում եմ փակուել Եջմիածնի չորս պատի մէջ:

Զարմացքն և ուրախութիւնը խառնուել էին միմեանց. Ներսէ-

¹⁾ Մետաքսեայ կանաչ ու կարմիր թաշկինակներ են, որ իբրեւ նորափեսայութեան նշան կապում են փեսայի կրծքին. մի ծայրն ուսին ամրացնելով միւսը գոտու վերայ:

սից սկսած՝ մինչև վերջին հարսանիքաւորներն ամէնքն էլ բաւական էին: Պառաւ Սանդուխտի ու Սուքամբար տիրուհու ոտքերը գետնիցը կտրուել էին:

Նորափեսայ վարդն իւր խաչեղբայր տիրացուի հետ երկար ժամանակ զրկանաւորուած մնացել էին:

Հարսնութեան քօղը կրկին ծածկեցին Մանուշակի երեսին: Ներսէսն ինքը՝ ձեռք ձեռքի տուեց նրանց և տէրտէրն աղօթքը կարդաց:

— Հիմի ես գիտեմ, որ իմ օրերս մօտեցել են, համբուրելով վարդին ու Մանուշակին, ասաց պառաւ Սանդուխտը:

Երեք օր երեք զիշեր տէր Յարութիւնենց տանը մեծ հարսանիք էր:

Հարսանիքը վերջացաւ ուրբաթ երեկոյին: Շաբաթ առաւօտ մեր տիրացուն Գէորգ խալճից մի նամակ ստացած՝ Եջմիածին գնաց: Լոյս կիւրակէ Գալուստ եպիսկոպոսը սարկաւազներ էր ձեռնադրում: Ընտրուածները յառաջ վեց էին, իսկ այժմ եօթն են: Եօթներորդը Ներսէսն էր:

Եթէ հետաքրքիր ընթերցողը ցանկանայ հետեւիլ մեր սարկաւազի կենսագրութեանը, կը գտնի նրան 1857 թուին, մի չարագուշակ առաւօտ՝ փետրվար ամսի 13ին՝ թիֆլիզում վախճանած:

Իսկ եթէ այժմ կամենաս այցելել նրա սուրբ գերեզմանին, արի՛ ինձ հետ մտնենք Եջմիածինի պարիսպը:

Վանքի արևմտեան պատի մօտ, զանգակատան հարաւային կողմը մի մարմարեայ տապանաքար է ձգած: Կարդա՛ նրա վրայի արձանագրութիւնը. «ՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԿԱՌՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՍԷՍ Ե՝ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ»:

Ահա մեր սիրահար տիրացուն, մեր վիպասանութեան զլիսաւոր հերոսներից մէկը:

Աշտարակու Շահազիզենց կամ Թորոսենց գերեզմաններ կոչուած հանգստարանումն այսօր էլ ձգուած են միմեանց մօտ երկու ձիաքար գերեզմաններ: Տապանագրերը ցոյց են տալիս այս նուիրական նըշխարների տէրերին:

Առաջինն է. «Այս է տապան բազմաշխատ Գէորգ խալճիին, որ է որդի Յովհաննէսին, բայց ոչ ծնաւ որ»

դիւ և որդուց կարգ տ վախճանեցաւ. թիւ հայոց Ռ. Ս.
Թ. Գ.» որ Քրիստոսի թուականովը լինում է 1804:

Երկրորդ տապանադիրն է. «Այս է տապան Խորիշանին,
որ է կենակից Գէորգ խալճին և է զուստը Ազարիային
զառնեցւոյ Պռօշեանց. [Թիւ Հայոց Ռ. Մ. Ծ. Ա.]» (1802)

Ա. Բաբայան, որ ինչքան պտուտեցի, չգտայ Աշտարակու գերեզմանատներումը Վարդիս, Մանուշակիս և պառաւ Սանդուխտ տատիս համար յիշատակութիւն:

ԳԵՐՃ ԳՌՕՇԵԱՆՑ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

...— Ո՛հ, պինդ ամբաստան
Ազդութեան կապը, սրտով միացիր
Մեր սուրբ, թանկագին հայրենիքի հետ.
Նրա մէջ հաստատուած են քո զօրութեան
Պինդ արմատները: Նորանից հեռու,
Օտար աշխարհում կը լինիս մենակ
Եւ անօգնական ինչպէս թոյլ եղէք,
Որին կը կոտորէ ամեն փոթորիկը:

ՇԻՆԷՐ

Գաղթականութիւնը նոր երեւոյթ է մեր կեանքի մէջ. նա ծնունդ առաւ շատ հին ժամանակներում և հետեանք է այն քաղաքական փոթորիկների որոնց ասպարէզը եղել է ասիական աշխարհը ընդհանրապէս և Հայոց երկիրը մասնաւորապէս: Հետզհետէ զօրանալով ու զարդանալով, գաղթականութիւնը, իբրեւ մի անհրաժեշտ չարիք, անընդհատ աւելցւում է մեր հայրենիքում: Ներկայումս իսկ, մի կողմ թողնելով այն տեղափոխուելու տրամադրութիւնը որ երեւում է հայ ժողովրդի մէջ՝ իբրեւ հետեանք վերջին պատերազմի, նկատում ենք որ ամենայն տարի հազարաւոր աշխատող բազուկների, ոչինչ ելք չունենալով, թաղում են իրանց հայրենիքը և դիմում են օտար աշխարհներ դառնալու աշխատանքով իրանց օրական ապրուստը ձարելու համար: Պանդխտութիւնը հայի համար մի սովորական բան է դարձել:

Թուրքիայի հայ մամուլը անսնելով որ Հայաստանը ամէն օր զրկւում է իւր առողջ ու պիտանի ոյժերից, մի քանի անգամ արծարծեց գաղթականութեան խնդիրը, բայց անյաջող կերպով: Փոխանակ հեռագծուելու այն քաղաքական և տնտեսական հանգամանքները որոնցից բխում են այդ շարունակ տարագրութիւնները, փոխանակ արմատական միջոցներ առաջարկելու աղբային ներկայացուցիչների ժողովին՝ որ ահա արդէն քառորդ դարուց աւելի շարունակում է իւր գղութիւնը, և սակայն շատ թոյլ փորձեր է արել այդ մեծ

չարիքի առաջն առնելու, մանուկը իւր կողմից բաւականացաւ Հայաստանի բնիկ ժողովրդի ազգասիրական զգացման վրայ ներգործելով, ջերմ յորդորներ կարգաւորել նորա զլխին, որ ինչ որ էլ պատահի՝ նա շարունակէ պինդ մնալ իւր հայրենի հողի վրայ: Հայը հեգնական ժպիտով կարգաց այդ պատռնական յորդորները, որ հեռուից գալիս էին նորա ականջին, և պանդխտութիւնը առաջուան պէս շարունակուեցաւ: Այսօր այդ շարունակ կրկնուող տարազրութիւնները այնպիսի վտանգաւոր կերպարանք ստացան, որ եթէ ազգի մտածող դասը պէտք եղած ուշադրութիւնը չդարձնէ այս կենսական խնդրի վրայ, Հայաստանը շուտով հայ բնակիչների մեծամասնութիւնից զուրկ կը մնայ:

Յոյց տալ թէ ինչ հարուստ տարրերից կազմուեցաւ հայ ազգը, որ իւր ծաղկեալ օրերում 15-20 միլիոնի էր հասնում, թէ երբ և ինչ հանգամանքներից ստիպուած գաղթեց նա իւր սեպհական երկրից, և թէ ինչպէս օտար երկրներում, կեանքի և ստացուածքի ապահովութիւն գտնելուց յետոյ, կլեմայի փոփոխութեան և հասարակական ու անտեսական պայմանների պատճառով հեռոջհեռէ նուազեցաւ, տեղ տեղ նաև բոլորովին սպառուեցաւ, աւելի մեծ քանակութեամբ քան ժողովրդի այն մասը որ թէև յիշեալ ապահովութիւնից զուրկ՝ բայց հայրենի հողը հետ կապուած մնաց, այնպէս որ ընդհանուր հայ ազգի թիւը այսօր չորս ու կէս միլիոնի է իջել, — այս է ահա ներկայ յօդուածի նպատակը: Ընթերցողը չպիտի սպասէ հաստատուն ու վերջնական կզեկացուցութիւններ գտնել մեր խօսքերի մէջ այս կարևոր և ընդարձակ խնդրի վրայ: Վորա համար հարկաւոր էր մշակուած ազգային պատմութիւն կամ զոնեա ճիշդ թուանշանների վրայ հիմնուած տեղեկութիւններ ունենալ: հարկաւոր էր իմանալ թէ այլեայլ ժամանակներում և երկրներում տեղափոխուող հայերի թիւը որքան է եղել սկզբում և որքան է այսօր, ինչ հասարակական և անտեսական պայմանների են ենթարկուել և այլն, և մենք այդ տեղեկութիւնները չունինք: Մենք կ'աշխատինք գտնեա ուրիշ ազգերից առած օրինակներով ներկայացնել գաղթականութեան կորստական հետևանքները ոչ միայն ազգութեան՝ այլ նոյն իսկ մարդկութեան վերաբերութեամբ: Ընթերցողը պարզ տեսնում է որ այս խնդիրը շատ բարդ ու բազմակողմանի է. այժմեան արեւմտեան գիտութիւնն անգամ դեռ իւր վերջին խօսքը չէ ասել գաղթականութեան բազմաոտեսակ պատճառների

մասին: Հայաստանի զաղթականութեան գլխաւոր պատճառները յիշելուց յետոյ, մենք ցոյց կրտանք կլեմայի փոփոխութեան զօրաւոր ազդեցութիւնը տեղափոխուող ժողովրդների վրայ: Առ այժմ ստիպուած ենք այսքանով բաւականանալ, յուսալով որ ապագայում միջոց կ'ունենանք մի քանի անգամ դառնալ այս խնդրին:

Հայ պատմութեան դուռը, ինչպէս յայտնի է, բացվում է մի զաղթականութեամբ: Միջադէպից դէպի Արարատեան երկիրը, այն մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ որ պատմութեան մէջ ծանօթ է լեզուների խառնակութիւն և մարդկանց ցրվումն անունով, քսանհինգ դար Քրիստոսից առաջ: Ազգային հին աւանդութիւնը վկայում է որ նորեկ զաղթականները առաջին անգամ ոտք դնելով Վանայ լճի հիւսիսային արևելեան կողմը, Նփրատի ու Տիգրիսի աղբիւրների մօտ, կամաց կամաց աճում ու տարածվում են Արարատ լեռան շուրջը, այստեղ ու այնտեղ պատահող բնիկներին քաղցրութեամբ կամ զօրութեամբ նուաճելով և իրանց իշխանութեանը հնազանդեցնելով:

Այսպէսով հայկական ազդութիւնը իւր կազմութեան առաջին քայլում արդէն օտար տարրեր է ընդունում իւր մէջ, սեմեան և ուրիշ ցեղերից, որոնք ժամանակ անցնելուց յետոյ իրանց ինքնուրոյնութիւնը կորցնում, տիրապետող ցեղի հետ ձուլվում են՝ անտարակոյս իրանց ազդեցութեան հետքերը թողնելով այս վերջինի լեզուի ու սովորութիւնների վրայ: Այնուհետև ազգային ամենահին յիշատակարանի վկայութեամբ՝ մեր նախահօր սերունդը երկար դարեր ապրեցաւ հովուական ու երկարագործական խաղաղ կեանքով, հարաւից հետզհետէ դէպի հիւսիս տարածուելով և իւր բնակութեան համար ընտրելով բնութիւնից ամրացած տեղերը՝ լեռների ստորոտները և արօտասեղաններով լի ու բերրի տեղերը՝ զետերի և ծովակների ափերում: Այս բնական աշխարհակալութեան մէջ նահապետների ազգահամարի ու ծննդեան կարգի հետ ձեռք ձեռքի տուած գնում էր Հայաստանի հին երկրագրութիւնը: Գաղթականութեան մէջ հետեւեալ կարգ ու կանոն էր պահպանւում. երբ մի ցեղ բազմանում էր, անդրանիկ որդուն էին անցնում հօր իրաւունքները և բնակութիւնը, իսկ միւս որդիքը, որանց հետ շատ անգամ և հայրը, զաղթում էին ուրիշ տեղեր: Այսպէս անդալի կերպով տարածվում ու բաժանւում

վում էին միմեանցից: Բայց այս տարածման ժամանակ էլ Հայկի սերունդը, ինչպէս երևում է, մէկ ընդհանուր նահապետի իրաւունքներն էր ձանաչում, թէպէտև իւրաքանչիւր տոհմ առանձին ցեղապետի անմիջական իշխանութեան տակ էր գտնվում:

Ահա այսպէս է ներկայացնում մեզ մեր պատմութեան սկզբնաւորութիւնը ազգային աւանդութիւնը: Հայերը երկար ժամանակ, մինչև Արամի օրերը, ապրեցան նահապետական պարզ ու խաղաղ կեանքով, իրանց հօտերը արածեցնելով: Հայաստանի ձոխ արօտատեղիներում և նորա արգաւանդ դաշտերը մշակելով: Հեռու էին նոցանից ամէն տեսակ աշխարհակալութեան ձգտումներ՝ բառի բուն նշանակութեամբ, որովհետև իրանց ընտրած հայրենիքը հարուստ էր ամէն տեսակ բնական բարիքներով. հարկ էր միայն որոնել ու գտնել նոցա: Եւ ահա Հայկի յաջորդները այս ներքին աշխարհակալութեամբ ապրեցան:

Թէև այս ենթադրութիւնը հիմնուելով ազգային աւանդութիւնների վրայ՝ կատարելապէս հաստատութիւն է գտնում մեր նախնական պատմութեան ընթացքի մէջ, սակայն օտարական վկայութեամբ հայերը շատ վաղ ժամանակներում արդէն իրանց երկրի սահմաններից դուրս են գալիս, կամ բնակիչների աճելու պատճառով, կամ կողոպուտ առնելու ցանկութեամբ: «Հայերը, ասում է Աղէքսանդր Բաղմովէպը, Փիւնիկեցոց վրայ մի արշաւանք անելով և նոցա վրայ մի յաղթութիւն տանելով՝ Աբրահամի քնորդուն գերի տարան:» Մենք գիտենք որ Աբրահամ նահապետը նոր թուականից երկու հազար տարի առաջ էր ապրում, և որպէս զի հայերը կարող լինէին արշաւել Փիւնիկեցոց վրայ, որոնք ծովային զօրութիւն ունէին և զօրաւոր ու ծաղկած ազգ էին, պէտք է որ բաւական առաջ գնացած լինէին քաղաքակրթութեան մէջ: Բայց մեզ համա այս խնդիրը ուրիշ կողմից էլ ուշադրութեան արժանի է: Աղէքսանդր Բաղմովէպի վկայութիւնից երևում է որ հայ ազգութեան հիմք դրուելուց հինգ հարիւր տարի յետոյ օտար տարրեր են սկսում մտնել նորա մէջ. Արարատեան երկրի բնիկները կուլ գնալուց յետոյ՝ փիւնիկեան գերիները դուցէ առաջինն եղան այն եկամուտ ցեղերի մէջ որ նպաստեցին մեր ազգութիւնը ստուարացնելու:

Սակայն մեր տոհմային պատմագրութիւնը ցոյց է տալիս որ հայերը իսկապէս Արամի օրերից սկսում են զբաղմանալ և ընդ գեր-

կիրն»¹⁾ և կարգաւորեալ պետութիւն կազմել: Այս հայրենասէր ու քաջ իշխանը երկրի ներքին զօրութիւնները կենտրոնացնելով ոչ միայն իւր ազդը ազատում է դրացի ժողովրդների ասպատակութիւններից, այլ և Հայաստանի սկզբնական սահմանները ընդարձակում է: արեւմտեան կողմում նա դրաւում է Եփրատի և Ալիւսի մէջ եղած երկիրը, որ յետոյ Վապադովկիա կոչուեցաւ. հարաւային կողմում տիրում է Միջագետքի և Մելիտինէի մի մասին, որ յետոյ Փոքր Հայք կոչուեցաւ. հիւսիսային կողմից նա իշխում է մինչև Կոստանքի լիւս արեւելեան կողմից մինչև Ասսակից ծովը ձգուող տարածութեան վրայ, ինչպէս նաև Ատրպատականի մի մասի վրայ: Այն մի քանի խօսքերից որ պատմութիւնը ժլատութեամբ ասում է Արամի վրայ, երևում է որ այս աշխարհակալը իւր տիրապետած երկրներին՝ ինչպէս և մեր բուն հայրենիքի ամացի տեղերը դաղթական ժողովրդներով էր բնակեցնում, որոնց աշխատեց իւր ազդի հետ ձուլել, թողնել տալով նոցա իրանց սովորութիւնները և հայերէն լեզուի հետ հայոց սովորութիւնները տարածելով նոցա մէջ: Արդեօք այս ժամանակներին չէն վերաբերում Քրիւզիայի և Թրակիայի մեծ դաղթականութիւնները, որոնց մասին վկայում են նախնի մատենագիրները և որ մեր գիտնականները յամառութեամբ մերժում են իբրև ստոյգ ընդունել: Արդարև Հերոդոտոսը հայերին փոխդական դաղթականութիւնից առաջ եկած է համարում. իսկ Ստրաբոնը և նորանից յետոյ Յուստինոսը հաւատացնում են թէ Արմէնոս անունով Թեսաղացին, Յանոնի զօրավարներից, Հայաստանը նուաճեց և իւր անունը տուեց այս երկրին: Որքան և քիչ ստուգութիւն ունենան յոյն մատենագիրների խօսքերը, որոնք հայերին եւրոպական ծագումն են անպիս, այս գոնեա յայտնի է որ մեր նախնիքը ուրիշ անունների հետ իրանց ասքանագեան էլ են կոչում, հանգամանք որ իրաւունք է տալիս ենթադրել թէ հայերը մի անասկ ազգակցութիւն պիտի ունեցած լինէին Ասքանագների հետ, որոնք Քրիւզիայի նախնական բնակիչներն էին: Միւս կողմից, ընթերցողը թիւ համեմատէ ազգային աւանդութեան Արամի վրայ պատմածները Արմենոս Թեսաղացու վրայ պատմուած արշաւանքի հետ, և գուցէ անհնարին համարի ընդունել որ այս երկու առասպելական անձնաւորութիւնները մի և նոյնը լինին, և թէ հետեւապէս հայ ազգը, նոր հետազօտութիւնների համաձայն, կէս ասիական և կէս եւրոպական ծագում ունի:

¹⁾ Խոր. Գիւրք Ա. Գլ. ԺԲ:

Արամից յետոյ, Հայկազանց ժամանակ, ամենամեծ գաղթականութիւնը որ բերուեցաւ Հայաստան Մարաց գերիներն էին (քրդերի նախնիքը), որոնց Տիգրան Երուանդեանը բնակեցրեց Մասիս լեւան շըրջակայքում: Այս գաղթականութիւնը ժամանակ անցնելուց յետոյ այնքան աճեցաւ ու զօրացաւ որ նորա դաստակերաններն ու ականները ձգվում էին Երասխի երկու ափերի վրայ. Տամբատ, Խրամ, Ջուղա, Խոշակունիք և այլն: Թէ ինչ քաղաքական նշանակութիւն էր ստացել մեր երկրում Մարաց գաղթականութիւնը, այդ երևում է նորանից որ Արշակունեաց օրով Մուրացան Տէրը (Մարաց նախարարութեան գլուխը) թագաւորից յետոյ երկրորդական զահն ունէր, և այդ պատուի մէջ մնացին նոքա մինչև Արտաշէս Բ:

Արշակունեաց ժամանակ Հայաստանը բազմաթիւ գաղթականութիւններ բնակեցրեց իւր մէջ՝ մասամբ կամաւորապէս եկած, մասամբ էլ՝ ստիպմամբ բերուած: Եւ նախ իրանք Արշակունիք, իբրև Լեկամուսցի, ինամութիւն անելով Հայոց հետ, պարթևական արիւնը խառնեցին հայկական արեան հետ: Յայտնի է որ այս քաղաքաւոր խառնուրդը բազմաթիւ ականաւոր անձինք տուեց մեզ, որոնք իրանց մեծազորութիւններով յաւիտեան պիտի վայելէին հայ ազգի երախտագիրութիւնը: Առաջին գաղթականութիւնը որ մուտ գտաւ մեր երկրում Արշակունեաց օրով հնդկացիք էին: Գեմետը և Գիսանէ հնդիկ իշխանները, դաւաճանութիւն կազմելով իրանց բնիկ թագաւորի դէմ և իրանց նպատակին չհասնելով, ստիպուեցան ձկեանքերը ազատելու համար անով տեղով թողնել հայրենի երկիրը, և ապաւինեցան Հայաստան, ուր Վաղարշակ թագաւորը շնորհեց նոցա Տարօն գաւառի իշխանութիւնը: Հնդկական գաղթականութիւնը հետզհետէ բազմացաւ և բռնեց յիշեալ գաւառի նշանաւոր մասը՝ երկար ժամանակ պահպանելով իւր ազգային ինքնուրոյնութիւնը, իւր կրօնը, իւր լեզուն, իւր սովորութիւնները և մինչև իւր մորթի սև գոյնը, որ յայտնի ապացոյց է նոցա հայոց հետ ինամութիւն չանկրճն դնելու մինչև քրիստոնէութեան չորրորդ դարը: Մորա ապացոյց կարող է լինել այն կատաղի պատերազմը որ Տարօնի հնդիկները տուին Լուսաւորչի և հայ իշխանների դէմ, ուր եօթը հազար մարդ հաւաքուել էին քուրմերի դրօշակների տակ իրանց ազգային կրօնի և սովորութիւնների պաշտպանութեան համար:

Վաղարշակի յաջորդ Արշակ Ա-ի օրով մի ուրիշ նշանաւոր գաղթականութիւն եկաւ մեր երկիրը: Կովկասեան լեռներում բնա-

կող ժողովրդների մէջ, խռովութիւն ընկնելով՝ Բուլղարների մի բազմութիւն եկան Հայաստան և իրանց բնակութիւնը հաստատեցին նախ Կողեց ներքեւ՝ արգունանդ և հայալից տեղերում. բայց յետոյ, յոյսնի չէ թէ երբ և ինչ պատճառով, փոխադրուեցան Վերին Բասեան զաւառը, որ այնուհետեւ նոցա Վունդ առաջնորդի առնունք իւր վրայ ընդունելով՝ կոչուեցաւ Վանանդ: Բուլղարները իրանց անձնական քաջութեամբ վայրենի և աւազակասէր բնաւորութիւն ունէին, և այս ցեղական յատկութիւնները երկար ժամանակ պահպանեցին: Քրիստոնէութիւնը մեղմնացրեց նոցա բարքը և հայ ազգութեան հետ ձուլելով՝ բազմութիւն քրիստոնեայ նահատակներ առանջացրեց նոցանից: Վունդի սերունդը նախարարութեան պատուին էլ արժանացաւ, իսկ Բաղրատունեաց Թաղաւորութեան վերջին ժամանակները մինչև անդամ առանձին իշխանութիւն կազմեց Վանանդայ կամ Կարուց (Ղարսի) Թաղաւորութիւն անունով:

Սոցանից շատ աւելի նշանաւոր եղաւ եբրայական դաղթականութիւնը, որ Տիգրան Բի Թաղաւորութեան ժամանակ երկու անգամ բերուեցաւ մեր երկիրը: Հրէական տարրը վաղուց արդէն մտել էր հայ ազգի մէջ: Դեռ Հայկազանց ժամանակ, Պարոյրի որդին Հրաչեան Նարեկազունստորից պարգև էր ստացել Շամբաթ անունով երայեցի իշխանին, որից, ինչպէս յայտնի է, սերուեցաւ Բաղրատունեաց երեւելի նախարարութիւնը, ինչպէս որ Պարոյրի հօր Սկայորդուօրով Հայաստան ապաւինած Աղբամէէք և Սանասար ասորեստանցի արքայազուններից սերուեցան Արծրունեաց ու Կնունեանց նախարարութիւնները և Սիմ լերան քաջ ու յաղթանդամ բնակիչները (Սասունցիք): Այնուհետեւ հրէաները հեռագհտեւ աւելացան մեր երկրում և իրանց բազմութեամբ միւս բոլոր եկամուտ ժողովրդներից գերազանց գննուեցան: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս որ Տիգրան Արշակունին Պաղեստինի արշաւանքից յետ դառնալիս՝ բազմութիւն եբրայեցի գերիներ է բերում, որոնց բնակեցնում է Արարատեան նահանգում և մասնաւորապէս Վարդգէսի աւանի (Վաղարշապատ) և Արմաւիր քաղաքի մէջ. այս վերջինները ժամանակ անցնելուց յետոյ տեղափոխուեցան նախ Կրուանդաշատ և ապա Արտաշէս Բի ժամանակ՝ Արտաշատ: Երկրորդ անգամ Տիգրանի սպարապետ Բարդախիւրան Ռշտունին եբրայական մեծ գերութիւն է բերում Մարիսա քաղաքից և Թաղաւորի հրամանով բնակեցնում է Վան քաղաքում: Աչքի առաջ ունենալով հրէական ցեղի բազմաճնութիւնը, կարելի է գուշակել

Թէ որպիսի արագութեամբ պիտի աճէր յիշեալ զաղթականութիւնը, որ ամէն տեսակ յարմարութիւններ էր գտնուած մեր երկրում Թէ կլիմայի և Թէ ուրիշ պայմանների կողմից: Փ. Բիւզանդացին հաշվում է Թէ Գ. դարում Շապուհ Բ-ի հրամանով Հայաստանի զանազան քաղաքներից եօթանասուն մէկ հազար տուն հրէայ գերի տարուեցաւ Պարսկաստան: ՍԹէ ընդունինք Թէ իւրաքանչիւր դար դաստան միջին Թուով վեց անգամից էր բազմանում, կը ստանանք չորս հարիւր քսանվեց հազար պատկառելի Թիւր. որքան ուրեմն պէտք է լինէր հայ հրէաների ընդհանուր Թիւր, եթէ պարսիկները միանգամից մօտ կէս միլիոն հրէայ խեղին մեղանկից:

Արշակունի Թագաւորների մէջ ոչ ոք Արտաշէս Բ-ի նման հոգ չտարաւ ինչպէս երկրագործութիւնը և արուեստները ծաղկեցնելու, այսպէս և երկրի անբնակ տեղերը բնակեցնելով լցնելու: Մ. Խորենացին այս մեծ Թագաւորի համար ասում է Թէ՝ «հրամայեց զսահման գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց՝ եկամուտ բազում ածելով յազգս և բնակեցուցանելով ի լերինս ի հովիտս և ի դաշտս¹⁾»: Բացի այս կամաւոր զաղթականներից, որոնց ինչ ազգերից լինելը և ինչ առիթով մեր երկիր դառն յայտնի է, քաղաքական հանգամանքները նպաստեցին Արտաշէսին մեր երկիրը բազմամարդացնելու պատերազմական դերին: Այսպէս Ալանաց երկրում, ուր Թագաւորում էր Արտաշէսի աներորդին, խռովութիւն ծագելով, Սմբատ Բագրատունին ուղարկում է այնտեղ ապստամբութիւնը զսպելու համար: Հայոց սպարապետը յաջողութեամբ վերադառնում է իւր արշաւանքից՝ բազմութիւն գերիներ բերելով Արտաշատ, որոնց Թագաւորի հրամանով բնակեցնում է Մասիսի հիւսիսային արևելեան կողմը՝ Շաւարշան գաւառում, որ այնուհետեւ Արտաշ անունն է կրում, այն երկրի անունով որից բերուել էին յիշեալ գերիները: Մի ուրիշ գէտք սր առիթ առնեց Արտաշէսին զաղթականութեան պործը առաջ տանելու, Կասպից երկրի Ժողովրդների մէջ ծագած ապստամբութիւնն ևզաւ, որտեղից Սմբատ Բագրատունին արտադեան գերիներից աւելի մեծ բազմութիւն բերեց և բնակեցրեց Տմորիս գաւառում:

Այս և ուրիշ մեծ ու փոքր զաղթականութիւնները, որոնցից

¹⁾ Խոր. Գիրք Բ. զ. Ծգ.

վերջինն եղաւ Մամիկոնեան տան ցեղապետի զայլուստը Չինաստանից Տրդատ [Թագաւորի օրով], հեթանոսութեան դարերում ինքնակամ կամ ստիպմամբ եկան մեր երկիրը և հետզհետէ խառնուեցան ու ձուլուեցան հայ ազգի հետ՝ զանազան տարրեր մտցնելով սորա մէջ. Պարթև - արշակունիքը բերին մեզ մէկ կողմից իրանց աշխարհաշինութիւնը և քաղաքակրթական ձգտումները, և միւս կողմից իրանց անհաստատ ու փոփոխամիտ բնաւորութիւնը, հրէաները իրանց խնայողութիւնը և սովորութիւնը, միանգամայն և մի անասելի զգուանք դէպի պատերազմը և փոթորկալի կեանքը, Մամիկոնեանք - իրանց անձուիրութիւնը, Արծրունիք - իրանց եասիրութիւնը և այլն: Ուշադրութեան արժանին այն է որ քրիստոնէութիւնը համարեա բոլոր այս եկամուտ ցեղերի ազգային ինքնուրոյնութիւնը կորցրած և հայ ազգի հետ ձուլուած է զտնում: Տարակոյս չկայ որ այս երևոյթը մեկնվում է զխաւորապէս հայկական տարրի զօրութեամբ, որ իբրև տիրապետող տարր անհերքելի առաւելութիւններ ունէր, նա կապում էր բնակիչների մեծամասնութիւնը, ունէր իւր լեզուն, իւր կրօնը, իւր ազգային սովորութիւնները, որոնք դարերով սրբազործուած, երկրի մէջ հաստատուն արմատներ էին դրած. ուրեմն եկամուտ ցեղերը կամայ ահամայ պիտի ենթարկուէին նորա ազդեցութեանը և վաղ թէ ուշ միախառնուէին նորա հետ: Բայց բացի սորանից, մի ուրիշ նշանաւոր հանգամանք էլ նպաստեց օտար ցեղերին անզգալի կերպով հայանալու, որ աւելորդ չի լինել այստեղ յիշել: Յայտնի է որ հին ազգերի մէջ, ցեղերի կազմակերպութիւնից և հաստատութիւնից յետոյ, կամաւոր տեղափոխութիւնները շատ հազիւ էին պատահում. երկիրը դեռ այնքան սակաւամարդ էր որ անտեսական հանգամանքները և զխաւորապէս հոգի սակաւութիւնը չէր կարող նոր ժամանակների պէս զաղթականութիւնների առիթ տալ: Միայն լեռնոտ և անբերրի երկրների բնակիչները, սպրուստ ճարեղու համար, յաճախ բազմութեամբ ասպատակում էին դաշտային և արգաւանդ երկրները, և իրանց կողոպուտն անելուց յետոյ վերաբաւում էին իրանց սարերը, կամ երբեմն նաև միանում, խառնվում էին տեղական ժողովրդի հետ: Այսպէս մեր հին պատմութեան մէջ շատ անգամ յիշատակվում են կովկասեան ժողովրդների ասպատակութիւնները Հայաստան, որոնցից մինն էր Բուլղար ցեղը, որ իւր վերջնական բնակութիւնը հաստատեց Վանանդում: Աւելի սովորական էր ժողովրդների տեղափոխութեան երկրորդ ձևը, բռնի զաղթականութիւնը,

որ պատերազմների և աշխարհակալութիւնների հետեանք էր։ Այս պատերազմական գերիներին իրանց զիրկն ընդունելով, իշխող ազգերը ոչ միայն իբրեւ ստրուկների վրայ էին նայում նոցա վրայ և ամենաստոր պարասլուծներով ծանրութեանում էին նոցա, այլ և արհամարհում, խորշում էին նոցանից։ Բաւական չէ որ արժանի չէին համարում ոչինչ սեպհականել նոցանից՝ իբրեւ ստոր հաւններից որ ոչինչ լաւ բան չեն կարող ունենալ, այլ նաեւ հալածում էին նոցա կրօնը, բռնանում օտարութիւնների վրայ, ստիպելով նոցա միանգամայն հրաժարուիլ իրանց ազգային սեպհականութիւններից և տեղական վարք ու բարքն ընդունել։ Այս վարմունքը փոխանակ ցանկացած նպատակին հասցնելու, մի անասելի ատելութիւն էր յարուցանում նորեկ ժողովուրդների սրտում դէպի տիրապետող տարրը և յորդորում էր նոցա աւելի յամառութեամբ պահպանելու իրանց ազգային ինքնուրոյնութիւնը։ Այդպէս չէր Հայաստանում։ Այնպէս ժողովուրդները մեզանում կատարեալ ազատութիւն էին վայելում իրանց կրօնական պաշտամունքի, իրանց լեզուի և ազգային սովորութիւնների մէջ, և այս թողտուութեան բնական հետեանքն եղաւ հայկական և օտար ցեղերի փոխադարձ ազդեցութիւնը միմեանց վրայ, ազդեցութիւն՝ որի մէջ յաղթութիւնը վերջիվերջոյ հարկաւ առաջինի կողմը պիտի մնար՝ թէեւ ոչ առանց մեծամեծ գեջողութիւնների։ Մեր առաջ բերած կարծիքը լոկ ենթադրութիւն չէ, այլ զուտ ճշմարտութիւն՝ որ հաստատուած է պատմական իրողութիւններով։ Յայտնի է որ Հայոց երկիրը շատ հին ժամանակներում զանազան կրօնական կարծիքներ է ընդունել իւր մէջ, և այս ընդհանուր հոսանքի առաջ բուն հայկական կրօնը՝ որ դեռ կատարելապէս չէր կազմակերպուել, տեղի տուեց օտարական վարդապետութիւններին, որոնք նշանաւոր տեղ են բռնում նորա մէջ։ Այստեղ արեւապաշտութիւնը հաստատեց իւր պաշտօնը, մոգութիւնը զրադաշտական զաղափարները տարածեց, իսկ աւելի վերջերը Յունաստանը իւր աստուածները ուղարկեց, և մինչև Հնդկաստանը կրօնական ազդեցութիւն ունեցաւ Հայաստանի վրայ։ Միակ կրօնը որի վրայ հայերը թշնամական աչքով էին նայում մոլոխական վարդապետութիւնն էր, և հրէաները մի ժամանակ հալածանքի ենթարկուեցան իրանց կրօնի և ազգային սովորութիւնների համար։ Այսպէս Արշակ Ա. թագաւորը Բագրատունեաց տան երկու իշխաններին նահատակում է կուռքերին պաշտօն չմատուցանելուն համար։ Իսկ միւս իշխանները տանջանքից ազատուե-

լու համար՝ յանձն են առնում շաբաթ օրը որս ու պատերազմ գնալ և իրանց մանուկներին անթլիատ թողնել: Տիգրան Բ Ասուդ Բաղրատունի նախարարին լեզուն կտրում է՝ կռուքերը անարգելուն համար. միւսները թէև յանձն չառին կռուքերին երկրպագութիւն տալ, բայց խողի միս ուտելով թագաւորի սիրտը շահեցին ¹⁾: Սակայն այս հալածանքները միայն Բագրատունի իշխանական տոհմի դէմ էին լինում, որ թագաւորական տան հետ մօտիկ յարաբերութիւններ ունենալով պարտաւոր էր ենթարկուիլ արքունական բոլոր կարգերին ու ծէսերին. իսկ հրէական ժողովուրդը հաւանական է թէ նոյն արածնութիւններն ունէր որ վայելում էին առհասարակ բոլոր զաղթականները: Միւս կողմից նկատվում է որ հայ կեանքի մէջ եկամուտ ժողովուրդները բնիկների հետ հաւասար քաղաքական իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ ունէին. անձնական արժանաւորութիւնը վարձատրվում էր անխտիր քաղաքական բարձր պաշտօններով, իսկ պետութեան հատուցած նշանաւոր ծառայութիւնը ամենաբարձր պատիւներին էր հասցնում: Այս կարծիքի հաստատութեան համար բաւական է յիշել Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Մամիկոնեան, Ամաստունեաց, Գնունեաց, Գնթունեաց օտարացեղ նախարարութիւնները, որոնցից ոմանք հայազն նախարարութիւններից բարձր նշանակութիւն են ունեցել մեր հին կեանքի մէջ: Այսպէս ուրեմն կրօնական թղլտութիւնը և քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւնը — ահա այն զօրաւոր պատճառները որ օտար ցեղերին նպաստեցին հետզհետէ խառնուելու և միանալու հայկական ցեղը հետ: Երբ Արշակունիք եկան Հայաստան, այդ ցեղերից շատերին հայացած դտան. իսկ այս հարստութեան ժամանակ եկած զաղթականները կամաց կամաց կորցրին իրանց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, և եթէ մի քանի անյարթութիւններ մնացին, քրիստոնէութիւնը վերացրեց նոցա իւր բարոյական մեծ ազդեցութեամբ: Նոյն իսկ եբրայական ժողովուրդը, որ յայտնի է իւր տոկունութեամբ, չկարողացաւ ընդհանուր հոսանքին դիմանալ. նոր շարժողութեան կենտրոնում՝ վաղարշապատում և Արտաշատում բնակող հրէաները հայոց հետ միասին ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, որից երևում է թէ նոքա առաջուց արդէն ազգակցութեամբ կապուած էին մեզ հետ, և միայն վանի հրէաները մնացին իրանց հրէութեան մէջ ²⁾:

¹⁾ Խոր. Գիրք Բ. Գ. Ը և ԺԳ.

²⁾ Խոր. Գիրք Գ. Գ. ԳԸ և ԼԵ.

Բայց եթէ մեր ազգութիւնը օտար տարրեր ընդունելով իւր մէջ մէկ կողմից բարգաւաճում ու բազմանում է, միւս կողմից նկատում ենք որ հայերը շատ վաղ ժամանակներից արդէն ստիպւում են աւելի կամ պակաս բազմութեամբ թողնել իրանց հայրենի երկրի սահմանները և հայրենիքի հետ երբեմն նաև ազգութիւնն էլ կորցնել: Ի հարկէ այս գաղթականութիւնները սկզբում ոչ այնքան անտեսանկան որքան քաղաքական պատճառների, պատերազմների և օտարապետ արշաւանքների հետևանք էին, հետևապէս ժողովրդի կազմի հակառակ կարող էին լինել: Այսպէս եգիպտական հին քանդակները ցոյց են տալիս հայ գերիներին Նեղոսի ափերի վրայ անտանելի աշխատութիւններով ծանրաբեռնուած. իսկ Ասորեստանի արձանագրութիւնների վկայութեամբ՝ Թազըլթ-Փաղարսար Գ, տաներորդ դարում, երկու անգամ արշաւում է Հայոց երկիրը և բնակիչների մէկ մասը իւր տէրութեան ներսերը փոխադրում: Տարաւոյս չկայ որ Ասորեստանի առաջին միապետութեան ժամանակ էլ, ինչպէս և Պարսկաստանի Աքեմենաց օրով, հայերը բռնի խլուեցան իրանց երկրից և օտար երկրներ տարուեցան:

Սակայն սոհմային և օտարական մատենագրների վկայութիւնից երևում է որ հայերը այդ հին ժամանակներումն էլ, բնակիչների աճելուց կամ ուրիշ պատճառներից զրդուած, կամուր դաղթականութիւններ են յանձն առնում՝ զխաւորապէս դէպի հիւսիս տարածուելով: Մ. Խորենացին յայտնի ակնարկում է թէ Գեղամի որդու Սիսակ նահապետի սերունդները ամբողջ Սիւնեաց նահանգը բռնելով, այդ ցեղի մի մասը ժամանակ ացնելուց յետոյ տեղափոխուեցաւ Կուր գետի միւս ափի վրայ և այնտեղ առանձին ազգութիւն կազմեց, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Աղուանից ազգ անունով ¹⁾: Գարձեալ օտարազգի մատենագրների վկայութիւնից երևում է որ հայ գաղթականները շատ վաղ ժամանակներում բռնում են Կողքիսացոյց աշխարհի մի մասը, Խաղտիքը, և մինչև անգամ իրանց անունը տալիս են նոյն գաւառին. Քսենոֆոնը և Պլինիոսը յիշեալ գաւառը Արմէն օքալի վրէն անունով ²⁾: Վերջապէս Սալուստիոսը, Յուլիոս Բուրթի պատմութեան մէջ, յիշում է թէ պարսիկները մեղացի-

¹⁾ Խոր. Գիրք Ա. գլ. Ը և ԺԲ:

²⁾ Ինճիճեան, Հնախօսութիւն Հայաստանեայց, Հատոր Ա. եր. 327:

ները և հայերը, որոնք ուրիշ ազգերի հետ յունաց առասպելական զիւցազնի՝ Հերակլէսի մեծ բանակն էին կազմում, իրանց զօրավարի մահից յետոյ նաւերով արշաւում են Աթրիկա և նոյն երկրի մի քանի ծովեզերեայ տեղերը զրաւում են ¹⁾։

Վերոյիշեալ վիթլութիւնները ցոյց են տալիս որ հայ ժողովուրդը նախնական դարերում ստիպուած է եղել երբեմնակի հեռանալ իւր երկրից, կամ նաև կամաւորապէս զաղթել և իւր բնակութիւնը օտար երկրներում հաստատել է, որ շատ բնական է մի ազգի համար որ առւտրական սերտ յարաբերութիւններ ունէր նոյն ժամանակների ծանօթ ազգերի հետ։ Սակայն այս մասնաւոր զաղթականութիւնները չէին կարող մի էական վեհա բերել մեր երկրի ազգաբնակչութեանը, որովհետև Հայաստանից բաժանուող ժողովուրդի տեղ աւելորդով բռնում էին զանազան եկամուտ ժողովուրդները։ Բուն զաղթականութիւնը որ հայ ազգութեան նուազելուն ու սպառուելուն պատճառ եղաւ՝ սկսաւ քրիստոնէութիւնից և տեւց մինչև նորագոյն ժամանակները, մասամբ դեռ այսօր էլ շարունակւում է։ Հայ դիւնաւականներից մէկը, հանգուցեալ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը, այս խնդրի վրայ հետևեալ դիտողութիւնն է անում. «Ջարմանալի և ուշադրութեան արժանի բան, ասում է նա. քանի որ հայերը բազմաստուածեան են լինում, իրանց ծննդական երկրի վրայ կապուած են մնում. ոչ ուրիշ երկիր են զաղթում և ոչ իրանց հայրենիքից դուրս են գնում։ Ընդհակառակն, Հայաստանը իւր մէջ անթիւ հրէայ, քանանացի, ասորեստանցի, հնդկաստանցի, չինացի, սկիւթացի, եգիպտացի, սագաստանցի և ուրիշ զաղթականներ է ընդունում։ Հայր թէև վաճառականութեան հետ է լինում, սակայն պինտ մնում է իւր հայրենի հողի վրայ։ Խալ երբ քրիստոնէութիւնը մտնում ու հաստատւում է Հայոց երկրում, նորա բնակիչների բարոյական վիճակը զգալի կերպով յեղափոխւում է։ Հայոց ազգի մինչև այն ժամանակ ուրիշ ցեղերի դէմ ունեցած ատելութիւնը, որ ամէն անքաղաքակիրթ ազգերի բնաւորութիւնն է, անյայտանում է։ Հայր հասկանում է քրիստոնէական եղբայրութեան սկզբունքը և հեշտութեամբ աշխարհաբնակ է լինում, մոռանալով շուտով իւր հայրենի երկիրը, և աւելի տարագիր լինել է սիրում իւր հայրենիքից

¹⁾ Ինձ. Հնախօս. Ա. եր. 323.

քան թէ իւր երկրում իրան պաշտպանելը. աշխարհի բոլոր կողմերը իրան մի բնական հայրենիք են թվում, միայն թէ կարող լինի ապստորէն իւր նոր կրօնն ու հաւատը դաւանել և կեանքը պահպանել»¹⁾:

Տարակոյս չկայ որ մեծ գաղթականութեան սկիզբը գրուեցաւ մեզանում քրիստոնէութեամբ և քրիստոնէութեան պատճառով. պատմական իրողութիւնները բոլորովին հաստատում են այս ճշմարտութիւնը: Բայց ենթադրել թէ քրիստոնէութեան զաղափարը զարդացրել է հայոց մէջ համաքաղաքացիութեան ոգին և թուլացնելով նոցա հայրենասիրութիւնը յորդորել է նոցա թողնել իրանց սեպհական երկիրը, մինչ հեթանոսութեան դադերում հայ ազգը, չնայելով իւր առևտրական յարաբերութիւններին զանազան ազգերի հետ, ատելութեան աչքով էր նայում միւս բոլոր ցեղերի վրայ և այս պատճառով բնակութիւն չհաստատեց նոցա մէջ, այլ պինդ մնաց իւր հայրենի հողի վրայ, — այդ այնպիսի համարձակ կարծիք է որ հաղել թէ իւր հաստատութիւնը կարողանայ զանել պատմութեան մէջ: Արդարեւ, մենք տեսնւք որ հեթանոսութեան դարերումն էլ հայերը գաղթել են իրանց երկրից, և մեր բերած վկայութիւնները ցոյց են տալիս որ մեր կեանքի այդ անճանօթ շրջանում ուրիշ կամուրդաղթականութիւններ էլ պիտի եղած լինին, որոնց մասին հնու-թիւնը ոչինչ յիշատակութիւն չէ անում: Իսկ քրիստոնէական շրջանի ընդարձակ գաղթականութիւնները աւելի խորին պատմական պատճառներից են բղկում՝ քան ընդհանրական եղբայրսիրութեան զղացմունքից, որ իսկապէս հայրենասիրութեան զաղափարին հակադրակ չէ: Ընդհակառակն, այս վերջին զղացմունքը քրիստոնէութեան շնորհով, կարելի է տեսլ, աւելի ևս զօրացաւ հայոց մէջ, և այդ շօշուփելի կերպով երևում է Յ դարու կրօնական պատերազմների մէջ, երբ հայ ազգը առաջին անգամ ցոյց տուեց իւր բարոյական բոլոր զօրութիւնը, իբրեւ մի մարդ ոտի կանգնելով ազգութեան պաշտպանութեան համար. այդպիսի ընդհանրական ողբորութիւն, այդպիսի հերոսական ղիմադրութիւն, որքան մեղ յայտնի է, հայկական ոգին երբեք չէր ցոյց տուել հեթանոսական դարերում: Մեր կարծիքով հայոց իրանց երկրից բազմութեամբ գաղթելուն և Հայաս-

¹⁾ Շահնազարեան, Ծրագիր պատմութեան Հայաստան աշխարհի:

տանի հետզհետեւ ամայանալուն բուն պատճառը որոնելու է այն անել վիճակի մէջ, ուր մեր երկիրը ընկնում է Սասանեանց պատմական ասպարէզը երեւելոց և մանաւանդ հայոց քրիստոնէութիւնը ընկնելոց յետոյ: Երբ Արտաւան Պարսիկ—արշակունեաց վերջին շառաւիղը դահազուրկ է լինում Արտաշէր Սասանեանի ձեռքով, հայոց Խոսրով Թադաւորը մի կատաղի պատերազմ է բաց անում նոր հարստութեան հիմնադրի դէմ, որ վերջապէս յաղթուելով Հնդկաստան է փախչում, և միայն դաւաճանութեամբ կարողանում է ազատուիլ իւր զօրաւոր հակառակորդից: Խոսրով Մեծի տասնամեայ յամառ կռուի շարժաւիթը չէր կարող լինել լոկ իւր աղզակցի մահուան վրէժը, ինչպէս որ ներկայացնում է պատմութիւնը, այլ զխաւորապէս այն հանգամանքը որ հայոց Թադաւորը հասկանում էր որ նոր հարստութեան հաստատուիլը մեծ վտանգ էր սպառնում Հայաստանի քաղաքական ապահովութեանը: Խոսրովի որդին Տրդատը հռոմէական լեգէոնների օգնութեամբ ձեռք է բերում իւր հօր Թադաւորութիւնը, որ մի րոպէ Արտաշէի ձեռքն էր ընկել, և հայ ու պարսիկ ազգութիւնների վաղեմի յարաբերութիւնները աչքի առաջ ունենալով, կարելի էր սպասել որ երկու արքունիքները վերջիվերջոյ միանային միմեանց հետ հասարակաց Թշնամու (Հռոմի) դէմ դնելու համար, որ հայոց օգնելու պատուուակով ձգտում էր Պարսկաստանի զօրութիւնը խորտակել և ամբողջ Ասիային տէր դառնալ: Բայց այդ միջոցին մի յեղափոխութիւն եկաւ Հայոց աշխարհում, որ երկու ազգերի շահերը բոլորովին բաժանեց միմեանցից. այդ յեղափոխութիւնն եղաւ քրիստոնէութիւնը: Քրիստոնէութիւնը խորտակեց այն սերտ կապերը որով Հայաստանը դարեւոր ժամանակներ կապուած էր Պարսկաստանի հետ, և Հայերը առանց տատանելու իրանց աչքերը հեթանոս Արեւելքից դարձրին քրիստոնեայ Արեւմուտքի վրայ: Սկսուեցաւ մի մեծ պատերազմ Հայաստանի քրիստոնէութեան և Պարսկաստանի մոգապաշտութեան մէջ, որ մի ամբողջ դար տևեց (450-550) և որի մէջ հայերը քաջութեան հրաշքներ գործեցին: Զուր ազգը իւր սովորական միամտութեամբ օգնութեան յոյս էր դրել արեւմտեան բարեկամութեան վրայ. խարդախ Բիւզանդիոնը խաբեց նորա ակնկալութիւնները՝ ամենաճանր ճգնաժամում անօգնական թողնելով նորան: Զախջախուած ու ջլատուած Հայաստանը այնուհետեւ էլ շարունակեց կռիւը մինչև որ Մարգարէի որդիքը, Արաբիայի անապատներից դուրս գալով, տիրեցին Պարսկաստանին և մո-

զապաշտութեան անդ խաւարն հաստատեցին: Մենք չգիտենք թէ մինչև որ աստիճանը Հայաստանը կ'երաշխաւորէր իւր քաղաքական գոյութիւնը եթէ Գ. դարու սկզբում քրիստոնէութիւնը ընդունած չլինէր. այս զոնեա հաւանական է որ եթէ նոր կրօնը մի և նոյն ժամանակ և Պարսկաստանում հաստատուած լինէր, իրերը բոլորովն ուրիշ ընթացք կը ստանային: Մեծ զժբաղդութիւն եղաւ հայ ազգի համար որ չյաջողեցաւ Աւետարանի լոյսը տարածել պարսից մէջ, ինչպէս որ ստրածել էր նորան հիւսիսային փոքրիկ ազգութիւնների մէջ: Քրիստոնէութիւնը բաժանելով մէկ կողմից Հայաստանը Պարսկաստանից, և միւս կողմից Բիւզանդիոնը կրօնական վէճերի շնորհով զրկելով մեր երկիրը իւր միակ դաշնակից Վրաստանից, հայերը մենակ մնացին իրանց թշնամիների դէմ, որոնցից հետզհետէ շրջապատուելով նոքա ստիպուեցան կամ լուծեամբ տանել օտարական լուծը և միայն մի բարոյական զիմադրութիւն ցոյց տալ, կամ ուրիշ ելք չունենալով թողնել իրանց հայրենի երկիրը և աշխարհի զանազան կողմերը ցիրուցան լինել:

Հայաստանի աւերման սկիզբը դրուեցաւ հէնց Սասանեան հարստութեան առաջին թագաւորի ժամանակ և նորա ձեռքով: Խոսրովի մահից յետոյ Հայաստան արշաւելով, Արտաշիւրը նուաճում է բոլոր երկիրը և բազմաթիւ գերիներ է տանում Պարսկաստան: Արտաշիւ յաջորդները նորա ճանապարհով զնացին: Զորքորդ դարում Շապուհ Բ երկու անգամ արշաւում է մեր երկիրը և մի քանի ուրացող նախարարների ձեռնտուութեամբ, որպիսի էին Վահան Մամիկոնեան և մանաւանդ Մերուժան Արծրունին, անհնարին աղէտներ է բերում հայոց զլիսին: Վաղարշապատ, Արտաշատ, Գուին, Նախիջևան, Վան և ուրիշ բազմամարդ քաղաքները քարուքանդ են լինում, բնակիչներից այր մարդիկը անխնայ կոտորվում են, իսկ կանայքն ու մանուկները զերի են տարվում Բագտրիացոց, Պարթևաց և Արեաց աշխարհները: Արշակունեաց թագաւորութեան կործանուելուց յետոյ, հինգերորդ դարու կիսից մինչև վեցերորդի կեսը և այնուհետև էլ մինչև Խոսրովի սկզբները, Յազկերտ Բ-ի թագաւորութիւնից մինչև Խոսրով Բ, Հայոց պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է ներկայացնում եթէ ոչ կրօնի և ազգութեան նահատակների պատմութիւն, որոնք իրանք արիւնով ոռոգում են Հայաստանի դաշտերը, կամ բազմութեամբ հայրենիքից խլվում քշվում են Մագանդարան, Խորասան և ուրիշ անտանելի տեղեր բնակելու:

Մինչ այսպիսի պատուհասի մէջ էր Հայաստան աշխարհը, երկինքը մի ուրիշ, առաջինից աւելի սոսկալի պատուհաս ուղարկեց նորա վրայ Արաբիայի անապատներից: Մի գաղափար տալու համար այն նեղութիւնների մասին որ մեր երկիրը կրեց արաբական տիրապետութեան ժամանակ, բաւական է յիշել խալիֆայութեան ոստիկաններից մէկի՝ արիւնարբու Բուղայի անդթութիւնները: Մեր իշխանների անհամաձայնութեան շնորհով, Հայաստանը եօթներորդ դարու կիսին կատարեւապէս նուաճուեցաւ արաբացիներից և խալիֆայութեան հարկատու նահանգ դարձաւ: Դուին նստող արաբացի ոստիկանները, չբաւականանալով ժողովուրդից տուած ծանր հարկերով, իրանց անօրէնութիւններով անդադար փորձում էին հայ ժողովուրդի համբերութիւնը, որ մի քանի անգամ ջանք արեց խալիֆաների լուծը թօթափելու: Այսպիսի մի ապստամբութեան ժամանակ՝ հայերը ընկան Աբուսէթ ոստիկանի վրայ, սպանեցին նորան և նորա զօրքերը Հայաստանի սահմաններից դուրս քշեցին: Զայրացաւ ամլւրապետը և Բուղա անունով գաղանաբարոյ ոստիկանին բազմաթիւ զօրքով և լեազօր իշխանութեամբ ուղարկեց Հայաստան: Կատաղած զաղանի նման մտու Բուղան մեր երկիրը, և նախ իշխաններին կապելով ուղարկեց Բաղդադ, որպէս զի ժողովուրդը անառաջնորդ մնայ. ապա մէկ մէկ անցաւ Հայաստանի բոլոր նահանգները՝ ամէն տեղ հուր ու սուր տարածելով իւր շուրջը: Վաւարաւորականի մէջ հրամայեց բռնել բոլոր առոյգ երիտասարդներին, իսկ մնացած ամէն հասակի ու պայմանի անձանց անխնայ կոտորել տուեց, մինչև ձորերը զիւսկներով լցուեցան և դաշտերը արիւնով ներկուեցան: Յետոյ կապուածներին բռնադատեց որ քրիստոնէութիւնը ուրանան, և երբ նոքա յանձն չառին, բոլորին դառն տանջանքներով սպանեց: Արարատեան գաւառներում և մանաւանդ Դուինում այս արիւնարբու հրէշը և նորա վայրենի զինուորները այնպիսի անդթութիւններ գործեցին որ մարդկային լեզուն չէ կարող նկարագրել: Բռնեցին ամենայն մարդու որ կարող էր զէնք բանեցնել, ոմանց հաւերի նման մորթոտեցին, ուրիշներին կաշկանդելով տարան ոստիկանի առաջ, որ հրամայեց տգեղներին ու թղլերին տեղնուտեղը սպանել. իսկ գեղեցկատեսիլ և կտրիչ երիտասարդներին ունայն տեղ բռնադատելով մահմէտականութիւնն ընդունել՝ մարմինները կամաց կամաց այրելով կեանքից զրկեց: Հինգ տարի մնաց Բուղան Հայաստան, և այս հինգ տարուան միջոցում, թողնենք կոտորածները, այնքան մարտիրոսներ արաւ,

ասում է մի պատմագիր, որ Ներոն կայսրը իւր թագաւորութեան ժամանակ չէր կարող անել ամբողջ հռոմէական կայսրութեան մէջ: Դուին, Նախիջևան, Վան և ուրիշ բազմամարդ քաղաքներ ամայի ու անբնակ դարձան. անթիւ ու անհամար հայեր տարուեցան Եգիպտոս, Արաբիա, Պաղեստին, Ասորիք և ուրիշ տեղեր: Առհասարակ արաբական իշխանութեան ժամանակ տարագրուող հայերի թիւը այնքան աճեցաւ՝ որ Գրիգոր Բ Վկայասէր կաթողիկոսը, տասնմէկերորդ դարում, հարկաւոր համարեց մի մի եպիսկոպոսութիւն հաստատել Եգիպտոս, Ասորիք և Պաղեստին՝ նոյն տեղերում բնակող հայ ժողովրդի հոգևոր և բարոյական պիտոյքների համար: Մատթէոս Ուռ-հայեցին վկայում է թէ միայն Եգիպտոսում այդ ժամանակները 30,000-ից աւելի զաղթական հայեր կային:

Պարսից և արաբացոց պակասը լրացրին յոյները: Աւելի նուրբ ու խորամանկ լինելով առաջիններից, յոյները իրանց չարախորհուրդ հնարներով արին այն ինչ որ պարսիկներն ու սարակինոսները չկարողացան անել սրով ու հրով: Չորրորդ դարում Տիգրանի և Բիւզանդիոնի արքունիքների մէջ կայացած համաձայնութեամբ Հայաստանի մի մասին տէր դառնալով՝ կայսրները ամէն տեսակ աններելի միջոցներ գործ դրին իրանց բաժնի հայերին ազգութիւնը թողնել տալու և յոյների հետ միաբանեցնելու համար: Նոքա արգելք դրին հայերին ազգային լեզուն ուսանելու իրանց սեպհական դպրոցներում, թոյլ չտուին Հայոց Կաթողիկոսին իւր իրաւասութիւնը բանեցնել նոցա վրայ, իսկ Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ (452) սաիպեցին նոցա ուղղակի յունաց դաւանութիւնն ընդունել և Կոստանդնուպոլսի յոյն պատրիարքից կախում ունենալ: Չնայելով այս ազգակործան քաղաքականութեանը, հայերը փախչելով պարսից և նոցանից յետոյ արաբացոց հարստահարութիւններից և յուսալով օտարութեան մէջ զոնեա կեանքի ու ստացուածքի ապահովութիւն զանել, չորրորդ դարուց սկսած մինչև տասնմէկերորդ դարը շարունակ զաղթում են կայսրութեան նահանգները, ուր յունական տարրի հետ խառնուելով անզգալի կերպով կորչում անյայտանում են: Այսօր այս հայ-հռոմէաների աննշան մնացորդները՝ ցրուած բնակում են Կեսարիա, Ալէն, Եւդոկիա, Կարին ու Կոստանդնուպոլսիս, և թէպէտ իրանց ազգային սովորութիւնները՝ մասամբ և լեզուն պահպանել են, բայց կրօնով յոյների հետ միացած են:

Այս կամուր զաղթականութիւնների վրայ աւելացնելու է և

այն բռնի տեղափոխութիւնները, որոնք հետեանք են իրականական արքունիքի մի ուրիշ կորստական քաղաքականութեանը: Տեսնելով հայ ազգի տոկունութիւնը, որ չնայելով իւր կրած անասելի նեղութիւններին՝ շարունակում էր մեծ մասամբ կենտրոնացած ապրել իւր բնիկ երկրի վրայ, հաւատարիմ իւր ազգութեանը և եկեղեցուն, կամ մենայով միանգամայն օգուտ քաղել այս աշխատող տարրից իրանց նպատակների համար, կայսրերը մասձեցին տեղափոխել հայերին օտար ու հեռավոր երկրներ, որպէս զի միմեանց հետ բարոյական կապ չունենալով՝ ընդհանուր հոսանքի մէջ կուլ գնան: Յաւ է ասել, որ այս քաղաքականութեան գործակից գտնուեցան զխաւորապէս այնպիսի կայսրեր, որոնց երակների մէջ հայ արիւն էր խաղում: Հայոց պատմութեան էջերը լին, աւաղ, այս տեսակ ապերախտ զաւակների անուններով, որոնք իրանց խելքը և ընդունակութիւնները գործ են դրել օտարի օգտի և իրանց ազգի կորստեան համար: Այս աշխարհաւեր գործը սկսաւ Յուստինիանոս Բ, որ Հայաստանը ամայացնելու և իւր մայրաքաղաքի բնակիչները բազմացնելու նպատակով Մեղիտինէի հայերին փոխադրեց մասամբ Կոստանդնուպօլիս, մասամբ էլ Թրակիա: Սերէոս եպիսկոպոսի վկայութեամբ՝ Մօրիկ հայկազն կայսրը վեցերորդ դարու վերջերում բաղմաթիւ հայ գաղթականներ բերեց Թրակիա, որոնցից գունդեր կազմեց Դանուբի վրայ Ավարների դէմ պատերազմելու համար ¹⁾: Ութերորդ դարում Կոստանդին Է Կոստանդնուպօլիսը և նորա հարստութիւնները կողոպտելով անթիւ հայեր տարաւ և իւր կայսրութեան զանազան տեղերում բնակեցրեց ²⁾: Արջապէս վասիլ Բ Արշակունին, տասներորդ դարում, բաղմաթիւ հայ ընտանիքներ տեղափոխեց Թրակիա, թէ նայն երկրի մշակութեան և թէ կայսրութեան վրայ յարձակուող բուլղարների, ռաների և մաջառների դէմ պատերազմել տալու համար ³⁾: Մօրիկի և վասիլ բերած գաղթականները ցրուելով Խրվաթիայում, Թեսաղոնիկում և Մակեդոնիայում իրանց խելքով և գործունէութեամբ այնքան աւաջացան, որ նոցա ազդեցութիւնը երեւցաւ մինչև քաղաքական գործերի մէջ: Ստեփաննոս Ասողկը վկայում է թէ Սամուէլ Դերջանեցի հայ իշխանը բուլղարների թագաւոր ընտրուե-

¹⁾ Պատմութիւն Հերակ կայսր, եր. 83 և 89:

²⁾ Ղևոնդ Սրէց, Արշաւանք Արաբացի Հայաստան, եր. 162:

³⁾ Ստեփաննոս Ասողկ, եր. 162:

ցաւ և նոցա՝ երկիրը պաշտպանեց այն վասիլի դէմ որ հայերի աւրիւնով կամենում էր կանգուն պահել կայսրութեան խարխալեալ շինութիւնը:

Բիւզանդիայի նենգաւոր քաղաքականութիւնը այսքանով չբաւականացաւ: Իններորդ դարուց սկսած՝ Մարգարէի յաջորդների պետութիւնը, կրօնական հերձուածների և քաղաքական պատերազմների պատճառով՝ հետզհետէ տկարանալով, դէպի իւր անկումն էր դիմում: Այդ միջոցում նուաձուած ազգերը, որոնց թվում և հայերը, գլուխ բարձրացնելով աշխատում էին իրանց ազատութիւնը ձեռք բերել: Հայոց երկրում կալմուկեցան զանազան փոքրիկ իշխանութիւններ, որոնցից Բագրատունիք իրանց ազդեցութեամբ խոտանում էին մի կենտրոնական իշխանութիւն առաջացնել ապագայում: Յոյները խրոնեցան հայկական անկախութեան այս առաջին նշաններից և իրանց նովորական միջոցներին դիմեցին օրօրոցում խեղդելու նորան: Փոխանակ օգնելու հայոց զանազան ցեղերի դէմ՝ որոնք ձգտում էին խալիֆայութիւնից անկախ իշխանութիւններ հաստատել Ասիայում, և որոնցից մէկը (Մելճուքները) ժամանակով Կոստանդինուպի դահլի վերայ պիտի բարձրանար, կայսրները իրանց սովորական խարդախութեամբ մի առ մի դահազուրկ արին հայ իշխաններին և իբրեւ մխիթարութիւն մէկ մէկ դղեակ կամ քաղաք շնորհեցին նոցա իրանց տէրութեան մէջ: Տասնմէկերորդ դարու կիսին (1046) Անին ընկաւ յունաց ձեռքը և բոլոր Հայաստանը յոյն զօրքերով ողողուեցաւ: Ազգային իրաւունքների նախանձախնդիր ակոյեաները սրով և թոյնով սպանուեցան, և հայ ժողովուրդը անարաշտպան մնալով այս անգամ քրիստոնեայ ազգի բարբարոսութիւններից, արտատուքը աչքերին տոկաւուեցաւ բաղմութեամբ դազլթել այն երկրից՝ ուր քրիստոնեայ և մահմետական միապէս վճռել էին չթոյլ տալ նորան ազատ շունչ քաշել:

Այս կորստական զաղթականութեան առաջին նշանը տուողն եղաւ Անին՝ անմիջապէս յունաց ձեռքը ընկնելուց յետոյ, և այնուհետեւ հայ ազգը մի հաստատուն կայան չունեցաւ իւր հայրենիքում: Բայց և յոյները երկար ժամանակ չվայելեցին իրանց յաղթատակած երկիրը: Անդուծ ու անողորմ լինելով տկարների համար և փոքրօրի ու երկրաբարձ հզօրների առաջ, շուքա չկարողացան դիմադրել Մելճուքեան սուլթաններին: որոնք կարճ միջոցում ոչ միայն Հայաստանը խլեցին նոցա ձեռքից, այլև կայսրութեան երկրներին սկսեցին սպառնալ: Հայաստանի աղմկալի վիճակը տեսնելով՝ Տուղելը

Բէզը հարիւր հազար զօրքով մտաւ մեր երկիրը և քսան չորս դաւառից աւելի ասպատակեց: Միայն Արծն (Կարինի արեւելեան կողմը) քաղաքի բաղդը բաւական է ցոյց տալու թէ ինչեր քաշեց մեր հայրենիքը այս նոր բարբարոսների ձեռքից. նորա բնակիչները, որոնք Արիատակէս լատովկերացու վկայութեամբ 150,000-ից աւելի էին, որը սրով սպանուեցան, որն էլ դերի տարուեցան, իսկ քաղաքը կրակի մատնուեցաւ: Զուր Կոմենեսոս յոյն զօրավարը, հայ և վրացի իշխանների հետ միաբանած, 60,000 զօրքով փորձեց Տուղլիին առաջը կտրել. Բայբուրդի մօտ նա չարաչար յաղթուեցաւ և ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ: Տուղլիին եղբայրը, Ալփապան, իւր նախորդի օրինակին հետևելով, մտաւ Հայաստան, առէն աւել սպանութիւն ու կրակ տարածեց, և ապա գնաց Անիի վրայ: Յոյները, որ միայն հարկեր ժողովելու և ժողովրդի արիւնը քամելու համար էին հաստատուել մեր երկրում, թողին հեռացան քաղաքից, և Անին մատնուելով Ալփապանի ձեռքը՝ կողոպտուեցաւ ու կրակի զոհ եղաւ, իսկ բնակիչները սպանուեցան կամ դերի տարուեցան Պարսկաստան (1064): Այնուհետև Բագրատունեաց մայրաքաղաքը զանազան կուսակցութիւնների համար երկպառակութեան խնձոր լինելով՝ հեռոջեմէ ձեռքէ ձեռք անցաւ, մինչև որ տասնչորսերորդ դարում աստիկ երկրաշարժից բոլորովին կործանուեցաւ:

Այս անընդհատ յեղափոխութիւնների ժամանակ հայերը սկսան զուներազուրդ դիմել կայսրութեան նահանգները և այնտեղից կամ ուղղակի Հայաստանից Եւրոպայի զանազան երկրները — Իտալիա, Մալթա, Կիպրոս, Լեհաստան, և Բուսսաստան: Իտալական գաղթականների թիւը աւելացաւ մանաւանդ Ռուբինեանց թագաւորութեան անկումից յետոյ, երբ 30,000 հայ ընտանիք — «Թագաւորապետնք և իշխանք հայոց և բազումք ի ժողովրդոց», ինչպէս գրում է Սամուէլ ընդարձակողը, անցան նախ Կիպրոս, Հոռոս ու Երեսէ՝ կղզիները և այն տեղերից ցրուեցան Վենետիկ, Զենովա, Հոնոմ և ուրիշ վաճառաւաճ քաղաքներ: Այս գաղթականները վաճառականութեան և ճարտարութեան մէջ ցոյց տուած զործունէութեամբ հեռոջեմէ առաջացան ու հարստացան և իրանց երկրորդ հայրենիքը հարստացրին: Նշանաւոր էին այս կողմից մանաւանդ Վենետիկան հայերը, որոնց թիւը՝ աճեցաւ տասնվեցերորդ դարում Զուլայից եկող և իրանց հետ անբաւ հորստութիւն բերող գաղթականները. նոցա վաճառականութեան նիւթերն էին առհասարակ թանկագին ակներ, խոշոր մարդարիւններ և հնդկական կերպասներ: Իտալարենակ հայոց բարձրու-

Թեան ապացոյց կարող են համարուիլ այն բազմաթիւ հոյակապ եկեղեցիները որ նոքա կանգնեցին Հռոմ, Կլասսէ (սուրբ Յովհաննէս Հայոց), Պէրուջիա (սուրբ Մատթէոս), Ֆլորէնցիա (Գերտուսեանց վանքը), Պիզա, Լիվորնօ, Վենետիկ (սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ), Ջենովա, Պադուա քաղաքներում և հաստատուն եկամուտներով ապահովեցրին: Չնայելով տնտեսական բարօրութեանը և երկրի բարերար կլիմային, երկու անհրաժեշտ պայման ամենայն ժողովրդի բարեկեցութեան համար, իտալական գաղթականները հետզհետէ նուազում և անյայտանում են: ԺՋ դարու վերջերում և ոչ մի հայ ընտանիք չէր մնացել նոյն երկրում: Ինձիձեանը այս երեւոյթը բացատրում է հայ ազգի բնական սովորութեամբ, կամենալով պատմութեան հակառակ հաստատել որ իբր թէ հայերը միշտ հակուած են եղել իրանց ազգութիւնից բաժանուելու և օտարինը ընդունելու¹⁾: Միւթարեան վարդապետը աւելի լաւ կ'անէր լռութեամբ անցնելով այս խնդրի վրայ, եթէ չէր կամենում ցոյց տալ թէ որպիսի կրօնական հալածանքների և կատաղի մոլեռանդութեան հանդիպեցան իտալական գաղթականները կաթոլիկ կղերի կողմից, որ հայ ժողովրդին կուտալուց կամ ցրուելուց յետոյ՝ նորա եկեղեցիներին աէր դարձաւ և մինչև այսօր վայելում է այդ տաճարների եկամուտները:

Աւելի լաւ բաղդի չհանդիպեցան Ռուսաստան և մանաւանդ Լեհաստան հաստատուող հայերը: 1062ին Աղէքսանդր՝ Ռուսաստանի մեծ իշխանը, որ Լեհացոյց հետ պատերազմի մէջ էր, մի նամակով օգնութիւն է հրաւիրում Նախտաի (?) հայոց, խոստանալով նոցա կրօնի և վաճառականութեան ազատութիւն, և հայերը ընդունում են նորա հրաւերը: Կարամզին ռուս պատմագիրը ասում է թէ Վլադիմիր Մոնոմախի թագաւորութեան ժամանակ բաւական հայեր կային Վիէվում, ուր նոքա իրանց սեպհական քարաշէն եկեղեցին ունէին: Հայերը ոչ միայն վաճառականութեան և ղինուորական արհեստի մէջ էին անուն հանել, այլև ռուս արքունիքի ամենահմուտ բժիշկներն էին: Ղազանից 90 վերստ հեռաւորութեամբ՝ Բուլղար քաղաքի (Բուլղարների հին մայրաքաղաքի) աւերակների տակից դուրս եկած և հայ արձանագրութիւններով ծածկուած տապանաքարերը, որոնք Զ, Թ և ԺԲ դարերի թուականներն են կրում, ցոյց են տալիս որ հայերը շատ վաղ ժամանակներից հաստատուած են եղել այս

¹⁾ Հնախօս, Ա. եր. 342.

կողմերում: Տասներկուերորդ դարում թաթարները Հայաստան արշաւելով բազմաթիւ ժողովուրդ դուրս բերին այնտեղից և վայելաբար ավերի վրայ բնակեցրին՝ Սարայ, Աժտէրխան, Ղազան: Երկու դար յետոյ՝ Հայ գնդերը, Կարամզինի վկայութեամբ, Մամայ թաթար խանի զօրքերի հետ պատերազմում էին ռուսաց Գիւմիոր մեծ իշխանի դէմ: Նոյն հեղինակն ասում է թէ շատ Հայ վաճառականներ իրանց բնակութիւնը հաստատել էին Մոսկվայում, ուր ծախում էին մարգարիտ, անուշահոտ խնկեղէններ ու համեմունքներ և Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի ուրիշ ապրանքներ, իսկ Ռուսաստանից տանում էին թանկագին մուշտակներ և մետաղներ ուրիշ երկրներում ծախելու համար:

Խորիմի թերակղզին ձեռովացոց տիրապետութիւնից առաջ արդէն Հայ գաղթականներ ընդունել էր իւր մէջ, որոնք հետզհետեւ բազմացան ու ճոխացան: Երբ 1239ին Զարմաղան թաթար խանը արշաւեց Անիի վրայ վերջին կործանումը տալու նոյն քաղաքին, բնակիչներից որը Զուղա փախան, որը Վան, որն էլ Սիս. մի մեծ բաղմութիւն էլ եկաւ իւր բնակութիւնը հաստատելու Սարայի, Աժտէրխանի և Ղազանի հայոց մէջ: Սոքա առհասարակ թաթարներից նեղութիւն կրելով, զաղտնի պայման են կապում թէոդոսիա նստող ջենովացի իշխանի հետ և զէնք առնելով թաթարների դէմ ճանապարհ են բաց անում Խորիմ գնալու, ուր և լցնում են Սուդախ Քէֆէ (Թէոդոսիա), Թաման և Խարասու-բաղար քաղաքները (1330): Մի յիշատակարան, մաղաղաթէ հին Յայսմաուլքի ետեւ գրուած, վկայում է թէ միայն թէոդոսիայում 100,000 Հայ կար և անթիւ եկեղեցիներ, որոնցից մի քանիսի աւերակները մինչև այսօր երևում են:

Խորիմի ծովեզերեայ գիւղքը մեծապէս նպաստեց Հայոց իրանց առևտրական շրջանն ընդարձակելու. նոցա գործունէութեան պտուղն այն եղաւ որ այն երկիրը որ առաջ այնպէս աղքատ և յետ ընկած էր, շուտով հարստացաւ և ասիական ու եւրոպական վաճառքների շտեմարան դարձաւ: Բայց Խորիմի հայերին վեճակուած չէր երկար ժամանակ հանգստութիւն ու բարօրութիւն վայելել: Ժն դարու վերջին քառորդին Օսմանցիք Հայոց ձեռնտուութեամբ թերակղզին իրանց ձեռքը ձգելուց յետոյ (1475), դաւաճանութեամբ կոտորեցին Հայ իշխաններին, և ժողովուրդը հարկադրուեցաւ այդ ապերախտ երկրիցն էլ հեռանալ: Գաղթողների մի մասը գնացին Լեհաստան, իսկ միւսը Մոլդո-Վալաքիա, այժմեան Ռումանացոց երկիրը: Սկզբում բազմաթիւ էին մանաւանդ Մոլդավիայի հայերը, որոնց ազդեցու-

Թիւնը մինչև այնտեղ է հասնում՝ որ մի քանի հայեր երկրի գերազոյն իշխանութիւնը (գոսպորարութիւն) ձեռք են բերում: Ժամանակ անցնելուց յետոյ այս հայերից շատերը տեղափոխվում են Ղեհաստան: Ժե դարում վերջում տապը հազար հոգու չափ անցնում են Տրանսիլվանիա, և այնտեղ սեպհական երկիր գնելով՝ շննում են իրանց համար, գերէ և Բաշվալով քաղաքները, ուր մինչև այժմ էլ բնակվում են:

Լեհաստանի մեծ գաղթականութիւնը երեք գլխաւոր ժամանակներում ձեռնարկուեցաւ. 1) Բաղրատունեանց Թաղաւորութեան անկումից յետոյ, 2) Հայաստանը պարսից Ասլան Թաղաւորի ապստամբութիւններին ենթարկուելուց յետոյ (1161) և 3) Խրիմը Օսմանցոյ ձեռքը ընկնելուց յետոյ: Բայց այս երեք ժամանակների միջոցներում և յետոյ էլ Հայաստանի և ուրիշ զանազան կողմեր ցրուող ժողովուրդները տեսնելով այն հանգստութիւնն ու բարօրութիւնը որ վայելում են Լեհաստանի գաղթականները, բազմաթիւ գերդաստաններ գնացին իրանց բնակութիւնը հաստատելու իրանց ազգակիցների մէջ: Այսպէսով Լեհաստանի հայոց թիւը մինչև 40,000 ընտանիքի կամ քառորդ միլիոնի հասաւ: Նոքա ցրուեցան երկրի զանազան քաղաքները, Լեմբերգ (Լիվով) Կամէնեց, Լուցկա, Վարշավա, և մինչև ամբողջ գիւղեր դրաւեցին: Լեհաստանի Թաղաւորները, Լեոն Դանիէլովիչ, Կազիմիր Մեծը, Սիգիսմունդ և Վլադիսլաւ Դ, մեծամեծ արտօնութիւններ շնորհեցին հայոց իրանց կրօնը ազատօրէն վաւանելու և հայկական օրէնքների համեմատ առանձին մեծաւորներ և դատաւորներ ունենալու իրանց վէճերը քննելու և վճռելու համար:

Որքան Լեհացոյ Թաղաւորները այս արտօնութիւններով գրաւեցին հայոց սիրտը, նոցա դործունէութեամբ երկրի վաճառականութիւնը ծաղկեցնելով և ընդունակութիւններից օգուտ քաղելով պատերազմական գործերի մէջ, այնքան զրուեցրեց նոցա կաթոլիկ կրէրը և մասնաւորապէս Յիսուսեանք, որոնց աչքին փուշ էր դարձել այս այլացեղ և այլադաւան ժողովուրդի յառաջադիմութիւնը միլիոնաւոր հռոմէական ազգի մէջ: Նոքա սկսեցին ամէն տեսակ գաղտնի միջոցներով աշխատել այն ժողովուրդը ստրկացնելու, որ այնքան օգուտ էր խոստանում իրանց, և երբ տեսան որ իրանց դժոխային հնարները ոչինչ հետեանք չունեցան, սկսեցին արձակ համարձակ ներդործել: Տասնութներորդ դարում Նիկոլ անունով

փառասէր ու ամբարտաւան հայ եկեղեցականը Յիսուսեանց ձեռնտուութեամբ և հայ ժողովրդի կամքի հակառակ լէմբերդի եպիսկոպոս դառնալով՝ անասելի հալածանքներ հանեց իւր հօտի վրայ. եկեղեցիները և ուսումնարանները փակեց և նոցա եկամուտները իւր ձեռքը ձգեց, եկեղեցականներին քշեց և ամէն տեղ կրօնական արարողութիւնները արգելեց. քսան երեք տարի շարունակ հայ ժողովուրդը զուրկ մնաց մկրտութիւնից, թաղումից և հաղորդութիւնից: Տեսնելով որ քաղաքական իշխանութիւնը Յիսուսեանց բացարձակ իշխանութեան դիմադրելու չափ զօրութիւն չունի, հայ ժողովրդին ուրիշ ոչինչ չմնաց անել՝ բայց եթէ հեռանալ այն երկրից ուր առաջ այնքան ապահովութիւն էր գտել և ուր այժմ այնպիսի անօրէնութեամբ կամենում էին բռնանալ նորա խղճի վրայ: Նոքա լաւ համարեցան դարձեալ բարբարոս մահմէտականների հետ գործ ունենալ քան մոլեռանդ կաթողիկոսների հետ, և մեծ մասամբ թուրքերի երկիրը ապաւինեցան, մասամբ էլ ցրուեցան Սաքսոնիայի, Բավարիայի, Հոլանդիայի և Անգլիայի քաղաքները. մի փոքրիկ մասն էլ մնաց լեհաստանի հողի վրայ և հայ եկեղեցու հետ հայ ազգութիւնն էլ կորցրեց: Այսօր լեհաստանի մեծ զաղթականութիւնից մնացին միայն ախուր գերեզմանաքանդեր, մի քանի հայկական անուններ և մի մութ յիշատակ հայ ազգութեան վրայ:

Օսմանեան սուլթանները Պալէոլոգների դահի վրայ բարձրանալով և կայսրութեան նահանգներին տէր դառնալով, մի մեծ ոսոխութիւն ընկաւ երկու մահմէտական պետութիւնների թուրքիայի և Պարսկաստանի մէջ Հայաստանի տիրապետութեան համար, ոսոխութիւն որ տեւեց մինչև ներկայ դարու սկզբները և որի ժամանակ մեր հայրենիքը անընդհատ կռիւների և արիւնհեղութիւնների տեսարան էր ներկայացնում: Այսպէսով հայ ժողովրդի այն մասը՝ որ չնայելով ամէն տեսակ նեղութիւնների ու հալածանքների պինդ մնացել էր իւր հողի վրայ, այս ընդարձակ շրջանում ենթարկվում է պատերազմի ամէն տեսակ դառն հետեւանքներին՝ սրի, կրակի, գերութեան, աղքատութեան և սովամահ կորստեան: Այդ միջոցում, որքան մեզ յայտնի է, ընդհանրապէս կամաւոր զաղթականութիւններ շատ սակաւ են պատահում, կամ գոնեա այդ տեղափոխութիւնները նոր կերպարանք են ստանում: Պատերազմի պատուհանից ազատուելու համար հայ ժողովուրդը անդադար ստիպվում է իւր սեպհական երկրի մէջ մէկ տեղից միւսը թափառիլ, որպէս զի մի անկիւն գտնէ զըսկը

Հանդստացնելու համար: Հասկանալի է թէ ինչ պիտի լինէր այս անընդհատ տեղափոխութիւնների հետեւանքը. զրկուելով իւր տուն ու տեղից, շատ անգամ նաեւ իւր եղ ու գոմէշից, որոնք կրակի և աւարի էին մատնւում, անմշակ թողնելով իւր արտերը, որին հետեւում էր զարհուրելի սովը, հայ ժողովուրդը անասելի տառապանքների էր ենթարկւում այն երկրի վրայ ուր ինքը ծնուել էր, բայց որ վաղուց իւր սեպհականը համարելու միտքարութիւնը չուներ:

Բացի այս ներքին տեղափոխութիւններից, պատահեցան և բռնի տեղափոխութիւններ Հայաստանի շրջակայ երկրները: Սոցա մէջ ամէնից նշանաւորն է իւր աղէտալի հետեւանքներով Թե՛ դարու սկզբում Շահ-Աբասի ձեռքով կատարուած գերեվարութիւնը, որի սրտաշարժ նկարագրութիւնն անում է Առաքէլ պատմագիրը: Շահ-Աբասը անցեալի և իւր սեպհական փորձերից տեսնելով որ չէ կարող մրցել Օսմանցոց զօրութեան դէմ, մտածել Հայաստանի քրիստոնեայ և այլազգի բնակիչները տեղափոխել Պարսկաստան, որպէս զի այդպէսով սուլթաններին մի անապատ երկիր թողնէ, իսկ իւր տէրութիւնը հարստացնէ հայոց նման խաղաղասէր և աշխատասէր հպատակներով: 1605ին զլուս բերեց նա իւր չար մտադրութիւնը: Հայաստան արշաւելով, նա իւր զօրքերը ցրուեց բոլոր երկրի մէջ, հրամայելով որ ամէն տեղ տներն այրեն, իսկ բնակիչներին իրանց շարժական կալքով քշեն Արարատեան դաշտը՝ Էջմիածնի մօտ. ով որ արքայական պատուէրին ընդդիմանում էր, ծեծւում և կապուած տարւում էր, կամ տեղնուտեղը սպանւում էր: Օսմանցոց զալը խմանալով, պարսից թագաւորը շտապեցաւ ճանապարհ ընկնիլ: Զարհուրելի տեսարան. Հայաստանի երկիրը ներկայացնում էր երեք տարբեր բանակ, որոնք միմեանց ետեւից շարժւում էին. առաջ գնում էր տառապեալ ժողովուրդը տկո՛ր ու քաղցած, յետոյ գալիս էր պարսկական բանակը որ անդադար առաջ էր մղում այն թշուառներին, և ամէնից վերջը օսմանեան զօրքը, որ մի քանի աւուր ճանապարհով հեռու աշխատում էր Շահ-Աբասի ետեւից հասնիլ: Երբ հասան Նրասխի ափը, ով կարողացաւ ընկաւ առաջուց պատրաստուած նաւակների մէջ. մնացած ժողովուրդը զաղանաբարոյ շահի հրամանով մղուեցան և քշուեցան գետը, որ լողալով միւս ափը անցնին: Անթիւ բազմութիւն, կանայք, փոքրահասակ մանուկներ, ծերեր, թոյլ և հիւանդ մարդիկ, Նրասխի սրբնթաց ալիքներին կերակուր գնացին...

Այսպէսով գետից անցկացնելուց յետոյ, Շահ-Աբասը առանց

յետաձգելու՝ տարաւ հայոց, որոնց թիւը 12,000 զերդաստանի են հասցնում, և բնակեցրեց Ֆահրապատ ու Սպահան քաղաքներում և այս վերջինի գաւառներում: Սոցանից մի մասը կամաց կամաց անցաւ Հնդկաստան և իւր բնակութիւնը հաստատեց նոյն երկրի դանազան քաղաքներում:

Ռուսաստանը կովկասին տէր դառնալուց յետոյ, Հայաստանը դարձեալ պատերազմների ատարէզ է դառնում, մէկ կողմից ռուսաց և պարսից մէջ, և միւս կողմից ռուսաց և օսմանցոց մէջ: Այս պատերազմների ժամանակ հայ ժողովուրդը ոչ միայն արիւնհեղու թիւնների կից դառն հետեւանքներին է ենթարկւում, այլև իւր երկրի մէկ կողմից միւսն է տեղափոխւում: Այսպէս 1826ին Ղազարեան իշխանը 40,000 հայ Պարսկաստանից տեղափոխուած է ռուսական Հայաստանը. 1828 պատերազմի ժամանակ Երզրումի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի յորդորանքով 90,000 հոգի Տաճկահայքից այս կողմն են անցնում և բնակութիւնները հաստատում են Ախալցխա, Ախալքալաք և Ալեքսանդրոպօլ քաղաքները: Վերջապէս ներկայ պատերազմի առիթով 3,000 Ալաշկերտցի բնտանիք, ռուս զօրքերի յետ քաշուելու ժամանակ, գալիս են Նրեանի նահանգը և մի ամբողջ ձմեռ անտուն անտեղ թափառելով, մեծ մասամբ վերադառնում իրանց ծննդավայրը...

Վերոյիշեալ համառօտ տեսութեան մէջ մեր նպատակը չէր ի հարկէ Հայաստանի դաղթականութեան ամբողջ պատմութիւնն անել, այլ միայն ցոյց առալ նորա զիւատոր ժամանակները և շարժառիթները: Ընթերցողը տեսաւ թէ ինչպէս դաղթականութիւնը (խօսքը կամաւոր տեղափոխութիւնների վրայ է), որ սկզբումը մասնաւոր բնակւորութիւն ունէր, հետզհետէ աճեցաւ ու զօրացաւ և հայ ժողովրդի համար մի սովորական բան դարձաւ: Նա նկատեց նոյնպէս թէ որպիսի թեթեւութեամբ հայը թողնում էր իւր երկիրը, յաճախ առանց նախապէս տեղեկանալու այն բնական, հասարական և տնտեսական պայմանների վրայ որ սպասում էին նորան, օտար երկրում, և ահա սորանից բխում էին շարունակ տեղափոխութիւններ մէկ երկրից միւսը՝ մի տեղ վերջնական կերպով հաստատուելուց առաջ: Տարակոյս չկայ որ վերջին հանգամանքը զօրաւոր կերպով նպաստեց հայ դաղթականների ջլատուելուն, նուաղելուն և հետզհետէ օտար տարրերի հետ խառնուելուն, մինչև անգամ այնպիսի տեղեր ուր նոքա մեծ ու կենտրոնացած բազմութիւն էին կազմում: Մեզ շատ է

զարմացնում թէ ինչպէս Հայաստանի բնիկ ժողովուրդը տեսնելով
կամ լսելով իւր հայրենակիցների օտարութեան մէջ քաշած նե-
ղութիւնները, որոնք երբեմն իւր սեպհական երկրում կրած տառա-
պանքների հաւասար էին, շարունակեց զարձեալ գաղթել, և այս ոչ
միայն հեռաւոր անցեալում՝ այլ նոյն իսկ նորագոյն ժամանակնե-
րում, երբ հայրենական հողին վրայ ապրող ժողովուրդի վիճակը հա-
մեմատաբար առաջնականից լաւ է: Սգուտ չքաղելով անցեալի դասե-
րից, չնրատուելով այն դառն վտրձերից որ մեր սեպհական նախնիքը
արել են, մենք չփոխեցինք մեր հայեացքը գաղթականութեան ծանր
խնդրի վրայ. պանդխտութիւնը այսօր իսկ իւր բոլոր կախարդական
զօրութեամբ իշխում է մեզ վրայ: Կեռ ներկայ պատերազմը բոլորո-
վին չվերջացած, դեռ հազիւ հաշտութեան մի քանի նախապայման-
ները մամուլի միջնորդութեամբ հրատարակուեցան, որ գաղթել
բառը զարձեալ սկսեց պտոյտ գալ օգում: Հայաստանի ժողովուրդը
դժգոհ այդ նախապայմաններից որոնք դեռ վերջնական հաստատու-
թիւն չեն ստացել, արդէն մտածում է թողնել իւր տուն ու տեղը
և զարձեալ գաղթել: Եւ ո՞ր էք կամենում գաղթել. ո՞ր տեղ յոյս
ունիք զանել այն անտեսական և բարոյական ապահովութիւնը, որ
ամենայն ժողովուրդ իսկապէս իւր բնիկ երկրում պիտի աշխատի
ձեռք բերել և որ օտարութեան մէջ յաճախ աւելի դժուար է ստաց-
վում. մի թէ անցեալի օրինակները ձեր աչքերի առաջ չն: Բայց
պիտի ասէք թէ նոր աշխարհի հասարակական պայմանները ուրիշ են,
թէ կրօնը, լեզուն, աղղային ինքնուրոյնութիւնը առաջնական պէս չեն
բռնաբարվում ու հալածվում: Մենք չենք ուզում քննել թէ մինչև
որ աստիճան ներկայումս իւրաքանչիւր ազգութեան այս կամ այն
պետութեան մէջ կարող է ապահով լինել իւր ազգայն գոյութեան
համար. այդ խնդրի քննութիւնը շատ հեռու կրտանէր մեզ, և
զույգ բոլորովին չարդարացի էր ձեր անկալութիւնները: Կասե՛ք, միայն
որ եթէ այսօր օտարի կողմից չէ կարելի տեսնել այն զազանային
բռնակալութիւնը որին ենթարկուեցան օրինակի համար Խոսիւայի և
Ղեհաստանի հայ գաղթականները, դորա վտխարէն նոր քաղաքա-
կրթութիւնը ունի աւելի նուրբ միջոցներ ներգործելու, որոնք նորա-
նով աւելի վտանգաւոր են որ ամբոխի աչքերին, չեն երևում, հե-
տևապէս և դժուար է լինում նոցանից անգնատ մնալ:

Բացի սորանից, կան և ուրիշ պայմաններ որ մեր պանդխտա-
սէր հայերը պէտք է աչքի առաջ ունենան: Հայ գաղթականութեան

պատմութիւնը ներկայացնում է մի քանի օրինակներ՝ հարկը ծնի՝ և
ազգութեան հալածանք չէ եղել և ուր ընդհակառակն հայկական
տարրը իւր աշխատանքութեան և խոնարհած օգնչաների պատճառ
նով անխնայիւր ընդունելութիւն է գտել: Այս սակայն զաղծական
ներք թողութիւն կորեւանայտացել են: Առաջին պատմագիրը ասում է
թէ Շիրազի Ալլահադի խանը Շահ Երանից ինդրեց: Այս ասացող
Պարսկաստանի մեծ զաղծականութեան մի մասը իւր երկրում բնա-
կեցնելու համար: Չնայելով որ այս ժողովուրդը իւր թրաքննութեան
և հաւատարմութեան համար վայելում էր իւր իր կառավարիչների
խնամքից, այնուհետև մենայնիւ նա հեղհեղէր քայքայելով զանազան
ցանկ: այսօր Շիրազում (և ոչ մի հայ չէ մնացել զաւարճեալ զի-
տենք որ Հնդկաստանի հայերը փղբոնում բաւական թաղման իւր էին և
իրանց նիւթական բարօրութիւնը բաւական երաշխաւորութիւն պիտի
համարուէր կարծես նոյն ապագայ յարաջանութեանը և նակայն
նկատում ենք որ հարստութեան հետ այսօր յիշեալ ժողովուրդի թիւն
էր զնախկնորդնում աւելած էր: Եւ որովհետև մեզնի զաւարճիւր
նախ **Այս** միտւր երեւոյթները ասիպում են մեզ զի մեզ այն վնդիւրն
որի վրայ յօդուածիս սկիզբում խոստացանք ուշադրութիւն դարձնել,
այն է կլիմայի փոփոխութեան վնասակար ազդեցութիւնը մարդուն
կազմածքի և ատուղութեան վրայ: Մենք ակնարկեցինք չիւսիսային
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները ուր անմեայ տարիս երեւոյթի
զանազան ազդեցից բաղման ժողովուրդ է զաղծում: Եւ հիմա եւ-
լով արեւմտեան գիտութեան հետազոտութիւնների վրայ կ'աշխտե-
մանք ցոյց տալով օրի փոփոխութեան կորստական հետեւնքների: Այս
խնդրի լուծումը ցոյց կը տայ մեզ թէ մարդւոյ մինչև որ անտիճան
ընդունակ է այն համաքաղաքացիութեան որ հայ կեանքի մէջ այն-
պէս զարգացած է:

Միացեալ Նահանգների կլիման ընդհանրապէս շատ անհաս-
տատ և փոփոխական է. նա արագ անցնում է հորվեգիայի ցրտից
Ամերիկայի կիզիչ ջերմութեանը և չորանայիս խոնարհութիւնից
կասախիլայի չորութեանը: Եղանակի փոփոխութիւնը 11 աստիճանից
մինչև 13 մէկ օր ու գիշերի մէջ անսովոր բան չէ համարում այն-
տեղ. սորա պատճառն այն է որ ամերիկական ցամաքը արշտակնում
չէ ոչ տաք և ոչ ցուրտ գօտիների ազդեցութիւնից, և զուրկ է ան-
րեւելքից արեւմուտը ձգուող լեռնաշղթաներից: չիւսիսային արեւմտեան
քամին, անցնելով ընդարձակ սառցադաշտ մակերևութի վրայով,

վերին աստիճանի ցրտութիւն ու չորութիւն է ընդունում, որ շատ վնասակար կերպով ներգործում է մարդու կալուածքի վրայ, միւս կողմից հարաւային արեւելեան քամին, Ատլանտեան ովկիանոսից փչելով, վնասգան հիւանդութիւններ է առաջացնում այս վերջինի ամերի վրայ, բնակող ժողովուրդների մէջ: Հարաւային արեւմտեան քամին նոյն ազդեցութիւնն ունի Ալէքանի լեռների ստորոտում եղած դաշտա-վայրերի վրայ: Լեռների կլիման, ընդհակառակն, աւելի առողջարար է, ինչպէս որ կարելի է տեսնել լեռնականների որդոց վրայ: Բնդհանրապէս նկատուած է որ Ալէքանի ստորոտում և Խաղաղական ովկիանոսի ամերի վրայ գտնուող նահագների կլիման աւելի առողջարար է քան Ատլանտեան ովկիանոսի և Միսիսիպի, Օհիօ ու Միսուրի գետերի երկարութեամբ ձգուող նահանգներինը: Ատլանտեան ովկիանոսի երկու ամերի միմեանց հետ համեմատելով, մենք տեսնում ենք որ արեւմտեան մասը աւելի է ենթարկվում եղանակի չափազանց փոփոխութիւններին և մանաւանդ, ձմեռուան խստութեաւ: Այսպէս Ֆիլադէլֆիայի միջին ջերմութիւնը 5 աստիճանով ստոր է Եւրոպայի այն ամերից որոնք մի և նոյն լայնութեան աստիճանի տակ են գտնվում: Չարմանալի չէ ուրեմն եթէ այսպիսի փոփոխական կլիմայի պատճառով վարակիչ ցաւերը, որպիսի է դեղին ջերմը, մեծ կոտորածներ է սնում հարաւային նահանգների բնակիչների մէջ: Եւ արդարեւ Միսիսիպիի և Միսուրիի ամերի վրայ գտնուող երկրներում, ինչպէս նաեւ Վիրջինիայի, Հարաւային Կարոլինայի և Ֆլորիդայի մի քանի մասերում, մեռնողների թիւը չափազանց մեծ է:

Եթէ և Միացեալ Նահանգները համարեա մի և նոյն ջերմութեան աստիճանի տակ են գտնվում ինչպէս և միջին Եւրոպան, այնու ա-մենայնիւ նոցա կլիման մի քանի նշանաւոր առանձնութիւններ ունի, որ աւերորդ չի լինիլ յիշել: Եւրոպացի զաղթականները Նիւ-Եօրք կամ Բոստոն հասնելով, սկզբում մեծ տարբերութիւն չեն նշմարում Ամերիկայի և իրանց հայրենիքի կլիմայի մէջ: Բայց շուտով նոքա չափամայ թողնում են իրանց սովորութիւնները և ընդունում են ամերիկական սովորութիւններ, որ առաջ այնպէս սպասիկ պախա-րակում էին: Այս փոփոխութիւնները երևում են և ընտանեկան կեանքի և ընդհանրապէս բոլոր պարապմունքների մէջ: Այն զարմանալի արագութիւնը որով ցամաքում է լուացքը, մինչև անգամ ձմեռուան խստութեան ժամանակ, սովորութիւն է մոցրել ամերիկացոց մէջ շաբաթը միանգամ լուացք անել: Սորա հակառակ, մեծ

անյարմարութիւնների է հանդիպում այն տանտիկինը որ կը ցանկար երկար ժամանակի համար թխած հացի պաշար պատրաստել: Եթէ հացը թխուի նոյն քանակութեամբ ինչպէս և Եւրոպայում, մի քանի օրից քարթուանում է և անհնարին է լինում ուտել նորան: Տանտիկինը յանցանքը տալիս է այլերին, ջրին և վերջացնում է նորանով որ սկսում է ամերիկական սովորութեամբ գոնեա 2 օրը մի անգամ հաց թխել: Բայց օդի չորութիւնը իւր յարմարութիւններն էլ ունի: Ուտելիքը այնպէս շուտ չէ բորբոսնում ինչպէս Եւրոպայում, և ձմեռուան համար պատրաստուած պաշարեղէնը հազիւ թէ փչանայ այնտեղ: Մանաւանդ մանանները, եթէ միայն խոնաւ տեղում և շատ ցածր շինած չեն, շատ լաւ են կատարում իրանց պաշտօնը. պտուղները և կանաչեղէնը աւելի լաւ և աւելի երկար են պահպանվում քան մեզանում:

Ամերիկայի արհեստաւորների և վաճառականների սովորութիւնները նոյնպէս հետաքրքրական են իրանց առանձնութիւններով: Ճարտարապետները ամենեւին կարիք չունին կէս տարով ցամաքեցնել նոր շինութիւնները: Որմնադիրը դուրս եկաւ տանից թէ չէ, տանտէրը իւր բնակութիւնը հաստատում է այնտեղ, առանց վախենալու ոսկրացաւից, որ այնքան յաճախ պատճառում են նոր շինութիւնները մեզանում: Միւս կողմից կահ կարասիք կամ երաժշտական գործիքներ շինողները աւելի մեծ ուշադրութեամբ պիտի ընտրեն իրանց պէտք եղած փայտը. Եւրոպայում չոր համարուած փայտը չէ կարող գործ դրուիլ կարասիքների համար բոստոնում և Նիւ-Եօքքում. կարճ միջոցում նա կը ճեղքուի կամ կը տրաքտրաքուի: Կաշի բանողները նկատել են որ Ամերիկայում կաշին աւելի շուտ է չորանում քան Եւրոպայում, և այս պատճառով դործը աւելի արագ է զնում: Յայտնի է թէ որքան նեղութիւն են կրում Եւրոպայում բնական գիտութիւնների հաւաքածոները խոնաւութիւնից պահպանելու, մանաւանդ նոր շինութիւնների մէջ, հարկ է լինում գործ ածել կիր և ուրիշ խոնաւութեան առաջն առնող նիւթեր: Ամերիկայում այդպիսի միջոցների դիմելու կարիք չկայ. բոստանում այս տեսակ հաւաքածոները զետեղվում են այնպիսի շինութիւնների մէջ որտեղից որմնադիրները հազիւ դուրս են եկել, և ոչոքի մտքից չէ անցնում յիշեալ միջոցներին դիմել խոնաւութեան դէմ պատերազմելու համար:

Այս բոլոր երևոյթները բացատրվում են ամերիկական կլիմայի

չորութեամբ: Եւ տակայն Միսցեայն՝ Նահանգներում, միջին հաշուով, ամերի անձրեւ է զայն քան Եւրոպայում: Բոստոնում, ամենայն տարի եկած անձրեւի քանակութիւնը հաշվում են 38,19 մլլոնաչափ, Ֆիլադելֆիայում 45,00 մ., Սէն Լուիում 31,97, իսկ Եւրոպայում և մասնաւորապէս Անգլիայում 31,97, Ֆրանսիայում 25,00, Միջին Ղերմանիայում 20,00, Հունգարիայում 16,93: Մնացելով այն կարծեցեալ հակասութեանը խնդիրը շատ հեշտ է վեր կնիւմ: Ամերիկայում Խորհրդակցող քամները արեւմուտքից են փչում: Եւրոպական պիւերում արեւմտեան քամին Ատլանտեան օվկիանոսի վրայ անցնելով, մի խոնավութիւն է ծծում որից ընդհանրապէս ցուրտ է ընդարձակ ցամաքի վրայով, նոր Անգլիա անցնող քամին:

Անգլիայի գաղթականները առաջին անգամ փորձեցին իրանց բնակութիւնը հաստատել Վիրգինիայի ավերի վրայ, եւր Սէր Վալտեր Բալէյը՝ հիմնեց մի փոքրիկ գաղթականութիւն: Բայց կլիմայի անյաջողութեան պատճառով, որ ինչպէս այն ժամանակ անպէս և այսօր վատառոյշ է նոյն տեղում, գաղթականները այնքան նեղութիւնների կենթարկուցան, որ հարկադրուեցան վերադառնալ իրանց հայրենիքը: Այնուամենայնիւ այդ ժամանակներից արդէն անգլիական գաղթականութիւնը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ. բայց թէ արդեօք յաջողեցան նոքա մի յարսուել և ինքնագոյ գաղթականութիւն հիմնել. Հ. Սմիթիկայում, այդ որքան էլ պարմանալի երևի, դեռ կատարելապէս ապացուցուած չէ:

Ամերիկայի անգլիական գաղթականութիւնները, որ թուով 13 են, հիմնուեցան ժէ դարու ընթացքում ոչ միայն անգլիացիների, շոտլանդացիների և իրլանդացիների ձեռքով, այլ եւրոպական տեղութիւնների մեծ մասը, ինչպէս են Ֆրանսիան, Ղերմանիան, Բելգիան, Զուիցերլանդ, Հոլանդիան, Շվեդիան, իրանց ներկայացուցիչներն ունեցան նոցա մէջ. շվեդացիք հիմնեցին Վելավարը, հոլանդացիք՝ Նիւ-Նօրքը, և այս երկու ազգերը կազմեցին Նիւ-Ջերսէյ նահանգը: Միայն պէտք է ասել որ անգլո-սաքսոնական ցեղը տիրապետեց միւս բոլոր ցեղերի վրայ, և սորանով է բացատրվում այն հանգամանքը որ եւրոպական պետութիւններից Անգլիան իւր հովանաւորութեան ներքոյ ընդունեց գաղթականներին: Սկզբում մահը առատ հունձք էր տալու՝ նոցանից որ անձնատուր եղան հողագործութեան. բայց չարիքը տեղի տուեց աշխատութեանը, և Եւրոպայի ամէն կողմերից թափուող բազմութեան օգնութեամբ գաղթականները մինչև այն պարիճան

բազմացան ու զօրացան որ կենտրոնական իշխանութիւնից ազատուեցան և անկախ, հասարակապետութիւն հաստատեցին: Այդ շրջանում շատ դժուար է որոշել կլիմայի ազդեցութիւնը բնակիչների առողջութեան վրայ, որովհետեւ սոցա թիւը անդադար անում էր նորեկ զաղթականներով: Այնուամենայնիւ այս անհակառակելի է որ Հարդային Նահանգների զաղթականների մէջ ծնւողներէ թիւը, համեմատաբար պակաս էր քան աւելի բարեխան տեղերում բնակիչների մէջ, որոնց կլիման աւելի մօտ էր իրանց մայր հայրենիքի կլիմային:

Այդ ժամանակներում գեա. կանաւոր ժողովրդական վիճակագրութիւն չկար: Իրանց անկախութիւնը, ձեռք բերելուց յետոյ, ամերիկացիք ուշադրութիւն դարձրին այդ բանի վրայ: 1790ին տեղի ունեցաւ առաջին ամերիկական վիճակագրութիւնը: Ամերիկայի ժողովուրդը այդ ժամանակ արդէն բաւական հաստատուել էր և կլիմայի ազդեցութեան ներքոյ՝ մի նշանակեալ թիւիկական առանձնութիւն էր ստացել. այդ ժամանակներից արդէն կարելի է ընդունել նորան իբրեւ մի առանձին ազգ և նորա անհապական զարգացման պատմութիւնն անել: Այս բանին զօրաւոր կերպով նպաստեց զաղթականութեան ընդհատումը անցեալ դարու վերջին և ներկայի սկզբին Եւրոպայում տեղի ունեցած պատերազմների պատճառով, ինչպէս նաեւ Անգլիայի և Ֆրանսիայի Նահանգների մէջ եղած պատերազմի պատճառով (1812). վիճակագիրները հաշվում են որ 1790ից մինչև 1810 թ., Ամերիկան 6000 զաղթականից աւելի չէ ընդունել իւր Նահանգներում: Հասկանալի է որ այս թիւը բոլորովին ճիշտ չէ կարող լինել, որովհետեւ Ֆրանսիայի Նահանգներում ոչ մի տեղ նորեկ զաղթականների հաշիւը չէր պահվում: Ինչպէս և իցէ, այս յայտնի է որ 1817ից այնպիսի մեծ բազմութիւն սկսաւ դիմել Եւրոպայի գանապան մասերից դէպի Ամերիկա որ մինչև այն ժամանակ չէր երևացել: Նոր վիճակագիրները աշխատեցան որոշել զաղթականութիւնից առաջ եկած ամումը այն ամումից որ առաջ է գալիս ծնունդների թուի առաւելութիւնից մեռնողների վրայ ամերիկական նախնական ցեղի մէջ, բայց նոքա ստիպուած՝ զտնուեցան բաւականապէս լակ ենթադրութիւններով, որոնք աւելի կամ պակաս մօտ են ճշմարտութեան, և այս պատճառով յաճախ տարբեր եզրակացութիւնների հասան:

Տեկէր երեկի ամերիկացի տնտեսագէտը իւր ենթադրութիւնները և հաշիւները հիմնում է 10 ամեայ վիճակագրութեան և մաք-

սային եկամուտների քանակութեան վրայ Միացեալ Նահանգների զանազան մասերում: Հետեւեալ ցուցակը հանած է նորա աշխատութիւնից ¹⁾ և մանրամասն քննութեան է ենթարկուած Կարլէ Ֆրանսիացի զիտնականի կողմից:

Առաջին վիճակագրութիւն, 1790	
Թ., սպիտակ բնակիչներ	3,172,464
Բնակիչների բազմանալը 1790ից	
մինչև 1800, 35,70 տոկոս կամ 3,57	
տարին 3,57	35,70
Հետզհետէ եկող զաղթականների	
թիւը 58,000 կամ 1,80%	1,80
Հին ցեղի բնական աճումը	33,90 կամ
	1,075,465
	4,247,929

1800—1810. Բնակիչները բազմա-
նալը, 36,20% 36,20

Լուիզիանայի բնակիչները, որոնք
միանում են զաչնակցութեան հետ
1803ին (51,000) 1,20

Գաղթականների տոկոսը . . 1,90

Բնական աճում	3,10	
	33,10 կամ	1,406,064
		5,653,993

1810—1820. Բնակիչների բազմա-

նալը, 34,30% 34,30

132,400 զաղթականներ 2,20

Բնական աճում	32,10 կամ	1,814,932
		7,468,925

1820—1830. Բնակիչների բազմա-

նալը, 33,80% 33,80

231,000 զաղթականներ 2,90

Բնական աճում	30,90 կամ	2,307,897
		9,776,822

¹⁾ Progress of the United States in Population and Wealth in Sixty Years from 1790 to 1850.

1830—1840. Բնակիչների բազմա-			
նալը, 34,70%	...	34,70	
540,000 դաղթականներ	...	5,10	
Բնական աճում	...	29,60	համ 2,929,136
			12,705,958

1840—1850. Բնակիչների բազմա-			
նալը, 26,09	...	26,09	
Գաղթականներ	1,840,227	}	3,00
200,000 բնակիչ ա-			
ւերացաւ Տէխասի, Նոր-			
Մէքսիկայի և Կալիֆոր-			
նիայի միաւորութեամբ	200,000		2,040,227
Բնական աճում	...	23,09	
Ուրեմն սկզբնական ժողովուրդը,			
ծնունդների առաւելութեամբ մեռնող-			
ների վրայ, 60 տարուան ընթաց-			
քում հասաւ	...		14,746,185

Այս ցուցակից երևում է որ Ամերիկայի սպիտակ ցեղի ծննդա-
կան կարողութիւնը տարէցտարի աւելի ու աւելի նուազում է: Այս-
պէս, 1790/ին բնակիչների բնական աճումը հաւասարվում է 33,9%,
յետոյ յաջորդ 4 ժամանակամիջոցներում աստիճանաբար և զգալի
կերպով նուազում է, տալով հետևեալ տոկոսները. 33,9, 33, 32,
30,9, 29,6, 23,09:

Ուրիշ ամերիկացի վիճակագիրներ փորձեցին ուրիշ եղանակով
հաշուել գաղթականների սերունդների թիւը, բայց խախտաւ ենթա-
դրութիւնների վրայ հիմնուելով ոչինչ զոհացուցիչ հետեանքի չհա-
սան: Այս պատճառով քննական յանձնաժողովն անդամները 1850/ին
առանձին ուշադրութիւն դարձրին այս կարևոր խնդրի վրայ:

Նորա ընդունում են որ Հիւս. Նահանգների			
եւրոպական գաղթականների թիւը 1790/ից մինչև			
1850 թ. եղել է	...		2,240,535
և նոցանից ծնուած զաւակների թիւը մերձա-			
ւորապէս	...		2,063,881
Ընդամենը	...		4,304,416

Կարելի է այս հաշիւները հասցնելով մինչև 1860 թ., ենթա-
դրում է թէ որովհետև Հիւս. Նահանգների բնակիչների աճումը

10 ամեայ շրջանում տատանվում է 23% ընդ 33ի մեջ, այս պատճառով

Գաղթականների բնական աճումը, 10 տարեկան ընթացքում, կը հասնի մինչև 25% 1,076,104

856 Գաղթականներով այս թիւը նախընթացի հետ . . . 4,304,416

Կը ստանանք . . . 05,380,520

Աւելացնելը եւրոպական գաղթականների թիւը . . . 2,707,624

և Տէխասի, Նոր-Մէքսիկայի և Կալիֆորնիայի բնակիչների թիւը . . . 200,000

8,288,144

Այս գումարի վրայ պէտք է աւելացնել այդ գաղթականների և միացած նահանգների բնակիչների սերունդների թիւը 100ի 25 քանակութեամբ, հաշուելով միայն 5 տարի, որովհետև այս սերունդները զանազան ժամանակներում մտել են բնակիչների ընդհանուր հաշուի մեջ 363,453

Ուրեմն եւրոպայից եկած գաղթականները և նոր միացած նահանգները, 1790ից, տուին ընդամենը . . . 8,651,597

Հանելով այս թիւը ընդհանուր բնակիչների թուից, համաձայն 1860ի վիճակագրութեանը . . . 26,975,575

Կը ստանանք սկզբնական ցեղի ներկայացուցիչների թիւը 18,323,98

Այս թիւը 100 հազարի տարբերութեամբ, համաձայն է Տէկսի ստացած թուին, որի հաշիւը ուրիշ սկզբունքների վրայ է արած, թէև նոյնպէս ենթադրութիւնների վրայ է հիմնվում:

Հետաքրքրական է քննել մեռնողների թիւը Միացեալ Նահանգներում. բայց այստեղ այնքան անհոգութիւն է երևում վիճակագրութեան կողմից, որ համարեա անհնարին է ճիշտ կամ զոնեա քիչ շատ ուղիղ հետևանքների հասնել: 1850ի վիճակագրութեամբ մեռնողների միջին թիւը ամբողջ Դաշնակցութեան մէջ նոյն դարում ցոյց է տուած 80 հոգուց 1ը. իսկ մի քանի նահանգների մասին ցոյց արուած թուերի մէջ այնքան չափազանցութիւն կայ, որ անկարելի է նոյն վիճակագրութեան վրայ չկասկածիլ: Այսպէս Կալիֆորնիայում զանգուշակեալ հետաւոր համեմատութիւնը 1: 102, Օրէգոնում — 1: 103, ընդհանրապէս Լուիզիանան, ամենավատագործ

նահանգներէն մէկը անալիս է 1: 44) իսկ Մասնաշումբէթը որի բնաշինները անմէկից առողջ կազմուածքն ունին 1849, 1850 և 1851 թուականներին տալիս էր 1: 53. 1860ի վիճակագրութեամբ մեռնողների միջին թիւը անելիս արեւս է ցայ տուած, այն է 79 հոգուց 1ը, ամբողջ Պաշնակցութեան մէջ: Աթէ պո թիւը համեմատելը եւրոպայի զանազան պետութիւնների մէջ պատմահամեմատելի միջին թուի հետ չենք կարող չըստմանալ տեսնելով երկու աշխարհների մէջ այս կողմից եղած տարբերութիւնը: Պրուսիայում 36 հոգուց 1ն է մեռնում, Ֆրանսիայում 42ից 1ը, Գերմանիայում և Անգլիայում 44ից մէկը: Ս. յս. բոլորը նորանից է առաջ գալիս որ Ամերիկայում մեռնողների ցուցակները ընդհանրապէս շատ վատ են պահպանւում, և երկու նահանգները չունենալով ճիշտ անդեկութիւններ չեն էլ կարող ուղիղ հեռանկարների հասնել: Կարելի է քիչ շատ անոց է համարում Միչիգան, հաշուել որ չիւն: Նահանգների մեռնողների միջին թիւը ընդունում է 45 կամ 46 հոգուց 1, այսինքն Ֆրանսիայի և Անգլիայի տուած տոկոսին շատ մօտ: Քայց եթէ Ամերիկայի և Անգլիայի մեռնողների թուի մէջ այդքան մեծաւորութիւն կայ, արդեմ է կարելի է, ինչո՞նցն համեմատութիւնը չէ երեւում երկու երկրների ծնունդների թուի մէջ: Վերևը տեսնել որ Ամերիկայի սկզբնական բնակիչներին, 1790ից սկսած, այնպիսի համեմատական աճումն են տալիս որ, եթէ զուրա հաշենք 1840ից մինչև 1850ի շրջանը միւս շրջաններում տառապանք է հարկւել 29ի և 33ի մէջ, այսինքն տուին 2,99ից մինչև 3,360/0: Քայց երբեք անդլական վիճակագրութիւնը Անգլիայի կամ Վալիսի բնակիչների վերաբերութեամբ Տէկէրի բերած միջին թուի կէսն էլ չէ տուել: Աթէ այդ նորանից է առաջ գալիս որ բնիկ հողի վրայ մնացող անգլիացիք կորցրել են այն արտադրիչ զօրութիւնը որ պահպանել են նոցա ամերիկացի եղբայրները: Ոչ ոք չէ համարձակիլ այդպիսի մի և նմաւորութիւն քննարկելու հանդիսանալ բաւական է տեսնել Անգլիան որ մարդ նշմարել անդլական վերդաստանի պտղաբերութիւնը մինչև Նոր Աշխարհում ապրողը կը հաստատէ որ ամերիկական ժողովուրդը այս վերաբերութեամբ նոյն արտադրութիւնը չունի: Քննելով Տէկէրի աշխատութիւնը և ընդունելով որ յիշեալ գիտնականը իւր հետազոտութիւնները սխալ հիմունքների վրայ է դնում, կարելի է նոյն համոզմանն է գալիս թէ Ամերիկայի սկզբնա-

կան (գաղթական) ժողովուրդը իւր յաւելմամբ 18,457,917ի փոխանակ պէտք է հաշուել մերձաւորապէս 9 միլիոն, իսկ հետզհետէ եկող գաղթականների թիւը $8\frac{1}{2}$ միլիոնի տեղ պէտք է հաշուել $18\frac{1}{2}$ միլիոն: Այս բանի հաստատութեան համար Ֆրանսիացի զիտնականը զիմում է մի ուրիշ ամերիկացի վիճակագրի, Շէդ փաստաբանին, որի հաշուով Միացեալ Նահանգներում ծնունդների թիւը մեռնողներից աւելի չէ քան $1,300\%$: Թէև այս տոկոսը եւրոպական երկրների տուած տոկոսից բարձր է, այնու ամենայնիւ Տէկէրի ցոյց տուած հաշուից աւելի մօտ է ճշմարտութեան: Համեմատելով եւրոպական երկրները ծննդականութեան կողմից, մենք գտնում ենք որ Անգլիան, Վալլիսը, Շոտլանդիան և Իրլանդիան (այսինքն առհասարակ Մեծ Բրիտանիան) 1850ի վիճակագրութեամբ՝ տալիս է $1,250\%$, Հոլանդիան՝ 1852ի վիճակագրութեամբ՝ $1,230\%$. Պրուսիան՝ 1849ի վիճակագրութեամբ՝ $1,170\%$. Սաքսոնիան՝ 1852ի վիճակագրութեամբ՝ $1,080\%$: Ենթադրելով թէ Շէդի առաջարկած թիւը Տէկէրի դուրս բերած տոկոսից ուղիղ է, Կարլեն հաշվում է թէ Ամերիկայի սկզբնական ժողովուրդը 1790ին թուով 3,872,464 լինելով, բնական աճմամբ 1860ին պիտի հասնէր 8,435,882ի: Այս թիւը հանելով 1860ի սպիտակ բնակիչների ընդհանուր թուից՝ 26,975,575, կը գտնենք որ նոր գաղթականների և նոցա սերունդների թիւը 1860ին պիտի լինէր 18,539,693:

Աւելի առաջ ունենալով Տէկէրի վիճակագրական տախտակը, մարդ գարմանում է տեսնելով թէ ինչպէս ամերիկական ժողովուրդի բնական աճումը հետզհետէ նուազում և մինչև անգամ զգալի կերպով դէպի անկումն է գնում: Այս նշանաւոր իրողութեան պատճառը քննելով, Տէկէրը և ուրիշները ենթադրում են թէ մի երկրի բնակիչների բազմանալովը բնական աճումն էլ նոյն համեմատութեամբ չէ գնում, և թէ որքան բնակիչները խիտ են՝ այնքան ապրուստի միջոցները պակասում են, հետևապէս պողաբերութիւնն էլ նուազում է: Թէև այս ընդհանրապէս ուղիղ է, բայց Միացեալ Նահանգները, ուր զեռ բնական հարստութիւնների աղբիւրները սպառուելուց հեռու են, այդպիսի դրութեան մէջ չեն գտնվում: Ամերիկացիների բնական աճման անկումը Տէկէրը տալիս է շոայլութեան ազդեցութեանը, որ միշտ աւելի նիւթական միջոցներ է պահանջում քան որքան կարող են ունենալ բազմանդամ գերդաստանները: Այս պահանջողութիւնները ստիպում են մարդկանց ամուսնութիւնից հեռու

մնալ կամ եթէ ամուսնանում են՝ աշխատել որքան կարելի է քիչ զաւակներ ունենալ: Սորանից բղխում են զանազան յանցաւոր գործողութիւններ, ինչպէս են կամաւոր վիժումները և ուրիշ արհեստական միջոցներ, որոնք գործ են գրվում Ամերիկայում զաւակաբերութեան դէմ:

Գուցէ այս փաստերը ուղիղ են, բայց չեն կարող այնքան ծանր կշիռ ունենալ այս կարեւոր խնդրի մէջ, երբ նկատում ենք որ Մասաչուսէթի, Միացեալ Նահանգների այս բարոյական և մտաւոր կենտրոնի բնակիչները հետզհետէ նուազում ու սպառվում են: Յիշեալ Նահանգի առաջին սերունդը տալիս էր 8 և 9 մանուկ իւրաքանչիւր զերգաստանից, երեք հետեւեալ սերունդները 7ից մինչև 8, հինգերորդը մօտ 5, վեցերորդը 3ից պակաս, իսկ այժմեան սերունդը դորանից էլ պակաս: Մեռնողների թիւը ծնունդների թուից աւելի է: Նահանգի իշխանութիւնը կամաց կամաց անցնում է նոր դադարականների ձեռքը:

Այս ամբողջութեան և հետզհետէ սպառման պատճառները քննելով, վերջին գիտնականներից մէկը, Զէմս Էէնսը, անտեղի է համարում չափազանց մեծ նշանակութիւն տալ կամաւոր վիժումներին, իբրեւ այնպիսի մի չարագործութեան՝ որ ոչ միայն Ամերիկայում, այլ և եւրոպական երկրներում կատարվում է: Եթէ եւրոպացի կիներ կամ նորա սերունդները, մի քանի տարի Ամերիկայում բնակելուց յետոյ, որդեծնութեան նկատմամբ տարբեր ցանկութիւններ են ցոյց տալիս՝ քան եթէ շարունակէին ապրել իրանց մայր հայրենիքում, այդ չէ՝ կարող բացատրուիլ վերոյիշեալ յանցաւոր դիտաւորութեամբ, այլ մի ուրիշ աւելի նշանաւոր հանգամանքով, այն է ամերիկական ցեղի Ֆիլիկական սպառմամբ: Այս մասին կարելի է մի քանի ապացոյցներ բերել: Ամերիկացիք ընդհանրապէս բարձրահասակ ու նիհար են, և այս հաստատվում է զինուորական վիճակագրութեամբ. Ամերիկացի զինուորները շատ աւելի բարձրահասակ են քան Անգլիայի և մանաւանդ Ֆրանսիայի զինուորները: Ընդհակառակն, որդեծնութեան ընդունակութիւնը շատ թոյլ է այնտեղ, և այս նկատվում է աւելի կանանց քան այր մարդկանց մէջ: Կիներ այնտեղ ծանր հիւանդութիւնների ենթարկվում ամսական արիւնահոսութիւնների ժամանակ: Ամերիկացի կանայք ընդհանրապէս շատ նիհար ու թոյլ կազմուածքի տէր են, և այս պատճառով որդեծնութիւնը շատ վաղ է դադարում նոցա մէջ:

Վերելը Մասնաշուկեթի նկատմամբ բերումած թուերը բաւական պարզ ասարացուցանում են նոյն նախանդի ժողովրդի հետզհետէ նուազելը որ կարգի է կատարեալ մեղաւման համար, եթէ նոր տարրեր չընդունի իւր մէջ: Ամերիկայի վերաբերմամբ ընդհանրապէս դժուար է այդ մասին մի որոշ եզրակացութեան գալ: Նոր նախնիները որոնց բնակիչները կոչւում են մեծ մասամբ Եւրոպայից եկած գաղթականները, չհարկէ նոյն տեսակէրեցիք չեն ներկայացնում: Եւ մինչև որ եւրոպական տեսակէր զանգթակահոլ թիւները չընդհատուին, մինչև որ ամերիկացիք չսովորին հիմնաւոր բնակութիւն հաստատել իրանց հրաժարել նախնիներում եւ անգլադար մէկ տեղից միւսը տեղափոխուելու նախորդ թիւերը չթոյնեն, մինչև այն ժամանակ, ասում ենք, դժուար կը լինի ճշտութեամբ ցոյց տալ թէ եւրոպացիք որքան ընդունակ են Ամերիկայի կլիմային բնակեցնելու:

Այդ ժամանակները կարծես շատ հեռու չեն: Վերջին տարիներում Անգլիայից դուրս եկած գաղթականների թիւը, առաջնան ժամանակների հետ, համեմատելով, մինչև հարիւրի 10, եւ 12 է իջել: Իսկ Գերմանիան, իւր կողմից, ամէն հարեւր տարեւորում, այդ գաղթականութիւնների առաջն առնելու: Եթէ Ամերիկա, գաղթելու սովորութիւնը վերանայ կամ, գոնեաւ զգալի կերպով թուլանայ, այն ժամանակ հարկ կը լինի, որ Աշխարհի բնակիչների շարքութեան մասին, որոշ եզրակացութիւնների հասնիլ: Այս խնդրով զբաղուող ամէնահին մատենագիրը, Ապրիլ, արդէն նկատել էր, որ եւրոպացիք Ամերիկայում աւելի շուտ են անցնում պատենեկութիւնից դէպի եւրոպասարկութիւն, քանց եւ աւելի շուտ ծերանում ու մեռնում են քան թէ իրանց հայրենիքում: «Սմենսին» զարմանալի չէ, ասում է նա, պատահեաւ, այնպիսի երեխաների որոնք զարմանալի պատրաստուկանութեամբ եւ աշխուժութեամբ պատասխանում են առաջարկած հարցերին, թէ հասնելով նոքա եւրոպացի մանուկներից փոքր են: Եւրոպացի ամուսիններից, Ամերիկայում ծնունդները հազուէ պատահում, որ 80 կամ 90 տարեկան հասակին հասնին, թէ եւ բնիկները երբեմն տեւի էլ են ապրում, իսկ եւրոպացում, ծնունդները սովորաբար, Սմենսի կայտում, աւելի են պարում քան իրանց հարազատ, որդիքը, որոնք նոր Աշխարհում են ծնուել: Կանայքը վաղ են կիրցնում որդեծնութեան ընդունակութիւնը, ունենք մինչև անգամ երեսուն տարեկան հասակում, բայց սպանից, ընդհանրապէս նկատուած է, որ եւրոպական գաղթականների սերունդները վաղ ու անժամանակ կորցնում են

իրանց ստամները, այն ինչ բուն ամերիկացիք անունները ամուր ու
 սպիտակ են պահպանվում մինչև կեանքի վերջը»։
 Այսին խօսքերը իրանց հաստատութիւնը գտնում են յետագայ
 մատենագրների վկայութիւնների մէջ, որոնց կը գիմենք այժմ։ Գով-
 արը Ռոբերտ Նօքսը շատ տարի արած ցոյց տուեց որ ամերիկական
 ցեղի մէջ Ֆիզիկական սպառնան նշաններ են նկատվում, այդ նշան-
 ներից նա եզրակացնում է թէ ամերիկացիք հետզհետեւ որդեծնու-
 թեան ընդունակութիւնը կորցնելով՝ բոլորովին պիտի անցայտանան,
 թէ Հիւսիսային Ամերիկայի երկիրը վաղ թէ ուշ պիտի անցնի կար-
 մամորթ բնիկների ձեռքը։ Իհարկէ այս կը պատահի այն ժամանակ
 երբ զաղթականների հոսանքին վերջ կը դրուի։ Այս համոզումը որ-
 քան էլ տարօրինակ երևեցաւ իւր ժամանակում, այնու ամենայնիւ
 իւր հետևողներն ունեցաւ։ «Թէև ես չեմ ընդունում, դոկտոր Նօքսի
 ծայրահեղ եզրակացութիւնները, ասում է մի ուրիշ ամերիկացի
 գիտնական, դոկտոր Նոտտը, բայց և այնպէս չեմ կարծում որ մինչև
 անգամ Նոր Անգլիայի նահանգները այնքան յարմարութիւններ ու-
 նենան զաղթական ցեղերի համար՝ որքան Եւրոպայի բարեխառն զօ-
 տին, որտեղից նոքա իրանց ծագումն առնում են։ Գերմանական ցե-
 ղերը, աւելացնում է նա, Հարաւային նահանգներում ընդհանրապէս
 անշնորհք կերպարանք են ստանում»։ Այդ անշնորհքութիւնը նա
 մեկնում է զանազան սովորութիւններով որ առողջապահական կա-
 նոններին հակառակ են, բայց հաւանական է թէ այդ մարդիկը նոյն
 տեսակ կեանք էին վարում իրանց բնիկ երկրում՝ Գերմանիայում, և
 կարելի է արդեօք նոցա անշնորհք և վատառողջ տեսքը վատառողջ
 հիւանդութիւններին տալ։ Իհարկէ ոչ։ Աւելի ուղիղ չի լինիլ եթէ
 այդ առողջութեան նուազումը կլիմայի վատառողջութեան և ուրիշ
 անցածող պայմանների վերաբերեալ։

Դոկտոր Սամուէլ Յօրրն, Միացեալ Նահանգների կլիմայի վրայ
 դրած նշանաւոր աշխատութեան մէջ մանրամասնօրէն հետազօտեց
 հարաւային կողմերի կլիմայի ազդեցութիւնը սպիտակամորթ բնակիչ-
 ների վրայ, նա ասում է, «այդ տեղերում, ինչպէս նկատուած է
 Հարաւային Նահանգների այն տեղերում որոնք ջրերի մօտ են գտ-
 նվում, մարդիկ թոյլ կազմուածք են ունենում կամ Ֆիզիկական-
 զարգացած են մնում. մահը երեխաների մէջ մեծ կոտորուածներ է
 անում և կեանքի միջին տևողութիւնը համեմատաբար շատ կարճ է։
 Ծլօրիկայի և Գէորգիայի սահմանների երկարութեամբ, ինչպէս նաև

Հարաւային Նահանգների հարթ տեղերում, ընդհանրապէս, հետազօտողի աչքին Ֆիզիկական և գուցէ նաեւ բարոյական սպառման տխուր օրինակներ են ներկայանում: Մանուկ հասակում ամբողջ մարմինը մի տեսակ զեղին գոյն է ստանում, իսկ աչքերը մաղձի գոյն: Հասակի աճումը անժամանակ ընդհատվում է, բոլոր անդամները կակղում, դանդաղանում են, ջղերը ուռչում և այլն»:

Թէ Միացեալ Նահանգների բոլոր մասերը միապէս առողջարար չեն և թէ հարաւային կողմերը աւելի ֆնասակար են Նւրոպացոց առողջութեան համար, այդ բոլորը կարելի է հանել Միացեալ Նահանգների առողջութեան պայմանների վրայ ժողոված վիճակագրական տեղեկութիւններից: 1829ից մինչև 1839 հիւսիսային նահանգներում հաշվում էին 32,242 զինուոր, որոնցից մեռան 281 հոգի. իսկ հարաւային նահանգներում 24,978 մարդուց 823 հոգի. այսինքն հիւսիսում 1000ին 18, իսկ հարաւում 1000ին 49 հոգի:

Հետևեալ տախտակը ցոյց է տալիս թէ նոյն շրջանում ինչ տեսակ հիւանդութիւններ են եղել և իւրաքանչիւր տեսակ հիւանդութիւնից քանի հոգի են մեռել:

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	Հիւսիսային զօրք		Հարաւային զօրք	
	Մտան հիւանդանոց:	Մեռան:	Մտան հիւանդանոց:	Մեռան:
Ընդհատուող տենդ	3187	1	14094	13
Կրկնուող տենդ	587	12	4196	145
Synochia	825	2	718	11
Ջերմախտ (Typhus)	54	8	110	24
Մրսողութիւն	9538	1	7471	4
Թոքերի բորբոքում	610	8	900	42
Կողքացաւ	652	1	1060	6
Բարակացաւ	152	46	257	116
Haemophytosis	83	1	84	2
Dyssenterie	—	4	—	38
Որովայնալուծութիւն	5981	5	13135	55
Աղիքների բորբոքում	289	1	633	26
Փորացաւ և քօլէրա	3221	2	3282	7

Վարակիչ քօլէրա	302	103	384	88
Լեարդի բորբոքում	98	3	166	4
Ուղեղի բորբոքում	18	3	31	5
Կաթուած	6	4	25	10
Լուսնոտութիւն	166	5	188	9
Հարինք	102	3	306	39
Արբեցողութիւն	1370	5	2616	58
Nictalopia	18	—	791	—
Ոսկրացաւ	3412	—	2845	1
Սերմնակաթութիւն	971	—	929	—
Ափրոտիդեան ակտ	462	1	584	—
Զրգողութիւն	50	4	206	19
Խանգարումն ներքին զործարանների	—	9	—	16
Ջանազան պատահումներ (Accidents)	—	35	—	50
Յանկարծական մահ	—	3	—	7
Ուրիշ հիւանդութիւններ	—	11	—	28
ԸՆԴԱՄԷՆԸ	32154	281	5411	823

Այս տախտակից երևում է որ ամէնից շատ հիւանդութիւնները Հարաւային Նահանգների մէջ սերտ կապակցութիւն ունին կլիմայի պայմանների հետ: Ընդհատուող ու կրկնուող տենդերը, որովայնալուծութիւնը և քօլէրան տիրապետում են Հարաւում:

Մի քանի տարի առաջ ամերիկական լրագրերից մէկը (The Radical) հետեւեալ կերպով էր խօսում Նոր Անգլիայի ժողովրդական առողջութեան տխուր վիճակի վրայ. «Ահներև ու անհերքելի է որ Նոր Անգլիայի կլիման վատառողջ է: Առէք իր ծովան ուղում էք, և կը տեսնէք որ բնակիչների քառորդ մասը շարունակ հիւանդ է, իսկ կէսից աւելին մի որևիցէ պակասութիւն ունի մարմնի կազմութեան մէջ: Ստամբսի հիւանդութիւնների կողմից, ինչպէս յայտնի է, մենք գերազանցում ենք բոլոր աշխարհը, Ֆրանսիան, Անգլիան, Գերմանիան, որոնք շատ բանի մէջ մրցում են մեզ հետ, մոլութիւնների և առաքինութիւնների մէջ, չեն կարող հաւասարուիլ մեզ վատ մարտողութեան մէջ: Այս մեր վատ արժանաւորութիւնն է»: Բայց

այսինքն 1000ին 133 հոգի»։ Փոքր ինչ յետոյ նա ասում է. «ով որ առիթ է ունեցել տեսնելու Փրանսիացի զինուորներ, չէր կարող չնկատել նոցա հասակի փոքրութիւնը։ Բայց մի և նոյն ժամանակ, աւելացնում է նա, «չէր կարող չնկատել և այն՝ որ համարեա բոլորն էլ լաւ ու պինդ կազմուածք և առողջ տեսք ունին»։ Կարելի է արդեօք նոյնն ասել ամերիկացոց համար։ Չենք կարծում։ Արդարև, Համինդդը ստիպուած է ընդունել որ եւրոպացի զօրքերի հետ համեմատելով ամերիկացիք այնքան զօրեղ ու ամուր չեն։ Ամերիկացի զինուորի թիկունքը աւելի նեղ է քան եւրոպացուինը—և այս պատճառով նա աւելի թեթեւ է և պակաս է քաշում։ Հէնց սորանուամ է պարունակվում մեր զօրքերի մարմնի կազմութեան դիտարկ պակասութիւնը»։

Պրոֆէսոր Դեզօրը գրում է. «Ամերիկացոց կազմուածքի մի ուրիշ յատկանիշը նոցա վզի երկարութիւնն է. թէև իսկապէս նոցա վիզը եւրոպացուցը երկար չէ, բայց չափազանց բարակութիւնից այնպէս է երևում։ Ամերիկացիք մի եւրոպացի տեսնելով իսկոյն ճանաչում են նորան. նա եւրոպացի է, ասում են նոքա, տեսէք, նորա վիզը, ամերիկացին այդպիսի վիզ չունի»։ Ամերիկացոց ու եւրոպացոց մարմնի տարբերութիւնը ոչ միայն ջղային դրութեան մէջ է երևում, այլ և խուլերի դրութեան մէջ, որ արժանի է մանաւանդ առանձին ուշադրութեան, որովհետև նորանից է կախուած ամերիկական ցեղի ապագան։ Լուսաւորեալ մարդիկը Ամերիկայում խոստովանում են որ պէտք է աշխատել, եթէ միայն հնար կայ, մարմնի անդամների քնքշութեան առաջն առնել, որ նկատվում է մանաւանդ կանանց մէջ։ Շնայելով նոր Անգլիայի այն քնքոյշ աղջկանց վրայ, ասում է Դիքսոնը որոնք խումբ խումբ պատուհանիս առաջով անցնում են, ակամայ խոստովանում են որ այն քնքոյշ գունատութիւնը, որքան էլ դրաւիչ լինի, որքան էլ բանաստեղծութեամբ լինի արուեստագէտի, կանացի գեղեցկութիւնը դնահատողի համար, կենսական զօրութեան պակասութեան ակներև ապացոյց է։ Աւելի լաւ չէր լինի եթէ մեր թոյլ եղբայրներն ու քոյրերը աւելի ամուր ու առողջ լինէին։ Ես ամենուրեւն չէի մեղադրիլ նոցա իրանց թշերի չափազանց կարմրութեան համար. իսկ այժմ, վախենում ես խօսիլ նոցա հետ, կարծում ես թէ որտեղ որ է՝ աչքիցդ կ'անյայտանան»։

Սի ուրիշ մասնագիր, Չարլս Դիլը, ցոյց տալով թէ ամերիկացիք զգուշելով զգվում են ամէն տեսակ մարմնամարզական կրթութիւններից, ասում է. «Բացի գնդակի խաղից և սառուցի վրայ սա-

հեղուց, միւս բոլոր կրթութիւնները արհամարհվում և անարգվում են Ամերիկայում: Եթէ հակառակ ուղղութեան տէր մարդիկ մի վերանորոգութիւն կամենան մօցնել Նոր Անգլիայի ուսումնարաններում, իսկոյն բոստոնում ձայները բարձրացնում են թէ ջղերը ուղեղից բարձր են դասվում: Բայց եթէ նոր-անգլիացիք աչքերը ածէին իրանց շուրջը, կը հասկանային որ կլիման զարգացրել է ուղեղը ի վնաս ջղերի և թէ ժողովրդի սպառւածան առաջն առնելու համար ջղերը այնպէս կամ այնպէս պէտք է կազդուրուին: Բոստոնի բնակիչների բարձր ուսերը, գլխից բղխած ձայնը և զունատութիւնը չեն հերքում նոցա զօրաւոր, սուր խելքի գոյութիւնը: Բայց համայնական չէ որ աշխոյժն ու տաղանդը շարունակուին անաղայում մեր օրերի թոյլ մարդկանց ու կանանց սերունդների մէջ: Ապագան միթաքական չէ, տարէց տարի ամերիկացին նիհարադրուած է, թեթեւանում և կարճակեաց լինում: Կանայք թուլութեան աւելի մեծ նշաններ են ցոյց տալիս քան այր մարդիկ:

Մի քանի գիտնականներ խօսում են և այն մասին թէ ինչ փոփոխութիւնների է ենթարկվում եւրոպացին Ամերիկայում: Պրունէր Բէյլը գրում է. «Արդէն Նանկինների երկրորդ սերունդի մէջ նկատվում են հնդկական տիպարի գծերը: Յետագայ շրջաններում խուլերի գրութիւնը կանոնաւոր զարգացման minimumին է իջնում: Մորթը չորանում է, այտերի կարմրութիւնը կորչում է և այր մարդկանց մէջ կաւի գոյնին է փոխվում, խի կանանց մէջ գունաթափ դեղնութեան: Գանգը փոքրանում է ու բոլորակ ձև է ստանում, և ծածկվում է մուգ, կարծր մաշկերով, վիզը երկարանում է, վերին ծնօտը և այտուկները չափազանց շատ աճում են: Բուռքերը սաստիկ խորն են ընկնում, ներքին ծնօտը աճանում է և հաստանում, աչքերը խոր ընկած են միմեանց մօտ գտնուած խողոցների մէջ: Աչքերի թաղանթը մուգ գոյն է ստանում, հայեացքը լինում է սուր և վայրենի: Ոտների և մանուսանդ ձեռների ոսկորները չափազանց շատ են երկարանում, այնպէս որ Յրանսիայում և Անգլիայում Ամերիկայի համար անանձին տեսակ ձեռնոցներ են պատրաստում խիստ երկար մասներով»:

Այսոցը բոլորովին ընդունում է այն մատենագրների կարծիքը որոնք հաստատում են կլիմայի կորստական ազդեցութիւնը ամերիկացոց վրայ: «Աղուց նկատուած է, ասում է նա, որ անգլիացի

զաղթականները Հ. Ամերիկայում աւելի ուժեղ ու պինդ են քան թէ իրանց սերունդը... Նիհարութիւնը, կոշտ մագերը, վզի երկարութիւնը, խուլերի թոյլ զարգացումը—այս բոլոր առանձնութիւնները նկատել է նա և կաշնում է թէ բոլորն էլ արուելու են «արեւմտեան չոր քամիներին, որոնք իշխում են Միացեալ Նահանգներում»:

Այս կարծիքը մասամբ ընդունում է և Կէդէնը. նա ասում է. «Մինչև այժմ դեռ վճռուած չէ թէ արդեօք սպիտակները կը կարողանային բազմանալ Հիւսիսային Ամերիկայում, եթէ նոր եւրոպական զաղթականների հոսանքը ընդհատուէր»: Ուրիշները այս մասին բոլորովին ուրիշ եզրակացութեան են հասնում, այսինքն եթէ անհզօ - ամերիկացին մենակ մնայ՝ չի սպառուիլ, այլ հետզհետէ կերպարանափոխուելով՝ վերջնական ամերիկական հնդկացու կամ կարմրամորթի ձևը կը ստանայ: Այսպէս Ստանգոպ Միթթը, դեռ անցեալ դարու վերջին և ներկայի սկզբին գրելով այս խնդրի վրայ, ցոյց է տուել ամերիկացու կազմուածքի վրայ երևած փոփոխութիւնների մի քանի աստիճանները, ինչպէս նաև ուրիշ նշաններ՝ որոնք կատարելապէս հաստատուում են յետագայ մատենագրների խօսքերով, և այն եզրակացութեան է հասել որ եթէ անհզօ - ամերիկացիք վայրենի դրութեան մէջ մնային, անշուշտ հնդկացիների կը փոխուէին: Միթթի նկատողութիւնները առանձին ուշադրութեան արժանի են, որովհետև ցոյց են տալիս որ անցեալ դարում արդէն ամերիկացիք սկսել էին փորձով համոզուիլ թէ իրանց մարմնի կազմուածքը և արտաքին տեսքը խորին փոփոխութիւնների է ենթարկուել: Միայն այն եզրակացութիւնը թէ վերջնական կէտը որին՝ դիմում են այդ փոփոխութիւնները՝ հնդկական տիպարն է, անտարակոյս ծայրահեղութիւն է, որ հազիւ թէ երբեիցէ կատարելապէս ձգմարտուի:

Սակայն այս գաղափարը Միթթի հետ չմեռաւ, ուրիշ զիտնականներ էլ նկատել են նոյն կերպարանափոխութիւնը: Վերջին անգամ էլիզէ Րիլլիւ երեւել աշխարհագիրը նոյն միտքը կրկնեց, ենթադրելով թէ ոչ միայն եւրոպացիք՝ այլ մինչև անգամ նէգրները գնալով աւելի ու աւելի նման են դառնում բնիկ կարմրամորթներին: »Լուիզիանա համառոտ օտարականին, ասում է նա, թիւում է թէ ինչպէս սպիտակների, այսպէս և նէգրների կազմուածքը աստիճանաբար մօտենում է կարմրամորթների կազմուածքին: Եթէ մինչև անգամ ուրիշ պայմանները հաւասարակշռեն կլիմայի ազդեցութիւնը, այնուամենայնիւ հեշտ կարող է պատահիլ որ մի քանի դարուց յետոյ

ամերիկացիք, բոլորը առանց բացառութեան, բնիկների մորթի գոյնը կրնգունին, որտեղից էլ եկած լինին նոցա նախնիքը-Նրլանդիայից, Ֆրանսիայից թէ Կոնգոից»:

Ձէմն Հէնտ անգլիացին, վերջին զիտնականը, որքան մեզ յայտնի է, որ այս հետաքրքրական խնդրով պարապել է և որի հետազոտութիւններից օգուտ քաղեցինք և մենք ներկայ յօդուածիս մէջ ¹⁾), Սմիթի հետեւողների համոզման մէջ չափազանցութիւն է տեսնում: Նորա կարծիքով, յիշեալ զիտնականների խօսքերից մի անհերքելի եզրակացութեան կարելի է հասնել, այն է՝ թէ կլիման շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունի եւրոպացի գաղթականների վրայ քան թէ սովորաբար ենթադրում են: «Անօգուտ է խօսել այն խնդրի վրայ, ասում է Հէնտը, թէ նեզը կամ սպիտակը կլիմայի կամ ուրիշ որեւէ ազդեցութեան ներքոյ կերպարանափոխ է լինելու, բոլորովին այնպէս ինչպէս որ անտեղի կը լինէր յուսալ հողի փոփոխութեամբ տանձնին խնձորի ծառի փոխել: Եթէ հողը անյարմար է, ծառը կ'ոչնչանայ, այդ մասին կ'սկսած չկայ: Բայց ի՞նչ ասենք մարդու համար. արդեօք այն թէ Հիսթային Ամերիկայի գաղթական բնակիչների այժմեան ցեղի վերջնական բաղդը անյաջող հողի վրայ տնկած տանձնու բաղդին նման է լինելու: Այս բանը ներկայումս կատարելապէս հաստատուել անհնարին է, բայց վերոյիշեալ իրողութիւնների և դիտողութիւնների հիման վրայ՝ ես իրաւունք եմ տալիս ինձ հեռւեայ եզրակացութիւններին հասնել:

Ա. Որքան էլ պակասաւոր լինին Ամերիկայի վիճակագրական տեղեկութիւնները, չէ կարելի կարծեմ կասկածել որ 1810 թուականից մինչև 1850 թ. գաղթականների սկզբնական ցեղի բնական աճումը պակասեցաւ մինչև 10%: և թէ 1860ի վիճակագրութիւնը անճիշտ է այս կողմից, որովհետեւ բաւական ուշադրութիւն չէ դարձրել նոր եկող գաղթականների վրայ:

Բ. Մասաչուսէթի բնակիչների վրայ հաւաքած վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է, որ եթէ զբոսից եկած, օտար գաղթականներ չլինէին, բնակիչների թիւը պէտք է նուազէր, որովհետեւ մեռնողների թիւը ծնունդների թուից աւելի է:

Գ. Նախընթաց իրողութիւնը իւր հաստատութիւնը գտնում է ծնունդ մանուկների միջին թուի նուազման մէջ, որ առաջին գաղ-

¹⁾ Մարդուս կլիմային ընտելանալու ընդունակութիւնը, Լոնդոն, 1869.

Թականների մէջ 8ից մինչև 10ն էր հասնում ինքաբանչիւր ընտանիքի համար, իսկ ներկայումս իջել է մինչև 3 և աւելի պակաս:

Դ. Սորանից հետեւում է որ սկզբնական զաղթականները իրօք սպառւում են և նոցա տեղը բռնում են նորեկ զաղթականները:

Ե. Ապաղայում կիմանանք թէ արդեօք նորահաստատ արեւմտեան նահանգներումն էլ նոյն երևոյթը կրկնւում է թէ ոչ. բայց տեղիք չկայ ուրիշ հետեւանքների յոյս ունենալ, որովհետև ամենայն հին նահանգները միջին թուով ամէնից սակաւ ծնունդներն են տալիս: Այս ապացուցանում է որ կիման այստեղ ցոյց է տուել արդէն իւր ազդեցութիւնը, այն ինչ նոր նահանգներում նորա ազդեցութիւնը դեռ չէ արտայայտուել իւր բոլոր զօրութեամբ:

Զ. Առողջութեան վերաբերութեամբ մեծ տարբերութիւն կայ հիւսիսային և հարաւային նահանգների մէջ. այս զանազանութիւնը հաստատում են ինչպէս դիտնականները, այսպէս և զինուորական վեճակագրութիւնը:

Է. Մի խորհրդաւոր տարբերութիւն կայ անգլիացի և ամերիկացի կանանց մէջ: Այս վերջինները չեն կամենում կամ չեն կարող նոյնքան բազմաթիւ սերունդ ունենալ որքան նկատուում է ամենայն տեղ Անգլիայում:

Ը. Այս անսիրելութիւնը կամ անընդունակութիւնը բազմանալու՝ զերգաստաններ ունենալու, աչքի առաջ ունենալով Ֆիզիկական սպառման անհերքելի փաստերը, չէ կարող տրուել բացառապէս կամ զլիաւորապէս կամաւոր վիժումներին կամ զերգաստանի ընդարձակութիւնը չափաւորելու ցանկութեանը:

Թ. Անդո - ամերիկացոց ենթադրեալ Ֆիզիկական փոփոխութիւնը կամ սպառումը պարունակվում է, ինչպէս որ կատարելապէս ապացուցուած է, հետեւեալ յատկանիշների մէջ. երեխաները չափազանց վաղ են զարգանում, վաղ են հասնում երիտասարդութեան հասակին և ծերանում են. նկատվում է հասակի չափազանց բարձրութիւն, մարմնի նիհարութիւն, վրէ բարակութիւն, խուրճի զարգացման պակասութիւն, առաւելագէս կանանց մէջ, որոնք այս պատճառով երիտասարդ հասակում արդէն անընդունակ են լինում որդեծնութեան: Բացի սորանից, նկատվում է մի անյայտ փոփոխութիւն ուղեղի մէջ, որից բխում է մի տեսակ դժգոհութիւն՝ Ամերիկացոյ բնաւորութեան մէջ, անսովոր անհանգստութիւն և չարաչար մտաւոր գործունէութիւն:

«Ներկայի օրէնքները անցեալի և ապագայի օրէնքներ են: Մեր առաջ դրած՝ իրողութիւնները դեռ չէ կարելի բաւական համարել մի բացարձակ և անհերքելի դրութիւն հաստատելու համար: Նոքա միայն ցոյց են տալիս, եթէ կարելի է այսպէս ասել, թէ փտանգը մտնէ: Այդ իրողութիւնները կարծես տխուր զոյներով են ներկայացնում Միացեալ Նահանգների այժմեան բնակիչների ապագան: Գիլկէն ճշմարիտ է ասում թէ՛ ապագան միտի թարական չէ, ամէն օր տեսնում ենք որ «ամերիկացին» նիհարանում է, պակաս է քաշում և քիչ է ապրում»: Ամերիկական թերթերը, իրողութիւնների հետազոտութիւնից յետոյ, իրաւունք ունին հարցնելու արդեօք պոլիտանների արմատական ցեղը սպառնում է: Եւ իմ բերած բոլոր իրողութիւններին, կարծիքներին ու համոզմունքներին միեւնոյն անփոփոխ պատասխանն են տալիս, թէ անդո-ամերիկացոց Ֆիլիպական սպառնալի պատճառը պարունակվում է նոցա կեանքի եղանակի և հասարակական սովորութիւնների մէջ: Ես չեմ կարող ընդունել այս ենթադրութիւնը»:

«Ես կարծում եմ թէ իրողութիւններին աւելի համաձայն կը լինի ընդունել որ Եանկիների մէջ նշմարուած փոփոխութիւնները ինչ անուն կամիք տուէք նոցա—սպառում կամ զարգացում, տեղափոխութեան պայմանների հետեանք են, իսկ կեանքի եղանակը և հասարակական պայմանները երկրորդական դեր են խաղում այստեղ: Ես կարծում եմ թէ իմ առաջ բերած իրողութիւնները ձգտում են հաստատել թէ Հիւսիսային Ամերիկայի հասարակապետութեան զաւթթականութեան պատմութիւնը ամենեւին չէ արդարացնում այն կարծիքը թէ մարդս համաքաղաքացիութեան ընդունակ և նոթութիւն ունի, և մասնաւորապէս մարդկութեան այն սրածենկոտ մասը որ իրան անդո-սաքսոնական ցեղ է անուանում, իւր քաղաքակրթութիւնը հրով ու սրով է ապրածում և ջնջում է այն երկրների բնիկներին որոնց ինքը տիրապետում է:

«Եանկիները նուաճել են Ամերիկայի բնիկներին, բայց նոքա սկսում են համոզուիլ թէ իրանց կարողութիւնից վեր է յաղթել այն պայմաններին որ բնութիւնը դրել է իրանց բռնած երկրի վրայ: Թէ նոքա յաջողին յաղթել բնութեան արգելքներին, ապագայում երջանիկ կըլինին, ապա թէ ոչ՝ իրանք էլ իրանց սերունդներն էլ նոյն պատիժներին կ'ենթարկուին որ կրում են ներկայ ժամանակում: Նոցա առաջ նոյն խնդիրն է դրած որ երբեմն վիճակուել էր Աղէքսանդր Մակեդոնացուն. «Ի՞նչ անեմ, հարցրեց նա միանգամ Արիստոտէլին,

ի՞նչպէս ազատուիմ իմ դրացի բարբարոսներէց:—«Փոխէ՛ նոցա կլիման, ասանց փիլիսոփան. եթէ այդ յաջող հետեանք՝ ունենայ՝ նոցա՝ բարքը կը մեղմանայ, իսկ եթէ ոչ՝ նոքա կ'ոչնչանան»:

«Գիտութիւնը չէ կարող յարմարուիլ այն անձանց ցանկո՛ւթ թիւններին և նախապաշարմունքներին որոնց հետ նա գործ ունի: Ընդունելով քաղաքակիրթ մարդու կարողութիւնը փոքր ինչ ժամանակ մըցելու բնութեան օրէնքներէ՛ դէմ, մենք պէտք է՝ ասոնք պարծենկոտ անդօ-սաքսին. աշխարհը քեզ չէ պատկանում, և թէ պէտ դու քո պատերազմական և քաղաքադիտական բնդունակութիւններով կարող ես մի երկրի արմատական ցեղը ջնջել, բայց և այնպէս պէտք է իբրև ապացուցուած բնդունել թէ՛ նոր Աշխարհում ոչնչա՛ցած բնիկների վրէժը պիտի առնուի աշխարհակալների անզգալի սպառմամբ, զույգէ նաև նոցա կատարեալ ջնջմամբ»:

Այս բոլորից դժուար չէ կարծեմ, պէտք եղած եզրակացութիւնը հանել: Մի մատենադիր ասել էր երբեմն. *Est autem optimus aër qui unicuique est nativus*, այսինքն թէ ամենալաւ օդն այն է ուր մարդս ծնել է: Մենք չենք դժուարանում այժմ այս խօսքը փոքր ինչ փոփոխելով ասել. «Ամենալաւ օդն այն է ուր աղգը ծնել է»: Այժմ վաղուց յայտնի էր այն ճշմարտութիւնը թէ կլիման զօրաւոր կերպով ազդում է իւրաքանչիւր ազգի կրօնի, լեզուի, վարք ու բարքի և մինչև մարմնի ու տիպարի կազմութեան վրայ, այսօր գիտութիւնը չէ վախենում հաստատել որ կլիմայի փոփոխութեամբ այդ ազգային յատկանիշները, մի քանի սերունդ անցներուց յետոյ, տեղական նոր պայմանների համեմատ՝ զգալի փոփոխութիւնների են ենթարկվում ի մնաս ազգութեան կամ երբեմն նոյն իսկ ամբողջ մարդկութեան. փոխվում է ազգի վարքն ու բնաւորութիւնը, փոխվում է նորա ներքին կազմութեան ու առողջութիւնը և այս բնագոյն հանրական կերպարանափոխութիւնից ծնունդ առնում մի նոր կերպարանք, այսինքն մի ուրիշ ազգութիւն, կամ, որ աւելի հաւանական է, յառաջանում է ցեղի նուազում և կատարեալ սպառում, այսինքն մահ: Այժմ հայ զաղթականութեան պատմութիւնը իւր մթնոթիւնը չէ կարող այս խնդրի վերաբերմամբ համոզել փաստեր ներկայացնել ընթերցողին, ի՞նչ աւելի խրատական օրինակ կարող է լինել նորա համար քան Ամերիկայի մեծ հասարակապետութիւնը: Հողագետի

վրայ չկայ մի ազգ, կարելի է ասել, որ Միացեալ Նահանգների նման յաջող հասարակական և տնտեսական պայմանների մէջ գտնուի. ազատութիւնը այնտեղ հաւասար է ամէնի համար, կրթութիւնը ձրի և պարտադիր, աշխատութիւնը, տաղանդը մարդուն ամենաբարձր դրութեան են հասցնում. երկիրը այնքան ընդարձակ և հարուստ է որ դեռ կարող է միլիոնաւոր բնակիչներ ընդունել իւր մէջ: Եւ սակայն տեսանք թէ ի՞նչ տխուր գուշակութիւններ են անում այդ ազգի ապագայի համար. Միացեալ Նահանգների եկամուտ բնակիչները, նոյն իսկ ամերիկացի զինուորականների խոստովանութեամբ, սպառում են կամ բնիկ կարմրամորթների հետ խառնուիլ, կամ բոլորովին սպառուիլ ու անյայտանալ:

Բայց, կարող է ասել պանդխտասէր Հայը, եթէ այդպիսի տխուր ապագայ է սպասում ամերիկացիներին, ի՞նչպէս է լինում որ ամենայն տարի հազարաւոր գերդաստաններ Հին աշխարհից Նորն են անցնում. չէ՞ որ նոքա այնտեղ յոյս ունին գտնել այն Աւետեաց երկիրը որ իզուր են որոնում իրանց հայրենիքում: Այդ նկատողութեանը պատասխանը ամենեւին նպաստաւոր չէ քեզ, պանդխտասէր Հայ: Եթէ Հին Աշխարհի բնակիչը զաղթում է Ամերիկա, պատճառն այն է որ Եւրոպայի մի քանի երկրները այնպէս բազմամարդացել են որ ամէնի համար մի կտոր հարկաւոր հող չկայ մշակելու. իսկ քո հայրենիքը լի է արգաւանդ դաշտերով, որոնք աշխատող բազուկների են սպասում առատ հունձեր տալու: Ես գիտեմ որ զանազան պատճառներ կը բերես զուլսդ արդարացնելու համար. դու կ'ասես թէ քո հասարակական և տնտեսական պայմանները թոյլ չեն տալիս քեզ մշակելու քո պապերից մնաց հողը, թէ քո կեանքը անտանելի է հայրենիքում: Բայց ո՞վ է երաշխաւորում քեզ թէ օտարութեան մէջ, թողնենք ուրիշ պայմանները, կը գտնես քո ցանկացած հողն ու կլիման: Նոյն յուսով չէ՞ր որ դեռ երէկ հազարաւոր հայեր թափառելով եկան մեր կողմերը, և խաբուելով իրանց ակնկալութիւնների մէջ ստիպուած գտնուեցան յետ դառնալ...

Զէ, պանդխտասէր Հայ, բա՛ւ է որքան քո հայրերն ու պապերը թափառեցան օտար երկնքի տակ. իմացիր որ եթէ դու էլ և քեզ նայելով քո որդիքն էլ աչքերդ անդադար հայրենիքից դուրս ունենաք, օր կը գայ որ ձեզանով ոչ միայն ձեր ազգութիւնը կորուստ կ'ունենայ, այլ և մարդկութիւնը, որին իւրաքանչիւր ազգ, նախա-

խնամութիւնից վեճակուած բաղդի համեմատ, պարտաւոր է ծառայել և յետէ մինչև այսօր հեռանալով քո երկրից փոքր ի շատէ արդարանում էիր, մեծ յանցանք կը լինէր քո կողմից և մեծ ապեւրախտութիւն հայրենիքիդ դէմ՝ պանդխտութիւնդ շարունակել և ներկայումս, երբ.....

Ա. ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ

Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ

Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ

Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ

Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ
 Բա՛նալո՛ւմ եմ քեզ, քանի որ սիրում եմ քեզ

Դա՛նք ձ զուտազայտ ասածներդ՝ վերայ հասկանալի բխմանով
 Եղո՛ւ խառն վրձնի բլթկեղծ ոգ, Խառնումը՝ զուրո՛ւ մեղքն ձեզի՝
 Երբտ ճակն ձ բկերով ոչ չենկ զի քանդակ մեկ, Երբ՝ Նախապա
 Դ լիտնապա՛հ թմբկեկտախտնա՛ն Դե՛ր բլթկեղծը՝ ճակեկտախտն
 Երբտ ճակն ձ բկերով ոչ չենկ զի քանդակ մեկ, Երբ՝ Նախապա

ՏԱՅՓՈՐՏԱՐԱՎՈՐՈՒՄ

ԱՓՍՈՍ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ափսոս աշխատանք, ափսոս ժամանակ,
 Զուր աշխատեցիր, խեղճ մաքրի մշակ,
 Յօղուած գրեցիր, գիրք շարագրեցիր,
 Խեղճով ծառայել աղգիւ ուղեցիր:

Հեռու աշխարհի զուարճութիւններից,
 Թէեւ ոչ ազատ նորա վշտերից,
 Գիշեր և ցերեկ փակուած առանձին,
 Նուիրուած էիր դու քո սուրբ գործին:

Եւ դու համոզուած, որ ճշմարտութեան
 Սկզբունքներին ես հարազատ թարգման,
 Դրչով թղթի վրայ զծագրում էիր
 Դու քո մտքերը ազնիւ և ընտիր:

Դ՛դու աւարտեցիր քո դժուար գործը,
 Բայց մի անգամ էլ ցոյց տուեց փորձը,
 Ոչ ամեն գրուածք բարենպաստակ
 Կարող է ընկնել միշտ մամուլի տակ:

Երբ ձեռագիրդ արդէն սրբազրած
 Պէտք է լոյս աշխարհ տեսնէր տպագրած,
 Մի գրչի շարժուածք մի վայրկեանի մէջ
 Նորա գոյութեան տուեց տխուր վերջ:

ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ԳՈՐԾ ՍԻՐ ՊԵՏԵՐՍՈՆ ԱՆԳԼԻՍՅՈՒ)

Ազգութիւնների երեւի խառնուրդը:—Այստեղից առաջ եկած անյարմարութիւնները:—Մայրաքաղաքի մերձաւորութիւնը:—Ս. Ստեփանի պատուէրները:—Ազգութեան փոփոխումը:—Կանոններ և բացառութիւններ:—1851 թ. ցենզը:—Անեկղծներ:—Գերմանական Հունգարացիք:—Տրանսիլվանիայի սաքսոնացիք:—Յամաքային զրութիւնը:—Տաճկական պատերազմները:—Լատինական լեզուն:—Պաշտօնական կուսակցութեան հաւաքանքները:—Մարիա Տէրեզիա և Յովսէփ:—Հունգարական և Գերմանական լեզու:—Վիճակագրութիւն:

Հունգարիայի նշանաւոր յատկութիւններից մէկը, որ աւանայ աչքի է ընկնում արեւմտեան Եւրոպայի ճանապարհորդին, այդ բազմատեսակ ազգութիւնների համակեցութիւնն է: Այս ասելով մենք չենք ուզում հաստատել որ ուրիշ պետութիւնները և երկիրները միակերպ ազգաբնակչութիւն ունին: Մեր բրիտանական կղզին պարունակում է իւր սահմաններում չորս միմեանցից տարբեր ազգութիւններ, եթէ չըլինէ Երլանդիայի բուն բնակիչներին և այն փոքրիկ կղզիները որ կազմում են բրիտանական արքիպելագոսը: Սակայն մեզանում երբէք կամ չառ հազիւ է նշմարվում այն երեւոյթը որ Հունգարիայի համարեա թէ ընդհանուր կանոնն է. այստեղ իւրաքանչիւր կոմիտատը (գաւառը) բաղկացած է երկու կամ աւելի տարբեր ազգութիւններից և այս ազգութիւններից իւրաքանչիւրը չունի տեղաբնակչութեան որոշ սահմանները. ընդհակառակը, սոքա այնպէս խառնուած և խճճուած են միմեանց հետ որ անկարելի է երկրի մի այնպիսի ազգաբնական քարտէզ կազմել որ փոքր իշատէ ճշտութեամբ ներկայացնէր մեզ իսկական պատկերը: Օրինակի համար, 54 կոմիտատներից և առանձին նահանգներից, որ կազմում են բուն Հունգարիան, բացի Տրանսիլվանիայից, Սլավոնիայից ու

Խրվածիայից և Զինուորական Մահմանից — միայն 5ը, այն է Զէրն-գրադէի կոմիտատը և Եացիզիայի ազատ նահանգները, մեծ ու փոքր կու-մանիան և հայդուկական քաղաքները, բացառապէս Հունգարացիներին են կազմուած: Միւս կողմից, միայն 7 կոմիտատում բոլորովէն մահմանական ազգաբնակութիւն չկայ, 17 կոմիտատում նոքա կազմում են բնակիչների մեծամասնութիւնը: Երկու կոմիտատում, այն է Վաշա (գերմ. Էյզէնբուրգ) և Շպիրիօնիա (գերմ. Էդէնբուրգ), որոնք զտնվում են Աւստրիայի շտիրիական սահմանի վրայ, հունգարական ազգութիւնը պատկանում են բնակիչների կէս մասը, իսկ մնացած բոլոր կոմիտատներում հունգարացոյ թիւը կէսից պակաս է. նմանապէս չկայ ոչ մի զուտ գերմանական կոմիտատ կամ նահանգ, իսկ տասնութ համայնքում գերմանացու նշոյլ անգամ չկայ: Միայն Մօզօնի գաւառում նոքա կազմում են մեծամասնութիւնը: Շպիրիօնում նոքա կազմում են բնակիչների կէսը, Վաշայում — երրորդ մասը, Պեշտում, Տօլնայում, Բարանիայում, Տօրօնտեյայում և Տեմեշում — չորրորդ մասը, իսկ Բաշա և Յիպէօ — հինգերորդ մասը: Սերբերը այնքան ցրուած են, որ բուն Հունգարիայում նոքա նշանաւոր բազմութիւն են կազմում միայն երկու կոմիտատներում — Տօրօնդեյա և Բաշա. առաջինում կազմում են բնակիչների երրորդ մասը, իսկ երկրորդում հինգերորդը:

Այն անյարմարութիւնները, որ ծագում են լեզուների այս խառնուրդից անձամբ փորձած ունիմ: Երբ ես գտնվում էի Հունգարիայի հարաւային քաղաքներում, բարեկամներիցս մէկը ճաշի հրաւրեց ինձ իւր մի ծանօթի տունը: Բարեկամս և ես խօսում էինք միայն հունգարերէն և գերմաներէն, իսկ տանտէրը միայն հունգարերէն և սերբերէն: Ճաշի հրաւիրած էին և երկու վալախ Զինուորական Մահմանից: Սոցանից մէկը միայն իւր մայրենի լեզուն էր խօսում, այնպէս որ բոլոր ժամանակը միայն ժպտում էր և գլուխը թափ տան լիս: Միւսը գիտէր թէ սերբերէն և թէ գերմաներէն, բայց ոչ մի խօսք հունգարերէն: Տեսէք թէ որքան կենդանի էր մեր խօսակցութիւնը և ինչ լաւ ժամանակ անցկացրինք ճաշին:

Այն ազգաբնական խառնուրդը, որ տիրապետում է Հունգարիայում աչքի է զարկում նոյն իսկ մայրաքաղաքի շրջականներում: Այն մեծ ճանապարհը որ Էգերի և Էրլաուի վրայով է գնում կարող է մահմանական զոտի համարուիլ. այս ճանապարհի երկու կողմի քաղաքներում ու գիւղերում բնակվում են մահմաններ: Բայց և այն-

պէս, մայրաքաղաքից դուրս գալով ձեր հանդիպած առաջին զիւղը
Կերեպեշն է ուր միայն սլովակներ են բնակվում, որոնք ընդհան-
րապէս մայրաքաղաքի կոմիտատի գիւղական բնակիչների մեծամասնու-
թիւնն են կազմում: Նոյնպէս և Դանուբ գետի աջ ափը, Բուդա քա-
ղաքից վերև, բռնած է շվարական գաղթականներով: Մի քանի տեղ
այս գաղթականները միանգամայն անջատուած են ապրում, իսկ միւս
տեղերում՝ խառնուած են մաճառների հետ: Բայց Ս. Անդրէում և
նորա շրջակայ գիւղօրայքում, մի քանի ժամ Բուդայից հեռու, գեր-
մանական գիւղերի այս շարքը յանկարծ ընդհատվում է մի սուանձին
սերբական գաղթականութեամբ:

Peleskei Notarius (Պեւեկէի նոտարիուս) անունով ժողովրդա-
կան գրուածքում, ուր նկարագրվում է հունգարացոց, գլխաւորապէս
հասարակութեան ստորին դասակարգերի վարք ու բարքը, կախարդ-
կինը ահա ինչ պատասխան է տալիս երբ հարցնում են թէ արդեօք
ինչ երկիր է Հունգարիան: «Դա մի երկիր է ուր ապրում են ամենայն
տեսակ մարդիկ, մինչև անգամ հունգարացիք, և ուր խօսում են
ամէն լեզու, մինչև անգամ հունգարերէն»: Այս խօսքը շատ ճիշդ է
և շատ անբարդութիւն է հասցրել երկրին վերջին տարիները: Հուն-
գարիայի թագաւորներից մէկը, Սուրբ Ստեփանը, իւր ժառանգներին
թողած կտակում, հետևեալ սկզբունքն է յայտնում. Unius lin-
guae, uniusque moris, regnum imbecillum et fragile est (երբ
պետութիւնը մի լեզու և միևնոյն սովորութիւններն ունի, նա լի-
նում է թոյլ և խախտւում) — մի կանոն որ յիշեցնում է մեզ մի այլ
հռչակուած կանոն՝ divide et impera (բաժանեա և տիրեսցես) ¹:

Բայց նայելով լեզուների և ազգութիւնների այս բաբելոնեան
խառնակութեանը, փորձ կը փորձեմ նկարագրել Հունգարիայում
բնակուող գլխաւոր ցեղերի աշխարհագրական դրութիւնը: Իմ նպա-

1) Ցաւում ենք որ յարգելի հեղինակը սխալ է հասկացել Սուրբ Ստե-
փանի այս խօսքի խորիմաստ միտքը: Հունգարական թագաւորը ուզեցել է ասել
որ այն անազնիւ, բարբարոս տէրութիւնները, որոնց ներքին քաղաքականու-
թիւնն է բոլոր հպատակներին մի լեզու խօսեցնել, ամէն միջոցներ գործ
դնելով որ օտար ազգութիւնների լեզուն մոռացութեան տրուի, թոյլ և խա-
խտւա են լինում: Համեմ. հռչակաւոր Էօտվէշի գրուածքը Հունգարիայի
ազգութիւնների մասին:

տակի համար բաւական կը լինի մի համառօտ տեսութիւն: Հիւսիսային - արեւմտեան կարպատները կողերի վրայ, Պրեսբուրգից մինչև Ունգվարի շրջակայքը, բնակվում են սլովակները, որոնք սլավոնական մեծ ցեղն արեւմտեան ճիւղին են պատկանում և ազգակից են լեհացիներին և չէխներին: Երկրի հիւսիսային-արեւելեան անկիւնում բնակվում են ռուսները կամ ռուսնեակները, մի այլ սլավոնական ազգ որ պատկանում է այս ցեղն արեւելեան ճիւղին և ազգակից է ռուսներին: Վալախները և դալո-րոմանացիք բռնած ունին ամբողջ Տրանսիլվանիան, և այստեղից ոստեր են արձակել բուն Հունգարիայի բոլոր սահմանակից կոմիտատները: Մարօշեց գէպի հարաւ ընկած երկրում, որ յայտնի է Բանատ անունով, բնակվում են խառն չորս ազգութիւններ. հունգարացիք, գերմանացիք, սերբեր և վալախներ: Գերմանացիք խումբ խումբ ցրուած են բոլոր երկրում և ոչ մի տեղ ամբողջութիւն չեն կազմում: Ամենախիտ բնակութիւնը կազմում են նոքա Շտիրիայի սահմանակից արեւմտեան կոմիտատներում, կարպատեան Յիպշ նահանգում (ուր նոքա մի կղզն են ձևացնում շրջապատուած սլովակներով) և Տրանսիլվանիայի սաքսոնական մասում: Այսպէս որեւմէ բուն մաճառներին մնում է երկրի կենտրոնը Դանուբ և Տիսսա գետերի ափերի վրայ:

Որովհետև «ազգութիւնների» խնդիրը ժամանակակից հունգարական պատմութեան ամենահետաքրքրական և ամենախարեւոր խնդիրն է, աւելորդ չեմ համարում ընթերցողին մի քանի ընդհանուր նկատողութիւններ հաղորդել, որոնք իմ անձնական հետազօտութիւնների արգասիքն են: Շատ անգամ պատահել է ինձ լսել այն կարծիքը թէ արեւմտեան ազգերի միաւորութեան, ձուլման պատճառը նոցա ցեղական յատկութիւններն են և թէ նոյն ցեղական յատկութիւնների պատճառով արեւելեան ազգերը միշտ անջատուած կրմնան: Այս գաղափարը, իւր անորոշութեամբ կարող է հաւանել երեւի յայտնի ուղղութեան տէր մարդկանց, իսկ ես, ճշմարիտ ասեմ, այդ գաղափարի մէջ տեսնում եմ միմիայն բառերի դասաւորութիւն որի հիմքը տգիտութիւնն է: Նախ և առաջ պէտք է ասել որ «արեւելք» և «արեւմուտք» ասածը համեմատական բաներ են: Կամայականութիւն է եւրոպական ազգերը երկու մասը բաժանել արեւելեան և արեւմտեան բացի դորանից (և բանն իսկ դորանումն է) Հունգարիայի և միացած Եւրոպայի մէջ) ցեղերի ձուլման նկատմամբ, բոլորովին տեղի չունի այն աչքի ընկնող տարբերութիւնը որ սովորաբար կարծվում է: Քանի

ու քանի դարեր մարդկանց մի աննշան բազմութիւն, ինչպէս Բասկերը, Բրետոնները, Վալլիսացիքը պահպանեցին իւրեանց ինքնուրոյնութիւնը, շրջապատուած լինելով արեւմտեան եւրոպական բնակիչներով: Միւս կողմից, նոյն իսկ Հունգարիայում, մենք ազգութեան կորստեան կամ աւելի ճիշդ ասել փոփոխման բազմութիւ օրինակներ ենք տեսնում: Գերմանական գաղթականներից շատերը, եթէ ոչ մեծ մասը, բոլորովին կորցրել են իրանց ազգութիւնը և դարձել մի քանի տեղ մաճառ, միւս տեղերում սլովակներ և վալախներ: Ինձ յայտնի են նմանապէս այնպիսի դէպքեր որ մաճառները դարձել են սլովակ, բուլին և վալախ: Վերջապէս կան և այնպիսի սլովակական համայնքներ որոնք այժմ բոլորովին մաճառ են դարձել: Պէտք է ասեմ որ խօսքս այստեղ տռանձին դէպքերի մասին չէ, այլ այնպիսի ծխերի, գիւղերի և համայնքների մասին որոնք իրանց նախկին ազգութիւնը կորցնելով ձուլուել են մի նոր ազգութեան հետ:

Այս փոփոխութիւնները, որքան յաճողեցաւ ինձ հետազօտել, կատարուել են միշտ որոշ օրէնքների համեմատ. այդ օրէնքներին կարելի է հետազոտեմք խելամուտ լինել ուսումնասիրելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի ազգութիւնների պատմութիւնը: Երբ մի փոքրիկ գաղթականութիւն օտար երկրում շրջապատուած է միատեսակ, միասեռ ազգութեամբ, վաղ թէ ուշ կորցնում է իւր ազգային յատկութիւնները և ընդունում է նոր երկրի ազգութիւնը: Այս փոփոխութեան արագութիւնը համեմատ է քաղաքակրթութեան նմանութեան այն աստիճանին որ կայ նոր գաղթածների և բուն բնակիչների մէջ: Գործը աւելի արագ է ընթանում երբ երկիրը մեծ առևտրական գործունէութիւն, լայն ճանապարհներ ունի, խիտ բնակութիւն և մանաւանդ երբ եկածների և բուն բնակիչների մէջ մեծ կրօնական կամ քաղաքական տարբերութիւն ու անհամաձայնութիւն չկայ: Բայց օտարազգի գաղթականները որոնք տեղափոխուել են Հունգարիա՝ գերմանացիք, սերբերը, բուլղարները, սովորաբար այնպիսի բնակիչների մէջ էին բուն զնում որոնք նոյնացեղ չէին: Հաղորդակցութեան ճանապարհները մինչև վերջին ժամանակները շատ վատ դրութեան մէջ էին, բնակութիւնը խիտ չէր, իսկ քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան աստիճանը շատ ստոր: Ուրեմն ինչ զարմանալու բան կայ եթէ ձուլման գործը զանդաղ քայլերով էր առանց ընթանում:

Բայց այս ընդհանուր կանոններից գոնեա մի կարևոր բացառութիւն կայ որ չպէտք է աչքից թողնել: Կարող է պատահել որ մի

քանի մասնաւոր շահեր առիպում են գաղթականներին յամառութեամբ պահպանել իւրեանց ազգութեան յատկութիւններն ու անհանձնութիւնները: Կարող է նոյնպէս պատահել որ այս շահերը այն բնաւորութիւնն ունենան որ մէկ կողմից գաղթականներին զրկեն իրանց ազգութիւնից, իսկ միւս կողմից խանգարեն որ շրջապատող հասարակութիւնը կաշկռուտացնուի: Այս ազգութիւնը: Անոր ամենալաւ օրինակը տեսնում ենք Անգլիայում: Միջին դարերում անգլիական թագաւորները բնակեցնում էին Գլեմօրգանշերում և Պեմբրոկշիրում Ֆլամանական գաղթականականութիւններ: Այս գաղթականները չկորցրին իւրեանց ազգութիւնը, բայց և չձուլուեցան վալիսցիների հետ—նոքա դարձան անգլիացիք:

Հունգարիայի համայնքներին նկատմամբ պէտք է այստեղ ազգութեան փոփոխութեան վեց օրինակ առաջ բերենք. 1) գերմանացիք դառնում են մաճառ. 2) գերմանացիք դառնում են սլովակ. 3) գերմանացիք դառնում են վալախ. 4) մաճառները դառնում են սլովակ կամ րուսին. 5) մաճառները դառնում են վալախ. 6) սլովակները դառնում են մաճառ:

Այս փոփոխութիւնների մասին ես միայն լսել եմ: Ես շատ կասկածում եմ որ վալախների համայնքները երբևէ կորցնում լինեն իրանց ազգութիւնը: Ինչ յայտնի են միայն մէկ կամ երկու հունգարական գիւղ Տրանսիլվանիայի գերմանական նահանգում որոնք անհնաւոր են եղել գերմանական ազգութեան: Պէտք է կարծել որ այս փոփոխութիւնը տեղի է ունեցել մասամբ լուծերական պատերազմների ազդեցութեամբ: Իմ կարծիքով, այս փոփոխութիւնը հաստատում են վերև առաջ բերուած ընդհանուր օրէնքը: Այս փոփոխութիւններից ամենափոքր փաստը կրում է վալախական տարրը, որովհետև որոշ սահմաններում համեմատաբար խիտ ազգաբնակչութիւն է կազմում: Ընդհակառակը գերմանական տարրը խումբ խումբ ամէն տեղ ցրուած լինելով, ամէնքից մեծ փնտսներ է կրում: Մաճառները հովիտներում շատ խիտ ազգաբնակչութիւն են կազմում և այդ տեղերում արդարև կրնում են պառակտուած սլավոնական և գերմանական գաղթականութիւնները: Իսկ երկրի լեռնային մասերում ուր մաճառները ցրուած համայնքներ են կազմում, նոքա կուլ են դնում Սլովակների և Վալախների մէջ: Այստեղից պարզ է որ խօսելով այն ինչի մասին թէ երբ երկու ազգութիւն պատահում են միմեանց, նոցանից որքան կրկանէ, չէ կարելի միշտ պատասխան

նել թէ այն ազգը որ աւելի բարձր քաղաքակրթութեան, տաղանտի կամ արուեստագործութեան տէր է, որովհետեւ եթէ այդպէս լինէր, երբէք գերմանացիք և մաճառները վալախ չէին դառնալու: Գծուար է երեւակայել թէ ինչ խորին արհամարանք են ցոյց տալիս գերմանացիք և մաճառները Տրանսիլվանիայի վալախներին: Նոքա միշտ անուամբ կ'ընէին սոցա շրջմելի, կեղծաւոր երկչոտ և սարուկ: Բայց և այնպէս շատ գերմանական զիւղեր վալախացեւն, իսկ վալախացած մաճառների թիւը կէս միլիոն է համարվում:

Թէ իմ ընդհանուր կանոնը և թէ սորա զլխաւոր բացառութիւնը ամենապարզ կերպով կարելի է տեսնել գերմանացիների մաճառանալու օրինակի մէջ: Մինչև վերջին ժամանակները ամբողջ մաճառական կամ հունգարական ազգութիւնը ազնուապետական էր համարուած, այսինքն մի այնպիսի ազգութիւն որին պատկանում էին բարձր դասը և ազատ մարդկանց մեծ մասը: 1848 թուից յետոյ, երբ ազգային ժողովը ոչնչացրեց ազնուականի և ռամկի զանազանութիւնը, մաճառական ազգութիւնը այնու ամենայնիւ ազնուապետական կան ազգութեան անունը պահպանեց: Հունգարիայի անունը բոլոր լեզուներում — Magyarország, Ungarn, Hungaria և այլն այն փաստը կամ ճշգրտութիւն էր առաջ բերում որ երկիրը հէնց իսկ հունգարական ազգութեանն է պատկանում, նորա սեպհականութիւնն է կազմում, որ հունգարացիք իշխում են նորա մէջ: Երբ մէկը քաղաքացիութեան իրաւունք էր ստանում, սկսում էր վայելել այն բոլոր արտօնութիւնները որ կապուած են ազատ մարդու կոչման հետ նա դառնում էր «հունգարական ազնուական»: Սորա հետեւանքն այն էր որ բոլոր ազնուականները իրանց «հունգարացի» էին անուանում: Այս առիթով առաջ կը բերեմ մի հետաքրքրելի անեկդոտ որի ճշգրտութիւնը անձամբ ստուգել եմ:

Հեղափոխութեան պատերազմից յետոյ, Վեննայի կառավարութիւնը կարգադրեց ամբողջ կայսրութեան մէջ ժողովրդագրութիւն անել: Իշարս միւս պատուական նպատակների որոնց կառավարութիւնը յոյս ունէր հասնել այս ժողովրդագրութեամբ զլխաւորն այն էր, որ կարծում էր թէ նա կը կարողանայ ապացուցանել թէ ինչ աննշան է բուն մաճառների, այս անհնազանդ և անընկճելի ազգի թիւը: Պէտք է նմանապէս նկատել որ ոչ ոք այնպիսի յամառութեամբ չէ պահպանում իւր ազգութիւնը ինչպէս Տրանսիլվանիայի վալախները: Երբ հերթը Գառցեկի նահանգի իլլեմա զիւղին հասաւ,

այն աստիճանաւորի մօտ որ վիճակագրական տեղեկութիւններ էր հաւաքում եկաւ մի ծեր գիւղացի և պահանջեց որ իրան ցուցակում հունգարացի նշանակեն: Ոչինչ, ոչ նորա հազուստը ոչ կրթութիւնը ցոյց չէր տալիս որ նա ազնուական լինի, բայց նա քաղաքական ազատութիւն էր վայելում և այս պատճառով հունգարական տեսակէտից «ազնուական» էր համարվում: Երբ նորան հարցրին թէ ինչ ազգի մարդ է նա, վալախական բարբառով պատասխանեց թէ ունգուր է:

Հունգարերէն խօսում էք:

— Ուն:

Ինչպէս, դուք ձեզ հունգարացի էք կոչում և հունգարական լեզուին տեղեկ չէք:

Այս հարցը նախ շփոթեց ծերին, բայց իսկոյն մտքի-եկաւ պատասխանելով. — Միթէ ես չեմ կարող այդ լեզուն ուսանել:

Իսկ ձեր կինը և որդիքը ի՞նչ ազգից են:

— Գիտէք ինչ, պատասխանեց նա, ես ունգուր եմ, բայց եթէ դուք շատ էք ցանկանում, կարող էք ինծոյ իրրեւ բումուն նշանակել:

Այս անեկդօտը յիշեցնում է ինձ մի ուրիշը, որի ճշդութիւնը ես կարող եմ երաշխաւորել: Ինձ պատմել է այդ հովտի մէջ գտնուած բողոքական դպրոցի մի ուսուցիչ: Պէտք է ասեմ որ այս դպրոցը մի խառն հաստատութիւն էր, այսինքն ոչ լութերականներին ոչ էլ կաթոլիկականներին էր պատկանում, ույլ երկու կրօնական համայնքներն էլ միասին հայթայթում էին դպրոցական ծախսերը: Վերատեսուչը լութերական էր և աւելի խտաբարոյ և հաստատամիտ կաթոլիկականները նորան մի այնպիսի մարդ էին համարում որ ընդունակ է ամենայն տեսակ թէականութիւններ և զիջողութիւններ անել: Այսպէս թէ այնպէս, վերատեսուչը մի օր վեննայի նախարարութիւնից խիստ պատուէր ստացաւ աշակերտների ազգութիւնների ցուցակ կազմել և ազգութիւնը որոշելու համար աչքի առաջ ունենալ նոյն իսկ աշակերտների ցուցմունքները:

Այն քաղաքի բնակիչները, ուր գտնւում էր դպրոցը, համարեա թէ բոլորեքեանն էլ այն սլովակական զաղթականների նախորդներն էին, որոնք շատ ժամանակ չէր որ բնակուէլ էին այդ երկրում: Վերատեսուչը լութերական ճշդութեամբ կատարեց նախարարութեան հրամանը, իւրաքանչիւր աշակերտին հերթով հարցնում էր թէ ինչ ազգութեան է պատկանում և պատասխանները նշանակում էր

ցուցակին մէջ: Երբ գործը աւարտուեցաւ դուրս եկաւ: Հաշուից որ ահագին մեծամասնութիւնը հունգարացի էին, մի քանի գերմանացի, մի քանի վալախ և ընդամենը երեք պօվակ: Երբ այս կերպով կազմուած ցուցակը ուղարկեցին նախարարութեանը, այնտեղից վերադարձաւ ինն նկատելով թէ դժուար է հաւատալ որ այնպիսի բուն սլովակահան քաղաքում միմիայն երեք աշակերտ պատկանում լինեն սլովակահան ազգութեան և այս պատճառով ամենա խիստ կերպով հրամայում են, որ նորից կազմեն ցուցակը ամենամեծ ճշդութեամբ և այլն և այլն:

Այսպիսի խիստ յանդիմանութիւն ստանալուն պէս, վերադառնալով վարժապետների խորհուրդ կազմեց յայտնելով նոցա որ չէ կարող յանձն առնել այսպիսի մի մեծ պատասխանատվութիւն և խնդրում է նոցա ներկայ գտնուել նոր ցուցակ կազմելուն: Երեք երեսաների ծնողքը որոնք իւրեանց սլովակ էին անուանել, պատկանում էին այն կուսակցութեան որ հունգարացիք սովորաբար պանսլավոնական են անուանում: Նոքա էին պատուիրել իւրեանց որդոց որ երբ հարցնեն թէ ինչ ազգութեան են պատկանում, պատասխանեն սլովակահան լեզուով, jo som slovinsky — ես սլովակ եմ: Սակայն այս անբաղդ երեխաները այնպիսի հալածմունքների ենթարկուեցան ընկերների կողմից թէ զբօսնելու ժամանակ թէ փողոյներում, որ երբ կողմկում էր երկրորդ ցուցակը բոլոր վարժապետների ներկայութեամբ երեքից միայն մէկը այնքան քաջութիւն ունեցաւ որ կրկնեց իւր առաջին ցուցմունքը, մնացած երկուսը հունգարերէն լեզուով բայց սլովակական առողանութեամբ պատասխանեցին, en magyar vagyok — ես հունգարացի եմ: Վարժապետները վաւերացրին և կնքեցին այս ցուցակը և ուղարկեցին վեհնա գրեւով նորին գերագանցութիւն նախարարին որ թէև շատ ցաւում ու վարմանում են, բայց իւրեանց տեսչութեան ներքոյ գտնուած սանիկների թւում մէկ սլովակից աւելի չկարողացան գտնել:

Այն գերմանացիների մեծ մասը որ թէև հունգարերէն չգիտեն, բայց իւրեանց հունգարացի են համարում, սովորաբար շատ հեշտ կերպով են կտրում ազգութեան հարցի գորդեան հանգոյցը: «Հունգարացին նա է, ասում են նոքա, որ ծնուել է հունգարիայում, մենք ծնուել ենք հունգարիայում, ուրեմն մենք հունգարացի ենք»: Այս զանգամարի համաձայն նոքա հունգարական զգեստ են հագնում, հունգարական քաղաքական զբաղմունքներ արտայայտում, մի խօսքով

ամեն բանում աշխատում են մաճառներին նմանել: Թէև իրանք տեղեակ չեն հունգարերէն լեզուին, բայց աշխատում են որ իրանց որդիքը ուսանին այդ լեզուն, այս ծանապարհով նոքա հետզհետե մոռացման են տալիս իրանց գերմանական ծագումը և վերջիվերջոյ հէնց իրանք սկսում են հաւատալ որ Հունգարիա եկած են Արպադի հերոսիկան: Գիէն գիւղամի շրջականերում, Պեշտ և Էգեր քաղաքների կէս ծանապարհի վերայ, մի գերմանական գիւղ կայ բոլորովին մառախուղած, թէև գերմանացիք գաղթել են միայն Մարիա-Տերեզայի թագաւորութեան ժամանակ: Սեգեդին շատ անգամ կոպտահէք կտրիճների որոնք կարծես պատկերացնում են այն գաղափարը որ մարդ ունի հունգարական գիւղացու մասին: Երբ հարցնում էք թէ, ինչպէս է այս բնակարար անունը, դուք զարմանալով տեղեկանում եք որ անունը Միւլեր է կամ Շիլդա: Այն վիճակագրութեան մէջ որ վերելք յիշեցի այսպիսի պարոններից մէկը գերմանացի էր նշանակած. նա բողոքեց ասելով. «Az apám lelke sé volt (պապիս հոգին էլ գերմանացու հոտ է տեսնեցել), մի նկատողութիւն որ թէև շատ ուժեղ է, բայց պատմական ճշդութիւնից բոլորովին զուրկ է»:

Դը Ժերանդօի գրքի մէջ առաջ են բերած այս տեսակ պատմութիւններ և Պրեսբուրգի գերմանացոց մասին որոնք բնակւում են նոյն իսկ Աւստրիայի սահմանում՝ վեննայից մի քանի ժամ հեռաւորութեամբ. երկու մշակ ինչ որ հակերէին կրում նախքան Գեպի Կիլմէրը նոցանից հունգարերէն լեզուով, բայց գերմանական առօրեականութեամբ կանչեց միւսին. «Էյ դու, նեմէց, պգիշ կաց», ինքզինս նեմէց, բարկութեամբ արտաստանեց միւսը նոյն լեզուով և նոյն առօրեականութեամբ:

Մինչև անգամ այն գերմանական գաղթականները որոնք այնքան չեն մաճառացել որ մաճառներէն իւրեանց մայրենի լեզուն համարեն, այնպիսի գերմանացիքն անգամ, ասում ենք, իւրեանց հունգարացի են համարում: Հունգարիան—նոցա «հայրենիքն» է: Նոցա քաղաքական ձգտումները վերջնական կէտը այդ երկրի սահմանադրական անգլանութեան վերանորոգութիւնն է: Եթէ աչքով տեսածիս հաւատամ, այդ գերմանացիք աւելի սաստիկ և սրտանց են ասում վիեննայի կառավարութեանը քան նոքա որոնց երակներում հոսում է հունական արիւնը: Օրինակի համար Յիւլիայի սաքսոնական գաղթականների ազդեցութեամբ այնքան հռչակուած է—Հունգարիայում անգլասիրութիւնը և կառավարութեան ընդդիմադրութիւնը նոյնանշան բառեր

ենք մի ծանօթ Հունգարացի ասաց ինձ մի օր. «երբ մեզանում մի ազնուամիտ շարժումն է սկսվում, կարելի է հաւաստի լինել որ այդ շարժման պարագլուխը մի ցիւլչացի զաղթական է: Պէտք է աւելացնեք որ այդպիսի գերմանացիք իրանց անուանում են «Deutsche Ungarn» (գերմանական հունգարացիք) և ոչ թէ «Ungarische Deutschen» (հունգարական գերմանացիք) սոքա ի հարկէ շատ տարբեր բաներ են: Վերջին դարձուածքը այն միտքը չի ունենալ թէ իրանք գերմանացիք են որոնց շար կամ բարի բաղդը Հունգարիա է գցել, իսկ իրանց հունգարական գերմանացի անուանելով ուզում են ասել որ սոքա նոյնպիսի հունգարացիք են ինչպէս և միւսները, որ հունգարական քաղաքացիք են, միայն թէ գերմանական ծագմամբ: 1862 թ. մայիսի հրաշալի երեկոներին, զբօսնելով Պէշտի փողոցներում, շատ անգամ ձանձախարհիս վրայ պատահում էի գերմանական մշակների որոնք գերմաներէն երգեր էին երգում ի պատիւ հունգարական օրիորդների և գինու երդուելով որ ոչ մի երկրի, որքան էլ մեծ ու հարուստ լինէր, չեն փոխիլ իրանց թանգազին Հունգարիան:

Mag mein Ungarn nicht vertauschen u. s. w.

(Ոչնչէ չեմ փոխիլ ես իմ Հունգարիան և այլն): Այն բոլորն ինչ որ այսօրեղ ասացինք Հունգարիայի գերմանացոց մաճառանալու մասին հաստատում է մեր առաջ բերած օրէնքը: Բայց առութիւն կազմում են այն դէպքերը երբ մի կամ մի քանի գերմանական զաղթականութիւններ շատ դարերի ընթացքում պահպանել են իրանց ազգութիւնը: Այսպիսի մի բացառութիւն կազմում են Տրանսիլւանիայի սաքսոնացիքը: Բայց պէտք է ասել որ նոցա ազգութիւնը ի սկզբանէ անտի սպահովուած էր առանձին արտօնութիւններով, որ չնորհուած էին այս Domini Hospites Hungariae. սոքա քաղաքային ինքնավարութիւն էին վայելում, առանձին երկրի տէր էին և վերջապէս բեֆօրմացիայի ժամանակից սկսած առանձին կրօնական կազմակերպութիւն ունէին: Նորա համար որ սաքսոնացի չէր, անկարելի էր քաղաքային պաշտօն ստանալ թէ քաղաքներում և թէ Վիւդերում, և նորան ամէն տեսակ խոչընդոտներ էին դնում որպէս զի չկարողանայ անշարժ կալուածք ձեռք բերել: Դօքտոր Երազմ Եվաթէն հաղորդում է որ Հիւսիսային Հունգարիայում գերմանական քաղաքացիները մի քանի անգամ փորձ փորձեցին նոյն միջոցները գործ դնել իրանց ազգութիւնը պաշտպանելու համար, բայց երկրի այդ մասում գերմանական տարրի նշանակութիւնը միանգամայն ու-

նախորիս եղաւ այն հալածանքների շնորհիւ որ բերեց գերմանացոց պլ-խին իբրեւ բողոքականների վերայ Վեննայի կատուղի կառավարութիւնը տասն և եօթերորդ դարում հակա-րեֆորմացիա կոչուած ժամանակամիջոցին:

Ինձ կարող են նկատել թէ եթէ ազգութիւնների ձուլումը Հունգարիայում ենթարկւում էր նոյն օրէնքներին ինչպէս Ֆրանսիայում և Անգլիայում, ապա ինչո՞ւ արդիւնքները բոլորովին այլ էին: Այս երևոյթը բացազորելու համար երեք պատճառ կարող եմ առաջ բերել. նախ աշխարհագրական դրութեան տարբերութիւնը, երկրորդ տաճկական պատերազմներից յետոյ տեղի ունեցած նոր գաղթականութիւնները և երրորդ լատինական լեզուի քաղաքական տիրապետութիւնը մինչև վերջին ժամանակները: Վերջին պատճառը ի հարկ է մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, իսկ իմ կարծիքով գլխաւորապէս առաջին երկու պատճառները առաջ բերին այժմեան Հունգարիայում և Ֆրանսիայի սիլվանիայում տիրապետող բարեւոյնեան խառնակութիւնը: Ֆրանսիայի և բրիտանական կղզիների կերտական ազգութիւնների աշխարհագրական դրութիւնը այնպիսի է որ նոցա անհետանալու հարցը միայն ժամանակի ինդիք է: Արքա բռնած ունին առանձնացած կէտեր, այնպի կղզիներ և ծովափեր, ոչինչ կապ և հաղորդակցութիւն չունին միմեանց հետ, և սեղմուելով աւելի զօրեղ և քաղաքակիրթ ազգերից հանդիպում են մի կողմից Ուլկիանոսի անհուն տարածութեանը, իսկ միւս կողմից — Նիւ-Եօրկի թնդանօթների որոնց գոռների վրայ կարելի էր գրել. «Թափ տուէք ձեզանից ամենայն ազգութիւն, դուք որ մտնում էք այստեղ»: Այն վեց ազգութիւններից որոնք բնակւում են Հունգարիայում, այն է մաճարները կամ բուն հունգարացիք, գերմանացիք, վալախներ կամ բուլմանացիք, սլովակներ կամ հիւսիսային — արևմտեան սլավոնացիք, բուսիններ կամ հիւսիսային արևելեան սլավոններ և հարաւային սլավոններ, միայն առաջին ազգութիւնը չունի եղբայրակիցներ սահմանի միւս կողմը: Երկրի արևելեան մասում գտնուող գերմանական գաղթականները այն է տրանսիլվանիական սաքսոնացիքը շատ սերտ յարաբերութիւն ունին «մեծ հայրենիքի» հետ, ինչպէս կոչւում են նոքա Գերմանիան: Ֆրանսիականական վալախների ամենամօտիկ դրացիները Բուլմանիայի վալախներն են: Նմանապէս և սլովակները կապուած են Գալիցիայի լեհացիների և Մօրա-վիայի չէխների հետ, որոնց լեզուները սլովակերէնից զանազանւում են ինչպէս մի բարբառ միւսից: Բուսինները կամ ինչպէս նոցա երբեմն

կողմէն քիչ քան ռուսացիք հիւսիսային արեւելեան կարպատներին երկու կողմերումն են բնակվում և մի անընդհատ շերտ են կազմում որ անցնելով Վեհաստանից մտնում է Ռուսաստան: Աւստրիայի և Օսմանեան կայսրութեան սահմանի թէ այս և թէ այն կողմում բնակվում են համազգակից ցեղեր. խրվածքներ և սերբեր: Սովորաբար ասում են որ լեռնային շղթաներն են զանազան ազգութիւններ միմեանցից բաժանում և ոչ թէ գետերը. սակայն Հունգարիայի ազգութիւնների սահմանների վրայ լեռները և ոչ գետերն են ազդեցութիւն ունեցել:

Սի այլ պատճառ որ առաջ է բերել Հունգարիայում ազգութիւնների բազմատեսակ խառնուրդը տաճիկների տիրապետութիւնն էր: Նոցա բարբարոսական, աւերիչ արշաւանքները ուղղված էին զլուաւորապէս դէպք երկրի ամենապտղաբեր և մատչելի մասի վրայ՝ այն մեծ հովտի վրայ, որ մաճառները իւրեանց բնակութեան կենտրոնական տեղ էին ընտրել: Տաճիկներին արտաքսելուց յետոյ, մասամբ կառավարութիւնը և մասամբ մեծ կալուածատէրները բոլոր երկրներից գաղթականներ հրաւիրեցին ամայացած դաշտերը մշակելու, այն քաղաքները և գիւղերը վերանորոգելու որ թուրք բարբարոսները քանի ու քանի անգամ այրել էին և վերջ ի վերջոյ բնակիչներին բնաջինջ արել: Այս գաղթականների մի մասը եկել էր Հունգարիայի այն լեռներից ուր բնակվում էին սլովակները, միւսը բազկացած էր տաճիկական նահանգներից փախած բայաններից, բայց ամենամեծ մասը գաղթել էր Գերմանիայից, — այն բազմազանակ Գերմանիայից, որ այժմ ինչպէս և հին ժամանակները այն ազգերի մայրն է որոնք նորա անունը չեն կրում: Ինչպէս վերեւը յիշեցի՝ այդ գաղթականութիւններից շատերը կուլ են գնացել մաճառների մէջ. եթէ բոլորը չեն կլանուել պատճառն այն է որ այդ գաղթականութիւնները դեռ նոր են:

Վերջապէս խօսելով Հունգարիայի ազգութիւնների ինքնապահպանութեան մասին, պէտք է աչքի առաջ ունենանք լատինական լեզուի առանձին զրութիւնը և պատմութիւնը այս երկրում: Միջին դարերում բոլոր արեւմտեան քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ լատինական լեզուն — աստուածաբանութեան, գիտութեան, քանաստեղծութեան, օրէնսդրութեան, քաղաքադատութեան, այն ժողովրդական կատակերգութեան և բարեպաշտութեան լեզուն էր: Հունգարիան ևս բացառութիւն չէր կազմում այս կանոնից: Այդ միջին դարերի վերջին միւս սլաւոնութիւնների մէջ ազգային լեզուն նուազաւ իւր այժմեան նշանակութիւնը, իբրեւ զրահանութեան և քաղաքականու-

Թեան լեզուն, անբարդ Հունգարիան մի տխուր տեժարան էր ներկայան-
ցնում: Երկրի մի մասը գտնվում էր արևելեան բռնակալի իշխանության
Թեան ներքոյ, միևնույն մասի տեղը օտարական գերմանացի էր և միայն
մի փոքրիկ մասը բնիկ իշխան ուներ, որանսիլվանական իշխան, որ
Թեան ըստ երևութիս ինքնուրոյն էր և երբեմն երբեմն եռանդուն գործ-
ծունեութիւն էր ցոյց տալիս: Բայց և այնպէս ոչ այլևէ էր Թեան
նուրբանի վասալ: Մէկ ու կէս դար մաքառելուց յետոյ գերմանական
կայսրը տիրապետեց ամբողջ Հունգարիային: Արդեօք ի՞նչ լեզուով
պետք է կառավարէր երկիրը: Ինքը անգլեակ էր: Հունգարական լեզ-
վուն, իսկ նորա հպատակները մերժում էին գերմաներէնը, միայն մի
եղք էր մնում, այն է որ երկու կողմն էլ իւրեանց փոխադարձ յաշ-
րաքերութիւններէ համար ընտրէին միջնադարեան լատինական լեզուն:
Այս լեզուով էին լինում աղգային ժողովի վիճարանութիւնները, այս
լեզուով էին յօրինվում և հրատարակվում օրէնքները, այս լեզուն
էին գործածում Թէ վեննայի հունգարական ատեանի և Բուդապի-
կառավարչական տեղերի պաշտօնական գրադրութիւններէ մէջ և Թէ
այս տեղերի և քաղաքային վարչութեան ունեցած շարաքերութիւն-
ների մէջ: Կոմսատների ժողովներում լատինական լեզուն այսպիսի
մեծ նշանակութիւն չունէր, այնտեղ ուր այս ժողովները գլխաւորապէ-
սէն մաճառներից էին կազմուած, վիճարանութիւնները լինում էին
հունգարերէն լեզուով, մանաւանդ ուր մեծ մասը բողոքականներ էին:
Իսկ այնտեղ ուր աղտակականները ուրիշ ազգութիւններից էին բաղ-
կացած ժողովներում տիրապետում էր լատինական լեզուն: Այնպիսի
պէս էր Հունգարիայում և Խորվաթիայում: Իրան է որանսիլվանական
ժողովի վիճարանութիւնները լինում էին միշտ մաճառ երէն, բայց
Տրանսիլվանիան փոքր և ազգաւոր երկիր էր: Հեռու ընկած և
այսպէս Թէ այնպէս պարտաւոր էր Հունգարիային հետեւել: Այս
ժամանակները դեռ անճանօթ էր ազգայնութիւն չարարազգաւոր
որ յետոյ այնքան Թշուառութիւնների ազբնէր դարձան և որի ա-
նունը լսելիս այսօր ամենախոհեմ հունգարացի հայրենասէրները ա-
կամայ ծանարում զոգում են: Մարդիկ միմեանց հետ վիճում էին
կրօնի, պատերազմի, հարկերի, օտարազգի պաշտօնականների ու վարձ-
կանների վրայ և այլն, և ոչ ոքի մտքումը չէր գալիս լեզուն: Համար
պատերազմ սկսել: Այսպէս էր էլ կարող լինել որովհետեւ
բոլոր բարբառները որոնցով խօսում էին վանագան կուսակցութիւն-
ները լատինամբ հպատակում էին չէրդ ու անկողմնաէր լատինա-

կան լեզուի գերիշխանութեանը: Ով որ յոյս ունէր երկրի կառավարութեան կամ գոնեա իւր սեպհական քաղաքի վարչական գործերին մասնակից լինել, նա պէտք է անշուշտ լատիններէն լեզու ուսանէր: Հունգարիայի մի քանի մասերում գիւղացիքն անգամ լատիններէն լեզուն էին գործածում իրանց այն դրացիների հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ, որոնք իրանցից տարբեր լեզուով էին խօսում: Մինչև անգամ կանայք, նոքա էլ կամայ ակամայ, պէտք է ուսանէին այն լեզուն որով իրանց հայրերն ու ամուսինները կառավարում էին իրանց գործերը: Միով բանիւ, թէև ամէն ոք որ լատիններէն գիտէր՝ չէր կարող կրթուած մարդ համարուիլ, բայց չկար մի մարդ որ ցանկար կրթուած երեւիլ և լատիններէն չմանար: Շատ ժամանակ չկայ որ իրերի այս գրութեան հետքերը դեռ նշմարելի էին, և այսօր իսկ նոքա դեռ բոլորովին չեն անյայտացել: Այժմ էլ յաճախ կարող էք պատահել մի կոմսուհու որ հետներդ խօսելիս բերանից մի օրեւիցէ լատինական առած կը թողնէ, որ իհարկէ հունգարական իործարանից դուրս եկած կը լինի: Դուք կարող էք պատահել հին հասկացողութեան տէր մտղկանց որոնք ամենամեծ անկեղծութեամբ կը հաւատացնեն ձեզ թէ այժմեան երիտասարդութիւնը մի բան չարժէ, որովհետև լատիններէն չէ խօսում: Գիւղական ազնուականները շատ են սիրում իրանց մանուկ լեզուն անսովոր բաներով պարզարեւ, որոնք առանց որևէ փոփոխութեան մէկ լեզուից միւսն են փոխադրվում: Դեռ այժմ ոմանք մտաբերում են թէ ինչպէս մի քանի հիւսիսային արևմտեան կոմիտաներում կալուածատէրերը մի անգամից չորս լեզուով էին խօսում, մի և նոյն նախադասութեան մէջ հետզհետէ շարելով հունգարական, սլովակական, լատինական և գերմանական բառեր: Այսպէս օրինակի համար, երամանայ գաւառական ժողովներում մի որևէիցէ ծանօթի պատահելով, նոքա սովորաբար հետևեալ խօսքերով ողջունում էին միմեանց. «Alászszo! ga! sa, Domine spectabilis; ako ye prissli ra forspontu, oder mit eigener Gelegenheit» ? Ողջոյն ձեզ, պատուելի պարոն, ինչպէս էք եկել: Եւրհանդակով թէ ձեր սեպհական կառքով: Զէնց այժմ էլ Պէշտի միգրացիներում առուստերով պարապող կանայք միմեանց անուանումին «servus»:

Հունգարիայում պահպանողական կուսակցութեան պատկանող անձինք շատ են սիրում լատինական լեզուի գերիշխանութեան շորջանը իրրեւ հունգարական պատմութեան ոսկեդարը համարել: Նոքա

այս լեզուի բարձմանն են տալիս քաղաքական և զիշական պոտե-
րազմի բոլոր զորհուրելի հետևանքները որով իրանց գեղեցիկ հայ-
րենիքը աւերուեցաւ և իրանց հաստատուն սահմանադրութիւնը խոր-
ջոսկուեցաւ: Բայց բանն այն է որ այդ հարուածը որ հին կարգերը
բոլորովին տակնուվրայ արաւ սկզբում ներսից չեկաւ այլ զրսից:
Հաբսբուրգեան տան երկու ինքնակալներն եղան այն ազգային տազ-
նապի սկզբնապատճառը որ այժմ այնքան անհանգստութիւններ ու
դժուարութիւններ է պատճառում նոցա յաջորդներին: Մարիա Տե-
րէզիա թագուհու մէջ առաջին անգամ ծագեցաւ այն միտքը թէ
իւր կառավարութեան համար վերին աստիճանի օգտակար բան կը
լինէր եթէ յաջողէր իւր հզօր կայսրութեան զանազան ազգութիւն-
ներից մի մարմին ձուլել: Եւ որովհետեւ բոլոր գերմանական պարբերից
ամենազիւաւորը հունգարականն էր հարստութեամբ քաղաքական
հասունութեամբ և պատմական աւանդութիւններով այս պատճա-
ռով նոս իւր ուշք ու միտքը մտնառների վրայ դարձրեց անշատե-
լով գերմանացեւէ նոցա: Մի անգամ որ հարկադրէր հպարտ մա-
ճառներին մոռանալ իրանց մայրենի լեզուն, էլ այնուհետեւ դժուար
չէր լինել կոտրել խալթներին, սերբերին ռուսիներին և վալախե-
րին, որոնք խիստ խօսելով ազգութիւնների բեկորներ կն ներկայա-
ցնում և ոչ ազգեր:

Մի ուրիշ շարժառիթ, որ յորդորեց նորան իւր նպատակների
առաջին զոհ ընտրել հունգարացիներին և ոչ ուրիշ որ և է ազգու-
թեան, երախտադիտութիւնն էր: Այս թագուհին, որ իւր կեանքի
վերջին ժամանակները Նահատակի բաժանմանը մասնակցողներից մէկն
էր իւր թագաւորութեան սկզբում քիչ էր մնացել որ նոյն բաղ-
դին հանդէպէր իւր դրացիների հզօր դաշնակցութեան կողմից: Այս-
պիսի ծանր հանգամանքներում նոս պաշտպանութիւն ու հովանա-
ւորութիւն որոնեց իւր մաճառ հպատակների հռչակուած անձնուի-
րութեան մէջ: Աւերիները, ինչպէս յայտնի է, հետեւեալ բացա-
զանչութեամբ պատասխանեցին նորա հրաւերին, որ յետոյ անակ
դարձաւ. «vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Teresa»
(մեր կեանքն ու արիւնը մեր Մարիա Տերէզիա թագաւորի համար):
Մաճառների այս ջերմ անձնուիրութեան և նոցա գէնքերի յաջողու-
թեան շնորհով դահը փրկուեցաւ: Այսպիսի մեծ ծառայութիւններ
նոյնպիսի մեծ վարձատրութիւններ էին պահանջում: Մարիա Տերե-
զիայի աչքում ամենամեծ բարիքը որ ինքը կարող էր տալ իւր հպա-

տակներին, որոնց թուում (աւանդ) կային շատ բողոքականներ և յոյն - կաթողիկոսներ, գերմանական քաղաքակրթութեան զանձերն էին, որոնք կաշնդ էին շնորհուիլ նոցա ճշմարիտ եկեղեցու զիրկը յառնալ լուսարմանով : Յայտնի է թէ արդեօք խորին քաղաքական հաշիւներից թէ կանացի ներքին բնագոյնովից բղնեցան այն միջոցները որ նա գործ դրեց իւր նպատակին հասնելուն համար, բայց այդ միջոցները այնպիսի բնավորութիւն ունէին որ ամենից աւելի պիտի ներգործէին հունդարացոյ նման ժողովրդի վրայ : Հունդարական բնավորութեան թիւյլ կողմերից մինն էլ այն է որ նոքա չափազանց սիրում են շոգոքորթութիւնը, նոքա սիրում են նոյնպէս ցոյց տալ իրանց, և գեշ լեցնել թեան հրապոյրների առաջ անտարբեր չեն մնում : Թազուհին ամէն միջոցներով աշխատում էր շոգոքորթել հպարտ մաճառներին, ամէն յարմար դէպքում կրկնում էր թէ նոցա հաւատարմութեանն ու քաջութեանն է նմանական իւր թազի պահպանութեան համար, անոնականներին պաշտօն էր հրահրում և աջ ու ձախ պատիւներ ուն պաշտօններ էր ցանկում : Նա սահմանեց թիկնապահների մի գունդ, որի անդամները միայն մաճառ անոնականներ — nemes ember պիտի լինէին : Նա հաստատութեանը աւելի ժողովրդականութիւն ապրեց, համար, նա որոշեց որ ամենայն կովտատ իւր ներկայացուցիչներն ունենայ թիկնապահների գնդի մէջ : Իւրաքանչիւր կովտատ կրկն քրկութիւնապահ էր ընտրում, և որովհետեւ սոցա ծագայութիւնը միայն հինգ տարի էր տեւում, ապառ տեղերը օրիշներն էին լրտնում նոյնպէս կովտատների ընտրութեամբ : ջնտնորական բարձր պնդածներ, հեռաւոր երկրների դեսպանութիւններ, գերմանացի և չեխ կանայք — այս բոլորը ստատութեամբ բաշխվում էր թազուհուց, և այս բոլորը քիչ չնայածեց հունդարացի աղետականներին իրանց ազգութիւնը մոռանալու : Ժամանակի էլ պակասութիւն չունեցանա, որովհետեւ նորա փառաւոր թազանորութիւնը ամբողջ քառասուն տարի տեւեց : Շատերը համոզուած են որ եթէ նորան իւր նման իրիտասարդ գեղեցիկ և հանձարեղ կին յաջորդէր, հունդարական հերոսութիւնը որ հռչակուեցաւ անանիւներով պարում, փառիշ հազութիւն կ'ընդունէր և սահմանադրութեան համար տրուած կուր երկար ժամանակ կ'յնտաճգուէր : Բայց նորա որդին ու յաջորդը Յովսէփ Բ, շատ կոզմից իւր մօր հակառակ պատիւին էր ներկայացնում : Թազուհին եռանդուն կաթողիկ էր, նորա աններդաճութիւնը մինչև մոլորականութիւն էր հասնում, մինչդեռ Յովսէփը պաշ-

տու՛մ էր Սանգոսի՛ւ արքայական իշխանփային (Ֆրիդրիխս Բ) և մի
 ժամանակ կոսկածու՛մ էին թէ՛ նա ի լու՛մ ի նախնիք ի իշխան
 փայական կարծիքներին է հետևում : Սպառնալիքներով և՛ կաշառքնե-
 րով թագուհին բազմաթիւ յոյն կաթոլիկներէ ստիպեց ընդունել
 պատկն իբրեւ եկեղեցու պոլիս, իսկ նորա որդին, ընդհարաւակը մի
 հրովարտական՝ որ նշանաւոր է իւր ներողամտութեամբ, նոր հաւատ
 տալիսներէ գոնեա՛ երբորդ մասը յետ դարձրեց յունական եկեղեցո՛ւ
 զիրկը : Փոխանակ ներգործելու այն տուրք քաղաքականութեամբ որ
 միջոց տուեց Մարիա Տերեզային ամենալայն յարաբերութիւններ պահ-
 պանել ու զանազան արագնու թիւններ վայելող դասերի հետ, այն միւ-
 ջոցին երբ նա ձգտում էր կամաց կամաց ջնջել տոցա ամենաթանկ
 հաստատութիւնները, Յովսէփը բացարձակ յայտնեց թէ՛ կամենում
 է բոլորովին խորտակել այդ հաստատութիւնները : Անգլական պրի-
 լինելով, նա ամենամեծ եռանդով անձնատուր եղաւ մարդասիրութեան
 թեան՝ զաղախարին իւր դիտաւորութիւնները գործադրելու ժամա-
 նակ նա միշտ այն կանոնին էր հետևում, թէ՛ չպէտք է վաղորձա-
 աւոր թողնել այն ինչ որ այսօր կարելի է անել : Համոզուած լինե-
 լով թէ՛ իւր կեանքի ամենալաւ և մեծ մասը հպատակութեան և
 համեմատաբար նաեւ անարտուղ գործունէութեան մէջ է անց կացրել,
 նա վճռեց այժմ երբ վերջապէս ինքնակալ դարձաւ, մի օր, մի ժամ
 անգործ չկորցնել : Նա աշխատում էր յունահայտապանականութիւն
 որ յատուկ է այնպիսի մարդու որի վրայ ծանրանում է մի խորհրդաւոր
 նախազգացութիւն թէ՛ իւր գործը չաւարտած պիտի մնան : Զրու-
 վարտակները, կարգադրութիւնները անկեղծ արագութեամբ հետևում
 էին միմեանց, և նոցանից իւրաքանչիւրով բազմաթիւ թշնամիներ էր
 վաստակում : Կա՛նոցանից իւրաքանչիւրը ուղղուած էր այս կամ այն
 դասի շահերի կամ հաստատուած համոզմունքների դէմ : Այսպիսի
 տագնապակից տասնամեայ գործունէութիւնից յետոյ, խորոնկունած
 սրտով մեռաւ նա ջերմաստիցի որ ստացել էր ատորին Կանոնի ճա-
 հի՞մներում : Արտաքին թշնամիները և ներքին դաւաճանութիւնները
 անժամանակ դերեզման տարին նորան : Անգլիան և չորանդիան, Շվե-
 դիան և Պրուսիան դաշինք կապեցին նորա դէմ : Նորա բեղիկան
 երկրները ապստամբել էին, Հունգարացիք պատրաստուում էին նոցա օրի-
 նակին հետևելու : Հէնց որ նա անկողին ընկաւ, իսկոյն հունգարացիք
 մոռացան իրանց հպատակութեան պարտաւորութիւնները և երբ
 նորա մահուան համբաւն առին, հրախաղութիւններով և ճրագա-
 լոյցներով արտայայտեցին իրանց ուրախութիւնը :

Յովսէփ Բ-ի կարգադրութիւններէց զուցէ ոչ մէկը այնքան ատեղութիւն չգրգռեց որքան գերմաններէն լեզուն լատինականի տեղ պաշտօնական լեզու անելու որոշումը ամբողջ Հունգարիայում։ Այս վերանորոգութիւնը Յովսէփ Բ-ի միւս նորոգութիւնների բաղդին հանդիպեցաւ ազգային տգնուապեական զիմադրութեան ժամանակ որ տեղի ունեցան կայսեր մահից յետոյ։ Բայց Յովսէփ Բ-ի գործունէութիւնից առաջ եկած փոթորիկից յետոյ, Հունգարիան չէր կարող դառնալ դէպի այն բարբարոսական անշարժութիւնը որի մէջ ընկղմած էր նա Մարիա Տերեզիայի ամբողջ թագաւորութեան ժամանակ։ Մաճառները չէին կարող չհասկանալ թէ այն մարդը որի կողմէն է թագաւոր լինելը շատ հեռու չէր ծննդատեղիներից, երբ հաստատում էր թէ նոր ժամանակներում ոչ մի պետութիւն չէ կարող մեռած լեզուով կառավարել։ Իւրաքանչիւր ազգունի իւր սեպհական ազգային լեզուն որով արտայայտում է իւր ազգային կեանքի կարիքներն ու ցանկութիւնները։ Ինչի համար Հունգարիան յաւիտեան այս կանոնի հակառակ պիտի ընթանայ։

Ահա այս ազդեցութիւնը ունեցան Յովսէփ Բ-ի բռնի վերանորոգութիւնները մաճառ ազգի լուսաւորեալ փոքրամասնութեան վրայ։ Կամայ կամայ կազմուեցաւ մի փոքրիկ խումբ հայրենասէր գրադէտներէց որոնք չնայելով աշխարհի հեզութեանը իրանց հայրենակիցների անշարժութեանը և կառավարութեան հանած անվերջ արգելքներին, յաջողեցան մի նոր գրականութիւն ստեղծել Հունգարիայի համար։ Թեթողաբար, արծարծելով մաճառների սէրը դէպի իրանց ազգային լեզուն, նոքա չկարողացան օրինաւոր սահմանների մէջ մնալ։ Ինչպէս գերմանացի անիրաւացի արգելքները մաճառների օրտում կասկած չարուցին, այսպէս և հունգարացոյ հեռոցետէ անկեցող պահանջողութիւնները մեծ զիմադրութիւն արծարծեցին խրվածների և սլովակների կողմից։

Եթէ Աւորո-Հունգարիայի կայսրութիւնը կամ զոնեա Հունգարիայի թագաւորութիւնը երկար ժամանակ պահպանէ իւր այժմեան սահմանները, մեծ յոյս կայ որ մաճառների լեզուն տերապետող բնաւորութիւն ստանայ։ Հունգարական ազգութիւնը անխառն բազմութիւն է կազմում երկրի կենտրոնում, միևնոյն ժամանակ նա ցրուած է և բոլոր երկրի մէջ։ Համարեա բնակիչների կէսը — այն էլ այն կէսը որ ամենից աւելի նշանակութիւն ունի սոսիալական նկատմամբ, — բաղկանում է մաճառներից որոնց թիւը այսպէսով շատ

չմոխիւրայնացաւ ընտել միջնադարուց իւր ժամանակը

աւելի է քան միւս բոլոր ազգութիւններինը՝ իւրաքանչիւրը առանձին առաժ: Հունգարականութիւնը և լուսաւորեալ դասը պատկանում են այս ազգութեան, որ միայն ընդունակ է գրաւել և կանել փոքրիկ ազգութիւնների բեկորները, որպիսի են հայերը և հրէաները: Մաճառների լեզուն հունգարական պատմութեան և հունգարական օրէնսդրութեան լեզուն է. մաճառների գրականութիւնը միակ գրականութիւնն է հունգարական հողի վրայ, որ կենդանութեան նշաններ է ցոյց աւելիս: Ի՞նչ կարելի է դիմադրել այս իրողութիւններին:

Արդեօք այն թէ ներկայում գերմանական լեզուն հունգարացոյ առևտրական լեզուն է և հաւանականաբար միշտ էլ կը մնայ: Ես չեմ աշխատիլ ապացուցանել որ գերմաներէնը կարող է ժամանակով իւր նշանակութիւնը կորցնել իբրև միջնորդական լեզու հունգարիայի առևտրական յարաբերութիւնների մէջ մնացած Եւրոպայի հետ. բայց դորանից դեռ չէ կարելի եզրակացնել թէ նա կարող է պետութեան, հասարակութեան և բնակիչների մեծամասնութեան լեզու դառնալ: Հունգարացուն անհրաժեշտ է եւրոպական երեք գլխաւոր լեզուներից գոնեա մէկը գիտենալ: Բայց միեւնոյն բանը տեսնում ենք հունգարիայից շատ տեւի փոքր պետութիւնների մէջ, այն է Դանեմարկայում, Հոլանդիայում և Շվեդիայում, որոնք այնու ամենայնիւ ամբողջ դարերի ընթացքում պահպանել են իրանց ազգային բարբառները:

Բայց եթէ աւստրո-հունգարական կայսրութեանը վիճակուած է քայքայուիլ, դժուար է գուշակել թէ որ լեզուն կը տիրապետէ հունգարիայում: Ոչ մի պետութիւն այնքան օգուտ չի քաղիլ այդ անկումից որքան Ռուսաստանը, և շատ հաւանական է որ ռուսերէն լեզուն այդպիսի դէպքում հունգարականի տեղը կը բռնէ, եթէ ոչ ամբողջ հունգարիայում, գոնեա նորա մեծ մասում: Եւ միայն հունգարական լեզուն վնաս չի կրիլ եթէ Ռուսաստանը այդ բարձրութեանը հասնի, ռուսերէնի ազգակից սլավոնական լեզուները՝ լեհերէնը, սլովակերէնը և ռուսիներէնը կ'անյայտանան. նոյն վիճակին հաւանականաբար կ'ենթարկուի և ռումանացոյ կամ վալախների լեզուն:

Հունգարական վիճակագրութիւնը շատ անբաւականացուցիչ վիճակի մէջ է: Այս պատճառով ճիշտ թուանշաններ սիրողներին ես կարող եմ ներկայացնել միայն հետևեալ տախտակը, որ ցոյց է տալիս հունգարիայի և Աւստրիայի կայսրութեան մէջ բնակող ազգութիւնների թիւը 1857 թուականին: Այս տեղեկութիւնները քաղեցի

Գնահատվել են ամսական գրքի նոր աշխատություններից, որ այս ժամանակ
ենդր միայն մերձադրապես ճիշտ է համարում:

ԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	Ամբողջ Աւստրո-Հուն- գարական կայսրության մէջ	Հունգարիայի թագա- ւորութեան մէջ և Կաթ- մապալու մէջ
Գերմանացիք	7,877,675 — 24,4%	1,484,948 — 10,6%
Հունգարացիք	4,947,134 — 15,3%	4,869,234 — 35,4%
Չեխեր և սլովակ- ներ	6,132,742 — 18,8%	1,631,732 — 11,0%
Էսէպիք	2,159,648 — 6,6%	—
Ռուսներ	2,752,482 — 8,4%	424,263 — 3%
Ալբաններ կամ վե- զեր	1,156,641 — 3,5%	54,779 — 0,3%
Իտալացիք	1,337,010 — 4,0%	1,198,964 — 8,5%
Արեւելի, սոցա թվում հաշուելով բոլ- նիկացիներն, գաղ- մասներն և այլն	1,438,201 — 4,3%	1,363,171 — 9,6%
Բուլղարներ Բոլոր սլավոնական	24,030	24,030
Հասցված իւրանները	—	—
Ամբաստանապետ	15,000,754 — 45,6%	4,696,939 — 33,1%
Ամբաստանապետի կամ վերնիսներ	2,595,453 — 7,4%	2,416,874 — 18,0%
Ինքնակցիք	487,788 — 1,2%	887
Վերջաններ	1,053,448 — 3,1%	413,020 — 3,0%
Գնդապետներ	146,100 — 0,5%	143,150 — 1,0%
Գնդապետներ և խոռոխ- աներ	63,338	—
Վարչական իշխաններ	16,012	9,864
Վարչական կամ կրթ- ական իշխաններ	3,175	3,175
Յոյներ և մանկո՞ւ- նիկացիք կամ ջրն	—	—
Վարչականներ	2,105	450

Այս ցուցակի առիթով ԳունՖալդին նկատում է որ մանաւանդ ների թիւը նորանում անշուշտ շատ փոքր է, և թէ պ. Ֆէնիէշէ 1864ին արած հաշիւը, որով հունգարացոց թիւը որոշվում է 6,555,124, աւելի մօտ է ճշմարտութեան: Յիշեալ թուից 5,314,202 կազմում են բուն Հունգարիայի ազգաբնակչութիւնը, 832,900 բնակում են Տրանսիլվանիայում, 40,000 — Խրվաթիայում, Սլավօնիայում և Զինուորական Սահմանի վրայ. այն ինչ Հունգարիայի սահմաններից դուրս 15,000ի չափ բնակում են Բուկովինայում և 50,000 վեննայում: Բօնէրը իւր Տրանսիլվանիայի վրայ զբաղ շարադրութեան մէջ, սաքսոնացի Բիէլզլե վկայութիւնների վրայ հիմնուելով, Տրանսիլվանիայի մանաւանդների թիւը դնում է միայն 536,011:

Ֆէնիէշէ հաշիւներով, բուն Հունգարիայի բնակիչների թիւը, բացի Տրանսիլվանիայից, Խրվաթիայից, Սլավօնիայից, Դալմատիայից և Զինուորական Սահմանից, 1864ին հետեւեալ կերպով էր որոշվում.

Հունգարացիք . . .	5,314,202	Խրվաթներ	94,128
Սլավիներ	1,412,303	Դալմատներ	70,102
Վալախներ	1,132,525	Սլովէներ	52,034
Գերմանացիք	880,734	Գնչուներ	36,842
Ռուսներ	381,986	Բուլղարներ	23,454
Հրէաներ	372,191	Յոյներ	6,749
Սերբեր	293,648	Հայեր	3,327

Որպէս զի աւելի շօշափելի կերպով ցոյց տամ վերոյիշեալ ազգութիւնների բազմութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը, կ'աւելացնեմ թէ Néptanítok Lapja օրազիրը, որ Հունգարիայի ազգային լուսաւորութեան նախարարի կարգադրութեամբ երկրի զանազան բարբառներով է հրատարակվում տարրական դպրոցների ուսուցիչների համար, այսպէս է բաժանվում նոյն ազգութիւնների մէջ. 8,399 օրինակ տպագրվում է հունգարացոց լեզուով, 1,162 — գերմաներէն, 2,337 ռումաներէն, 1,208 սլովակերէն, 467 ռուսներէն, 328 սերբերէն և 88 խրվաթերէն:

ենթադրելի որ նորա հողը շատ այսպիսի գանձեր է թաղուցանում իւր մէջ: Բայց զեռ նորա վերայ մասնագէտ կամ հմուտ հնախոյցի ոտք չէ կոխել: Երբ ուրեմն և ի՞նչ բաղդ և միջոց պէտք է ունենան արդեօք այս և նման ծառայութիւններ անելու հայրենեաց:

Ահա բնութեան այնքան դեղեցկութիւններով և հայրենեաց այսքան յիշատակարաններով զարդարուած Վան քաղաքը երեսուն դարերէ ի վեր հաստատուած է համանուն կամ Բզնունեաց կոչուած ընդարձակ լճի արևելեան ափի վերայ՝ մի տաան վերստաչափ տրամագիծ ունեցող դաշտում, որ երեք կողմից շրջապատուած է բարձր և ցածր լեռների գոտիներով, իսկ մի կողմիցն էլ այն է արևմուտքից լիճն է տարածվում այնքան հեռի, որ հանդիպակաց ափի բարձր լեռները հազիւ թէ նշմարվում են:

Բ.

Վան քաղաքը բաժանվում է երկու մասերի, առաջին՝ պարսպապատ բուն քաղաքը, և երկրորդ՝ այգեստանները: Այս երկրորդը 5—6 անգամ մեծ է առաջինից, որովհետև թէ բնակիչները աւելի են այնտեղ և թէ մանաւանդ այն պատճառով, որ զրեթէ ամենայն տուն ունենալով իրան կից ընդարձակ այգի՝ շատ է տարածուած: Բուն քաղաքի հիւսիսային կողմը՝ արևելքից արևմուտք տափարակ դաշտի մէջ ուղղահայեաց պատի պէս՝ ձգվում է այն հռչակաւոր սեպաձև քարաժայռը իւր խորհրդաւոր արուեստական քարանձաւներով և զեռ անմեկնելի մնացած բևեռազրերով: Վանայ այս քարաժայռը յիրաւի արժանի է հինների եօթն հրաշալիքների կարգը դասուելու, որովհետև նորա վերայի քարանձաւները (30 հատի չափ ահագին սենեակներ՝ առանձին առանձին կամ խումբ խումբ) այնպիսի կանոնաւոր կերպով են քանդակուած մի այնպիսի պիրկ քարաժայռում, որ ամէն տեսնող ասում է թէ սոքա ոչ թէ մարդկային ուժից՝ այլ հնարքից առաջ եկած գործեր են, և տեղացիքն աւանդութեամբ պատմում են թէ հին ժամանակներում եղել է մի այնպիսի հեղանիւթ, որ ինքնան էլ ապառաժ քարի վերայ լցնէ ին, նա կակղում էր և փափկում, օրինակ՝ պանրի պէս, և հետևաբար շատ դիւրութեամբ քանդակվում էր նորա վերայ, ինչպէս և պատահած կը լինի անպատճառ Վանայ քարանձաւների հետ, որովհետև ուրիշ կերպով, այսինքն լոկ ուժով դժուար է ժողովրդեան համար մի

այսպիսի դործ երևակայել: Բայց այս անձաներից նոյն ժայռի վերայ քանդակուած կան նաև բազմաթիւ սանդուղներ, որոնցից շատերը գէթ այժմ բոլորովին անխորհուրդ են երևում, որովհետեւ ոչ մի տեղ չեն առաջնորդում նոքա, և չէ էլ կարող մարդկային ոտք հասնել այնտեղ: Բւեռագրերից ոմանք էլ այնպիսի անհասանելի և անմատչելի տեղեր են փորագրուած, որ ճանապարհորդներին անհնար է եղել դէթ մօտիկից ընդօրինակել նոցա: Վերոյիշեալ քարանձաւները առաջ դարձարուած են եղել նաև զեղեցիկ ներկերով, հետեւաբար մի նշանաւոր նպաստակի ծառայած, բայց այժմ նոքա խաւած անզարդ և ամայի են: Բերդի արեւմտեան ստորոտի պարիսպը այնպիսի անհաղին քարերով է շարուած, որ ժողովուրդը միայն հօր Շամիրամի դործ կարող է համարել այդ և պատմում է թէ «աղջիկը տուել և մայրը շարել է»:

Այս իսկ քարաժայռի ծայրին գտնվում է ամրոցը իւր պահպան զօրքով և թնդանօթներով, որոնք բոլորովին իշխում են քաղաքի վերայ, և որոնց ձայնը լեռներիցն արձագանք առնելով յիրաւի արձնում է բերնէ բերնէ քաղաքի վերայ: Պարիսպները թէպէտ հին են և ոչ շատ ամուր, բայց դժուար ելանել: Սորա ծայրիցը մի զմայելի տեսարան է բացվում մարդկային աչքի առաջ...:

Քաղաքի հին մասի մէջ են գտնվում թէ ազգային և թէ կառավարութեան բոլոր ատենները և գրեթէ ամբողջ շուկան, ուրեմն և ցերեկուայ ամբողջ դործունէութիւնը, հետեւաբար ամէն խտնութիւն դործ, ունեցող այդեստանցիք իւրաքանչիւր առաւօտ կանուխ քաղաքն են գալիս և երեկոյեան ուշ ժամանակ, այսինքն արեւմտոյն այգիքանոն վերադառնում: Հետաքրքրական է այգեստանների երկու զխումբ: Ճանապարհների վերայ կանգնելը, որ տեղից խումբ խումբ անց են կենում հազարաւոր մեծ ու փոքր անձինք՝ ըստ մեծի մասին Հայեր ուրեմն և որը էշ նստած, բայց առաւել հետեւակ: Այդեւ տանում են կան տեղ տեղ խանութներ, սրճարաններ և մանսաւանդ ուստայնակներ:

Ինչոր բնութեան և նախնեաց Հէքերի համար ասացինք, այն չէ կարելի և մարդկային այժմեան Հէքերի համար ասել: Սոքա չունին իրանց մէջ ոչինչ նշանաւոր և զեղեցիկ բան, մանաւանդ արտաքուստ,

որովհետեւ աները բոլորն էլ հողից, այսինքն անթուրծ աղիւսից են շինվում և յարգախառն կառով ծեփվում: Ոչ մի ներկուած տուն չկայ Վանայ մէջ: Սորանից 10—20 տարի առաջ փողոցի վերայ չէր տեսնվում և ոչ մի օրինաւոր լուսամուտ, իսկ այժմ այս սկսած են, մանաւանդ վերի յարկերումը, բայց այն էլ միշտ երկաթի վանդակով ապահովացրած՝ զիշերային գոգերի դէմ: Ապակին նմանապէս նոր է սկսում սովորական դառնալ Վանայ մէջ: Սակայն ներսից շատ տեղեր ներկուած սենեակներ և օրինաւոր պատուհաններ կան: Շէնքերը ամբողջապէս ասիական ճարտարապետութեամբ են (եթէ կարելի է ճարտարապետութեան անուանել): Իւրաքանչիւր բնտանիք ունի իւր սեպհական տունը, որի գլխաւոր մասունքն են Ս. տանտունը, ուր կերակուր և հաց եփելու թոնիրներն են լինում, ուր և այնքան կացնում սովորաբար կանայք, աղջկունք և երեխաներ, որոնք ձմեռուայ երեկոյներին կամ գործ չունեցած ժամանակ շարվում են թոնիրի բոլորտիքը, ոտերը մինչև ծունկը թոնրի մէջ կախում և վերմակը զոգերնին առած՝ խօսակցում են կամ զուլբայ գործում կամ մի այլ ձեռքի աշխատութեամբ զբաղվում: Բ. մահան, ուր ամբարում են ամբողջ տարուայ ուտելիքինաց պաշարը ինչպէս և ալիւրը: Գ. մահազան (սարդափ), ուր պահում են զինու կարասները: Դ. ցանոց, ուր դիզում են տարուայ վառելիքը: Բացի այս էական մասունքներիցը, նայելով զերդաստանի մեծութեան կամ կարողութեան չափին՝ լինում են նաև մի կամ աւելի սենեակներ, երեսբայցներ (բալկոն), պսոռակային: Տանիքները բոլորն էլ տափարակ են և հողէ, ուստի եթէ իջած ձիւնը իսկոյն չսրբուի, հալելով ներս է կաթում:

Քաղաքի փողոցները ծուռ ու մուռ, նեղ և տգեղ են, բայց քարայատակ, իսկ այգեստանների միջոցները թէպէտ նոյնպէս շատ կանոնաւոր չեն, բայց լայն, երկար և շատ զեղեցիկ, որովհետեւ ամէն փողոցների երկարութեամբ անց են կենում մի, երկու կամ երեք կարգ վճիտ և խոխոջացող ջրերի առուակներ, որոնց երկու ավերին խիտ խիտ անկած են սաղարթաւէտ ուռենիներ կամ բարձր և ուղիղ բարդիներ և կաղամախիք, որոնք երթևեկների վրայ գեղեցիկ և ակորթ թելի զովանոց են կազմում: Արդարեւ շատ զուարճայի է ամառները այս ջրերի ավերին զբօսնուլ:

Վանայի քաղաքը (այսինքն Վանայի մարզը) ամառը անսպասելիորէն ցոյց տալիս իր յարմարութիւնը և զգուշացնելով իր խառնակութիւնը և զգուշացնելով իր խառնակութիւնը և զգուշացնելով իր խառնակութիւնը:

Դ.

Վանայ կլինան բարեխառն է: 1874 և 1875 թուականներին՝ երբ ես վանումն էի գտնվում, նկատեցի որ ամենամեծ ցրտութիւնը 1874-ին Բէօմիւրի 18- աստիճան չանց կացաւ (արե ծագելուց կէս ժամ առաջ, երբ առուր խիստ ցուրտ ժամանակն է լինում բնականապէս), իսկ 1875-ին 13-ի հասաւ: Վանը հիւսիսային լայնութեան 39 աստիճանի ներքոյ գտնուելով այնտեղի արեւը թէպէտ բաւականին ջերմ է, բայց ընդարձակ լճի պատճառով փչում է այնտեղ մի յաւիտենական զով, և իրօք ցերեկը լճից դէպի ցամաք, իսկ գիշերը ցամաքից դէպի լիճն է առնում իւր հոսանքը, ինչպէս բնութեան կանոնը յառաջ է բերում ամէն ծովափնեայ տեղերում: Այս զովը զգալի է մանաւանդ բարձր և բաց դիրքերում: Չորս եղանակներն իրարու յաջորդում են շատ կանոնաւոր կերպով, ինչպէս և իրանք էլ առանձին առանձին կանոնաւոր են ընթանում, այսինքն ձմեռը ցուրտն սկսում է կամաց կամաց բարձրանալ և իջնել, ինչպէս և տաքութիւնը ամառ ժամանակ: Բնութեան մի զարմանալի երևոյթ է նկատվում Վանայ մէջ, ուր չլինելով հմուտ բնագէտ դեռ անմեկնելի է մնում. այս երևոյթն այն է, որ ձմեռուայ իջած ձեան քանակութիւնը տարէից տարի զգալի կերպով պակասում է: Անձրեւները թէպէտ բաւական առատ են, բայց ամառը էլի կարօտութիւն կայ այգիներն ու անդատանները ջրով ոռոգելու, ապա թէ ոչ կը ցամաքին:

Վանայ այգեստանները հասցնում են առատ, բազմատեսակ և շատ համեղ տանձեր, խնձորներ, ծիրաններ, ալուչաներ, դամոններ, կեռաս, շարդաղուլ (դեղձ), սերկեկ: Խաղողը նոյնպէս առատ է, բայց ոչ առաջին կարգի, որովհետեւ ջուր շատ են տալիս, ուստի և զինին այնքան զօրաւոր չէ: Այգիներում ցանվում են նաև բազմատեսակ համեմներ և արմուիք կերակուրների համար: Ընտիր հոտաւէտ և երմինեանք ծաղիկներ, արդարեւ անմահութիւն են բուրում Վանայ այգեստանների մէջ: Քսան տարի կայ որ վանեցիքը սկսել են նաև շերամապահութեամբ պարապիլ:

Դաշտերը բուսեցնում են ընտիր տեսակ ցորեններ, գարի, տարեկան, կտաւատ (քաղցր և դառն տեսակներ, որոնցից առաջինի իւղը գործ է ածվում պահոց կերակուրի իսկ երկրորդինը վառելու համար), կանջուակ, որից մի տեսակ կաթ են հանում պահոց կե-

րակուրների համար, յետոյ կանափաղն, բակլայ, գլուլ, ոսպնեք և այլն և այլն. բանջարեղէնները և խոտեղէնները նոյնպէս պարարտ և բազմատեսակ են: Այլ և պարտէզներում բուսնում են ձմերուկ, կլօր (սեխ), վարունգ, դդումներ և այլն:

Ընտանի կենդանիները ուովորական տեսակներիցն են. փոքր բայց աշխոյժ ձի, ջորի, էշ, գոմէշ, եզ, կով, ոչխար, այծ և այլն: Խոզը, ինչպէս ամբողջ Տաճկաստանում, նոյնպէս և Վանում: Հէ երևում: Լեռներում կան բաղմաթիւ եղջերու, երէ, նապաստակ (որի միսը հայերը չեն ուտում), աղուէս, գայլ և այլն: Վանայ երկարամազ սպիտակ, քնքուշ և սիրուն կատուները հռչակուած են բոլոր աշխարհում:

Ե.

Վանայ բնակիչները բաղկացած են Հայերից և Տաճիկներից, մի քանի տուն էլ ցիգաններ կան այնտեղ, որոնք պարսպից դուրս մի առանձին թաղ են կազմում: Հայերի և տաճիկների թաղերը նոյնպէս առանձին առանձին են. խառն թաղեր քիչ կան: Այնտեղի հայերը ամբողջապէս Ղուսաուրչական կրօնին են պատկանում և շատ հաւատարիմ իրանց մայրենի եկեղեցուն, ուստի և երկար տարիներ այնտեղ հաստատուող ամերիկացի բողոքական քարոզչներին չէ յաջողուել մի զգալի որս անելու, բացի մի քանի ազգատեաց և կրօնափոխ վաներից: Երաւամբ վատ անուանեցի են նրանց, որովհետեւ այդ կրօնափոխները այն զարգացման տէր չեն, որ կարողանան կրօնները համեմատելով նոցա մէջ ընտրութիւն անել, այլ մի որ եւիցէ վատ կրքից դուրսանա՝ դուրս են գնացել իրանց մայրենի եկեղեցու ծոցից և պարզամիտներին գայթակղութեան պատճառ են դառնում:

Օրինաւոր վարչութիւն չլինելով՝ անկարելի էր ինձ այնտեղից բոլոր վիճակագրական ճիշտ թուերը ձեռք բերել, մանաւանդ ինչ որ տաճիկական բաժնին էր վերաբերում, իսկ Հայոց վերաբերեալները, պէտք է ասել, որ ինձ բաւականին յաջողեցան:

Սահմանադրական ընտրութիւնների առիթով 1872 թուականին աղգային ժողովրդագրութիւն լինելով՝ Վանայ մէջ՝ յայտնի եղաւ որ այնտեղ (քաղաք և այգեստան) այն ժամանակ 8007 հոգի արու Հայ բնակիչներ կային, որոնցից 3597-ը 25 տարեկանից վեր (այսինքն քուէ տալու իրաւունք ունեցողներ) և 4410-ը 25 տարեկանից վար (այսինքն քուէ տալու իրաւունք չունեցողներ) էին: Նկատելով որ

Վանայ արական և իգական սեռերի մէջ ներդաշնակութիւն վայ, հետեւաբար մօտաւորապէս կարելի է ասել, որ 8000-ի չափ էլ իգական սեռիցը կը լինէին այնտեղ, ուստի և միասին հաշուած՝ 1872ին մօտ 16000 Հայ բնակիչ կային Վանում: Վերոյիշեալ 8007 արուներից 1202 հոգին պանդխտութեան մէջ էին այն ժամանակ, զլսաւորապէս Կ. Պօլսում: Վանայ տաճիկները թուով շատ պակաս են կարծւում հայերից:

1875 թուականի մայիս ամսին Վանայ մէջ եւ 1127 խանութ համարել տուի, որոնք մեծ մասով Հայերին էին պատկանում (Տաճիկ խանութպան 100 հոգի հազիւ լինին): Սոցա զլսաւոր տեսակները իրանց թուերովը հետեւեալներն են. 217 բազազի (ճոթ ծախող), 173 նպարալաճառի, 133 փերեզակի, 75 կօշկակարի, 61 դերձակի, 45 սրճարան (ուր և սափրւում են), 36 մատլաճառի, 53 փոխարարի (բամբակ տուող և մանած թել առնող), 30 ծխախոտի, 19 հնաւաճառի, 15 խոհարարի, 12 դարբնի, 11 զինագործի, 12 բամբակզգի, 16 պղնձագործի, 11 երկաթագործի, 12 թամբակարի և այլն տեսակ տեսակ մանրաթիւ խանութներ: Խանութին եթէ 3 հոգի հաշուենք, այսինքն ընկերներով և աշակերտներով միատեղ, խանութում զբազուոյնների թիւը կը լինի ուրեմն մօտ 3400: Սոցա մէջ չեն տներում աշխատողները, օրինակ կտաւագործ, ներկարար, զինեպան, հիւան, որմնադիր և այլն, որոնք նմանապէս բոլորն էլ հայ են: Սոցա թիւն էլ մօտաւորապէս 600 համարելով՝ զումարը կը լինի 4000, որ կազմում է Հայ բնակութեան արուների կէսը, որք արհեստով և առուտուրով են զբաղուած:

Նոյն միջոցին եւ հաւաքեցի նաեւ ազգային վարժարանների վերաբերեալ թուանշաններ: Վանայ մէջ այն ժամանակ կային 9 վարժարան, որոնցից 7 արական և 2 իգական սեռի համար: Սոցանից մի արական և մի իգական սեռի վարժարան կառավարւում են մասնաւոր ընկերութեանց ծախսով և անօրէնութեամբ, իսկ միւս եօթն՝ եկեղեցիների ծախսով և թաղականների անօրէնութեամբ: Սոցա ամենի մէջ ուսանում էին 1387 աշակերտ և 215 աշակերտուհիք ընդ ամէնը 1602 հոգի, որ կազմում է բնակիչների տասներորդ մասը: Եթէ աւելացնենք այս թուի վերայ նաեւ տներում և խանութներում մասնաւորների մօտ ուսանող աշակերտուհիների և աշակերտների թիւը, և ի նկատի ունենանք որ օրիորդաց ուսումնարանը բոլորովին նոր և տարօրինակ բան է Վանում, մի և նոյն ժամանակ սակաւաթիւ, այն-

պէս որ հեռաւոր տեղերից հնարաւոր չէ օրիորդներին այնտեղ յաճախել, այն ժամանակ մենք կը ստանանք մի շատ միտթարական թիւ, որ կը մըցի ամենայնուսաւորեալ ազգերի թուերի հետ: Նոյն ժամանակ, եթէ ոչ բարձր ուսում, գէթ հասարակ կարգաւ և զրել խմանալը իւրաքանչիւր վանեցու խորին ցանկութիւնն է իւր որդու համար: Ով որ կարդալ և զրել չգիտէ «անբան» և «տխմար» է նոցա աչքում: Բայց այսօր անշուշտներին միայն 23 ուսուցիչ կային, այնպէս որ 70 աշակերտին մի ուսուցիչ է համարու: Սակայն այնտեղ ուսուցիչները առաւօտից մինչև երեկոյ վարժարանների մէջ գտնուելով և դասախօսելով, այս պակասը մի քիչ լրացնում են: Ընդհանուր վարժարանների տարեկան ծախսը լինում է 43,910 դոլար (մօտ 2200 ռուբլի): Սոցա ուսման առարկաներն են՝ հայոց լեզու, կրօնագիտութիւն, երաժշտութիւն և վայելչագրութիւն, յետոյ թուաբանութիւն, ազգային պատմութիւն, թուրքերէն, աշխարհագրութիւն, աղջկանց վարժարանում և ձեռագործ, բայց բոլորն էլ փոքր չափով և ոչ միշտ այս բոլոր առարկաներն միասեղ գտնվում են մի և նոյն վարժարանում, մանաւանդ յետինները: Վարժարանների չէնքն ու դասախօսութեան եղանակը նահապետական դրութեան մէջ են, ուստի և զգալի յառաջադիմութիւն չէ տեսնվում: Նոցա մէջ: Բայց այս երևոյթը շատ բնական է, որովհետև կարծում են թէ առեւի ուսման պէտք և ասպարէզ չկայ այնտեղ:

Վանայ մէջ գտնվում է 12 եկեղեցի, որոնց մէջ կան հին չէնքեր, բայց թէ որ դարուց մնացած են նոքա, չէ կարելի մի որոշ տեղեկութիւն գտնել: 1875 թուականին այս եկեղեցիների մէջ նկատուած էին վարում 28 քահանաներ:

Կային այնտեղ նաև տասնի չափ ընկերութիւններ, իւրաքանչիւրը 10—20 անդամներով: Ծրինակ՝ Անդրանիկ, Արծրունեաց, Իրաւասիրաց և այլն ընկերութիւններ, որոնց անդամները ամառկան մի որոշեալ սուրբ են վճարում ընկերութեան զանաւանակին, որով գնվում են զրեանք, կարասիք, և գործ ածվում ազգային նպատակների համար: Այս ընկերութիւնները կարելի է անուանել զրաւանական, մի և նոյն ժամանակ և ազգային, որովհետև նոքա ազատ ժամերում, մանաւանդ կիւրակէ օրերում, պարապում են ընթերցանութեամբ, դասախօսութեամբ, դրութեամբ, բայց և ազգային գործերի համար նիւստեր և խորհուրդներ են անում և խմբովին ներգործում: Թէև ոչ պաշտօնապէս, նոքա ունին և իւրեանց կանոններն ու արձանագրու-

Թիւնները: Այս նոր սովորութիւնը շատ զեղեցիկ է և կարող է շատ օգտակար լինել վանեցոց համար: Սոցա անդամները լինում են սովորաբար ուսնայ և լուսաւորեալ երիտասարդներ:

Զ.

Առաջնորդ և առաջնորդարան առհասարակ ճանկատանում շատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունին քան թէ Ռուսաստանում, որովհետեւ այնտեղ ոչ միայն եկեղեցական, այլ և քաղաքական և ազգային գործեր են տեսնւում, ուստի և մեծ կենդանութիւն է երևում նոցա մէջ, մինչդեռ Ռուսաստանի առաջնորդարաններումը շատ անգամ ամբողջ օր այցելուի ոտք չէ կոխում: Ճանկատանի ուրեմն և վանայ առաջնորդները ունին իրանց նախագահութեան ներքոյ կրօնական և քաղաքական ժողովներ, տնտեսական, ուսումնական և այլն խորհուրդներ: Սորանից մօտ 10 տարի առաջ վանայ առաջնորդարանը ուներ և իւր բանդը, ուր առաջնորդի և ժողովի վճռով բանդարկւում էին: Եանցաւոր և պարտատէր հայազգիք: Առաջնորդը իւր անդէն սպասաւորին կամ ժամկէն ուղարկում էր չարագործի ետեւիցը, որի վրին նա յաճախ անց կացնելով «բալէն», շղթայի ձայրը բռնած՝ զրատի պէս ետեւից ձգած բերում էր առաջնորդարան, ուր դատուելով ենթարկւում էր «փախնայի» և բանդարկելութեան: Մեծ էր առաջնորդի ազդեցութիւնը ժողովրդեան վերայ և կառավարութիւնը թոյլադրում էր այս բոլորը: Սակայն այժմ բանդն ու պատիժն արգելուած են առաջնորդարանում: Առաջնորդը անգամ է կառավարութեան ղեկաւոր ժողովի և ազգային գործերով միշտ պաշտօնական յարաբերութեան մէջ գրան հետ: Առաջնորդարանի արձանագրութիւններից հանած իմ մի քանի տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ վանայ առաջնորդարանի 1870 թուականի եկամուտն եղել է 28,258 զուռուշ, 1871—ին 25,463, և 1872—ին 22917 զուռուշ: Այս եկամուտը զոյանում է ղեկաւորապէս թեմի վանօրէից, տուրքերից, պատկառումից, հրամանագրից, անցագրից, և այլն: Իսկ նորա ծախսը 1870 թուականին եղել է 23,042 զուռուշ և 1871—ին 24,183 զուռուշ: — Նշանուած, և արեմն և հարսանիք են եղել 1870—ին 319, 1871—ին 335, և 1872—ին 334: 1873 յունուար 1ից մինչև օգոստոսի 22ը 549 պաշտօնական նամակ է գրուել հորոնցից 32-ը թուրքերէն լեզուով:

Մինչև որ տեղական հայերը սիրով և միաբան էին, վանայ առաջնորդարանի բարոյական դժուր մեծ էր թէ անգլի և թէ կառավարող թեան առաջ, իսկ այժմ այն ծանօթ և կորստաբեր «Պողոսեան» և «Ապոկոսեան» կոչուած կոնկակցութիւնների պատճառով նա շատ է նուազել:

Է.

Ղուռուշը թէպէտ գրեթէ 5 կոպէկ արժէ, բայց վանում ամէն բան առատ, աժան իսկ փողը սակաւ լինելու պատճառով, մի ղուռուշը Տփլիսի գրեթէ մի արբանու գորութիւնն ունի: Մէկ ղուռուշով, այսինքն 5 կոպէկով այնտեղ մի մարդ կարող է օրինաւոր և յազմաշ ուտել, մի լաւ գաւաթ էլ ղինի խմել միւսնոյն գումարով: Ամենահարուստ Հայը վանայ մէջ կարծւում է ունենալ մերձաւորապէս 5000 օսմանեան լերայի կարողութիւն (նայելով դրամի ընթացքին 32,000—40,000 ռուբլի): Գրեթէ իւրաքանչիւր ընտանիք իւր սեփական տունն ունի մեծ մասը այդին էլ հետք որից բաւական չափ է դալիս, ոմանք էլ ունին արտորայք և խանութներ կամ մի այլ կալուած: Ես նկատելեմ որ վանեցի հասարակ ժողովուրդը շատ լաւ է ապրում թէ Ռուսաստանի և թէ Կերմանիայի հասարակ ժողովուրդից: Վանեցու թշուառութիւնը սովորաբար նորանումն է, որ նա չէ կարողանում փող քանդակել, որովհետեւ փողը մի քիչ շատանալուն պէս տները քանդում է և նորից շինում, այնպէս որ առած է դարձել թուրքերի մէջ թէ «Հայը երբ հարստանայ, պատերը ծուռ կ'երևին աչքին», հետեւաբար քանդել և ուղղել հարկ է լինում, կամ թէ չէ որդու պտակին, աղջկան մարդու տալիս մեծ ծախսեր է անում և առհասարակ սկսում է շուայլ ապրել հետեւաբար և ընկնում պարտքի տակ: Պարտքից նա վանայ մէջ չէ կարող կամ չէ կամենում ազատուիլ, այլ իսկոյն Կ. Պօլիս է դիմում և այնտեղ մի քանի տարի աշխատելով իւր պարտքը տալիս է և մի փողը էլ դրամագլուխ պատրաստած կամ ապրանքի տալով իւր հայրենիքն է վերադառնում: Այս պանդխտութիւնը շատերը քանիցս կրկնում են: Վանայ առական սեռի բնակիչներից հարիւրին հազիւ թէ տասը Կ. Պօլիս տեսած չլինի: Սակայն հազար անգամ անուած ու խոստովանուած է, որ եթէ վանեցին այն ստորին ծառայութիւնը կամ չափազանց աշխատութիւնը, որ իւր պանդխտութեան մէջ է յանձն

առնում, իւր բուն երկրում կատարէր, շատ աւելի լաւ վիճակ կունենար: Բայց այդ անհնարին է նորան: Կ. Պօլսում կամ առհասարակ դրսում նա մշակ, սպասար, խոհարար և այլն կը լինի, իսկ իւր հայրենիքում նա պէտք է «նղա» լինի: Այս պատճառով էլ ամէն վերադարձող վանեցին բերում է իւր հետ մի լաւ ձեռք նոր զգեստ, որ այնտեղ աղայութեան նշան, կամ լաւ ևս ասել նոյն իսկ աղայութիւնն է համարվում:

Ը.

Վանը ճանապարհի վերայ չլինելով և առհասարակ հաղորդակցութեան միջոցներ չունենալով, դրսի կամ հեռու տեղերի հետ, ոչ վաճառականութիւնը, ոչ արհեստը և ոչ երկրագործութիւնը ծաղկել է այնտեղ, թէպէտ ճաշակ, ընդունակութիւն և փափագ չէ պակասում բնակիչներին: Բայց և այնպէս Կ. Պօլսից գալիս է այնտեղ բաւականին և բազմաթիւ եւրոպական ապրանք, Հալէբից և Դամասկոսից՝ մետաքսեայ կերպասներ, և Պարսկաստանից՝ բամբակեղէն, զորքեր, շալեր և այլն: Այս եկած ապրանքների մի մասը ի հարկէ նահանգի մէջ է ցրվում, որի փոխարէն բերվում է հաց, իւղ, ոչխար, բուրդ և էլի փող՝ մանաւանդ՝ բուրդերից, որոնք բազմաթիւ ոչխար վաճառելով՝ դրսեցոց, նոցա գինը Վան են բերում և այնտեղ առուտոքը անում: Իսկ դուրսը շատ քիչ բան են գնում, որոնց մէջն էլ գլխաւոր տեղէն բռնում նահանգից հաւաքած բուրդը: Վանայ լճի վերայ թէպէտ կան բաւականին առաքատանաւեր, սակայն եթէ մի կամ երկու շտրինա էլ լինէին նորա վերայ, Վանը մեծ կենդանութիւն կարող էր ստանալ:

Թ.

Վանեցիք՝ թէպէտ ընդհանրապէս տարիներով Կ. Պօլս են մնում, բայց իրանց կենցաղավարութիւնը դրեթէ ոչինչ չէ վերցրել նրանից, այլ միշտ նոյն պիտականք մնացել: Արական և իզական սեռերի մէջ միեւնոյն չլինական պարիսպն է, ինչ որ թուրքերի մէջ, այդ պարսպի դռները միայն գիշերներն են բացվում: Ոչինչ մտաւոր և ընկերական շարաբերութիւն չկայ սոցա մէջ, ոչ միայն օտարի այլ մինչև անհամ միևնոյն գերդաստանի նկատմամբ: Ես աւելի քան թէ մի վա-

նեցուց այն անեկոտը լսել եմ: որ վանեցին 10, 20 տարի ասրելէ իւր կնոջ հետ և վերջապէս կինը մեռել է, բայց նա սորա երեսը չի աչքովը չէ տեսել: Ով որ վանեցի չէ, նորան դժուար է այս բանին հաւատ ընծայել: Բայց ինքս վանեցի լինելով մասամբ հաւատացել եմ նորան, որովհետև հարանցուն նշանվում է մօր, քրոջ կամ մի այլ մերձաւոր կնոջ տեսութեամբ և հաւանութեամբ, և երեսը պինդ փաթաթուած բերվում, պսակվում և այնպէս յանձնվում է էրկանը: Նա փաթաթուած է մնում միշտ ցերեկ կամ լոյս ժամանակ, և մի քիչ երեսը արձակ է պահում միայն այր մարդու բացակայութեան միջոցին: Նոյնպէս և խօսելու սովորութիւն չունին հասակաւոր արանց հետ, մանաւանդ թէ համեստութեան օրէնքով կամ աւանդութեամբ արգելուած ևս է: Նոյն իսկ էրկան հետ օտարի ներկայութեամբ չէ կարելի խօսել:

Կինը, որչափ էլ հարուստի պատկանի նա, իւր տան անխոնջ աշխատաւորն է. կերակուր է եփում, լուացք, կար տնում, գուլբայ դործում, մի խօսքով տան վերաբերեալ բոլոր ծառայութիւններն անում է, առանց որ և իցէ տրտունջ կամ անպատվութիւն զգալու, իսկ աղքատ կանայքը բրդեղէն կամ բամբակեղէն մանելով նաև փող են աշխատում: Կինը մարդու հետ մի սեղան նստելը կամ մարդը կնոջ հետ փողոցում միասին զբոսնելը մեծ ամօթ և անհասկանալի բաներ են վանեցոց համար: Կարծեմ արդէն կարելի է երևակայել, որ այսպիսի գերդաստանում եւրոպական ընտանեկան կեանք չէ կարող լինել:

Հասարակաց կամ հրապարակային կեանք եւրոպական մոքով նոյնպէս չկայ ձևնում, բայց այր մարդկանց մէջ այնու ամենայնիւ կայ հաղորդակցութիւն և մտաւոր յարաբերութիւն, և այս զիտաւորապէս պատահում է նախ սրճարաններում, ուր նոքա պարապ ժամերում մանաւանդ կիւրակէ օրերը հաւաքվում են և սուրճ խմելով ու «նարգիլէ» կամ ծխախոտ ծխելով խօսակցում են զանազան առարկաների վերայ: Սրճարանի ձեւը Տաճկաստանում բոլոր այցելուներին տալիս է միութիւն, ուրեմն և խօսքը հասարակաց է: Երկրորդ՝ շուկայում, որովհետև սորա մեծագոյն մասը կից է և խանութպանները ոչ թէ եւրոպացոց պէս ներս, այլ խանութի դրան վերայ են նստում, շուկայի փողոցները նեղ, խանութներն էլ փոքր և խիտ լինելով խանութպանները ինչպէս մի մեծ սենեկի մէջ նստած յաճախ խօսակցում են իրար հետ, այնպէս որ շատ անգամ մի լուր

նստած տեղից շուտով ամբողջ շուկայում տարածվում է: Այս շուկայի մեծ մասը, ինչպես յայտնի է, 1876-ին այրուեցաւ):

Սակայն ընկերական կեանքը վանում կարծես շատ ուրիշ տեղերից աւելի ծաղկած է: Բացի հարսանիքի, կնքածաշի, մեռելաձաշի և այլն պարտաւորեալ հրաւերներից, խիստ շատ անգամ էլ ազատ և փոխադարձ հրաւերներ են տեղի ունենում մի և նոյն դրացիների, թաղացոյց, ազգականների և բարեկամների մէջ, կամ ժողովուրդը դարնան և ամառը խմբովին ուխտատեղիներ, այգիներ է շրջում և զուարճանում:

Չգեստների ձևը նոյնպէս ասիական է և շատ նման այստեղի հոգևորականների զգեստին, ի հարկէ բացի գլխարկից, որին այնտեղ «Ֆէսն» է փոխանակում, թէպէտ եւրոպական ձևերն էլ հետզհետէ ընդհանրանում են: Կանայք առհասարակ հագնում են կարմրագոյն մահուտէ վերարկու, և առջևը մի երկար զոգնոց, գլուխը վատ սուփորութեամբ բռնաւորում զանազան շորերով և ծանր զարդերով, վզից քաշ անում մի կարգ ոսկի դրամներ և այլ սովորական զարդեր գործածում, թէև առհասարակ անձաշակ: Իսկ դուրս շրջած ժամանակ՝ սոքա հագնում են հասակի երկարութեամբ և մի կարմրագոյն «վերելի շապիկ» և գլխից մինչև ոտն էլ փաթաթվում սպիտակ ծածկոցով. մինչդեռ ոտներում հագնում են կարմրագոյն «սատակ սոլ», որ մեր հոգևորականների հողաթափի ձևին է նմանում:

Վանեցոց ապրուստը, ինչպէս վերև յիշեցի, համեմատելով շատ երկրացոց, նոյն իսկ եւրոպացոց հետ լաւագոյն է: Առաւօտեան կանուխ, եթէ ուտիք է օրը՝ նոցա սեղանի վերայ դալիս է սովորաբար վանայ տառելի ձուկը, ապուր, մի մանեղէն և մի իւղեղէն կերակուր և պանիր. կէսօրին նոքա ուտում են միայն մի քիչ հաց ու պանիր. և երեկոյեան երկու կամ երեք տեսակ մանեղէն կերակուր և դարձեալ պանիր, ունեցողները խմում են և գինի: Իսկ հարսանիքի և այլն հրաւերների ժամանակ նոցա տեսակները հասնում են մինչև 10—20, ևստաւ օղիով և գինով: Կերակուրի տեսակները շատ են և լաւ համեմուտած, լաւագոյնն այն է, որ նոքա խարդախուած չեն լինում, ինչպէս մեծ և լուսաւորեալ քաղաքներում պատահում է օրինակ իւրի, պանրի, կաթի և այլոց հետ: Պահոց օրն էլ ունի իւր բաւականին լաւ և մանաւանդ աւելի բազմատեսակ կերակուրները:

Ժ.

Վանեցիք իբրև արևելցի, հին ազգ, գեղեցիկ երկրի և կենդանի երևակայութեան տէր, ունին իրանց անհամար սովորութիւնները, նախապաշարումներ, խաղեր, պարեր, երգեր և այլն: Սովորութիւնների թագուհին հարսանեկանն է: Ամուսնութիւնը պատահում է այնտեղ աղայի համար սովորաբար 16-20 տարեկան հասակում, իսկ օրիորդի համար 14-17 տարեկան հասակում: Սոցանից ոչ մինը և ոչ միւսը համեստութեան օրէնքով չէ համարձակվում իւր կողմից ամուսնութեան ցանկութիւն ցոյց տալ, կամ իրան հարսնացու կամ փեսայացու ընտրել, այլ ծնողք, մայր, քոյր կամ մի այլ մերձաւորուհի ժամանակին դռնէ դուռ ընկած իրանց փեսայացուի համար հարսնացու են որոնում և իրանք իսկ նշանը դնում, սովորաբար մի մատանի, և ապա յայտնում փեսայացուին, որ իւր հաճութիւնը միայն լուծութեամբ է ցոյց տալիս, ուստի նշանը օրհնվում և հարսանիքի պատրաստութիւն է տեսնում:

Գլխաւոր, հետաքրքրական և երկարատե հանդէսը փեսայացուի տանն է կատարվում:

Եւ ահա «հրաւերներ» ման դալիս և հաւաքում են ազգական և դրացի կանանց «թաբախ» ուղարկելու հարսնացուի տունը: «Թաբախը» մի մեծ սկաւառակ է կամ ափսէ որի մէջ հրաւիրեալ կանայքն երգի, նուազարանի, թմբկի և պարի ուրախութեամբ գեղեցիկ կերպով շարում են կարմիր խնձորներ, խոշոր նռներ, զոյնզոյն ծաղկուղբ և ոսկեզօծ թղթի մէջ լցրած «խինա» (մի կարմրագոյն ներկ, որով հանդիսականները, մանաւանդ հարսն ու փեսայն պէտք է ներկեն իրանց ձեռները), և ապա վերան քաշում մի թանգազին ծածկոյց և մի ահազին և նախշուն մեղրամոմի հետ ուղարկում են հարսնացուի տունը:

Սոյն երեկոյեան «ազլանատումն» է, ուր հրաւիրվում են «աղաբլաճեր», այսինքն այնուրի՝ երիտասարդներ կամ պատանիք, թէպէտ ամուսնացեալ երիտասարդներ էլ ոչ սակաւ են ներկայանում: Ընթրիքից յետոյ ընտրվում է մի «աղաբաշի», այսինքն ամուրամետ, իշխան, հրամայող և կարգադրող լինելիք ուրախութիւնների: Ի նշան իշխանութեան ապլիս են նորա ձեռին մի նախշուն և կոշտ գաւազան, որի ծայրը իւրաքանչիւր հանդիսական պէտք է համբուրէ ի նշան հնազանդութեան: Եւ ահա սկսվում են հետզհետէ երիտասարդական

ամէն տեսակ զուարճութիւններ, նուագարաններ, երգեր, պարեր, խաղեր անընդհատ իրարու յաջորդել մինչև արշալոյս, երբ «պազմիսն» էլ Թաւկուց յետոյ մի փոքր հանգստանում են, և ապա վեր կենում շարունակում և վերջապէս փեսայի սափրելու և հանդերձելու հանդէսը կատարում:

Երեկոյեան պահուն ներկայանում են և հասակաւոր կամ ամուսնացեալ հրաւիրեալները «հարսի հիւր» գնալու. եթէ տեղը հեռու է ամէնքն էլ ձիաւորեալ սոցա ընկերանում են սովորաբար երկու լինիլ և մի աղջիկ, կանանց մինը պէտք է լինի փեսայի «քաւորկներ», իսկ միւսները փեսայի քոյրերը կամ մինը եղբօր կին: Հարսի տունը հապած՝ աղամարդկանց առաջնորդում են արանց սենեակ, իսկ կանանցը կանանց մէջ, ուր առաջնները մի քանի գաւաթ օղի են վայելում, մինչև երկրորդները հարսին պատրաստեն և դուրս բերեն:

Որովհետև հարսի գլխի վերայ ձգվում է մի ծանրաղին թանձր քօղ, որ անձը կիսով չափ ծածկում է, ուստի միշտ պէտք է լինում թւերը բռնած առաջնորդել նորան. այս պաշտօնը կատարում են կնքահայրն ու փեսայի եղբայրը, և որովհետև նա ոչ դիւ հետ խօսել էլ չէ համարձակվում, ուստի և հետը դալիս է մի «հարսնքոյր» (որեւիցէ սպասուհի), որ առաջնորդի և թարգմանչու պաշտօն է կատարում, թէպէտ նորա ասելիքը հարսանեաց միջոցին շատ քիչ է լինում:

Հարսի հիւրերը դարձեալ իրանց ձիաների վրայ նստած, քօղաւորեալ հարսին նմանապէս ձիու վերայ նստեցնելով վերադառնում են. սոցա կարապետում է երեկուան ուղարկած հաստ մոմը. (թէպէտ ցերեկ լինի):

Հարսին առ ժամանակ մի ուրիշ տուն են իջեցնում կամ ուղղակի եկեղեցին տանում, ուր փեսայն ևս երիտասարդների հետ ներկայանում է, և հայաստանեայց եկեղեցու պսակի խորհուրդը կատարվում. նոցա վերայ: Ապա խառն բազմութեամբ փեսայի տունն են գնում. եթէ ճանապարհը փոքր ինչ երկար է պսակուածներին դարձեալ ձիու վերայ են նստեցնում: Նրան մօտ հապած՝ նոցա առջևը սովորաբար մերթվում է մի ոչխար, և ապա երգով և շարականով ներս են մտնում, ուր նոցա դիմաւորում է թագաւորի (փեսայն հարսանեաց ժամանակ թագաւոր է կոչվում) մայրը քաղցր բաղարջով և համբուրում իւր նորապսակ որդու երեսը: Ամբողջ տունը այդ բոլորին լի է ցնծութեամբ և ուրախութեամբ: Ծնողքն ու փեսայն անհուն ուրա-

խութիւնից շատ անգամ լաց են լինում: Որդու պսակը տեսնել և ծնողաց կենդանութեան օրով պսակուիլը վանեցող ծայրագոյն երջանկութիւնն է: Թագուհուն (հարսին) կանանց սենեակն են տանում և այնտեղ նորա համար յաակապէս պատրաստուած զահի վերայ հանգստացնում: Իսկ Թագաւորը արանց սենեակն է առաջնորդւում, ուր զարձեալ երգիչ, շարականներ երգւում, ճառեր կարդացւում և վերջապէս սեղանի նստում, որից յետոյ դարձեալ երեկուան պէս մինչև լոյս զանազան տեսակ ուրախութիւն անընդհատ իրարու յաջորդում են, որոնց յետոյ, այսինքն կարմիր գինին միշտ շրջում է: Այսքան արտաքին ուրախութիւնների ամենից քիչ մասնակցողները Թագաւորն ու Թագուհին են, մանաւանդ վերջինս, որ Թանձր քօղի ներքև անխօս և անշարժ կծկուել է իւր զահի անկիւնումը՝ «հարսն» քրոջ» կշտին: Միայն հետաքրքիր կանայք երբեմն վերցնում են քօղի նորա երեսն ու զարդերը տեսնելու. պատահամբ միայն այդ մարդ է ներս մտնում: «Հարսնքրոջ» ազդարարութեամբ պէտք է նա ոտքի վերայ կանգնի և վերջապէս կերակուրի ժամանակ՝ դարձեալ «հարսնքրոջ» ձեռքով քօղի տակից մի քանի պատառ կերակուր սւռտէ, ահա Թագուհու բոլոր զբաղմունքներ: Իսկ Թագաւորը արանց սենեկումը նմանապէս լուռ ու մունջ, շառագունած երեսով և ձեռքը սրտին դրած կամ սենեկի ճակատին ոտքի վերայ պէտք է կանգնի, կամ ծառայութիւն անէ, սակայն մի այլ սենեկում, այսինքն իւր բնկերների մէջ նա խօսուն է և համարձակ:

Երրորդ օրը առաւօտեան ճաշից յետոյ հրակրեայներից արդէն շատերը ցրւում են, բայց երիտասարդները դեռ մինչև երեկոյ սովորաբար շարունակում են և ապա մեկնւում:

Չորրորդ օրը հարսի գլուխը շինելուց, այսինքն այն Թանձր և մեծ քօղի փոխարէն մի նօսր և փոքր քօղ ձգելուց յետոյ հեռանում են և կանայք:

Հինգերորդ երեկոյեան տան կանայքը հարսին տան զանազան շէնքերը և նոյանում եղած պաշարներն ու կարասիքը ցոյց տալիս՝ յանկարծ մոցնում են և փեսայի սենեակը, ուր առաջուց պատրաստուած է լինում մի փոքրիկ սեղան զանազան անուշեղէններով և խմիչքներով, և ուր նոքա մի քիչ նստելուց յետոյ զանազան պատճառներ բերելով հեռոգհեռէ դուրս են գնում: Մեր հարսն ու փեսան ուրեմն առանձին են այժմ: Փեսան աշխատում է հարսին խօսեցնել, բայց ի զուր, մինչև «գրուցեայ» այսինքն խօսելու

Համար մի պարզեւ չստանայ՝ չի խօսիլ նա: Վերջապէս ստանում ու լեղուն բաց է անում, ապա պտտրաստուած սեղանիցը փոքր ինչ վայելում է:

ԺԱ.

Վան քաղաքի մէջ, կարելի է ասել, չորս տեսակ բարբառ կայ. Ա. կանանց, Բ. զրոյ աշակերտների, Գ. Կ. Պօլսում մնացողների և Դ. Կ. Պօլիս չգնացող, բայց սոցա ամենքի և Թուրքերի հետ յարաբերութեան մէջ եղող այր մարդկանց:

Բուն, մաքուր ձոխ, ձկուն և զեղեցիկը առաջինն է, այսինքն կանանց: Վերեւ նկարագրուած կանանց բաժան և փակուած կեանքը շատ հասկանալի է անում նոյն սուանձին բարբառ ունենալը և հայերէնի առաւել նոցանում պահպանուելը: Արդարեւ շատ քիչ օտար բառեր և դարձուածներ են լսվում նոցա բերանից, մանաւանդ այն լուծածների հայերէնն էլ մի և նոյն ժամանակ յաճախ է լսվում: Եւ այս բարբառի քերականութիւնը յօրինելիս (որ դժբաղդաբար դեռ անհրաժեշտարակելի է մնում) միշտ առիթ եմ ունեցել հիանալու հորա քնքշութեան, կանոնաւորութեան և հնչման օրէնքների վերայ: Մեր թէ հին և թէ նոր դրականական բարբառները կարող են նորանից անհամար օգուտներ քաղել, լուծարուել կամ ձոխանայ: Նոցա բանաւոր գրականութիւնը նոյնպէս շատ հարուստ և բազմակողմանի է: 1873 և 1874 թուականներին ես առաջին անգամ խիստ շատ բան հուռաքեցի, որոնք նոյնպէս դեռ անհրաժեշտարակելի են մնում. «Ետոյ շարունակեց Հ. Աղւանեանը (դարձեալ դեռ ձեռագիր), իսկ 1876-ին Հ. Արունձաւեանը, որին Կ. Պօլսում յաջողեցաւ մի քիչ բան ի լոյս հանել, սակայն դա չէ կարող վանեցոց բուն բարբառի վերայ ճիշտ դադարաւոր տալ, որովհետեւ օտար ընթերցողին հասկանալի անելու համար, ինչպէս ինքն էլ է խոստովանում, իսկութիւնից կանաւ դուրս է եկել: Մի քանի բաներ էլ այս կամ այն անձինք հրատարակել են, բայց նոյնպէս հարազատութիւն չունին: Սրինակի համար. «Համբարձման երկուշարթին», «Արեւ դէպաւ սարին վերէն» և «ի նաւակոծեալն ի ծովուն Աղթամարայ» երգերը թէ հնչման կանոններով շատ հեռի են վանայ բարբառից, մանաւանդ սուաջինը, որ երբէք վանայ բարբառով չէ, բայց այնու ամենայնիւ դոքա պմէն սեղ յառաջ են դալիս իբրեւ վանայ բարբառով երգեր,

ինչպէս և հրատարակել են Հ. Արիստակէս Սեդրակեանը, Բաղմալէպը, պ. Մ. Միանսարեանը և պրօֆէսոր Պատկանեանը: Հ. Ա. Տէր Սարգսեանի իբրև վանեցոց բարբառով հրատարակած «Պանդուխտ վանցին» նոյնպէս լին է քերականական, և մանաւանդ հնչման (թողնենք մոքի) անհամար սխալներով:

Ազգային պատմութիւնը նմանապէս կարող էր վանեցոց բա՛նաւոր գրականութիւնիցը շատ օգուտներ քաղել:

Թէպէտ հետաքրքրական է մեր թմբողջ ազգի և հայրենեաց լիակատար վիճակագրութիւնն ունենալ, բայց քանի որ առ այժմ այս մասին միջոց պակասում է մեզ, գէթ մի փոքր զաղափար տալու համար՝ պատահած մասնաւոր վիճակագրութիւնն էլ պէտք է՛ր ի հարկէ մթութեան մէջ թողնել, ուստի 1873 թուականին վանայ զաւառում սահմանադրական ընտրութիւններ լինելու առթիւ սկսած մի քանի զիւղերի անկատար վիճակագրութիւնը հաւաքելով՝ արդէն նոյն միջոցին «Վասպուրական Արծաթ» թերթերի մէջ հրատարակել էինք: Իսկ այժմ «Փորձի» ընթերցողներին էլ մի զաղափար տալու համար վանայ քանի մի զիւղերի այն թուերի մասին, արժան համա՛րեցինք այստեղ յառաջ բերել:

1873 ՄԱՐՏ ԱՄՍԻՆ

Ա. Աւանց գիւղում, որ վանայ նաւահանգիստն է և նորա արու՝ արձանն է համարվում, կային.

565 այր մարդիկ, որոնցից 61 հոգին պանդխտութեան մէջ, 2 խելագար, 1 խեղ. 1 եկեղեցի և 1 վարժարան ունէին, և տա՛րեկան 7960 զուռուշ (398 ուրբի) արքունի տուրք վճարում:

Բ. Սղգայ գիւղում

61 տուն 225 այր մարդով, որոնցից 29 հոգի պանդխտութեան մէջ էին: Նոցա ընդհանուր պարտքն էր 130200 զուռուշ (6510 ուրբի):

Գ. Շուշանց գիւղում

35 տուն 136 այր մարդով, որոնցից 24-ը պանդխտ: Ընդհանուր պարտք 130,400 զուռուշ (6,520 ուրբի):

Դ. ԿՈՆՈՒՐԱՆ զԻՆՂՈՒՄ

67 տուն 223 այր մարդով, որոնցից 27-ը պանդուխտ: Ընդհանուր պարտքը 140,450 զԼՈՒՂ (7022 ռուբլի):

Ե. Կենդանանց գիւղում՝

19 տուն 68 այր մարդով, որոնցից 3-ը սպանվելուտ: Ընդհա-
նուր պարտքը 33,100 զուգուշ (1655 ուղբի)

Ա.

«Ուսումը մայրենի լեզուով և զորա ազգային նշանակութունը»¹⁾ մականորով մի գիրք է հրատարակուել 1872 թուին Լայբցիղում, հեղինակութիւն Ալբրեխտ Րիխտերի, որ մեծ անուն ունի գերմանական մանկավարժական գրականութեան մէջ և այս տշխատասիրութեան համար ստացել է մրցանակ Բերլինի դիստերվեզեան մակավարժական ընկերութիւնից: Հեղինակը ջանացել է կարգի բերել այն ամենը, ինչ որ ասուել է վերջին ժամանակներում ազգային գրականական լեզուի վերաբերութեամբ, օչուտ քաղելով զորա համար լեզուագիտութեան մէջ արած նորանոր հետազօտութիւններէ:

Վաղուց է, որ գերմանական գրականութեան մէջ հարց է վարթեցրած տեղական, գաւառական և ընդհանուր ազգային տարրի նշանակութեան մասին ազգային լուսաւորութեան գործում: Րիխտերը առաջ է բերում Դիստերվեզի քսան և հինգ տարի առաջ ասած խօսքերը, թէ՛ «մարդուն իր տեղական հայրենիքի հետ կապել և ուսուցանել նրան ոչ թէ միայն ճանաչել այդ հայրենիքը, այլ և ոգևորել նորան, զարթեցնելով նորա մէջ սէր դէպի նա, դէպի նորա առանձնայատկութիւնները, պաշտպանութիւն չէ՛ անձուկ գաւառականութեան, այլ ընդհակառակն նշանակում է ամրացնել նորա դիմերի արմատները Այդ արմատները գտնվում են նորա հայրենիքի խորքում, նորա հայրենակիցների առանձնայատկութիւնների և նորա պատմութեան մէջ: Թող ամեն մարդ ուրախանայ, երբ մի անհատի մէջ կըզտնէ երկրի բնակիչների յատկանիշ առանձնութիւնները: Յարգել և պահպանել այս առանձնայատկութիւնները նշանակում է պաշտպան հանդիսանալ գերմանացոց նախնական յատկութիւններին»:

Այս տեսակ մտքեր արծարծուելուց յետոյ, շարունակում է Րիխտերը, շատերը սկսեցին յայտնել այն կարծիքը թէ ազգային դպրոցներում տեղական բարբառների դաստիարակութիւնը անհրաժեշտ կարևորութիւն ունի լեզու ուսուցանելու ժամանակ:

Ազգային դպրոցներում մայրենի լեզուի ուսուցանելու կապը գաւառական բարբառների հետ՝ բազմակողմանի քննութեան է ենթակուել: Գաւառական բարբառների նշանակութիւնը միշտ հասկացվում էր երկու

¹⁾ Der Unterricht in der Muttersprache und seine nationale Bedeutung.

տեսակ. այն ինչ մի կողմը այդ բարբառները համարում էր ընդհանուր լեզուից շեղումն և մաքուր, վերին-գերմանական լեզուի աղաւաղումն և այդ պատճառով չէր կամենում ծանաչել դորա ոչ կրթողական և ոչ գիտնական նշանակութիւնը. միւս կողմը նայում էր զառաւան-կան բարբառներին իբրեւ պատմական և ազգային ժառանգութեան վերայ, որի ուսումնասիրութիւնը պիտի ընդարձակէր լեզուագիտութեան ուսման և պարզէր թէ անցեալի և թէ ներկայի մթին տեղերը:

Առաջինները պնդում են ջնջել զառաւան բարբառները և նոցա փոխանակ կանգնել մաքուր վերին-գերմանական լեզուն: Բայց Գրիմը և նորան հետեող գերմանական լեզուի ուսումնասիրողները ցոյց տուին, որ բարբառներ ջնջելով այդ պարոնները ծառայութիւն չեն լինի արած գերմանական լեզուին. նոքա սովորեցրին նայել լեզուի վերայ պատմական կէտից: Այս ուսումնասիրողները ի հարկէ բարբառների բարեկամներ էին: Բայց և լեզուի ոչ ուսումնասիրողները հասկանում էին և յարգում բարբառների արժանաւորութիւնները և նշանակութիւնը: Գեօտէն իւր «Իրականութիւն և Բանաստեղծութիւն» անունով շարադրութեան մէջ ասում է թէ «Իւրաքանչիւր զաւառ սիրում է իւր բարբառը, որովհետեւ այդ բարբառն է այն տարրը, որից հոգին կենդանութիւն է ստանում»: Պետալոցցին իւր գլխաւոր շարադրութեան մէջ «Ինչպէս է Գերտրուդան ուսուցանում իւր զաւակներին» վերնագրով ասում է «բառն է ցոլացումն իւրաքանչիւր ապաւորութեան, որ գործում է մեզ վերայ բնութիւնը»: Եւ այսպէս այն մարդը, որ մտածում էր լեզուի վերայ իւր «Լինդարդ և Գիտորու դայի» մէջ զառաւան զարձուածներ առատապէս գործ էր անում այն զիպուածներում, երբ վերին-գերմանական լեզուն բաւական պարզ չէր արտայայտում իւր միտքը և որ ամեն անդ քարոզում էր, որ դաստիարակութիւնը պիտի հիմնուի բնութեան և կեանքի վերայ, մի թէ կարող էր մինչև անդամ մտքով անցկացնել ջնջել բարբառները ազգի փրկութեան համար: Թէպէտ նորագոյն գերմանական լեզուագէտներ պատմաբանօրէն հետազօտելով լեզուն այն ծառայութիւնն արին որ դոցա ուսումը մեզմացրեց ազգային դպրոցի յարձակմունքները բարբառների վերայ, սակայն Ռիխտերի կարծիքով այդ ուսումը տեղի տուեց այն ցնորքին, որ իբր թէ բարբառները ոչ միայն կարող են ամբողջութեամբ պահպանուել, այլ և զարգանալ և կատարելագործուիլ ազգային դպրոցի հոգատարութեան և հովանաւորութեան ներքոյ: Այն ինչ լեզուն, և այն կենդանի լեզուն, ապրում է իւր սեպհական կեանքով և

զարգանում իւր հարազատ կանոններով և ոչ դպրոցական ուսուցչի հրամաններով: Աթէ միքառ, մի դարձուած մերձի մահ է եղել, եթէ դոքա փոխում են իրանց նշանակութիւնը ժամանակի ոգուն յարմարութեամբ, այնուհետեւ ոչ ոք կարող չէ այս հոսանքի առաջն առնել: Միայն լուծերի և լեռնագի նման հանձարները կարողացան ցոյց տալ լեզուի ոգուն և քնաւորութեանը իրական նոր ճանապարհ, որի համար բոլորովին անզօր է ուսումնարանի ուսուցիչը: Գերմանական քերականութիւնները մինչև ցայժմ եղել են միայն մի բարձրագոյն իշխանութիւնից հրամայած օրէնքների ժողովածու լեզուի վերաբերութեամբ: Իսկապէս լեզուի կենսական զօրութիւնների զարգանալու կանոններին ոչինչ ուշք չեն դարձնում, չեն հոգում դոցա վերայ, այլ քերականական շրջաբերականով պնդում են թէ այս այսպէս է և այլապէս չը պիտի լինի լեզուի մէջ: Լեզուն չէր լսում յաճախ այս իմաստուն օրէնսդիրներին, շեղվում էր նոցա սահմանած կանոններից և այդ օրէնսդիրները ստիպվում էին թոյլ տալ լեզուին դնալ իւր սեպհական ընթացքով, ակամայ քերականական կանոններից շատ բացառութիւններ կանոնների վերածելով և վաւերացնելով դոցա իրանց կնքով: Գաւառական բարբառները մեծ մասով հերքվում ու հալածվում էին այս օրէնսդիրների կողմից, թէպէտ այդ պարոնների մէջ գտնվում էին և այնպիսիները, որոնք կարծում էին թէ իրանց դործ դրած միջոցներով կ'օգնեն բարբառների կանոնաւոր վարդապետան և կըզահայանեն նոցա անկումից:

Իսկ լեզուադիտութիւնը տանում է մեզ դէպի այն դադափարը, որ իսկապէս դպրոցը պիտի միակերպ զգուշանայ երկու վերոյիշեալ ծայրահեղութիւններիցն էլ այն է թէ բարբառների սաստիկ ստորացնելը և թէ նոցա անհափ մեծ նշանակութիւն տալուց: Եւ որովհետեւ խնդիր է զարթեւ, թէ կարելի է արդեօք մտցնել բարբառները ազգային դպրոցում թէ ոչ, վասն որոյ ընդհանրապէս իւր գրքի մէջ առաջ է բերել փաստեր այս առարկայի մասին, թէ յօգուտ և թէ ընդդէմ սորա:

Դիտելով զգուշութեամբ. «ով հասկանում է, որ ուսանողի զարգացման աստիճանը անշուշտ պիտի լինի հիմն նորա ապագայ ուսման շինութեան համար, նա չէ կարող հակառակել, որ ուսուցիչը պարտաւոր է ուշադրութիւն դարձնել այն լեզուի վերայ, որով խօսում է աշակերտը դպրոց մտնելիս: Նորը պիտի բացատրուի և պարզուի հնի միջնորդութեամբ, անյայտը, մութը՝ ծանօթի և

պարզի օգնութեամբ: Այլ ճանապարհ չըկայ, ուրիշ միջոցները անհնարին են: Բայց Դիստերվէզը չէ վճռել այն հարցը, թէ արդեօք պիտի դաւառական բարբառներից օգուտ քաղել թէ սահմանած կանոնաւոր ձեով ընթանալ: Որովհետեւ գործը կրթութեան և դաստառութեանն է վերաբերում, հէնց այդ իսկ պատճառով ի հարկէ հարկաւոր է մի կանոնաւորութեամբ միջոց ընտրել գործունէութեան համար: Բայց բարբառների հարցը ամեն կողմից քննելով, կըտեսնենք, որ հարկաւոր է շատ բանում այս տեսակի վճռից շեղուիլ և մինչև անգամ հրաժարուիլ: Բարբառներից պիտի օգուտ քաղել ուսման շրջանի առաջին տարիներում, երբ երեխան գեռ բոլորովին գրականական լեզուն չէ ըմբռնել այն աստիճան, որ կարողանայ ամենևին չըխառնել գաւառական լեզուի ոճերն ու զարձուածները: Այդ տարիներում ուսուցիչը պարտաւոր է պարապեցնել երեխաներին գաւառական բարբառներից վերին-գերմանական գրականական լեզուով թարգմանութիւններ անելով:

Սակայն շատերը չեն բաւականանում ուսուցչից պահանջելով միայն, որ նա սակաւ առ սակաւ երեխայի գործածութեամբ բարբառը վերափոխէ դէպի գրականական լեզուն: Նոքա պնդում են նաև, թէ ուսուցիչը ինքը պիտի գիտենայ նոյն բարբառը և թէ ուսման մի քանի առարկաները բոլորովին չըպիտի մատակարարուին վերին-գերմանական լեզուով, շատերը կարծում են մեծ յառաջադիմութեան հասնել օրինակ, եթէ կրօնը երեխանց պատմուի իրանց բարբառով:

Քիստերը չէ համակրում այս ծայրահեղ ցանկութիւններին, բարբառների իրաւունքների վերաբերութեամբ: Նա այսպիսի պահանջները անտեղի է համարում, որովհետեւ ստիպուած կը լինէինք, ասում է նա, իրաւոյնք տալ գասաուվոճթիւնը անել բոլոր բարբառներով: Իսկ այսպիսի սաստիկ ծայրահեղութիւնը, բարբառների այս անօգուտ ու անպէտք գործածութիւնը, կը սեղմէր աշակերտների մտաւոր մակերևոյթը, կը գծուարացներ և մինչև անգամ անկարելի կ'ունէր ուղղել աշակերտի ուսումը դէպ ի բարձրագոյն շահերը: Բայց այս խօսքերի վերայ իսկոյն աւելանում է, որ բարբառներին փոքր ուշադրութիւն դարձնելը նմանապէս շատ վնասակար է. այդպիսով աշակերտները կը ֆնային հայրենիքում առանց հասկանալու իրանց շրջապատող իրերը, առանց շրջանկատ լինելու ընդունակութեան, այդպիսով նոքա չէին յարգի կամ կատէին այն, ինչ որ ամենայն իւանդունքով յարգելի է, եթէ պոռոջ հայեցուածքով նայենք նոցա վերայ. այդպի-

սով աշտկերաները կը գրկուէին այն գանձից, որ շատ թանգազին է դառնում միայն այն ժամանակ, երբ կարողանում են ճանաչել նորա արժէքը:

Գերմանական բարբառների երևելի ուսումնասիրողներից մինը, Շմելլէրը, հռչակաւոր «Բաւարական Բառարանի» հեղինակը, բարբառները համեմատելով գրականական լեզուի հետ, նմանեցնում է բարբառները հանքերին և գրականական լեզուն՝ արդէն մշակած և դնած մետաղին, նմանեցնում է նմանապէս առաջինը հազարամեայ, չըմշկուած անտառին, իսկ վերջինը՝ այդ անտառի մի մասին, բոլորովին մաքրուած, կանոնաւորուած և գեղեցիկ զբօսարան դարձած: Նոյն իսկ գիտնականը զխաւորապէս բարբառներին է վերաբերում իւր ասած հետեւեալ խօսքերը, թէ «թէ ցանկանում ենք մի ազգի ամբողջութիւնը բարձրացնել, պէտք է նորա մասնաոր առանձնայատկութիւններից օգուտ քաղենք, որովհետեւ դոքա են այն հիմքը, որի վերայ կարելի է գեղեցիկ շէնութիւն կանգնել: Վասն որոյ բոլորովին անխոհեմ է նոցա վարմունքը, որոնք արհամարում են այս առանձնայատկութիւնները և մտադրութիւն ունին ջնջելու դոքա: Ընդհակառակն հարկաւոր է հոգալ այդ առանձնայատկութիւնների վերայ, որ նոքա աւելի ընդունակ լինեն բարւոքութեւ և նորանից անցքը դէպի բարւոքեալը համարում էր միայն մի աստիճան և այն բնականօրէն հասանելի, թէպէտ առաջ դոքա մէջ ըստ երեւութին մեծ հակասութիւն կար:

Գիլգերբանսը «Գրիմմի բառարանի և նորա գիտնական և ազգային նշանակութեան վերայ» մակագրով գրած շարադրութեան մէջ այս բառարանի կարեւորութիւնը բարբառների համար այսպէս է բացատրում. «մինչև ցայժմ գերմանացիք (լուսաւորուած դասը առնելով) լեզու ասելով հասկանում են երկու առանձին գերմանական լեզու. մինը այն լեզուն է, որով խօսում են երեխայութեան ժամանակ հայրենիքում (հայրենի գաւառում), որ միշտ կրում է իւր մէջ հոգեկան կեանքի հարողատ և ամենամօտիկ արտայայտութիւնների կնիքը իսկ միւսը այն լեզուն է, որ ուսանում են գրքերից, բարձրագոյն լուսաւորութեան շրջանում: Այնքան մեծ տարբերութիւն և միևնոյն ժամանակ հարստութիւն կայ մեղանում» (Գերմանիայում) բարբառների մէջ, որ հազիւ թէ մինը գոնէ կարողանայ հեշտ գտգտիւր կազմել սորա մասին: Բարբառների հարստութիւնը և տարբեր յատկութիւնների մշակումը վերաբերւում է լեզուագիտութեան և այս գանձերից օգուտ քաղելը,

շահուելը նոր է սկսվում և կատարվում է համարեա թէ յափշտակութեան ձևով: Բառարանն այն գանձարանն է, ուր բոլոր գերմանական գաւառներում ցրուած ժողովրդի հարստութիւնները, գոյքերը, ամփոփուելով նորից միայն հրապարակական դանձ են դառնում, այդտեղ այդ հարստութիւնները փառմական կարգով դասաւորուած և կապուած լինելով, յանկարծ ստանում են անակնունքի արժէք: Բառարանից դուրս, ցիրուցան եղած ժամանակը այդ հարստութիւնները կիսով չափ կամ թէ մինչև անգամ բոլորովին կորած են զիտութեան համար: Իայց գերմանական լեզուի ոգու շտեմարանում, բառարանում, նոքա դառնում են անգին նիւթեր մշակելու համար և այդ մշակութեամբ և հետազօտութիւններով կարելի է նպաստել կազմելու բազմակողմանի և ամբողջ ու զարգացող կեանքի մի կանոնաւոր պատկեր: Մի հարիւր անգամ նից առաջ այսպիսի գիտնական հոգացողութիւն բարբառների վերայ գուցէ ապարդիւն և մինչև անգամ վտանգաւոր լինէր այն ժամանակ դեռ նոր ձեռք բերած և հաստատուած ընդհանուր գրավանական լեզուի համար: Իսկ այժմ այդ լեզուն այնքան ամրացած և անդրդուելի հիման վերայ է կանգնած, որ այդպիսի մի վտանգից ամենևին երկիւղ չունի դա. ընդհակառակն բարբառների տարբերակնութիւնը և բազմաձիւղութիւնը գրականական լեզուի համար մի խայտաբղէտ և գոյնզգոյն մակերևոյթ կլինի, որի վերայ ինքը պատկերը, այն է գրականական լեզուն, կը ներկայանայ մեզ աւելի պայծառ և փայլուն, լիւրի իւր բոլոր արժանաւորութիւններով»:

Գրիմների սկսած փառաւոր գործի այժմ շարունակող գիտնական Գիլլերբրանտի վերայիշեալ բառերին Բիխտերը աւելացնում է, որ եթէ ազգային դպրոցը կամենում է կատարել իւր ազգայնութեան խնդիրը, պէտք անշուշտ օգուտ քաղէ այն բոլոր գանձերից որոնց մասին խօսում է Հիլլերբրանտը վերոյիշեալ բառերով: Ի հարկէ հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ, որ բարբառների ձևերի գեղեցկութիւնը և արժանաւորութիւնը այլ են զիտութեան համար և այլ ազգային դպրոցի համար: Այն ինչ որ թանգադին է և կարեւոր զիտութեան համար, նոյն աստիճան և նոյն չափով պիտանի չէ առանց բացառութեան և դպրոցի համար. հենց միայն այն պատճառով անկարելի է այդ, որովհետև շատ բան վեր է ազգային դպրոցի աշակերտի մտաւոր կարողութիւնից: Հազիւ թէ

զուարճութիւն, որով դասատուութիւն գործը աւելի քարեայ ջող է ընթանում։ Աշակերտը այդպիսով ինքը իրականութեամբ բարբառը՝ զրականական լեզուի հետ և կրգանէ օրինակներ, և շատ ստեղծ կը պատահի, որ ուսման ժամանակ ուսուցիչը աշակերտներին կ'իմանայ աւելի խորհրդաւոր օրինակներ, դաստիարակական բարբառին Գիրմանական բարբառների հետադարձութեան այժմեան թիւրութիւնը այս կ'զմանալով գուցէ լրանալ և շատ քան որ թանկագին է զիստութեան համար, բոլորովին պարզութեամբ լինելու քիմիական թիւրութիւնը։

Այս տեսակ համեմատական ուսումնական լեզուի, շարունակութեամբ իրիտերը, կը կրթէր աշակերտի ինքնաճանաչութիւնը և բուսկն աւարտելուց յետոյ կուղղէր նրան անկաս և ինքնուրոյն գիտելու թիւրութեան տեսլու։ Բայց և այնպէս այս տեսակ դաստիարակութեան համար չէ հարկաւոր նշանակել տառնաճին ժամեր, աւելի լաւ է և զգուշացնել այդ դաստիարակութիւնը անել, աւելի պարմար դիպուծներումն։ Ի հարկէ դժուար է սորա մասին մի գրական խորհուրդ տալ, որովհետեւ նորա համար, որ իւրաքանչիւր դաստիարակ, փորձող գրող, պիտի ինքնաւորէր նշանաւոր փոփոխութիւնների և երկրորդ նշանաւոր համար, որ այս գործին վերաբերեալ շատ փոքր փորձեր են արած և ապագայ փորձերով միայն հետզհետէ կը գտնուի ուղիղ ճանաչողարհը։ Անկարելի է նոյնպէս կողմել մի ընդհանուր ձեռնարկութիւն բոլոր ուսուցիչների համար այդպիսի դաստիարակութիւն անելու։ Գուրխաւորապէս կարելի է այդ ձեռնարկութեան լմել միայն մասնագիտաց անել նորա վերայ, որ աւելի արժանի է ուսուցիչ կողմից ուղղորդութեան առնելու։ Ահա ուշադրութեան առաջին կէտերը բարձրագոյն հրաշական շեղումը, քերականական ձևերի պակասումը, բարբառում պահանջաւոր լիակատար հնչական ձևերը, հին լեզուական ձևեր, որ նոր գրականական լեզուի ոճից շեղվում է և այլն։

Անշուշտ հարկաւոր է պարզել և հասկացնել աշակերտին, որ բարբառների հնչական շեղումը կատարվում է ոչ ընդ հնչաճիցակ քմաց մի օրէիցէ անհատի, այլ ճիշտ կանոնաւորութեամբ։ Այլ մի անգամ կը մտնէ այս կանոնաւորութիւնը, այնուհետեւ դաստիարական բարբառները չէ համարելու աղաւաղած գրաբար լեզու, ինչպէս պէս կարծում էին մինչև ցայժմ շատ լուսաւորուած մարդիկ։ Այն ինչ նոյն իսկ լուսաւորուած պարոնները զգից և կանոնաւոր են համարում միայն այն, ինչ որ քարի պէս կարծրացել է գրականականում, անկիրթները շատ անգամ իւրեանց բարբառով խօսում են իսկ և իսկ

լեզուի կանոնաւոր և բնական աճման ազդեցութեան ներքոյ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է բառի մէջ հնչիւնի անհետանալուն, տառերինմանութեան և մի տառի միւսով փոխարինելուն, դոցա բացաղրութիւնը պիտի յարմարացնել այն բարբառին, որ երեխան բերում է իւր հետ դպրոց: Հարկաւոր է միայն չը մոռանալ և միշտ աչքի առաջ ունենալ որ անշուտայդ բացաղրութիւնները պիտի հազորդել երեխաներին կենդանի և ճիշտ օրինակներով: Այս մասին աւելից աւելի վերադասել է օրինակները որոնք մանկական երգերում և ժողովրդական առածներում և առակաւոր սոսացուածներում:

Մի քանի բարբառներ զուրկ են քերականական այս ինչ կամ այն ինչ ձևից: Երբեմն պակասում է նոցա ստորադասական եղանակնակը, կամ ապառնի և անցեալ ժամանակների համար առանձին ձևեր չունենալով սոցա կազմելու համար փոխվում է դարձուածը: Երբեմն բարբառում նոյն իսկ առարկայի սեռը այլ է, իսկ գրականականում այլ է: Բայց բարբառի ամենապայծառ յատկութիւնն է բառերի կողմից հարստութիւնը: Բարբառից գերազանցում է գրականականը իւր որոշ և սահմանաւոր ուժով: Իսկ գաւառական լեզուն է միայն, որ միջոց է տալիս մեզ լեզուի պատմական կողմը պարզաբանելու: Այսօր իսկ կարող ենք գտնել բարբառներում այնպիսի բառեր որ թէպէտ այժմ ունին վերացական նշանակութիւն, բայց առաջ ունեցել են իրական նշանակութիւն և ժամանակը փոխել է այդ գէպի վերացականը:

Այժմ մնում է վճռել մի խնդիր, թէ արդեօք գաւառական բարբառների այսպիսի առանձնայատկութիւններ ունենալու պատճառով ինչպէս պիտի վարուի այս բարբառների վերաբերութեամբ ազգային դպրոցի ուսուցիչը, որ նախ և առաջ ուսուցանում է վերին-գերմանական լեզուն: Պահանջելու է դորանից գտնեալ այն, որ դա բարբառների մասին ասէ աշակերտներին ճշմարիտը և չը կնքէ դոցա անկանոն անունով, ինչպէս կոչում են դոցա գրականականի համեմատութեամբ, այս վերջինը միայն համարելով միակ կանոնաւոր լեզուն: Երբ որ աշակերտը պարզում է իւր միտքը գաւառական բարբառով, վարժապետը կարող է միայն զգուշացնել, թէ «այդպէս չէ ասվում գրականական լեզուով», և չը պիտի ասէ թէ «այդ անկանոն է»: Ուսուցիչը պարտաւոր է դարձնել իւր աշակերտների ուշադրութիւնը բարբառի գեղեցութեան և առանձնայատկութիւնների վերայ. պիտի պարզէ աշակերտներին թէ ինչ թանգագին գանձ է նոցա գիւ-

տենալը, որ նորա առաջ չէին կարծում: Ուսուցիչը պէտք է ցոյց տայ, թէ ինքը չէ կարող այդ գանձը այնքան աննշան համարել, որ նորանից օգուտ քաղելը աչքի չառնէ: Ուսուցիչը միշտ կարող է դիպուած ունենալ զաւառական բարբառով մի յաջողակ գործածուած դարձուածով գրաւել աշակերտի ոգին, խորը թափանցել նորա սիրտը, որովհետեւ դա աւելի մօտիկ է նորա սրտին և աւելի հաճոյ և քաղցր նորա լսելիքի համար:

Գաւառական բարբառով գրուած բանաստեղծութիւնները չէին ունենալ բոլորովին այն ազդեցութիւնը հայրենակիցների վերայ, եթէ դոքա ընդհանուր գրականական լեզուով լինէին շարադրած:

Բայց և այնպէս չը պիտի կարծել, թէ աւելի լաւ կը լինէր, որ եթէ ուսուցիչը յաճախ օգուտ քաղէր բարբառներից, բանաստեղծները իւրեանց հեղինակութիւնները կը գրէին զաւառական բարբառներով: Այսպիսի պահանջը խելացի չէր լինի: Բարբառներով չի կարելի արտայայտել այն ամենը, ինչոր մեր ժամանակը պահանջում է: Բանաստեղծների բարբառներով գրուածները աւելի անյաջող են լինում, եթէ նոցա շարադրութիւնների նիւթը բարձր է գիւղական կեանքի անձուկ շրջանից: Նոյն իսկ այդ գրութեան մէջ կը լինի այն ուսուցիչը, եթէ կամենայ, զոր օրինակ, պատմութիւնը ուսուցանել զաւառական բարբառով: Նա կամ անկարող կը գտնուի բարբառով դարիս ոգին արտայայտելու և կամ դորան հասնելու համար, կը սկսէ գործածել մի խոսուն լեզու, կիսով չափ զաւառական բարբառով և կիսով չափ գրականական լեզուով, որ մի տյալեղակ խառնափնթոր բան կը լինի: Բայց և բոլորովին չի կարելի հերքել զաւառական բարբառի գործածուելը պատմութեան մէջ յարմար զիպուածքում, որպէս՝ մի ժողովրդական սուր ասացուածքի հաղորդելիս, բոլորովին էենդանի պատմական վէպ պատմելիս և այլն:

Եւ այսպէս վերին-գերմանական լեզուի դասատուութեանը շատ և շատ կը նպաստեն զաւառական բարբառները: Բարբառը կը կենդանացնէ այդ դասատուութիւնը, այն ինչ ազգային դպրոցում մայրենի լեզուի ուսումը ընթանում է նոյն իսկ այն ձևով, ինչպէս հին զիմնազիւններում լատինական լեզուի դասատուութիւնը: Աշակերտների համար այդ վերին-գերմանական լեզուն օտար է և խորթ. դորա հասկանալուն և գործադրութեանը հասնում են նոքա ոչ բնական ճանապարհով, ստիպւում են նոցա սերտել լեզուի կանոնները, այն կանոնները, որ յաճախակի լինում են բոլորովին սխալ և ոչ

Համապատասխան լեզուի ոգուն և բնաւորութիւնը: Այսքան մանկական հոգի չարչարող և մաշող գերմանական քերականութիւնները բոլորն էլ միատեսակ են կազմած: Եւ այսպիսի ուսումը բոլորովին ապարդիւն է լինում կեանքի համար: Զինուորագրական մասնաժողովների հաղորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ աշակերտները ոչ մի բան այնպէս շուտ չեն մոռանում, ինչպէս գրականական լեզուի ուսումը: Եւ այդ պարմանայի չէ, քանի որ լեզուի դաստիարակութեան համար չեն ֆանաչում ուղղակի կեանքի հետ յարակցութեան կարեւորութիւնը: Գիտութեան բոլոր ճիւղերը ուսուցանելու համար օգտակէտ է համարվում դիմել դէպի բնութիւնը և կեանքը, անհրաժեշտ է դորա համար ուշադրութեան առնել ամենայն բան, որ նկատողական կերպով կը պարզաբանէ և կը լուսաբանէ աշակերտներին: Թէպէտ լեզուն աւելի մօտիկ է և սերտ կապուած բնութեան և կեանքի հետ, բայց այնու ամենայնիւ դեռ ևս էլի չեն կամենում դորա դասատուութեան մէջ մտցնել մանկավարժական այդ արդէն արհագործուած ողջամիտ դադափարը:

Րիխտերը յետոյ զառնում է Գիլգերբանտի հեղինակած «Գերմանական լեզուի դաստիարակութեան վերայ» անունով յօդուածին, որ հեղինակը ցոյց է տալիս այն օգուտը, որ կարելի է ստանալ ազգային լուսաւորութեան համար, եթէ վերոյիշեալ կերպով ուղղուի դաստիարակութիւնը և հմուտ մարդկանց ձեռով առաջ տարուի գործը: Գիլգերբանտը յիշում է մանկական ժամանակներից, որ ինչ բան մենք միայն արտաքին ձևով էինք անդիր անում, մեր մանկական ներքին կեանքից՝ ստանում էր թարմ և կենսարար նիւթ և այդպէս բազադրուելով այդ նիւթը կենդանագործում էր մեռեալ ստացականը, դորան թանգագին և պիծանի կոցուցանելով: Այդ ներքին կեանքը պիտի լինի վարժապետի աշխատանքի գլխաւոր առարկան: Գիլգերբանտը պնդում է, որ ոչ մի բան այնպէս հեշտ և ինքն ըստ ինքեան չէ տպաւորվում երեխայի մէջ ուսման միջոցում, ինչպէս մայրենի լեզուի ուսումը: Հենց այն պատճառով, որ նորա ներքին կեանքը կնիքով դրոշմուած է յիշողութեան և ուսման առարկան: Գրականական լեզուի մէջ աշակերտների աչքում գին ունին նորա այն հնուիւնները և յատկանիշները, որ նման են գաւառական բարբառների չյատկութիւններին և այդպիսով դաւառականի բարոյական ոյժը մուտ է գործում վերին-գերմանական լեզուի մէջ: Այս նպատակին հասնել կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ գրականական լեզուն

աւանդում է ոչ որպէս օտար լեզու: Յետոյ՝ Վիլդերքստը աւելան-
ցնում է վերոյիշեալ յողովածում թէ «ես լաւ գիտեմ, որ շատ վար-
ժապետներ, մեծ համակրութիւն ունին դէպի վերին գերմանական
լեզուն: Հասկանալի է մարդու ցանկութիւնը իրան խորձր դասել
ուրիշներից և մանաւանդ այդ եսականութիւնը զօրեղ է այն մարդու
մէջ որ ինքը գուրս է եկել հասարակ ժողովրդից, ինչպէս ազգային
դպրոցի ուսուցիչները, և դեռ ես մաքառում է հասարակ ժողովրդի
հետ իրան կապող ձգտումների հետ, այն ձգտումների, որ քար-
շուկ են դորան դէպի նախնական վիճակը: Այժմ նա բարձր դասա-
կարգին է պատկանում, այն դասակարգին, որ ամենայն տեղ
զատուում է ստորից: Այս անջատումը պատահական է, դա դերմա-
նացող վերացական ուղղութեան պտուղ է և հենց դորանից է ծագում
մեր մէջ մի տեսակ տոնելութիւն դէպի մեզ շրջապատող իրականու-
թիւնը և առաջ է գալիս մեծ մեծ բաների ետեւից՝ ընկնելու ցան-
կութիւնը: Սակայն 19-րդ դարում վերջ դրուեցաւ այդ ուղղութեան:
Հասաւ այն ժամանակը, երբ մենք կարող ենք վերադառնալ հեռաւոր օ-
ղային ճանապարհորդութիւնից մեր հայրենիքը: Այժմ զգացինք որ
մեր մտաւոր աշխարհը նոյն իսկ մեր մէջն է: Հեռացանք անձնաջն-
ջութեան ուղղութիւնից և հեռաւոր ճանապարհորդութեամբ՝ ձեռք
բերածի շնորհով՝ նորից թարմ ուժով սկսեցինք գործել հասարակ,
բնական և յուսալի ուղղութեամբ: Պիտի անջատողութեան նշանները
անհետացնել, հարկաւոր է երկու ծայրերը միաւորել: Մեր բանա-
ստեղծութիւնը արդէն վաղուց գործում է այս ուղղութեամբ, զի-
տութիւնը մասամբ նոյնպէս: Բայց այժմ կատարուող ազգային ոգու
խաղաղարար շնորհը՝ այնպէս փառաւոր ոչ մի ասպարիզում
չէ հասնելու իր նպատակին, ինչպէս ազգային դպրոցում և մանա-
ւանդ գերմանական լեզուի դասատուութեան մէջ: Իսկ գիտէ՞՞թեամբ
խցել այդ կապը և թլացնել այդ ոգու ազդեցութիւնը մի այն-
ցանք է դէպի մեր ապագան, որ սպասելի է միայն և եթա՞յդրոցից:»

Բիխտերը իր կողմից աւելացնում է այս խօսքերին թէ «ժողովրդի
փրկութեան և պատուի համար հարկաւոր է մեր դասա-
տուութիւնը յարմարեցնել կեանքին: Մեր ազգային պարգացումը
և մեր դասատուութեան եղանակը մինչև ցայժմ միշտ միմեանց հա-
կառակ են եղել: Մեր ազգային ոգու անկման ժամանակ դասատուու-
թիւնը այնպիսի մի խղճալի դրութեան մէջ էր, որ հազիւ թէ կար-
ենէին էր յուսալ դասատուութեան բարեփոխմամբ ազգը քարձրացնել:

Սակայն մի դարու ընթացքում ազգային զարգացման յառաջադիմութիւնը առիթ եղաւ ազգային լուսաւորութեան բարելաւութեան: Լուսաւորութիւնն էլ իր կողմից յաջողացրեց ազգային զարգացման գործը: Եւ այս փոխադարձ օգնութեան շնորհով է, որ ունենք այժմ գիտնական լեզուագիտութեան արհեստը և որ հենց մեր օրով այս գիտութիւնը ունի աւելի մեծ ազդեցութիւն ուսումնարանի համար, սորա ապացոյցն է գիմնապետներում և բժաշկական ուսումնարաններում հին-գերմանական լեզուի մոցները: Միայն ժողովրդական դպրոցները և ուսուցչական սիմինարները չեն օգուտ քաղել այդ նոր գիտութենից: Բայց կը դայ ժամանակ, երբ այս հաստատութիւններն էլ չեն ընդդիմանայ ազգային ոգու այս հոսանքին և իրանք կը սկսեն նպաստել ազգային կեանքի զարգացման: Մեծ նշանակութիւն ունի ազգային դպրոցի այս ուղղութեամբ տալ տանելը:

Միայն այն ժամանակ կարող է ազգի բոլոր անդամների միութեան ոգին զարթել և զարգանալ, երբ ազգային դպրոցը դաւադական բարբառների հարստութիւնը կը ճանաչէ և կը գնահատէ, այն ժամանակ միայն կունենանք ազգ և ազգութիւն բառիս իսկական նշանակութեամբ և ոչ այն խառնափնդոր բանը, որ մենք սովորաբար հասկանում ենք այդ բառը արտասանելով:

Պակաս ուշադրութիւն չէ դարձնում Ռիխտերը երեխայոց ընթերցարանի չլսյալ որ պիտի կարդան նոքա ազգային դպրոցում:

Ազգային դպրոցում ընթերցարանը, ասում է նա, արտայայտում է ուսումնարանում թաղաւորող սիւսեմը և ժամանակակից մանկավարժական սկզբունքները: Այդ պատճառով էլ ընթերցարանում պիտի լինի ամփոփուած մեր ժողովուրդի մոաւոր շտեմարանի ամենաընտիրը. ազգային առասպելը, հեքիաթը, ազգային երգը և ազգային առածները պիտի երևին նորա մէջ բոլոր հարստութեամբ և շքեղութեամբ: Երկու դասատուն ունեցող ազգային դպրոցի համար ընթերցարանը պիտի պարունակէ իւր մէջ առաջին դասարանի համար հեքիաթներ և մանր վէպեր, իսկ բարձր դասարանի համար առասպելական վէպեր, ազգային երգեր և ազգային առածներ: Եւ այս բոլորի դասաւորութեան մէջ պէտք է աչքի առաջ ունենալ այժմեան մանկավարժական պահանջը, այն է մօտաւորից, ծանօթից անցնել գէպի հեռավորը, անծանօթը: Եւ որովհետեւ մենք պահանջում ենք որ ընթերցարանում լինին միայն դաւաճական բարբառներով յօդուածներ, ասել է թէ մենք ենթադրել ենք որ ընթերցարանը պիտի

լինի զաւառական, որովհետեւ մենք բոլորովին համոզուած ենք, որ անկարելի է ամբողջ Գերմանիայի համար մի յարմար ընթերցարան կազմել: Ի հարկէ դորա մէջ շատ բան կարող է միակերպ պիտանի լինել բոլոր դաւառիչի համար: Ընթերցարանին պիտի լինի կցած երկրի զանազան տեղերին վերաբերեալ յաւելուածներ և այդ յաւելուածներում կարող են լինիլ և բարբառների օրինակները: Այդտեղ զանուկու են նոյնպէս որոշեալ երկրի առաջները և բանաստեղծական վիպասանութիւնները, նոյն երկրի բնութեան և մարդկանց տեսարանները և առհասարակ այն ամենը, ինչ որ զաւառը իւր մէջ մի նշանաւոր և յատկանիշ առանձնայատկութեամբ է պարունակում իւր մէջ: Մերձակայ, մօտաւոր հայրենիքի փառաբանութիւնը շատ կարեւոր է: Ինչպէս որ մեր ազգը յարգելով սովորում ենք յարգել միւս ազգերը, մեր հայրենիքը յարգելով — միւս բոլոր աշխարհները, այնպէս էլ մեր երկրի դէպի մի մասը ունեցած սէրն ու յարգանքը շարժում է յարգանք դէպի նոյն ազգի ամբողջութիւնը, դէպի բոլոր ազգը, ամբողջ հայրենիքը:

Բ.

Փարիզի համեմատական լեզուագիտութեան պրօֆէսոր Բրէալը նոյն մտքերը յայտնում է Ֆրանսիական դպրոցի վերաբերութեամբ: Իւր «Ֆրանսիայի հասարակական լուսաւորութեան մասին մի քանի խօսք»¹⁾ վերնագրով շարադրութեան մէջ նա զաւառական բարբառների վերաբերութեամբ խօսում է այսպէս:

«Ֆրանսիական քերականական ձեռնարկութիւնները մասամբ պաշտպանում են այն նախապաշարմունքը, իբր թէ միայն մի ձև կայ մի որ և իցէ միտք արտայայտելու համար, և այդպէս այդ մի ձևը միայն սրբազործուած ճանաչելով, հերքում են բոլորը ինչ որ շեղվում է նորանից: — «Այդպէս մի ասէք, այլ այսպէս ասացէք» — լսում են երեխաները մանկական հասակում իրանց ուսուցչից: Ֆրանսիական Ակադեմիան նմանապէս փոքր ի շատեւ պաշտպանում էր այն դադափարը, թէ այն բոլորը հերքելի է ինչ որ ինքը չէ ճանաչում և թոյլատրում: Բայց այսպէս երեխայի իւրաքանչիւր քայլափոխում արգելքներ դնելով լեզուն աղքատանում է, ընդունակութիւնները նուաղում և միտքը բթանում: Մանուկը քերականութեանը ահ ու

1) Quelques mots sur l'instruction publique en France.

դողով է միշտ նայում, վախճանարով որ մի գուցե չհողմի նորա կանոններից: Սակայն պիտի ասել որ քերականութիւնը այդքան էլ խիստ չէ, դա ընդունում է այլ և այլ ձևեր և ոճեր, եթէ միայն դոքա բնական են և պարզ: Գրականական լեզուից դուրս բոլորը ոչնչացնելու փոխանակ, ես ընդհակառակն իմ աշակերտների ուշադրութիւնը կողքի դարձնել այն զանազան դարձուածների, ձևերի և ոճերի վրայ, որով կարելի էր յայտնել մի և նոյն միտքը: Բացի գրականական ձևից երեխան կրտսեղեկանայ շատ զանազան ոճերի և բառերի հասարակ լեզուով և կարող է իւր միտքը որոշ յայտնել: Մանուկը շատ և զանազան ձևեր սովորելով կը զգայ որ ինքը իսկապէս հարստանում է:

Ֆրանսիական գրականական լեզուն չպէտք է ուսուցանել լատիներէնի պէս. ընդհակառակն առաջինը, որքան հնար է, պիտի հիմնել ժողովրդական, այն է՝ զաւառական բարբառի վրայ, որի համար նա, այս գրականական ֆրանսիերէնը թէ ուղղորդ և թէ կատարելատիւն է: Մեր գաւառներից շատի մէջ զաւառական լեզուն սատիկ չեղուն է գրականականից թէ արտասանութեան և թէ բառարանի կողմից: Այդ զաւառական բարբառները, տգիտութեան պատճառով, համարվում էին իբրեւ աղաւաղում և աղճատում գրականականի, բայց այժմ աւելի ողջամիտ հետազոտութիւնների շնորհով յայտնուեցաւ ճշմարտութիւնը, այն է թէ բարբառները նոյնպէս հին են, նոյնպէս կանոնաւոր, ինչպէս և գրականական լեզուն որ ընդհանուր ազգային, գրականական լեզու ճանաչուեցաւ միայն նորա համար, որ դա էր՝ իլ — դը — ֆրանս նահանգի բարբառը: Մեր ուսուցիչներից շատերը գրականական լեզուն ուսուցանում են մանուկներին իբրեւ մի չափազանց բարձր բան և զաւառական բարբառների հետ անբաղդատելի. զաւառականը նոքա չեն կամենում ճանաչել իբրեւ մի օժանդակիչ միջոց. եթէ և յիշում են զաւառականը, միայն իբրեւ ոսոխի, որին պէտք է յաղթել: Տեղական զաւառական լեզու խօսող աշակերտի վերայ նոքա նայում են այնպէս, իբր թէ նա ոչինչ չէ բերել հետը. մինչև անգամ նախատում են այդ բարբառը բերելու համար, ասելով թէ աւելի լաւ կը լինէր, որ բոլորովին ոչինչ չգիտէ նայիր, քան թէ խօսում ես այդ անընդունելի բարբառով:»

«Շատ ցաւալի է այսպիսի վարմունքը ղէպի բարբառները: Գաւառական բարբառը ոչ թէ վնասում է գրականական լեզուի ուսումնասիրելուն, այլ ընդհակառակն ամենալաւ օժանդակիչ միջոցն է դորա համար: Քերականական ուսումը աւելի հետաքրքրական է դառ-

նում այնտեղ, ուր որ գաւառական բարբառ է կայ որից օգուտ է քաղվում: Լեզուն քաջ ուսանիլ կարելի է միայն բաղդատելով դո՛ւրան նոյնասեռ լեզուի հետ: Որ տեղ կայ բարբառ, հնարաւոր է եւ քաղդատութիւնը: Երբ ուսուցիչը բացատրեց աշակերտներին մի քանի կանոն տառադարձութեան մասին, արդէն կը կարողանայ աշակերտը գտնել այն ազգակցութեան կապը, որ կայ գաւառական բարբառի և գրականական լեզուի մէջ»:

«Գաւառական բարբառները այն աստիճան նախատուած են ընդհանրապէս հասարակութեան հասկացողութեամբ, որ սկզբում, երբ դորան մոցնիլու լինինք դպրոցում, կը հարկաւորուի զղուշութիւն: Անշուշտ ծիծաղ պիտի շարժուի աշակերտներէ մէջ ուսուցչի բերանից տառջին անգամ մի գաւառական նախադասութիւն լսելիս: Ուսուցիչը չպիտի վրդովուի, նա պիտի հանդարտութեամբ, առանց շփոթուելու միեւնոյն նախադասութիւնը կրկնէ: Անշուշտ ծիծաղը մեղմ կրկնի և աշակերտի մէջ միտքը կրկնէ դործել և ուշադրութիւն կը դարձուի ասածի վերայ: Այդ ժամանակ ցոյց տուէք դրանց, որ գաւառական բարբառով ասուած նախադասութիւնը շատ հեշտ կարող է փոխուիլ գրականական լեզուով: Հասկացրէք նոցա թէ ինչ տարբերութիւն և ինչ նմանութիւն կայ դոցա մէջ. երեխան կընայէ իւր բարբառին բոլորովին այլ աչքով. գրականական լեզուն, արժանաւորագոյնը իւր ձևակերպութեամբ, կերեւի նորան ազգակից իւր անմշակ բարբառի, իբրև մի կատարելագործուած և բարուգործուած տեսակ վայրենու վերաբերութեամբ: Ինչպէս քաղցր կըլինի երեսայի համար, երբ կրտսնէ որ քաղաքականութիւն են ստացել և ուսուցչի բերանից արտասանվում են այն դարձուածները, որ ինքը իւր մէջ թագգրած ունէր՝ չը համարձակուելով գործ դնել նաեւ այն դիպուածում, երբ այն դարձուածը փոխարինող մի այլ ձև յայտնի չէր իրան: Նրբեման այլ ևս չի լինի նախադասութեան տալ այն ձևերը և բանաւերը, որ նրան յիշեցնում են իւր սիրելի գաւառը և ազգակիցները»:

«Երբ որ մի անգամ երեսայի ուշադրութիւնը կը դարձնուի սորա վերայ, յետոյ ինքը կը ինքզինքն ուսուցչից բացատրութեամբ ներս ճատ անգամ կրկնատահի որ աշակերտը թէ իւր ընկերներին և թէ իւր ուսուցչին բոլորովին նոր և անծանօթ ձևեր և բառեր կարող է հալոյրդել: Ճշմարիտ է, որ աշակերտները երբեմն աշտ դժուար լսնիքներ կառաջարկեն վարժապետին, քայց ուսուցիչը

այդպիսի դիպուածներում ասելու է հանգստութեամբ թէ «ես ճիշտը չեմ իմանում» կամ թէ «ես չըզիտեմ, բայց կը ցանկանայի գիտենալ»։ Այդպիսով երեխային աւելի կըստիպենք դատողութիւններ անելու։ Երեխան ճանաչել սկսումէ իւր անգիտութիւնը և զարթում է նորա մէջ սէր դէպի հետազոտութիւնը»։

Եւ այսպէս, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, արեւմտեան եւրոպայի նախադաս ազգերի մանկավարժական գրականութեան մէջ մեծ խնդիր է ճանաչուած գրականական լեզուի մէջ գաւառական, ժողովրդական բարբառների նշանակութիւնը, առհասարակ տեղական տարրի ազդեցութիւնը կրթութեան մէջ և ապա ուրեմն ազգային դպրոցների համար տեղական ընթերցարանների հարկաւորութիւնը։ Այս խնդիրը ինքն ըստ ինքեան նորագոյն մանկավարժութեան այն հիմնական կէտի հետեւանքն է որ պահանջում է սկսել երեխայի կրթութիւնը նորա մօտաւոր, շուրջը գտնուած և նորա մէջ արդէն պատրաստի եղած և ծանօթ նիւթերից և անցնել դէպի հեռաւորը, նորը—մասնաւորից դէպի ընդհանուրը։

Մեր մէջ, այս խնդիրը պիտի ունենայ աւելի մեծ նշանակութիւն, քան թէ Ֆրանսիայում և Գերմանիայում, այն պատճառով նախ, որ մեր այժմեան գրականական լեզուն համեմատաբար դեռահաս է և անմշակ, որովհետեւ դեռ ևս օգուտ չէ քաղել մեր բոլոր գաւառական բարբառների հարստութիւններից և երկրորդ, որ աշխարհիս համարեա թէ ամեն ծայրերում գտնվում է հայն և ապա ուրեմն աւելի նշմարելի է նորա թէ բարբառների և թէ առհասարակ նորա կենսական պայմանների տարբերութիւնը։

Խօսելով այս խնդրի մասին Ռուսաստանի հայերիս վերաբերութեամբ, ստիպուած ենք ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել այն կէտի վերայ թէ Ռուսաստանում իրանք ունենեցնել են նայում այս խնդրի վերայ և ինչպէս են իրագործում այս արդէն ճանաչուած մանկավարժական ճշմարտութիւնը։ Եւ այս անում ենք այն պատճառով, որովհետեւ մենք, իբրեւ առաջնորդ մեր մանկավարժական գործողութիւններում, ունենք դժբաղտաբար ուսաց ձեռնարկութիւնները։ Այս պատճառով մենք ստիպուած ենք առաջ բերել այստեղ Ռուսաստանի ականաւոր համարուած մանկավարժների յայտնած մտքերը այս առարկայի վերա-

բերութեամբն այն, թէ ինչպէս է իրագործվում նոյն իսկ Ռուսաստանում Արեւմտեան Եւրոպայի այն ճշմարտութիւնները որ դոքա քարոզում են իրանց վարժապետներին:

Հանգուցեալ ռուս մանկավարժ Ուշինսկին, Զուլցերիայի Բերն քաղաքում, գտնուած նշանաւոր մանկավարժ Ֆուելիխի գպրոցը նկարագրելիս, ասում է (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія, 1863 թ. ցունվար ամիս), թէ «այստեղ երեխանց հետ սկսում են պարապել նոյն իսկ Բերնի բարբառով, որով նոքա խօսում են իւրեանց տանը և չէ թէ միայն տարրական դասատներում, այլ և հետեեալ բարձր դասատներում: Բայց զորանից այստեղ մի առանձին ուշադրութիւն է դարձրած այն ազգային երգերի և վիպասանութիւնների ուսումնասիրելու վերայ որ այդ բարբառով են, թէ և երեստները կատարելապէս սովորում են դորա հետ և ընդհանուր դերմանական զրականական լեզուն: Պիտի աշխատել, ասում է Ուշինսկին, որ դպրոցը բնական երևայ երկսայի աչքին, որպէս զն ազգային կերպով իւր ձեռքն առնի երեխայի մ աւոր գործունէութեան մի մասը: Ի՞նչ յառաջադիմութիւն կարո է ունենալ այն դպրոցը, ուր երեխան դալիս է այնպէս, ինչպէս դրախտից դժոխքը և որից փախչում է տուն, ինչպէս դժոխքից, ուր ամեն բան մութն է, խորթ և անհասկանալի — դէպի փայլուն դրախտը, ուր ամեն ինչ պարզ է, հասկանալի և սրտին մօտիկ: Բայց պիտի նսեղ, որ համարեա թէ այս պիտի ազդեցութիւն պիտի անէ դպրոցը փոքր ուստիացի երեխայի վերայ, երբնա սկսում է իւր ուսումը այն այլանդակ անդում, ուր միմիայն ամբողջ գիւղի մէջ խօսում են նորսն բոլորովին անհասկանալի լեզուով: Երեխան որ տանը չէ լսած ոչ մի բառ վեկոռութեան, դպրոցում հենց առաջին օրից պէտք է կոտրուէ վեկոռութեաց եղանակով: Եւ զարմանալի չէ եթէ այդ պիտի դպրոցը չի դնի արմատ ազգային կեանքում և ժողովրդին չի տալ օգտակար պտուղներ: Այդպիսի դպրոցը նախ և առաջ շատ և շատ ստոր է ժողովրդից, որովհետեւ ի՞նչ նշանակութիւն կարող է ունենալ դա իւր մի քանի հարիւր սխալ-մխալ սովորած բառերով համեմատելով այն բարբառի հետ, որ հազարաւոր տարիների միջոցում ժողովուրդը մշակել է իւր մէջ և որ կատարեալ, կենդանի և ընդարձակ շտեմարան է դարձել նորա մտաւոր զարգացման: Երկրորդ՝ այդ դպրոցը անգործ է, որովհետեւ դա երեխայի զարգացումը չէ հիմնում հոգեկան միակ պտղատու հողի — այն է ժողովրդական բարբառի և նորա:

Թէ վերոյիշեալ ռուս մանկավարժները՝ վեսսելը և Ռէշինսկին և Թէ Պաուլսոնը, բարօն Կօրֆը և միւսները, այսպէս յայնչայն աշխատեցան, որ հարկաւոր են տեղական ընթերցարաններ, դաւառական բարբառներով, գրուած իւրաքանչիւր ծախանդիս համար, որովհետեւ նոքա կարծում էին, որ աւելի յաջողակ լինէ թանայ ուսումը, եթէ երեխանց սկսեն սովորեցնել նոցա բարբառներով, վերելօգուսերէն, մալօգուսերէն և այլն, և այդտեղ արդէն ընդհանուր, դրականական լեզուն:

Թէպէտ վերոյիշեալ մանկավարժների ցանկութիւնները վաղուց էին յայտնուած, բայց այս միտքը չիրագործուեցաւ Ռուսաստանում, ուր իսկ այդ պարտնէրի կողմից: Տեղական, դաւառական բարբառներով, ընթերցարաններ չծնեցին, նոքա: Եւ այս որքան էլ որ, զարմանալի է, այնու ամենայնիւ շատ բնական է, Ռուսաստանում, լուսաւորութիւն ասած բանը՝ շատ բարձր աստիճանի վերայ է գտնուում: Կատարեալ տեղական ընթերցարանները կարող են լինել՝ դորժ տեղական, դաւառական այն մանկավարժների, որոնք հիմնաւորապէս գիտենալով մանկավարժութիւնը և ինտելեկտուալ մի քանի ճիւղերը, ուսումնասիրեն Ռուսաստանի պէս մի ընդարձակ տեղութեան մէջ դորժնականապէս թէ տեղական պայմանները և թէ տղային զարդի կարիքները իւրաքանչիւր դաւառում: Այդ տեսակ ընթերցարանների հնդկնակ կարող են լինել միայն ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչները և տեսուչները: Բայց որովհետեւ այդ պիտի մանկավարժ ուսուցիչներ և տեսուչներ բոլորովին չը կան Ռուսաստանում, չերեւցան և ընթերցարաններ դաւառական դպրոցի ուսուցիչներից, և եթէ մի երկու երեք օրինակ որ ընթերցարան և սկզբնական դասադրքեր կան, դոքա երկու մայրաքաղաքներում, տեսական կերպով պարապող մարդկանց պտուղ են (Ռէշինսկի, սկի, Պաուլսոն, Վալափօղով ևն): Այդ պատճառով էլ այդ ձեռնարկները, կազմուելով մայրաքաղաքների, առանձնապէս Կիւնսկի, չկարողացան յարմարուիլ մի որ և իցէ դաւառի պահանջներին, թէև նոցա հնդկնակները բոլորովին համոզուած էին, ինչպէս վեր յիշեցինք, որ օգտակար են աւելի դաւառական, տեղական ընթերցարաններ: Բայց և այնպէս նոքա ևս ծառայութիւն անին իւրեանց աշխատասիրած ձեռնարկներով, որովհետեւ այդ ընդհանուր ընթերցարանները սխառմայով կազմած լինելով, կարող են օրինակ լինել

ժամանակով տեղական կանոնաւորուած ընթերցարաններ կազմելու: Յիշեալ մանկավարժները անկարելի էին համարում ամբողջ Ռուսաստանի համար մի ընդհանուր ընթերցարան ունենալ, բայց Լայպէս այդ ընթերցարանները հարստացնելով հեղինակների գրական գործէն շրջում մի աւելի պ ամբողջ Ռուսաստանի բոլոր գաւառներում ամենդասակարգի ժողովուրդների համար: Եւ դորանից է առաջ զաւիս որ սոսաւս գիւղական դպրոցի համար մանաւանդ, որ ժողովուրդական կեանքը շատ տարբեր է քաղաքային կեանքից, Родное слово ի պէս ընթերցարանները չեն կարող լրացէս արդիւնաւոր կերպով գործ դրուիլ, թէպէտ և այդ և դորա նման ուրիշ յիշեալ մանկավարժների ընթերցարանները, կազմուելով քաղաքներում, աւելի մօտիկ են տեղական, քաղաքների և այն միայն բարձր դասակարգի, այն է աշուականների և աստիճանաւորների շրջաններում, որոնց համար այդ ընթերցարանները օգուտ բերին: Քանի որ այդ ընթերցարանները համապատասխան են իրանց հեղինակների զաղաւարներին, այն է քանի նրանց մէջ ամփոփուլուած ազգային վիլիօուուսական տարրը լիւրի է երևում և այսպիսով մեծ արժանաւորութիւն է ստանում ընթերցարանը վիլիօուուական նախանգների համար, այնքան Ռուսաստանի միւս կէսի համար այդ արժանաւորութիւնը արդէն թերութիւն է դառնում, որովհետեւ մանկավարժական գիրքը՝ քանի էլ աւելի լաւ է յարմարացրած թէ լեզուի և թէ բովանդակութեան կողմից, մի որոշեալ տեղին, որոշեալ դասակարգին, այնքան սակաւ պիտանի է դառնում զա միւս տեղի համար — քանի մինի համար նա կենդանի է, միւսի համար այնքան անկենդան:

Իսկ Ռուսիայի հայերը, թողած Եւրոպայի իգէալները, գործ են դնում մեր տարրական և միջնակարգ դպրոցներում այն ընթերցարանները, որոնք համ հեռուուլութիւն են և կամ մինչև անգամ թարգմանութիւն ռուսաց նշանաւոր ընթերցարանների: Այսպէս ինչպէս հեռուլութիւն պ. Պաուլսօնի ընթերցարանների կարող ենք ցոյց տալ պ. պ. Տէր-Աղէքսանդրեանցի և Նրիցեանցի և Տէր-Յակոբիանցի ընթերցարանները, իբրև հեռուուլութիւն Ռւշինսիու Родное слово ի — պ. Տէր-Ղեոնտիանցի «Մայրենի լեզուն» և իբրև թարգմանութիւն Ռւշինսիու Дѣтский міръ անուանեալ ընթերցարանի պ. Կամար Օճնեցու «Մանկական աշխարհը»: Ռւբինս այն բոլոր թերութիւնները, որ նկատում են ռուսները այդ մեր

Թարգմանած և կամ յարմարեցրած ընթերցարանների մէջ, աւելի ևս նշմարելի պիտի լինեն մեզ համար, որովհետեւ այն ինչ որ շատ յարմար կարող է լինել մայրաքաղաքների ուսանող համար, շատ անպիտան կրկնի մեր գիւղական դպրոցներում ուսանող հայ երեխաների համար, որոնց կեանքը և բոլոր շրջապատող պայմանները բոլորովին տարբեր են:

Բայց որովհետեւ տեղական, դաւառական ընթերցարանների անհրաժեշտութեան խնդիրը արդէն վիճելի չէ ոչ թէ միայն արեւմտեան եւ քաղաքում, այլ մինչև անգամ Ռուսաստանում, վասն որով մեզ էլ անելի նպատակադարձութիւն արդէն ընդունուած ձեւաբանութիւնները իրագործել: Գաւառական ընթերցարանները մեզանում մինչև անգամ թերի կրկնէին, եթէ կազմէին օրինակի համար միայն Երևանի, Շուշուի, Թիֆլիսի, Նոր Նախիջևանի, և այլ բարբառներով ամբողջ այդ գաւառների համար մի մի հատ, որովհետեւ թէ բարբառները և թէ կենսական պայմանները, ապա ուրեմն և նկատողական, տարրական ուսումը շատ տարբեր կրկնի այդ գաւառների զանազան մասերում, ուր թէ բնութիւնը և թէ հայերին շրջապատող ազդութիւնները այլ և այլ պայմաններ են ստեղծել և տարբեր բնաւորութիւն տուել նոյն իսկ մի գաւառի զանազան մասերի մէջ: Այս հիման վերայ պահանջել է մեզ, Ռուսաստանի հայերիս համար, գուցէ մինչև 30 այբբենարաններ կազմել և մինչ 15 ընթերցարան, որոնցով այլ և այլ ձևով սկսելով ուսուցանել երեսպային ընթերցանութիւնը և նկատողական դիտութիւնը կարելի կըլինի հասնել ընդհանուր նպատակին, այն է որ իւրաքանչիւր ուսումն սկսող հայ կը դառնայ հասկացող անգամ իւր ազգի: Դա կը ճանաչէ թէ իւր ազգի ամբողջութիւնը, կ'ուսումնասիրէ նորա զրականական լեզուն, որ նորա հասարակական և բարոյական կեանքի գործիքն է և թէ միևնոյն ժամանակ կուհենայ միջոց զիտուիցարար օգուտ քաղիլու իւր անդական գաւառի բոլոր հարստութիւններից: Թէպէտ այդպիսի այբբենարանները, ընթերցարանները և դպրոցները գուցէ շուտով չեն երևելու հայերիս մէջ, բայց և այնպէս կարեւոր է որոշ կերպով դնել խնդիրը, որ նոքա, որ միջոց ունեն գործնականապէս պարապելու ազգային լուսաւորութեան գործով, ամեն հայաբնակ երկիրներում հաւաքէին հարկաւոր նիւթեր և ձեռք տային հետզհետէ կազմելու վերոյիշեալ կերպով այբբենարաններ և ընթերցարաններ:

Ահա այս մտքերով են զբաղուած այս խնդրի վերաբերու-
թեամբ արևմտեան Եւրոպայի գիտնականները որոնց վերայ շատ մեծ
ուշադրութիւն է հարկաւոր դարձնել և մեզ հայերիս, աչքի
առաջ ունենալով այն, որ մեզ աւելի ձեռնտու է օգուտ քաղել
այն նորագոյն կրթականութիւններից, որոնց հասկ են մեզանից զար-
գացած ազգերը, քան թէ սկսել նոցա սխալմունքներից և թերի կա-
տարած դործերից մանաւանդ այսպիսի ծանրակշիռ դործում, որպի-
սի է ազգային լուսաւորութեան դործը։ Նորանոր միջոցները, որոնց
հասկ են գիտնականները և մանկավարժները, շատ և շատ զիւրա-
ցնում են լուսաւորութիւն տարածելու գործը և միևնոյն ժամանակ շատ
քնական կերպով կատարում են այն, ինչ որ մեր պապերը և գուցէ
մենք ինքներս մանաւանդ մանկավարժութեան ասպարիզում դժուա-
րացնում և մինչև անգամ անհասանելի ենք անում մեր ժողովրդի
մեծամասնութեան համար։

Եւ այսպէս ինչպէս որ արեւմտեան գիտնականները շատ մեծ
ուշադրութիւն են դնում այս խնդրի վերաբերու-
թեամբ արեւմտեան Եւրոպայի գիտնականները որոնց վերայ շատ մեծ
ուշադրութիւն է հարկաւոր դարձնել և մեզ հայերիս, աչքի
առաջ ունենալով այն, որ մեզ աւելի ձեռնտու է օգուտ քաղել
այն նորագոյն կրթականութիւններից, որոնց հասկ են մեզանից զար-
գացած ազգերը, քան թէ սկսել նոցա սխալմունքներից և թերի կա-
տարած դործերից մանաւանդ այսպիսի ծանրակշիռ դործում, որպի-
սի է ազգային լուսաւորութեան դործը։ Նորանոր միջոցները, որոնց
հասկ են գիտնականները և մանկավարժները, շատ և շատ զիւրա-
ցնում են լուսաւորութիւն տարածելու գործը և միևնոյն ժամանակ շատ
քնական կերպով կատարում են այն, ինչ որ մեր պապերը և գուցէ
մենք ինքներս մանաւանդ մանկավարժութեան ասպարիզում դժուա-
րացնում և մինչև անգամ անհասանելի ենք անում մեր ժողովրդի
մեծամասնութեան համար։

Եւ այսպէս ինչպէս որ արեւմտեան գիտնականները շատ մեծ
ուշադրութիւն են դնում այս խնդրի վերաբերու-
թեամբ արեւմտեան Եւրոպայի գիտնականները որոնց վերայ շատ մեծ
ուշադրութիւն է հարկաւոր դարձնել և մեզ հայերիս, աչքի
առաջ ունենալով այն, որ մեզ աւելի ձեռնտու է օգուտ քաղել
այն նորագոյն կրթականութիւններից, որոնց հասկ են մեզանից զար-
գացած ազգերը, քան թէ սկսել նոցա սխալմունքներից և թերի կա-
տարած դործերից մանաւանդ այսպիսի ծանրակշիռ դործում, որպի-
սի է ազգային լուսաւորութեան դործը։ Նորանոր միջոցները, որոնց
հասկ են գիտնականները և մանկավարժները, շատ և շատ զիւրա-
ցնում են լուսաւորութիւն տարածելու գործը և միևնոյն ժամանակ շատ
քնական կերպով կատարում են այն, ինչ որ մեր պապերը և գուցէ
մենք ինքներս մանաւանդ մանկավարժութեան ասպարիզում դժուա-
րացնում և մինչև անգամ անհասանելի ենք անում մեր ժողովրդի
մեծամասնութեան համար։

աշխարհի ցաւակցութիւնն ու համակրութիւնը գրաւեց: Ֆրանսիան այնպիսի վարկ դրաւ աշխարհի բոլոր վաճառանոցներում որ ոչ մի ազգ, մինչև անգամ իւր կեանքի ամենափառաւոր շրջանում, չէ գտել երբէք և հազիւ թէ կարողանայ գտնել: Նշանակուած ժամանակից առաջ պատերազմական ահազին ծախքերը վճարելուց և թըշնամուն իւր երկրից հեռացնելուց յետոյ, Ֆրանսիան սկսաւ ամենամեծ արիութեամբ ներքին վերանորոգութիւնների անձնատուր լինել. վերանորոգութիւն վարչութեան եղանակի մէջ, վերանորոգութիւն հասարակական և տնտեսական պայմանների մէջ, վերանորոգութիւն զինուորական կազմակերպութեան մէջ: Այսօր, չնայելով միապետական կուսակցութիւնների բոլոր մեքենայութիւններին, հասարակապետութիւնը ապահոված է և խոստանում է հետզհետէ պինդ արմատներ դնել երկրի մէջ: Երկրի դրամական գրութիւնը այնպիսի նախանձելի վիճակի է հասել, որ այս կողմից Ֆրանսիան Անգլիայից յետոյ առաջին տեղն է բռնում, և այն՝ տասնմէկ միլիարդի յսուած պարտքը ծածկելուց յետոյ: Արդեստների և վաճառականութեան մէջ տիրած գործունէութեան շնորհով, տէրութեան զանձարանի եկամուտները հետզհետէ պարտքերից աւելանում են, որով և հարկերը սկսում են թէթեւանայ. այն ինչ միւս պետութիւնների մէջ, բացի Անգլիայից, բոլորովին հակառակն ենք նկատում: Զինուորական բարեկարգութիւնը այն կէտին է հասել որ այժմ Ֆրանսիան մի պատկառելի զօրութիւն կարող է հանել ամենագոյաւոր թշնամու առաջ որ կրհամարձակէր արշաւել նորա վրայ:

Ինչով հասաւ Ֆրանսիան այս դրութեանը: — Ինչով, եթէ ոչ միայն աշխատութեամբ, անբուն ու սննդհատ գործողնէութեամբ, որ բղնում է այս ազգի իւր ապագայի վրայ ունեցած մեծ վատահոլութիւնից: Ֆրանսիան չէ մեռել, ինչպէս որ ոմանք, ճանաչելով նորա կենսական զօրութիւնները, համարձակում էին գուշակել: Մի րոպէ պատերազմական դաշտից քաշուելով, որի փառքը դժբախտաբար շատ էր գրաւել նորան, նա բնիկ աշխատութեան դատար և զոյց տուեց որ ոչ ոք չէկարող իւր հետ հաւասարուիլ արդիւնագործութեան ասպարիզում, ինչպէս որ երբեմն ոչ ոք չէր կարողացել համեմատուիլ նորան զինական ասպարիզում: Հազիւ թէ վեց տարի է անցել, այն օրից երբ, թշնամի և բարեկամ, Ֆրանսիայի անկումը անբուժելի էին համարում, այսօր այդ զարմանալի երկերը հրաւիրում է բոլոր ազգերին ականատես լինելու այն հրաշալիքներին որ միայն Ֆրանսիական հան-

Արդարեւ, ոչ մի ազգ այնքան ճարտարութիւն ու ճաշակ չէ ցոյց տուել աշխարհահանդէսների կազմութեան մէջ որքան Ֆրանսիացիք: Ամենափառաւոր աշխարհահանդէսն եղել է անշուշտ 1867-ի Փարիզի հանդէսը. համեմատական վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս որ նա այնպիսի բարձր տեղ է բռնում որ նորանից յետոյ ոչ մի աշխարհահանդէս չէ հասել նորան, ոչ վեննայինը և ոչ Ֆիլադելֆիայինը:

	Մասնակցողների	Այցելուների	Օրերի
	Թիւր	Թիւր	Թիւր
Լոնդոն.	1851 13,917	6,039,195	141
Փարիզ.	1855 23,954	5,162,330	200
Լոնդոն.	1862 27,466	6,211,103	171
Փարիզ.	1867 50,226	10,200,000	210
Վեննա.	1873 42,584	7,254,687	186
Ֆիլադելֆիա.	1876	9,857,625	159

Պէտք է նկատել որ վեննայի աշխարհահանդէսը զժամանակագրորէ մի անկող հիւր է ունեցել, այն է քօլէրան. իսկ Ֆիլադելֆիայի աշխարհահանդէսը, հեռաւորութեան պատճառով, այնքան այցելուներ չէ ունեցել Ներուպայից որքան սպասւում էր: Այնուամենայնիւ նա համարեա 1867-ի աշխարհահանդէսի այցելուների թիւը տուեց, կարելի է մինչև անգամ ասել թէ այս կողմից փոքր ինչէլ գերազանցեց նորան՝ եթէ աչքի առաջ ունենանք նորա կարճատևութիւնը. Ֆիլադելֆիայի աշխարհահանդէսը միջին թուով օրը 61,938 այցելու ունեցաւ, իսկ Փարիզինը միայն 47,619 այցելու, բայց մի օր հասաւ 274,913 թուին, որ մինչև այն ժամանակ ոչ մի տեղ չէր տեսնուել:

Լրագրերից երևում է որ ներկայ 1878-ի Փարիզի աշխարհահանդէսը իւր նախորդներից գերազանցում է թէ շքեղութեամբ, թէ ընդարձակութեամբ, թէ մասնակցողների թուով: Նորա մակերևոյթը 60% ի աւելի ընդարձակ կը լինի քան 1867-ի աշխարհահանդէսինը:

Հետեւեալ դասախօսութեան նպատակն է ցոյց տալ աշխարհահանդէսների նշանակութիւնը ընդհանրապէս և 1867-ի աշխարհահանդէսի կազմակերպութիւնն ու օգտակարութիւնը մասնաւորապէս: Յոյս ունինք թէ Ֆրանսիացի գիտնականի հետազօտութիւնը օգուտ կը բերէ առհասարակ հայ ընթերցողներին, թէ նոցա որոնք առիթ կ'ունենան Փարիզի աշխարհահանդէսը տեսնելու և թէ նոցա որոնք նոյն հանդէսի վրայ տեղեկութիւններ կը կարդան:

որ այսօրուան բժշկութիւնից յետոյ մարմիններդ կապուբուած և սրտներդ գոհ վաղը կրկին կը զանէք:

Ես սխալմ եմ ուղղակի իմ նիւթից, և սխալմ եմ յիշեցնելով ձեզ Ֆրանսիական աշխարհաճանդէսների թուականները:

Առաջին արդիւնադործական աշխարհաճանդէսը բացուեցաւ փարիզում 1798-ին, Հասարակապետութեան ժամանակ. երկրորդը 1801-ին. երրորդը 1802-ին: Հասարակապետութեան հիւստիստոս Բոնապարտը վճռել էր որ այդ արուեստագիտական մրցումները ամենայն տարի ընեն. բայց քաղաքական անցքերը թոյլ չտուին այս գեղեցիկ գաղափարը կանոնաւոր կերպով իրագործելու: Զորքորդ աշխարհաճանդէսը յետաձգուեցաւ մինչև 1806 թ. և կայսրը հրովարտելով որ շեց որ այնուհետև աշխարհաճանդէսները երեք տարին մի անգամ տեղի ունենան: Քաղաքականութիւնը դարձեալ նորանոր աղիւլքներ հանեց: Այդ միջոցում ամենի ուշադրութիւնը պատերազմի վրայ էր դարձած, Եւրոպայում միայն ղէնքերի շառաչին էր լսւում. խօսքը թնդանօթիւնն էր: Ինչպէս կարելի էր կազմել աշխատութեան խաղաղական մրցումներ և պատրաստել մի արուեստագիտական աշխարհաճանդէս, այն ժամանակ երբ մեր երկրի բոլոր ազգիւրները, բոլոր կրքերը դէպի պատերազմն էին դարձած և երբ բոլոր Ֆրանսիացիք ղինուոր էին: Միայն 1819ին, տասներեք տարուան միջոց անցնելուց յետոյ, մտածելին աշխարհաճանդէսների դործը շարունակել: Քէլ և այդ մի Հասարակապետական և կայսերական աւանդութիւն էր, բայց Բուրբոնների կատալարութիւնը չէր կորոյ ժխտել արուեստագիտութեան այդ պարբերական մրցումների օգտակարութիւնն ու կարևորութիւնը, և նա վճռեց որ 1819ից սկսած՝ աշխարհաճանդէսները չորս տարին մի անգամ նորոգուին: Բուրբոնեան տունն ընկաւ իւր հերթին և նորա տեղը բռնեց Օրլէանեան տունը, որ հնգամեայ շքանք ընդունելով՝ սահմանեց և բաց արեց 1834ի, 1839ի և 1844ի աշխարհաճանդէսները: Վերջապէս 1849ին տեսանք տասնմէկերորդ ազգային աշխարհաճանդէսը, վերջինը իւր տեսակի մէջ. այնուհետև միմեանց յաջորդում են միջազգային մեծ աշխարհաճանդէսները, այսինքն համաշխարհական հանդէսները, որոնց բացման թուականները ձեզ լաւ յայտնի են. 1851ին Նոյդոնում, 1855ին Փարիզում և 1862ին դարձեալ Նոյդոնում:

Այս թուականների յիշատակութիւնը իւր կարևորութիւնն ունի Պարոններ, այն կողմից որ յոյց է տալիս մի հաստատութեան կենսականութիւնը, որ այնքան փութորիկների միջում և միմեանց

յաջորդող կառավարութիւնների ժամանակ կարողացել է պահպանել իւր գոյութիւնը՝ ամէն անգամ նորանոր և մեծ յառաջագիւտութիւններ անելով:

Կարող էք ինքներդ դատել հետևեալ թուերից.

Առաջին աշխարհահանդէսին, որ բացուեցաւ 1798ին Արէսեան Դաշտի մի փոքրիկ շինութեան մէջ, միայն 116 հոգի մասնակից եղան և հանդէսն էլ տեւեց միայն մի քանի օր: — 1849ի աշխարհահանդէսին, որ 20,000 մէտր մակերևոյթ բռնեց Ելիսեան Դաշտում և երեք ամիս տեւեց, մասնակցողների թիւը 4,000ից անցաւ: — Գալով համաշխարհական հանդէսներին, մի զաղախար տալու համար նոցա ստացած ընդարձակութեան վրայ, բաւական կը լինի յիշել ձեզ Լոնդոնի 1862ի աշխարհահանդէսը, որ 125,000 մէտր մակերևոյթ էր բռնում և ուր 27,466 հոգի զանազան երկրներից ուղարկեցին իրանց արդիւնքները: — 1867ի Փարիզի աշխարհահանդէսը աւելի ընդարձակ կը լինի. Միջին պալատը միայն 146,000 մէտր մակերևոյթ է բռնում, իսկ եթէ աւելացնենք կողմնակի շինութիւնները և պարտէզը, բոլոր տարածութիւնը 400,000 մէտրից աւելի կը լինի:

Որքան հեռու ենք, Պարոններ, այն ժամանակից երբ հարիւրի չափ մարդ ներկայացնում էին իրանց արդիւնքները 1798ի հանդէսին: Բայց չպէտք է արհամարհող լինիք. այդ առաջին մասնակցողների մէջ պատահում են այնպիսի գործարանատէրեր որոնց անունները հռչակուել են և յիշեցնում են արդիւնագործութեան մատուցած մեծամեծ ծառայութիւնները. Բրէզէն՝ ժամագործութեան մէջ, Դիդօն և Էրնանը սուպերական արհեստի մէջ, Կլուէն իւր պողպատեայ իրեղէններով, Կոնալին իւր մատիւններով: Երեք տարի յետոյ, 1801ի աշխարհահանդէսը կարող էր պարծենալով ցոյց տալ Տէրնօի շաւերը, Կարսէլի կանթեղները և Ժակարի արհեստանոցը: Եթէ աշխարհահանդէսները եղած չլինէին, զուցէ վերոյիշեալ գիւտերն ու անուանները անձանթ մնացած կամ գոնեա իրանց արժանաւոր համբաւը ստացած չէին լինիլ: Ուրեմն առաջին աշխարհահանդէսները, չնայելով իրանց համեստութեանը, ինքն ըստ ինքեան մեծ օգուտ են ունեցել, և մենք այսօր էլ պէտք է պատուենք նոցա յիշատակը:

Ինչ է եղել, Պարոններ, կառավարութեան ղիտաւորութիւնը աշխարհահանդէսները սահմանելով: Այդ ղիտաւորութիւնը բացատրվում է Ներքին գործերի նախարարի հանած շրջաբերականի մէջ

1798ի առաջին աշխարհահանդէսը փակուելուց յետոյ: «Աշխարհահանգէսը, զրուժ էր նախարարը, շքեղ չէ եղել, բայց այդ առաջին արշաւանքն էր, և այդ արշաւանքը կորստական է անգլիական արդիւն նազործութեան համար: Մեր գործարանները այն զինարաններն են որտեղից պիտի դուրս գան կործանիչ զէնքեր Անգլիայի համար»: Միևնոյն ժամանակ կառավարութիւնը յայտնում էր թէ յաջորդ աշխարհահանդիսին մի ոսկի մեղալ պիտի տրուի այն անձին, որ ամենամեծ հարուածը կը տայ Անգլիայի արդիւնազործութեանը»: — Ահա ինչ յորդոր էին տալիս մեր գործարանատէրերին և մեր արհեստաւորներին. պատերազմի՛ զաղախար: Գործարանը զինարանի էր փոխարկուել. բոլոր արդիւնքների տեղ թնդանօթի գնտակներն էին բռնում, որոնք պէտք է մահ ու աւերած տարածէին թշնամիների մէջ: Աշխատանքը պիտի վարձատրուէր, փառք ու պատիւ ստանար նայելով թէ մինչև որ աստիճան նորա արտադրած իրերը սպանիչ զօրութիւն կ'ունենային: Այդ ժամանակներում պտուտակաւոր թնդանօթը և ապաւոր հրացանը առաջին մրցանակները կը տանէին: — Բայց չպէտք է պախարակենք այն հայրենասիրական զգացմունքը որ ոգևորում էր այն ժամանակ և կառավարութեանը և քաղաքացիներին. պատմութեան իւրաքանչիւր շրջանը իւր կրքերն ունի և արտայայտում է նոցա իրան յատուկ եղանակով: Սակայն, առանց նախատելու մեր 1798ի հայրերին, որոնք այնուամենայնիւ զիտացել են վարձատրել Բրէզէի, Կոնտիի և Ժակարի նման արհեստագէտներին, առանց արհամարհելու նոցա հայրենասիրութիւնը, մենք պէտք է բարձրաձայն խոստովանինք որ նոքա սխալվում էին, կամենալով աշխատանքին տալ այն դերը և այն կործանիչ հետեւանքները պատերազմական մեքենայի փոխելով նորան — աշխատանքը, այսինքն այն որ ստեղծում է, որ նորոգում է, որ տարածում է բարօրութիւն և հարստութիւն, որ ապահովում է զերդաստանների և ազգերի խաղաղութիւնը: Մեր հայրենասիրութիւնը աւելի եռանդուն չէ քան մեր հայրերինը, բայց արդեօք աւելի լուսաւոր չէ: Այսօր մենք կամենում ենք զօրեղ ու յառաջադէմ լինել, բայց չենք կարծում թէ դորա համար հարկաւոր է ուրիշին աղքատացնել կամ սպանել. մենք հասկանում ենք ընդհակառակն որ մեր ոսոխների յառաջադիմութիւնը արդիւնազործութեան և վաճառականութեան մէջ մեզ իսկ ձեռնառու է, որովհետև մենք աւելի շահ ունենք առեւտրական յարաբերութիւնների ունենալ հարուստ ազգերի հետ, որոնք մեզ լաւ են վճարում, քան աղքատ

ազգերի հետ՝ որոնք չէին կարողանալ մեզանից ոչինչ առնել կամ լնել չէին վճարիլ մեզ։ Վերջապէս մենք աւելի ուշիկ զաղափար ունինք աշխատութեան մասին, որին մենք համարում ենք աւելի իրրեւ շինիչ զործիք և ոչ իրրեւ կործանիչ զէնք։ Իրրեւ նշանաբան խոսք զազնութեան և համաձայնութեան, և իրրեւ ամենահաստատուն հիմնային մարդասիրական զղացմանքի որ բացառիչում է մի ուրիշական բայց հոտ անգամ ի չարն զործ գրեթէ բաւական որ եւ այստեղ զործ եւ ածում իւր, պարզ և ճշմարիտ նշանակութեամբ, այն է եղբայր սիրութիւնը։ Եղբայրսիրութիւն ազգերի ինչպէս և անհատների մէջ։ Եղբայրսիրութիւն որ ներհակ է հայրենասիրութեան, այլ որ ընդ հակառակն լրացնում և բարձրացնում է նորան նկատական զօրութեան և բարոյական աւաքինութեան ամենաբարձր աստիճանի վրայ։ Աշխատենք մեզ համար համաձայնեմ, բայց եթէ պատահի, և այդ միշտ պատահում է, որ մեր աշխատանքը ուրիշին էլ օգուտ տայ, եթէ մեր արդիւնքները տարածուին մեր շուրջը, մեզանից հեռու և մինչև անձանց մեղեր, միթէ այդ մասին պէտք է ցածրք միթէ ընդհանրապէս խորհելով աշխատութեան այս հետեւանքներէ վրայ, մեր սիրտը մի նոր գիւնարձնութիւն, մի արարարայի հարստութիւն չէ՞ դրում։ Այն աշխատութեան զաշնք երբէք չէ եղել և չի լինի պատերազմի զանաւոր չէ ձանձում թշնամիներ, ոչ յաղթողներ կամ յաղթուող ներսնող մեզ հրաբիրում է յափկում նորան և առատ հուններ է տնւ լիւ մեզ։ Տեսէք թէ մինչև որտեղ վորձր սուտ է հանել այն ծնունդ հայեացքը որ մենք կարող ենք 1798 ի նախապաշարմունք անուանել։ Այն օրերից սկսած աշխատանքը շարունակ բարգաւաճել է, արդիւնազոր ծովիւնը և հողագործութիւնը յառաջադիմել են Գրամսիայում, Անգլիայում, ամբողջ Եւրոպայում։ Ո՞վ է նկատել երբէք որ մի անգի յառաջադիմութիւնը վստահ լինի միւսանգիին, որ մէկի աշխատութիւնը անհամ լինի միւսին։ Ոչոք։ Միայն Անգլիացոյ, մեր առաջնական թշնամիների մասին խօսելով, պէտք է պսներ որ նորա շնորհն աշխատել, աշխատել ենք և մենք։ Նորա մեծ յառաջադիմութիւններ են արել արդիւնազոր ծովիւն ամէն ճիւղերի մէջ։ մենք էլ նմանապէս։ Եւ պակաս երբէք Գրամսիայիք և Անգլիացիք աւելի լաւ վիճակի մէջ չեն եղել։

Արդիւնազոր ծական աշխարհահանդէսների զազախարք Գրամսիայում, Թոն, և Գրամսիան ցոյց տուեց այդ հաստատութեան իսկ զաշնք օրինակը։ Այդ օրինակին հետեւեցան շուրջ ամբողջ Եւրոպայում, և մինչև անգամ Ամերիկայում։ Վիտերի համար արեւած վիպականները մենք ենք սահմանել, և դորանից մեծ օգուտ էլ ենք

ունեցել. մեզ է պատկանում նոյնպէս համաշխարհական հանդէսների հաստատութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ սկզբնական դադարի կատարեալ և վերջնական ձևը. Գրանտիայում մտածեցին առաջին անգամ բանալ այնպիսի աշխարհահանդէսներ, որ պարունակեն բոլոր ազգերի արդիւնքները: Ինչ որ Անգլիան իրագործեց 1851ին, մենք դիտարորութիւն ունէինք անելու 1849ին: Զանազան խոչընդոտներ արգելք եղան գործի յաջողութեանը, և ամէնից առաջ ժամանակը. — շատ ուշ էին մտածել գործը սկսել: Համաշխարհական հանդէսները բազմաթիւ և երկար պատրաստութիւններ են պահանջում. նոյն իսկ երկաթուղիներով և արագ հաղորդակցութեան միջոցներով որ վայելում ենք այսօր, գոնեա երկու տարի է հարկաւոր պատրաստ լինելու համար, որովհետեւ պէտք է ժամանակ ունենալ յայտարարութիւններ ուղարկելու աշխարհի ամէն կողմերը, որպէս զի հանդէսը կատարեալ և համաշխարհային լինի բառի բուն նշանակութեամբ և ամենահեռաւոր ազգերը կարողանան շահաւետ կերպով մասնակցել լինել աշխատութեան տօնախմբութեանը: Այս էլ կայ որ այլ համաշխարհական հանդէսի ծրագիրը, որ Փրանսիական կառավարութիւնը ցանկանում էր գլուխ բերել 1849ին, մեծ ընդդիմութիւնների հանդիպեցաւ նոյն իսկ մեր արհեստագէտների կողմից: Մեր արհեստագէտները վնասակար էին համարում որ իրանց արդիւնքները համեմատուին ուղղակի օտար արդիւնքների հետ, երկնշէլով որ մի գուցէ մի բանի մէջ ստոր գտնելով ազգային անձնասիրութիւնը վերաւորուէր, կամ թէ ընդհակառակն ցոյց տալով որ շատ նիւթերի կողմից Փրանսիական արհեստագիտութիւնը, նոյն իսկ խր կատարելագործութեան պատճառով, կարող էր յառաջադիմել առանց մաքսային պաշտպանութեանը, որ արդելում կամ ծանր հարկեր էր դնում օտար արդիւնքների վրայ: Արհեստաւորների մեծ մասն էլ մի ներքին բնազդմամբ նոյն երկիւղների մէջ էին դանկում. նոյա այնպէս էր թվում որ եթէ անգլիական, գերմանական կամ բելգիական արդիւնքները թոյլ տրուին նախ աշխարհահանդէսի և ապա վաճառականութեան մէջ, իրանց աշխատութիւնը և հեռւապէս իրանց վարձը հետզհետէ կը պակասի, ուրեմն և չէին ցանկանում մրցութեան դուները բանալ ազաճ և փոանգաւոր հակառակորդների առաջ: Ահա այս պատճառով 1849ի աշխարհահանդէսը համաշխարհական չեղաւ, և ինչպէս եղաւ որ Անգլիան, 1851ին, իշխան Ալբերտի հովանաւորութեամբ և գործունենայ աշխատութեամբ, առաջ

ջին համաշխարհային հանդէսը բաց արեց: Բայց, կրկնում ենք, այդ զազաւարը Ֆրանսիային է պատկանում, և մենք միայն մի բանի համար պիտի ցաւինք, այն է որ չյաջողեցանք իրագործել այդ զազաւարը նոյն արագութեամբ որով յղացել էինք նորան: Այսուհետեւ համաշխարհային հանդէսները պիտի վերջնական կերպով բռնեն առաջուան աղբային աշխարհահանդէսների տեղը. այս վերջէնները այլ ևս ոչ ոքի հետաքրքրութիւնը չեն կարող շարժել. ոչովհետեւ առմեայն ազգ կամենում է գիտենալ թէ ինչ են անում ուրիշ ազգերը. սա ամենալաւ, կարելի է ասել, միակ միջոցն է կրթութեւն և կատարելագործութեւն, միակ հնարը ծանօթանալու աշխատութեան բոլոր ճիւղերին:

Ես կը փորձեմ այժմ մի քանի թիւիւ գծերով ներկայացնել ձեզ 1851ի, 1855ի և 1862ի մեծ աշխարհահանդէսների պատկերը: 1851ի աշխարհահանդէսին իւրաքանչիւր ազգ երևեցաւ իւր յատուկ բնաւորութիւններով: Ֆրանսիայի գերազանցութիւնը փայլեցաւ շքեղութեան առարկաների և արուեստագիտական արդիւնքների մէջ, մինչդեռ Անգլիան ցոյց տուեց իւր առաւելութիւնը մեքենագործութեան և աժան ապրանքների արտադրութեան մէջ, որոնք ծառայում են զինաւորապէս հասարակ ժողովրդի պիտոյքը լցուցանելու, և այս պատճառով մեծ քանակութեամբ զուրս են գնում երկրից: Միւս ազգերը, Բելգիան, Գերմանիան, Զուիցերիան այս երկու տեսակ արդիւնագործութեան մէջ տեղն էին բռնում. նոքա Ֆրանսիայի չափ առաջ չէին գնացած արուեստագիտութեան մէջ, բայց համարեա նոյնքան ճարտարութիւն էին ցոյց տուել ամէնօրեայ կեանքի մէջ գործ դրուող իրեղէնների արտադրութեան մէջ. այս կողմից նոքա էլ մեզ պէս Անգլիայից հեռու էին մնացել:

1855ի. փարիզի աշխարհահանդէսում նոյն տարբերութիւնները նկատուեցան, բայց ոչ այնքան սաստիկ կերպով. 1851ի փորձը սկսում էր տալ իւր պտուղները. իւրաքանչիւրը տեսել էր արդէն թէ ինչու մնէ կայանում իւր դրացու գերազանցութիւնը, և ինչ պակասութիւններ կան իւր արդիւնագործութեան մէջ: Ֆրանսիական արդիւնագործութիւնը, պահպանելով իւր առաջնութիւնը շքեղութեան առարկաների մէջ, մեծ յառաջադիմութիւն ցոյց տուեց մեքենագործութեան և աժան ապրանքների արտադրութեան մէջ: Անգլիան, իւր կողմից, մեծ ջանքեր էր արել սեպհականելու այն ընտիր ճաշակը որ

փայլում է մեր ճարտարութեան արդիւնքների մէջ, և համարեա յաջողելու վրայ էր:

Վերջապէս 1862ի Լոնդոնի աշխարհահանդէսում. այն տարբերութիւնները՝ որոնք նշմարուելէին 1851-ին և որոնք արդէն այնքան շօշափելի չէին 1855-ին, համարեա բոլորովին անյայտացել էին: Մի տեսակ հաւասարութիւն էր ընկել ոչ միայն Ֆրանսիայի և Անգլիայի, այլ և միւս ազգերի մէջ, որոնք օգուտ էին քաղել այն դասերից և օրինակներից որ երկու նախընթաց աշխարհահանդէսները ղրկել էին նոցա ազգերի առաջ: Կենսինգտոն պալատի դահլիճներում անցնելիս՝ կարելի էր նշմարել թէ որպիսի եռանդով և յաջողութեամբ բոլոր արդիւնագործ ազգերը սեպհականել էին կատարեալ միջոցները, ամենայարմար նիւթերը և ամենալաւ ձևերը: Մարդկը դժուարանար Ֆրանսիական արդիւնքը անգլիական կամ գերմանական արդիւնքից զանազանել: Այն սահմանները՝ որոնք զանազան արդիւնաբեր երկրները բաժանում են միմեանցից, համարեա վերացած էին: Եթէ մարդկային հետաքրքրութիւնը որ հակառակութիւններ է սիրում, կարող էր զանգատիլ թէ առաջուան նման փոփոխական տեսաբաններ չեն նեկայացնում իրան, դորա փոխարէն ճաշակը այլ ևս չէր վերաւորվում, և միտքը պէտք է կատարելապէս բուսականութիւն ստանալ տեսնելով թէ մինչև որ աստիճան զեղիցիլի և օգտակարի սկզբունքը տարածուել էին բոլոր երկրներում և բոլոր արհեստանոցների մէջ: Ձեզանից ոմանք գուցէ լսել են այն ընկերների խօսքերը որոնց վիճակուած է եղել գնալ Լոնդոնի վերջին աշխարհահանդէսը տեսնելու: Ի՞նչ էին ասում յետ դառնալիս՝ այս անկեղծ և գործից տեղեակ վկաները: — Ուրիշ ազգերը լաւ են աշխատում և ընտիր իրեղէններ են արտադրում. բայց մենք էլ նոցա նման ընտիր բաներ ենք գործում և յաճախ զերազանցում էլ ենք նոցա. մի վախենաք, նոքա մեր առաջը չեն կտրիլ: — Եւ այս չազանց վստահութիւն կամ պարծենկոտութիւն չէր, այլ մի խոհական և արդարայի զգացմունք, որ մեծ արժէք ունէր մանաւանդ այն ժամանակ երբ մի քանի մարդիկ մեծ երկիւղ էին կրում մեր ապագայ արդիւնագործութեան համար, տեսնելով որ օտար պետութիւնների հետ կապուած առևտրական պայմանները, մաքսային վճարները թեթեւացնելով օտարական արդիւնքներին ազատ մուտք էին տալիս մեր երկիրը, որով ազատ փոխարինութիւնը վերջապէս պիտի յաղթանակէր: Եթէ արհեստանոցները, որ այդպիսի մեծ շահութեւ

ներառյալ խնդրի մէջ — որովհետեւ նոցա աշխատանքը և վարձը դորա նից կատարւում ունին — այդքան վստահութիւն էին ցոյց տալիս, վստահութիւն որ անցքերը կատարելապէս արդարացրին: Ընչպէս կարելի էր ամենափոքր երկիւղ ունենալ այն վերանորոգութեան հետեւ, անկէտեղ մասին որ կատարեալ յեղափոխութիւն էր ձգել միջնադարային առեօրտեսի յարաբերութիւններէ մէջ: 1862 թ. աշխարհահանգիցը, ահագին ծառայութիւն արեց մեզ այն կողմից որ ցոյց տուցի մեզ մեր սեպհական ոյժերը ինչպէս նաեւ մեր հակառակորդներին յառաջադիմութիւնները, և թէ անընդհատ ջանքեր անելով, որինուար կերպով աշխատելով, իրաւաստիան արհեստանոցները կարող են զննել մեզ յառաջանալ Սեպհայի և Գերմանիայի ամենահաշմարտորդործարանների հետ:

Սեպհայի Պարոնների երեք համաշխարհային հանդէսների արդիւնքները: Մտաբերեցէք 1798 թուականը, որ փոքր ինչ առաջ յիշեցնում էի ձեզ: Ինչ կ'ասէին մեր նախնիքը, եթէ տեսնէին թէ ինչ կերպարանք են առնուել այսօր այն հանդէսները, որոնցից նոքա յոյս ունէին դուրս բերել պատերազմը, թշնամի երկրի աւերումը: Ինչ կ'ասէին, նոքա եթէ հնար ունենային տեսնել միևնոյն շինութեան մէջ բոլոր աշխարհի արտադրութիւնները գէմառդէմ գրած, ինքնա միմեանց նայում, զննում լինէին բայց ոչ միմեանց ոչնչացնելու: Այլ միմեանց զարմացնելու, միմեանց հետեւելու համար: Չղակարհներ, Պարոնների պէտք եղած հաշտութիւնը դարձնելու դառնութիւնների այդ հակադրութեան վրայ, որ մենք կարող ենք ասելու, անսպասելի երևելու հին և նոր կաղապարներ անուանել: Գաղափարների մէջ եղած յառաջադիմութիւնը նիւթական յառաջադիմութիւնից շատաւ քան բարձր է: Շատ օգտակար է արդիւնազործութիւնը կատարելագործել: Բայց եթէ մի աւելի լաւ բան կայ, այդ զրացմունքների բարձրումն է: Այդ աշխարհահանգիստների փառքն ունեւորութեւ նորանումն է կայանում որ ոչ միայն նիւթական բարօրութիւնն են ձեռքացրել, այլ և բարոյական առաքելութիւնը, այդ մեծ արժանիքների զերոյսանների և հանդիսատեսների միանգամայն թելադրելով պաշտել վեհ և աւելի ճիշտ դատաւորներ մարդկային շահերի նոյնութեան և միջազգային ներդաշնակութեան վրայ, որոնցից բխում է ճշմարտութեան քաղաքակրթութիւնը:

Սեպհայի Պարոնների և մի 1867 թ. աշխարհահանգիստի, որ թէև մի քանի շաբաթից յետոյ ավտի բացուի, բայց նորն քաղաքի շահերը

արդէն յայտնի են մեզ: Մենք կարող են առաջուց մի դատաւար
կազմել՝ նորա արժանաւորութիւնները մտանէ: Կորող ենք զնահատել
նորա բնաւորութիւնը և որոշել այն կողմերը որոնցմէ նա կը զանա-
ղանուի նախընթաց աշխարհահանդէսներէց: Եւ այսպէս ինչպէս
Կարող պահպանելու համար սիններ ուսումնասիրել նախ
աշխարհահանդէսի նիւթական կազմութիւնը: Եւ ինչպէս ինչպէս
Երբ մոտեւ ես մի մեծ գործարան կամ անտեղում ես այն
ընդարձակ արհեստանոցները ուր հազարաւոր մշակներ են աշխատում,
այն մեքենաները որ զիշեր ցերեկ հանգստութիւն չունին, այն գոր-
ծունէութիւնը որ միշտ ու ամէն տեղ է թագաւորում, երբ անցնում
ես այն շտեմարաններէ միջով ուր միմեանց վրայ իջող ածեւն այս-
տեղ սկզբնական նիւթերը, այնտեղ արտադրած իրիւղէնները, ամէնից
առաջ խոստովանում ես թէ մի միտք, մի գերադոյն խելք կառա-
վարում է այս բոլորը, թէ այն բարդ ու բազմաթիւ մեքենաները մի
հմուտ մարդու տուած ղարկին են հատապարհ: Թէ այն կարգաւո-
րուած ու ղեկավարուած մարմիններէ մէջ մի հոգի կայ որ կեննք ու
ջերմութիւն է տարածում և իշխանաբար գործել է հրամայում: Միտքի
սիրում է հետազօտել թէ ե՞նչ միջոցներով մարդ կարողանցի է մոտ-
ցնել և պահպանել աշխատութեան մէջ այդ կարգ ու կանոնը, այդ
գործունէութիւնը և կանոնաւորութիւնը, և հիմնովին հետեւանքի
վրայ, ցանկանում ես մինչև պատճառը համեմատել: Պէտք է ասել, Պա-
ղոսներ, թէ չկայ մի գործարան, որքան էլ ընդարձակ լինի, որ կա-
րողանայ համեմատուիլ մի աշխարհահանդէսի հետ: չկայ մի մեքե-
նայ որ այնքան բարդ ու բազմաթիւ անիւններէ, բաղկացած լինի,
որոնք անընդհատ շարժուելով և միմեանց շարժելով՝ նշանակեալ
րոպէին արտադրում են այն մեծ ու կարգաւորեալ գործը որ կոչվում է
համաշխարհային հանդէս: Աշխատութեան նիւթական կողմի վրայ
մի դատաւար կազմելու համար բաւական է ձեռք Արեսեան դաշոր
տեսնել: Դէր աչքերը կարող են հեշտութեամբ կշռել թէ որքան զիւ-
նական հաշիւներ, ճարտար միջոցներ և զօրաւոր ջանքեր են հարկա-
ւոր մի բոլորովին մերկ դաշտ երկու տարուան միջոցում կերպարանա-
փոխ անելու և մի ահագին շինութիւն կառուցանելու որ նշանա-
կուած է իւր մէջ ընդունելու բոլոր աշխարհի արդիւնները: Բայց
այս բոլորը չէ: Մինչ մէկ կողմից միտք ու պատիւ կնք տալիս այն
հարազատ ձորտարապետներին որոնք նպաստել են այդ զարգացումը
կան և համարանկար զգալի արտութեան գործը կատարելու, չմոռանալ

ըվ միանգամայն այն բաղմաթիւ տրհեստաւորներին որոնք նոցա տեսչութեան ներքոյ են աշխատել, միւս կողմից մենք պէտք է մտաբե-
րենք թէ կայ մի բարձրագոյն վարչութիւն որ խորհել է այդ ձեռնար-
կութեան վրայ, որ նորա կենտրոնն ու հոգին է, և որի ջանքերը միայն
այն ժամանակ կը պատկուին երբ Արէսեան քաջատու ամբիոխում
քաղաքը կը զարդարուի տիեզերքի ամէն կողմերից եկած ամենագեղե-
ցիկ և ամենահապուազիւտ արդիւնքներով: Այս գործը այնքան մեծ
և միանգամայն այնքան փափուկ է որ իւրաքանչիւր երկրում ամէնից
սկանաւոր մարդիկը պատիւ են համարում իրանց անձը նուիրել նո-
րան. այս միևնոյն պատճառով ֆրանսիացում բարձրագոյն տեսչութիւ-
նը մի խորհուրդի է յանձնուած որ բաղկանում է նախարարներից և
քաղաքագիտութեան, վարչութեան, երկրագործութեան և արուես-
տագիտութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչներից: Որովհետեւ պէտք է
գիտննալ որ այս գործը լոկ արուեստագիտական և երկրագործական
չէ, այլ միանգամայն քաղաքական և ընկերական գործ է, որ պա-
հանջում է իշխանաւորների և պետական մարդկանց բոլոր հոգան ու
խնամքը:

Թողնենք որ խրաբանչիւր օտար երկիր իւր հպատակներին բաժանէ այն տեղը որ որքան կարեն է արդարութեամբ նուիրուել է նորան, նայելով նոյն երկրի նշանակութեանը, և բաւականանանք միայն ֆրանսիայով զբաղուելով :

Աշխարհահանդէսին վերաբերեալ բոլոր կարգադրութիւնները արվում են մի քնդհանրական յանձնաժողովից, որ նստում է փարիզում և որնոր համարվում է կենտրոնական կառավարութեան ներկայացուցիչը:

Իւրաքանչիւր դաւառի մէջ սահմանուած է մի մասնաժողով,
որի պարտաւորութիւնն է նոյն դաւառի բնակիչներին յայտնել կայսերա-
կան յանձնաժողովի սուած որոշումները աշխարհահանդէսի նկատ-
մամբ, յայց տալ զլիւսւոր աւուեստադէաններին, երկրազորներին և
արդիւնաւորներին, որոնց ընդունելութիւնը առանձին կերպով կը
նպաստէր հանդէսի շքեղութեանը, և, եթէ հարկ լինի, յորդորել
այն անձանց որոնք անհոգութիւնից կամ ուրիշ պատճառներից մոտ-
դիր չէին մասնակցել աշխարհահանդէսին: Մեծ կարևորութիւն ունի
արդարեւ, որովհետև խօսքը միջազգային մրցման վրայ է, որ Զրան-
սիայի բոլոր արտադրիչ գորութիւնները հաւաքուէին մեր օտար հա-
կաւակորդների դէմադրէմ դրուելու համար, և եթէ մինչև անգամ

մի քանի համբաւաւոր արդիւնագործներ մի անձնական շահ չունե-
նային իրանց արդիւնքները աշխարհահանդէս ուղարկելու, ուր մի
մեզալի պարգևը ոչինչ չէր աւելացնիլ նոցա առուտուրի վրայ, այնու
ամենայնիւ նոցա վրայ բարոյական պարտաւորութիւն կայ դրած աս-
պարէզ զարու և պատուաւոր կերպով ներկայացնելու մեր երկիրը,
պարտաւորութիւն որ պէտք է յիշեցնել նոցա յանուն ազգային շա-
հերի: Բացի այս յատուկ պարտաւորութիւնից, զաւառական մասնա-
ժողովներին՝ յանձնուած է՝ 1) սահմանել մի յանձնաժողով՝ զիտնա-
կաններից, երկրագործներից, արուեստագէտներից, գործարանատէրերի
օգնականներից, որի դործը լինի մանրամասնօրէն քննել աշխարհա-
հանդէսի արդիւնքները և մի տպագիր տեղեկագրով ցոյց տալ թէ
ինչ գործադրութիւններ կարելի էր անել իւրաքանչիւր գաւառում հան-
դէսի տուած դասերից: 2) ստորագրութեամբ, փող վեր դալով և
ուրիշ ամէն տեսակ միջոցներով պատրաստել մի գումար, որ գործ
դրուի աշխարհահանդէսի այցելութիւնը, ուսումնասիրութիւնը հեշ-
տացնել զաւառի արհեստագէտներին, երկրագործներին ու մշակներին՝
և տեղեկագրերի հրատարակութեան ծախքերը ծածկելու:

Այսպէս ուրեմն, որոշել աշխարհահանդէսը ուղարկուելու ար-
դիւնքները, ամէն ջանք գործ դնել որ աշխատութեան իւրաքանչիւր
ճիւղի հոշակուած գործարանները և առևտրական տները իրանց ներ-
կայացուցիչներն ունենան Արէսեան Դաշտում, գործնական միջոցներ
գտնել որ աշխարհահանդէսի այցելութիւնը ամէնին մատչելի լինի, մշակ-
ներին ինչպէս և արհեստագէտներին, և որպէս զի այդ այցելութիւնից քա-
ղած օգուտները հրատարակութեամբ տարածուին բոլոր երկրի մէջ՝
— սորք են գաւառական մասնաժողովների վերայ գրուած պարտա-
ւորութիւնները:

1) Մամուլն առաջարկեց ազգային լուսաւորութեան նախարարին որ
պետութեան գանձարանից մի գումար նշանակուի Ֆրանսիայի բոլոր զիւ-
ղական ուսուցիչներին այժմեան աշխարհահանդէսի այցելութիւնը դիւրա-
ցնելու համար: Կառավարութիւնը, ինչպէս ասուած են, ընդունեց այդ ա-
ռաջարկութիւնը և մտադիր է իրագործել նորան:

2) Տեղեկագրերի հրատարակութեամբ չբաւականանալով, այս տարի
դիտաւորութիւն կայ, նոյն իսկ աշխարհահանդէսի մէջ, զանազան ժողով-
ների կազմել և դասախօսութիւններ կարդալ, թէ կրթութիւնը տարածելու
և թէ միջազգային յարաբերութիւնները թեթեւացնելու նպատակով: Առ
այժմ որոշուած է հետեւալ ժողովներն՝ ինչնաւ, միջազգային երկրագոր-

Միևնոյն ժամանակ պէտք էր մտածել աշխարհահանդէսի հա-
մար նշանակուած արդիւնքներին դաձաւորութեան և ընդունելութեան
հզանակի վրայ: Կասաւորութիւնը, Պարոններ, մեծ նշանակութիւն
ունի այստեղ: Կարգը ամենայն գործի մէջ զրեւար բանն է,
պուննց կարգ ու կանոնի ամէն ինչ վատ կը շինուէր, կարելի է մինչև
անգամ ասել թէ ոչինչ չէր շինուիլ: Արդ, այստեղ խնդիրն է
մարդկային դիտութիւններին բոլոր ճիւղերը, մտքի և աշխատութեան
բոլոր արդիւնքները խումբ խումբ և որոշ կերպով դասաւորել:
Իրեւակայեցէք թէ ձեր առաջ խառնամիշտոր կերպով դրած է
բոլոր ինչ որ գործարաններում շինվում է, ծախվում է, գնվում է,
մարդկանց մէջ փոխարկւում է, մի տեսակ Նոյեան տապան որ պա-
րունակում է բոլոր տիեզերքի արդիւնքները և թէ դուք այդ բոլորը
պէտք է դասաւորէք մի ահմանադակ տարածութեան վրայ. որովհետեւ
ինչ պիտի լինի Արեւեան դաշտը (Իւր 40 հէկտարով) համեմատելով

(միջոցներն ու միջոցառումներն ընդհանուր առմամբ զոչ մասնաւոր չեն
ձական ժողով միջազգային անողջանդակաւ ժողով միջազգային ժողով
կրօններին, հափեքի և գրամներին մի ընդհանրական սիստեմ ընդունելու համար,
միջազգ. ժողով ճարտարութեան և գեղարուեստական սեպականութեան հա-
մար, միջազգ. ժողով խնամակալական հաստատութիւնների համար, լե-
զուարանական ժողով, եւրոպական տնտեսագէտների ժողով, օգերկաբա-
նական ժողով, վերջապէս առանձին ժողով կենդանական հիւանդութիւն-
ների վերաբերեալ միջազգային կանոնները սահմանելու համար: Բոկ հրա-
դարանական դասաւորութիւններ անել որոշում է առողջանդակութեան
միայն դոքերի թիւական ծառայութեան վրայ, վերլուծողական անդամա-
կանութեան վրայ, և այլն: Այս դասաւորութիւնների ձեւն ու ընաւորու-
թիւնը որոշելու համար կազմուեցաւ մի յանձնաժողով, որ բաժանվում է
ուր առանձին խմբերի. իւրաքանչիւր խմբի պարտաւորութիւնն է քննել
իրանց առաջարկուած նիւթերը, գտնել և մշակել նոր նիւթեր որոնց վրայ
բուրժուական գիտ և անշարութիւն չեն դարձրել: Կենտրոնական յանձնա-
ժողովը, որ բաղկանում է ութ նախագահներից, որոշում է մասնաժողով-
ների աշխատութեան չափերը և քննարկութիւնը: Նա կառավարութեան
համարձակութեամբ առանձին կանոններ է պահանջում մասնաժողովների
բունելու ընթացքի վրայ, որոշում է արդէն սահմանուած կամ սահմանուելիք
հաստատութիւնների և ժողովների կարգն ու քննութիւնը, կարգի է բերում
պահանջները որ պիտի ճշգրտաբանուի մի ժողովարանի մէջ: Կենտրոնական
յանձնաժողովի նախագահը կը լինի երկրաշարժութեան և փաճառականու-
թիւնի նախագարը կամ պետական քարտուղարը, որովհետեւ մի մ
դրայի) Միջակայքը մօտ մի դեկտոն է, ան յանձնաժողովի նիւթ

այն իրեղեններն ինչպէս իսկ դադարաւորներն ահագին քանակութեանը որ զետեղուելու են այնտեղ: — Սկսեցէք ընտրութիւնը. ձեզ բաւական հեշտ կը լինի մի քանի մեծ լատինացիներ (սահմանելը) ձեզ կը յաջողի որոշել արուեստական արդիւնքները երկրագործականն և ձգտաւորութեան արդիւնքները: Բայց քանի որ մանրամասնութիւններին իջնէք իւրաքանչիւր քայլափոխին նաեւ ինչ մեծ պժուարութիւններ կը հանդիպիք ամէն բան իւր յարմար տեղը դնելու: Ահա մի իւր որի պատարագութիւնը նոյնքան արուեստն է պահանջում որքան ձարտարութիւն կամ գորութիւն. մի արուեստագետ կարեւոր է հնարիչ կամ նկարիչ նորան. բայց գործը զուտ բերելու համար հարկաւոր է ընտրիչ արհեստաւորի բոլոր խելքը, երբեմն նաեւ մի մեքենայի օգնութիւնը: Ո՞րտեղ կը դասէք այդպիսի մի առարկայ, արուեստական թէ ձարտարութեան արդիւնքների մէջ. նա միանգամայն և ձարտարութեան վերաբերում և արհեստի. ի՞նչպէս կը վնէք: — Ես բերում եմ այս օրինակը, որովհետեւ նա յաճախ է պատահում փարիզեան ձարտարութեան արդիւնքների մէջ, որոնք ձեզ ամէնից յայտնի են: — Ահա դորձեալ մի բաղադրեալ գործիք, որ շինվում է մեծ գործարաններում և գծիւնը մեքենաների օգնութեամբ: Այդ գործիքը պէտք է փոխվում յատկապէս հողագործական աշխատութիւնների մէջ: Ո՞ր կը դնէք նորան, երկրագործական թէ ձարտարութեան բանուոր: — Ահա նոյնպէս բազմաթիւ արդիւնքներ դասաւորութեան նկատմամբ ամենափոփոխելի խնդիրներ են յարուցանում: Այսպէս կան յանձնաժողովը երկար հետազոտութիւններից յետոյ և հիմնուելով զխառնութեան վրայ կամ օգուտ քաղելով նախընթաց աշխարհահայեցողականների փորձից, յաջողել է վերջապէս կազմել ինը խումբ, որոնք միասին առաջ լարուեալով են. 188 երկրորդական բաժիններ կրամ դասակարգեր: Ահա այդ ինը խմբերի անունները: 1. Երկրագործական խումբ: 2. Երկրագործական խումբ: 3. Երկրագործական խումբ: 4. Երկրագործական խումբ: 5. Երկրագործական խումբ: 6. Երկրագործական խումբ: 7. Երկրագործական խումբ: 8. Երկրագործական խումբ: 9. Երկրագործական խումբ: 10. Երկրագործական խումբ: 11. Երկրագործական խումբ: 12. Երկրագործական խումբ: 13. Երկրագործական խումբ: 14. Երկրագործական խումբ: 15. Երկրագործական խումբ: 16. Երկրագործական խումբ: 17. Երկրագործական խումբ: 18. Երկրագործական խումբ: 19. Երկրագործական խումբ: 20. Երկրագործական խումբ: 21. Երկրագործական խումբ: 22. Երկրագործական խումբ: 23. Երկրագործական խումբ: 24. Երկրագործական խումբ: 25. Երկրագործական խումբ: 26. Երկրագործական խումբ: 27. Երկրագործական խումբ: 28. Երկրագործական խումբ: 29. Երկրագործական խումբ: 30. Երկրագործական խումբ: 31. Երկրագործական խումբ: 32. Երկրագործական խումբ: 33. Երկրագործական խումբ: 34. Երկրագործական խումբ: 35. Երկրագործական խումբ: 36. Երկրագործական խումբ: 37. Երկրագործական խումբ: 38. Երկրագործական խումբ: 39. Երկրագործական խումբ: 40. Երկրագործական խումբ: 41. Երկրագործական խումբ: 42. Երկրագործական խումբ: 43. Երկրագործական խումբ: 44. Երկրագործական խումբ: 45. Երկրագործական խումբ: 46. Երկրագործական խումբ: 47. Երկրագործական խումբ: 48. Երկրագործական խումբ: 49. Երկրագործական խումբ: 50. Երկրագործական խումբ: 51. Երկրագործական խումբ: 52. Երկրագործական խումբ: 53. Երկրագործական խումբ: 54. Երկրագործական խումբ: 55. Երկրագործական խումբ: 56. Երկրագործական խումբ: 57. Երկրագործական խումբ: 58. Երկրագործական խումբ: 59. Երկրագործական խումբ: 60. Երկրագործական խումբ: 61. Երկրագործական խումբ: 62. Երկրագործական խումբ: 63. Երկրագործական խումբ: 64. Երկրագործական խումբ: 65. Երկրագործական խումբ: 66. Երկրագործական խումբ: 67. Երկրագործական խումբ: 68. Երկրագործական խումբ: 69. Երկրագործական խումբ: 70. Երկրագործական խումբ: 71. Երկրագործական խումբ: 72. Երկրագործական խումբ: 73. Երկրագործական խումբ: 74. Երկրագործական խումբ: 75. Երկրագործական խումբ: 76. Երկրագործական խումբ: 77. Երկրագործական խումբ: 78. Երկրագործական խումբ: 79. Երկրագործական խումբ: 80. Երկրագործական խումբ: 81. Երկրագործական խումբ: 82. Երկրագործական խումբ: 83. Երկրագործական խումբ: 84. Երկրագործական խումբ: 85. Երկրագործական խումբ: 86. Երկրագործական խումբ: 87. Երկրագործական խումբ: 88. Երկրագործական խումբ: 89. Երկրագործական խումբ: 90. Երկրագործական խումբ: 91. Երկրագործական խումբ: 92. Երկրագործական խումբ: 93. Երկրագործական խումբ: 94. Երկրագործական խումբ: 95. Երկրագործական խումբ: 96. Երկրագործական խումբ: 97. Երկրագործական խումբ: 98. Երկրագործական խումբ: 99. Երկրագործական խումբ: 100. Երկրագործական խումբ: 101. Երկրագործական խումբ: 102. Երկրագործական խումբ: 103. Երկրագործական խումբ: 104. Երկրագործական խումբ: 105. Երկրագործական խումբ: 106. Երկրագործական խումբ: 107. Երկրագործական խումբ: 108. Երկրագործական խումբ: 109. Երկրագործական խումբ: 110. Երկրագործական խումբ: 111. Երկրագործական խումբ: 112. Երկրագործական խումբ: 113. Երկրագործական խումբ: 114. Երկրագործական խումբ: 115. Երկրագործական խումբ: 116. Երկրագործական խումբ: 117. Երկրագործական խումբ: 118. Երկրագործական խումբ: 119. Երկրագործական խումբ: 120. Երկրագործական խումբ: 121. Երկրագործական խումբ: 122. Երկրագործական խումբ: 123. Երկրագործական խումբ: 124. Երկրագործական խումբ: 125. Երկրագործական խումբ: 126. Երկրագործական խումբ: 127. Երկրագործական խումբ: 128. Երկրագործական խումբ: 129. Երկրագործական խումբ: 130. Երկրագործական խումբ: 131. Երկրագործական խումբ: 132. Երկրագործական խումբ: 133. Երկրագործական խումբ: 134. Երկրագործական խումբ: 135. Երկրագործական խումբ: 136. Երկրագործական խումբ: 137. Երկրագործական խումբ: 138. Երկրագործական խումբ: 139. Երկրագործական խումբ: 140. Երկրագործական խումբ: 141. Երկրագործական խումբ: 142. Երկրագործական խումբ: 143. Երկրագործական խումբ: 144. Երկրագործական խումբ: 145. Երկրագործական խումբ: 146. Երկրագործական խումբ: 147. Երկրագործական խումբ: 148. Երկրագործական խումբ: 149. Երկրագործական խումբ: 150. Երկրագործական խումբ: 151. Երկրագործական խումբ: 152. Երկրագործական խումբ: 153. Երկրագործական խումբ: 154. Երկրագործական խումբ: 155. Երկրագործական խումբ: 156. Երկրագործական խումբ: 1

Զ. Խումբ. Սովորական արհեստների գործիքները և միջոցները:

Է. Խումբ. Կերակրեղէն (թւրմ կամ պահպանուած) պատրաստութեան զանազան լատիճանների վրայ:

Ը. Խումբ. Երկրագործութեան կենդանի արդիւնքների և շինութիւնների օրինակներ:

Թ. Խումբ. Պարտիզպանութեան կենդանի արդիւնքներ և շինութիւնների օրինակներ:

Այս բաժանումները կազմում են, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մի տիեզերական հանրագիտութեան զլինակարգութիւնը որ պարունակում լինէր մարդկային աշխատութեան ամենաբարձր ինչպէս նաև ամենաստոր, ամենանշանաւոր ինչպէս նաև ամենահասարակ արդիւնքները: Մի մոռանաք, Պարոններ, որ առաջին տեղերը նուիրվում են զեղարուեստական արդիւնքներին և ազատ արուեստներին, և այս բնական է. պատուաւոր տեղերը պիտի պատկանին այն առարկաներին որոնք ուղղակի հանձարից և մտքից են ծնունդ առնում: Արուեստները մարդկային զօրութեան ամենաբարձր արտայայտութիւն են. եթէ նոքա ապրում են մեր զգայարանքների վրայ, գուցէ աւելի խորին ազդեցութիւն են գործում մեր հոգիների վրայ, արծարծելով մեր մէջ այնպիսի զգացմունքներ որ զրաւում յափշտակում են մեզ: Ո՞վ կը համարձակի ուրանալ այն ընտիր գործերի զօրաւոր ներգործութիւնը որոնք անմահացրել են այնքան ահմուտ արուեստագէտների անուններ նկարչութեան, քանդակագործութեան և երաժշտութեան մէջ. ո՞վ կարող է մերժել առաջին տեղը այն մեծ մարդկանց, որոնց անմահ աշխատութիւնները, յաղթելով տարածութեան և ժամանակի սահմաններին, ապրում են միանգամայն բոլոր ազգերի մէջ և բոլոր սերունդների համար: Դորանից յետոյ, աշխատութեան դասակարգութեան մէջ, զայիս են այն արուեստները որոնք նպաստում են գիտութիւնը տարածելու, և որոնք այդ պատճառով մեծ ազդեցութիւն ունին արդիւնագործութիւնն զարգացման վրայ: Այս դասաւորութիւնը, Պարոններ, որ առաջին տեղը տալիս է զեղարուեստներին և ազատական արուեստներին, նոյնքան բարոյական որքան և խելացի է: Նա սրբազործում է ոգևորութեան զերազանցութիւնը, որ միայն մի քանի ընտրիւնների առանձնաշնորհութիւնն է, և կրթութեան զերազանցութիւնը, որ կարող է ամէնի մասն ու բաժին լինել: Նիւթին յաղթելու և կերպարանափոխանելու համար՝ միւս արհեստները, մինչև անգամ նոքա որ կարծես միայն բազկի զօրութիւն են պա-

հանձնում, պէտք է օգուտ քաղեն այս երկու աղբիւրներից որոնք, փառք Ստեղծողին, երբէք ցամաքելու չեն: Լսեցէք այս մի քանի խօսքերը որ փոխ եմ առնում մի պերճախօս մատենագրից, Պ. Թիւլ Ափմոնից: «Ով որ տաքացնում է շողէկաթսան, յիսուն տարւան ընթացքում պակաս է աշխատում քան որքան աշխատել է Դրնի Պէպէնը հինգ րոպէի մէջ: Ամէն մարդ որ ձգում է ձեռնասայլը, մի թանկազին դործակից ունի որ իւր աշխատանքի երրորդ մասը կատարում է, և Պասկալն է հնարել ձեռնասայլը¹⁾: Եւ եթէ այդպիսի համբաււոր մարդկանց օրինակները չըրենք, միթէ դուք ինքներդ ձեր ամէնօրեայ փորձով չգիտէք որ աշխատութեան զօրութիւնն ու կատարելագործութիւնը, ինչ արհեստի վրայ կ'ուզէ լինի խօսքը, չափվում են արհեստաւորի ստացած կրթութեամբ:

Թուելով ձեզ այն խմբերը որոնց մէջ կայսերական յանձնաժողովը դասաւորել է աշխարհահանդէսին ներկայացուելու բոլոր արդիւնքները, ես չսխալվեցի մի երկրորդական խումբ այնպիսի առարկաների որոնք նշանակուած են ժողովրդի նիւթական և բարոյական վիճակը բարեկերպելու: Շուտով կ'ուղղեմ այս կամուր որ մոռացումս. իսկ առ այժմ սույն լաւ եմ համարում, խօսքի թելը չընդհատելով լրացնել այն տեղեկութիւնները որ դեռ մնում է ինձ տալ ձեզ աշխարհահանդէսի կազմակերպութեան վրայ:

Վերելը բացատրեցինք արդիւնքների դասաւորութիւնը: Այս առաջին կէտը սահմանելուց յետոյ, պէտք էր որոշել թէ որ արդիւնագործները կ'ընդունուին աշխարհահանդիսում: Այս դիտաւորութեամբ, դասակարգերի թուի համեմատ, առանձին ժողովներ կազմեցին Փարիզում՝ փորձուած անձինքներից ընտրուած: Այս մասնաժողովների պաշտօնն էր քննել դործարանատէրերի բոլոր խնդիրները, ընտրել այդ խնդիրներից ուշադրութեան արժանի եղածները և իրանց առաջարկութիւնները ընդունելութեան մասին ներկայացնել կայսերական յանձնաժողովին, որ վերջնական վճիռը տալու իրաւունքը իրան է պահել: Իւրաքանչիւր մասնաժողով, գիտենալով թէ աշխարհահանդէսի պալատի մէջ որքան տարածութիւն է նշանակուած իւր դասին վերաբերեալ առարկաների համար, պէտք է ըստ այնմ բաժանէր այդ տեղը բոլոր արդիւնագործների մէջ որոնց որոշել էր ընդունել: Դուք կարող էք հեշտութեամբ հասկանալ թէ որքան ծանր

¹⁾ Le Travail, par J. Simon, ch. II, p. 49.

միանդամայն և փափուկ էր այդ սրտաւորութիւնը: Ինչպէս յայտնի է, փարիզից և Ֆրանսիայի ամէն անկիւններից այլ և այլ խնդիրներ թափուեցան դործարանատէրերի և զանազան պիւտեր անող անձանց կողմից որոնք ցանկանում էին աշխարհահանդէսում տեղ ունենալ: Այս ցանկութեան շարժառիթը ոչ միայն ինքնասիրութիւն էր, որ մի շատ բնական զգացմունք է, այլ և անձնական շահի զգացմունքը, որ նոյնքան օրինաւոր է: Որտեղ կարող էին նոքա տեղի լաւ առիթ գտնել իրանց անունները և արդիւնքները ծանօթացնելու: Ի՞նչ հրատարակութիւն կամ առևտրականների լեզուով ասելով, ի՞նչ յայտարարարութիւն կարող էր համեմատուիլ այն հրատարակութեանը որ նոքա սպասում էին աշխարհահանդէսին մասնակից լինելով և տպագրուած ցուցակի մէջ իրանց անունները տեսնելով խառն Ֆրանսիայի արդիւնադործութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչների հետ: — Աշխարհահանդէս ընդունուիլ, այս էին երազում, մի քանի ամիս շարունակ, բոլոր մեծ ու փոքր ծանօթ ու անծանօթ դործարանատէրերը, որոնք կամենում էին անշուշտ իրանց տեղն ունենալ այս համաշխարհային մրցման մէջ: Գծադրաբար այստեղ էլ, ինչպէս և Աւստրիանի մէջ, եթէ շատ կանգնածներ կային, քիչ ընտրուածներ պիտի լինէին: Աշխարհահանդէսի տեղը սահմանափակ էր, և ընդունելութեան ժողովները որքան և մեծ լինէր նոցա ցանկութիւնը կարելի եղածին չափ փափաքողներին դահլիճնէլ, ստիպուած դնուեցան շատ խնդիրներ մերժել, իսկ ընդունուողներին պակաս տեղ առաջարկել քան որքան նոքա խնդրում էին: Գործնից ստա՞յ եկան վերաւորանքներ, զանգատներ ու մեղադրանքներ, որոնց անշուշտ սպասում էին, որովհետև դիտէին թէ անկարելի է ամէնին բաւականութիւն տալ: Ընդունելութեան համար նշանակուած ժողովները կայսերական յանձնաժողովից պարզ ու ճիշտ պատուէրներ էին ստացել այն պայմանների մասին՝ որոնց վրայ պէտք է ուշադրութիւն դարձնէին իրանց ընտրութիւնները անելու ժամանակ: 1867ի աշխարհահանդէսը ընդհանրական նշանակութիւն ունենալով, մասնաժողովներին պատուիրած էր ամենաընտիր արդիւնքներն ընդունել և այնպիսի գիւտեր կամ կատարելագործութիւններ որոնց օգտակարութիւնը յայտնի ու փորձուած է, այդ էլ արաւ նա: Եթէ պատահել էն մոռացումներ կամ սխալմանքներ, այդ սխալմանքները կամ այդ մոռացումները անշուշտ շատ սակաւաթիւ են: Ուր միայն որ ընդունելութեան մասնաժողովների առաջարկութիւնները ենթարկուեցան մի ու-

րիշ մասնաժողովի քննութեանը, որ նշանակուեցաւ կայսերական յանձնաժողովի կողմից և նորա անդամներին՝ մարէշալ Վայլեանի նախագահութեան ներքոյ։ Այս մասնաժողովը տեղեկեցաւ բոլոր խնդիրներին, մի առ մի քննեց ամէնի պահանջողութիւնները, այնպէս որ ընդունելութեան մասին տրուած որոշումները անկողմնապահութեան հաստատուն երաշխաւորութիւններ են ներկայացնում։ Ես ինքս պահել եմ ունեցել ընդունելութեան մասնաժողովներին մէկի անդամ լինելու. ես ներկայ եմ եղել քննողական մասնաժողովի մի նստին, ուր հանդէս բերուեցան այն դասին վերաբերեալ բոլոր խնդիրները որին և ես պատկանում էի, և եթէ իմ համեստ վկայութիւնը աւելորդ չհամարուէր, ես կարող էի ասել թէ որպիսի ճշտութեամբ կատարուեցաւ այդ քննութիւնը, որքան խնամք գործ դրուեցաւ ամէն շահերը պահպանելու, որքան համբերութիւն ցոյց տրուեցաւ մեծ պահանջողութիւններ և տոգոհութիւններ յայտնող անձանց վերաբերութեամբ։ Ամէն մէկը հասկանում էր որ իւր որոշումները խղճատանքի վրայ պիտի հիմնուէին և թէ աչքի առաջ ունենալով բազմաթիւ խնդիրներ և պահանջողութիւններ, արդարութեան զգացմունքը իւր միակ առաջնորդը պիտի լինէր։ Այս բոլորէս ընդունելութեան աշխատանքը համարեաւ աւարտած է. կայսերական յանձնաժողովի որոշումները յայտնի են, և հաւանութիւն գտնող արդիւնագործները սկսել են պատրաստել այն արդիւնքները որ պիտի տեղ ունենան 1867ի աշխարհահանդէսի մէջ։

Արդիւնքների դասաւորութիւն և արդիւնագործների ընդունելութիւն եղանակը ցոյց տալուց յետոյ, ինձ մնում է յիշել ձեզ թէ այլեայլ երկրների և խմբերի արդիւնքները ինչպէս պիտի տեղաւորուին Արէսեան դաշտի մէջ։ Այս պալատը համարեաւ ձուածեւ է. լայն ճեմելիներ սկիզբն առնելով շինութեան կենտրոնից ճառագայթածեւ ձգվում են դէպի շրջանակը և կազմում են նոյնքան առանձին բաժիններ, որոնցից իւրաքանչիւրը բռնած է միևնոյն երկրի արդիւնքերով։ Այս բաժինները իրանց կողմից նոյնպէս կտրտուած են շրջանակաձեւ ճեմելիներով, որոնք որոշում են միմեանցից իւրաքանչիւր խմբի արդիւնքները։ Այսպէսով, եթէ այցելուն կամենում է տեսնել մի միայն երկրի արդիւնքները, նա կը բռնէ այն ճանապարհը որ կենտրոնից տանում է դէպի շրջանակը, և այդպէսով հետզհետէ բոլոր խմբերի առաջով կ'անցնի։ Իսկ եթէ միևնոյն խմբի արդիւնքները ցանկանայ տեսնել և միմեանց հետ համեմատել զա-

նմանք երկրներում շինուած միատեսակ առարկաները, նա կը բռնէ
 շրջանակաձև ճանապարհներին մէկը, և կ'անցնի այն տարածութիւն
 ել՝ որ բռնուած է նոյն խումբը ամբողջ աշխարհահասանդէսի մէջ :
 Դասաւորութեան այս եղանակը, որ շնայելով ինքնագործեանը,
 դուրսէն չըմբռնուի ընթերցանութեան ժամանակ, այցելուին
 միջոց կը տայ Հեշտութեամբ առաջնորդուելու աշխարհահասանդէսի
 ընդարձակ շինութեան մէջ : Կամենում էք զննել Անգլիայի և Պրան-
 սիայի արդիւնքները, իսկոյն կը համարէք այն բաժինների առաջ
 որ նշանակուած են յիշեալ երկրներից իւրաքանչիւրին : Ցանկանում
 էք ընդհանրապէս ըննել այն առարկաները որոնք իւրաքանչիւր
 երկրում վերաբերում են կահարապիներին կամ հագածողներին,
 բաւական է բռնել շրջանակաձև ձեւմէին որ անցնում է այդ խմբ
 թերի առաջ, և դուք կը կարողանաք համեմատել թէ մինչև որ
 անտիպան կատարելութեան է հասնել նոյն առարկաների շինութիւնը
 Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Պրուսիայում, և այլն, և այլն : Ար-
 դիւնքների դասաւորութեան այս մանրամասնութիւնները ամենամեծ
 խնամքով ուսումնասիրուեցան և յաջողութեամբ իրագործուեցան :
 Սրէնան, դաշտի հոյակապ շինութիւնը տեսնելով, դուք ինքներդ կը
 դիտահաւեք թէ կայսերական յանձնաժողովը որքան աշխատանք է
 դրած դրել այդ բոլոր մանրամասնութիւնների վրայ, որոնք ըստ երևո-
 լու թիւն անշան բայց իսկապէս շատ կարեւոր են : Ի՞նչ օգուտ կը
 լինէր միմեանց վրայ դիզել այնքան գեղեցիկ և շքեղ առարկաներ, եթէ
 ողորդմանամբ միայն կամ մեծ դժուարութեամբ աչքի դնէին :
 Սրէնան այցելուներին, գրասեղ հետաքրքիր անձանց ուղարկութեամբ,
 այդ նշանակում է ծառայութիւն մատուցանել աշխարհահասանդէս
 անմասնակից եղող արդիւնագործներին, որոնք ուրիշ բանի հա-
 մար չեն այնտեղ բայց եթէ իրանց աշխատութեան արդիւնքները
 ցոյց տալու չէին միմեանց միմեայի միմեայի միմեայի միմեայի
 միմեայի միմեայի : Պարոնները երեսկայում էք թէ ինչպիսի լինի
 այն 1867-ի աշխարհահասանդէսը : Արդեօք ըմբռնում էք այն վեճ
 ջանքերը որոնք խնամուութեամբ գործ են դրուել այդ բաւմաստնակ
 արդիւնքները ժողովելու, ընտրութեամբ բաժանելու և ջով ջով խմբեր
 կազմելու նոյնանից, որպէս զի մեր աչքերի առաջ զննելուց, ա-
 ղանց ճանձնորթ կամ չընտրութիւն ապառաջուելու մէջ : Սովորու-
 թիւն չկայ իստիքով մի տեսարանի վրայ որ դեռ ևս չեն երկայացուել,
 իսկ այնտեղ ոչինչ խորհուրդ, ոչինչ դադարիք չկայ : Ամէն ինչ

սրտորաստվում է ու շինվում է լոյս ցերեկով։ Մենք չառաջուց գիտենք թե ինչպիսի տեմանք, մեղ ծանօթ են դերասանները որոնք ընտրուած են արգիւնաբեր և աշխատող դասերի ներկայացուցիչներին։ Մենք ամենամեծ ուշադրութեամբ և հիացմամբ կը նայենք այն վեհ տեսարանի վրայ որ այդքան խնամքով պատրաստվում է մեզ համար, և վստահ եմ որ բոլորս էլ աղջային հպարտութեամբ կ'ողկէնորուինք ցոյց տալով օտարներին, մեր բարեկամներին, մեր թշնամիներին, եթէ թշնամի ունենք, մեր նախանձորդներին, և մենք նախանձորդներ ունենալու արժանի ենք, մի հրաշալի տեսարան գեղեցիկ և օգտակար գործերի, որոնք մեր պշխարհահասնդէսի փառքը փառեցանք։

Գուցէ ոմանք ասեն թէ բոլոր աշխարհահասնդէսները միմեանց նման են լինում, թէ նոքա զանազանվում են միմեանցին լոկ արդիւնքներէրպէսեւ կամուգանայ փատարեկագործութեամբ, և թէ կատարեկագործութեան այդ աստիճանը միայն ժամանակի վնասիւնէ ինքն հասնել թէ 1862ի աշխարհահասնդէսը մուկի փառաբոր և աւելի կատարեալ էր քան 1851ի և 1855ի աշխարհահասնդէսերը, թէ մէկ շրջանից միւր մի բնական յառաջադիմութիւն է եղել, և թէ 1867ի աշխարհահասնդէսը միևնոյն պատճառով պիտի ինքնադանդիկներին գերազանց լինի։ — Այդ ուղիւ է։ Բայց ինչպէս որ փոքր ինչ առաջ ցոյց տուի մեղ այն կէտերը որոնցով նախընթաց աշխարհահասնդէսներից իւրաքանչիւրը որոշվում էր իւր ժամանկից այսպէս էլ կարող է մի ցոյց տնել մեզ այն յատուկ բնութորութիւնը որ կ'ունենայ 1867ի համաշխարհային հասնդէսը։ Եթէ բնական լինէր հանդէս բերել միայն և ապացուցանել թէ կամաց կամաց բոլոր ազգերը, որոնք հաւածար տեսնողով և արագութեամբ գնում գնացաւ շառաջանքիմութեան ծանապարհի վրայ, միմեանց հասնող մի հաւասարվում են արգիւնագործութեան մէջ, նոր բացուելով աշխարհահասնդէսը արդարեւ ոչ այլ ինչ կը լինէր և թէ ոչ մի ծանոթ ներկայացման կրկնութիւնը որի տեսարանները միայն աւելի նոր և աւելի փայլուն կը լինէին բայց այդպէս չի լինի։ Ներկայ 1867ի թող կանխին մի բնորոշ ինքնատեսարան, մի անծանօթ թշնամի պիտի ներկայանայ, մեր առաջ, մի նոր գաղափար պիտի մարմնանայ, մի ընկերակցութեան փոխարին, մարդասիրական հաղափար, որ արժանի է մեր նախնամեծ ուշադրութեանը։

Այս գաղափարը պիտի իրագործուի մի առանձին հասանել

րորդ) խմբի կազմութեամբ, որ ևս բուսական բաժանեցի աշխարհ-
հանդէսի ընդհանուր կազմակերպութիւնից, խոստանալով յետոյ
դառնալ այս կարևոր խնդրի վերայ: Տասներորդ խումբը պարունակ-
կում է այնպիսի առարկաներ որոնք յատկապէս նշանակուած են ժո-
ղովրդի ֆիզիկական և բարոյական վիճակը բարելոցելու: Նա բաժան-
վում է եօթը դասի որոնք հետևալ անուններն են կրում: 1. Ա. Մանկական կրթութեան համար հարկաւոր համարուած
նիւթեղենները և զաստուութեան եղանակները:

2. Գրագրարաններ և նիւթեղեններ այն կրթութեան համար
որ չափահասներին մատակարարվում է դերդաստանի մէջ, արհես-
տանոցի մէջ, համայնքի կամ արհեստակիցների ընկերութեամբ
(համբարութեան) մէջ:

3. Ամէն տեսակ կահ կարասիք, հագստեղէն և ուտելիք, որոնք
յայտնի են իրանց օգտակար յատկութիւններով և կարող են ա-
ժան գնով ձեռք բերուիլ:

4. Զանազան երկրների ժողովրդական հագուստների ձևերը:

5. Աժան գնի բնակարանների օրինակներ, որոնք միևնոյն ժա-
մանակ առողջապահական պայմանների յարմար են շինուած:

6. Ամէն տեսակ առարկաներ գլխաւոր արհեստաւորների ձեռ-
քով շինուած:

7. Գլխաւոր արհեստաւորներին յատկացած գործիքներ և աշ-
խատութեան միջոցներ:

Տասներորդ խումբը այսպիսի դասաւորութեամբ կազմում է իւր հա-
մար մի առանձին հանդէս:

Նախ և առաջ նա աժան գնի աշխարհահանդէսն է: Միւս խմ-
բերում ամէնից առաջ որոնում են կատարելագործութիւն և շքե-
ղութիւն: Տարակոյս չկայ որ այս շքեղ առարկաների կողքին, որոնք
արժանի են տեղ ունենալու իշխանական պալատներում կամ առա-
ջին կարգի հարուստների ձոխ բնակարաններում, կը պատահին, և
այն շատ յաճախ, այնպիսի առարկաներ, որոնք ամէնօրեայ կեանքի
մէջ գործ են ածվում, և որոնք ոչ միայն ընտիր շէնք այլ և չա-
փաւոր գներով ծախուելու առաւելութիւն ունին, հետևապէս և
միջակ կարողութեան տէր մարդկանց մատչելի են: Արդիւնագործու-
թիւնը որ յայտնի մեծ ձևով է կատարվում և որ հետզհետէ աւե-
լի ու աւելի է դիմում մեքենաների տնտեսական օժանդակութեանը,
բաւականանում է քիչ եկամուտով և միջոց է տալիս քիչ շատ կա-

րողութիւն ունեցող անձանց ձեռք բերելու բազմաթիւ առարկաներ որոնք երբեմն միայն հարուստների սեպհական էին համարվում: Բայց այս չափաւոր գների և այն բանի մէջ որ հասարակեցուով աժան ապրանք են ասում, յաճախ մի ամբողջ անդունդ կայ: Ահա այդ անդունդն է որ տասներորդ խումբը կ'աշխատի լցնել, բանալով իւր սրահները և ամենապատուաւոր մրցանակները խոստանալով այն արգիւնագործներին որոնք իրանց գովելի ջանքերը նուիրում են ժողովրդի կեանքը թեթեւացնելու, և որոնք աշխատում են օրական վաստակից կազմուող փոքրիկ քսակների համար:

Տասներորդ խումբը կարող է նկատուիլ իբրեւ մի գործնական դասընթաց ժողովրդական առողջապահութեան: Մարդիկ իրաւամբ աշխատում են մեր քաղաքների օդը մաքրելու միջոցները գտնել, օդ և լոյս սփռել մեր արհեստանոցների մէջ, բարի խորհուրդներ տալու ծել հասարակաց առողջութեան մասին: Շատ գործարանների մէջ պէտք եղած միջոցները գործ են դրել արհեստաւորներին և նոցա ընտանիքներին պատշաճ կերպով բնակեցնելու, բայց, պէտք է ճշմարիտն ասել, մեծ քաղաքներում և մինչև անգամ մեր գեղերի շատերի մէջ, արհեստաւորն ու գիւղացին բնակութեան կողմից առողջապահական վատ պայմանների մէջ են գտնվում: Միթէ հնարաւոր չէր լինիլ բարւոքել այդ դրութիւնը, այնպէս որ մի համեստ բնակարանի կամ մի գիւղական խրճի շինութիւնը այժմեանից թանգ չարժէր: Միթէ չէր կարելի, եթէ միայն աշխատութիւն լինի, կատարելագործել այն բազմաթիւ մանրամասնութիւններից մէկը կամ միւսը, որոնց ամբողջութիւնից կազմվում է գերդաստանի բնակարանը և, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մաս մաս ձեռք բերել փոքր ինչ աւելի օդ, առողջութիւն և բարեկեցութիւն: Աշխատում են, ամէն տեղ են աշխատում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Բէլգիայում, Միացեալ Նահանգներում. ամէն տեղ ջանք են անում առողջ և անտեսական նիւթեր գործ դնել, առողջարար և յարմար բնակարաններ ստեղծել, գործնական կահ կարասիներով զարդարել նոցա: Դժբաղդաբար այս փորձերը, որոնցից մի քանիսը յաջողել են, միմեանցից հեռու են լինում, թէև մի ընդհանուր զգացմունքից են բղխում: Ինչոր կատարվում է Անգլիայում մենք Ֆրանսիայում շատ անկատար կերպով ենք իմանում, և փոխադարձաբար: Եթէ մեր սահմաններից դուրս եղած գործարաններում մի որեւիցէ գործիք են հնարում, մի զէնք կամ մի նոր գործուած, իսկոյն բերում են մեզ նորան, ծանօթանում ենք նորան և աշ-

խառնում ենք նմանը չենք: Մի քանի օր բաւական է լինում օտար
 զինւոր սեպհականերու որնոր, եթէ օգնական է, շուտով բոլոր աշխարհ
 պառլոյտ կը գայ: Բայց մի տուն, մի օրինակէն բնակարան չէ կարող
 ամբողջապէս տեղափոխուիլ ինչպէս մի գործիք կամ մի զէնք: Գործ
 կը լինի ձեզ ցոյց տալ նորա յատակագիծը. հարկաւոր է նոյն խի
 բնակարանը անենել որ կարողանանք օրինաւոր կերպով դասել նորա
 մասին և հետևողութեան մէջ յաջողութիւն ունենալ, կամ մի քան
 նի մասնաւոր փոփոխութիւններ անէք որ ձեր երկրի զիրքն ու կենեան
 պահանջում են, և որ չէին կարող աչքի առաջ ունենալ բնա
 կարանը հարուած երկրում: Բայց ահա, պարոններ, դուք Արեւմտեան
 դաշտում կը տեսնէք օրինակէն բնակարաններ, ամբողջ տներ. իւրա
 քանչիւր երկրի ճարտարագետները կը բնեն, միմեանց հետ կը հա
 մեմատեն այդ շինութիւնները, և արդարեւ շատ յուսահատական
 բան կը լինէր եթէ այդ համեմատութեան հետեանքը մի զգալի յա
 ռաջողութիւն չլինէր ժողովրդական բնակարանների համար, յա
 ռաջողութիւն որ նոյնքան ցանկալի է բարոյական որքան և նիւ
 թական տեսակէտից, որովհետեւ դուք ինքներդ էլ զիտէք որ մարմնի
 առողջութիւնը ներգործում է անմիջապէս և հոգեկան առողջութեան
 վրայ, և շատ մարդկանց փոքր ճշգրիտ պատկեր է այն կանոնաւոր
 կամ անկասկած վիճակի որի մէջ գտնվում է նոյա բնակարանը:

Տասներորդ խմբի հանդէսը սուսանապէս մշակ դասի հանդէսը
 կը լինի: Ճշմարիտ է, մշակները մեծ մասն ու բաժին ունեն այն ար
 զիւնքների շինութեան մէջ որոնք նշանակուած են միւս խմբերի մէջ
 տեղաւորուելու, և դուք շատ անգամ կ'ունենաք արդիւնագործու
 թեան զանազան ճիւղերի վերաբերեալ ամենակատարեալ իրողչներ
 վրայ կարգաւ գործարանատեղերի օգնականների և ընտիր արհեստա
 ւորների անունները, որոնք իրանց տիրոջ առաջնորդութեամբ գործի
 յաջողութեանը նպաստել են: Սակայն բացի մեծ գործարաններից, որոնք
 մեծ քանակութեամբ են արտադրում, կան փոքրիկ արհեստանոցներ,
 ուր իրանց ընտանիքների օգնութեամբ աշխատում են համեստ գործա
 ւորներ, և ուրիշ դրամագլուխ չունեն բայց միայն իրանց բազուկների
 զօրութիւնը կամ ճարտարութիւնը: Այս էլ կայ որ պատահում են
 շատ իրողչներ որոնք մեքենաներով չեն շինվում, այլ մի մարդու
 ձեռքից են դուրս գալիս: Եթէ այդ առարկանները իրանց շրջութեանը
 չեն շարժւում մեր աչքերը, այնուամենայնիւ նոյա օգտակարութիւնը
 անփոխելի է, և այն գործաւորները որոնք անձեռնադուր են լինում այդ

րիտի իրեղէններ շինելու, յարգանքի և վարձատրութեան արժանի են։
 Այս արհեստանոցներին, այս դրամագլխից զուրկ մշակների առաջ կը
 բացուին տասներորդ խմբի գոները, ուր կարելի կը լինի օգտակար
 կերակով համեմատել ոչ միայն ձեռքի աշխատանքը, որ ճաշակը թե՛
 ընդունում և խելքը արանջնորդում է, մեքենայի աշխատանքի հետ, որ
 մեծ քանակութեամբ միատեսակ առարկաներ է արտադրում, այլ
 նաև զանազան երկրներէ արտադրած ձեռագործ արտկանքներէ վիճ
 մեանց հետ։ Այստեղ դարձեալ իրաքանչիւն ազնւարող է ինչ հա
 բեանի գոյներից օգուտ քաղել և փոխադարձաբար կրթութիւն աշխարհ
 հա հանդէսի զսլորացում։
 Այստեղ, ինչպէս ամենուրեք, կրթութիւնը, Պարոններ, ամենահաստատուն զբոսաշրջութիւն և
 ամենամեծամեծ դորութիւն է արդիւնազորութեան համար։ Կրթութե
 թիւնը է՛ք կարող մոռացութեան արուել տալներորդ խմբի մեջ
 նա մեծ տեղ է բռնում այնուհե՛ր գնատուութեան կողմակները,
 արուեստագործանքի զրնդարանների և կրթանդարանների տեսակները,
 հրնդարական ընթերցողների և զարգացում թիւնների կողմէ
 թիւնը բոլոր միջոցները որ գործ են զըմում ժողովրդական կրթութե
 թիւնը տարածելու տեղի կ'ուենան աշխարհահանդէսի մեջ։ Իւրեւ
 քանչիւր երկիր ցոյց կը տայ մեզ թէ ինչ է արել այդ նպատակին
 հասնելու համար, ինչ յարանգիստութիւններ է արել ինչ դորմէն
 վիճակներ է գործ դրել։ Նա կ'ասէ մեզ միևնոյն ժամանակ թէ ինչ է
 փտածել կամ դռնէ այն խնդիրները լուծելու հորմը վերաբերում են
 նոյն վիճակ աշխատանքի կանոնաւոր բաժանմանը, այն փորձերը որ ինչ
 արել է ընկերութիւններ կազմելու իւր յոյսերից իւր անասնին ան
 դամ (որովհետեւ անխնայ է) յաճախ խնդրի վրայ լայն են ամառ
 ծուլ։ Միով բնութիւն չգործ այն տարրերը որոնք իրաւամբ աշխատանք
 քի բազմաթիւ մասերն են համարվում միասին կը ժողովուրդե մի ըն
 դարձակ հետազոտութեան նիւթը կը լուսնորի վրայ։ Անտարակոյս
 կ'առնվարութիւնները ամենամեծ առաջնորդութիւն կը դարձնեն։
 Արդէն 1855 թու 1862 թ. աշխարհահանդէսների ժամանակ
 մտածել էին մի առանձին խումբ կազմել այն արդիւնքներից որոնք
 մասնաւորապէս համարակ ժողովրդի ամենօրեայ կենսի մեջ գործ են
 ածվում։ Արեւալստութիւն կը լինէր այդ առաջին ջանքերը մոռանալ
 բայց այն անգամ շիտաւորութիւն կայ մի ամբողջ բան ներկայա
 ցնելու։ Այսօր չեն բաւականանալ միայն նիւթական արդիւնքները
 կ'առնցնելով այլ կը կամենան հանդէս բերել նոյնպէս աշխատող

դասին վերաբերեալ ծրագիրներ և յարմարութիւններ և դրութիւններ. կ'աշխատեն, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մարմին ու ձև տալ զաղափարներին, լուսաւորելով նոցա մի ընդհանրական համեմատութեան լուսով, տալով նոցա մի հրապարական հրատարակութիւն որ մինչև այժմ միայն գրքերի նեղ էջերումն են գրել, ամէնի հայեացքը և ուշադրութիւնը դարձնելով ընկերական տնտեսութեան ամենադժուար խնդիրների վրայ: Այսուհետև այս զաղափարները վիճաբանութեան առարկայ չեն լինիլ միայն ակադեմիաների և արհեստանոցների նեղ շրջաններում, այլ ընդհանրապէս բոլոր ազգերի քննութեանը կենթարկուին: Եւ միթէ յանդգնութիւն է յուսալ որ այդ հետազոտութիւնը այսպիսի ընդհանրական ձև ստանալուց յետոյ արդիւնաւէտ հետեանքներ կ'ունենայ: Ինչպէս որ ճարտարութեան արդիւնքները աշխարհահանդէսների շնորհով և յորդորների ու գեղեցիկ օրինակների ազդեցութեամբ հետզհետէ կատարելագործուել են, այսպէս և զաղափարները, որքան էլ անյարմար երևին նիւթականապէս ներկայացուելու, կարող են և պէտք է աշխարհահանդէսների միջնորդութեամբ բարւոքուին, աւելի որոշ կերպարանք ստանան, աւելի ու աւելի մօտենան գործնական կեանքին: Միթէ զաղափարները բարոյական կանքի արդիւնք չեն, որոնք նիւթական արդիւնքների նման փոխանակվում են և մէկ երկրից միւսը անցնում: Հասկանալի է որ սոցա համար էլ, ինչպէս և առաջինների համար, մեծ օգուտ կը լինէր միասին խմբուիլ և միմեանց հետ համեմատուիլ, այնպէս որ իւրաքանչիւր ազգ փոխ տար և առնէր ուրիշ ժողովուրդներից այն կատարելագործութիւնները որոնց օգտակարութիւնը ապացուցուած է մասնաւոր և տեղական փորձերով: Ընկերական տնտեսութեան վրայ խօսող գրքերն ու տետրակները հազարաւոր օրինակներով են տպագրվում, բայց շատ սակաւ են կարգացվում. իսկ աշխարհահանդէսի միջնորդութեամբ հրապարակ բերուող զաղափարները հազարաւոր աչքերի տեսանելի կը լինին, հազարաւոր մտքերի հետազոտութեանը և քննութեանը կենթարկուին: Նոքա մեր առաջ շարուելով՝ կը գրաւեն մեր ուշադրութիւնը, կը գրգռեն մեր հետաքրքրութիւնը, և մեզ անհնարին կը լինի նոցա հրապուրիչ հրաւերներին ընդիմանալ: Ինչ դիւրին միջոց ուղիղ զաղափարները տարածելու և, որ նոյնքան կարեւոր է, ինչ գեղեցիկ առիթ թիւր զաղափարներին տեղեկանալու և անխնայ պատերազմ մղելու նոցա դէմ:

Այս կերպով տասներորդ խումբը բացուելու աշխարհահանդէսի

ամենահետաքրքրական մասերից մէկը կը լինի: Գորանով է որ այս աշխարհահանդէսը իւր նախորդներին կը զանազանուի. այս կը լինի նորա յատուկ բնաւորութիւնը:

Այսպիսի կազմակերպութիւն ստանալով 1867ի համաշխարհային հանդէսը կը համապատասխանէ մեր ժամանակի կարիքներին և ձգտումներին: Մենք ապրում ենք ուսմկավարութեան և հաւասարութեան օրերում. մեր դարը աշխատութեան դար է: Որ կողմը աչքերդ դարձնէք, մինչև անգամ ընկերական սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանի վրայ, ինչ էք տեսնում: — Աշխատող մարդիկ: Հարցրէք թէ ում ձեռքին են այսօր ամենամեծ հարստութիւնները: — Նոցա ձեռքին որոնք հարստացել են երկրագործութեամբ, վաճառականութեամբ, արդիւնագործութեամբ, այսինքն խելացի և անընհատ աշխատութեամբ: Ամէնին տուած չէ և երբեք տուած չի լինիլ մեծ կարողութիւններ ձեռք բերել. բայց զոնեա այն ճանապարհները որոնք առջնորդում են դէպի բարօրութիւն և անկախութիւն այսօր աւելի լայն ու արձակ են. նոքա փակուած չեն ոչոքի համար, և արի, ճարտար ու խելացի աշխատողները որքան էլ ցածրից սկսին, կարող են ճանապարհընկնիլ, նոցա առաջը կտրել որոնք չեն կամենում կամ չգիտեն քայլել, և հասնել, եթէ ոչ փարթամութեան, զոնեա չափաւոր կարողութեան, և բարի անուան, որ աշխատութեան ամենալաւ վարձատրութիւնն է այն անձի համար որ իւր վիճակից գոհ է: Բուրբոնների օրով, զինուորական հրամանատարութիւնը համարեա միայն ազնուականների համար պահուած առանձնաշնորհութիւն էր. իսկ այսօր տուած են, և այդ ուղիղ է, որ ամենայն զինուոր իւր վառօդամանում կրում է Ֆրանսիայի մարշալի գաւազանը: Այս յիշատիութիւնը որ կատարուել է զօրքի մէջ, այսօր ոչինչ արգելք չկայ որ կատարուի և արդիւնագործութեան մէջ: Հասարակ արհեստաւորը կարող է գործարանի զլուխ դառնալ. հասարակ զինուորի նման ծառայելուց յետոյ, նա կարող է հետզհետէ ստանալ տասնապետի ժապաւեններ, հարիւրապետի ուսաթիւեր, և իւր հերթին ուրիշներին հրամայել: Այսօր այլ ևս չկան այն օրէնքները, չկան այն նախապաշարմունքները որ երբեմն այդպիսի յառաջադիմութեան խոչընդոտ էին լինում: Ընդհակառակն, ամբողջ հասարակութեան օգուտն է պահանջում որ աշխատութեան մեծ բանակի մէջ խելքը և ջանասիրութիւնը արժանապէս վարձատրուին, որ տգէտները կրթուին, չարերը լաւանան անպիտանները անյայտանան. որովհետև այսպիսով ինքը հասարա-

կոթիւնն է կրթիւմ, լուսնում և անկողնում է իւր բարօրութիւնը, հարստութիւնն ու քաղաքականութիւնը:

Այս հետեանքին հասնելու համար երկար ժամանակ է հարկաւոր. ոչ դուք որ իմ խօսքերը լսում էք, և ոչ ես որ խօսում եմ, հնա, դժբախտաբար չենք տեսնիլ նորան կատարելապէս գլուխ եկած Մարկային ընկերութիւնները ծանր են շարժում և այնպիսի մեծ դիմադրութիւն են ցոյց տալիս վերանորոգութիւնների որ միայն ժամանակը կարող է կոտրել և յաղթել նոցա: Ես ձեզ յիշեցի թէ ինչ վիճակի մէջ էր Փրանսիական արդիւնագործութիւնը 1798-ին, զիտէք նոյն պէս թէ ինչ վիճակի է հասել նա այսօր. կէս դարուց աւելի է հարկաւոր եղել այս կէտին հասնելու նորան: Իսկ բարոյական յառաջադիմութիւնը աւելի դանդաղ կերպով է լինում, և երբ մեզ ամուսն են թէ այդ բոլորը մէկ օրուան գործիք լինէր, եթէ ապահովութեան հասած անձինքէրանց հպարտութիւնից, նախանձից կամ շահամոլութիւնից զրդուած մեծամեծ խոչընդոդներ չհանէին, երբ մեզ բռնի միջոցներ են առաջարկում յանկարծ բարձրացնելու այն բոլորը որ ցածրուած է գտնվում, չարաչար սխալվում են: Եթէ կարելի է մի բան խնդրել մեզ կառավարող օրէկքներից, այդ այն է որ նորա չպահպանեն ընկերական արտօնութիւնները կամ նոր արտօնութիւններ չբռնողծեն եթէ կարելի է մի բան խնդրել այդ օրէկքները գործադրող կառավարութիւններից, այդ այն է որ ամենայն անհատի մատչելիանեն այն աղբիւրները որ աշխատութեան սուղեղ են տալիս և հեշտացնեն այն բոլոր միջոցները որոնք նպաստում են որքան կարելի է աւելի մեծ բազմութեան մէջ տարածելու նախ կրթութիւնը, որ ամէն բարիքի սկիզբն է, և ապա մասնագիտական տեղեկութիւնները որ իւրաքանչիւր գաօի աշխատողներին են վերաբերում: Մնացածը ժամանակը կը լրացնէ, և եթէ մեր սերունդին վիճակուած չէ հնաճելու ինչ որ մենք ցանում ենք աշխատութեան դաշտում, անշուշտ մեղանկից յետոյ եկած սերունդները կը ժողովեն այն պատուղները որ ժամանակը կը հասցնէ նոցա համար:

Բայց ոչ, նոյն իսկ մեզ համար, այդ պատուղներից մի քանիքը ժամանակից առաջ կը հասունանան, այս համաշխարհային հանդէսների բեղմնաւոր գործունէութեամբ, որ զանազան կլիմաները մօտեցնելով, հրաւիրում է բոլոր ազգերին ընդհանուր գործի յառաջագիմութեանը մասնակից լինելու: Այս մրցումների շնորհով, աշխատանքը այսուհետեւ իւր անմիջական վարձատրութիւնը կը ստանայ ամէնի բերանից և

Ի՞նչ ԿԱՅ

Այս յօդուածը, սիրելի ընթերցող, նպատակ չունի ուշադրութիւնդ գրաւելու տանելու մեր ազգի անցեալի մէջ թափառեցնելու համար. նպատակ չունի նոյնպէս քո միտքը օտար երկրներում դտնուած գեղեցիկ տեսարաններով, այնտեղե երջանիկ և փառաւոր կեանքի նկարագրութեամբ զբաղեցնելու և քեզ զուարճացնելու: Նա նոյնպէս քիչ առաջ կատարուած պատերազմի արիւնահեղ տեսարաններով քեզ չը պէտք է զարհուրահացնի, տիրացնի և քո վսեմ զգացմունքներդ բորբոքի կամ քո իրաւացի վարմանքդ ու բարկութիւնդ գրգռի: Ո՛չ, այս յօդուածը թողնելու է այդ ամէն բան աւելի վարժ գրիչների և ինքը փորձ պէտք է փորձի քո ուշադրութիւնը դարձնելու ազգիդ կեանքի ներկայի մի քանի կողմերի վերայ և քեզ պէտք է առաջարկի փոքր ինչ մտածելու նորա ապագայի մասին: Եթէ ցանկութիւն ունես այդ պայմանն ընդունելու, շարունակիր կարդալ. իսկ եթէ ոչ, լաւ կը լինի, որ «Փորձ» ի այս մի քանի երեսը ծալես և անցնես յետագայ աւելի հետաքրքիր մասերը կարդալու:

Իսկ դու, հետաքրքիր ընթերցող, մի քիչ համբերութիւն ունեցիր և լսիր թէ ինչ ունեմ ասելու: Եթ դու ճաշից յետոյ բազմոցի մի անկիւնում փառաւոր տեղաւորուած սիգարան կամ պապիրոզը ձեռիդ կարդում ես այս տողերը քեզ մի հարցրու թէ ճիշտեղ են շինուած քո սիգարան, քո պապիրոզի թուղթը, կամ այն թուղթը որի վերայ տպած են այս տողերը, կամ վերջապէս որտեղ են պատրաստուած տպագրութեան հարկաւոր թանազը և նոյն իսկ տպագրութեան մամուլը: Իսկ եթէ դու նստած ես մի սեղանի առաջին, մի լամպայի մօտ, խնդրեմ, քեզ մի շատ հասարակ հարց տուր, արդեօք ճիշտեղ են պատրաստուած թէ սեղանի ծածկոցը և թէ լամպան: Դու էլ, ընթերցասէր օրիորդ, նայիր քո վերայ և մի բուպէ միայն մտածիր արդեօք ճիշտեղ են պատրաստուած այդ քո շերամափայլ հուսերը խճուճող երկփեղկեան մազակալ ճաղը, քո մազերը զարդարող

արուեստական ծաղիկը, այն մանր բայց քեզ շատ կարևոր գնտասեղները, որոնք անհրաժեշտ քեզ մօտ կարելի է գտնել և կամ քեզ ուշադրութեամբ լսող սիրելի մօր կամ նազելի քրոջ վարժ ձեռքին հեշտութեամբ շարժուող ասեղը: Իսկ դու զինուորական հայ երիտասարդ կամ պարոն մի ակնարկ ձգիր քո հազած զգեստի վերայ և նոյն հարցն արայ նորա մահուդի, ուսերիդ դրած էպօլէթների, կողքիդ դրուած ձեռնոցների, շուրջդ գտնուած կարասեաց ծածկոցների, սեղանիդ վերայ գտնուած ջրամանի և այլն մասին: Դու էլ, դու էլ բժշկութեամբ, զրականութեամբ, մանկավարժութեամբ կամ խմբադրութեամբ պարապող պարոն մի քննական հայեացք էլ ձգիր այս անգամ քո գրասեղանի վերայ և հարցրու թէ արդեօք ռոտեղ են շինուել այն թանազամանը, որ այնքան հլու քեզ ծառայում է, այն գրիչը, որը քո բազմաթիւ խորհրդաւոր մտքերը և ցանկութիւնները յայտնուում նպաստած է, այն մատիտը, որ ոչ սակաւ մասնակից և վկայ է եղել թէ քո նկարչական շնորհին, որ ամէն օր իր հետքերը թողնում է առաջիդ դրած թղթի վերայ, և թէ քո անբաւականութեան արտայայտութեանը, երբ դու ունեւորդ կիտելով մի գրքի մէջ կամ նկատողութիւններ էիր անում, կամ ջնջում էիր աշակերտաց տետրակներից նոցա փոքր զլիններում երկար սւ մեծ դժուարութեամբ ծնունդ առած մտքերի մի մեծ շարք: Այս մի անգամն էլ քննողական հայեացք ձգիր զրազարանումդ գտնուած գրքերիդ վերայ և պատասխանը պահիր յետոյ... ես կարող եմ երեւակայել այդ բոլորում քո երեսի գծազրութիւնը և նորա վերայ կարդալ տալու պատասխանդ...: Այժմ դառնում եմ քեզ, յարգելի վաճառական, որ այս բոլորիս թերեւս ձեռք քսակիդ վերայ մտքումդ ուրիշ բաներ ես կրկնում, Աստուած է միայն իմանում թէ ինչ բաներ, դու էլ գրասեղանիդ յետեւից մի աչք դարձրու քո դէմ ու դէմ դարսած ապրանքների վերայ. դու թերեւս ամենից լաւ գիտես թէ որտեղ են պատրաստուել այդ ամէնք. բայց դու էլ, ես էլ, որ տեսնում եմ աչքիս առաջը բաժակով թէյ, շաքարամանը շաքարով լիքը, սեղանիս վերայ թափած լուցկիները, խոշորացոյցը, աշտանակները ու նոցա ապակիները, ջերմաչափը, ինքնայեռը և այլն, ասում եմ դու էլ, ես էլ բոլոր վերելը յիշուած պարոնների հետ, միայն մի բանում համաձայն ենք, այն է, թէ այդ բոլոր բաները որոնց մասին ես հարցնում էի, բոլորն էլ մեր երկրում, մեր կովկասում կամ Հայաստանի մէջ չեն պատրաստուել, այլ ուրիշ օտար երկրներից են եկած և թէ հայ

արհեստաւորի շնորհ կամ յճալի սեպհական զործարմաներէն արտադրելն դոքսէ։ Եւ զմայ ի վիզայ ոմն քնն աշխատման զնորոքելն Եթէ այս ամէնը բարեպան չի սիրելի ընթերցող համարուի երեւելայի որ չուրաւն զնում յսկեսակցոր և մանում են ձեր ճաշաբում գրնուած մեծափողոցի մէջ։ Իւրեւմենաշատաւ կրպակներ քան ինչ հետաքրքրութեամբ անայի լոյսը կրպակներում զարսած ի պարանքների մերմայն անորքա ինչ մտածիր թէ արդեօք սրտեղից արեւրից քն բերից քն բերում և նորա։ Իսկ մեծ ծիխի սեղիքս անբեականքն որ չուրաւնք գալիս Թամանովի քարվանսարայի մօտ, որ ոչ անախատման օրէն և անարաքաղաքացի։ Ինչ ենք աննում մեր ջորս կողմում քան ի ճանաչին ջարք կրպակներին որոնց քններին ներս ու զորքս են անում արիւնյալ և զարմայք, որոնք ըստ մեծի մանին թիթիկ աննում են և չուրաւ են գալիս կամ թիթիկ տակին բռնած մի կապոց ինչի պէս ճառարն բեռնաւորուած սկսում և նոցա յիսկից գէպի նոցա ինակարանք ուղչիւն։ Մի հայեցք ձգենք կրպակներին մէջ մէկ ամէն սեղ մէկը կի տեսներ անհապիւ քանակութեամբ կարգով զնորոքած բազմաոտակ սարունքներ։ Մինի մէջ ամէն տեսակ նորք կերպաներ և հանրաւ և արձաններ անձանց կարեացք և ճանակին բաւականութիւն խոսող միտում հանարակ տակերիւ կողակից անաւ մինչ ճիւղափայլ և նրբութիւ կառք սկսեալեղէնների բազմութիւ փափուկ և ջորեղ կուրծքեր և թիթիկ պատկարներ և համար։ Մի երրորդի մէջ լուսաւ լինի ճահողն ապակու, ետևում արծաթեղէններ, ընտիր ճաշակով շինուած յաւճապակներ և ապակեղէններ աննակի գործածութիւն համար, չորրորդում զանազան բրդեղէններ և մահաբներ և այլն։ Կամ և նաք անցներ և ի ջի փ ոչ ոց ը մի կողմում կը տեսնէք աննշան հոգիւղեր, չալ ջաքար մոմ անապոն և անբիշ հաթիւ բաւեր և տեղ լեղին և խմբներ։ Երկրորդ կրպակում զանազան երկաթեղէններ, հաւարակ պտուտակաւոր մեխից սկսած մինչ քեզեցից քմիլի և կաթի տաները, մի այլում հազար տեսակ թերեր, կոճակներ, մանուկներ, սկոպոններ, թիթիկ, պարան իսկ մի անկիւնում արծաթ ճանեան երիշխներ, պանիր, ձկնեղէններ և այլն և այլն։ Կարծում արքանք բարեպան և հասկացողութիւն ապա թէ քն անսակ ապրանքներով լցնած են մեր մագալին կրպակները։ Բայց ամէն տեղ և ու մոռըր փոխում է որովհետեւ վաճառականներն արծաթեղէն մէջ և կոյ կրպակում անկաւք շարեւ օրիշ անքերին բաւականութիւն պատման եղ, այլ չիլ ամէնը բարսած անի ծախելու համար։

Սպառնալու էր քարվանսարային թէ՛ Սառնալու թէ՛ Երզնայի
 հինի թէ՛ Բաղալու սանի թէ՛ Շաղինու լի ջուրով լի և այլն և այլն
 ապրանքի հակեր է որոնք են բերում, հակեր է որոնք են տեղ դուրս
 տանում: Բոլորը կամ դարսվում են կրակներում ծախսելու հա-
 մար կամ տարվում են գաւառները, որ այնտեղի օրիորդներն էլ իրանց
 հասակին վայելուչ կանանչ ու կարմիր հագնեն, զարգարուն, որ
 տիրապետեց զեղեցիկ երեւան, որ պարոնաքեթ է և ոչ ամեն օր
 զմեռ հիւրակները մահու չուկայ հագնեն (այժմ թերեւ բոլոր
 քաղաքացիները մահու են հագնում): Եւ միայն այս այս
 դուրս բաւական է: Եւ այլ որ ամահանարան բոլոր գաւառների քաղա-
 քացիք իրանց զերդաստաններով շոր հագնել թէ՛ իմեք աղա-
 վանք լուսամուտների մարդք սնանկեր և ուրիշ շատ կարեւոր գոր-
 ծիքներ ունենալուց զուրկ չը մնան: Թէ՛ չեն հաւատում, որ այդ ապ-
 բանքները դաւաններն են ինչպէս մի օր շնորհ արա՛ Վաղարշապատի և
 դուրս գնալ շրջելու քաղաքի դէպի հարստային կողմը, շատ հեռու
 հարկաւոր է ինչպէս ինչպէս է որ ոմո՛ք քաղաքից մի քանի տեղ
 ժէ՛ղ դուրս գնես: Դու մի կողմից զուարճանալով առաջդ տարա-
 ծուած սրբն թաց կուր գետի օձապնուտ տեսնով ու նրա վերայ
 թռչող ձկնկռների ու վայրի բաների ցոյց տեսած թռչնելու ու
 դալու հետաքրքիր արուեստով մի կողմից էլ գետի արևելեան ա-
 փում կանանց զորդով ծածկուած օրթածայն արտեզներով մի և նոյն
 ժամանակ մի փոքր ուշադրութիւն դարձուր քաղաք մտնող ու դուրս
 ելնող նայելի Ֆուրգօնների և ուղտերի վերայ գուր տեսնել խոցա-
 վրայ բարձած բազմաթիւ հակեր, տախտակներ և այլն, որոնք փա-
 ռաւոր բազմած ուղղվում են դէպի դաւանները: Սյո՛ք բոլորը պատ-
 րաստի ապրանքներ են իսկ քաղաք մտնում են — աչիւր, քո՛ւ, բամ-
 բակ, մետաքս, բուրդ և այլն, որոնցից շատ մասը քաղաքի հակա-
 ռակ ծայրից դուրս գալով տարվում է Թոթի և այնտեղից դէպի
 օտար երկիրներ: Բայց այդ պատրաստի ապրանքները որտեղից էին:
 Արի՞ չէ՛ նորա Տիֆլիսում են պատրաստվում թէ՛ ու գում են արա՛ բանը
 հեշտ և ճիշտ իմանալ, մի օրն էլ շնորհ արա՛ երկաթուղին նստի
 և գնա ինչ շատ հեռու վէ՛ դուրս արև Սցիսէթի կայարանում: Այս-
 տեղ էլ նոյն ուշադրութիւնը դարձուր թէ՛ երկաթուղու կառքերի և
 թէ՛ բոլոր այդ տեղից անցկացած սպիտակ ու բիշ կառավանների վերայ
 Դու վրախեն որ երկաթուղու տասնաւոր վագօններ ապրանքով բա-
 ճած քա՛ն են քայիս շոգեկաւրի յետևից, դու տեսնում ես, որ այն

Հարկաւոր նոյնտեսակ նիւթերով բարձած սայլերը և ուղտերը դէպի Տփլիս են ուղղվում, այնտեղ ստարվում, այս բոլորը բերվում են կամ Ռուսաստանի խորքերից և կամ Եւրոպայից և գիտնո՞ր այդ բոլորը պատրաստի ապրանք են և ոչ հում, անմշակ նիւթեր, ինչպէս օրինակ բուրդ, բամբակ, մետաքս, կաշի և այլն. իսկ եթէ երկաթուղւոյ մի քանի վագոններն էլ դէպի Փոթի ապրանքն է տանում, նա անկասկած իսկոյն յիշածս հում նիւթերից են: Գրսից այդ մեծ քանակութեամբ բերուած ապրանքները հարկաւոր են մեր երկրին, բայց բանն այն է նոքա միշտ դրսից են բերվում և այդ կառքերի ու սայլերի և կարավանների շարժումը կատարվում է անդադար և համարեա՞ ամէն օր: Նոյն բանը կը տեսնես, ընթերցող, և Պարսից ու Տաճկաց սահմանների վերայ, նոյն բանը և Քաղուայ մօտ: Ամէն կողմից շատ քիչ բացառութեամբ պատրաստի ապրանք ներս է բերվում մեր երկիրները և համարեա՞ միշտ հում ապրանք, երկրի բերքից աւելացածը տարվում է դուրս: Ի՞նչու համար այդքան նեղութիւն, ի՞նչու համար ապրանք դրսից մեր երկիրը, մանաւանդ Տփլիս մտնում և այդտեղից էլ մեծ մասամբ գաւառները ցրվում: Հասկանալի է թէ ի՞նչու համար, զարմանալով մտածելու է ընթերցողը իմ հարցի վերայ, որովհետեւ ամբողջ երկրում այդ բոլոր բաներին հարկաւորութիւն կայ, այդ բաների մէջ պահանջ կայ:

Եւ ես էլ ու ամէն էլ այդ պատասխանի հետ համաձայն ենք, որովհետեւ բոլոր այդ ապրանքները և ուրիշ շատ բաներ ինչպէս ասացինք, առաջին անգամը չէ, որ բերվում են Տփլիս կամ միւս քաղաքները, նոքա մեր կրպակները լցնում են ոչ թէ զարդարանքի համար—նոքա միշտ ծախվում են և նոցա փոխարէն նորն է բերվում. նոքա ծախվում են գործածութեան համար, նոցա մէջ պահանջ կայ և հրպիսի պահանջ... ամէն քաղաքի թէ՛ այր և թէ՛ կին բնակիչ, գիւղի ամէն մի հարս ու աղջիկ ու ամէն մարդ առաւօտները հանդերձ են հագնելու իրանց մարմինը ծածկելու համար, շոր են հագնելու իրանց գեղեցիկ ցոյց տալու, զգեստ են հագնելու գեղեցիկ ճաշակի բաւականութիւն ունենալու... քաղաքացին առաւօտները թէ՛ յէ խմելու, ի՞նչով պէտք է խմի, եթէ ինքնայեւ չունենայ, թէ՛ յաման չունենայ, բաժակ չունենայ, շաքար չունենայ և թէ՛ յ չունենայ: Ինչպէս նա պէտք է ճաշ անի առանց պնակի, դանակի և պատառաքաղի, առանց աղամանի և անձեռոցի, առանց զանազան խմիչքների շիջելու սեղանի վերայ տեսնելու—: Նա ինչպէս անկողին մտնելու է, եթէ վերմակը չից

կամ աւելի ընտիր կտորից կտրած չէ և այլն: Ես ամենակարևոր բաների մասին եմ խօսում, որովհետև առանց դոցա մեր քաղաքացիին այժմ չի կարող ապրել և ես ի սրտէ ցանկանում եմ որ նա միշտ անսրտկաս այդ և աւելի մեծ յարմարութիւններ վայելէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է զարդարանքի կամ աւելի մեծ յարմարութեան առարկաներին, այդ դու ինքդ մտածիր, սիրելի ընթերցող: Եթէ հայելին չը լինէր, ի՞նչպէս կարող էին մեր տիկնայք և օրիորդները սիրելի կերպարանք ստանալ և իրանցից բաւական մնալ. առանց ձեռնոցների, չէ որ բազմաթիւ փափուկ ձեռներ ենթարկուելով ցրտի և արեգակի փղզեցութեանը, ոչ այն նրբութիւնը և ոչ այն ձգողական ազդեցութիւնը կ'ունենային: Առանց արտասահմանից բերուած մետաքսէ թաշկինակի շատ կանանց երեսը մարդու աչքին հաճելի և գրաւիչ ձեւերը չէր ստանալ: Առանց դրսից բերուած մուկշտուկների և ձեռնափայտերի մեր երիտասարդներից շատերը չը պէտք է կարողանային զուարճութեամբ ծխել և զբօսնուլ. առանց արտասահմանաւ գտակների չէին կարող նոքա այն խորիմաստ կերպարանքը ստանալ, առանց պէնսենէներճի և ակնոցների նոքա կարճատես կրմնային: Ի՞նչ պէտք է լինէր մեր փոքր երեխանց դրութիւնը, եթէ խաղալիքները օտար երկրներից չը բերուէին: Մենք բոլորս պէտք է թրջուէինք ամէն անձրև զալու ժամանակ և սեւանայինք արեգակից եթէ վաճառականները բարերար չը հանդիսանային և արձրեոյ ու հովանոյ մեզ համար ուրիշ տեղից չը բերէին: Իսկ հովհարների, կոնֆետների լօտօյի և այլն մասին չեմ էլ խօսում: Եւ մանաւանդ մի գլխաւոր բան արդեօք որտեղ պէտքէ աւելի լաւ պահուէին մեր հարուստների այնքան փողերը, եթէ կրակից ապահով արկղերը մեր երկիրը շնորհ չը բերէին: Օ՛, օ, մեր հաշն ի՞նչ էր լինելու, եթէ օտար տեղերից այնքան գրքեր, պատկերներ, լրագիրներ, նամակի թուղթ ու փակէթ, բիլլարդի գնդեր ու դօմինօ, շամպանեայ գինի, խաղալու թուղթ չը ստացուէին անխափան: Բեղաբեցի, ճմարիտ, չը գիտեմ որ մէկի մասին խօսեմ որ կողմն դառնում եմ տեսնում եմ հարիւրաւոր բաներ, որոնք մեր սիրելի Տիխիսի, Կովկասի գլխաւոր քաղաքի, արեւմտեան Ասիայի ամենանշանաւոր քաղաքներից մինի բոլոր կրպակները լցնում են և նոցանից յիշածներիցս համարեա ոչ մինը այն քաղաքի մէջ չեն պատրաստվում:

Եթէ Տիխիսում չեն պատրաստվում այդ բոլորը մի իմանանք արդեօք Անդրկովկասի կամ Հայաստանի որ նահանգներում կամ քա-

դաքններում: Եթէ, սիրելի ընթերցող, այս հարցման ժամանակ քո երեսը միայն ճիծաղ է գալիս, իմ երեսի վրայ, եթէ կարողանայիր տեսնել, մի տխուր գիծ քեզ աննշմարելի չը պէտք է մնար, որովհետեւ այստեղ ակամայ մի համեմատութիւն է միաքս գալիս, այն է այժմ Անդրկովկասի և Հայաստանի զրուծիւնը արդիւնագործութեան վերաբերութեամբ շատ նման է Տաճկաստանի մեծախառն կայսրութեան տնտեսական զրուծեանը, որին միշտ հարկաւոր եղած ժամանակ փող պարտք են տալիս և պարտքերով նորան խեղդում են, չը թողնելով որ նորա ի բնութենէ հարուստ երկիրը ծանր րոպէները տեսնելով զգայ սրարգ կերպով թէ ի՞նչ է պակաս նորան և ճիգն թափէ կրկին ոտի կանգնելու: Այժմն ամէն բան մեր երկիրը զրոյց է բերվում, և այդպէս միշտ շարունակուելու է և մեր կեանքը կարող է դեռ թերեւ երկար ժամանակ ուղղակի կախումն ունենալ զրացի երկրների զանազան յաջող կամ ձախորդ տնտեսական և բաղադրական հանգամանքներից, եթէ մենք օգուտ չը քաղենք սովորելու այդ նիւթերի պատրաստութեան եղանակները, որով կարողանանք մենք մեր կարիքը հոգալ: Կարծում էք, որ ես էլ շատ խորախորհուրդ խեղճների հետ կրկնելու եմ «Թէ այդպէս լաւ է» էշն աշխատի ձին ուտի: Այ, դուք իմ կարծիքը լիակատար կիմանաք, եթէ բարեհաճիք յօդուածս մինչև վերջը կարդալու:

Եթէ այդ բոլորը մեր հայրենիքում չեն պատրաստվում, հապա ի՞նչ են անում մերոնք, ի՞նչով են պարապած նոքա:

Մինչդեռ Անդրկովկասը և Հայաստանը մեծ մասամբ արգաստանդ է, ուր երկրագործութիւնն այգեգործութիւնն ու անասնապահ հութիւնը կարող են կանոնաւոր զարգանալ, որովհետեւ դաշտերում և լեռնադաշտերում, սակաւ բացառութեամբ, բոլոր հացարոյսերը կարող են առատութեամբ հասնել պաշտպանուած բազմաթիւ հովիտներում բարեխառն կլիմայի մեջ գործածուած համարեալ բոլոր պտուղները կատարեալ հասնում են, բազմաթիւ լեռների կանանչաճածկ թւերի վերայ կարող են շատ և մեծ մեծ հօտեր պահուել — անասնիք թէ Անդրկովկասի ժողովուրդն և մասնաւորապէս հայը ի՞նչ է ստանում ի՞նչպիսի մեծ բանակութեամբ զիւղացու ապրուստի ամենազլխաւոր երեք աղբիւրից: Սմենակարեւոր հացարոյսերից — ցորեն, գարի և եգիպտացորեն ստացվում են այժմ միայն այնքան, որ երկրի բնակչաց հագիւ է բաւականացնում, բայց եթէ որ և է մի նահանգում երաշտութիւն պատահի կամ մի անսովոր անցք — օր. պատերազմ լինի, ամբողջ երկ-

րում սկսում է հացի թանկութիւնը և վայ խեղճ մարդուն: Սաաց վում է մետաքս, բրինձ, բամբակ, տորոն, գետնախնձոր, վուշ, ծխախոտ և ամեն տեսակ պտուղներ: Կան ամեն տեսակ վառելու և շինու թեան համար ծառեր: Մկանապահութիւնը տալիս է բազմա թիւ դմակաւոր ոչխարներ, լաւ լաւ հեծնելու ձիաներ, բուրգ, կաշի, միս, իւղ, պանիր և այլն և այլն: Գետնից ստանում են աղ, երկաթ, պղինձ, կաւ ամենահասարակ անօթ շինելու, նեֆթ, ծծումբ և այլն. եթէ լաւ փնտռեն քարածուխ, թերեւ ուրիշ շատ կարեւոր հանքեր: Ես չեմ ուզում այստեղ բոլոր բերքերը մի առ մի թուել, այդ թողնում եմ ուրիշ առթի, այլ յիշում եմ նոցանից ամենահարկաւորները:

Հացաբոյսերից ու առհասարակ ուտելեղէններից զատ, միւս բերքերը պէտք է արհեստաւորի ձեռքով փոփոխութեան տակ ընկնին կամ նոր ձև ստանան, որ կարողանան պէտք գալ ժողովրդեանը: Բայց տեսնենք մեր արհեստաւոր դասը, որ միշտ ամենանշանաւորն է եղել ոչ միայն իր հայրենիքում այլ և ամբողջ Անդրկովկասում, և թերեւ ամբողջ Փոքր Ասիայում տեսնենք ասում եմ, մեր արհեստաւոր դասը ինչպիսի գործադրութիւն է անում այդ յիշածս բերքերից: — Դժուար է այդ բանը իմանալ, — կոպիտ հասարակ կտաւից և գուլպաներից զատ չը գիտեմ էլ ինչի է նա գործ դնում բամբակը, գիւղացու շալից թէպէտ ամուր, բայց կոպիտ գորգերից և գուլպաներից զատ ինչի է բանեցնում նա ոչխարի բուրդը: Տրեխներից և շոշափերից զատ ինչի է նա գործ դնում ոչխարի, եգան և գոմէն պանտալոն կաշին: Մեր քաղցր ճակընդեղը (բազուկ, տակ) կերակուրի համար շատ աննշան գործադրութիւնից զատ էլ ինչի է ծառայեցնում, մինչդեռ շաքարը միշտ դրսից ստանում: Չուերներ կելուց ու լու օպտա կեցնելուց զատ ինչի է պէտք բերում մեր ժողովուրդը երկրի աւանտ տորոնը և լուի ծաղիկը:

Չը գիտեմ ինչի երկրի մետաքսը անպատճառ դուրս է տարուելու Մոսկուայ և արևտեղ այն փայլուն ու հաճելի ձևը ստանում և ոչ իրան ծնած տեղում:

Ուրեմն մեր երկրի կաւերից կամ քարերից չինած կաւէղենները և ասպակայ ջրամանները, բաժակները, պնակները, թաղամանները և ուրիշ զանազան իրերը, որոնք մեր կարիքը լրացնէին, բնակարանները, և մեր սենեակները զարդարել կարողանային: Մեր երկրի նաֆ-

թք՝ օնախ՝ քաղնքներ լուսաւորելու է ծառայում, իսկ մեր քաղաքներին փողոցները քիչերն են մնում են մութ և երկիւղալի։

Վաճառականը այս վերջնում յիշուած նիւթերի միմաստ անասուն թիւնը և՛ անգործադրութիւնը երկրի մէջ տեսնելով շտապում է հայրենիքից դուրս տանել՝ օտար երկիր և նոցա ինքարէն պատրաստի անորանք է վերադարձնում, որոնք աւելի ընտիր, աւելի ճաշակով լինելով կամ դարիշ առաւելութիւններ ունենալով հեշտութեամբ տարածվում են ժողովրդի մէջ և միշտ խնդրվում։ Այնինչ մեր երկրի բարդն ու բամբակը մետաքսն ու կոշիկն օտար երկրներում գեղեցիկ ու փարեղ կերպանքերի և իրերի պատրաստուելու են նպաստում, միևնոյն ժամանակ հազարաւոր մշակների ապրուստի միջոց են տալիս և քործարանատէրերի հազարների բազմապատկուելուն են նպաստում, մեր փողովդղի մի մասը անգործ կամ առանց զգալի օգուտի օր է միմայնում։

Անդրկովկասի, նա մանաւանդ Հայաստանի վաճառականութիւնը զլսաւորապէս հայերի ձեռին է նորանք են միջնորդ դառնում երկրից հում նիւթեր դուրս տանելու և պատրաստի ապրանք ներս բերելու։ Համարեա կեանքի համար ամենայն միջոց, ամենայն ապրանք ուտելի զէնք մեծ մասից զատ — դրսից ուրիշ կենտրոններից, ուրիշ երկրներից ներս բերվում։ Բայց բանն այն է որ միշտ հում նիւթ դուրս տանվում և պատրաստի ապրանք ներս բերվում և այս վերջին պահանջը օրըստ օրէ՛ք աւելանում է։

Ի՞նչն է այդ երկույթի ամենազլխաւոր պատճառը եթէ ուշադրութեամբ քննենք տեսնում ենք որ այդ պատճառը իսկապէս երկրի արհեստների անկաւ գարգացման կամ յետամնացութեան մէջ պէտք է պտրել իսկ եթէ ի՞նչու այդ արհեստները կամ մի խօսքով ճարտարութիւնը յետ է մնացել և ի՞նչ հեռականքներ ունի և կարող է ունենալ այդ բանը մեր ազգի համար — ահա այդ կը լինի այժմ մեր յետազգայ խօսակցութեան նիւթը։

Եթէ շատ չեմ սխալուից մինչև ներկայ դարուս երեսուն թուականները Հայաստանի, ինչպէս և Վրաստանի արաբքին վաճառականութիւնը շատ աննշան, շատ ընկած է եղել զանազան քաղաքական պատճառներով, մանաւանդ ճանապարհների անապահովութեան շնորհիւ։ Միակ երկիրը, որտեղից համեմատաբար առատ ապրանք է բերվում եղել, այդ Պարսկաստանն է, որտեղից ստացվում են եղել հասարակ ամենազործածական կտաւ, զանաւուղ և ուրիշ մե-

տաքսեղէններ, քաշմիրու շալ, զորգեր և բուխարու մորթի, որոնք մինչև այսօր էլ մեծ մասամբ այդ երկրից է ստացվում: Մնացած հարկաւոր ապրանքների մի մասը, մանաւանդ մետաքսից զործուածները (ղուզնի, շամ) եղել յամասկոսից, Տիգրանականից, մասսան, մայթա փոքր Ասիայի զանազան քաղաքներից կամ Պոլսից. իսկ մնացեալ հարկաւորութեանց ամենամեծ քանակութիւնը պատրաստվում էր իրան երկրի մէջ — Հայաստանի մէջ: Հասարակ կտաւ. դատակ, չմեր հանդերձի շալ, գուլբայ, արծաթեղէն և ոսկեղէն, պղնձեղէն, կաւեղէն և փայտից շինուած անօթներ. դեռ ծանօթ էր ժողովրդեան պնակ, սկուտեղ, կաթսայ և այլն: Աթոռները դեռ անծանօթ էին ժողովուրդին, ինչպէս գանակի հետ պատառաքաղի զործածութիւնը. իսկ բոլոր դանակները երկրի մէջն էին շինվում — նոքա այժմ միայն զիւղերում դեռ ազատ մոտք ունեն, իսկ քաղաքներից մեծ մասամբ քրտորուած են: Նոյնպէս և մահուղի զործածութիւնը կոշիկները, հովհարն ու հովանին անծանօթ էր դեռ ժողովրդեան: Տեղական ժողովուրդը, շատ քիչ բացառութեանս կամ կարելի է ասել ամէնքն էլ ասիական կեանք էին վարում, այսինքն այնպէս նիստ ու կալ ունէին, ուտել ու բնակել գիտէին, ինչպէս որ այժմ օրինակ կարելի է ճաճ կահայաստանի գաւառներում մի գիւղաքաղաքի մէջ մի իշխան մարդ դեռ ապրում է: Բայց երեսուն թուականներից յետոյ Հայաստանի հիւսիսային մասը միանալով Ռուսաստանի կայսերութեան հետ և վրաստանի ու նախնի Աղուանից աշխարհի հետ Արդիովկասը կազմելով, սկսեց իւր վաճառականութեան կենտրոն Տիֆլիսիւր ծանաչել, իսկ այդ քաղաքը ապրանք բերվում էին ինչպէս Պարսկաստանից, բայց առաւել ևս Մոսկվայից և արտասահմանից: Մանաւանդ որ փոքր ինչ յետոյ Եւրոպայից էլ սկսեցին ուշադրութիւն դարձնել Աւ ծովի ափերի վերայ թէ Անդրկովկաս, և թէ Տրապիզոնի ու Բսթումի միջնորդութեամբ ճաճ կահայաստան արարանք ուղարկել: Այս երկիրները սկսեցին կամոց կամաց, թողնելով իրանց արհեստներից շատերը, ուղղակի ապրանքներ ստանալ Ռուսաստանից և Եւրոպայից, և վաճառականները, որոնք գլխաւորապէս Պարսկաստան էին յաճախում շատ սակաւ էլ Պոլիս, այժմ գլխաւորապէս Մոսկուա, Նիժնի Նովգորոդ, Լայպցիգ, Վենա, Տրիեստ, Վարսէլ, Փարիզ, գնալ: Այդ իսկ կողմերից էլ սկսեցին մարդիկ երեւալ մեր երկրում, որոնք վաճառականեակ բացանկելով սկսեցին իրանց հայրենիքից ապրանք ստանալ և մեր երկրում տարածել: Ահա այս նորութիւնը և ձգտումը առաջ գնալով հասաւ

այն վիճակին, ինչ որ մենք այժմ տեսնում ենք, երբ առանց ներքին Ռուսաստանի գործարանների և առանց Եւրոպայի օգնութեան մեր կեանքը—մեր հարուստ, շքեղ և յարմար կեանքը անկարող կը լինի մի կարծ ժամանակ իր ստացած վիճակի մէջ մնալ և չզրկուիլ հազար ու մէկ յարմարութիւններից ու կարեւոր պիտոյքներից:

Հային ինչ պատահեցաւ որ նա այժմ այլ ևս չի կամենում բոլոր ժողովրդի պահանջը լրացնել. նա իսկապէս եթէ կամենար էլ, դեռ շատ բաներ չը պէտք է կարողանար գլուխ բերել: Ուրեմն ի՞նչն է պատճառը որ նա այժմ չի կարող ոչ միայն կրպակներում գտնուած և վաճառուող ապրանքներից պատրաստել, այլ և նոցա մի մասն էլ է պատրաստելուց ձեռն է քաշել: Միթէ նա այնքան հարստացաւ, որ այլ ևս չի ուզում աշխատել, այլ ևս չի կամենում իր սպիտակ ձեռները արհեստների կեղտով ցեխոտել: Բայց եթէ Անդրկովկասում ամէն տեղ ման գաք դուք չէք նշմարում նորա սարսափելի հարստութեան նշանները: Ես կարծում եմ որ իսկապէս հայը շըշկուեց: Նա շըշկուեց, որովհետեւ տեսաւ, որ վաճառականները թէ տեղացիք և թէ օտարները սկսեցին ամէն կողմից մեծ քանակութեամբ ապրանքներ բերել, որոնք տեղականներից կամ աժանագին էին և կամ մի ուրիշ առաւելութիւն ունէին: Նա տեսաւ, որ իր գործած ամենապաւ կտաւը հասարակ ամերիքա կոչուած կտաւից, ուր մնայ որ բարակ քաթաններից աւելի կոպիտ է և ճաշակի բաւականութիւն չը տուող: Նա տեսաւ որ իր գործած ու նաշխած չիթը օտար երկրներից բերած շատերից ամուր էր, բայց նոցա նման վանաղանակերովութիւն չէր կարող ներկայացնել գոյների, ծաղիկների և տեսակների կողմանէ. նա տեսաւ, որ այդ չիթերը աւելի աժանագին լինելով ամէն հարկաւորութիւն ունեցող աւելի լաւ էր համարում նոցանից երկու անգամ նորը հագնել, քան թէ տեղական չիթից մինը: Նա նկատեց, որ ոչ միայն քաղաքաբնակները, այլ և գիւղացոց շատերը էլ չեն բաւականանում հասարակ իրա գործած շալից չորեքնայ հագնելով, այլ թէ նոքա աւելի լաւ են համարում պայծառ գոյնով միակերպ մահուկը գործածել: Նա նոյնպէս նշմարեց, որ ամէն տանտիկին լաւ է համարում սպիտակ, հեշտ լուանայու, հեշտ արբելու անակների գործ ղենել, քան թէ թէպէտ շատ ամուր, շատ դիմացկուն, բայց ծանր, տգեղ ու շուտ շուտ կրայեկերու կարծրութիւն ունեցող տահանը: Նա տեսաւ որ իւր հայրենակիցները, Աստուածանից տուած ու բոլոր պապերի գործածած հինգ

մատանի պատառաքաղ—ձեռքը թողած, սկսեցին գործ ածել զինքն յերած երկաթէ կամ պողպատէ պատառաքաղեր ու նոցա հետ կարծես անգուղական ստակուած սև կամ սպիտակ կոթերով փանակներ և այլն։ Նոյնպէս նա նախանձով տեսաւ որ ամէն պարոն օտար երկրից եկած պերճակի է զիմում շոր և զլիարկ կարել տալու, նոցա է զիմում կոշիկներ և կրկնակոշիկներ կարել տալու, նոցա է զիմում սենեակի համար կարասիք պատրաստել տալու, նոցա է զիմում սպիտակ հաց, երշիկ գնելու և այլն և այլն։ Նա ուրիշ շատ բաներ տեսաւ... սիրտը ցաւեց, բայց ի՞նչ էր անելու, նա նկատեց որ մարդիք իրաւունք ունէին այդպէս վարուելու, որովհետեւ իրա սեփական պատրաստածը ոչ այնքան ծաշակով էր և ոչ այնքան կոկ ու զեղեցիկ։ Արհեստւորներէից շատերը սկսեցին համարեալ յոսւահատուիլ, որ նոցա անուշտուրը պակսեց, որ նոքա շատ պէտք է աշխատեն և սակաւ օգուտ ստանան։ Նոցանից շատերը լաւ համարեցին իրանց որդոց վերայ աւելի վաղ մտածել, որ նոքա աւելի հեշտ կարողանան ապրուստի միջոց գտնել և սկսեցին վաճառականաց մօտ աշակերտ ուղարկել։ Վաճառականաց դասը սկսեց հետզհետ է զօրանալ և մանրածախսների կրպակները այժմ Անդրկովկասում և Հայաստանի մէջ համեմատաբար արհեստւորների, դուքանների կամ գործարանների հետ անհամեմատ շատ են, քան որ և է զարդացած երկրում։

Բայց էլ ի՞նչ էր պատճառը, որ հայարուեստւորը, որ այնքան շնորհ ունի, չը կարողացաւ իւր արհեստը այնչափ կատարելագործել, որ կարողանար այդ բոլոր առարկաները պատրաստել նոյնպէս զեղեցիկ, նոյնպէս կոկ, նոյնպէս աժանագին, որ ժողովուրդը հարկաւորութիւն չունենար օտար ապրանքի թէ ոչ բոլորովին, զոնէ մեծ մասամբ և կամ չը զիմէր օտար երկրից եկած արհեստւորներին։ Եւ մի՞թէ փորձ չը փորձեց նա յառաջ երթալու։ Նա փորձեց և մի քանի բանում արդէն յաջողած է։ Նա կարող է այժմ ամենանուրը ծաշակով անձի համար շոր էլ, զլիարկ էլ կարել, նա կարող է կօշիկ այնպէս կարել որ ամենախիստ ծաշակով օրիորդն ու երիտասարդը մեծ մասամբ զոհ կը մնան, նա կարող է իր վարժ մատներով արդէն պագօններ և մուշիկներ և օձիքներ զեղեցիկ կերպով գործել, նա կարող է արդէն աթոռներ, բազկաթոռներ և բազմոցներ պատրաստել, որոնցով շանկացողը առանց ամաչելու իր սենեակը դարդարել կարող է և մի քանի ուրիշ բաներ։ Բայց նա էլ չը կարողացաւ ոչ այնպիսի չլծեր, ոչ այնպիսի գանազան քաթաններ, ոչ

մահուդ, ոչ զանազան ապակեղէններ և ոչ հազար ու մէկ մետաղեց, թղթից, կաշուց գործիքներ և իրեր պատրաստել, որոնցով չեքնէ ամէն քաղաքի կրպակները: Ի՞նչու չը կարողացաւ նա այս ամէնը պատրաստել: Նա նշմարեց, որ մի քանիսը շատ ժամանակ են խլում և աշխատանքը չեն կարող վարձատրել, միւսները նուրբ ճաշակի բան չեն կարող, և առհասարակ իր ողորմելի գործիքներով այն քանակութեամբ հասցնել, նա բոլորովին անկարող կը լինէր բոլոր պահանջը լրացնելու: Մին էլ, որ շատ բաների պատրաստութիւնը չէր կարող հասկանալ, օր, նա չէր կարող պարզ հասկանալ այն գեղեցիկ, թափանցիկ և կոկ յախճապակիների, կամուրիշ կաւեղէնների և ապակեղէնների պատրաստութիւնը, նա չէր կարող հասկանալ ապրանքների նկարների միակերպութիւնը և նրբութիւնը, մահուտի պատրաստութիւնը, նա չէր իմանում թէ թուղթը ինչպէս են պատրաստում, նոյնպէս շաքարեղէնները և այլն: Մինչդեռ այս տեսակ ապրանքները ամենից շատ դարձածական են, ամենից կարելի էր են և մեծ պահանջ լինելով նոցա մէջ մեծ քանակութեամբ բերվում են ու ծախվում:

Բայց միթէ հայ արհեստաւորը շնորհ չունի այդ ամէնը իմանալու, սովորելու և կատարելագործելու, միթէ նա այժմ այնքան բթամիտ դարձաւ, մինչդեռ ամբողջ պատմական ժամանակում նա յայտնի է իբրեւ հնարագէտ, շնորբով և աշխատասէր արհեստաւոր, միշտ առաջադէմ ազգերից յետ չէ մնացել այդ ասպարեզում: Ո՛չ, նա բթամիտ չէ, նա նոյն ժառանգական շնորհն ունի իր մէջ, նա իր նախորդների պատուական յատկութիւնները պահած է: Տարէք հայ որմնագործին, ցոյց տուէք աշխարհիս ամենամեծ շինութիւնները — եգիպտական բուրգերը և հարցրէք նորան, արդեօք կարող է նա նոյնպէսը շինել: Ես հաւատացած եմ, որ նա փոքր ինչ կը լսէ, փոքր ինչ կը մրտաժի և մին էլ մի վսեմ վստահութեամբ, որ բխում է բնդունակութեանց և պարզ հասկացողութեան առատ աղբիւրներից, նա ձեզ կասի. «յոյս ունիմ որ կարողանամ», միայն տուէք նիւթ և գործիք: Յոյց տուէք մի շատ լաւ ճաշակով կարուած զգեստ մի երիտասարդ գերձակի և հարցրէք նորան կարող է արդեօք նոյն տեսակը կարել. նա անպատճառ կը կարի ձեզ համար եթէ համաձայնիք նորան փոքր ինչ աւելի ժամանակ տալ. այսպէս էլ ուրիշ շատ արհեստների վերաբերութեամբ: Բայց մի բըռուտի տառ ապակեղ մի կտոր և ասես, որ սեզանիդ համար նոյն տեսակից մի ջրաման պատրաստի, տուր

նորան կայծքար և ուրիշ նիւթեր և գործիքներ, նա խնդրանում է և քեզ
կը պատկասանի որ չի կարող նկատել թէ մի կտաւագործ լինեալ
որ քո գերդաստանի գործածութեան համար մի քանի թօմի բազ
րակ կտաւ գործի նա էլ ինչպէս և շալ գործողը, որին առաջար
կէս մահուդ պատրաստելու միասին քեզ կանեն որ չեն կարող թէ
մարդ նոցա հարցնի ինչու չեն կարող, նոքա կը պատասխանեն որ
կամ չը գիտեն թէ ինչից են պատրաստում հարցրածը և կամ չեն
հասկանում թէ ինչպէս են գործվում կտաւը կամ մահուդը, որ
այնքան նուրբ այնքան մաքուր և միակերպ են, նոքա կարծ կանեն
որ այդ ամենը Եւրոպայում են շինում, մաշիններով են պատրաստ
վում, առանց որոշ հասկացողութիւն ունենալու այդ մաշինների
վերայ: Եւ երեւակայութեն եւրոպացուն իբրեւ գերազանց էակ և
մաշինները խելքից ու մտքից դուրս բան լինանց պէս հասարակ մահ
կանացուի համար անհասկանալի առարկայ: ... Մանաւանդ երբ
լսում են միշտ, որ Եւրոպայում այն են անում, Եւրոպայում այն
են անում, բոլոր լուսաւորեալ ու խաւարեալ երիտասարդ ու օրիւրդ,
մեծ ու պոռթկ Եւրոպայեց եկած նոր մտքերով ու Եւրոպայի ա
նունով են ապրում, նորա գաղափարներով են երդվում, քանզի մեզ

Այս դարու սկզբում Եւրոպայի մէջ երկեցյան այնպիսի անձինք,
համարեալ բոլորն էլ արհեստաւոր դասից և մասնագործական հասն
րակ արհեստաւորներից, որոնք չը նայելով իրանց նիւթական տես
միութեալ գրութեանը, մտածում են արդէն գործածութեան մէջ դրած
նունած հասարակ գործիքները այնպէս կանոնաւորեցին որ նոքա անելի
արագ և անելի միակերպ գործէին կամ շինէին հարկաւոր գործուած
ները և իրենէները: Եւ այս անգամ դիտաւորութիւն չուէին Եւրոպայի և
չիւսիսային Ամերիկայի գործարաններում միշտ բանող մեքենաների
նկարագրութեան, զարգացման և նոցա գործադրութեան մասին ինչ
նեղութեւս կարողանաւ ուրիշ անգամ նոցանից ամենակարեւոր
ների և ամենանորակների մասին մեր օրերը: Հայրենակցաց տե
ղելութիւն տաւ Այս անգամ ես կամենում միայն նոցա մի քանիսի
դնունները յիշել: Ժաքար (Jaquard), Արկրայտ (Arkwright), Ուատտ
(Watt), Ֆուլտոն (Fulton), Հաու (Haw) և այլն, որոց դիւաները այնպիսի
զօրեղ կերպով նպաստեցին Եւրոպացոյց և չիւսիսային Ամերիկայի
Յիւնցեալ Եւրոպայի բնակչաց ճարտարութեան կամ արհեստ
ների բնահաստատի զարգացմանը, որ այդ երկրներում մեծ հեշտու
թեւորեւ քանակութեամբ լաւ պատրաստուած ապրանքները սկսեցին

ներում կըստանար այդ բանը: Բայց ինքը խեղճ արհեստավորը այսքո-
 լորը չէ արել և չէր էլ կարող անել իր տղիտու թեանը պատճառաւ,
 տեսնենք ո՞վ կարող էր նորա այդ ցաւին օգնել: Սոհարկէ ամէնը հա-
 մաճայն են, որ այդ բանին նպատակու պարտաւոր էր մեր ժողովրդի դար-
 գացած զասի այն մասը, որ արհեստների ու զիտութեանց լաւ ծա-
 նօթ էր: Այս բաւական չէ, այդ բանին նպատակը կարող էին ամէն
 քիչ շատ կարգացած անձինք, որոնք հասկանում էին մեր ժողովրդի
 պահանջը, տեսնում էին նոցա արհեստների յետամնացութիւնը, տեսնու-
 էին լսել էին կամ կարդում էին օտար երկրներում արհեստների արած
 յառաջադիմութեանց մասին, կարդում և իմանում էին այդ յառաջադի-
 մութեան գլխաւոր միջոցների և նոցա գործածութեանց մասին, տես-
 նում էին նկարների հաւաքածոներ և այլն: Բայց ինչ արին նոքա երկրի
 յառաջ գնալու համար: Միթէ այս քառասունամեայ շրջանում սակաւ
 անձինք ինչպէս գործադրական, նոյնպէս և ճիշտ զիտութեանց այս
 կամ այն ձիւղով պարապելով թէ ունեաց և թէ արտասահմանեան
 բարձր ուսումնարաններում և համալսարաններում այնքան պատրաս-
 տութիւն չունէին որ այդ նպատակին ծառայէր: Բայց ուր է նոցա
 զգալի գործադրութիւնը մեր կեանքի մէջ: Միթէ հարաւ չը կար նոցա
 համբարած զիտութիւնից և տեղեկութիւններից ժողովրդի մի փոքր
 աւելի ընդարձակ շրջանին ևս բաժին հանելու: Ո՞ւր են այն զրբերը,
 յօգուածները, շարժաթերթերը կամ ամսաթերթերը եթէ ոչ գիտնա-
 կան բացատրութիւններով, զոնէ արդիւնագործութեանը կարգացմանը,
 ժողովրդի պահանջներին համապատասխանող և ժողովրդին հապ-
 կանալի, նպատակող օգտակար ուղեցոյց նիւթերով: Ո՞ւր են մեր ու-
 սեալ արհեստագէտների (տեխնօլոգների), ուսեալ հողագործների
 (ագրօնօմների), անտառագէտների, բնագէտների, բժիշկների ժողով-
 դական գրուածների մի փոքրիկ քանակութիւնը: Սոթ չէ մեզ հա-
 մար, որ մեր գրադարաններում մի երկու տարականգամ անկարելի
 է գտնել կեանքի ամենաօգտակար գործադրական զիտութեան և ար-
 հեստից բովանդակութեամբ: Բայց զայս քանի որ ժողովրդի մեծ մասը
 Մեր առաջնորդող դասի մանաւանդ լրագրութեան խորած ծա-
 նայութեանց այս տնուր կողմը այսքան յիշելով անցնում են եր-
 րորդ պատճառի — այն է զընտանգլխի պակասութեան մասին մի քանի
 խօսք անելու: Մեր հայրենիքը ծովերով շատ և յարմար շրջանատուած է,
 որ ժողովրդի ծովադասը լինէր և ձգտումն ունենար անշարհիս

ամէն կողմ ապրանք տանելու, կամ մեր երկիրը այնքան բաղմամբ
 չէ որ ապրանքի չափազանց մեծ քանակութիւն պահանջուէր, որոյ
 համար հարկաւոր կր լինէին բազմաթիւ գործարաններ: Անդրկովկասը
 ունի 3 միլիօն բնակիչ կամ փոքր ինչ աւելի ուրեմն քանի մի տասնեակ գոր-
 ծարաններ, միեւրեւ հազար մշակներ և մի քանի հազար ձմեռուայ ժամա-
 նակ պարսպ ձեռներ գիւղերում կարող էին այնքան գործին նպաստել,
 որ երկրի բնակչաց կարիքը մեծ մասամբ տեղական արդիւնագործու-
 թեամբ բաւականութիւն տաւար: Եթէ ժողովրդեան մեծ մասը ծրա-
 գութ մով և տեղական սապօն է գործ դնում իր ամենօրեայ կեանքի, համար
 եթէ այդ պահանջը տեղական գործարանները հեշտութեամբ լրացնում
 էին, միեւր նոցա իժուար պէտք է լինէր, եթէ առաջնորդ ունենային,
 մի քայլ էլ առաջ գնալու պարտքին կամ ստեարին մոմ և անուշահոտ
 կամ գեղեցիկ սապօն շինելու: Եթէ մի որ և է Տօլէ, որ մի սարսա-
 փելի հարուստ չէ, կարող է մի գործարան հիմնել և իր ապրանքը
 ժողովրդի մէջ տարածել, մի Պետրոսեանց կամ Յակոբեանց ինչու
 չէին կարող այդ բանը անել: Միրզօեվի գործարանից զատ ինչ կայ
 ուրիշ... Բայց եթէ տեղական պահանջը մեծ մասամբ երկրի գործա-
 րանների միջնորդութեամբ լրացուէր, այն ժամանակ հասկանալի է, որ
 հայի գործունէութիւնը Անդրկովկասով բաւականալու չէր: Նա և
 պիտաւոր վաճառականը լինելով, վաղուց է որ դրացիազգերին ապրանք
 հասցնողը կոչուէր իր վերայ կրում է, և այդ պարտքով պէտք է
 ձգտէր դէպի հիւսիս լեռները, միւս կողմ ծաճ կատանի սահմանակից
 զաւառները, վայրենի քուրդերի, Հայաստանի թուրքերի, պարսիկների,
 ասորոց բոլոր պահանջը լրացնել: Իսկ գործարաններ հիմնելու համար
 միթէ դրամադուլս պակաս է: Քանի հազարներ թէ Տիխիսում և թէ
 զաւառներում անօգուտ պահվում են և այն գործադրութիւնը չղենն,
 որ կարող էին ունենալ: Քանի հարուստների հազարներ զուր տեղը
 վատնվում են իրանց անխոհեմ հայրութիւն անելուց: Քանի կալվածա-
 տերները հարուստ սեփականութեանց մէջ փոխանակ գործարան-
 ների ծխնելոյցներից դուրս բարձրացող սև ծխի տեղ նոցա անասո-
 ների հրդէհն է տեսնվում և կամ բամբակի, կանեփի, վուշի, ծխա-
 խոտի և այլն արտերի փոխարէն արջերի, գայլերի և աւազակների
 խումբերի սանձարձակ աստանդականութիւնը: Աս կասկածում եմ,
 որ մեր կալուածատեսը մեծ փառասիրութիւն կամ խելք ունե-
 նային... Քանի հազարաւոր ձեռքեր, խելք և շնորհք մեր գիւղերում
 ձմեռը մնում են պարսպ անգործ, մինչդեռ ամէն մի գործարանի հա-

մար բրդի ու բամբակի լուսին ու մաքրելը, զգնելու որորեղ ամենաժամ կերպ
պով դուխ եկած կը լինէր: Միթէ մեր ժողովուրդը չէր կարող բամբ
բակեղէնի և բրդեղէնի մեծ մասը կտնդէն և ապակեղէն, թղթեղէն
և մետաքսեղէն, փայտեղէն և այլն ինքը պատրաստել: Նա կարող էր
բայց ինքը պատրաստութիւն չունի և չունի արաջնորդող, լուսա
ւորող և ուղղող տարր ազգի մէջ: Այն ատեն ինքնապաշտ
Մեր ազգը գիւղերում երկրագործ, քաղաքներում զինուորա
պէս արհեստաւոր ու վաճառական լինելով, իր ամենամեծ ուշա
դրութիւնը դարձնելու է հողագործութեան զարգացման և մանաւանդ
արհեստների լաւանայութեան և տարածութեան վերայ: մանաւանդ ասից
որովհետեւ արհեստների զարգացումը պահանջում է իր կողմից ինչ
պակաս զարգացում: Որով ազգի նիւթական և մտւոր զօրութիւն
ները աւելի կը բազմանայ, և նա ընդունակ կը լինի մեքենաների հետ
գործ ունենալու: վարժութեամբ կամ նոցա օգնութեամբ պատրաստ
առած պաշտպանութեան զէնքերով իր խաղաղ ազ անխարհաշէն
կեանքը անհանգիստ անող ու վտանգի մէջ ձգող կիսավայրենի
քուրդերի ու նոցա նմանների կամ իր միշտ ձգտած ու դեռ ձգտե
լու բարոյական վնաս դադարների իրագործման: Թշնամիների ու
խոչընդոտների գլուխը ջախջախելու: Մեքենաների հետ շփում
ունեցողը ուրիշների մեքենայութիւններն էլ կարող է հեշտ հանկանալ
և յարմար բռնելու: նոցա մէջ մի քարոզչութիւն տարածելու որ
ջարդ ու փշուր անելու: Մեղ համար կենսական հարց է արհեստների զարգացումը և
այդ քանը մեզ այնքան դժուար չի լինիլ, քանի որ հայը ինքը
ստացած է արհեստաւոր լինելու ժառանգական յատկութիւնը: իր
անխարհաշէն նախնիքներից, քանի որ շնորհ, խելք ու զիմացկոտութիւնը
հայ արհեստաւորի յատկանիշն է: Լուսաւորիք նորամուտը, առաջնոր
դիւր նորան, քանի որ ինքը այժմեան արհեստների ամենապարզ
զաղտնիքը չէ իմացել: Միւս կողմից հայ վաճառականը կամ կալու
ածատէրը դժուարութիւն քաշելու չէ գործարաններ հիմնելու, եթէ
իչ հազարաւոր մշակներ բանացնելու, գոնէ հարիւրաւորներ, և հա
ւատացած եղէք, եթէ խելքով գործ տեսնի հետզհետէ նորա ստա
ցած օգուտը շատ կարող է մեծանալ: Թող մտածող հայրիւր ուշադրու
թիւնը այս հարցի վերայ էլ դարձնէ, թող հասկացողը իմանայ թէ
ի՞նչ է անելու և ի՞նչու համար:

Հայ ազգի տնտեսական և կառավարչական հանձարը, որ

Եւրօյ վն մէ Նոստօյ աշօյ՝
 Եւ մ' Եւստօյա՝ Եվթիքիք տօն
 Եւ Եւստօյ վն չս մագա՛ն լլալ
 Զամբաւա՛ն փէ մի մի մեյ

Նմ Նոստօյա՛ն աշ տօն ալ փօյ

ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂ ԾՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՆԷԻՑ

Եւ տօյի I Եվթիքիք տօնաւոր

ԵՐԿՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂ ԾՈՒԹԻՒՆ

Խորհուրդ տուին ինձ, բարի խրատներ,
 Բարձեցին վրաս շատ պատիւներ,
 Ասացին, որ սպասեմ միայն,
 Յոյս տուին ինձ շուտ օգնութեան:

Յուսալով այդ օգնութեան վրայ,
 Փոքր մընաց սովից մեռայ,
 Թէ մի կտրիճ մարդ չը յայտնուէր,
 Բարեկամ քաջ և անձնանուէր:

Ա՛հ, կտրիճ մարդ — նա ինձ համար
 Միշտ ճարում է հաց ու պաշար.
 Ափսոս, պաշել չեմ կարող նրան,
 Պատճառ ինքս եմ կտրիճ մարդն այն:

II

Արդէն քանի հազար տարի
 Անշարժ կանգնած են երկնքում
 Այն գեղեցիկ, վառ աստղերը
 Եւ միմեանց վրայ սիրով նայում:

Նորա խօսում են մի լեզու,
 Շատ զեղեցիկ, հարուստ է նա.
 Բայց նորան ոչ մի լեզուադէտ
 Ամենեին չի հասկանայ:

Իսկ ես շատ լաւ հասկանում եմ
 Եւ չեմ մոռանայ այն լեզուն.
 Եւ գործածած քերականութիւն է
 Սիրականիս զէմքը խիրուն:

Գ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ:

Գլխաւորի միտք, չեմք միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ

Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ

Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ

II

Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ
 Եւ չեմք միտք զոտ միտք զոտ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԺԷ.

Վայոց ձորը:—Ջալալեան Արքեպիսկոպոսը:—Արեւելեան Արփաշայը:—Քեօրօղլու մսուրը:—Տանձիկ գիւղը:—Վէյսալլի բերդը:—Օստերի դաշտը:

Վերջապէս կարգը հասաւ ճանապարհորդելու այն երկրում, որ մեր պատմութեան մէջ խաղացել է նշանաւոր դեր և որ այժմ լեռների գագաթներում, բլրակների ստորոտում, տափարակների վերայ, ձորերի մէջ, միով բանիւ իւրաքանչիւր քայլում ներկայացնում է ամենայն տեսակ պատմական յիշատակներ, որպիսի են խաչքարեր, տապանաքարեր, գերեզմանատներ, մատուռներ, հոյակապ եկեղեցիներ, վանքեր, գիւղերի փլատակներ, կամուրջներ, ամրոցներ, քարավանսարայք և այլն և այլն, որոնք շատ դարեր կանգուն մնալով՝ մաքառել են ժամանակի և բարբարոս ձեռքերի դէմ, նախ քան հասել են ներկայ դրութեան: Դռքա և ղոցա հետ կից երկրի գեղեցիկ բնական տեսարանները, արդարեւ, գրաւում են ճանապարհորդի ուշադրութիւնը:

Դժուար է իմանալ, որ խօսքս երբեմն ընդարձակ Սիւնեաց գաւառի վերայ է, որի արեւմտեան մասը միայն, այն է հին Վայոց ձորը, այժմեան Դարալագեազը կազմելու է իմ ճանապարհորդութեան նիւթը: Սիւնեաց գաւառի այդ անկիւնը՝ իւր հնութիւններով, ըստ ամենայնի արժանի է մեր կատարեալ ուշադրութեանը: Մենք այնտեղ կայտաահենք բազմաթիւ հնութիւնների և տեղերի, որոնց հետ կապուած են թէ սնտոի և թէ պատմական ատանդութիւններ: Մենք կտեսնենք, որ վերջին ժամանակները, մանաւանդ ուռսաց—պարսից պատերազմի շրջանում, Դարալագեազը վկայ է եղել շատ աւազակ խմբերի ասպատակութեան: Մեր հետաքրքրիկ երկրի ներկայ դրութիւնը զննելով վերջապէս կտեսնենք, թէ ինչպէս նորա բազմաթիւ բնիկ հայ բնակիչները զանազան հանգամանքներից ստիպուած ցրուել են և երկիրը թողել ամայի, իսկ նոցա փոխարէն գաղթել են թուրքերը և թէ ինչպէս Պարսկաստանի հայ գաղթականները, հաստատուելով Դարալագեազում, փոքր առ փոքր արտաքսել են ինքնակուշ ղրացիներին:

Կտեսնենք նոյնպէս, թէ ինչ փորձ է փորձուած կառավարութեան և նոյն իսկ հասարակութեան կողմից տարածելու ուսման կայծը ընդհանրապէս ժողովրդի մէջ, 1840 թուականներից մինչև մեր օրերը: Միով բանիւ հնութիւններից յետոյ, երբ մենք կանցնենք ժողովրդի ներկայ դրութեանը, այն ժամանակ կծանօթանանք բազմաթիւ երևոյթների հետ:

Իմ նկատողութեանց նիւթերը չափից դուրս շատ և բազմակողմանի լինելով, ևս նոցա նկարագրութեան և դիւրին ըմբռնելու համար, յարմարագոյն եմ համարում ընտրել ճանապարհորդութեան միջոցին մի քանի զուգահեռական ուղղութիւններ, որոնց հիմքը լինելու է Արփաշայի ընթացքը: Ուրեմն, ևս այժմ կերթամ յիշեալ գետի հակառակ ընթացքով և ապա նորա հետ զուգահեռական ուղղութիւններով: Ճանապարհորդութեանս սկիզբը միշտ լինելու է Շարուրի կողմից դէպի վեր, դէպի Արփաշայի ակունքը և սոցա մօտերը:

Յանկալի էր ինձ ունենալ ձեռքումս որևէ զրաւոր յիշատակարան այդ երկրի ներկայ հնութիւնների նկարագրութեամբ, ու այդ նպատակին ծառայող կայ միայն մի գիրք: Դա է երբեմն վրաստանի, իսկ այժմ Շուշուայ թեմակալ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանի ճանապարհորդութեան երկրորդ հատորը, տպուած 1858 թուին, Թիֆլիսում:

Վայոց ձորի հնութիւնների արձանագրութիւնները, որ ի միջի այլոց տպագրուած են այդ գրքի մէջ, կազմում են մի բարեխիղճ աշխատութիւն իւրեանց կարելի մանրամասնութեամբ և ճշգրտութեամբ, որքան ևս կարողացել եմ իսկականի հետ համեմատել և ստուգել նոցա: Ուրեմն, այս կէտից նայելով Բարձր Սրբազանի գրքի վերայ, մենք պետք է ուրախանանք, որ նա ճշգրտութեամբ աւանդել է պատմութեանը այն հնութիւնների արձանագրութիւնները, որոնք չուտով ծածկուելու են յաւիտեական խաւարի քօղի տակ: Թէև այսպէս, բայց ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ Բարձր Սրբազանի յիշեալ նկարագրութեան մէջ թոյլ են տուած մեծ սխալներ՝ պատմական և նկարագրական, որ յետոյ կտեսնենք:

Թէև Կովկասեան հնագիտական ընկերութիւնը հրատարակեց 1875 թուին իւր աշխատութեան առաջին գիրքը, որի մէջ պ. Դմ. Բազրաձէի աշխատութեամբ, այբբենական կարգով տպագրուած է Կովկասի քրիստոնէական չրջանի հնութիւնների ստորագրութիւնը «Кавказъ въ древнихъ памятникахъ Христианства» վերնագրով, բայց պ. Բազրաձէն Գարալագեաղի վերաբերութեամբ ճիշդ արտատպելով արքեպիսկոպոս Ջալալեանի գրքից, տարաբախտաբար ինքը ևս ընկել է Բարձր Սրբազանի վրիպակների մէջ:

Խօսելով արքեպիսկոպոս Ջալալեանի յիշեալ գրքի մասին հեմ կարող լռութեամբ անցնել մի հարկաւոր հանգամանք, որ թէպէտ անմիջապէս չէ վերաբերում իմ ճանապարհորդական նպատակին, բայց ճշմարտութիւնը իսկութեամբ արձանագցնելու և կնճռոտ հարցին վերջնական լուծումն տալու համար՝ ի դէպ եմ համարում այստեղ ասել մի քանի խօսք յիշեալ աշխատութեան մասին:

Ո՞վ չէ յիշում արդե՞ծք անցեալ տարիներէ «Մշակի» համարներէ մինի մէջ մի փոքրիկ լուր, որով յայտարարուեալ էր, թէ Վայոց ձորի ստորագրութիւնը արքեպիսկոպոսի ճանապարհորդութեան Բ հատորի մէջ ամբողջապէս պատկանում է Յ. Բ-ին և ոչ գրքի հեղինակ Զալպեանին։ Այդ կարճառօտ լուրը որքան վիրաւորական էր մի հեղինակի համար, այնքան հետաքրքրելի ընթերցողներէ համար, որոնք անդադար սպասում էին մի վճռական պատասխանի հեղինակի կողմից՝ «Մշակի» յանդուգն յայտարարութեան դէմ։ Յայտնի բան է, ինչիրը ինքն ըստ ինքեան աննշան է և անժամանակ (16 տարի անցնելուց յետոյ) բայց «Մեղուի» ու «Մշակի» նամակադրների միմեանց հակառակ ճառաբանութիւնները այս առթիւ հետաքրքրելի էին կացուցանում հարցը։ Զուարճալի էր, որ արքեպիսկոպոսին պաշտպան «Մեղուի» նամակագիր—փաստաբաններից մինը հաստատում էր, որ 16 տարի առաջ Յ. Բ-ը պատանի էր, ուրեմն գրաբար չէր կարող իմանալ, վասնորոյ... Վայոց ձորի ստորագրութիւնը պատկանում է արքեպիսկոպոսին։ Թէ այսպէս և թէ այնպէս մինչդեռ արքեպիսկոպոսի հակառակորդները և պաշտպանները միմեանց շանթում էին, գլխաւոր պատասխանատուն, նոյն իսկ Բարձր Սրբազանը լուռ ու մունջ էր մնում։ Այս լռութիւնը կարող էր լինել նշան կամ վեհանձնական արհամարհանքի դէպք ճշմարտութիւնը կոխող մարդիկ, կամ թէ.....

Ես ընդարձակեցի տողերս այն պատճառով, որ յիշեալ լրագրական վիճաբանութիւնները բաւականութիւն չտուին ընթերցողներին։ Այժմ իմ ձեռքում ունենալով այդ հարցի վերաբերութեամբ անհերքելի պաշտօնական փաստեր, արձանագրում եմ նորանց այստեղ, ինչպէս յիշեցի, կրնձուտ հարցին վերջնական կէտ դնելու համար։

Ահա այն միջոցին, այսինքն 1857 թուականին, երբ Սարգիս արքեպիսկոպոսը կամենում էր այցելել Վայոց ձորը, այստեղ ծառայում էր գաւառակապետի (участковий начальник) պաշտօնով շամախեցի կապիտան Պետրոս Մաղաթեանը, որ յայտնի է մեր գրականութեան մէջ զանազան բանաստեղծութիւններով Սէյադ ստորագրութեամբ։ Իմ առաջադրած պաշտօնական փաստերը ամբողջապէս պատկանում են այժմ հանդուցեալ Մաղաթեանին, որի պաշտօնական գրադրութեանց մէջ հազիւ թէ ոք վստահանայ ստնութիւն տեսնել։ Մաղաթեանի ծառայութեան ժամանակ նորա մօտ բնակվում էր նորա որդեգիր ալէքսանդրօպօլցի Ռովաննէս Բաբայեանց պատանին։

Ահա գաւառակապետ Մաղաթեանը ծանուցանում է Սարգիս եպիսկոպոսին, Թիֆլիսում, ռուսերէն պաշտօնական նամակով, 1857 թուականի սեպտեմբերի 30-ից № 1544, որ Յովհաննէս Բաբայեանին, Տէր Աւագ տիրացու Արահամեանին և Տէր Առաքել Տէր Աստուածատուրեանցին, Գաբալադեաղի հնութիւնների ստորագրութիւնը անելու ժամանակ, յաջողուել է բանալ, աղտոտութեանց տակ, Ամաղուի Նորավանքումը Սմբատ թագաւորի (Օրբէլեան) և նորա գերդաստանի անդամների տապանաքարերը,

որոնց արձանագրութիւնը Մաղաթեանը ուղարկում է նախապէս այս գրութեան հետ Բարձր Սրբազանին:

Նոյն Մաղաթեանը գրում է եպիսկոպոսին պաշտօնական նամակ 1857 թուի հոկտեմբերի 22-ից № 166, «ի յաւելումն գրութեան իմ 30էն» սեպտեմբերի 1857 ամի № 1544, պատիւ ունիմ ընդ սմին ներկայացնել « Զերդ Սրբազնութեանը ժապաւինած ու կնքած մանրամասը ստորագրութիւնը բոլոր Դարալագեաղի հնութիւնների, 36 թերթի վերայ, որ ժողովել է իմ որդեգիր Յովհաննէս Բաբայեանը Տէր Աւագ Աբրահամեանցի և Տէր Առաքել Տէր Աստուածատրեանցի՝ տեղական քահանաների « օգնութեամբ: Պատիւ ունիմ աւելացնել, որ ստորագրութեան ճշդութիւնը կարծիքի չէ ենթարկվում և կէտերը ցոյց են տալիս եղծուած տառերի տեղերը:

Նոյն Մաղաթեանը, 1857 թուականի նոյեմբերի 10-ից № 1786, յայտարարութեամբ մանրամասնօրէն գրում է պաշտօնապէս Նախիջևանի գաւառապետին (Уѣздный Начальникъ) այսպէս. « Պատիւ ունիմ յայտնել « Զերդ Բարձր բարեծննդութեանը, որ արքեպիսկոպոս Զալալեանցը, Թիֆլիսու վիճակաւոր առաջնորդը, ներկայ տարւոյս ամառը լինելով Այրի-Ղում (Նոր Բայազէթի գաւառում) մտադիր էր մանրամասն նկարագրել բոլոր Դարալագեաղի վանքերը, եկեղեցիները և արձանները, բայց յանկարծաւ գէպըից ստիպուած, ինքը՝ վերադառնալով Թիֆլիս՝ խնդրեց ինձ կազմել յիշեալ ստորագրութիւնը: Իսկ ես պաշտօնով զբաղուած լինելով, այդ գործը յանձնեցի կատարել իմ որդեգիր Յովհաննէս Բաբայեանին և երկու տեղական քահանաներին (յիշում է անունները) որոնք գտան Ամաղուի Նորավանքում Հայոց թագաւոր Սմբատի և նորա գերդաստան տապանները. Բացի այդ կազմեցին նոքա բոլոր Դարալագեաղի հնութիւնների լիակատար ստորագրութիւնը, որ անցեալ հոկտեմբերի 22-ին, « փոստայով ուղարկեցի Թիֆլիս արքեպիսկոպոս Զալալեանին:»

Այս պաշտօնական գրագրութիւնից պարզապէս երևում է, որ 1857 թուականի ամառը՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանը, հասնելով Այրի-Ղայ, այնտեղից վերադարձել է Թիֆլիս, առանց ճանապարհորդելու Դարալագեաղում: Վերջինի հնութիւնների ստորագրութիւնը, որ այժմ տպագրուած է Զալալեանի ճանապարհորդութեան Բ հատորի մէջ, ամբողջապէս պատկանում է երեք անձանց աշխատութեանը, Յովհաննէս Բաբայեանի, Տէր Առաքել Տէր Աստուածատրեանի և Տէր Աւագ տիրացու Աբրահամեանի, որոնցից առաջինը այժմ բնակվում է Ալեքսանդրօպօլ, երկրորդը քահանայագործութիւն է անում Դարալագեաղի Մալիշկայ գիւղում, իսկ վերջինը անցեալ տարիներում մ'ուել է նոյն Մալիշկայում:

Թէև յիշեալ գրագրութեանց մէջ հանգուցեալ Մաղաթեանը ստորագրութեան ժողովելը գլխաւորապէս յատկացնում է Յ. Բաբայեանին, բայց ճշմարտութիւնից չչեղունելով՝ պէտք է ասել, որ գլխաւոր և գծաւարդոյն չործը, այն է արձանագրութիւնները կարգաւ, կատարելիս է եղել Տէր Աւագ

տիրացու Աբրահամեանը, որ առանձին ձիրք ունէր, ասում են, արագ և ճիշտ կարդալ նաև ամենազգուար արձանագրութիւնները: Յ. Բաբայեանը լոկ գրելիս և կարգի դնելիս է եղել արդէն կարդացած արձանագրութիւնները: Իսկ Տէր Առաքել Տէր Աստուածատրեանը երբեմնապէս բերելիս է եղել պատմական փաստեր և տեղեկութիւններ, բայց ըստ մեծի մասին եղել է ազատ ունկնդիր: Այս հանգամանքը ամբողջ Դարալագեազում յայտնի է:

Յովսէփ կաթողիկոսը, որ հինգերորդ դարու հայոց կրօնի վեհ պաշտպաններից մինն էր, Վայոց ձորի Հողոցիմ գիւղիցն էր: Այդ բանը պատմութիւնից քաջ յայտնի էր արքեպիսկոպոս Ջալալեանին: Վերջինը Դարալագեազ չտեսած՝ վստահանում է պնդել թէ «ի տեսանելն իմ զայս գիւղ (Հողոցիմ) այլ յայլմէ եղեալ փղծկեցաւ սիրտ իմ, անկայ յերկիր և համբուրեցի զցանկալի վայրն, զիտելով անշուշտ, թէ ոտք սրբոյն Յովսէփայ կաթողիկոսի կոխեալ էին զտեղիսն:» (Հատոր Բ, էրես 202): Իմ կարծիքով՝ այս խօսքերը բարձր սրբազանի կողմից ասելը բոլորովին..... աւելորդ էր: Quousque tandem, Catilina.....

Վերջապէս պնդում են, որ Անի քաղաքի արձանագրութիւնը ժողովել է արքեպիսկոպոսի հախար մի քահանայ Ալեքսանդրոպօլի գաւառից: Շամախու հնութիւնները նկարագրել է Յովհաննէս Տէր Սարգսեան երիտասարդը, որ այն ժամանակ ծառայում էր տեղակաւ կոնսիստորիայում:

Այնատեղի խնդիրը պարզել, այժմ կրկին անցնում եմ իմ բուն նպատակին:

Շարուբայ դաշտի հիւսիսային եզերքից ուղղակի սկսվում՝ բարձրանում են Դարալագեազի բարձրաբերձ, ժայռոտ, լեռնային գոտիները: Շատ դարերի ընթացքում Արփաչայի հոսանքը խոր ճեղքել է այդ ժայռապատ գոտիները և այժմ արձակ անցնելով նորանց միջից սփռվում է Շարուբայ դաշտում: Հետաքրքիր է իմանալ, թէ ինչու այս գետը, որ իւր մեծութեամբ առաջինն է Սիւնեաց գաւառում, չունի պատմական անուն: Շուրջները սխալ հասկանալով խորհնացու աշխարհագրութեան խօսքերը «Ճորոխ գետ ի Սիւնեաց ելանէ» կարծում է, թէ այժմեան Արփաչայը երբեմն կոչվում էր Ճորոխ: Դոպէնի սխալմունքը յառաջանում է այն հանգամանքից, որ նա «ի Սիւնեաց» բառը ընդունում է իբրև ի Սիւնեաց: Այն յայտնի է Դոպէնի սխալմունքը: Ճորոխ գետը այժմ ևս նոյն անունով սկսվում է Երզրումի բարձրավանդակներից և թափվում է Սև ծովը, Բաթումի մօտ: Բայց որ տեղ է արդեօք խորհնացու «ի Սիւնեաց» տեղը: Մի քանիսը կարծում են, որ դա վրիպակ է և գուցէ լինի ի Սուհասեաց, ուր այժմ տաճկերէն Սողանլու անունով տեղ ու անտառ կան կարլինի և Ղարսի արանքում:

Տասներկու և տասներեքերորդ դարերումը նոյնպէս այդ գետը չէ ունեցել անուն: Արփաչայ անունը տուած է նորան տաճիկներից վերջին ժամանակներում՝ անշուշտ առնելով Արփայ գիւղից, որի մօտ գետը կազ-

մուելով զանազան մեծ ու փոքր ձիւղերից, ստանում է կանոնաւոր կերպարանք և 30—40 վերստ անցնելով դուրս է գալիս Շարուրայ դաշտը: Նա կոչւում է արեւելեան Արփաչայ, որպէս զի որոշուի արեւմտեան Արփաչայից (պատմական Ախուրեանից) որ հոսում է Ալէքսանդրապոլի մօտով:

Ջալալեան արքեպիսկոպոսի գիրքը երկմտութիւն է յայտնում թէ «չկարեւմ հաւաստել թէ զիւղն (Արփայ) ի գետոյն՝ թէ գետն ի զիւղէն ընկալեալ է զանուն», (հատ. Բ. եր. 213): Հաւաստել կարելի է, գետը զիւղիցն է առել իւր անունը: Տասնեքեքերորդ դարումը Օրբելեան իշխանները բնակւում էին Արփայ գիւղում և վերջինի անունը յիշւում է միշտ այն դարի պատմութեան մէջ, այն ինչ գետի անունը բոլորովին չէ յիշւում: Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը իւր պատմութեան Բ հատորի 176 երեսումը յիշելով Նորալանից Սարգիս եպիսկոպոսի մասին, ասում է՝ «ի զիւղն Արփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամուրջ զարմանալի և այլն»: Ուրեմն տասնեքեքերորդ դարում գիւղի անունը յայտնի է, իսկ գետի անունը ոչ: Վասնորոյ հասկանալի է, որ այդ անունը (Արփաչայ) առած է Արփայ գիւղից վերջին ժամանակներում: Հ. Ղևնդ Ալիշանեանը իւր աշխարհագրութեան մէջ նոյնպէս ոչ մի անուն չէ գտնում այդ գետի համար:

Եւ այսպէս Շարուրից բարձրանալով դէպի Դարալագեազ Արփաչայի հակառակ ընթացքով, մենք կնկատենք գետի ակերտում բաղմամբիւ փշատենիք, որոնց պտուղը մեծ քանակութեամբ, 40—60 կոպէկ արժողութեամբ փութը, ծախում են լեռնային բնակիչների վերայ և կամ փոխում են ցորենի հետ: Փշատենիքների տակը սփռւում է լայնանիստ դաշտ բամբակ և չալթուկ սերմանելու համար:

Այն դաշտը, որ տարածւում է գետի ձախ ափի վերայ, Դալաօլան գիւղի հանդէպ, տաճիկները անուանում են Սանդիւղան (ուղղաշար)։ Իսկ ճանապարհի վրայի քառանկիւնի պատը կոչւում է Շահթախտի (Շահի գահ)։ Խեղական աւանդութիւնը ասում է, որ սլաւոնից շահը բաղմուղով այդ պատի վերայ, ցածում, դաշտի վերայ՝ խաղացնում էր իւր զօրքը:

Եթէ փոքր ինչ բարձրանաք դէպի ստորին Տանձիկ գիւղը, դուք կտեսնէք, որ Արփաչայը քերելով իւր աջ ափը՝ կազմել է քարածայուի տակ մի հասարակ խորշ, որի համար ասում են թէ Քեօրօղլու մուրն է և այդ տեղ նա կապել է իւր ձին: Տեսէք, այդ հերոսը ձրքան գրաւել է ասիական ժողովրդի երեակայութիւնը, որ նորա ձիւն իբր կապած տեղն անդամ նշմարելի է: Կարինից մինչև Մասիսի դաղաթը, սորանից մինչև Գանձակ, Թիֆլիս, Ախալցխայ և այլն, այդ ահաղին տարածութեան վերայ, ուր կայ մի բլուր, մի ժայռ, քարանձաւ և այլն, այդ բոլորը Քեօրօղլու բերդն է, կացարանն է, մուրն է:

Շոպէնը իրբն ենթադրութիւն, կարծում է, որ Քեօրօղլին դուրս է լինի Բաղրատունի Աշոտ Երկաթը, որ տասնեքերորդ դարու սկզբումը, իւր նշխակակիցների հետ այս և այն կողմը թռչելով, վրէժնաղբէր էր լինում

արարացոյց իւր հօր Սմբատին պատժելու համար Դուինի ոստիկան Ուսուիի ձեռքով: Շոպէնին պէտք է լաւ յայտնի լինէր Առաքել վարդապետ Դաւրիժեցու պատմութիւնը, որին նա անուանում է մանրագնին պատմաբան: Այդ Առաքել պատմագիրը ասում է, որ Շահաբասի և Օսմանեան կուսակալ Զալադղուի փոխադարձ աւերմունքից յետոյ՝ Արարատեան աշխարհը մնաց բոլորովին անտէր ու Զալալ աղզի մի քանի զօրեղ ցեղապետներ ամբացան այդ դաշտում և պատճառեցին սարսափելի աւերմունքներ: Դորանց թվումն էր և Զալալ Քեօրօղլին, որ 1050 հայկական և կամ 1600 փրկչական թուկրում պէտք է լինէր: «Այս այն Քեօրօղլին է՝ «ասում է Առաքել վարդապետը, որ բազում խող է առացեալ, զոր այժմ «աշղններն եղանակեն» (Առաքել պատմ. զլ Գ. երես 85): Ուրեմն Շոպէնը ի զուր է համեմատում մեր սիրելի Աշոտ երկաթին մի, թէն բանաստեղծ, բայց աւերիչ, աշխարհակործան քուրդ Քեօրօղլու հետ:

Ոմն Ս. Ս. Պէնն, 1856 թուին ուռն լեզուով թարգմանել է անգլիէրենից Քեօրօղլու կենսագրութիւնը և երգերը: Պ. Պէննը և նոյն իսկ անգլիական հեղինակը իւրեանց յառաջաբանների մէջ Քեօրօղլուն դուրս են բերում թիւրքման ազգից, հիւսիսային խորանանում, տասն և եօթներորդ դարու երկրորդ կիսումը, այն ինչ Առաքել վարդապետը, ինչպէս վերը տեսանք, ընդունում է Քեօրօղլուն Զալալի ցեղից և տասն և վեցերորդ դարու վերջումը, կամ տասն և եօթներորդի սկզբումը:

Թողնենք Քեօրօղլու մասը և գնանք դէպի ստորին և վերին տաճկաբնակ Տանձիկ գիւղերը՝ Արփաչայի աջ ափի վերայ: Տասներեքերորդ դարում այդ տեղ եղել է Տանձիկ անունով հայաբնակ գիւղ և սեփականութիւն է եղած մի ոմն Տանաղուի որդի Սանջարին, որ զաւակ չունենալով՝ ընծայել է զիւր իւր սահմանովը և այգովը Ամաղուի Նորավանքին, 752 հայկական կամ 1303 փրկչական թուականին: Այս զոհարեցութիւնը երևում է մինչև այժմ մնացած արձանագրութիւնից Նորավանքի զանգուկատան արևմտեան դրան հարաւային կողմումը:

Հին Տանձիկի աւերակները գտնվում են դէպի արևմուտք բարձր քարածայրի տակ, թեղի ծոռերով զարդարուած նորա աղբիւրը տաճիկներից համարվում է սուրբ տեղ, «փի բ» և նորա վերայ լինում է զոհարեցութիւն: Թեղի ծառերը համարվում են նոյնպէս սուրբ, վասնորոյ ոչ ոք չի վստահանում նորանց ճիւղն անդամ կտրել, և թէ չէ ցանկանում դարձնել իւր վերայ փի բի բարկութիւնը: Զոր ճիւղերը կարելի է այրել միայն մատաղի միտը խորովելու կամ եփելու համար: Զարմանալի երևոյթն այն է, որ ոչ նոր և ոչ հին Տանձիկումը չկայ ամենեկին ոչ մի հայկական հնութեան մնացորդ:

Նայեցէք Տանձիկից դէպի արևելք: Զեր առաջ, դեռի ձախ ափի վերայ սեպանում են միմեանցից ոչ չատ հեռու երկու քարածայր, վերին և ստորին: Առաջինի բորձր զագաթի վերայ ցանուցիր սփռուած են կրաշաղաղ սենեակներ և իւր ջրապահարանի փլատակներ, որոնք չըջապատ-

ուած են լայնանիստ պարսպի մնացորդով: Այդ հին բերդ է և չունի ոչ մի պատմական անուն և տեղեկութիւն: Ներկայումս նորան անուանում են վէյսալլի կալասի: Բերդի ստորոտի դաշտը և լանջի աղբւրը նոյնպէս կրում են բերդի այժմեան անունը: Ստորին քարածայռի գլխին երևում է պարսպի մնացորդ, որ տեղական բնակիչները ընդունում են իւրեք բերդ և անուանում են իւշ կարգաշ կալասի (եքեք եղբօր բերդ):

Դարալագեհում այժմ կան չառ այսպիսի բերդերի աւերակներ առանց պատմական տեղեկութեան և անունի կամ մի նոր տաճկական անունով: Օրբէլեան պատմագիրը յիշում է շատ բերդեր, գիւղեր և այլն, որոնց տեղը և անունը այժմ որոշելու համար մարդ ընկճվում է անկարողութիւնից: Եթէ պատկառելի պատմագիրը իւր պատմական տեղեկութիւնների հետ աւանդէր մեզ գոնէ հարեանցի աշխարհագրական նկարագրութիւն ես, անշուշտ մենք այժմ նորանց գտնելու համար չէինք թափառել խաւարի մէջ: Յետագայ նամակներումս դուք կտեսնէք՝ թէ որքան դժուար է յայտնադործել այս ու այն բերդի, գիւղի, վանքի տեղը, հիմնուելով ոչ աշխարհագրական, այլ լոկ կցկտուր պատմական տեղեկութիւնների վերայ:

Ալագեհալի բերդը, որ Դարալագեհալի հոյակապ աւերակներից մինն է, չունենալով ոչ թուական, ոչ արձանագրութիւն, ոչ պատմական տեղեկութիւն, ավիչեցնում և բարկացնում է ձեռք... զննում էք նորան և չէք իմանում ձր թուին և ումնիցն է շինուած, ո՞վ է պատսպարուել նորա մէջ, ինչ անուն և անցեալ է ունեցել և այլն: Այո, միայն ավիչումն և բարկութիւն կղզայ հետաքրքիր ճանապարհորդը, երբ կանգնած անյայտ աւերակների վերայ կխորասուզվի իւր մտածմունքների մէջ: Այսպիսի դատողութիւններ անվերջանալի կլինին, եթէ շարունակէի նորանց և իմ նկատողութիւնքս կարող էին յետաձգուիլ, վասնորոյ բուն նպատակիս հետեւելով ես զնում եմ դէպի Օստերի դաշտը, ուր բաղմաշարչար Յոթ երանելին անվրդով տարսւռ աստուածային փորձառութիւնը:

Ընթերցողը կզարմանայ, թէ սա ինչ անհետողութիւն է, որ Դարալագեհալից յանկարծ թռայ դէպի Հրէաստան, դէպի Աստուածաշնչական աշխարհը: Ես մեղաւոր չեմ, մեղաւորը ժողովրդի վառ երեակայութիւնն է, որ ստեղծում է այստեղ ֆեօրօղլու մսուրը, այնտեղ Օստերի դաշտը և այլն: Փախանակ Աստուածաշնչական աշխարհը տեղափոխուելու, մենք վերին Տանձիկից կերթանք ուղիղ ճանապարհով, դետի աջ ափից դէպի Արփայ գիւղը:

Գիւղից դուռ հեռացած կէս վերստ, իսկ և իսկ ճանապարհի վերայ, մի քարքարուտ տեղ, ձեր ոտքերի տակ կընկնեն քարերի մանր բեկորներ, որոնց զննելով դուք կնկատէք նորանց մէջ քարացած և խիտ դարսուած հացի ծառի ճիւղեր, ճիւղների նմանութեամբ: Կըննէք մեծ, աւելի մեծ և ահագին բեկորները և նորանց մէջ ես կնկատէք նոյն ճիւղները: Մի մեծ քարի տակ երևում է կրակատեղ և նորանից սևացել է քարի

ճակատը: Այդտեղ խորովում են մատաղի միս, հայերը ծխում են խոնկ, իսկ տաճիկները հտառէտ ծաղիկներ և խոտեր, ըստ որում դա ուխտատեղի է հայերի, առաւել ևս տաճիկների համար: Ուրեմն դա սուրբ է, դա փ ի Ր է: Ահա Օստէր դաշտը, ահա Յոր երանելու չարչարանքի տեղը, ահա և այն ճիճուները, որ թափվում էին նորա խոցոտ մարմնից:

ԺԸ.

Արփայ գիւղը:—Յովհաննէս Եպիսկոպոս Օրբէլեանի տաճարը:—Տապանաքարերը, նորանց տեսակները եւ պատկերները:—Սուրբ Գրիգորը եւ նորա քոյր Մարիամը:—Կամուրջի մնացորդը:—Հին ճանապարհը:

Յոր երանելու չարչարանքի տեղից 10 վերստ դէպի վեր, Արփայայի ճախ եղբում, սահմանափակ տափարակի վերայ, դրած է Արփայ հայաբնակ գիւղը: Արփայեցիք խաչիկեցոց և Այնաղուրցոց հետ՝ Գարալագեաղի ամենահին հայ բնակիչներին են: Այժմեան Արփան ներկայացնում է մի հասարակ գիւղ՝ իւր թշուառ և ամենահասարակ եկեղեցիով: Բնակիչներն են արական 156 և իգական 138, ընդամենը 294 անհատ՝ բաժանուած 39 գերդաստան վերայ: Գիւղի պողաւէտ հողը ամբողջապէս կադմում է Չուացի Հասան Ալի Սուլթանի մուլքը, որ աիրել է զանազան միջոցներով գեռ ևս պարսից իշխանութեան ժամանակ: Այժմեան արփայեցիք մօտ 150 տարի է, որ իջել են այս տեղ հին Արփայից, որ կէս յիստ հեռու նորից դէպի արևելք՝ կայ գետի նոյն ափում՝ բարձր բլրակի վերայ, սոսկալի քարաժայռի տակ:

Ստեփաննոս Օրբէլեանի պատմութեան մէջ շատ անգամ յիշվում է Արփայ գիւղը: Ուրեմն նա յայտնի է տասներկուերորդ դարից սկսեալ: Յիշեալ պատմագիրը թէև որոշ կերպով չէ յայտնում Սիւնեաց Օրբէլեան իշխանների բնակութեան տեղը, բայց յիշում է, որ մեծափառ իշխանաց իշխան Տարսայիճը, մեր պատմագրի հայրը, 1290 թուին, մեռել է Արփայ գիւղում՝ իւր դարպասի մէջ, որտեղից նորա զիակը տարել են թաղելու Ամաղուի Նորավանքում, ուր և կայ մինչև այժմ: Հին Արփան այժմ փրատակ է, որի մէջ ամենաերեսելին է կանդուն մնացած գմբեթածև, գեղեցկաչէն եկեղեցին՝ կոփածոյ շէկ քարից: Նա իբրև ծաղկահիւս փնջիկ՝ զարդարում է Արփայի բարձրավանդակը և այդ բարձրութիւնից անընդհատ, լռիկ և մնջիկ նայում է դէպի վայր, դէպի իւր ստորոտը քերող, մաշող Արփայի սրբնթաց հոսանքը: Քառասուն թուականի Արարատեան շարժը քանդել է այդ պճնաղարդ եկեղեցու կաթուղիկէն: Եկեղեցին թէև շինած է սրբատաշ քարից՝ առանց որևէ բացառիկ զարդարանքի, բայց իւր համահասարակ կազմաւորով և կանոնաւոր դիրքով՝ շատ գեղեցիկ է:

Նորան կանգնեցրել է 1321 Փրկչական թուականին Լիպարիտ Օրբէլեանի որդի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, ինչպէս ցոյց է տալիս արեմտեան

դրան արտաքին կողմի արձանագրութիւնը: Այս եպիսկոպոսը մեր Յորէ-
լեան պատմագրի ազգականն և ձեռնասունն էր և սորա մահից յետոյ դար-
ձաւ Սիւնեաց միտրոպոլիտ և նոյն իսկ ժամանակ վարում էր նոյն դա-
ւառի մարմնաւոր իշխանութիւնը: Այս հռչակաւոր եպիսկոպոսների վերայ
աւելի ընդարձակ կիօսեմ, երբ կհասնիմ Ամաղուի Նորավանքը:

Յիշեալ փոքրագիր եկեղեցին իւր քառակուսի ձևով կանգնած է չորս
սիւնի վերայ, որոնցից միայն առաջին դասինը որմնափակ են: Ունի չորս
լուսամուտ և երկու դռն ուղիղ դէպի հարաւ և արեւմուտ: Յատակը սալած է:
Երեք աստիճան սեղանի ուղիղ մէջ տեղում, և ոչ ծայրերում, տանում են
դէպի վեր, դէպի բարձրադիր առաջ բեմը, որի վերայ դռ ևս կանգնած է
վէմ քարը: Առաջ դասի երկու կողմումը կան մի մի փոքրիկ աւանդա-
տներ քարէ բեմիկներով՝ պատարագ մատուցանելու համար: Կամարա-
կապ առաստաղի վերայ, որտեղից բարձրանում է դմբեթը, գեղեցիկ փո-
րագրուած են չորեքկերպեանները՝ իւրաքանչիւրը մի մի աւետարանով:
Իսկ այն տեղից վեր՝ քանդուած և իջած դմբեթից երևում են երկնքում
շուտափոյթ անյայտանող ամպի պատառոտները: Մօտ տանեհինգ եր-
կաթնայ օղակ կախուած են այժմ կամարակապ առաստաղից կանթեղների
և ջահերի համար, որոնք շատ տարիներ առաջ լոյս էին տալիս: Եկե-
ղեցու ներսը կենդանի ժամատացութեան ժամանակ: Հետաքրքրուողը զուր
կորոնէ աւաղան և արձանագրութիւն ներսի պատերի վերայ: Եկեղեցու
շինութեան շէկ քարը բերուած է այն ժայռից, որ հարաւից կախուած է
հին Արփայի վերայ:

Պէտք է նկատել, որ Դարալագեաղում հայերից շատերը առանձին
տրտունջ են յայտնում տաճիկների դէմ, որոնք անարդում են հայոց տա-
ճարների մնացորդքը, քանդելով նորանց պատերը և կամ պահպանելով
անային անասուններ նոյն իսկ աւերակ վանքերի և եկեղեցիների մէջ:
Տաճիկները իւրեանց տարբեր կրօնով կարող են չյարգել մեր յարգելին:
Բայց ինչ ասենք նոյն իսկ արմնշող հայերին, որ տաճիկների նման ան-
մաքուր են պահում իւրեանց մօտի վանքերը: Ասածիս սպացոյց է այս
վանքը, որին բարեպաշտ Արփայեցիք երբեմն ուխտ են գալիս և երբեմն ոչ-
խար պահում մէջը:

Դուրս դալով հարաւային դռնից և նայելով վեր, մենք կտեսնենք
դրան գլխին մի անպիտան տառերով փորագրած արձանագրութիւն ճիւղ.
« ԶԽԸ. (948) Ես տէր Բագա (Բաղդասար թէ Բարսեղ) կանգնեցի գլխաւս
« ի փրկութիւն հոգւոյ հօր իմոյ Սահակայ, յիշեցէք ի Քրիստոս: »

Կանգնենք այժմ եկեղեցու արևմտեան կողմի քանդուած զաւթի մէջ
և նայենք դէպի այդ (արևմտեան) դրան գլուխը: Ո՛հ, ինչ հրաշալի փորա-
գրութիւն: Դրան գլխի ահագին կիսաբոլորակ քարի վերայ, մեծ դիրքով՝
փորագրած է Մարիամ կոյսը ծաղկածաւալ աթոռի վերայ բազմած: Նորա
միաձին որդին, նստած մօր ձախ ծնկան վերայ՝ ձախ ձեռքում բռնել է
փաթաթած թուղթ, իսկ բարձրացրած աջ ձեռքով խաչակնքում է: Նորա

գլխի վերը գրած է «Յիսուս Քրիստոս»։ Աստուածածինը և Քրիստոսը չըր-
ջապատ զարդարուած են ծաղկահիւս քանդակութիւններով և խաղողի ող-
կոյններով։

Այս պատկերի վերայ փորագրած է եկեղեցին կառուցանողի արձա-
նագրութիւնը, որից մի քար պահուել՝ ընկել է ահա ոտքիս տակ։ Այս ար-
ձանագրութիւնը, որ վրիպակներով տպագրուած է Ջալալեանի գրքի մէջ,
ճշդութեամբ դնում եմ այս տեղ։ «Եւ Տէր Յովանէս Աւրպել Սիւնեաց
« արհի եպիսկոպոս, շինող սուրբ եկեղեցւոյս, յիշել աղաչեմ ես և զբա-
« րեպաշտ իշխանաց իշխան, զարեան մերձաւորն իմ զքաջ մնամարտիկն
« զԲիւրթեւն և զգլխոյափառ Քրիստոսասէր զոյդն իւր Վախախն, նորա-
« բողոքով զաւակաւքն իւրեանց Բէշքէնիւն և Սիւնէիւն. թվ. ԶԶ. (770)
Սորա տակը աւելցրած յետոյ «Մովսիկ վարդապետ շարժ եղև»։ Թէև յայտնի
չէ թէ ով է արդեօք այս Մովսիկը, որի ազգանունը սոյն այս լակոնիկան
ձեռով կայցրած է մի քանի ուրիշների արձանագրութեանց տակ Ամաղուի
Նորավանքում, բայց և այնպէս այդ վարդապետը հաստատուած է որ 1321
թուականին, կամ գուցէ փոքր յետոյ, Վարալագեաղում եղել է շարժ։
Արձանագրութեան մէջը յիշուած Բիւրթեւի և նորա զերդաստանի հետ
կծանոթմաննք մենք Ամաղուի Նորավանքումը։

Եւ այնպէս դմբեթայարկ եկեղեցին չէ ներկայացնում մեղ ոչինչ պատ-
մական տեղեկութիւն բացի վերևի արձանագրութիւնը, որից երևում է
որ նա շինուած է 1321 թուականին Սիւնեաց հռչակաւոր միաբնակաւոր
Յովանէսի ձեռքով, որ այդ շինութիւնը աւարտելուց ուղիղ երեք տարի
յետոյ մեռել է և թաղուել Ամաղուի Նորավանքում։ Ուրեմն այս պճնա-
զարդ եկեղեցին, որի անունը դժբախտաբար անյայտ է մեղ, կանգուն ապ-
րել է, ամբողջ 555 տարի։ Նա, ինչպէս տեսնում ենք նորա համեմատա-
բար լաւ գրութիւնից և չըջակայ տապանաքարերի արձանագրութիւններից,
եղել է մշտապաշտօն մինչև տասնութ թնեքորդ դարու վերջը, այն է մին-
չև արփայեցոց տեղափոխուիլը։ Վերջիշեալ Տէր Բաղդասարը կամ Բար-
սեղը, որ չէ մոռացել իւր անունը ծնիւել եկեղեցու հարաւային դրան գըլ-
խին 1499 թուին, գուցէ լինէր նոյն եկեղեցու պաշտօնակատար քահա-
նան։ Այս եկեղեցու վերայ խօսելը բաւական է, այժմ անցնենք այլ ա-
ւարկաների։

Եկեղեցու արեմտեան դրան առաջ կայ հասարակ անտաշ քարից շի-
նած մի գաւիթ իւր պատերի մնացորդով։ Նորա մէջ ցրուած են շատ ամ-
բողջ տապանաքարեր ու խաչքարեր կանգուն կամ ընկած, իսկ շատերը
ևս մաշուած կոտրտուած են։ Խաչքարերը չէկ ու մոխրագոյն քարերից են,
միայն մինը կարմիր է։ Նորանք համարեա բոլորն ևս գեղեցիկ քանդա-
կած են և ամենահինը վերաբերում է 790 հայկական կամ 1341 փրկական
թուին, այս արձանագրութեամբ՝ «Եւ Սիւրթարս կանգնեցի զխաչս..... որ
կարդէք յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ԶՎ.» Երկրորդ խաչքարը թէ և կոտրած
ընկած է, բայց արձանագրութիւնից մնացել է միայն թիւը ԶԺ. (917) դե-

ղեցիկ զուրս ընկած տառերով գրած: Երրորդ խաչքարի վերայ քանդակած է Աստուածածինը, Քրիստոս զրկումը «Ես Մեհրապս... կանգնեցի զխաչս որդւոյ...» (Թվ. ՌԵ (1005)). Զորորդի վերայ գրած է «Ես... Մելիքբեկս կանգնեցաք խաչս պարոն Ակոբին, Նիկողոսին, (Թվ. ՌԸ (1008))», սորա վերայ քանդակած է Քրիստոս՝ ձա՛ն ձեռքով բռնած աւետարանը, իսկ աջով խաչակնքում է: Հինգերորդի վերայ «Ես Աղաճաս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ Աշոտին, Միրաքին և հաւոն Ափրիզոնին և մաւրն» (Թիւ չկայ): Վեցերորդի վերայ «սուրբ խաչս բարեխօս Զոհրապին»: Կան հինգ խաչքարինք ևս կիսով չափ թաղուած քարակոյտնեկի մէջ, ըստ մեծի մասին առանց արձանագրութեան:

Նոյն գաւթում կան կողքի վերայ կանգնած երեք տապանաքարեր հետաքրքիր նկարներով: Մինը նոցանից Մեհրապի յիշատակարանն է. «Այս է հանգիստ պարոն Մեհրապին (Թվ. ՌԸ» (1008): Սորա մի երեսում կարգով նկարած են մի թամբած ձի երկու ոտը թնկով կապած՝ սանձը ծառայի ձեռքումը: Պարոնը ծալապատիկ նստած՝ առաջը դրել է ավսէի մէջ չամիուրի վերայ չարած խորովածը, մօտը բաժակ (թաս) և գինու փոքրիկ գաւաթ: Առաջը չողած երկու երիտասարդ ծառայներէ՝ մինը բռնել է աւելի մեծ գաւաթը և թասը: Պարոնի սրաթախ բաղէն՝ գետնում խրած խաչաձև բեւեռի վերայ կանգնած՝ կարծես զննում է իւր պարոնի անհոգ կեանքը և ուրախութիւնը: Աղեղը, կապարձը երեք նետ մէջը և կացնաձև պատերազմական գործիքը դրած են վահանի վերայ փոքր մի այն կողմը: Այս պ. Մեհրապի ընտանեկան կեանքի նկարագիրն է: Դառնանք այժմ նոյն քարի միւս կողմը, որպէս զի ծանօթանանք պարոնի քաջարիութեան հետ: Այստեղ պ. Մեհրապը արդէն սպառազինուած է: Նա կտրիչի նման նստած է արագաշարժ ձիու վերայ, թուրը, աղեղը և նետալից կապարձը կախած գոտիից: Անհրաժեշտ բաղէն ձեռքի վերայ բաղմած է: Զիւռ առաջ կանգնած մի երիտասարդ ձախ ձեռքը դրել է կողքին, իսկ աջ ձեռքով պարզել է դէպի Մեհրապը կացնաձև գործիքը: Երկու ծառայքը ձեռները խաչաձև կրծքին դրած գլխաբաց, պարկեշտօրէն կանգնած են երիտասարդի մօտ: Հետաքրքիր է նորանց հաղուստը, որ բոլորովին միանման է թէ պարոնի ու ծառաների վերայ: Երևում է միայն վրայի հանդերձը: Նա հասնում է մինչև ծնկները և այնքան լայն է, որ մի քղանցը արձակօրէն ծածկում է միւսը: Իսկ վերայից չըջապատում է շորեղէն գօտին: Պ. Մեհրապի գլխարկը ոչխարի մորթուց է: Գլխարկի արտաքին չըջապատ նեղ մորթու մազը դէպի զուրս է, իսկ գաղաթը նոյնպէս մորթուց է՝ միայն մազը դէպի ներս: Այս տեսակ գլխարկ այժմ ևս չատ անդամ պատահում է Թիֆլիսի և Գանձակի նահանգների գիւղերի մէջ և կոչվում է փոստ:

Միւս տապանաքարը ներկայացնում է մեղ աւելի հետաքրքիր տեսարան: Ահա նորա արձանագրութիւնը: «Այս է հանգիստ Զաւհրապին, « որ է որդի Փիրիբեկին, եղբայր պարոն Մեհրապին, որ անմեղ կոտորեցին

« Ախձվանց ճանապարհին և թողին սուր անմխիթար, թվ. Ռե (1005)»
Այս Զոհրապը վերև յիշած Մեհրապի աղգականն է և երեք տարով նորա-
նից առաջ մեռած, կամ լաւ ասել սպանած: Յայտնի բան է, այժմ ոչ ոք
չէ կարող ասել՝ թէ ուր է Ախձվանց ճանապարհը: Զոհրապի տապանա-
քարի մի երեսը ներկայացնում է մեզ տնային կեանքը: Մի մարդ բռնել է
թամբած ձիու սանձը և սպառնում է նորան մտրակով: Այստեղ դրած են
հացը, ափսէն և զաւաթը: Ծառան չոքած է բաժակը և զաւաթը ձեռքին:
Երգիչը (աշուղը) սազը կրծքին անդադար նուագում է: Իսկ այդ բոլորը
իւր սուր աչքերով զննում է բազէն բեռւի վերայ կանգնած: Միւս երե-
սում մի ձիաւոր արագութեամբ հասած արու եղջերուի յետինը՝ նիզա-
կով խոցում է նորան: Իսկ միւս ոտագնաց մարդը առաջի կողմից լարել է
իւր անեղը նոյն եղջերուի կրծքի դէմ: Երկրորդ ձիաւորը՝ կողքին կախած
անեղը և նետերով լիքը կապարձը, թուրը ձեռքին՝ հալածում է էդ եղջե-
րուին: Յիշեալ նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ նիւթապէս ապահովուած
հանգուցեալ պարոններն կեանքի լոկ խորհուրդն եղել է, կարծես, ուտել,
խմել ու որսորդութիւն անել: Յայտնի բան է, այս տեսակ անհատներ
հազարներով կլինէին այն դարում: Միմիայն բազէով զբաղուելու ամե-
նայիմար սովորութիւնը այժմ ևս նկատվում է բազմաթիւ տաճիկ խաների,
բէկէրի ու աղալարների և մի քանի տաճկացած հայերի մէջ:

Ահա սրբա են այն յիշատակարանները, որ ցան և ցիր, կիսով չափ
կոտորտած՝ մաշուած, կիսով չափ թաղուած քարակոյտների մէջ՝ երևում են
Յովհաննէս Արհու եկեղեցու դաւթի մէջ: Այժմ թողնենք այս դաւիթը և
նորա արեւմտեան ցածր զոնից զուրս գալով՝ զննենք եկեղեցու շուրջը
սիւռուած լայնամիտ գերեզմանատան տապանաքարերը:

Նախ և առաջ նկատելի է, որ Արփայի, նոյնպէս և Գարալագեալի
միւս գեղերի տապանաքարերը բաժանվում են երեք տեսակի: Առաջին
և ամենահին տեսակը բարակ է ու լայնութեամբ (տափակ) դրած է գե-
րեզմանի վերայ: Երկրորդը նոյն և առաջինն է, բայց միայն կանգնեցրած է
երկայն կողքի վերայ, ինչպէս այժմ ևս սովորութիւն է: Սա պատկանում է
ամենավերջին դարերուն: Երրորդ (իսկապէս երկրորդ) տեսակը, թէ ըստ
ձևոյն և թէ ըստ ժամանակին բռնում է առաջին երկու տեսակների մէջ տեղը:
Նա օրօրօցածն է և ունի համարեա առաջինի լայնութիւնը ու երկրորդի բարձ-
րութիւնը, որ երկու կողքից ևս վերը աստիճանաբար նեղանում է: Գա-
րալագեալի հայ գաղթականները այս տեսակը անուանում են Փրան գի
ձե: Այս վերջին ձևով է շինած և Բաղրատունի Աշոտ ողորմածի տապա-
նաքարը, որ իւրաքանչիւր ճանապարհորդ կարող է տեսնել Անի քաղա-
քից ոչ հեռու Հոռոմասի վանքի մօտ (Ղօչավանք) Արփայայի աջ (տաճկա-
կան) ափումը: Խօսքս խաչքարերի մասին չէ, որոնք միշտ կանգնած են
ոտքի վերայ: Առաջին տեսակի տապանաքարերը ունին լոկ արձանագրու-
թիւն. երկրորդ տեսակինը՝ ունին արձանագրութեան հետ և հանգուցեալի
կեանքից խորհրդաւոր պատկերներ: Վերջին երբորդ տեսակը, բացի հազիւ

պատահող արձանագրութիւնից, այլ ևս ոչինչ չէ ներկայացնում: Այս գըլխաւոր տեսակներից յետոյ կրկին առաջ է դալիս այլ ևս չատ հալոսագիւտ չորորդ տեսակը, որ միապէս գործադրում է տաճիկներից և հայերից և պատկանում է վերջին դարերուն: Դա է ոչխար տձև տապանաքարը՝ իւր բոլորուն եղջիւրներով և ծանրակշիռ դմակով: Արփայի գերեզմանատան մէջ կան և այնպիսի քարեր, որոնք մի ժամանակ եղել են խաչքարեր, իսկ յետոյ՝ միւս երեսը գրուելով՝ դարձել են տապանաքարեր:

Այսինքն եկեղեցու հարաւային կողմից, Ահա մի տապանաքարի վերայ ամենի ցուլը և կատաղի սուրճը գլուխները գիմաղրած՝ մաքառում են միմեանց հետ: Սոցա մօտ՝ իրոն վկայ՝ կանգնած է երկայն եղջիւրներով այծեամն: Դուրս հակառակ, քարի միւս երեսում կեանքը ընթանում է աւելի ուրախ և խաղաղ կերպով: Գաւաթները, բաժակները, ափսէները, հացը, խորովածով շամիուհները շարած՝ մարգիկ խնձոյք են վայելում: Այս ուրախ և մրկկալից կեանքի դէմ ընթանում է մի այլ օխուր կեանք: Գոնէ տապանաքարը, բացի լոկ արձանագրութիւնը, աւելի ոչինչ չէ ներկայացնում: «Այս է տապան հանդստեան վառանանին, որ է որդի Փիր-վելաթին. թվ. ՌՃԽԴ (1144):» Վառանանը կարծես իւր կեանքի մէջ չէ ունեցել ոչ մի ուրախ վայրկեան, որ հմուտ ճարտարապետը իրաւունք ունենար զրոյմել տապանաքարի վերայ: Ահա մի ուրախ կեանք ևս: Եկեղեցու հարաւային պատի տակ մի տապանաքարի վերայ ծառան բռնել է մի ձեռով թամբած ձիւս սանձը և միւսով գինու գաւաթը: Մորոտով պարոնը նստած ծալապատիկ՝ վայելում է ափսէի վերայ դրած չամիուրով խորովածը, իսկ մօտը դրած են սաղը, աղեղը ու կապարճով նետերը: Քարի միւս երեսումը դրած է: «Այս է հանգիստ պարոն Բաբին, որ է որդի պարոն Փիրբեկին, եղբայր պարոն Թհրհոս. թվ. ՌԺԴ (1014):» Այս Բաբան և գաւթի մէջ թաղուած Զահրապը, կարծես, մի գերդաստան անդամներ էին, այն է Փիրբեկի որդիքը: Տապանաքարերի նկարները և Զոհրապի թաղուելը գաւթի մէջ ցոյց են տալիս Փիրբեկի ունեւորութիւնը և իշխան լինելը: Այժմ նայեցէք այն պարկեշտ տապանաքարի վերայ, որ դրած է եկեղեցու ուղիղ հարաւային դրան դէմ: Նկարած է պարկած հանգուցեալ՝ փիլոնը վերան, սաղաւարդը գլխին, գաւաղանը ձախ՝ ու խաչը աջ ձեռքում: Գոհար չէ հասկանալ, որ հանգուցեալը Աստուծոյ պաշտօնեայ է, պարկեշտ վարքով, հեռու ամենայն աշխարհական աղմկալի կեանքից, այնպէս որ քանդակագործը չէ վստահացել անգամ նկարել նորա տապանաքարի վերայ և ոչ մինը արդէն մեր տեսած տապանաքարերի նկարներից: Բայց քահանայի հոգատար ժառանգները ս և երես են հանգուցեալի առաջ, ըստորում առանձնակի քար չլինելու փոխանակ՝ նոքա ապօրինի յափշտակել են այլոց խաչքարը և միւս երեսը արձանագրելով վերափոխել են տապանաքարը Աստուծոյ ծառայի համար: Աւանդ իմ յարգութեանը, ամօթ նորանց կատարին.... Քաջահմուտ ճարտարապետը վիրաւորուած հանգուցեալի քարի վերայ սարսափելի անպիտան տառերով

արձանագրել է խիստ լավորնական ոճով թվ. ՌՃԾԷ (1157) Ծառուրի որդի Տէր Ունանեսին:» Խիստ եմ ասում, ըստորում նա յատուկ անունը մինչև անդամ կրճատել է՝ Աստուածատուր բառի գլուխը կտրելով և պոչը թողնելով:

Նկեղեցու արևելեան կողմումը միաշար աղեղնածև կանգնած են մինչև 30 հաս անտաշ, կուպիտ խաչքարեր, որոնց մօտ մի տապանաքարի վերայ գրած է «Այս է տապան Փիրվելաթին, որ է որդի Առաքելին: Թվ. ՌՃԼՆ (1135):» Վերը յիշեալ Վառանանը, որ մեռել է 1144 թուին ու թաղուած է եկեղեցու հարաւային կողմում, կարծեօք, պէտք է լինի այս իսկ Փիրվելաթի որդին: Սորանից փոքր ինչ այն կողմը մի գերեզմանաքարի վերայ նկարած է մի կանգնած պատանի, երկու ձեռքով զիրքը սղմած կուրծքի վերայ, առաջը հաց, բաժակ, գաւաթ և թուշուններ ծառի ոստերի վերայ: «Այս է հանգիստ Թաղոսին, որդի Տէր Զաքարին, թոռն Թամաղուկին թվ. ՌՃԻԱ» (1121):

Նկեղեցու հիւսիսային կողմումը բարձր և լայն սրբատաշ պատերի մէջ կից հազուցած են երկու մեծ խաչքարեր, առանց թուականի և արձանագրութեան: Սոցանից մինը մաշուել՝ քերուել է: Իսկ միւսը վայր է ընկել: Լայնածաւալ գերեզմանատան մէջ թէև կան այլևս շատ տապանաքարեր նոյնաձև պատկերներով, բայց ես նորանց մանրամասն նկարագրելը աւելորդ համարեցի: Տապանաքարերի վերայ փոքր ի շատե՝ պարզ գաղափար կազմելու համար այսքանս ևս բաւական է:

Արփայեցիք այժմ ևս թաղում են իւրեանց հանգուցեալներին այս գերեզմանատան մէջ, որի հին ընտկիչների մի մասը Արփաշայի հոսանքով տեղափոխուած է դէպի Շարուր՝ սորա դաշտը պարարտացնելու համար, ըստ որում, ինչպէս արդէն վերը յիշած է, գերեզմանատունը, Յովհաննէս Արճու եկեղեցու հետ միասին, զրած են թուակաղմ բարձր բլուրի վերայ, որի ստորոտը անդադար, զիւեր և ցերեկ Արփաշայը աշխատում է քերել, մաշել, լափել, որից յետոյ՝ բլրի վերին մասերը ճայթում են և ընկնում գետի ալիքների մէջ՝ յափշտակելով իւր հետ և գետնախշտեանների ոսկերութիւնը: Այժմ ևս այդ բլրի փլուածքի բերանում դուք կնկատէք բացուած գերեզմաններ, որտեղից դանգերը կամ կմտիքի միւս մասերը, նայելով դէպի գետը՝ անդադար սպասում են իւրեանց վայր նետուելու վայրկեանին: Յիշեալ տապանաքարերի թուականները ըմբռնում են 1005 մինչև 1274 հայկական ժամանակամիջոցը, կամ 1556ից մինչև 1825 փրկչական թուականը, որ է 269 տարի շրջան: Գերեզմանատանից դէպի հարաւ, քաւաթայուի տակ ձգվում են հին Արփայի քարապատ տների աւերակները, որոնց մէջ երևում է մի ձիթահանք՝ իւր բոլորակի ահագին քարով:

Աւերակներից ուղղուելով դէպի արևելք՝ բլուրի լանջով իջնում ենք փոքրիկ տափարակ տեղ, շրջապատած երեք կողմից Արփաշայի հոսանքով և բարձր քարաժայռով: Ահա գետի մէջ երևում են հին կամրջի մնացորդը, որի վերայ պէտք է խօսեմ փոքր յետոյ: Տափարակը ոռոգվում է առատ

աղբիւրով, որ կոչվում է զարասու (սև ջուր)։ Կու՛ր կու՛ր կու՛ր թռթռ-
 փացնելով ստերիս տակից դուրս թռաւ կաքաների երամբ։ Ժայռի տակ
 աւանդութեամբ թաղուած են երկու նահատակ։ Նոցանից մինը ունի խիստ
 բնաւորութիւն և Արամազդի նման շանթեր է արձակում ամեն կողմ։
 Նոքա են սուրբ Գրիգորը և նորա քոյր Մարիամը։ Ղարաուուր ական մօտ
 ընկած է մի ահագին վայրենի քար, որ ոչ միայն չունի որևէ արձանա-
 գրութիւն, այլ և տաշած չէ։ Մի անկիւնի տակ, իբրև բարեպաշտութեան
 նշան, զրած են երեք չորս կաւէ ճրագ։ Սուրբ Մարիամը թաղուած է այդ
 քարի տակ.... Բայց թէ ո՞վ կարող էր շարժել այդ ահագին քարը, այդ
 յայտնի չէ բարեպաշտ Արփայեցոց։ Ամենաանկեղծօրէն երկրպագութիւն
 տալով սուրբ նահատակի հանգստին՝ ես գնում եմ դէպի տափարակի
 ծայրը, ուր Արփայայը ողողում է ժայռի ստորոտը։ Սոյն այս ժայռի ճա-
 կատին փորագրած են բազմաթիւ խաչեր, իսկ առաջից աղեղնաձև նեղ
 ճանապարհը իջնելով՝ տանում է ձեզ ժայռի իսկ տակը, մի փոքրիկ, խոր
 ընկած, ամենահասարակաչէն մատրան մէջ, որ երկու մարդ հազիւ թէ կա-
 րողանայ տեղաւորել։ Բեմի տեղ ցցուած է ձիթից և կեղտոտութիւնից սևա-
 ցած մի հասարակ քար վերան զրած չորս կամ հինգ կաւէ ճրագ և պղնձէ
 փոքրիկ խաչ։ Դա սուրբ Գրիգորի գերեզմանն է.... Ներկայ դարուս քաղա-
 քակրթութեան մեղմացուցիչ ոգին, կարծեօք, առանձին ներգործութիւն
 չէ ունեցել այդ սրբի խիստ և վրէժինդիր բնաւորութեան վերայ։ Մի տղե-
 մար Արփայեցի այնքան յիմարայել է, որ մոռանալով բոլոր յարգանքը,
 դէպի սուրբը և բարեխօսական ճրագ վառելու փոխանակ՝ յանդգնում է
 տանել իւր տուն յիշալ պղնձէ խաչը։ Արդարադատ սուրբը տալիս է նո-
 րան արժանի պատիժ, նորա վիզը ծռած պահում է մինչև խաչի վերա-
 դարձնելը։ Խաչը իւր գրութիւնը կարող է համարել բոլորովին ապահով և
 այսուհետև ոչ մի խարդախ ձեռք չի մօտենալ նորան։ Նահատակի Աս-
 տուածառաք հովանաւորութիւնը տարածվում է նաև իւր մօտի զետափ-
 նեայ փշատենիքների վերայ։ Այդ հանգամանքը վաղուց արդէն յայտնի է
 բարեպաշտ Արփայեցոց և նոքա առանձին յարգանքով են նայում այդ
 ծառերի վերայ, այսինքն չեն վստահանում կտրել նորանից մի ճիւղ
 անգամ, որպէս զի չդարձնեն իւրեանց վերայ հովանաւոր նահատակի
 վրէժինդրութիւնը։ Ղոյթու գիւղի Ղաղար քահանան, որ փոխանակ իւր
 քահանայական պաշտօնով ժողովուրդը պահելու իւր մաքուր հաւատի մէջ,
 ինքը սկսել է ծաղրել Արփայեցոց իբր մոտի հաւատը և յանդգնել է
 կտրել ծառերից մէնը։ Նահատակի շանթը հասել է իւր նպատակին։ Թե-
 րահաւատ քահանան չհասած իւրեան գիւղը՝ ձիուց ընկնում է և մեռնում։
 Թող խեղճի դան թերահաւատները.... Սուրբ նահատակների մշտական
 ուխտաւորներն են յճաւնաձորի, Ռինդու և Արփայի բնակիչները։ Բացա-
 ռապէս ամենայն սևուր և հասակի Արփայեցիք իւրաքանչիւր զարնան, բոլոր
 անասուններով դուրս են գալիս նահատակների փոքրիկ տափարակ տեղը և
 իբրև մի միաբան գերդաստան, կթում են իւրեանց կովերը, կաթի մի

մասը բաժանում են չքաւորներին, միւսով եւլում են քրինձ (կաթնով) և բացում են կանաչազարդ տափարակի վերայ հասնող կաց մեղանք։ Կոչն ուտելուց առաջ և յետոյ աղօթում են սրբերի գերեզմաններին վերայ և ապա վերադառնում զիւզը։ Ո՞վ են արդեօք այս յարգելի նախապահները և Երբ են արժանացել երկնային անթառամ պսակին։ Այս հարցերիս բարեպատ Արփայեցոյ մեծ մասը կատարեալ լուսթեամբ է չառասխանում, այն ինչ նոցանից մի քանի պատմարաններ կարճաւօտ կերպով արդէն զրել են իւրեանց յիշատակարանների մէջ, որ սուրբ, Գրիգորը քաջամարդ էր և շատ տաճիկ կոտորելուց յետոյ նոցանից հաւածուել է յնահատակուել այստեղ։ Նորա քոյր Մարիամը հասել է եղբօրը օգնելու և հոյակապ նահատակուել է... Երկրորդ հարցի վերաբերութեամբ յիշատակարանները լուում են։

Արփայի կամուրջը Գարալազեազի նշանաւոր հնութիւններից մինն է։ Նա գտնվում է հին Արփայի հիւսիսային կողմով։ Նորա երկնային անցքն է այժմ միայն երեք ոտերը, իսկ մի քանի բեկորներ ջրի ուժգին ճոթաբերով զորուել զնացել են Արփայից փոքր ներքե, ուր դեռի մեջ ձերկուածն մինչև այսօր կամուրջը սրբատաշ մոխրագոյն քարից է և յոնեցել է քերք բարձր կամար։ Նորա ոտերի այժմեան տեղից երևում է, որ Արփայը, կամրջի ծաղկեալ զրութեան միջոցին հոսելիս է եղել աւելի աջ ափի վերայ՝ դէպի հիւսիս, այն ինչ ներկայումս նա հին Արփայի բլուրը մնչելով և իւր համար նոր տեղ բանալով այնքան թեքուել է իւր ձախ ափի վերայ, որ կամուրջը մնացել է աջ ափի վերայ բացաւած վարկահողի մէջ։ Կամուրջը եղել է լայն, բարձր և հոյակապ։ Նա անուշտ կոնքնայր կամարի վերայ արձանագրութիւն, որից կերևային նորա թուակաւը շինողիս նունը և գուցէ այլ տեղեկութիւններ։ Թէև այժմ նա անհետացել է կամարների հետ, մենք այնու ամենայնիւ ունինք մի կտոր պատմական տեղեկութիւն, որ աւանդել է մեզ մեր պատմաբան Կախկոպոս Օրբելեանը։

Սեր պատմադրի հօր իշխան Տաբասյիճի օրով, Ամարուի Նորա վանքում առաջնորդ էր Սարգիս Կախկոպոսը։ Նոյն իսկ Կախկոպոսներ, որ Տաբասյիճի հրամանով չինեց Արփայի հոյակապ և վայրց ձորում առաջին կամուրջը։ «Այս Տէր Սարգիս... ևս առաւել արար գործ մի երեք լեւի, զի ի զիւզն Արփայ ի վերայ գետոյն կանգնեաց կամարը զարմար և նախ տաւածոյ վիմօք՝ յոյժ բարձր և ընդարձակ և բազմ հիւցուցիչ և տնտղաց, բազում ծախիւք և անչափ աշխատութեամբ հրամանաւ քաւ և բեպաշտին և մեծաշառ իշխանին Տաբասյիճին» (Օրբ. պատ. հատ. եր. 176)։ Ավաստ, որ պատմագիրը այս տեղեկութիւնների հետ միասին չէ աւանդում մեզ կամրջի աւարտման տարին։ Միայն կարելի է կարակացնել, որ կամուրջը շինուած է Տաբասյիճի հրամանով, ուրեմն նորա իշխանութեան ժամանակ։ Եւ որովհետև Տաբասյիճ Օրբելեանը իշխեց Վայոց ձորի վերայ 17 տարի, այն է 1273 մինչև 1290 վերկական թուականը,

վասնորոյ վամսընը շինուելէ 17-ամարն ժամանակամիջոցում կամ մօտա-
ւորպէս 600 տարի մեղանից անաջ:

Այս վամսընը ապացոյց է, որ հին ժամանակ այդ տեղ եղել է մեծ
բանիւղարձի ճանապարհ և ոչ միայն ձիու այլև սայլի: Ժուար չէ որո-
շել հին ճանապարհի ուղղութիւնը, որ Շարուրայ գաւառից Արփայի ձախ
ափերով հասնէ Արփայ, որտեղից կամրջով անցել է գետի աջ կողմը և
Աղաւնաձոր գիւղից դէպի հարաւ, Վոյթու գետակի աջ ափով չարունակ-
ուել է մինչև Սիւրբի ձորը և այտեղից, Այրիջի Բարձրագիւր տափարա-
կով անցել է դէպի Գեղամայ ձովը: Իմ կարծիքս հիմնում եմ այն բանի
վերայ, որ յիշեալ ուղղութեամբ նշմարվում են Արփայի և Սիւրբի ջրի վե-
րայ (այսինքն կենդանի) ջիւղու լեռնաքարերի կամուրջները, Աղաւնաձորի հա-
րաւային կողմում Սիւրբի ձորում երկու և Այրիջի տափարա-
կում մի քարվանդարաններ, որ անշուշտ իջեաններ էին և որոնց վերայ իւր
ժամանակը տեղը կիսօսիմ աւելի ընդարձակ:

Գաւառային կրկին Արփայ կամրջի մնացորդից ոչ հեռի դէպի արև-
մուտք վարդապետի կոչմամբ հողի մօտ, փոքրիկ բլրակի վերայ կանգնած է
մի որմնաքանդակ խաչքար, իբրև յիշատակ ոմն Սողոմոնի որդի Սարգսի և
նորապիսի Աբէքայի: Նա կանգնեցրած է Օրբէլեան պատմագրի օրով և
մահուան տարին այն է, 1303 Փրկչական թուականին: Նորա արձանա-
գործիւնը այս է: Յետով ողորմածին Աստուծոյ և օծանդակութեամբ
Տեառն իմոյ Տէր Ստեփաննոսի եւ Սարգիս որդի Սողոմոնի և ամուսինն
Վիմ Աբէքայ կանգնեցաք՝ զիսչս բարեխօսութիւն մեզ և ծնողաց մերոց.
Գրվին ԶԹԲ (752): Սորանով ահա վերջանում է Արփայի հնութիւնների
նկարագրութիւնը:

Յիշել աւելորդ է, որ այս իսկ Արփայիցն էր այն արիասիրտ, հան-
ձարող և պարթևահասակ Գրիգոր անուն մարդը, որ 1621 թուին ընակ-
ուելով Պարսկաստանի Փարսի գաւառի ներքին խոյկան գիւղում՝ չրջում
էր զգնազան գիւղօրայք, քաջալերում և մխիթարում էր հայ ժողովուրդը
առաջին Դահաբախի տուած չարչարանքից: Նա վստահացաւ հինգ վեց ան-
գամ ներկայանալ սոսկալի և խրոխտ Դահաբախին և խնդրեց նրան շնորհել
դերեալ հայերին ազատ կրօնապաշտութիւն և յափշտակածի վերադարձումն:
(Առաք. Պատ. Գլ. 14.)

Հին ժամանակ Արփայում եղած են շատ այգիներ և մի քանիսը ըն-
ծայրած էին Ամաղուի Նորավանքին: Այժմ վանքի արձանագրութիւններից
երևում է, որ Սիւրբար քահանան, Խալաշահի դուստր Խաթունը, Ամիրայ
Մահաբեանը, Ախթամարեանը և այլք ընծայել են նորան իւրեանց այգի-
ները Արփայում: Պատմագիր Օրբէլեանը նոյն վանքի համար գնեց 2500
դրամի զանազան այգիներ, ծակուտ քարից մինչև մեծ Սալը: (Հատ. Բ.
եր. 239): Եթէ մեծ սալը գիւղի մօտի ահագին քարածայուն է, ուրեմն
այժմեան Արփայ՝ կանգնած է Օրբէլեանի իսկ այգիների տեղ: Հետաքրքիր
է, որ յիշեալ այգիները ընդունելով իւր անշուքեան տակ իբրև Նորա-

վանքի յաջորդ եպիսկոպոս՝ մեր պատմագիրը անէծք է դնում նորանց յա-
փըշտակողի վերայ: Եւ եթէ այս վերջինը լինէր տաճիկ՝ Օրբէլեանի անէծքը
նորա զաւակաց վերայ շարունակելու է հազար տարի:

Պատմում են, որ հին ժամանակները Արփայեցիք եղել են շատ գոր-
ծունեայ երկրագործներ, ինչպէս երևում է հետեւեալ առածից. Ոմն հարուստ
մարդ Բազալ անունով բամբակի հողի մէջ բանեցնելու է եղել մշակներին,
իսկ նորա աւանակը փոքր ինչ հեռու արածելիս կերակուր է դառնում գայ-
լին: Այս իրողութիւնը տեսնելով Բազալը՝ ոչ ինքն է գնում ու ոչ մշակ-
ներին է հրամայում դնալ ազատիկ հեղ անասունին, որպէս զի ձեռքի գոր-
ծից յետ չընկնեն: Այս պատմութիւնը թէև Արփայումը աւանդվում է
սերնդից սերունդ, բայց առանձին գործունեայ մարդիկ չէ արտադրում
նա: Արփայումը այժմ բացի բամբակի, ցորենի և չալժուկի ցանքերը,
չէք կարող տեսնել ոչ մի այգի, այն ինչ հին այգիները դեռ ևս թողել են
իւրեանց նշանները, որպիսիք են, ունաքի ծառերի գեղեցիկ շարքերը, որոնք
զարդարում են գիւղից ցած, գետի աջակողմնան եզերքը:

ԺԹ.

Ուփի ծորը եւ նորա երբեմնական բնակիչները:—Շնդուլի ծորը:—Աղանաձորի
բարվանսարան:—Էրթիզ գիւղը, նորա բերդը եւ տնտեսարարները:—Գանձակ եւ
Մոզորով:—Ազարակ եւ Մալիշկա գիւղերը:—Մաղաթեանի տօնավաճառը եւ ինքը
Մաղաթեանը:

Արփայից ուղղուելով դէպի արեւելք, մէկ և կէս վերստից յետոյ
ճանապարհը մտնում է Շնդուլի ժայռապատ ծորի մէջ, որի իսկ միջով հո-
սում է Արփաչայ: Զորի բերանից, գետի ձախ ափից, ձգվում է դէպի հա-
րաւ, դէպի Ամաղու գիւղը, առեւելի ժայռապատ խորածոր և սորա խորժու
փորթ յատակով անցնում խառնվում է Արփաչայի Կնիշիկի և փայեայ
դարի բարձրալանդակներից ժողովուած գետակը: Զորը կոչվում է Ուփի
ծոր կամ տաճկերէն Ջանդէզուր: Նա իւր խորքերումը ունի բազմաթիւ
այրեր, փոքրանիստ արօտատեղեր և ջուր: Հայ ժողովուրդը երբեմնապէս
օգտուել է ձորի այդ տեսակ յայտնարութիւններից, պատասպարդելով նորա
մէջ տաճիկների անպատակութեան ժամանակ:

Մինչև ռուսաց տիրապետութիւնը՝ Դարալագեաղում կային միայն
հետեւեալ հայ գիւղերը՝ Արփայ, Խաչիկ և Աղանաձոր: Վերջին պարսկա-
ռուսական պատերազմի տարին՝ յիշեալ գիւղերի հայերը և մի քանի
տաճիկներ, երկիւղ կրելով չըմուլիկ տաճիկներից, կամենում էին պանսո-
պարուել ամուր տեղերում: Եայիջեցի հանգուցեալ Հիւսէին Ալի Սուլթանը,
որ նշանակութիւն ունէր ժողովրդի մէջ, մի քանի դերդաստանով ամրա-
ցաւ ճառածոր գիւղից վեր, Քլիսայ գաւառի ձորումը: Ի պատիւ
Սուլթանի՝ նորա հետ միացան և մի քանի հայեր Արփայ գիւղից:
Երկիւղը օր ըստօրէ շատանում էր, ըստ որում Դարալագեաղի Ղարաչօղլու

տաճիկները, խոմբ, խոմբ պատուելով, յախտակում էին բնակիչների կնիքը, խաչիկեցիք պատուարուել են իւրեանց զիւղի (այժմ անհետացած) ամրոյի մէջ, իսկ Արփայեցիք զիւղուել են Ամաղու և Արփայ զիւղերի արանքում եղած ձորի մէջ, ամրոյի տակ, որպէս զի աւելի անպի միջոցիւն բարձրանան ժայռոտ բերդի զլուխը։ Տղամարդիկ այնու ամենայնիւ զիւղումը պարտում էին զիւղատնտեսական գործերով և երեկոյն վերադառնում էին ընտանեաց մօտ։ Նոցանից հերթական պահապան էր կանգնում զիւղի արեւելեան կողմի բարձր ժայռի զաղաթի վերայ և հետեւից նկատելով կասկածելի ձիաւոր կամ խումբ իսկոյն յայտնում էր զաշտում պարագոյններին։ Այն անգամ Շարուրի կողմից երևացել են 60 ձիաւորներ, որոնք թէ և կողոպտող են եղել, բայց Արփայեցոց ծանօթները լինելով խնայել են նոցա... Այնու ամենայնիւ նորանց երեկը բնակչանին մեծ տարափ է ձգել անարեկ սրտերի մէջ։

Չանգեղուր գաւառի Քեօջան զիւղի բնակիչ Աղաբէկը, իբր ռուսաց երկիւղից՝ իւր բազմաթիւ մարդիկ ներով փախել էր դէպի Դարապետազ և իբրև թափառական՝ բնակվում էր Ղոյթուլ զիւղի վերը։ Նրա ռուսաց զօրքը արդէն տիրել էր Արաքսի ափերին՝ Քեօջանցի Աղաբէկը երկիւղ կրելով նոցա մեծագործութիւնից, իւր խմբով փախաւ կրկին դէպի Դարապետ և այդ ժամանակ նա հարկաւոր համարեց գերել իւր հետ Աղաւնաձոր զիւղի հայերին և նոցա կալուածքը։ Մինչ նա հասել էր Աղաբէկ զիւղի մօտ՝ նորա յետեւից թռչում է իւր խմբով Փիր Մուրադ Սուլթանը (Միլի կոչուած տաճիկ ցեղի ներկայացուցիչը. ցեղը այժմ բնակվում է Դարապետազի Վարդանես, Պէշին և այլ զիւղերում) և հայերին տէր կանգնելով վերադարձնում է նոցա՝ իւրեանց կայքով։ Այս փորձանքից յետոյ Աղաւնաձորցիք և Արփայեցիք իւրեանց ապահովութեան համար բարձր են համարում միասնայ և զետեղուիլ Ուփի ձորում ուր և մնում են ամբողջ երեք չաբաթ։ Արփայեցի տղամարդիկ այնու ամենայնիւ ցերեկով բանում էին դաշտերում, իսկ երեկոյն վերադառնում էին Ուփի ձորը։ Հայերի այս տաղնապ դրութիւնը տեսց մինչև ռուսաց զօրքը բոլորովին տիրեց Արաքսի ափերին։

Ուփի ձորի բերանից կրկին շարունակենք մեր ճանապարհը դէպի Շնդուլի ձորը։ Արփաշայի աջեղում, անա մի քանդուած եկեղեցի չընապատած մի քանի անների փլատակներով։ Արփայեցի կաթնաչոր կանայք յաճախ ուխտեն գալիս եկեղեցու խաչքարին, որ հրաշալի կերպով և անմայապաղ շատացնում է կանանց ծծի կաթը և ինքը դորանից կոչվում է ծծախաչ։

Շնդուլի ձորը ներկայացնում է թէև կոպիտ, վայրենի, բայց հրաշալի տեսարան։ Նա երկու կողմից սաստիկ բարձրացած ժայռերով նեղ և օձապտոյտ կիրճ է, 10 վերստ երկարութեամբ։ Արփաշայը հոսում է յատակով, ոռոգում է եզերքի կանաչադարձ ծառերը։ Փթենի ծառերի շարքերը այս տեղ ապացոյց են երբեմնական այգիների։ Նայեցէք դէպի վեր և

ահա այն ահռելի ժայռը սեպացած նայում է ձեր վերնայ։ Նա կախուճած է ձեր գլխի վերայ և կարծես ընկնելու է ցած սարսափելի ճայթումով։ Պորի ճեղքում ձեր երեսում է վճիռ՝ երկինքը՝ իբրև կապտադոյն՝ ժպտալենա՝ «Գու՛ր, գու՛ր, գու՛ր» թռան վայրենի աղաւինները մի ժայռից՝ դէպի միւսը։ Ահա այն լանջումը արածում են ոչխարները և կապուիկ այծը՝ կանգնած ընդ ընդ սրածայր քարի վերայ՝ երևում է անգուտի չափի Արտաքին ձկով և ոչ մեծութեամբ։ Շենդուլը նման է Դարեալի կիրճին՝ անվերջանալի և ներումատու։

Շենդուլի ձորից ոչ հեռու, Արեւաշայի աջ կողմում ժայռի գլխի տափա-րակի վերայ, Աղաւաճոր գիւղից դէպի հարաւ, կանգնած է ձին՝ ճանապարհի վերայ մի կիսով չափ վնասուած քարվանսարայ սրբատաշ մոխրագոյն քարից։ Նորա երկարութիւնը մօտ 40 և լայնութիւնը 18 աստիճան է։ Կամարակալ շինութիւնը բեռնուած է երկկարգ միաշար, ննջալէս կամարա ներով կապուած, բոլորակ սիւների վերայ։ Նա ուրեմն կազմուած է երեք զուգահեռական երդայնաձիգ կամարներից, որոնցից երկու կողքին վորդ ինչ ցածր և նեղ են, իսկ միջինը բարձր և լայն է։ Երեք միացած բաժան-մունքը գունին անմիջապէս հաղորդակցութիւն միմեանց հետ սիւների ն-րանքներով։ Միջին բաժանումը անշուշտ ճանապարհորդների համար է, իսկ երկու կողքինը նոցա ձիաների համար։ Հայերը և տաճիկները մշտապէս պահել են և պահում են ոչխարներ այդ հոյակապ շինութեան մէջ և այդ պատճառով ոչխարների արտահոսանքը այնքան է բարձրացել, որ միւս ջին՝ բաժանման մէջ մանգալու ժամանակ մարդ պէտք է խոնարհուի իսկ կողքի բաժանմունքների մէջ կարող են շարժուել միայն ոչխարներ։ Քնար վանսարայի այժմեան յայտնի պատերի վերայ չէ երևում, նրճանագրու-թիւն, որ գուցէ լինի ծածկուած աղբի մէջ։ Այս իսկ պատճառով չունենք բոլորովին ոչինչ սրտմական տեղեկութիւն այս քարվանսարայի վերայ։

Շենդուլի ձորից դուրս գալով, մենք մտնում ենք Երթիչ գիւղը, Արեւա-շայի ձախ ափում։ Գիւղը տնտեսական է և կանաչադարձ սօսերի ներով զարդարած։ Օրբէկեան պատմագիրը իւր գրքի վերջում կազմել է Սիւնեաց երկրի առանձին գաւառների բոլոր գիւղերի ցուցակը՝ արանց աշխարհա-գրական տեղադրութեան ցուցմունքի։ Այսոց ձորի ցուցակի մէջ յիշուած է մի գիւղ Երթ էլ անունով, որ անշուշտ պէտք է լինի Երթը յիշածը։ Այստեղ առանձին ոչինչ չգտնելով, ես բարձրանում եմ հարևան կղմի ժայռի գլխին, ուր կայ հին բերդի մնացորդ։ Բերդի հին նստուքը յայտնի չէ, իսկ այժմեան է՝ Շիւրալի խանի բերդ, ըստ նորո՞ւ ուսումնայ տրամպետա-թիւնից առաջ խանը բնակուել է այդտեղ՝ մօտ երկու ասիս։ Թեք և նեղ ճանապարհը տանում հանգւմ է մեկ բերդի արևելեան ստորոտը, ուր կան չափ աների միատուններ և մի քանի անարձանագիր պատմանքներ։ Ձորի աղբիւրը բերած է սօսի լանջով աւերակների մօտ։ Հին Երթէլը գուցէ լինէր հենց այստեղ։ Ներկայ Երթիչից մի քանի տուն այժմ պատրաստուած են այդտեղ բնակուելու։

Աւերակներից թեքուելով՝ դէպի բերդաքարի հիւսիսային կողմը, այնպեղ Վառ տեմնում ենք մի քանի տների աւերակ և պարսպապատի հասն հիւմքը: Սօքա արդէն պատկանում են բերդին: Պարսպից 10 քայլաչափ դէպի վեր բերդի դուռն է՝ իւր քարէ աստիճաններով: Մինչև վերջին տարիները դարպասը եղել է ամբողջ: Բերդի յատակագիծը բաւականին ընդարձակ է: Բերդաժայռը երեք կողմից ուղղահայեաց է, վամորոյ և անմասնելի: Բիւսիսային կողմը ուր դարպասն է, մատչելի լինելով՝ փակած է կրաշաղաղ հաստ պատնեշով: Բերդի մէջ կան տասը սենեակի և մի կրաշաղաղ ջրամբարի աւերակներ: Գարնանը և աշնանը քնում են այստեղ էրթիջոց աշխարհները:

Բերդի արեւմտեան ստորոտը կազմում է ձոր, որի յատակով դէպի էրթիջ հոսում է յորդառատ աղբիւրը: Վերջինը իւր հարկւր քայլ հեռու աղբիւրներից բերելով՝ կրակազմ աւազ՝ երեցնում է սորան: Էրթիջոց աղբիւր իբրեւ մարմարին, որից և ծագել է ձորի անունը Մարմար Դարա սիւր Մարմար Դարանու արեւմտեան լանջի (Ջրի ձախ ափումը) ղերեզմանտան մի քանի տնայանաքարերը վերաբերում են վերջին ժամանակի քանակին: Նոցանից մինի վերայ նկարած է զուլթան՝ բոլորովին նորա այգիման կազմակերպութեամբ և մասնիկներով: Ունի վից լուծ շարած երկայն շղթայի վերայ (փոկ): Փարսի այս երեսում երկիրը ծալապատիկ նստած ածում է իւր սաղը և զուարճացնում պարոնին որ նստած ղինու, լաժակը ձեռքին, հաց է վայելում (խորոված): Ծառան աջ ձեռքով ղինու գաւաթից՝ զոնել լոկ ձախ ձեռքով թամբած ձին: Փարը չունի արձանագրութիւն: Միայն տնայանաքարի վերայ պատկերանում է պարոնը՝ ծալապատիկ նստած, ղանակը աջ ձեռքում և խորովածի շամփուրը ձախ ձեռքում: Ծառան բռնել է ղինու գաւաթը և ձիու տանձը: Տապանաքարի արձանագրութիւնը՝ այսպէս է. Սն Վերտիչայի տէր՝ Խեչումս կանգնեցի իսաչս ի փրկութիւն հողոյ Աբրահամին: (Յիւ չկայ): Այն այլ ևս մի քանի տնայանաքարեր, որ մամուլապատ լինելով ղժուար է որոշել արձանագրութիւնները: Մի ընկած լաւաքար ունի սոսկ թուականը՝ «թվ 21» (720):

Բարձրանալով սարի լանջը՝ էրթիջից դէպի հարաւ, հինգ՝ վեց վերստ հեռու, մի ձորակի մէջ դանվում են միմեանց մօտ զլնդի աւերակներ: Գոքա են Մոգրով և Գանձակ: Մոգրովի մասին պատմութիւնը ոչինչ չէ յայտնում, գուցէ նաև փոխուած լինի նորն անունը, այնինչ Գանձակը (այժմ Բեյանձակ)՝ միքանի տեղ յիշվում է Օրբելեանի պատմութեան մէջ: Կապանեցի Եովհաննէս Էսկիպոսը՝ Բաղայ աշխարհից գալով՝ Վայոց ձոր՝ բնակվում է Ամաղուի Նորավանքումը, 1105 փրկչական թուականին և եկեղեցու ժառանգութեան համար դնում է հող և անդաստան սահմանակից Գանձակեցիներից (հատ. Բ. եր. 93) Բուսակ անուն մեծ իշխանը, 1223 թուին ընծայում է Նորավանքին իւր Աղբերիս ագարակը մինչև Դանձակի՝ սահմանը (հատ. Բ. եր. 102): Գանձակը՝ նորդարեւ Ամաղուի Նորա-

վանքին սահմանակից է։ Նորանց ջոկում է միայն մի լեռնային դառի։ Մողորվի և Գանձակի հողերը այժմ թագաւորական են։

Էրթիկից վերև, Արփաչային խառնվում է աջ կողմից Նորա ամենա մեծ ճիւղը, այն է Ղոյթուլի գետը, որ գալիս է բազմաթիւ հնութիւնք ներկայացնող Այադեազի ձորից։ Երկու գետերի խառնուելուց փոքր ինչ դէպի վեր, Քելիշքեանդ գիւղի դէմ, Արփաչայի վերայ բոլորովին ամբողջութեամբ կանգնած է միակամար կրաշաղաղ սրբատաշ կամուրջ, պարսկական ձևով յիշած, առանց արձանազրութեան։ Շինողը և տարիքը յայտնի չեն, միայն այժմ կոչվում է Դադալուլի կարմուխը։

Ագարակ գիւղը, որ դրած է Արփաչայի ձախ եզրում, ունի տափաբակ տեղագրութիւն, դաղարուն այգիներ, բազմաթիւ սօսենիներ, 273 հայ բնակիչներ, որոնցից 146 արական են և 127 իգական, բաժանուած 37 դերդաստանի վերայ։ Նա թէև պատմական գիւղ է, բայց չէ ներկայացնում առանձին յիշատակներ։ Հին ժամանակ Նորա անունը Ագարակ էր, իսկ այժմ ընդհանրապէս կոչում են Այեար և կամ Ագեար։ Այս գիւղը միքանի անգամ յիշվում է Օրբէլեանի պատմութեան մէջ։ Ամաղուի Նորավանքի առաջնորդ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը մականունով Փախըլմսեհ առանձին խնդրանքով եղաւ Ատրպատականի մեծ իշխան Աթաբէկ Երտիուղին, որ սեփականացրեց Ագարակ գիւղը Նորավանքին, թէև միքանի ժամանակից յետոյ կրկին յանդատուեց։ (Հատ. Բ. Էր 96) Այս վայոց ձորի մեծ իշխան Լիպարիտ Օրբէլեանը Երտիուղի հրամանը ներկայացնելով Ամիր Սպասալար Զաքարէին խնդրում է վերադարձնել գիւղը նոյն վանքին։ Սպասալարը յարգելով Լիպարիտի խնդիրը՝ ինքը իւր ձեռքով գրում է յիշատակարան, 1211 թուականին, որով յանձնում է վանքին Ագարակ գիւղը։ Նոյն գիւղը երևում է Լիպարիտի կազմած արձանագրութեան մէջ Կա. 1223 թ. (Հատ. Բ երկ. 103 և 105)։

Ագարակից դէպի հարաւ անտիճանաբար բարձրանում է նեղ ձորակ կողմը դարայ անունով, այն է ընկուզենեաց ձոր։ Արդարև ձորակը զարդարուած է վայելչադեղ ընկուզենիքով, ղեղնածաղիկ վարդի թփերով և այլ պտղատու և անպտուղ ծառերով, որ հնութեան մնացորդը լինելով համարենա վայրենացել են։ Կնիշիկի բարձրութիւնից դէպի Ագարակ այդ ձորակով հոսում է մի Վճիտ առուակ, որի տարածութեան վերայ համարվում են մինչև եօթը ջրաղացների փլատակներ։ Հաւանական է, որ ջրաղացները մնացած լինին Դարալագեազի վերջին աներմունքից այս կողմը։ Յիշեալ ձորակում կան նոյնպէս հանքային ջրեր և անգործադրելի արճընի հանք։

Ագարակ գիւղի գաղթական ժողովրդին հրաժարական տալով եւ դնում եմ դէպի Մայիկոյ գիւղը, որ Արփաչայի աջ եզրից երկու վերստաչափ հեռու է։ Գիւղը շինած է յորդառատ աղբիւրի վերայ, ունի բազմաթիւ այգիներ, սօսենիներ, 713 հոգի գաղթական հայ բնակիչներ (354 արական և 359 իգական, 88 դերդաստան)։ Մայիշկա գիւղը չունի ոչինչ

հնութիւնս, բայց ունի բաղմամբ յառաջադէմ խաչագորներ: Մալիշկայից ղէպի հիւսիս, երեք չորս վերստ հեռաւորութեամբ, սարսափելի քարաւորայնների մէջ կանգնած է Արգեայի հռչակաւոր Սուրբ Խաչ վանքը, որի վերայ առանձնակի խօսք կ'լինի:

Երբ 1857 թուին Սէյաղ մականունով Պետրոս Մաղաթեանցը Դարալագեանի պոլիցիական կառավարիչ էր, մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում Մալիշկայ գիւղի վերայ: Նա ցանկանում էր, կարծես թէ, վերափոխել այդ գիւղը քաղաքի: Կամենում էր ստեղծել նորա մէջ մտաւոր զարգացման և առևտրական կենտրոն բոլոր Դարալագեանի համար: Միայն հանդուցեալի ճիշդ մնաց իբրև *pia desideria*.

Բանաստեղծ Մաղաթեանը կարծում էր, որ սարսափելի ցուրտը և երկարատև խոր ձիւները ձմեռային ժամանակ, իսկ աւազակների և չրջմալիկների անդադար ասպատակութիւնը ամառնային ժամանակ՝ անկողնի արդեւք են ընում Դարալագեանի բնակիչների առաջ, որ և է հաղորդակցութիւն ունենալ Նախիջևանի հետ: Վասնորայ տեղական բերքերը՝ Մաղաթեանի կարծիքով՝ մնում էին առանց վաճառելու: Այս կէտից նայելով՝ Մաղաթեանը կամեցաւ ստեղծել մի այնպիսի տեղ, ուր գտնէ չարաթը մի անգամ, չարաթ օր եւրը, կենտրոնանային բոլոր Դարալագեանի վաճառականութիւնը, տուրևառութիւնը և արհեստները: Այդ տեղը նա ընտրեց Մալիշկայ գիւղում, իբրև առաւել յարմարաւոր և կենտրոնական տեղ: Մտածեց և զանակացաւ իրադրոծել:

1867 թուի փետրւարի 5ին (№ 24) Մաղաթեանը յայտարարութիւն «լարկեց Նախիջևանի գաւառապետին թողտուգութիւն ինդրելու, որ Մալիշկայում, չօրաթ օրերը, վիճի առնալման (կարմարկայ) կամ բնագործ ինչպէս զանազան է: Առաւել յայտարարութեան մէջ մանրամասնօրէն բացատրուած էր վերոյիշեալ ճիւղը, որպէս զի առաջին անգամ ինի կարող նանար համոզել գաւառապետին: Վերջինը արդարև հարցը ներկայացրեց աւելի բարձր իշխանութեանը և հետևաբար զորքը հասաւ Թիֆլիս և նոյն թուի մարտի 22ին արժանացաւ այն ժամանակի Արվկասեան փոխարքայ իշխան Բարեատինսկիւ ստորագրութեանը:

Սերբ գործի յաջող կերպ գաւառապետը յայտնեց Ռոտմիլեանին, վերջինը նոյն թուականի մայիսի 13ին արձակեց երկու չրջաբերական, մէկը (№ 773) Մալիշկայ գիւղի բնակիչներին, միւսը (№ 764) բոլոր Դարալագեանցիները, որ Մալիշկայում արդէն լսպուհի է բաղալը, վասնորայ զանակաւորները կազող են բերել անտեղ վաճառելու տեղական բերքերը և այլն: Գործը ստանով չվերջացաւ: Նոյն մայիսի 23ին Մաղաթեանը ժողովեց Մալիշկայ Դարալագեանի բոլոր տանուտէրներին և պատուաւոր բնակիչներին, որոնց ներկայութեամբ և այլ խումն բազմութեան առաջ՝ զգետաւորուած հայ քահանայք մեծ հանդիսով օրհնեցին գիւղի առաջ տօնավաճառի տեղը և բացօժը:

Մալիշկայից այս շքեղ հանդիսով անքան յափտակուեցին, որ ցան-

կանալով յաւերժացնել այս հռչակաւոր օրը, կազմեցին մեծ հացկերոյթ բոլոր հանդիսականների համար: Խնջոյքի ժամանակ՝ Մաղաթեանի ներկայութեամբ խմեցին կէնսաց Նորին Մեծութեան, Կայսերական տան փոխարքայի, Նահանգապետի, գաւառապետի, բոլոր Դարաւաղեաղի հոգեւորականների և աշխարհականների: Յայտնի բան է, Մաղաթեանի կենացը նոյնպէս կկամէին անշուշտ, միայն նա յայտնելով գաւառապետին այս եղելութիւնը՝ ամենապարկեշտօրէն լուում է իւր մասին: Այս խնջոյքի մանրամասը նկարագրութիւնը կիսապաշտօնական համակի մէջ (մայիսի 30. № 930) Մաղաթեանը ծանուցանում է գաւառապետին, աւելացնելով որ « փոխնակ չամպայնի, որ արդէն բոլոր կովկասում գործածութիւնից ընկել է (sic) կենացնեը խմում էինք Մալիշկայի վարդապօնի գինով, որ ունի Կախեթու գինուց ոչ պակաս արժանաւորութիւն: » Սորանից յետոյ Մալիշկայի սկսեցին շինել Նոր բաղարում մինչև 60 հատ խանութ:

Երբ տօնավաճառի գործը շրջաբերականներով, զրազրութիւններով, թափորով, խնջոյքներով այդպէս յաջող ընթանում էր, յանկարծ Մաղաթեանը մտածեց ձեռնարկել մի դպրոց բանալու նոյն Մալիշկայումը: Բայց սորա մասին կիսուեմ շատ յետոյ:

Թէ մինչև հետեւեալ 1858 թուականի ամառը ինչ վիճակի մէջ է եղել Մալիշկայի տօնավաճառը, այդ մեզ յայտնի չէ. բայց հեշտ կարելի է եղրակացնել, որ տօնավաճառը եղել է միայն օդի մէջ՝ ըստ որում բանաստեղծ Մաղաթեանը, 1858 թուի յուլիսին արդէն մտածում է բռնաբարել վաճառականութիւնը: Նա խնդրում էր Նախիջևանի գաւառապետից թոյլտուութիւն (յուլ. 10. № 1114)՝ արդէս ղի ու ժի զօրութեամբ ժողովէ Մալիշկայում Դարաւաղեաղի զանազան գիւղերի զարբիւններին, հիւաներին, ոսկերիներին, կօշկակարներին, և այլ արհեստանորներին, նաև բոլոր առևտրականներին, այնպէս որ, սորա ոչ միայն չաքաթ օրերը, այլ մշտապէս մնան Մալիշկայում և պարապեն իրանց արհեստներով: Այդպիսի բուռն կարգադրութեան հիմնաւոր պատճառներից մինը ևս Մաղաթեանը համարում է այն, որ Մալիշկայի 60 խանութները մնում են պարապ: Երևելի դաճալ փար, ... Բանիմաց գաւառապետը իւր պատասխանի մէջ խորհուրդ տուեց Մաղաթեանին հեռու մնալ բուռն ուժից և ղիմել աւելի խոհեմ և համուլից միջոցներ:

Սորանով անա վերջանում է Մաղաթեանի բոլոր զրազրութիւնը ուրեմն և մեր պատմական տեղեկութիւնը Մալիշկայի ղեռ չծաղած, բայց թաւաճած տօնավաճառի վերաբերութեամբ: Թէպէտ այս հանգամանքի պաշտօնական մասը վերջանում է, բայց աւանդական գիւղացիների և վաճառականի վրէժ է: Իւրաքանչիւր Մալիշկացու քաջ յայտնի է տօնավաճառի հետեւանքը: Տօնավաճառը եղել է բոլորովին պաշտօնական կամ դիւանական: Այն մի գիւղացի չէ բերել իւր տեղական բերքը, արհեստաւորը և վաճառականը աւելորդ են համարել ղիւղից ղիւղ թափառել մի օրական տօնավաճառի համար, մանաւանդ որ ղեռ ևս սկիզբն էր ղեռ ևս դերանք

պէտք է անդժէին բաղարը, դորանք պէտք է կենդանացնէին անտուրը, այն ինչ զորանք որոնում էին արդէն կենդանացած վաճառատեղի, դորօրինակ Մարք Թաշի վանքում, նորա տօնի օրը և այլն: Այս էր պատճառը, որ մեծաւ Մաղաթեանի տօնավաճառը Մալիշկացոյ շինած 60 խանութները կամաց կամաց քայքայուեցին և այժմ ճանապարհորդը, մտնելով Մալիշկայ, սօրա հարաւային եզրում կարող է նկատել թշուա խանութները հիմնապատերը:

Բանաստեղծ Մաղաթեանի յափշտակով մաքի և զգալի սրտի համար այնքան զրաւիչ և դիւթիչ էր տօնավաճառը, որ նա երբեմն ստորագրվում էր «հիմնադիր բաղարին Մալիշկացոյ»: Նա իրաւունք ունիմ այն պնդելու, ըստորում Դաշքեանդ գիւղում Մելիք Բարայ Զարութիւնեանի մօտ եւ տեսել եմ Ռոստոմ Երզնկեանցի հայոց պատմութեան զբօյլը, որի սկզբնաթերթի վերայ, 1857 թուին, Մաղաթեանը իւր ձեռքով գրել է համառօտ յիշատակարան որ աւելորդ չեմ համարում արտագրել այստեղ:

«Ի 1857 ամի, ես գտնով կառավարիչ գաւառակին Դարալագեաղու, որ է վաղեմի վայոց ձորն հայոց Սիւնեաց աշխարհին, յոյժ ջանադիր «լինէի վասն երջանութեան ազգին մերոյ: Միայն ընթերցեալ դայս պատմութեան հայոց և չտեսեալ ի նմա զստաւիղ ինչ ազգասիրութեան «ստրջացաց անելով թէ ո՞վ զիտէ, արդեօք ազգակիցքն իմ այնպիսի «բնութեանը ընդունեն զաշխատանս իմի չահուրեանց, կամ թէ իբրև յիմար «բամբակ կզօղ զբամբակն իմ կզտմ ի վերայ լեռան և հողմն ցիր ու ցան «առնէ զնա: Բնական յԱ. ետրարանց է Արշախոյ, իսկ ծնեալ ի քաղաքն «Շամախի: Եւ ոտս վանից սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային Սա «ղեանու: Եւ եղէ հիմնադիր բաղարին Մալիշկայու: Ի կարդէ «հեծեալազօրաց Աստուածազօր տէրութեան Ռուսաց կապիտան Պետրոս Տէր «Յովնէփեան Մաղաթեանց:» Այս տեղ Մաղաթեանի ակնարկութիւնը ազգի համար վերաբերում է Դարալագեաղի հայ ժողովրդին, որոյ պաշտպանութեան համար տաճիկ զրացիների հարստահարութիւնից, արդարև, Մաղաթեանը չէր խնայում իւր ձիգը և կարողութիւնը: Նա տաճիկների համար աստուածային պատիժ էր..... Հաստ անգամ յարմար և բերրի տեղից հանում էր ամբողջ տաճիկական գերդաստաններ և նորանց տեղ բնակեցնում հայերին: Երբեմն հայերին բնակեցնում էր տաճիկների հետ մի գիւղում և պարսկացիներն պատճառից տեղափոխում էր բոլոր տաճիկներին: Այսպէս մտադիր էր վերստին Հերհեր գիւղի հետ, բայց իւր պաշտօնավարութիւնը չնայ համեմելով խանգարեց նորան: Այժմ Հերհերը, որ ամենաբաղմամարդ գիւղն էր յատկոյն Դարալագեաղում, կաղմուած է տաճիկներից և Մաղաթեանի հրաշքով հայերից: Քսան տարի արդէն անցել է Մաղաթեանի հեռանալուց յէտոյ, բայց քննու ամենայնիւ Դարալագեաղի հայերը առանձին յարգանքով քննարկեցնում են նորա անունը: Պալիցիակն ոչոքիս բնուն միջոցների զօրծաղկութիւնը բոլորովին կարդարացնէք, եթէ իմանաք Դարալագեաղի տաճիկների վիպիւմ, վայրենի, անհաղիւտ անգործունէաց և

մշտական գող բնաւորութիւնը: Դորտնց մերձաւորութիւնը թաղիկ խան-
գարում է հայերի խաղաղ երկրագործական պարագայունքները: Մաղաթեանին մի քանի անգամ ես կ'իշեմ իմ նկատողութեանց մէջ:
Դարալազեաղի հնութիւնների արձանագրութիւնները, որ այժմ տպուած են,
Ջալալեանի գրքի մէջ, թէն ժողովուած են, արդարեւ, թէ նամակիս մէջ
յիշած երեք անձանց աշխատութեամբ, բայց դիտաւոր չարժանիքը և քաջ
ղեկավարը և յաջող միջոցները նոսրը: Բայց ամենայնիւ եղել է Մաղաթ
թեանը: Աւելի ասեմ, եթէ նա չլինէր, գուցէ թէ Դարալազեաղի արձա-
նագրութիւնները մնային անմատչելի մինչև մեր օրերը, որ քաջապաշտ
ղէն մաշուել է, կոտորուել է և անհետացել:

Ի.

Մօզ անունը:—Ստեփաննոս եպիսկոպոսի սպանումը եւ թաղումը:—Դարալազեաղի
քանդուիլը:—Փշաղիւղ:—Հախու:—Սոյան:

Մալիշկայ գիւղից փոքր հեռու, Արիաշայի աջ եզրումը մեր աչքի
առաջ ահա տարածվում են ահուկի քարակոյտներ, որ տեղ կազ-
մում են բլուրներ և տեղ տեղ փոսեր, ձորակներ և այլն: Աիշած
մնում էք տարակուսանքի մէջ, թէ այս ինչ զիւթական ոյժ է արտադրել
այդ քարերի սարսափելի բազմութիւնը ահագին տարածութեան վերայ:
Եւ ինչի այդ քարերը միայն այդ տեղ են ժողովուած: Միթէ անտուածային
ձեռք է չարժուել այստեղ: Բայց ինչ, քարակոյտների մէջ, ուր պատուելիս
այժմամբ կկոտորէ իւր ոտքը, տեսանելի են տների պատեր, կամարակապ
ներքնաաններ, կրապատ հորեր, փողոցներ և այլն: Միթէ այստեղ բնա-
կութիւն է եղել: Ենչպիսի գերբնական մաքրիկ են եղել, որ կարողացան
չարժուել այս կոյտերի մէջ: Այո, աւերակները ցոյց են տալիս, որ այդտեղ
եղել է մի կենդանի հասարակութիւն ոչ գերբնական, այլ բոլորովին բնա-
կան մարդկերանց, որ ապրել է, չարժուել է, չքացել է: Ներկայ Դարա-
լազեաղիք սարսափով են նայում աւերակների վերայ, ըստորում այդ
տեղը, իբրեւ Սոդոմ և Գոմոր, արժանացել է անտուածային անէծքի: Սո-
դոմի և Գոմորի վերայ տեղացին հուր և ծծումը, իսկ այստեղ գետնի խոր-
քերի ժայթմունքը ծածկել է երկիրը: Դա է Մօզ անունը: Սոդոմային
եղած առաջակի ախառն: Բայց անհաշիւ պատմութիւնը հասել է մինչև
մեր օրերը թէ պատմադրների, յիշատակարանների և թէ Այսմալուքի
միջնորդութեամբ:

735 փրկչական կամ 184 հայկական թուականի յունիսի 21ին, Սիւ-
նեաց աշխարհի եպիսկոպոս Ստեփաննոսը, որ Վիլն մայրաքաղաքի Կապո-
երիցաւորդին էր՝ եկաւ Վայոց ձորի Մօզ անունը քարոզութեան համար:
Այնտեղ բնակվում էր մի արիտարորէք կին, որին երեք անգամ արդէն
ղուշացրել էր եպիսկոպոսը, բայց ի դուրս Աստուծոյ վերջինը այս անգամ

սամաթիկ Կարկայան Կնոջ վերայ, մեծ պատուհասի վճիռ կազմեց, ինքը դուրս եկաւ անանից և չորից՝ ստիպուած զնաց զովանալու Աւագակն անունով անդիւրի մօտ՝ Հրամայեց հարել իւր խորանը, դրեց իւր մահիճը մի ուրի մօտի վերայ և շատ սղօթեալոց յետոյ նընջեց։

Վանեայտ կինը աղաւ իւր հոմանին և գնաց սպանելու Խախտոր սին, որպէս զի ինքը աղաւ լինի ամենստոնակ նկատողութիւնից։ Սրտի բարեխոնամը, վարդը բարձրացաւ ծառի վերայ և սոսկաց՝ երբ տեսաւ սրբի ցոլանող շունչը, իսկ հրեշտակը թեքելով հովանի էր ձգում նորա վերայ։ Մարդը անքան ուշի եկաւ, որ հազիւ կարողացաւ իջնել ծառից և պատմել կնոջը, կինը առաւել ևս շողորթեց և քաջալերեց նորան կրկին դառնալու իւր ընտրած նպատակին։ Բայց մարդը առաջինից աւելի հրաշափառ տեսիլ տեսնելով՝ այնքան թուլացաւ, որ անզգայ մարմնով, իբրեւ մեռեալ, ընկաւ ծառից։ Այս ամենը տեսնելով կինը՝ փոխանակ զղջալու, աւելի սրտապնդուած առաւ սուրբ ձեռքը, բարձրացաւ ծառի վերայ և սրբի փողը (բուկը) կարելով թափեց նորա արիւնը։

Միւս առաւօտ հողևոր պաշտօնեայք՝ իմանալով այս աղետալի անցքը, մեծ ողորով վեր առան սրբի մարմինը և կամենում էին տանել Սիօն վանքը (այժմ անյայտ), բայց՝ ճանապարհին նորանց առաջ դուրս եկան Արկազան (այժմ Արգեազ) գիւղի բնակիչք և խնդրեցին հանգստացնել մարմինը սուրբ Քրիստափորի եկեղեցումը։ Պաշտօնեայք յարգեցին նորանց խնդիրը։

Նույն կամ նոյն ճգնաւորը, որ շատ տարի բնակվում էր Սիօն վանքումը, տեսիլք տեսաւ, որպէս լի է երկինքը բացուել է և հրեշտակաց հոյլը զուռն զուռն գուրս էին գալիս սուրբ Ստեփաննոսի առաջ և փարեով նորա արիւնաներկ մաքուր հոգին դնում էին։ մեծաձայն «Ճառալ բարի և հաւատարիմ» եկ, մեծա յուրախութիւն Տեառն քոյ։ Եւ այսպիսի մեծ զովասանութիւններով հասուցանում էին Աստուծոյ անեղ աթոռի առաջ, որի վերաւ բաղմած էր Քրիստոսը։ Նույն ճգնաւորը հասկանալով բոլոր վնասը, փոզովեց միանձանց ամբողջ դասը, զիմեց սուրբ Ստեփաննոսի առաջ, արտասուաթոր լացով պատմում էր ամենին տեսիլքը և Աստուծոյ անեղ արկութիւնը այս դաւառի վերայ։ Խնդրում էր զդուշանալ և աղօթքներով խնդրել Աստուծոյ հաշտութիւնը։

Չնայելով այս տեսակ ջերմեռանդ աղօթքներին, այնու ամենայն յանդիմարձակի վերեկից հասաւ Աստուծոյ բարկութիւնը։ Վե՛րալաւ խաւար Եջօշափեկի զգաւա՛ն ամենայն զաւուրս քառանդան, և շարժումն և գղըր և դուռն սաստիկ։ Չի եռայր երկիրն անեղ զողացմամբ յանդնդոց և բարձ- րմիայր վինչկի վեր, և արդէն իբրեւ զալիս ծովու փուռ զանիւր։ Լերինք առ- Եջալալէին, վեմբ Իհիմանոյ քակտէին, տունք և արարանք գեղեցիկք լինէին Եւքրեղմանը ընակչաց, աղբիւրք խցէին, գետք կորնչէին, և ամենայն տե- Եւգի երեքէր տատանմամբ։ Եւ ձայնք մարդկեղէն բարբառոյ լսելի լինէին Եւքրեղման յանդնդոց և ի վերուստ յօդոց Եւսայ ձոր, վնայ ձոր։

(Օրբէհատոր Ա զԼ. Ա. եր. 186) Այս հանգամանքից ահա երկրորդ կողմէն վայոց ձորը տառապէս Օրբէհեանը:

Ապա քաղաքում օրից յետոյ դադարեց Աստուծոյ բարկութիւնը: Հաւաքուեցին վանականները, նոյն խել և կաթողիկոսը և Ստեփաննոս եպիսկոպոսի մարմինը տեղափոխեցին Արկաղանից Թանահատի վանքը և շինեցին նորա գերեզմանի վերայ փոքրիկ մատուռ: Տեղական բնակիչները, 1279 թուականին շինեցին գեղեցիկ գմբէթաձև եկեղեցի, որի ճիւղումը դրին սրբոյ տապանը: Թանահատի վանքի մասին երկար խօսք կ'ընեն Կե-տակայ նամակներում:

Տիրասպան կիներ զղջալով իւր չարագործութիւնը՝ մերկացան և քա-րերով ծեծում էր կուրծքը մինչև վաղեցնում էր արեան հոմանքը: Եւրո-պական չէ. նա եկաւ Թանահատի վանքը և նորա անբնական կողմում, ձորակի միւս երեսում, փոսի մէջ թաղուելով մինչև կուրծքը, ամառ և ձմեռ, զիշեր և ցերեկ ողբում էր և խոստովանում իւր մեղքը: Վերջապէս հասաւ նորան ներողամտութիւնը. և մի օր, պատարագի ժամանակ, նա-հատակ եպիսկոպոսի տապանի խորքից ձայն դուրս եկաւ, լսողիս լիցին քեզ մեղք քո, մի դու: Թէպէտ կիներ թաղութիւն ստացաւ, բայց չուզեց դուրս գալ փոսից, այլ մնաց այնտեղ, մեռաւ և նոյն խել սիւղակ մէջ թաղ-ուեց: Այս եղելութիւնը ամբողջապէս աւանդում է մեզ Օրբէհեան, եպիս-կոպոսը. (հ. Ա. զԼ. Ա.): Նոյն պատմութիւնը, մի քանի փոփոխմամբ մտել է և Այսմաուրքի թերթերի մէջ: (Երես, 879): Այս երկրորդէն պատ-մութեան արտադրելու բուն նպատակը լայն է, և այդ նպատակում էլ ար-տադրել նամենատեսակ պատմական, քառասյեղական, քառանկյան և այլ տեղեկութիւններ այս և այն հնութեան վերաբերութեամբ, նուազանչ:

Ութերորդ դարումը գուցէ որ և իցէ հրաբուխ գործող էր Դարալի-գեազում (գուցէ Դալիկ թափան, որի մասին կ'ընեն յետոյ): և այդ հրալիծումը Օրբէհեան եպիսկոպոսը և այլք ընդունել են իբրև անսովորա-յին պատիժ և յարմարեցնելով յիշեալ նահատակի մահին յաճախել են միստիքական երևոյթներով և աւանդել յառաջանող սեղանին: Արդարև Դալիկ թափան երբեմն եղել է հրաբուխի բերան, արտեղից լայնան տարածուել է չորս կողմի վերայ: Այժմ Հերհեր, Գեօքարաք, Գեօ-թանու, Նալու, Արգեաղ և այլ գիւղերը գետեղում են հրաբուխային արտա-վիժութեան վերայ: Մօզ աւանի ահուրի քարակոյտները նոյնպէս հրաբու-խային ծագումն ունին ու այդ տեսակ քարերի հետքերը չարոնքակում են Մօզից դէպի հիւսիս, բարձրանալով փչաղիւզով մինչև իսկ Դալիկ թափան: Եթէ այս ամենը այսպէս չէ, ապա միթէ մի եպիսկոպոսի մահ կարող էր արտադրել յայտնի թշուառութիւն ամբողջ գաւառի համար: Միթէ մի սպանողութիւն, թէև եպիսկոպոսի, այնքան նշանաւոր անցք է, որ ան-դունդը և օղը պիտի ձայն տային «վայ ձոր, վայ ձոր»:

Օրբէհեան եպիսկոպոսը իւր պատմութեան մէջ վայոց ձորը կո-չումը արտադրում է վայ ձոր, վայ ձոր ձայներից, որ լսվում էին անդուն-

դից և այլն: Նորին Սրբազնութեան այս նոտագրանութիւնը ոչ այլ ինչէ, եթէ ոչ մի սլացող ուղեղի անհիմն ծնունդ: Պատկառելի եպիսկոպոսը, իբրև պատմագիր, չէ կարողացելի նկատի ունենալ այն ստոյգ հանդամանքը, որ Մօզի թշնամութիւնից առաջ ևս Վալոց ձոր անունը կար և յիշվում է մեր միւս պատմաբանները աշխատութեանց մէջ: Մտաբերե՞նք Մովսէս Խորենացիին որ 844 տարով Օրբէլեանից և 242 տարով սոսկալի անցքից առաջ էր, իսկ և յիշում է Վալոց ձոր անունը (Գիրք Գ. գլ 67): Եղիշէ վարդապետը, որ նոյնպէս առաջ էր այդ անցքից, գրում է՝ «Սուրբն Յովսէփ ի Վալոց ձորոյ» (Երես 361 Մոսկ. տիպ) Երբեմն Յունաց պատմագիրները Վալոց ձորի իշխաններին անուանում էին «Երեսն դու Վալոց ձոր» Սորանից հետո, չէ եղբակցնել, որ Վալոց ձոր անունը կար նաև Խորենացուց առաջ: Եթէ այդ պայտէսէ, ապա ճրտեղից է ծագել ձորի անունը: Այդ հարցը անպատասխան է, միայն հանգուցեալ կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը յիշում է, որ Վալոց Սանսկիտի լեզուով կոչվում է քամու չափաւոր: (Ծանօթ յայտ. Օրբէլ. §36.)

Միւս լեզուներ յիշուեց, որ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը Մօզից դնաց Աւագ և Կնաղբերի վերայ՝ զով անալուէ Արդեօք ճրտեղ է այդ աղբիւրը: Չաւալեանի զիրքը ընդունում է, որ Մալիշկայի ջուրն է: Այս աղբիւրը թէն Մօզից մօտ չորս վերստով հեռու է, բայց հաւանական է, որ Աւագակն աղբիւրը վարդապետ Մալիշկայի ջուրը լինի, ըստորում Պառլ իշխանի թուր ջուրէն և նորա կենդանի խոնդէն թողել են մի արձանագրութիւն Թանահատի վանքի ներքը, Խարմտեան դրան հիւսիսակողմումը, որից երևում է, որ նորա լինծայել ին վանքին մի ջրաղաց Աւագակն ջրի վերայ: Որովհետև Մօզի ջրակայքում չկայ անալիսի աղբիւր, որ իւր յարմարութեամբ և յորդութեամբ կարողանար ունենալ իւր վերայ ջրաղաց, վասնորոյ հաւանական է, որ Աւագակն Մալիշկայի ջուրն է:

Յիշմ մոյսնք աւերակ Մօզ աւանը: Սա գտնվում է քարակոյտների մէջ Արփաշայի անջրածր եղրի վերայ: Տների, ներքնատների, փողոցների, ճորների փլատակները դեռ ևս կան: Յայտնի բան է, այս փլատակները չեն բնակականութեթերորդ դարու Մօզին, ընդհակառակը գիւղը աւերակ է դարձել վերջին ժամանակներում: Քարակոյտների զլիւին երևում են հարստաւ և փոքր եկեղեցու հիմնադատների մնացորդքը: Այդ փլատակի մէջ ընկած են երկու ամենահասարակ անարձանագիր խաչքար, մինի թուականն է ՋԼԲ (932) կամ 1483 փրկչական թիւը: Իսկ միւսի վերայ «ՋԻ» (920) և անկի ոչինչ:

Մօզի աւերակների արևմտեան եղրումը՝ զետի նոյն ափումը, այժմ դրած է մի փոքրիկ տաճկաբնակ զիւղ նոյնպէս Մօզ անունով: Սա ջրակայանութեթ զեղեցիկ ծառերով և միքանի այգիով: Ծիրանը ծառերի մէջ կազմում է ամենամեծ մասը: Շարուրից մինչև Մօզ Արփաշայի ափերը բոլորովին ծածկվում են բամբակի և չալթուկի ցանքերով, այն ինչ

Մօղից վեր արդէն այդ բոյսերը չեն բնութամբ։ Մօղը սահմանէ չալթուկի և բամբակի հասունութեան։

Մօղից դէպի հիւսիս, Ղալիկ թափայի ստորոտում, լայն անտառածածկ թեան վերայ, քարակոյտների մէջ ցանուցիւր ընկած են տնկերի և ձիթա-հանքերի վկայականներ։ Ոմն Ստլիթան տաճիկ այտեղ պահելով փերոյնաբո-հները պատճառ է դարձել աւերակները կոչելու Ստլիթան քեօհաթի (սոլի-թանի գոմեր)։ Տարածութիւնը կոչվում է Փշադի և Վերջին անունը գոցէ փոխառած լինի Փշատի ք գիւղի անունից, որ յիշվում է Օրթէ-լեանի գիւղորէից ցուցակի մէջ։ Փշատակների մօտ մի քաղաքից և հողից կազ-մուած բլուրից թափվում է տափակ և բոլորակ քարեր։ Զննելով ուղեկի կապ-կամ աւելի մեծ և փոքր։ Տաճիկները պնդում են, որ ձիթորէից յղեղում բնակվում էր մի չափազանց հարուստ մարդ՝ որ տնկեցի էլ դէպի իւր հարսը առանձին ձգտումն էր... Վասնորոյ Աստուած քարկանալով հորա Վերայ՝ քար է դարձրել հորա բոլոր դրամները, որոնց կոյտը այժմ բնութամբ չունի։

Մօղի լայնատարած քարակոյտներից յետոյ սկսվում է անտառաւոր դաշտ, որի արևմտեան ծայրումը, ճանապարհի վերայ կան մի քանի տաճիկա-կան հին տապանաքարեր։ Մի ոչխարածն տապանաքարի վերայ նկարած են ձիւնոր, այծ, բաղէ, նետ, անեղ, վահան, մաքառող ցուլ և առիւծ, միւսը բանիւ համանման Արփայումը եղած տապանաքարերին։ Համանման է, որ այս նկարները այն ժամանակի հայերը առել են պարսիկներից։ Յի-շեալ տապանաքարի ամենական արձանագրութիւնը՝ համականալով իւր չեմ կարող որոշել քարի տարիքը։

Փոքր ինչ դէպի վեր, Արփայայի վերայ կայ մի քանդուած կամուրջ։ Երկու նեղ ժայռի արանքում, գետի յատակի մեծ պլիթ քարաբլուր է կրաշաղաղ լայն պատ, ժայռերից հաւասար հեռաւորութեամբ։ Պարզ վերը վերջանում է երկու սենեակով, որի դռները և պատուհանները երե-ւում են։ Սենեակների տանիքը եղել է կամրջի յատակը, որ անշուշտ չինած է եղել փայտից։ Այժմ փայտաչէն յատակը չկայ և կամուրջը անդործադրելի է։ Կամուրջը չունի ոչ արձանագրութիւն, ոչ թուական և ոչ անուն։ Նա վերջին ժամանակի չինութիւն է, ըստորում պատուհանների ու դռների փայտից չրջանակները դեռ ևս կենդանի են։ Կամրջի անմիջապէս այն կողմը, գետի ձախ եզրում ցրուած են քարաչէն տների աւերակներ, որոնց մէջ չկայ ոչ մի հայկական նշոյլ։ Գիւղի անունը՝ Հալիլու է։ Սորա մօտ կայ մի փոքրիկ տաճկաբնակ գիւղ, նոյնպէս Հալիլու անունով։

Շարունակելով ճանապարհս դէպի վեր ես նկատում եմ միայն լայնա-տարած այգիներ սօսենիների և այլ ծառերի։ Այգիների արևելեան ծայրում կանգնած է ահագին քառակուսի բարձր պարիսպ, ահագին դարպասով։ Տունը կոչվում է Նոր Սայան և պատկանում է զոռ գիւղացի Մանուկին, որ եօթը տան հարկը տալով թագաւորական զանձարանին, միայնակ իշ-խում է լայնանիստ դաշտի վերայ, ուր պահում է բազմաթիւ անասուն-ներ։

Գնդեվազ գիւղը բարձր քարքարոտ տեղ է, որից ներքև ձորի մէջ դրած է վանքը: Գիւղի արևելեան ծայրումը դետեղուած է հին գերեզմանատուն իւր կանգուն անարձանագիր տապանաքարերով, իսկ հիւսիսային կողմի ապառաժի վերայ երևում է բերդի պարիսպ: Շատ տարիներ յառաջ գիւղին տիրել են տաճիկները, իսկ 10—12 տարի առաջ մի քանի հայ գերդաստան խաչիկից, Կնիշիկից և Նախիջևանի կողմերից գալով այս գիւղը, այժմ կազմում են տաճիկահայ խառն հասարակութիւն: Գնդեվազը ունի 29 հայ ծովա և 14 տաճիկ ծովա: Հայերը 118 արական և 93 իգական, ընդամենը 211 հոգի են: Տաճիկները 55 արական և 37 իգական, ընդամենը 92 հոգի են: Այս գիւղը հիմնւել է տիկին Սոփիան և իբրև ժառանգութիւն տուած էր Գնդեվազին:

Տաճիկական թաղի մէջ կանգնած է կրաշաղախ անտաշ քարից շինած եկեղեցին չորս սիւնի վերայ, հարաւային և արևմտեան դռներով: Սիւների վերայ դեռ ևս նշմարելի են սրբերի իւղաներկ մաշուած պատկերների հետքերը: Քրիստոսի խաչելութեան վերայ երևում են լատինական տառերը I. N. H. S. այն է սկզբնական տառերը «Յիսուս Նազովրեցի Թագաւոր Հրէից» բառերի: Կոպիտ պատկերները նկարած են յունական ոճով և զգեստով: Եկեղեցու հիւսիսային կամարաշէն տանիքը խոնարհուած է և փայտով կարկտած: Այս ընդարձակ եկեղեցին, ինչպէս ցոյց է տալիս արևմտեան դրան արտաքին կողմի արձանագրութիւնը, շինել է Պետրոս վարդապետը 1135 հայոց թուահանին, այսինքն 190 տարի մեզանից առաջ՝ իւր ծնողաց՝ Ուլանէսի և Խանումի յիշատակի համար: Արձանագրութիւնը այս է. « Ես անարժան Պետրոս վարդապետ շինեցի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս « վաքն փրկութեան հոգւոյ իմոյ և Դնողացն Ուլանէսին և Խանումին. թվ ՌՃԼԵ « (1135)» Հայերի ժամասացութիւնը կատարվում է այս եկեղեցու մէջ:

Գիւղից դէպի Գնդեվազը իջնում է ժայռի լանջով ծովմոռիկ ճանապարհ՝ զարդարած ընկուղների ծառերով և կարկաչահոս աղբիւրներով: Նայեցէք, այն ինչ հրաշալի տեսարան է: Ձորի ստորին մասումը փրփրադէզ Արփաչայը՝ քարերը միմեանց դիպցնելով և մռնչիւն բարձրացնելով՝ կատաղաբար յառաջ է ընթանում: Նրկու կողմից ուղղահայեաց դէպի վեր է բարձրանում մերկ, կապոյտ ապառաժը իւր վայրենի սեպածև ճակատներով: Ձորի ստորին լանջերը ծածկուած են պտղաբեր և հասարակ ծառերով, որոնց տակումը վազվզում են սառնորակ աղբիւրները: Եւ այս դիւթական ձորի մէջ դրած է իբրև ալն Գնդեվազը:

Այդ ձորը իւր գեղեցկութեամբ յաիշտակեց նաև տիկին Սոփիայի ուշադրութիւնը, որ հիմնեց վանքը 940 տարի մեզանից առաջ: Ստեփաննոս Օրբէլեանը պատմում է, որ Սիւնեաց Տիկին Սոփիան, ուխտի համար գալով այդ ձորակը, ուր այն ժամանակը կային կրօնաւորներ և վաղուցուայ սուրբ վկաների նշխարներ, հաւանեց այդ տեղը, մտաւորուեցաւ եկեղեցի շինել և բնակեցնել նորա մէջ կրօնաւորաց զասը: Իսկ բոլոր ձորը՝ վերը և վայրը մինչև Գողտշտին քարը հրամայեց անկախիտ անել մրգաբեր ծառե-

րից և անուշաճաշակ պտուղներից և տնկեց վայելուչ այդիններ լիքը բարութեամբ սուրբ եղբայրութեան և ամենայն կարօտեալների համար: Արդարեւ, ձորակի կլիման բարեխառն լինելով՝ կարող է բուսցնել մրգաբեր, ծառեր: Ինչպէս վերը յիշեցի, այժմ ևս կան ընկոյզ, կեռաս, սալոր, որ վայրենի կերպով բոսում են: Կային և վայրենացած խաղողի այգիներ, բայց մեռած ուղիք տաճիկները փոխանակ չինելով՝ կտրատել են բոլոր ծառերը: Գնդեվաղի հայերը տիրելով այդ ձորին, աշխատում են և իշին դարդաբել այգիներով:

Գանք այժմ վանքի շինութեանը: Նա շինած է մոխրագոյն սրբատաշ քարից չորս սրմնափակ սիւների վերայ, զեղեցիկ կաթուղիկէով: Ունի մի սեղան, երկու աւանդատուն և երկու դուռն դէպի արեւմուտք և հարաւ: Եկեղեցու արտաքին տեսքը և հագուցած արտաքին քարերի միմեանց յարաբերութիւնը ցոյց են տալի նորա երբեմնական նորոգութիւնը: Սովինյի շինութիւնից գուցէ մնացած լինեն այժմ եկեղեցու հիմնապատերը և ներսի կողմը՝ այն ինչ միւս արտաքին մասերը ենթարկուած են կարկատանի: Եկեղեցու արեւմտեան դրան հիւսիսակողմի (ներսը) արձանագրութիւնից երևում է, որ ոմն Գրիգոր, 758 հայոց թուականին, կամ 567 տարի մեզանից առաջ նորոգել է այդ վկայարանները: Նոյն դրան արտաքին կողմի արձանագրութիւնը հաստատում է, որ 1140 հայկական թուին (Ջալալեանի զրքում 1120 թ.) այն է Գնդեվաղ զիւղի եկեղեցու շինութիւնից հինգ տարի յետոյ՝ նախագոյն յիշեալ անարժան Պետրոս վարդապետը, իւր ծնողաց և իւր հոգւոյ փրկութեան համար, կրկին նորոգում է եկեղեցին, ժամատները, չրջանակի պարիսպը և ամարաթները: Բայց և այնպէս եկեղեցու արտաքին տեսքը այժմ բաւականին թշուառ է: Պատերը ճեղքուել են, քմբէթի արտաքին քարերը թափուել են, նոյնպէս և կամարների և աւաղ դասի հարաւային անկեան քարերը: Եկեղեցու արեւմտեան պատին կից կանգնած է քառակուսի զանգակատունը խոնարհուած տանիքով: Զալալեանի զրքի վկայութեամբ նա ունեցել է 1857 թուին զեղեցիկ կաթուղիկէ, որի խոնարհումը դրականապէս յայտնի չէ, թէ երբ է պատահել, Զալալեանի զրքից յետոյ, թէ առաջ.....

Եկեղեցին՝ Օրբէլեանի ասածով կոչվում էր սուրբ վկայից վանք, բայց վերջին ժամանակները կոչվել է Նախապկայ, որպէս ցոյց են տալիս անցեալ 1875 թուում դանուած իրեղենների արձանագրութիւնները: Սոցա մասին կիսօսեմ փոքր ինչ ստորը:

Օրբէլեանի պատմութիւնը յիշատակում է, որ այդ վանքը չինել է Սիւնեաց գաւառի լուսն Սմբատի կին Սովինան՝ Գրիգոր Դերենիկի դուստրը, 385 հայոց կամ 936 փրկական թուին, անյայտ վկաների գերեմանների վերայ: Զարդարել է ունել նկարակերտ յօրինաւանդերով նորա առանձնազը և պատերը, որոնց հետքը այժմ չկայ: Այդ միջոցներումը այդ տեղ մեծամեծ ճգնութեամբ փայլում էր ոմն հայր Սուփան Գնդունի, որի անունը Սովինան ժառանգեցրեց վանքին: Սորանից ահա ծագել է վանքի

և գիւղի անունը: Սոփիան յիշատակի արձան կանգնեցրեց, որի պատճէնը աւանդել է մեզ Օրբէլեանը: Սեա: «Նա Սոփի-տիկին, կին Սմբատայ Աստու-
« ծապան Տեառն Սիւնեաց և զուտոր Գրիգորի Դերենկան՝ շինեցի զեկե-
« ղեցիս յիշատակ հոգւոյ իմոյ և յարեշատութիւն իշխանաց իշխանին Սմ-
« բատայ և որդեկաց մերոց. և զարդարեցի զսա մեծածախ սպասիւք և
« ետու զերկուս զիւրս ի ժառանգութիւն սմա, զոր մի ոք իշխեսցէ խախ-
« տել կամ հանել ի սուրբ եկեղեցւոյս, ապա թէ ոչ անուձանելի նորովիք
« անիծեալ վիցին յԱստուծոյ և յԱստուածազումար սրբոցն: Մատանի
« էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա և եղի ակն ի վերայ»:

Այս արձանագրութիւնը այժմ ամբողջութեամբ պայ, այլ մի քանի փոփոխութեամբ նա. դրոշմած է եկեղեցու հարաւ արեւմտեան անկան վե-
րայ՝ արտաքին կողմից: «Նա Սոփի տիկնաց տիկին, Դերանկին աղուտը,
« կին Սմբատայ որդի Աշոտի, շինեցի զեկեղեցիս» Իսկ նոյն փկեղեցու
արեւմտեան պատի վերայ, զանգակատան առաջտաղի մօտ դրած է. «Մա-
տանի էր անակն, եղեր Սոփի Սիւնեաց տիկին» Մի այլ քար՝ այս վեր-
ջին արձանագրութեամբ ընկած է միաբանութեան կացարաններէ տանքի
վերայ: Այս հանգամանքը ապացոյց է, որ եկեղեցու նորոգութիւնների
ժամանակ՝ արձանագրութիւնների անխախտ պահելը արհամարում էին:
Եկեղեցու արեւմտեան ճակատի վերայ արտաքին կողմից կայ մի խաչքար
պատի մէջ հագուցած, որ երեւի բերուած է այլ տեղից: Նորա արձանա-
գրութիւնն է «Խաչս Սարգիս առաջնորդի եկեղեցւոյս է» Հարաւային դրան
վերի կիսաբոլորակ քարի արտաքին երեսի վերայ եղել է արձանագրու-
թիւն, բայց մաշուելով մնացել է թուականը, որ է թվին (700): Զանգա-
կատան հարաւային պատի վերայ արտաքին կողմից կայ այս արձանա-
գրութիւնը: «ՅԶ (380) թուականիս ես Եղիշայ ի Զ կարգիս առաջ արարի,
« առաջնորդութեամբ Սարգիս քահանայի, որ կարողաք տէր ողորմէ ասա-
« ցէք» Թէև Գնդեվանը հարուստ չէ արձանագրութիւններով, այնու ա-
մենայնիւ Զալալեանի գիրքը արհամարել է վերոյիշեալ արձանագրութիւն-
ները:

Հետեւելով նոյն Օրբէլեանին՝ մենք տեսնում ենք, որ 448 հայոց
թուականին, այն է Գնդեվանի հիմնելուց 63 տարի յետոյ հայր Քրիստա-
փորը շինում է եկեղեցու զաւիթները: Իսկ սորանից իննր տարի յետոյ
վանքի առաջնորդ հայր Սարգիսը մեծ աշխատութեամբ և ծախքով բերում
է առուակ Զկնարած քաղցրահամ գետի ակունքներից, վանական ան-
դաստանները ջրելու համար: Հայր Սարգիսը սեւաղեղով արձան է գրում
եկեղեցու վերայ, մեծամեծ նզովքներով փակում է, որպէս զի ոչ ոք հա-
մարձակի կարել ջուրը կամ բաժին հանել նորանից: Թէև այս արձանա-
գրութեան նշանը անգամ չէ երևում այժմ, բայց առուակի արդիւնալից
օգուտը մինչև ներկան տարածվում է Գնդեվազ գիւղի բնակիչների վերայ:

Հին Զկնարած գետը ներկայումս կոչվում է Բազարչայ, Բազար
գիւղի աւերակներից, որ նորա ակունքների մօտ է: Բազարչայը առնելով

իւր սկիզբը Գնդեվազից դէպի արեւելք բարձր, դիտաւոր սարից, գնում է դէպի Ղարաբաղ: Դորա ակունքի ձախ ափից ահա բերած է Գնդեվազի առուակը: Առուաչէն հայր Սարգիսը շատ տեղ կրաշաղաղ քարաչէն կամարներ է դրել սարերի լանջերում, որպէս զի հողի իջուացքը չխանգարէ առուակը:

Հայր Սարգսից 870 տարի յետոյ Շուշայի դաւառապետ Շանգիրէյը, հետեւելով կրօնաւորի օրինակին, կամեցել է ջուր հանել Բաղար չայից դէպի Արփաչայը, որպէս զի շատացնելով վերջինը, կարողանայ օգտուել նորանով Շարուրայ դաշտումը: Սորա մասին ընդարձակ խօսել եմ նախընթաց նամակներս մէջ: Շանգիրէյի առուակը սկսվում է հայր Սարգսի առուակից ցած և խաչաձև անցնում է նորա տակով: Եւ այսպէս հայր Սարգսի 1004 փրկական թուականին շինած առուն մինչև 176 թուականը ոռոգել է Գնդեվազցոնց անդաստանները, այն ինչ որ և իցէ մինը այդ անշնորհներեց հապիւ թէ պիտէ իւր բարերարի անունը: Խայտառակութիւն ազգի մարդկան.....

Դառնանք կրկին Գնդեվանք: Վերջինը իւր պարսպով դրած է կիսաթեք սահմանափակ հրապարակի վերայ, շրջապատած հիւսիսից և արեւելքից քարաժայռով, արեւմուտքից և հարավից Արփաչայի ընթացքով: Եւ այնպիսով պարիսպը արեւելեան և հիւսիսային կողմից ներկայացնում է լոկ կիսաքանդ պատ, մի փոքր և ցածր դռնով արեւելեան պատի մէջ, այն ինչ նորա հարաւային կողմը կազմում են միաշար կամարակապ, կրաշաղախ քարէ սենեակներ միաբանութեան կեցութեան համար: Սենեակների կարգումը կան հացատուն, խոհանոց, սեղանատուն, ներքնատուն: Վերջինները ըստ մեծի մասին քանդուած են: Այլ, որքան դիւթիչ և զմալեցուցիչ տեսարան է՝ երբ նայում ես սենեակների տանիքից կամ պատուհանից դէպի հարաւ, դէպի ձորակը, որ արդէն վերը նկարագրած է: Երկու տարուայ ընթացքում ամբողջ ժամերով ես յափշտակվում էի բնութեան այս սքանչելի տեսքով:

Անասունների և ձիանց կամարակապ գոմերը շարուած են արեւմտեան պարսպի տեղ: Նոքա կիսով չափ քանդուած են. նոցա մէջ պահվում են վանահօր մեղուների փեթակները և ցանվում է կանաչեղէն: Պարիսպը ունի երկու դուռը, փոքրը արեւելեան կողմումը, որ արդէն յիշած է, իսկ մեծ կամարակապ դարպասը արեւմտեան կողմումը, այժմ խանգարուած: Մինչև ներկայ վանահօր գալը տեղական տաճիկները իւրեանց ոչխարները պահում էին այդ սենեակների և վանքի մէջ: Իսկ այժմ, յիշեալ վանահօր ժամանակ, նոյն իսկ տաճիկները վանքին ցոյց են տալիս պարտուպատչաճ յարգանք: Վերոյիշեալ արձանագրութիւնից երևում է, որ անարժան Պետրոս վարդապետը 1691 թուին նորոգել է եկեղեցին, ժամատները, շրջանակի պարիսպը և ամարաթները: Ուրեմն այժմեան նորոգութիւնները ամբողջապէս պատկանում են հայր Պետրոսին: Բայց թէ նորանից առաջ ինչ շինակի մէջ են եղել շինութիւնները՝ այդ մեզ անյայտ է:

Պարսպի ներս եկեղեցու շուրջը կան զանազան խաչքարեր, որոնցից

մի փոքրիկ կապտագոյն քար, իրրեւ ամենահինը, պատկանում է հայր Սուփանին և վերաբերում է 967 փրկչական թուին: Նորա արձանագրութիւնը այս է «Հայր Սուփան կանգնող սուրբ նշանիս յաղաթս յիշեցէք Քրիստոս Յիսուս. ՆԺՁ (416) թվին չինեցաւ սրահս»: Այս խաչքարը կանգնեցրել է հայր Սուփան Գնդունին, (որի անունով վանքը մկրտուել է)՝ եկեղեցու շինութիւնից 31 տարի յետոյ: Արդեօք ուր է և թնչ սրահէ՛, ո՛ր, 967 թուին չինել է հայր Սուփանը: Միւս խաչքարի վերայ դրած է «Ես Ղարդաշ Կաղմեցի սուրբ խաչս թվ. ՌԻԲ. (1022)» (1573 փրկչ. թիւ): Նոյն իսկ անձը և նոյն իսկ թուականին հաղուցել է եկեղեցու արևմտեան շրջան վերեւ, արտաքին կողմից, մի մարմարիոն խաչքար: Եկեղեցու հիւսիսային կողմումը կանգնած է մի տապանաքար այս արձանագրութեամբ, «Այս է հանդիսա Պարոն Սուրբանդովին: Ես պարոնի Նաղանայ խաթունս թվին ԶՂԲ (992): Այս քարի վերայ նկարած են մաքառող ցուլ և առիւծ: Պարոնը ձիւս վերայ նստած, բազէն ձեռքին, ակնարկում է հեռուի կանգնեցրին, իսկ այդ միջոցին ծառան դաւաթը և բաժակը ձեռքին պիտի մատուցանում իւր պարոնին: Պարսպից դուրս կան ձիթահանքեր: Հողի տակից երբեմն դուրս են գալիս կաւէ ամաններ, թոնդիրներ և այլ տնային կարասիք: Կան խաչքարեր ևս՝ մաշուած արձանագրութեամբ և վերաբերում են 758 հայոց թուականին: Պարսպի ներսը, միաբանութեան սենեակների առաջ՝ հերկաց վանահայրը գտել է գետնի մէջ կրաշաղախ, նրբապատ, բոլորովին ամբողջ հոր, որի մէջ հին ժամանակներում պահելիս են եղել գուցէ զինի կամ ցորեն:

Արդեօք թնչ կալուած և սեփականութիւն է ունեցել Գնդեվանը՝ Օրբէլեանի հաստատութեամբ Գնդեվանի շինուելուց յետոյ Միւսեաց տիկին Սուփան ընծայեց նորան բոլոր այժմեան ձորը, ուր հրամայեց այգիներ չինել, պտղաբեր ծառեր տնկել և այլն: Բացի այդ, նոյն տիկինը ծառան զեցրեց վանքին երկու զիւղ՝ այժմեան Գնդեվազը և միւս կողմէն: Ատչարը, ազտաւ ամենայն հարկերից: Ատչար զիւղը կար, իսկ Գնդեվազը՝ հիմնեց ինքը Սուփան, վասնորոյ նորա հասակն է 940 տարի. պատկառելի հասակ է: Գնդեվազը արդէն յայտնի է ամենին, իսկ Ատչարը բոլորովին մոլթ և ան ծանօթ անուն է: Մտաբերենք Օրբէլեանի խօսքերը և ի միւս կողմաւ «նէն»: Նա ասում է «Եւ չին» է զգիւղն ի վերոյ վանիցն «ի զուլս քարին» «(Գնդեվազն է) և տայ ի ժառանգութիւն եկեղեցոյն՝ ազատ յամենայն հարկաց: Նմանապէս և ի միւս կողմանէն զԱտչար Գիւղը և այլն: «Օրբէլեանի և ի միւս կողմանէն» անորոյ բառերը պէտք է հասկանալ իբրեւ գետի միւս կողմը: Արդարեւ, Գնդեվանից դէպի արևմուտ, դէպի Հերհեր զիւղը, Արփաչայի աջ եզրից բարձրանող ապառաժ սարի գագաթի լեռնահարդի վերայ, գեղեցիկ անտառի մէջ այժմ կայ մի թըշուառ և գողերով լիքը զիւղ տաճկարնակ Աղջաքեան գ. անունով: Այստեղ կան հայոց եկեղեցու աւերակ և անարձանագիր խաչքարեր: Գող տաճիկները այս փոքրաթիւ հնութիւնը անգամ համարեա՛, անհետացրել են:

Գնդեվանից արևմտեան ուղղութեամբ մինչև Հերհեր ամենկին այլ ևս գիւղ կամ նաւերակ չկայ: Աւանորոյ վտաճանում եմ ինդունել, որ առաջին քի մէկ կողմանէն նշանակուած է զեռի միւս կողմը, երկրորդ՝ արևմտեան Աղջաքեանդը, ինչ Առջաքին է: Այս գիւղը յիշուած է և Օրբէլեանի գիւղերի ցուցակի մէջ: Այս երկու գիւղը ևս (Գնդեվադը և Աղջաքեանդը) թագաւորական են: Բացի այդ տիկին Սոփիան մեծածախ սպասներով դարգաւաւ է եկեղեցին: Չանդակատան հիւսիսային սիւնի վերապայան թրակաւ արձանագրութիւն, որից երևում է թէ արձանագրող Բոլակ սրբի Աշտը: Ինքնեմ ժողով մահուան պատճառով ընծայուած է վանքին մեծ աղբի և խարատանի հողը: Սորանից աւելի այլ ևս ընծայարեւորութեան նշոյշ չի երևում, որ, կարծես, Գնդեվանը քառանկէն յարգանք չէ ունեցել: Որպէս միւս վանքերը: Այս իսկ պատճառով Գնդեվանը շատ աղքատ է: արձանագրութիւններով: Որովհետև վանքի երկու արձանագրութիւններն ևս տպագրուած են Չալաւանի գրքի մէջ, վասնորոյ նոցանից քաղուածք անելով են: աւելորդ համարեցի բերել այստեղ ամբողջութեամբ:

Թշուառ Գարնալագեալը վերջին դարերումը ենթարկուելով թշնամիների անընդհատ անպատեհութեանը, բնակիչներին և վանքերը պահել է ահա ղողի մէջ: Թիւրքիւնքիւրեանց շարժական կալուածքը աշխատել են պաշտպանել հողի մաս: Անցնալ թշուառութիւնների կենդանի վկաները՝ այն պահեստները ներկայումս լրջաբն հիմնում զանազան տեղերում: Միքանի տարի առաջ Գնդեվադ գիւղից մի քանակ ղերդատան ղիւղի տակի ժայռի ստորոտումը պատահմամբ գտել է շատ պղնձեղէն: Պարզապէս լուրը համարաւոր է, որ պղնձիղէնի հետ գտնուած է և դրամ և այս գիւղը ամենազուշութեամբ ծածկել են իշխանութիւնից: Բախապետը ղերդատանը շատ շուտով է հարսպանում և աչքի գարնում:

Գնդեվանի ներկայ վասնաւորը մշակելով պարսպի ներքը, հացատան ամառի հողը, 1875 թուականի Հոկտեմբերի 12-ին, պատահմամբ բացել է զգուշութեամբ ծածկած մի հոր, որի մէջ գտնուել են հետեւեալ վանքապատերի քիւղէնները: Եթէ հատ մոմակալ (շամիւս) վանքապատը, որոնցից երկը ժամգրտել են և անպիտանացել: Մի թեւտ, մի լանգան, մի աթալա, մի միջակ սիւնի, մի կանխարիչ, մի կաթնայ և չորս փոքրիկ հորդակ: Այս բոլորի արձանագրին է՝ «Յիշատակ է Գնդեվանա սոբրէ Նախավիին» (Թիւ չունեն): Երեք պղնձե բուրվառ: Երկուսը առանց արձանագրել, իսկ երրորդի վերայ գրած է՝ «Յիշատակ է Մատուրի որդի Ակոբին» որ ետ ինդունա Նախավիանին (Թիւ չունի): Մի դոյզ ծընծադաշ և երկուս միաջանի վանքակ: Սորանց արձանագրութիւնն է՝ «Յիշատակ է Գնդեվանայ սոբրէ Նախավիայի» (Թ. ՌՃԽ (1140): Ուրեմն ծնծադաները և զանազանները ժամանակակից են Պետրոս վարդապետին: Մի հատ մեծ զանգակ (երկու փութանոց) որ ըստ իւր հնութեան և ներքածու արձանագրութեան և և ի նշանակում է բոլոր վերոյիշեալներից: Սորա արձանագրին է՝ «ԶԹՁ (756) թվ. Ղարկաւադ քահանայ յիշէ ի Բրիստոս, որ ստացաւ

զսա: » Ուրեմն զանգակը հայկական գեղեցիկ տառերի հետ ձուլած է 569 տարի մեզանից առաջ, այն է 1307 փրկչական թուականին: Զանգակները ունին երկաթ է ժանգոտուած լեզուներ: Այս իրեղենների հետ զտնուած են չամփուր, ունելիք և այլն, որոնք ժանգից անալիտանացել են: Նոյն հորումը, կաւէ կարասի մէջ, եղել են զանազան կազմած տալազիր գրեանք, որոնց թերթերը խոնաւութիւնից բոլորովին ոչնչացել են: Մի աւետարանի կազմի երեսի արծաթեայ փոքրիկ խաչ՝ ունի իւր կեդրոնում կարմիր քարէ խոշոր ակն: Ահա սօքա են մինչև այժմ գտնուած հնութիւնները Գնդեվանումը: Բայց ռվ կարող է երաշխաւոր լինել, որ նոյն պարսպի ներսը և դուրսը չկան աւելի թանգազին իրեղէններ, որոնք հողի տակ ոչնչանում են:

Վերոյիշեալ իրեղէնների գիւտի մասին, որ ծածուկ բան չէր, տեղական իշխանութիւնը յայտնեց Նրեանսը Նահանգապետին, որ իւր կողմից հաղորդեց Կովկասեան հնագիտական ընկերութեանը: Ընկերութիւնը պահանջեց զննութեան համար մի թեթեւ, փոքրիկ իր, որ և ստացաւ մոմակալ (չամդան):

Մինչ այս ամենը պատահում էր, սուրբ Էջմիածինը, վանօրէից անմիջապէս իշխանութիւնը, զրականապէս չէր իմանում և գուցէ այժմ ևս չէ իմանում ոչինչ այս գիւտերի մասին: Ի՞նչ է պատճառը: Շատ տեղ և շատ վանքերում հնագիտական իրեղէններ չատ են գտնվում և եթէ Էջմիածինը հետաքրքրութիւն ունենայ ևս այսպիսի իրեղէնների, այնու ամենայնիւ նորանք անյայտ են մնում նորանից: Ի՞նչ է պատճառը կրկին հարցնում եմ: Պատճառը այն է, որ Էջմիածնի և վանքերի մէջ չկայ ոչ մի բարոյական կապ: Շատ վանքեր Էջմիածնի համար զարձել են աքսորանքի տեղ: Աքսորուածները չեն կարող ունենալ ոչ մի բարոյական պարտականութիւն Էջմիածնի առաջ: Իսկ Էջմիածինը չունի ոչ մի յարաբերութիւն աքսորեալների հետ, որ շատ բնական է: Ինձ յայտնի են վանքեր (յիշելը անյարմար է) որոնց վանահայրերը անբուականութիւն ունենալով Էջմիածնի հետ, իրանք են ընտրել այս և այն վանքը, որպէս զի հեռու լինին աթոռից: Կարճ է արդեօք Էջմիածինը բարոյական կապ պահանջել այս վանքերից:

Գնդեվանքը, ինչպէս ցոյց է տալիս նորա քայքայուած դրութիւնը, երկար տարիներ և գուցէ հէնց Պետրոս վարդապետից այս կողմը, այն է մօտ 200 տարի, մնացած է առանց միաբանութեան, ուրեմն առանց հոգաբարձական հսկողութեան: Վանքի երկար ժամանակեայ տխուր կերպարանքը փոխուել է միայն անցեալ 1875 թուականի ամառից, երբ Յոհաննէս վարդապետ Տէր Յարութիւնեանցը, կամենալով իւր ծերութիւնը սփոփել առանձնութեան մէջ, ընտրել է իւր համար ամայի, քայքայուած Գնդեվանը, որ երբեմն, աիկին Սոփիայի տակով, զարդարում էր Վայոց ձորը, իբր ակը մատանու մէջ: Մերունի վարդապետը, որի միակ անձնից բաղկացած է ներկայ ամբողջ միաբանութիւնը, զործ է դնում իւր ճիգը փոխել վանքի տխուր կերպարանքը: Յայտնի բան է, ծերունի վարդապետը

չի կարող նորոգել վանքի քայքայուած տեղերը, բայց և այնպէս աշխատում է հարդել և մաքրել պարսպի մէջ, տնկում է ծառեր և ցանում է կանաչեղէն: Գնդեվազի հայ հասարակութիւնը տուն է վանահօրը մշակելու իւր համար բաւականի հողի տարածութիւն վանքի մօտ, ձորակի մէջ: Արդարև վանքի շուրջը այժմ ներկայացնում է կանաչադարձ պարտիզիներ և պարարտ արտեր: Խոստովանել պէտք է որ վանահայրը իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում է գիւղատնտեսական օգուտների վերայ, բայց ներքէ պատշաճ է, ըստ որում վանքը չունի ուխտաւորներ, չունի ոչինչ եկամուտ, բայց ապրել պէտք է: Նա այլ ոչ պէս չէ պտտում ժողովրդի մէջ, գիւղից գիւղ, տնից տուն, ժողովք անելու համար:

Այլոց պէս ասելով ես ակնարկում եմ սուրբ Խաչ վանքի ներկայ վանահօրը, որ առանց ժապաւիտեալ մատենանի, առանց թոյլտուութեան սինօզի, ժամանակ անժամանակ և ամենայն ժամանակ, պտտուելով կամ մասունք ման ածելով Դարալագեազի գիւղերում, անդադար ժողովք է անում, գործ ղնելով ամենատեսակ կեղծուպատիր միջոցներ: Յետագայ նամակներումս, երբ կվերադառնամ սուրբ Խաչի վանքը, հետաքրքիր տեղեկութիւններ չառ կհաղորդեմ ընթերցողներին. իսկ այժմ կրկին գնամ Գնդեվան:

Գնդեվանի երկարատե լուծիւնը արդէն խախտուել է, սկիզբն է եղել նոր միաբանութեան, ցանկալի էր, որ վանքը կարողանար այսուհետև գրաւել էջմիածնի պարտուպատշաճ ուշադրութիւնը, որպէս զի վանահայրերը գոնէ աշխատէին միմեանց վերայ դրած պահել այժմեան քարերը, աւելի ոչ մի պահանջողութիւն:

Գնդեվանի վերայ խօսելու վերջացնելով կրկնում եմ արկին Սովիայի արձանագրական խօսքերը. «Մատանի էր անակն վայոց ձոր, շինեցի զսա և եղի ակն ի վերայ»:

ԻԲ.

Կուչի, Բիլաք, Զիրաք, Երջանիկ ամուսինների կամուրջ:—Իստի սու:—Հանքային ջրերը: Դիւթական ջրվէժը:—Խանաղովի անմահութիւնը:—Մարդակերպ տղուկներ:

Ճանապարհը Գնդեվազից տանում է Ղէպի Կուչի, Բիլաք, Զիրաք և այլն: Առաջին գիւղը հայաբնակ է և գետեղուած է կանաչ թերակղզու վերայ, որ կաղմում են Արփաչայը և մի փոքրիկ գետակ: Հայերը դադարեցն Գարսկաստանից: Բնակիչների թիւն է արական 187 հոգի և իգական 175 հոգի՝ բաժանուած 33 գերդաստանի վերայ: Կուչի գիւղը 1853 թուականին, ենթարկուելով Շիրին Սուլթանի ասպատակութեանը, կողոպտուեց նորանից: Սուլթանի և նորա խմբի վերայ խօսք կլինի, երբ կերթամ Արինջ գիւղը: Կուչին շինած է հին հայկական աւերակների վերայ: Գիւղի արեմտեան ծայրումը կան կանգուն խաչքարեր, տապանաքարեր,

դժուար որոշելի արձանագրութեամբ, և մի կիսակործան եկեղեցի հասարակ քարից, որի մէջ բարեպաշտ հայերը խոտ են պահում անասուններից անպահով պահելու համար: Արեւելեան ծայրումը մի ասպառածի զազաթի վերայ կանգնած են երեք մեծ խաչքարեր առանց արձանագրութեան: Գիւղի անունը հազար տարուց հին է: Սորա անունը յիշվում է Գնդեվանի պատմութեան մէջ, որ իսկոյն կոեսնէնք:

Կուչչիու նոր յիշատակարաններից ամենահեշակաւորը հանդիսանում է մեզ մի քանդուած քարաշէն կամուրջ Արփաչայի վերայ: Նորան չինել էին նոյն իսկ Կուչչի գիւղացի ոմն Մարտիրոս Մատթէոսեան և նորա հարազատ կողակից Թելլին: Մի քանի տարի առաջ նոքա անարտել էին այդ կամուրջը, բայց անդորմ Արփաչայը մի երկու ընկերութեամբ նրբել տարել է նորան, թողնելով միայն երկու ծայրի պատերը, իբրև բաժին Մատթէոսեանին և նորա կնոջ Թելլուին: Կամուրջը եղել է միակամար և անհաստատ և թոյլ հիւք ունենալով, զոհուել է Արփաչային:

Կործանուած կամրջի ձախ թեի, այսինքն Թելլուի բաժնի վերայ, Արփաչայը թողել է արձանագրութեան քարը, որի պատճէնը այս է: «Շի-
« նեցաւ կամուրջս ի հիմանէ կօփեալ քարամբ աշխատամիրութեամբ և
« հալալ արդեանմբ Մարտիրոսի Մատթէոսեանի և կին նորա Թելլի Ղու-
« կասեանի»: Չարմանալով արձանագրութեան հեղինակի քաջամտութեան հայ-
կարանութեան վերայ, պէտք է զաւաթս եղրակացութեան, որ զոհեցնթաց
ամուսինները կսմեցել են անանդել ապագայ սերնդին իւրեանց սիրագործ-
ութեան յաւերժական յիշատակը և անմահ անունները: Բայց անող տա-
րաբախտիս: Եթէ հարիւր տարից յետոյ քաջագործ ամուսինների պայծա-
ռափայլ անունները արտաքսուեն Կուչչիու յիշողութիւնից, այնուհետեւ
դժուար կլինի որոշել կամրջի շինութեան տարին, ըստ երում թէ զոհեցն-
թաց ամուսինները և թէ արձանագրութեան քաջամտ հեղինակը մոռա-
ցել են զորոշմել թուականը ևս:

Ի՞նչ է արդեօք Մատթէոսեանի նպատակը, որ չէ խնայել հասարակութեան համար իւր քրտնաշխատ հազար ուրբին և ժամանակի կորուստը: Նորա նպատակն է կանգնեցնել Արփաչայի մի թիզ խորութեամբ ական վերայ կամուրջ, որպէս զի Ղարաբաղի վրանարնակ տաճիկները հեշտութեամբ անցուցանեն իւրեանց ոչխարները դէպի Բաշիւրդ ամարանոցը: Բայց այդ դեռ ևս զլիարար նպատակը չէ: Մատթէոսեանը երկար ժամանակ թափառելով Նախիջևանի դիւանատներում՝ աշխատում էր թոյլտուութիւն ձեռք բերել կամուրջը չինելու, որպէս զի կարողանայ ծանօթացնել իւր անձը ում հարկն է ու դորանով պատրաստել իւր հսկայական կործքը որ և է նշանի, քաջ զիտեալով որ ձեռքերի երումաղէմական կապոյտ զրոշմները մեծ արժէք չունեն մեր ժամանակումը:

Եթէ անգութ Արփաչայը անողորմաբար քայքայեց Մատթէոսեանի տարիներով աշխատանքը, դորանով արդեօք նա վնասեց. Բաւ լիցի: Այդ

ինչ փոքրողութիւն է: Նա նոր հազար նշանակեց և այժմ աւելի ամուր կամուրջ է շինում հինից մի քանի տասնեակ քայլ դէպի վեր: Յոյս ունենք, որ այս անգամ արձանագրութեան մէջ լինի թիւը և բացի զուգընթաց ամուսինները, յիշատակուեն և նորանց որդիքը, թոռները..... Յանկանում եմ յաջողութիւն:

Թէև մահտեսի Մատթէոսեանը կարող էր այդ հազարը յաւիտեան զոհել կուշիում մի մշտնջենական զպրոց պահելու, բայց անշնորհ հայերը զոհարների կուրծքը զարդարելու փոխանակ նորա ծօծրակը կտաքացնէին: Այդպէս չկամեցաւ դրոշմակիր Մատթէոսեանը: Մարդկային կամքը սուրբ է..... Այդ պատճառով Մատթէոսեանը առանց այս և այն կողմը շեղուելու սլացաւ դէպի Արփաշայ և կախեց նորա վերայ երկու տեղ մի մի հազար ուռլլի: Այսպէս կամեցաւ Մատթէոսեանը: Կամքը սուրբ է:

Ինձ կմեղադրեն թէ ինչի այսպիսի չնչին երևոյթի վերայ շատ եմ խօսում և Մատթէոսեանին, նորա կնոջ Թելլուի հետ, մատիս փաթաթեմ եմ արել: Այժմ նկատողութիւնը արդարացի է, բայց սա իմ կամքն է, կամքը սուրբ է: Խորենացին իւր խորին ծերութեան մէջ յափշտակուելով Նրուանդեան Տիգրանի քաջութեամբ՝ ասում է, «սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան, Հայկ, Արամ, Տիգրան, քանզի ըստ քաջացն ազգքն քաջք»: Ես հետևելով նոյն խորենացուն ասում եմ «սիրեմ կոչել այսպէս ըստ սխրագործութեան, Մատթէոսեան ի կուշի և Արասխանեանցով յԱգուլիս, իսկ միջոցն որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել»: Այդպիսի սխրագործութիւնները տեսնելով չեմ կարող չյափշտակուել:

Կուշիուց դէպի արևելք, երեք չորս վերստ հեռու Բիլաքն է, իւր տաճիկ ընակիչներով: Գիւղը շինած է հայ աւերակների վերայ: Նրեում են եկեղեցու աւերակ, տապանաքարեր և խաչքարեր: Այս գիւղը եւ հազար տարուց աւելի հասակ ունի: Նրիւ գիւղի անունները ոչոք առանձնապէս չէ կոչում, այլ միասին կուշի բիլակ, որ որոշում է երկուսից մինը կամ երկուսը միասին: Նրկու գիւղի անունները եւ այժմ փոխուած են: Երբ Գնդեվանի առաջնորդ հայր Սարգիսը (նամակ ԻԱ) առու հանեց այժմեան Բազարչայից Գնդեվազի անդատանների համար, նա մեծամեծ նզովքներով փակեց, «զի մի ոք իշխեսցէ կտրել զնա և կամ հարակաչ գոլ և բաւ մինս առնուլ ոչ գոյ ումեք հաշիւ՝ ոչ Պրակեցեաց և Կեչուտեցեաց և ոչ այլ սահմանակից գիւղօրէիցն»: Ուրեմն երկու գիւղը առուին սահմանակից էին:

Արդարեւ, եթէ այժմ նայենք առուի ընթացքին, կտեսնենք, որ նա անցնում է կուշի և Բիլակի հարաւային սահմանից: Շատ հաւանական է, նաև հաւաստի է, որ պատմութեան մէջ յիշած Պրակքը այժմեան Բիլաքն է: Իսկ Կեչուտը կուշին է, որին հայերը երբեմն Գիլար են կոչում և երբեմն Գեչիւթ: Պրակք և Կեչուտ գիւղերը յիշվում են և Օրբէլեանի ցուցակի մէջ: Ափսոս, որ միւս սահմանակից գիւղերի անունները չէ յիշում պատմութիւնը:

Գիւլաքից դէպի արեւելք դրած է միւս տաճկաբնակ գիւղը Զիրաք, ուր կայ կիսակործան եկեղեցի հասարակ քարից, դերեզմանաքարեր և խաչքարեր: Գիւղի հին անունը անյայտ է: Բիւաքից մինչև այս գիւղ վեց վերստ հեռավորութեամբ, երեսմէն չորս տեղ դերեզմանատներ իւրեանց հարուստ տապանաքարերով: Թողնենք այս ուղղութիւնը և կրկին մօտենանք Արփաչային, մանաւանդ, որ Զիրաքից այն կողմը արդէն Զանգեզուրի գաւառն է:

Ահա ես գնում եմ գետի ձախ ափով դէպի վեր և վեց կամ քսութ վերստ անցնելով հարթ միջաւետ դաշտի վերայ, իջնում եմ դէպի խոր ձորը, դէպի Արփաչայ, որից անցնելով իսկոյն բարձրանում եմ միւս բարձրութեան գլուխը: Այստեղ, ձեր աչքի առաջ տարածվում է նեղ և երկայն ծաղկած ծառայափայտակ, սեղմուած արեւմտեան կողմից Մուրադ թափայ սարի գոյտով և արեւելեան կողմից Արփաչայով, միայն թէ անփարակից ուղղահայեաց իջնում է ապառաժ պատնէշ մինչև խոր ընկած գետը:

Տափարակի արեւմտեան եղրից, այն է Մուրադ թափայի ստորոտից բղխում է մի գետաչափ պարզ աղբիւր և հանքային ջրերի մօտից անցնելով իսկոյն հասնում է բարձր ժայռի գլուխը: Այս տեղից նա ժայռի այս և այն ճակտին դիպելով՝ աղմկալից ձայներ է հանում, ջրի բոլոր պարզութիւնը թողնելով՝ կաթի պէս սպիտակում՝ փրփրում է և ապա ահագին բարձրութիւնից ընկնում է Արփաչայի հոսանքի մէջ: Արեւակի ճառագայթները ցալանանով ջրվէժի կաթիլների մէջ՝ հաղար տեսակ և գոյնի չոյս են երեցնում: Գիւթական ջրվէժը ամբողջ ժամերով կզրաւէ ձեր աչքերը: Ով միանգամ տեսել է այս հիասքանչ տեսարանը, նա հաղիւ թէ մոռանայ նորան իւր կեանքումը:

Այդ սքանչելի ջրվէժի մօտ գետեղումած է մի անպիտան քրդաբնակ գիւղ, Իստիսու անունով: Ջրվէժի և ծաղկափթիթ տապարակի մշտական իշխողը այս մարդկային կերպարանքներն են: Գիւղը շինած է հայ աւերակների վերայ, ուր երեսմէն եկեղեցու հիմնապատերը, տապանաքարեր և խաչքարեր կամ անարձանաղիւր և կամ մաշուած արձանազրութեամբ: Փոքր դէպի հիւսիս, նոյն տափարակի վերայ, կայ մի այլ աւերակ գիւղատեղի: Հնութիւնների անունը և որպիսութիւնը թէև մեզ անյայտ են, բայց շատ հաւանական է, որ դրոյանից մինը կամ միասին լինէին Օրբէլեանի պիւղօրէից ցուցակումը յիշուած Զերմուկ գիւղը, որ խնդութեամբ դարձել է այժմ Խաթիսու: Եթէ իմ ենթադրութիւնը ուղիղ լինի, ուրեմն հանքային ջուրը պէտք է յայտնի լինէր Օրբէլեանի ժամանակին, այն է մօտ 600 տարի մեզանից առաջ:

Հանքային աղբիւրների ներկայութիւնից բոլոր տափարակը և մարդկային պատկերների գիւղը կոչվում են Խաթիսու (գուցէ և հին Զերմուկը նոյնպէս): Այդ տեղ հանքային աղբիւրները բազմաթիւ են, բայց աւելի յորդառատը և նշանաւոր երկուսն են: Սորանց տաքութիւնը հասնում է

ԲՆՈՒՄԵՐԻ 30 աստիճանին՝ Նորանցից մինը կոչվում է հին աղբիւր, միւսը նոր, ըստորում երեք տարի է, որ բացուել է։ Սորա մասին պատմում են, որ ձիւնի ահագին բեկորը սարից պոկուելով և սրնթաց նետուելով ցած, դիպչում է ստորոտին և պոկում է մեծ կաւահող, որի փոսից սկսում է եռալ աղբիւրը։ Հին աղբիւրը անյիշելի ժամանակից յայտնի է։ Նորա վերաժ սրբատաշ քարից շինած է յարմար աւազան նոյնպէս անյայտ ժամանակներից։ Այս աղբիւրները իւրեանց բժշկական յատկութեամբ վաղուց վայելում են Երեսնի, Նոր Բայազետի, Նախիջեանի, Շուշայի, Օրդուբաթի, Դարալագեագի և այլ շատ տեղերի բնակիչների այցելութիւնը։

Դարալագեագի երեւոյն կառավարիչները միշտ և հաճախաւ ամառները բնակվում էին Իստիսու տափարակի վերայ և այս պատճառով շատերը նորանցից միշտ աչխատում էին կարգի բերել հանքային աղբիւրները։ Նորանց բոլորից աւելի գործունեայ և աւելի արդիւնաւոր հանդիսացաւ միայն Լուսեցի Գէորգ Խանաղովը, որ վաթսուսական թուականներում Դարալագեագի կառավարիչ էր։ Հին կոչուած աղբիւրի վերայ կոթող կանգնեցնելով նա անմահացրեց իւր անունը։ Ինչպէս վերը տեսած է, հին աղբիւրը ունի անյիշելի ժամանակից մի սրբատաշ քարէ աւազան, Արդարեւ լողանալու համար սա մեծ յարմարութիւն է միայն բացօդեայ, արեգակի ճառագայթների տակ, քամու հոսանքի բերանում, մարդկեանց աչքի առաջ լողալով ամենամեծ անյարմարութիւն է։ Ահա այս բոլոր անյարմարութիւնները մի անգամից վերջացնելու համար Պ. Խանաղովը չինայեց իւր ճիգը և չարչարանքը։ Նա աղբիւրի աւազանի վերայ կանգնեցրեց կրապատ տոյն, դուռը դէպի արևելք և պատուհանը դէպի հարաւ։ Առանձին յարգանքով եթէ դուք մտնէք այդ տնակի մէջ, դուան և պատուհանի արանքում կտեսնէք մի ամբողջ հայերէն և մի քառուղ ռուսերէն արձանագրութիւն, որի խկական պատճէնը «ի զիտութիւն հասիրաց պատշաճ վարկանիմ զնել աստանօր» ինչպէս ասում է Ջալալեան Արքեպիսկոպոսը։ «Կառույց յիշատակս այս Մովրով Խանաղեանցն» կարճ, աղղու և համոզակիր։ Սորանից ստոր գրած է «Ханаговъ 1863 года»։

Ընթերցողը ինչպէս տեսնում է, Պ. Խանաղովը ազգասիրաբար առաջ հայերէնն է դրոշմել և ազգը վերջացրել է եանց մասնիկով։ Բայց որպէս զի բոլորովին չմերկանայ ծայրայեղ ազգասիրութեան մէջ, նա իսկոյն աղղը և թուականը գրել է ռուսերէն և ազգը վերջացրել է ով մասնիկով։ Երեւայութեանս միջոցին ես կալէյդոսկոպ կշինէի և կզուարճանայի, երբ գործիքիս գոյնգոյն ապակիները բոպէի մէջ տալիս էին բաղմատեսակ ձևեր։ Այժմ ես զուարճանում եմ, որ մի և նոյն աղղը զծից վերև և աւել է, զծից ներքև ով..... Այս էլ նոր ժամանակի կալէյդոսկոպ է.....

Իստիսու գիւղի մարդկային կերպարանքները շինելու շնորհը չունենալով՝ քանդելումը քաջահմուտ են։ Նորա աշխատել են քանդել մովրով խանաղովի յաւերժական յիշատակի տանիքը և այդ անմահ կաթողը «յետ ոչ բազում ժամանակաց ունի թաղիլ ի փոյի մոռացութեան, ի զգալի սուգ հայրենասէր սրտից, եթէ ոչ հասցէ ի թիկունս աներևոյթ օգնութիւն Աստուծոյ» ինչպէս բանաստեղծօրէն և ճարտասանօրէն արտասանում է արքեպիսկոպոս Ջալալեանը։

Հանքային աղբիւրների բարեկարգութեան վերայ դեռ ևս 1857 թուին առանձին ճիգ էր թափում գործունեայ Պետրոս Մաղաթեանը, որ հարցին պաշտօնական ձև տալով, կամենում էր կամաւոր նուէրք ժողովել չինու-թիւնների համար, բայց Ներսիսու նահանգական կառավարութիւնը՝ խորհուրդ տուեց նորան գործին չտալ պաշտօնական ուղղութիւն, այլ թոյլ տալ զոհաբերներին, որ ինքեանք իրազործեն իւրեանց ցանկութիւնը, քանց պոլիցիական խառնուելու։ Վերջին կարգադրութիւնից յետոյ զոհաբերները սկսեցին զէպի եօթներորդ երկինքը՝ ապացուցանելով, որ նորա գործում են պոլիցիական յորդորմունքի տակ։ Եղել են և այլ գործիչներ, որոնց վերաբերութեամբ աւելի մանրամասնօրէն տեղեկութիւն կարելի է ստանալ բժիշկ Գաբրիէլ Յոհաննիսեանցի «Краткий исторический обзоръ минеральныхъ источниковъ Дарлагезова» յօդուածից։ (Տես «Кавказъ» 1875 թ. № 137)։

Չքնաղ և հրաշալի Իստիսուի ծաղկահիւս տափարակը և մարգարտափայլ ջրվէժը, 1830 թուից այս կողմը վկայ են եղել շատ երևոյթների։ Վերը յիշեցի, որ Գարալագեաղի կառավարիչները Իստիսուն ընտրում էին իրանց համար ամարանոց։ Հին ժամանակի կառավարիչները ունենալով իրանց ձեռքում և քրէական յանցանքների քննողական և պոլիցիական իշխանութիւնը, խուլ Գարալագեաղի պէս տեղումը սանձարձակաբար էին վարվում, և ալ ձեռքով զրաժը ձախով ջնջում էին։ Ակնայայտի մարդասպանութիւնը, կաշառի ուժով, դառնում էր պատահական սպանութիւն, մինչև անգամ ինքնասպանութիւն։ Կառավարիչները ռոճիկը թողնում էին գաւառապետների մօտ և իրանք ստացողական մատենումը ստորագրում։

Հասարակութիւնը ոչ միայն պահպանում էր այս տգրուկներին, այլև հարստացնում էր նորանց։ Հին ժամանակի կառավարիչները չըջապատում էին իւրեանց պարսկական փարթամութեամբ և բազմաթիւ ձիաւորներով, որոնք մի ակնթարթի մէջ, կառավարչի հզօր հրամանը կատարելով, մորա մէջքը մտրակով ուղղում էին և նորան ամիսներով բանդի մէջ կաշկանդում։ Մայրագոյն իշխանութեան հակադրութիւնը չէր հասնում նորանց։ Ժողովուրդը նայում էր կառավարչի վերայ, իբրև իւր դատաւճիռը տուողի վերայ։ Նա շատ լաւ գիտէր, որ կառավարչի խնամքը, բարեհաճ ուշադրութիւնը, բարեկամութիւնը վերջապէս նորա համոզմունքը և հօգին կարող էր գնել մի քանի ռուբլիով, վասնորոյ համոզուած էր, որ յանցանք գործելը պատժի չի ենթարկիլ ոչ ոքի, եթէ մովրովին տան այսքան։ Գողը

գողանալով ձի, գոմէշ և այլն, մնում էր առանց հետախուզութեան... Վայ ապրանքի տիրոջը, կառավարչից և գողից ինչ էր պակասում: Կառավարիչները որ և է՝ չնչին գործի համար սորան և նորան կալանաւորում էին և մի ձի, կամ գումար, կամ դորդ և այլն ստանալով՝ իսկոյն ազատում էին: Ազատուածները մինչև այժմ ևս օրհնում են այդպիսի կառավարիչներին արդարադատութիւնը և ողորմածութիւնը:

Շատ բախտախնդիր մարդիկ տեղական ընտկիչներից՝ զբաւելով կառավարիչներին ուշադրութիւնը, որսորդ շան պէս, միշտ նորանց հետ պտտուելով Դարալագեագում, դառնում էին միջնորդ նորանց և թշուառ ժողովրդի մէջ: Աւննաաեսակ զիպլումատիկական յարաբերութիւն կատարվում էր միջնորդների ձեռքով: Յայտնի բան է, ծածուկ առևտուրի ժամանակ նոքա իւրեանց չէին մոռանում: Այժմ այդպիսիները թողել են բաւականին հարստութիւն: Դարալագեագում եղել են այդպիսիներից մի քանիսը, զորօրինակ՝ Կնիշիկցի Մելիք Սարգիսը, Գիւլիդիւզցի Սէյիդ Նաջաֆալին և այլն: Այդպիսիները առանձին արժանաւորութեամբ են մտաբերում իւրեանց անցեալը, իսկ ժողովուրդը արտասանում է՝ «ճ, ճ, ճ, ղոռայ մարդ էր, թուրը բերանովը էլ էր կտրում, քամակովը էր, մովրովների հետ բարբար կնատէր:»

Դարալագեագում պտտուելով ականջներս խլացել են այդպիսի պատմութիւններ լսելուց, որոնցից կարող է կազմուել մի գիրք: Բացի այդ, կան մի քանի զանգիր անձինք, երբեմն կառավարիչ Դարալագեագի, որոնք չեն ամաչում այժմ ևս բացարձակ պատմել իւրեանց գործերից: Մինը ինձ պատմում էր, որ մի քուրդ կալանաւորել է և միւս քրդի հետ պայմանաւորուելով՝ տուել է նորան արծաւ պէս 50 ուրլի ոչխարներ զնուռ: Քուրդը արդէն բանը հասկանում էր, կալանաւոր քրդի ոչխարները քչելով կառավարչի տունը, 50 ուրլին կրկին ծածուկ վերադարձնում է, անկաթէ կալանաւորն ազատվում է:

Միւսը ինձ պատմում էր, որ Դարալագեագի լեռների վերայ արածող անասունների վարձի, սաքալախի գումարի, ժողովելու իրաւունքը նորան տալու համար դաւառապետը պահանջել է նորանից մեծ գումար, բայց նա տուել է պակաս: Գաւառապետը յանձնել է այլ անփորձ մարդու: Կառավարիչը խորամանկութիւն գործ դնելով, իւր օգնականի ձեռքով սովորեցնում է անասնատէրերին, որ հօտը համարելուց յետոյ կրկին ու կրկին քչեն սաքալախու առաջ՝ հաշուելու և ապա դանդատեն նորա վերայ, որ ոչխարները անիրաւաբար երեք անգամ են հաշուած: Գաւառապետը ճարտուոր համաձայնել է կառավարչի պայմանին և սաքալախի իրաւունքը յանձնել է նորան: Ժողոված գումարը չորս եղբայր բաժանել են իւրեանց մէջ, այն է Գաւառապետը, կառավարիչը, սորա օգնականը և թաղաւորական գանձարանը: Ահա ինչպիսի գործեր էին կատարվում իստիսու հրաշատեսիլ Զովէթի ծաղկափթիթ ափի մօտ:

Արևելքը մարդկային ազգի որորոցն է. այնտեղ ծնունդ առաւ քաղաքակրթութիւնը և զանազան աստիճաններից անցնելով, իբրեւ հասարակաց սեպհականութիւն, փոխադրուեցաւ Արևմուտք, նախ Յուդայայի և ապա այս վերջին երկրի միջնորդութեամբ, Լատինի: Եւ սակայն դասական ազգերը արևելեան ժողովուրդների վրայ նայում էին իբրեւ բարբարոսների վրայ որոնք երբեք ոչինչ չաւ բան չեն ունեցել: Այս արհամարհական հայեացքն անտարակոյս բղիւղում էր յունաց և հռոմայեցոց անդիտութիւնից, որոնք ամենևին չէին կասկածում թէ այն լուսաւորութեան առաջին սերմերը որով իրանք պարծենում էին ասիական ամենահին պետութիւնների հողի վրայ ցանուեցան: Միայն Աղէքսանդր Մեծի աշխարհակալութիւնների ժամանակ մթութեան քողը առնուեցաւ յունաց աչքերից: Յոյն զիտնականները, մակեդոնացի աշխարհակալի յաղթական արշաւանքին հետևելով, զարմացման արժանի առարկաներ, գտան իրանց հանրիպանք երկրներում: Եզիպտոսում նորա տեսան երկհազարամեան բարձրաբերձ բուրգերը, խորհրդաւոր նշանագրերով ծածկուած կոթողները, թանգարանների հսկայամարմին արձանները, Բաբելոնում՝ Բէլի տաճարը, որի աշտարակից քաղղէացի զինանականները դարեւոր ժամանակներ ամտողաբաշխական դիտողութիւններով էին պարապել, հոյանկապ պալատների նշխարներ իրանց կախաղանաւոր պարտէզներով, Հայաստանի լեռների ջրերով կազմուած արուեստական լիճք և Եփրատի տակով շինած անցքը, Պարսկաստանում տեսան Պերսեպոլի փառաւոր պատները, լի մարդկային հանձարի արդիւնքներով, կոթողներով, արձաններով, գրատուններով: Մարաստանում՝ Եկբատանի եօթնկարգեան պարիսպները, զոյնզոյն քարերից շինած, որոնք ներկայացնում էին եօթը մոլորակների ընթացքը երկնային կամարի վրայ: Մի էլական տաքերութիւն որ յոյները գտնում էին իրանց և ասիական ազգերի մէջ այն էր՝ որ այս վերջինները զուրկ էին մարդկային ամեն նաւեւ իրաւունքից՝ ազատութիւնից և նորանից բղիւղ բարեբանութիւններից: Պարսկաստանի ընդարձակ պետութիւնը կազմող ազգութիւնները անխօս անորոշների նման հպատակում էին արքայից արքայի բոլոր հաճոյքներին: Նորա մի խօսքը բաւական էր՝ որ հպատակները զոհ բերէին նորան իրանց կեանքն ու ստացուածքը, որոնց համար ոչինչ փոխարէն չէին ստանում: Արթութիւնը, իբրեւ մի մենապաճառութիւն, քրմական դասի սեպհականութիւն էր համարվում, և ինչպէս կրօնական վարդապետութիւնը այսպէս և ուսումը նորա

նից էր տարածվում ժողովրդի մէջ. բայց այս բոլորը ամենամեծ ժխտութեամբ և խորհրդաւոր կերպով էր կատարվում, որ մի գուցէ մարդկանց աչքերը բացուին և քրմերը զրկուին իրանց բարոյական ազդեցութիւնից:

Մեծ էր արդարեւ այս կողմից արեւելքի և արեւմուտքի մէջ եղած զանազանութիւնը: Աթենացիք և հռոմայեցիք երկուսն էլ հաւատարմապէս իրանց հասարակապետութիւնների ազատ քաղաքացիքն էին: Նորա եթէ պարտաւոր էին մարմինները կրթել հայրենիքի պաշտպանութեան համար, իրաւունք ունէին և մտքերը մշակել սեպհական բարօրութեան համար, կրթութեան դռները բաց էին ամէն աստիճանի ու պայմանի անձանց համար, որոնք կարող էին ընկերական և քաղաքական ամենաբարձր դրութիւններին հասնել: Բայց կարողութեան և հնարաւորութեան մէջ մեծ տարբերութիւն կայ. դասական ազգերին մի զօրաւոր միջոց էր պակաս կրթութիւնը և լուսաւորութիւնը պարտուպատշաճ՝ կերպով բեղմնաւոր անելու, և այդ զօրաւոր միջոցը ոչ այլ ինչէ եթէ ոչ տալաղութեան արհեստը, որ նոր ժամանակների սեպհականութիւն է: Ճշմարիտ է, որդեմպիական խաղերի ժամանակ, ուր ամբողջ ցունաստանն էր հաւաքվում, և Աթէնքի թատրոններում, ուր ժողովրդի վրայ սրբազան պարտաւորութիւն կար յաճախելու, բանաստեղծներն ու զիտնականները իրանց արդիւնքներով ներգործում էին մարդկանց մտքերի ու սրտերի վրայ, և ժողովրդից ընդունած գովասանութիւններով ու քաջաբերութիւններով նորանոր հանձարների երևան դալու էին նպաստում: Այսպէս, Հերոդոտի պատմութեան հրապարակական ընթերցման արդիւնքն եղաւ Թուկիդիտէսը, իսկ Նեքիդէսի ողբերգութիւնների յաջող ձեռնարկութիւնները Սոփոկլէսի ու Նւրիպիդէսի նման հանձարներ երևան հանեցին: Աթէնքում ամէն ինչ հրապարակաւ էր լինում. Սոկրատէսն ու Պլատոնը փողոցներում և ճեմելքներումն էին տալիս իրանց խմատութեան դասերը, պերճախօսները նոյնպէս հրապարակի վրայ արտասանում իրանց ճառերը, և հասարակական կարծիքը այնպիսի մեծ նշանակութիւն էր ստացել որ ամէն անգամ որ Պերիկլէսը պատրաստվում էր ժողովրդի առաջ խօսել, աստուածներին ուխտեր էր անում, որ մի գուցէ մի անվայել բառ թռցնէ բերանից: Բայց պէտք է իմանալ որ որդեմպիական խաղերը, յունաց այս ընդհանրական ժողովատեղիները, ամէն օր տեղի չունէին, այլ միայն չորս տարին մի անգամ, և նոցա գլխաւոր նպատակն էր կրօնի անուանով մի բարոյական

կապ պահել զիր ուցան եղած յունական ցեղերի մէջ. իսկ Ատտիկէի մայրաքաղաքը իւր քաղաքական և հասարակական կարգերով, իւր մտաւոր և ճաշակազիտական զարգացմամբ իւր հառը չունէր, և ոչ Սպարտան, ոչ Թերէն և ոչ ուրիշ որեւէ քաղաք կարողացաւ երբէք հաստատուիլ հելլենական կեանքի այս անգուղական կենտրոնին:

Համարեա նոյնը կարելի է ասել և Հռոմի համար: Այստեղ էլ կայսրների օրով սոփութիւն կար գրականական երեկոներ կազմել, ուր գիտնականները և բանաստեղծները իրանց սեպհական արդիւնքները կարդալով ծանօթացնում էին ժողովրդին: Բացի սորանից, Հռոմում կային շատ գրավաճառներ, որոնք բազմաթիւ գրագրներ էին պահում, ձեռագրները օրինակել տալու համար և ընտիր մատենագրների գրուածները ծախսու էին հանում իրանց խանութներում: Բայց գրականական ժողովները միայն Հռոմումն էին լինում, այն էլ լոկ մերին հասարակութեան համար. կայսրութեան ընդարձակ նահանգները զուրկ էին այս օգտակար հաստատութիւնից, որ նոյն իսկ մայրաքաղաքում, ինքնասէր ու փառասէր անձանց ասպարէզ դառնալով, շուտով կորցրեց իւր սկզբնական ընտելութիւնը: Կարճեալ մատենագրների արդիւնքների օրինակները որքան էլ բազմամային էին կարող այժմեան տպագիր օրինակների բազմութեանը հասնիլ, ոչ էլ չափաւոր կարողութեան տէր մարդկանց մատչելի լինել իրանց գների բարձրութեան պատճառով:

Այսպէսով հասկնալի է որ դասական ազգերի գրականութիւնները, մանաւանդ լատինականը որ ազգային կեանքի ծնունդ էր, համեմատաբար աւելի նեղ շրջանի վրայ ներգործելով էին կարող կատարելապէս իրանց նպատակին հասնել: Մի և նոյն պատճառով յիշեալ գրականութիւնները անթիւ կորուստներ են ունեցել, որոնց վրայ մինչև այսօր ցաւում է քաղաքակիրթ աշխարհը. դասական մատենագրների մէջ շատ քիչը կայ որոնց գրուածները ամբողջապէս մինչև մեր օրերը հասած լինին:

* * *

Եթէ այսպիսի ահագին կորուստներ են ունեցել յոյն ու լատին գրականութիւնները, որոնցից առաջինի արդիւնքները Պտղոմէանք այնքան խնամքով ժողովեցին Աղէքսանդրիայի Թանգարանում, իսկ երկրորդի արդիւնքները նոյնպիսի եռանդով օրինակվում ու դիզվում էին Հռոմի գրախանութներում, դժուար չէ հասկնալ թէ ինչ բազդի պիտի հանդիպէին ասիական ազգերի մտաւոր արդիւնքները, ուր գրականու-

Թիւնը երբէք նոյն նշանակութիւնն ունեցած և գրչութեան արհեստը նոյն կատարելութեան հասած չէ: Հայաստանի վրայ գալով մասնաւորապէս, պէտք է ասել որ մեր հայրենիքը երկար դարեր անընդհատ քաղաքական փոթորիկների ասպարէզ լինելով՝ գրականութեան ու կեանքի մէջ երբէք մի սերտ կապակցութիւն չէ եղել: Գրականութիւնը, ճիշտ խօսելով, ոչ ազգային կեանքից սնունդ էր առնում և ոչ սնունդ էր տալիս նորան. մի չինչական պարիսպ էր բարձրանում նոցա մէջ, և այդ բաժանող պարիսպը հեթանոսութեան դարերում դիւանատներն էին, իսկ քրիստոնէական շրջանում՝ վանքերը: Ուսումնասէր անձինք այս վերջին ապաստանարանները քաշուելով պարապում էին մեծ մասամբ այնպիսի գրուածներ շարադրելով կամ թարգմանելով, որոնք աւելի իրանց անձնական հաճոյքի և ձգտումների արդիւնք էին, և որոնց մէջ ժամանակակից կեանքը ամենևին կամ չատ քիչ արձագանգ էր գտնում: Այս է պատճառը որ մեր հին գրականութեան երեք քառորդը աստուածաբանական գրուածներից է բաղկանում, կրօնական քարոզներից ու մեկնութիւններից, գովասանական ու դամբանական ճառերից, և միայն մի փոքրիկ մասը ազգային և ընդհանուր պատմութեան ու լեզուագիտութեան է վերաբերում:

Բնական է ուրեմն որ այս կարգի գրուածները միայն մի փոքրիկ շրջանի հետաքրքրութիւնը շարժելով՝ ազգի մէջ չցրուէին այլ վանքերի անկիւններում մնալով հետզհետէ մոռացութեան արուէին և ցեցի ու փուշու կերակուր լինէին: Բայց և գրականութեան այն մասը որ մեր ամենամեծ պարծանքն է կազմում նոյնքան և աւելի զթբաղդ վիճակի հանդիպեցաւ: Թողնենք որ մեր պատմագրներից կէսից աւելին մինչև այս վերջին տարիները անձանօթ էին մեզ, շատը կան որոնց անդառնալի կորուստը չէ կարող մեծ ցաւ չպատճառել ամենայն հայի սրտին որ պարծենում է իւր անցեալով: Այս կողմից միայն Մովսէս Խորենացու պատմութեան Զորորդ գիրքը անփոխարինելի կորուստ է հայ գրականութեան ու պատմութեան համար: Զեմ յիշում Մամբրէ վերժանողե, Սիւնեաց վետրոս եպիսկոպոսի, Շապուհ Բագրատունու, Մաշտոց եղիվարդէցու, Յովհաննէս Մարկաւազի, Մխիթար Անեցու, վանական վարդապետի և ուրիշների պատմագրութիւնները, որոնք հնախոյ՛ վանձանց խոստովանութեամբ հաղիւթ է երբ և իցէ լոյս աշխարհ գան:

Սխալ կը լինէր այս երկոյթը գրչութեան արուեստի անկատա-

րութեամբ բացադրել: Ճշմարիտ է որ գրչութիւնը մեզանում երբէք այն կատարելութեանը չէ հասելինչպէս Հռոմում, բայց և այնպէս կային մի կարգի մարդիկ, գլխաւորապէս հոգեորականներից, որոնք նուիրում էին իրանց ձեռագրներ օրինակելու: Այս գրապրները կամ հին լեզուով խօսելով՝ գրիչները իրանց գործի համար առանձին պատրաստութիւն պիտի ունենային. բաւական չէ որ նորա լաւ և վարժ ձեռք ունենային, նոցանից պահանջվում էր նոյնպէս լեզուի կանոնների հմտութիւն և նկարչական ճաշակ որ նորա գործ էին դնում գրքերի ձևկատները և լուսանցքները զարդարելու: Ով որ հարկաւոր պատրաստութիւնները չունէր, իրաւունք չէր համարում իրան այսպիսի գործի ձեռնամուխ լինել, այլ նոյն արհեստին հմուտ անձի միջնորդութեանն էր դիմում: Համաձայն Ներսէս Շնորհալու պատուէրին որ ասում է, թէ «ախմարքն 'ի գիրս' ուղեղ գիտողացն տալեն գրել, զի ուղղորդ լինիցի»:

Ուշադրութեան արժանի կէտ է որ մեր հեղինակները իրանց աշխատութիւնները մեծ մասամբ կամ թագաւորների և իշխանների հրամանով, կամ կաթողիկոսների և ուսումնաւէր անձանց յորդորանքով են գրել, նոցա գործերը փառաբանելով կամ անձնական հետաքրքրութիւնը յագեցնելու նպատակով: Այսպէս մեր առաջին ժամանակագիրը, Մար—Աբաս կատինան, վաղարշակի հրամանով յօնձն առաւ իւր ուսումնական ճանապարհորդութիւնը և մանրակրկիտ խուզակութիւնները հայագգի ծագման վրայ: Առաջին քրիստոնեայ պատմագիրը՝ Ագաթանգեղոս Տրդատից պատուէր ստացաւ Հայաստանի քրիստոնէութեան պատմութիւնը գրելու, իսկ նորա ժամանակակից Զեւոր Գլակը իւր ընկերների յորդորմամբ գրի անցրեց Տարօնի անցքերը: Սմէնին յայտնի է որ հինգերորդ դարու ամենամեծ պարծանք Մովսէս Խորենացին Սահակ Բագրատունի նախարարի յորդորանքով գրեց իւր անմահ Պատմութիւնը, համանուն Արծրունի իշխանի խնդրանքով՝ Տիրամօր պատկերի պատմութիւնը, և իւր Թէոդոս աշակերտի խնդրանքով Պիտոյից կոչուած հռետորական գիրքը: Նոյն ոսկի դարում Գաւիթ Անյաղթը Գիւտ կաթողիկոսի հրաւիրանք շարադրեց իւր կրօնական փիլիսոփայական ճառը Խաչի վրայ, եղեշէն և Գագար Փարպեցին յանձն առին գրի անցնել կրօնական—ազգային պատերազմներէ երկու մեծ շրջանները, առաջինը Մամիկոնեան տան Դաւիթ երէցի խնդրանքով, երկրորդը՝ Վահան Մամիկոնեանի հրամանով և նորա ասանք: Դարձեալ Թովմա Արծրունու և Ստեփանոս Ասողկի Պատմութիւնները երկու իշխանների, Գագիկ Արծրունու և

Կապիկ Ա. Թագաւորի յորդորանքներն արգասիքներն են. Գրիգոր Մազիստորոսի հազարողեան բերթուածի համար Մանուէլ հազարացի բանաստեղծիւնքն պարտական, իսկ Ներսէս Ընորհալու Եղեսիոյ Ողբի համար Ապիրատ հայ իշխանին... Եթէ չվախենայիր մեր ընթերցողներին ձանձրութիւն պատճառել, կարող էիր սոցա նման ուրիշ շատ օրինակներ առաջ բերել, որոնք կատարելապէս հատուածւեն այն ճշմարտութիւնը թէ այնտեղ ուր կեանքի ու գրականութեան մէջ սերտ կապակցութիւն չկայ, վերջինը Վիշտ Մեկենասների պաշպանութեան կարօտ է:

Այսպէսով մեր հին գրականութեան կրօնական—փիլիսոփայական ծիւղը մէկ կողմից և տառմականն ու բանաստեղծականը միւսից, իբրև առանձին դասերի հետաքրքրութեան և ուսումնասիրութեան արդիւնքներ, մասնաւոր վեջինները հարկաւորութիւն չունէին մեծ քանակութեամբ օրինակուելու: Իսկապէս բաւական էր համարուում հեղինակի ինքնագիր օրինակը որ գրվում էր ուղղակի նոյն աշխատութիւնը խնդրող անձի համար, և որից այս կամ այն ուսումնասէր անձը երբեմն մի օրինակ զուրս էր գրում կամ գրել էր տալիս իւր համար: Անում էին միայն սրբապատ և եկեղեցական ժամասացութեան գրքերը, որոնք ամէնօրեայ կեանքի մէջ գործածական լինելով քնականաբար աւելի մեծ բազմութեամբ օրինակվում ու ազդի մէջ ցրվում էին: Բրբրեցէք որևէ գրատան ձևագրների ցուցակը, և դր որ ընտիր հեղինակների ինքնուրոյն գրուածներին հաջիւ միմի կամ երկ, երկու օրինակ կրգտնէք, կրօնական և մանաւանդ սրբազան գրքերը տասնական, քսանական և աւելի օրինակներով կը հաշուէք: յ) Այս վերջին գրքերի օրինակները բազմացնելը շնորհանուր բարեպաշտական գործ էր համարվում ոչ միայն գրիչների, այլ ամեն գրագետ մարդու համար, և մենք տեսնում ենք որ իշխաններն ու թագաւորներն անգամ ժամանակ են գտնում այսպիսի աստուածահաճոյ գործով պարսպելու:

1) Ս. Էմինանի մատենադարանը ունի 75 Աստուածաշունչ, 162 Աւետարան, 92 Մատոց, 30 Զինեհոսի Արիստակեսյան Աստուածաբանութիւն և այլն, և միայն 9 օրինակ Մ. Խորենացու Պատմութեան, 3 օրին. Նշխարի Պատմութեան, 1 օրին. Դ. Փարսեցի, 2 օրին. Զոհանէս Կաթողիկոս, 1 օրին. Արիստակէս Լաստիկերացի, 1 օրին. Մանգանոս Տարօնեցի, և այլն, զորոցմէ յիշմանք զիցմանսն արդէ չըզմանայ Եւանգելիոն:

Քիչ զրականութիւն կայ որ հայկականի չափ փնասներ կրած լինի, որովհետեւ չկայ մի երկիր որ մեր հայրենիքի նման անընդհատ ասպատակութիւնների ու հարստահարութիւնների ենթարկուած լինի պարսիկների, արաբացիների, սելճուքեան թուրքերի, բիւզանդական յոյների և վերջապէս թաթարների կողմից: Հեթանոսութեան մութ ժամանակների վրայ քիչ բան կարելի է ասել այդ մասին: Շատ անգամ առաջ են բերել Մար-Աբասի մի վկայութիւնը, որով իբր թէ հպարտ ու փառասէր Նինոսը միայն իւր սեպհական զործերը յաւերժացնելու նպատակով հրամայում է զանազան տեղերում գտնուած պատմական յիշատակարանները և բոլոր քաջերի վրայ գրուած գործերը այրել, որոնց հետ խորենացին մեր Արամի քաջութեան գործերն էլ այրուած է կարծում: Բայց այս վկայութիւնը մեծ կշիռ չէ կարող ունենալ Հայաստանի նկատմամբ, որովհետեւ հազիւ թէ այդ ժամանակները զրի զործածութիւնը մտած լինէր հայոց մէջ: Աւելի որոշ տեղեկութիւններ ունինք հեթանոս Արշակունեաց ժամանակի վրայ, որոնց դիւանները, բացի թագաւորական և մեհենական պատմութիւններից, քրիստոնեայ հայերին ընծայեցին «անբաւ զրուցաց մատենաք» դատաստանական խնդիրների, վէճերի, դաշինքների և նախարարական ցեղերի վերաբերմամբ, յոյն ու պարսիկ զրերով գրուած, որոնք մասամբ ժամանակին, մասամբ թշնամիների կտտաղութեանը զոհ քնացին ¹⁾:

Կարծիք կայ, և այս շատ հաւանական է, որ չորրորդ դարու սկզբին Գ. Նուսաւորիչը մեհենները քանդելիս՝ կռապաշտական գրքերն էլ այրել տուեց, որպէս զի այդպէսով հեթանոսութիւնը արմատախիլ անէ Հայաստանից: Որքան և մեծ լինէր Ս. Գրիգորի և նորա օգնականների եռամդը, այնու ամենայնիւ նոքա չէին կարող հեթանոս հայոց բոլոր զրաւոր յիշատակարանները ջնջել, մանաւանդ որ նոցա ուշադրութիւնը դարձած պիտի լինէր յատկապէս մեհենական գրքերի վրայ, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ երկրի ղեցաբանական պատմութեան վրայ էին խօսում: Սորա կենդանի ապացոյցն է Մովսէս խորենացին, որ իւր Պատմութեան մէջ օգուտ է քաղել Մար-Աբասից և սորան յաջորդող ժամանակագրների աշխատութիւններից, որոնց թուում յիշում է և Ուղիւպ կամ Ունուոս մէկը, Անի ամրոցի քումը, «գրող մեհենական պատմութեանց»:

¹⁾ Խոր. Գիրք Ա. 41. Գ.

Մեծ, շատ աւելի մեծ եղան արտաքին թշնամիների տուած հարուածները: Արդէն չորրորդ դարուց սկսած՝ Տիգրանի արքունիքը, որին շուտով հետեւեցաւ և Բիւզանդիան, ամէն հնարք գործ դրին հայ միտքը իւր որորոցում սպանելու: Մինչ մէկ կողմից պարսիկները արգելում էին հայոց յունարէն լեզուն ուսումնասիրել և յունական գրքերն այրում էին, միւս կողմից յոյն վերակացունները արգելք էին դնում մեզ մեր սեպհական լեզուն ուսանել: Նոյնը աւելի զարհուրելի կերպով շարունակուեցաւ արաբական տիրապետութեան և բոլոր այլազգիների ասպատակութիւնների ժամանակ, երբ քրիստոնէութեան երդուեալ թշնամիների սուրը չէր կշտանում հայ նահատակների արիւնը թափելով և հուրը՝ հայ մտքի արդիւնքները լափելով: Մի քանի իրողութիւններ բաւական են այս բարբարոսների դազանութիւնների վրայ մի գաղափար տալու համար: Այսպէս, տասնմէկերորդ դարու վերջին կիսին, Արիստական սելճուքեան սուլթանը Անին պաշարելով առաւ, բնակիչներին անխնայ կոտորեց և քաղաքը, որ երկար ժամանակ հայոց քաղաքական ու մտաւոր կենտրոն էր եղած, կողոպտեց ու կործանեց (1064): Յաջորդ դարում թուրքերի կատաղութեան զբհեղաւ մէկ կողմից Նշեպիան, որ երեւել էր իւր թագաւորական դիւանով և զրադարանով (1144), և միւս կողմից Սիւնեաց Բաղաբերդ ամուր բերդաքաղաքը, որի համար Ստեփանոս Օրբէլեանը պատմում է թէ Սիւնեաց երկրի վանքերի մէջ որքան զիրք ու եկեղեցական սպասներ կային, այլազգիների ասպատակութիւնների երկիւղից բերուեցան ու զիջուեցան այնտեղ, ուր միայն կտակարանների թիւը տասը հազարից աւելի էր: Երբ 1170ին հաղարացիք խաբէութեամբ տիրեցին Բաղաբերդին, ոսկի ու արծաթի սպասների հետ գրքերն էլ «առհասարակ գերի վարեցան և ցանկցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի»: Դարձեալ Ռուբինեանց օրով Եգիպտոսի սուլթանները կիլիկիա արշաւելով մեծամեծ չարիքներ հասցրին հայ երկրին ու մտքին: Այս կողմից նշաւաւոր է մանաւանդ Հռոմկլայ բերդի առումն ու աւերումը, որ իբրեւ կաթողիկոսների աթոռանիստ կրօնական և մտաւոր կենտրոն էր կազմում (1292): Վերջապէս Լէսկիթեմուրը իւր նախորդների պակասը լրացրեց: Այս գազանը 1400ին մեր երկիրը տակնուվերեւ անելուց յետոյ, բոլոր այստեղ ու այնտեղ գտած գրքերը տարաւ ու Սմրդանդի բերդի մէջ փակեց, ուր մինչև այսօր ընկած խուռ են, և ոչ ոք իրաւունք չունի այնտեղ մտնելու ¹⁾:

¹⁾ Գապարաճեան Հ. Կարապետը իւր Նշեպիան Գաթուկութեան Փրանսիական

Այս և սոցա նման գծադրութիւնների ժամանակ, որոնցով, առանց լինել մեր անցեալը, հայերը իրանց հայրերի ժառանգած զանազան թշնամիների կատաղութիւնից ազատեւում համար կամ շաղապում, օտար երկրներ էին տանում, կամ աւելի յաճախ այրերի խորշերում թաքցնում, վանքերի ու եկեղեցիների պատերի մէջ հիւսում և մինչև հողի տակ էին թաղում, լաւ համարելով որ նոքա ոչնչանալու քան օտարի ձեռքն անցնելն: Այսպէսով ինչ որ թշնամիների սրկից ու կրակից ազատվում էր, ցեցի ու խոնաւութեան գոհ էր լինում: Պատմվում է, թէ մի պապականութեան ժամանակ Սանահինի միաբանները վախենալով որ իրանց զրազրները պաղպղիների ձեռքը չընկնին, վանքի դէմ ուղեւ մի բարձր այրի մէջ թաքցրին բոլոր ունեցած պատուական զրքերը: Ժամանակ անցնելուց յետոյ՝ Հաղբատի վանահայրը հիւանների հետ ժայռի վրայ բարձրացաւ, և այրի դուռը բանալ տալով տեսաւ որ շատ երկաթագիր ու բոլորագիր ձեռագրներ կան այնտեղ, բոլորն էլ խոնաւութիւնից փսած ունան պիտոնացած: Նոյն Սանահինի մայրավանքի համար նոր ճանապարհ հորդներից մէկը պատմում է, թէ գինու կարասներ է տեսել, որոնք միաբանների ասելովը երբեմն ձեռագրների, սրահարաններ էին եղած: Մեզ իսկ պատահել է գետնափոր տեղերից պատահմամբ դուռն բերուած գրագիր մատենաներ տեսնել, ոչ միայն խոնաւութիւնից փսած, որ շատ սովորական երևոյթ է, այլ բոլորովին քարացած գրքեր, որոնք հնասէր անձի զարմանքը շարժում են:

Ներկայումս նախնեաց գրաւոր յիշատակարանները հայ ազգի կենդանի պատկերն են ներկայացնում: Նոքա մեզ նման ցաքուցրիւն եղած Հայաստանի զանազան կողմերը ինչպէս և հայրենի սահմաններից դուրս՝ Եջմիածին, Սիս, Արստանդուլուքիս, Զմիւռնիա, Երուսաղէմ, Փարիզ, Մոսկվա, Հռոմ և ո' գիտէ, դարձեալ որ անձանոթ անկիւններում կամ ինչ անձանց ձեռքերում: Այս հասարակական և մասնաւոր գրադարաններն մէջ իւր կարեւորութեամբը ստաջին տեղը բռնում է անշուշտ Եջմիածինը իւր ճոխ գրադարանով:

Թարգմանութեան մէջ մի տեղ ասում է որ իբր թէ Պ. Խաչատուր Յովհաննիսեան իսպահանցի հայազգին 1835ին կարողացաւ մտնել յիշեալ բերդի մէջ, ուր ուրիշ ձեռագրների մէջ գտաւ մէկը որ բովանդակում էր բոլոր ազգերի նախնի քաջերի պատմութիւնը Անահայտ արձարի քուրմերի ձեռքով գրուած հայերէն լեզուով, բայց յոգնարէն տառերով: Եւ ինչպէս որ ասում են

որ ցիրուցան եղած հայութեան բարոյական կենտրոն լինելով՝ մեծ
 ծառայութիւն կարող էր հատուցանել հայ մտքին, եթէ երկար
 դարերի ընթացքում բռնութիւնների ու հարստահարութիւնների
 ենթարկուած և նորա կառավարութեան ղեկը յաճախ անարժան
 ու անհոգ անձանց յանձնուած չլինէր: Այդ դժբաղդ օրերում
 էջմիածինը հայ ազգի միակ ներկայացուցիչն ու նեցուկը լինելով, նորա
 դաշակների վրայ սրբազան պարտաւորութիւն կար դրած ազգային
 շահերի ախոյեան հանդիսանալ, և եթէ այս կողմից, արեւելեան
 բռնակալների կամայականութեան հետ զործ ունենալով, նոքա երբեմն
 անձեռնհաս էին սպասուած ծառայութիւնները անել ազգին, մի բան
 զոնեալ հնար ունէին և պարտաւոր էին անել. նոքա պիտի աշխա-
 տէին հնութեան թանգազին մնացորդները կորուստից պահպանել
 և իբրեւ հաւատարիմ անտեսներ՝ ազգի առաջ դնել երբ այս վերջինը
 երկարատեւ քննից զարթելով՝ կը մտածէր հաշիւ պահանջել նոցանից:
 Ս. Աթոռ պէտք է մի ընդարձակ թանգարան կազմէր, ուր արի հո-
 վիւնների առաջնորդութեամբ և ժրջան մշակների գործակցութեամբ
 հաւաքուէին ոչ միայն նախնեաց գրաւոր յիշատակարանները, այլև
 հնութեան ամէն տեսակ գանձերը՝ թագաւորական դրամներ, զգեստներ,
 արձաններ, գետնափոր տեղերից պատահամբ դուրս եկած իրեղէններ,
 մինչև քանդակագործութեան ու ճարտարապետութեան մնացորդներ,
 որոնք այժօր դժբաղդաբար անձանց թանձանց մօտ են գտնուում կամ
 եւրոպական մայրաքաղաքների թանգարաններն են զարդարում: Յաւել
 ասել որ մեր կաթողիկոսները կատարեցին այս զեղեցիկ կոչումը:
 Աչքի առաջ ունենալով այն անտանելի հարստահարութիւնները
 որոնց ենթարկվում էր էջմիածինը պարսից տէրութեան ստոր արբա-
 նեակների կողմից, այնպիսի տանգնապալից ժամանակներում երբ Մայր-
 Աթոռ պարտքերի մէջ խեղդուելով և լուսաւորչի յաջորդները
 տանապանքների տակ հեծելով՝ խոհական անձինք իբրեւ մի բեռից
 խորշում էին այն բարձր պաշտօնից որ հայ կեանքի փառասիրու-
 թեան ամենամեծ ասպարէզն էր, — կարելի էր զուցէ փոքրիշատէ
 արդարացնել մեր վերջին դարերի կաթողիկոսներին, ժամանակակից
 անյաջող հանգամանքներին տալով նոցա անգործութիւնը: — Այո,
 բայց ճշմարիտ արժանաւորութիւնը նոյն իսկ այդ խոչընդոտների
 լաղթելումն է կայանում, և պատմութիւնը պարծեւալով կարող է
 ցոյց տալ մի քանի հայրապետներ, որոնք ամենադժուար հանգա-
 մանքներում մեծամեծ գործեր են կատարել:

Վերջին դարերի կաթողիկոսներից երկու քան կարելի էր պահանջել. պաշտպանել հայ ժողովրդին պարսիկների ու տաճիկների անիրաւութիւններից և հոգ տանել աղղային հնութիւնների վրայ, որոնք մի շօշափելի արժէք չպարունակեցնուն համար՝ չէին կարող մեր իշխողների ազահութիւնը շարժել։ Որքան դժուար էր առաջին պայմանը օրինաւոր կերպով կատարել՝ կաթողիկոսների աթոռանիստը երկու արքունիքներից հեռու ընկած լինելուն, պատճառով, այնքան աւելի դիւրութիւններ կային երկրորդի գործադրութեան համար, որ իբրեւ վանքի ներքին գործ՝ կողմնակի միջամտութիւններից միանգամայն ազատ կարող էր լինել։ Եջմիածինը Պարսկահայքում էր գտնվում, և եթէ մի քանի անիրաւ խաներ աչք էին ածում վանքի արտաքին կալուածների վրայ, նորա ներքին գոյքը թաւրիղէ արքունիքի հովանաւորութեան ներքոյ էր գտնվում։ Իրանի ամենամեծ աշխարհակալները, Շահ-Աբասները և Նասր-Շահերը, առանձին յարգանք էին ցոյց տալիս Մայր-Աթոռին և նորա արքունիքին. ամէն անգամ որ նոքա Արարատեան երկիրը երևում էին, պարտաւորութիւն էին համարում իրանց օջախը հանդիպել, ուր միշտ արքայազնը ընծաներ ու պարգևներ էին թողնում եկեղեցուն և «խալիֆաներին»։

Իբրեւ ապացոյց թէ որպիսի ծառայութիւններ կարող էին մատուցանել ազգին այս շրջանի կաթողիկոսները, եթէ միայն բարի ցանկութիւն և հաստատամտութիւն ունենային, բաւական է յիշել արժանընտիր Միսէօն երեանցու գործունէութիւնը՝ որ իւր նախորդներից շատերի նման լոկ վանահօր պարտաւորութիւններ կատարելը հերիք չհամարելով, զարմանալի եռանդով ձեռնամուկ եղաւ բարեկարգելու Հայաստանի վանքերը, կարգի բերեց ու ձոնացրեց Եջմիածնի մատենադարանը, ազգային կենտրոնական դիւանատան հինը դրեց, և որպէս զի իւր գործունէութիւնը ապարդիւն չմնայ, երկու օգտակար և նոյն ժամանակների համար արդարեւ զարմանալի հաստատութիւններ հիմնեց վանքի մէջ, մի տպարան և մի թղթի գործարան։ Նոյն ժամանակի տպագրութեան գրքերից, որոնց մէջ կաթողիկոսի աշխատութիւնները նշանաւոր տեղ էին բռնում, երևում է որ Եջմիածնի գործարանից դուրս եկած թուղթը բաւական ընտիր և տիպը մաքուր էր։ Ասպարէզը լայն ու արձակ բացուել էր։ Միսէօնի յաջորդներին մնում էր նորա հարթած ճանապարհով գնալ և մեր նախնեաց վաշտում զանձերը լոյս աշխարհ հանելու թիկէ աշխարհ

տանքը յանձն առնելով՝ ապագայ սերունդների երախտագիտութեանը արժանի լինել։ Բայց բանն այն է որ թէ տպարանը և թէ գործարանը չուտով խափանուեցան, և հիմնադրի այնքան ջանքերը ապարգիւն անցան։ Այսպէս է եղել միշտ. մի հայրապետի ձեռքով շինուածը՝ արդիութիւնն ու նախանձը միւսի օրով քանդում ու կործանում էր։ Սիւէօն կաթողիկոսի անցեալ դարում յղացած դադափարը հազիւ նորա վերջին յաջորդի ժամանակ սկսաւ մարմին առնել։

Առաջին անգամ Էջմիածնի գրադարանի ցուցակը կազմուեցաւ երբեմ կաթողիկոսի օրով, ռուսերէն լեզուով, Պետերբուրգի գիտութիւնների ճամբարանի համար։ Այս անկատար ցանկը միայն 635 գրքի վերնագիր է բովանդակում, որոնցից 462 հայերէն ձեռագրներ, իսկ մնացածը ռուսերէն գրքեր։ 1840ին, Բրոսէ արեւելագետը մի երկրորդ ցուցակ հրատարակեց Պետերբուրգում, Ֆրանսերէն լեզուով, որից օգուտ քաղելով Պ. Քերոբէ Պատկանեանը կազմեց մի ժամանակահատկան տախտակ հին հայ գրական արդիւնքների։ Վերջապէս հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսի շնորհով Էջմիածնի գրադարանը, երկար ժամանակ երեսի վրայ մնալուց և զանազան անձանց յափշտակութիւնների զոհ լինելուց յետոյ, կարգի ու կանոնի բերուեցաւ։ Երկու մեծ, մաքուր ու լուսաւոր դահլիճներ որոշուեցան, որոնց պատերի բարձրութեամբ շինուած փայտէ նոր պահարանների մէջ տեղաւորուեցան ու փակուեցան բոլոր մատենները, առաջին դահլիճում ապագիր գրքերը, երկրորդի մէջ, որ առաջինի մօտ մէկ ու կէս մեծութիւնն ունի, — գրչագրները։ Մատենադարանի բարեկարգութեան համար սահմանուած մասնաժողովի անդամներից մէկը, հանգուցեալ Ռանիէլ Եպիսկոպոս Շահնազարեանը, յանձն առաւ կազմել ձեռագրների մանրամասն ցուցակը, որ կարենեան Յակոբ վարժապետը հրատարակեց Թիֆլիսում 1863 թուականին։

Այս «Մայր ցուցակը» այբուբենական կարգով է շինած և զանազան հնագիտական ու մատենագրական տեղեկութիւններ է պարունակում, այսինքն թէ իւրաքանչիւր ձեռագիր որ թուին և ում ձեռքով, ինչ թղթի վրայ և որպիսի տառերով է գրած, ինչ պատկերներով է զարդարած, ունի արդեօք յիշատակարան թէ ոչ, թերի է թէ, ամբողջ Բացի սորանից, լուսանցքի վրայ նշանակած է թէ ավելի մի հեղինակութիւնից քանի օրինակ ունի մատենադարարը, ինչ պիւրք ու թուական ունի նաքն, որն է նոցա բովանդակութիւնը, որովհետև շատ անգամ պարսկերէն է որ մի մատենն պիւրքից լրորս

ուրիշ մանր աշխատութիւններ է պարունակում: Եթէ այս ցուցակը կատարեալ է, և այս մասին կարծեմ չէ կարելի կասկածել, ուրեմն Էջմիածնի մատենադարանը այժմ ընդամենը 2340 ձեռագիր ունի: Այս թիւը, որքան էլ մեծ երևայ, չարդարացրեց հասէր անձանց անկեղծութիւնները, որոնք սպասում էին կրկնագոյնի և աւելի ևս ձեռագիր գտնել Մայր—Աթոռի թանգարանի մէջ: Իսկ գործին պէշ ղեակ անձինք, նոքա որոնք գիտէին թէ ինչ ողբալի վեճակի մէջ էր յիշեալ մատենադարանը մինչև այս վերջին տարիները, ամենևին չզարմացան տեսնելով որ նա զոհուել էր շատ ընտիր ու հազուադէպ ձեռագրներին: Նոցա վաղ յայտնի էր որ միաբանների անհոգութեան կամ չահափրութեան պատճառով երկար ժամանակ զբաղուած զոհերը ամէնի առաջ բաց էին մնացել, և ով ինչ ցանկացել զոհեր էր բերել այնտեղից, որը ազգականութեան կամ անձնական ազդեցութեան շնորհով, որն էլ փողի զօրութեամբ: Ում չէ պատահել այնտեղ ու այնտեղ մասնաւոր անձանց մօտ Էջմիածնի կարմրաներկ կնքով դրօշմ մուծ մատենաներ տեսնել, որոնք ձեռքէ ձեռք անցնելով վերջիվերջոյ կոճիւղ անցյալացել են: 1865ին այնտեղ, մեր աչքերի առաջ, ամբողջ կատաղութեան զոհ գնաց Պ. Գ. Շերմազանեանի, 200 ընտիր ձեռագրներից բաղկացած գրատունը, որոնց թուում կային անգլիս յիշաւ տախարանների ժամանակակից ազգային պատմութեան համար: Այսպէս են նախ Պարսից շահերի հայ կաթողիկոսներին տուած Յիրմաները, սկսեալ շահ Մեջրից, որ Շահ—Աբասի պապի է, մինչև Յէթ—Ալի շահը և երկրորդ, հարուստ քաղուած մեր կաթողիկոսների զբաղ կոնդակների ու նամակների, Աբրահամ Արեւացու օրերից մինչև ներկայ դարու առաջին քառորդը (1696—1825):

Ահա այսպէս ոչնչացել և հետզհետէ ոչնչանալու վրայ են մեր ամենաթանգ սեպհականութիւնները: Ազգի առաջնորդների անհոգութիւնը անցեալում, մեր ամէնի անտարբերութիւնը ներկայում մեծամեծ վնասների պատճառ են եղել, և եթէ այս անտարբերութիւնը շարունակուի, օր կը գայ որ կը զղջանք անշուշտ, բայց արդէն ուշ կը լինի: Եթէ սրտանց սիրում լինէինք մեր ազգային սեպհականութիւնները, եթէ մտածում լինէինք ապագայ սերունդների ծանր պատասխանատուութիւնից ազատ մնալ, կ'աշխատէինք օր առաջ հաւաքել գոնեա այն սակաւ մնացորդները որոնց ժամանակը և տեղը տուութիւնը դեռ ևս խնայել են: Մենք կ'աշխատէինք հիմնել մի ընդարձակ թանգարան Հայաստանի կենտրոնում, ուր Եւրոպական ազգ-

գերի օրինակին հետևելով՝ կը ժողովէինք թուր հնութեան մնացորդները, գրաւոր յիշատակարանները՝ մատենադրների աշխատութիւններէց սկսած մինչև ամենամանջան ղիւանական թղթերը, ինչպէս նաև ամէն տեսակ դրամներ, արձաններ, գէնքեր, տապանաքարեր, արձանագրութիւններ և այլն։ Առ այժմ և քանի որ դեռ Հայաստանի վեճակը անորոշ ու անապահով է, ամէնից յարմար է, մեր ներկայ դրութեանը նայելով, երկու թանգարան կազմել՝ մինը Եջմիածնի կաթողիկոսարանում և հասիառ կաթողիկոսի անմիջական տեսչութեան ներքոյ, միւսը Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքարանում Պատրիարքի և Ազգային ժողովի հովանաւորութեան ներքոյ, որոնցից անմիջապէս կախում կ'ունենային պաշտական մասնաւոր ղիւանատները։ Մենք հոգով չափ համոզուած ենք որ եթէ յաջողէր այսպիսի մի հաստատութիւն հիմնել, ազգային պատուի զրացմունքը շատերին կը յորդորէր իրանց մօտ գտնուած հնութիւնները նոյն հաստատութեանը նուիրել։ Եղբայր յիշատակարան թանգարան տեսնաւ իմանալով Սոս լինելիքը այնքան կարեւորութիւն և մեր կարծիքով նաև ժամանակակից նշանակութիւն ունի, որ մեր կողմից աւելորդ աշխատութիւն չի լինել ցոյց տալ թէ որպիսի խնամք են տանում ներկայումս արևմտեան ազգերի մէջ թանգարանների կազմութեան և պահպանութեան համար։ Թէև մեր խօսքը լինելու է ձեռագործների պահպանների և մասնաւորապէս ղիւանատների վրայ, բայց ինչ որ պատմութեան գտնաւորանների համար կ'ասենք, ցոյց կը տալ մեզ թէ ինչ պէտք է անել ընդհանրապէս հնութեան ամէն տեսակ ժողովատեղիների հաստատութեան համար։

* *

Չնայելով այն անվերջ աւերմունքներին որոնց ենթարկուեցան եւրոպական բոլոր պետութիւնների ղիւանները թշնամական արշաւանքների և հրդեհների ժամանակ, այնուամենայնիւ դեռ այնքան հարուստ գանձեր են մնացել, որ այսօր գիտութեան շնորհով ամէն տեղ զորաւոր միջոցներ են գործ դնում հնութեան գրաւոր յիշատակարանները անվնաս ու անկորուստ պահպանելու։ Այս նպատակով ներկայ դարու սկզբում առաջին անգամ Ֆրանսիայում մտածեցին մի առանձին հաստատութիւն հիմնել Վիշառակագրերի ուսումնարան (école des chartes) անունով, ուր ոչ միայն պիտի պատրաստուէին բազմաթիւ անձինք որոնց համարձակ կարիք լինէր յանձնել նահանգական ղիւանների տեսչութիւնը, այլ և ցոյց պիտի տրուէր գրաւոր

յիշատակարանները ուսումնասիրելու եղանակն ու կարևորութիւնը պատմական գիտութեան համար: Այսպիսի ուսումնարան հիմնելու առաջին միտքը յղացաւ Բարոն Յէրանդօն Նապոլէոն Ա-ի ժամանակ 1807ին, բայց գործը դուրս եկաւ միայն 1821ին, և թէև ուսումնարանի գործունէութիւնը առ ժամանակ ընդհատուեցաւ, բայց 1829ին նոր գորութեամբ սկսաւ իւր ընթացքը շարունակել, իսկ 1846ին իւր վերջնական կանոնադրութիւնը ստացաւ, որի զիսաւոր կէտերը հետեւեալներն են. Ա. Ուսումնարանը գտնվում է մի վերադասի կառավարութեան և մի առանձին խորհրդի հոգատարութեան ներքոյ: Բ. Ուսման ընթացքը երեք տարի է տևում, և աւանդվում են պիպիսի առարկաներ որոնց գիտութիւնը անհրաժեշտ է զիւանադէտի համար: Հնագրութիւն, զիւանագիտութիւն, հին իրաւաբանութիւն և այլն: Գ. Ուսումնարան մտնող երիտասարդները քսանչորս տարեկանից պակաս պիտի լինին և bachelier ès-lettresի գիտնական վկայական ունենան. նոցա ընդունելութիւնը պիտի լինի ազգային ուսանողութեան նախարարի գիտութեամբ և հաստատութեամբ: Դ. Երկու տմենալաւ ուսանողների որոնք առաջին տարուան վերջում յաջող քննութիւն են տուել, 600 Փրանկի օժանդակութիւն է տրվում. նոյն օժանդակութիւնը նշանակվում է երեք տմենալաւ ուսանողների համար որոնք երկրորդ դասարանից երրորդն են անցնում և ուրիշ երեքի համար որոնք յաջողութեամբ աւարտել են իրանց ուսման ընթացքը, իւրաքանչիւրին յաջորդ տարուան համար: Ե. Դիւանագէտի վկայականը իրաւունք է տալիս ստանալու ա) վեց հոգու որոնք իրանց ուսման ընթացքը յաջողութեամբ աւարտելով նոյն կոչմանն արժանի են զտնուել իւրաքանչիւրին 600 Փրանկ երեք տարուան ընթացքում, եթէ այդ ժամանակամիջոցից առաջ որոշեալ գոճկով տեղ չստանան. բ) ուսուցիչների, նոցա օգնականների և քարտուղարի պաշտօններ նոյն ուսումնարանում, զիւանագէտի պաշտօն ազգային դիւանատան մէջ, դաւառական դիւանապետի ու գրադարանապետի պաշտօն և այլն:

Փրանսիայի օրինակին հետեւեցաւ ամէնից առաջ Իտալիան: Այստեղ երիտասարդները մտնելով Նապօլիի և ուրիշ քաղաքների զիւանադէտները պարտաւոր են երկու տարի շարունակ մի քանի առարկաների դասալստացութիւններ լսել որոնք զիւանագէտի համար անհրաժեշտ են, և իրանց ստացած վկայականների համեմատ պաշտօն են ընդունում զիւանադէտ մէջ: Վերնայում ներկայումս այսպիսի դասալստութիւններ լսում են հաշի

մարտարանական զորութիւնն ունեցող երիտասարդներ, Սիկէլ գիտնականի առաջնորդութեամբ, նոյն տեսակ դասախօսութիւններ սահմանելու դիտաւորութիւնն է այլ և բերելուով:

Աւելորդ է երկար բարակ խօսել այն արդիւնաւետ ազդեցութեան մասին որ արեւմտեան դիւանագէտներն ունին ընդհանրապէս հնու թեան յիշատակարանների հետազօտութեամբ պարնպող անձանց վրայ, որոնք ստէպ պատահում են ինչպէս Տրանսիայի գաւառներում և Խալիպի, զանազան տեղերում, այսպէս և Գերմանիայի, Աւստրիայի, Անգլիայի, Բելգիայի, Հոլանդիայի, Շվեդիայի, Դանիայի և Զուլիբիբիայի ամենապահանջատէր քաղաքներում: Տրանսիայում ազգային լուսաւորութեան նախարարը հասարակութեան աչքում դիւանագէտների նշանակութիւնը նորանով է բարձրացնում, որ զանազան գաւառներում հիմնում է հնագիտական և պատմադրական ընկերութիւններ, որոնց մէջ դիւանագէտները միշտ անստուաւոր տեղ են բռնում: Բացի սորանից, նախարարը խրաբանել էր նաեւ Սորբոնի համալսարանում մրցանակներ է նշանակում յիշեալ ընկերութիւններից լոյս աղանձ, ամենաբնական գրաւոր աշխատող թիւներէ համար այդ մրցանակներին գրեթէ միշտ դիւանագէտներն են արժանանում, բայց մի և նոյն ժամանակ մի բաժին ընկնում է և այն ընկերութեան արի չոր ջանում լոյս է տեսել վարձատրում աշխատող թիւերը և այս հանդամները աւելի և ւրաբարձրացնում է դիւանագէտների արժէքը: Հասկանալի է թէ որպիսի եղանակով միտք պարապին դիւաններում այդ ուսումնական ներքո որոնք փրանց գործի համար յատուկ արտօրաստութիւն ունին և խորին կերպով համոզուած են որ իրանց գործունէութեամբ օգուտ են բերում և դիտութեանը և հասարակութեանը:

Չեղազրնների պահպանութեան ամենակարեւոր պայմաններից միսն էլ յարմարաւոր շինութիւններ ունենալն է, որոնց պակասութեան պատճառով երկար դարերի ընթացքում ոչ միայն առանձին գրչագիր մատենաներ փոխով կամ փոշոտուելով ոչնչացան, այլ և ամբողջ գրադարաններ ու դիւանատներ հրդեհների և ջրհեղեղների զոհ եղան: Ներկայումս բոլոր եւրոպական ազգերը այն համոզման եկան թէ գրութեան յիշատակարանները ամեն տեսակ վտանգներից ազատ պահելու համար մատենադարանները պատնձին տեղերում պիտի շինուին, քոյրովին բաժանելով նոցա միւս շինութիւններից լոյսարեւակ փողոցներում: Տրանսիայում և Տրանսիայում և Զանիբիլ Եւրոպայի հայ գաւառի աչքում կատարելու է ընդունեցին:

այս կանոնը, կառավարութիւնները ամէն ջանք ու ճիգ արին բոլոր երկրի մէջ գործադրել նորան: Արդարութիւնը պահանջում է այս բան նուա՛ն առաջին տեղը Անգլիային տալ: Այստեղ 1850ին կազմուեցաւ մի նախնորժ ահապին շինութեան համար, որ մի քանի տասնեակ տարիներում կարող էր աւարտուիլ և որ այս պատճառով միայն մասամբ պատրաստ է: Այս շինութեան համար կառավարութիւնը մի քանի մասնաւոր աներ գնեց երկու ընդարձակ փողոցների մէջ, այնպէս որ դիւանատունը ոչ միայն միւս շինութիւններից բաժանուած կը լինի, այլ և նորա երկու առանձին բաժինները միմեանց հետ հաղորդակցութիւն կունենան երկրորդ յարկում շինուած անցքով: Այս ահապին դիւանատունը կոչւում է «The Public Record office»։ Սորանից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում է ֆարիցի Archives nationales et Musée անունով շինութիւնը, ուր պահուի յիշատակարանների հետ պահւում են նոյնպէս ամէն տեսակ հնութիւնները: Այս թանկ գարանի մի բաժնում գտնւում է վերոյիշեալ յիշատակագրերի ուսումնարանը: Գերմանական դիւանները նոյնպէս նշանաւոր փոփոխութիւնների ենթարկուեցան իրանց ներքին կազմութեան մէջ, բայց դեռ բաժանուած չեն շրջակայ շինութիւններից, իսկ միւս կողմից նոքա միմեանցից հեռու են գտնւում: Թէև միատեսակ ձեռագիրներ են պարունակում: Այսպէս, Բերլինի պետական դիւանատունը (Staatsarchiv) արդարութեան նախարարութեան մէջ է գտնւում, իսկ Թաղաւորական դիւանը—պալատի կից: Վեննայում պետական Թղթերը մինչև անգամ երեք առանձին դիւանատներում են գտնւում, այն էլ այնպիսի շինութիւնների մէջ որոնք միւս տներից բաժանուած չեն: Այսպիսի անյարմարութիւններից յետոյ առանձին զուարճութիւն են պատճառում ճանապարհորդին իտալական դիւանները, որոնք իրանց ամէն յարմարութիւններով զետեղուած են առաջուան վանքերի հոյակապ շինութիւնների մէջ: Նշանաւոր են մանտանոյ իրանց մեծութեամբը Վենետիկի և Նապոլիի դիւանատները, սոցանից առաջ ջնը երեք հարիւր սենեակ է բռնում, որոնցից շատը ինդարձակ դահլիճներ են: Նոյնը պէտք է ասել Հռոմի, Տուրինի, Ֆիօրենցայի, Միլանի, Պիզայի, Սիենայի և ուրիշ քաղաքների դիւանների վրայ, որոնց մէջ զարմանալի մարքութիւն ու կարգ է Թաղաւորում:

Դիւանատների այս ներքին ու արտաքին բարեկախութեան գործնական նպատակն այն է, որ նոցա մէջ պահուած անխօս յիշատակարանները գիտնական անձանց մատչելի լինին, որ այս վերջինները

գիտենան թէ՛ ուր և ինչ կարող են գտնել և նոցա աշխատութեան շնորհով պատմութեան թանգազին արդիւնքները որոնք մասամբ մոռացուած, մասամբ էլ բոլորովին անծանօթ են, հասարակաց սեպհականութիւն գառնան: Սակայն որքան մի դիւանատան մէջ բազմաթիւ գրաւոր յիշատակարաններ չի գտնուած լինին, այնքան աւելի դժուար է առանց ուղեցոյցի գտնել զանազան խմբերի պատկանող յիշատակարանների, այլ և իւրաքանչիւր ձեռագրի բովանդակութիւն: Այս տեսակ ուղեցոյցները մեծ կարեւորութիւն ունին նաև ուրիշ կողմից. հեռաւոր քաղաքներում բնակող զիտնականները, եթէ լաւ ցուցակներ ունին ձեռքերին, կարող են գտնել թէ մինչև որ ամփոփան անհրաժեշտ է իրանց այս կամ այն քաղաքի դիւանատունը գնալ մի որ և իցէ գրաւոր յիշատակարան հետազոտելու համար: Ուրեմն զիտնականների առաջին և պլնաւոր պարտաւորութիւնն է իրանց խնամքին յանձնուած դիւանների ցուցակները և ուղեցոյցները կազմել:

Մինչև այժմ զանազան գրադարանների ու դիւանների հրատարակած ցուցակներից երեւում է որ ընդհանրապէս երեք եղանակ կայ այս տեսակ զրցոյցներ կազմելու. ոմանք բաւականանում են կարճադատ տեղեկութիւններ տալով ձեռագրների բովանդակութեան վրայ կամ, աւելի ճիշտ խօսելով, լոկ յիշատակարանների անուններն են ներկայացնում. ուրիշները այս կերպով կազմուած վերնագրների վրայ աւելացնում են նաև զանազան քաղուածներ յիշատակարաններից ամենահետաքրքրական տեղերից հանած, ուրիշները վերջապէս բոլոր ձեռագրները զանազան խմբերի են բաժանում և իւրաքանչիւր խմբի բովանդակութեան վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ են տալիս, քաղելով միանգամայն առանձին յիշատակարաններից հետաքրքրաշարժ ու կարեւոր տեղերը: Այս եղանակներից առաջինը ըստ երեւութին ամէնից աւելի նպատակայարմար է, որովհետև նա թէև համառօտ բայց ճիշտ տեղեկութիւն է տալիս իւրաքանչիւր յիշատակարանի վրայ: Բայց որովհետև ամենայն քիչ շատ նշանաւոր գրադարանի կամ դիւանատան յիշատակարանները բազմաթիւ են, այս եղանակով կազմուած ցուցակը դժուար թէ շատ թեթեւացնէ հետազոտողի աշխատանքը, վստահ հարկաւոր յիշատակարանը գտնելու և նորանից մի որևիցէ տեղեկութիւն քաղելու համար՝ պէտք էր լինէր ոչ միայն մի առ մի քրքրել այն բաժնի ձեռագրները որի մէջ ենթադրւում է թէ գտնվում է, պէտք եղած տեղեկութիւնը, այլ յաճախ

ձեռագրները ծայրէիծայր կարդալ, որպէս զի կարելի լինի աւելի լաւ ծանօթանալ նոցա բովանդակութեանը: Չնայելով այս անյարմարութեանը, տարակոյս չկայ որ մի որեւիցէ զիւանաստան ցուցակը կազմելիս՝ չէ կարելի բոլորովին խորշել նորանից, որովհետեւ զիւանաստանի պարտաւորութիւնն է մէկ կողմից ցոյց տալ բոլորը ինչ որ պահւում է զիւանաստան մէջ, իսկ միւս կողմից մանրամասն թէ կարճառօտ տեղեկութիւններ տալ ցանկացողներին իւրաքանչիւր յիշատակարանի բովանդակութեան վրայ: Երկրորդ եղանակը արդէն աւելի զոհացուցիչ է զիտնականի համար. բայց որովհետեւ իւրաքանչիւր ձեռագրի մէջ պարունակուած հետաքրքրաշարժ ու կարեւոր տեղերը որոշելը բոլորովին ցուցակ շինողէ հայեացքից է կախուած, այս պատճառով շատ հեշտ կարող է պատահել որ նա զանցառութեան տայ այնպիսի տեղեկութիւններ որ տարբեր ուղղութեան ու հայեացքի տէր անձի աչքում նոյնքան հետաքրքրութիւն ունին: Բացի նորանից այս եղանակը մի ուրիշ անյարմարութիւն էլ ունի, այն է որ մի տեղեկութիւն գտնելու համար հարկ է ամբողջ ցանկը աչքի անցնել, որովհետեւ բոլորովին անհնարին է իմանալ թէ որ ձեռագրի մէջ է պարունակվում հարկաւոր տեղեկութիւնը: Այս անյարմարութիւնն ունի և ԽՃմիածնի գրատան Մայր—ցուցակը: Երրորդ եղանակը զիտնականի համար անտարակոյս ամէնից յարմարն է: Մատենադարանի կամ զիւանաստան ձեռագրները խմբերի բաժանելով և իւրաքանչիւր խմբի բովանդակութեան վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդելով, ցուցակը ցանկացողին միջոց է տալիս ուղղակի այն յիշատակարանին դիմել որի մէջ յոյս ունի ուզած տեղեկութիւնը գտնել. բայց և այս եղանակը ձեռնտու չէ այն կողմից որ լիովին տեղեկութիւն չէ տալիս իւրաքանչիւր առանձին ձեռագրի վրայ:

Սորանից երևում է թէ որեւէ մատենադարանի կամ զիւանաստան ցուցակը կազմելիս՝ հարկաւոր է միացնել առաջին և երրորդ եղանակները, որոնք կարող են բոլորովին զոհացուցիչ հետեւանքներ տալ թէ գործնական պարապմունքների և թէ զիտնական հետազոտութիւնների համար: Առաջին եղանակով կազմուած ցանկը որի մէջ մի առ մի յիշվում են լոկ յիշատակարանների վերնագրները, պէտք է պահուի զիւանաստան մէջ նոյն իսկ ձեռագրների մօտ, որպէս զի նորա միջնորդութեամբ պէտք եղած տեղեկութիւնները հաւաքուին. իսկ երկրորդ տեսակ ցուցակը, իբրեւ զիտնական աշխատութիւն, պէտք է տպագրութեամբ հրատարակուի ամէնի գիտութեան

Համար: Այսպիսի մի հրատարակութիւն սովորական ցուցակի նշանակութիւն չի ունենալ, այլ կը լինի իբրեւ մի ժողովածու այնպիսի տեղեկութիւնների որ մեծ կարևորութիւն ունին ազգային պատմութեամբ և իրաւագիտութեամբ պարասող անձանց համար: Միևնոյն ժամանակ աւելորդ աշխատութիւն չէր լինիլ այս տեսակ ցուցակների վերջը պատմական և աշխարհագրական անունների այբուբենական ցանկեր գնել:

Դիւանատների բարեկարգութեան և պահպանութեան եղանակի վրայ այսքան երկար կանգնելով մեր աչքի առաջ ունեինք ազգային դիւանները, որոնց մէնք նոյնքան կարևորութիւն ենք տալիս մեր ժամանակակից պատմութեան համար, որքան կարևորութիւն ունին ընդհանրապէս ձեռագրների մատենադարանները մեր անցեալ պատմութեան ու գրականութեան համար: Այս կողմից առանձին ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ Էջմիածնի և Կոստանդնուպոլսի դիւանները, երկու կենտրոնական պահպաններ՝ ուր դիպուած պիտի լինին բազմաթիւ գրաւոր յիշատակարաններ թէ մեր ներքին գործերի և թէ միջազգային յարաբերութիւնների վերաբերմամբ: Արդեօք ի՞նչ վիճակի մէջ են նոքա: Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքարանի դիւանատան վրայ բնականաբար ոչինչ չենք կարող ասել մեր հեռաւորութեան և անգիտութեան պատճառով. բաւականանք միայն տեղական մամուլի ուշադրութիւնը դարձնելով նորա վրայ: Ուրիշ բան է Մայր-Աթոռի դիւանը: Թէև խոստովանում ենք որ սորա վրայ էլ ճիշտ տեղեկութիւններ չունինք, և որ տեղից կարող ենք ունենալ, քանի որ ոչինչ ցուցակ չէ հրատարակուել, — այնու ամենայնիւ մի քանի նշաններից երևում է որ նա շատ միտթարական վիճակի մէջ չպիտի լինի: Եթէ հին ձեռագրների մատենադարանը, որին անտարակոյս աւելի կարևորութիւն տուած են միշտ, իբրեւ մի շտեմարանի ուր պահվում են հայ հանճարի արդիւնքները, եթէ, ասում ենք, մեր հին գրականութեան այդ թանգազին զանձերը երկար ժամանակ մէկ կողմից ցեցի ու խոնաւութեան և միւս կողմից յափշտակութեան զոհ եղան, հասկանալի է թէ ինչ բաղդի պիտի հանդիպէին վանքի դիւանական յիշատակարանները, որոնք միաբանների աչքում չէին կարող մեծ արժէք ունենալ, իբրեւ զանազան հին գործերի վերաբերեալ և մեծ մասամբ գրականական արժանաւորութիւնից զուրկ թղթեր: Մեր կարծիքը հաստատվում է այստեղ ու այնտեղ զանազան անձանց մօտ գտնուած և Էջմիածնի դիւանից հանուած

թղթակցութիւններով, կոնդակներով, ֆիրմաններով և այլն. տա-
րակոյս չկայ որ նոքա բոլորը արտագրութիւններ չեն; այլ երբեմն դի-
ւանի ունեցած միակ օրինակները, որոնք այսպէսով ձեռքէ ձեռք
անցնելով զանազան պատահարների են հանդիպում, կամ հրդեհի
և յաւիշտակութեան զոհ լինում, կամ աղ ու պղպեղ փաթաթե-
լու են ծառայում: Այս կողմից միայն Պ. Շերմազանեանի գրատունը
որպիսի անփոխարինելի կորուստ է հայ պատմութեան համար: Բայց
և աւելի ծանր իրողութիւններ են առաջ բերվում Ս. Աթուռի վար-
մունքը դատապարտելու դիւանատան վերաբերութեամբ: Այսպէս օրի-
նակի համար պատմվում է— և մենք սրտանց կը ցանկայինք որ այս տխուր
պատմութիւնը առասպել լինէր— իբր թէ նախորդ կաթողիկոսի օրով
և նոյն իսկ նորա հրամանով արժանայիշատակ Ներսէս Ե. թղթակցու-
թեան մի մասը, իբրև աւելորդ տեղ բռնող թղթեր, կրակի մատ-
նուեցաւ: Հաւատունք մեր ականջներին:

* * *

Վերջին տարիներում Էջմիածինը, երկար լռութիւնից յետոյ,
իւր վրայ դարձրեց հայ բանասէրների ուշադրութիւնը մի քանի օգ-
տակար հրատարակութիւններով որոնց բնագրները, որքան մեզ
յայտնի է, միայն Ս. Աթուռի մատենադարանի մէջ են գտնվում: Այս
հրատարակութիւնների մէջ ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ
Զաքարիա Սարկաւազի և Աբրահամ Արեւտացու Պատմութիւնները,
ինչպէս նաև Սիմէօն կաթողիկոսի Զամբռ անունով վերին անտիճանի
հետաքրքրաշարժ յիշատակարանը: Խօսինք նախ առաջինների վրայ:

Զաքարիա, մականուամբ Սարկաւազ, ծաղկեցաւ ԺԷ դարու վեր-
ջին կէսին: Բնիկ Քանաքեռցի էր Զաքարիան, բայց իւր կրթութիւնը
ստացաւ Յովհաննափանքում, ուր «արշիդիանիօնութեան» (աւագասար-
կաւաղութիւն) աստիճանն ընդունելով՝ քառասուն եօթը տարի շա-
րունակ ապրեցաւ Զաքարիա և Յովհաննէս վարդապետների վանա-
հայրութեան ժամանակ: Ինչպէս գրուածից երևում է, մեր պատ-
մագրի ստացած կրթութիւնը մի մեծ բան չէ եղել, և ի հարկէ չէր
էլ կարող լինել այնպիսի տառապալից ժամանակներում երբ կեանքի
ու ստացուածքի ապահովութիւն չկար, երբ անընդհատ յեղափո-
խութիւնների պատճառով հայ ժողովուրդը մի հաստատուն կայան
չունէր իւր երկրում: Այսպիսի ժամանակ ուսումն ու կրթութիւնը,
իբրև անձնական հետաքրքրութեան և ինքնաշխատութեան արդիւնք,
սովորական զրազիտութիւնից շատ հեռու չէր կարող գնալ, և մեր

հեղինակը իւր աշխատութեամբ կատարելապէս արդարացնում է այս հայեանքը: Զաքարիան յանձն է առնում գրի անցնել Պարսից Շիւթիէ տան թագաւորների պատմութիւնը, սկսեալ Զհան-Շահից մինչև Շահ-Սաֆին և այս վերջինից մինչև Շահ-Հիւսէինը, ընդամենը վաթսուհինգ տարուան անցքեր (1635-1700): Այս գլխաւոր նիւթի հետ նա երկրորդաբար խառնում է մի քանի միջնավէպեր Օսմանեան թաղաւորութեան պատմութիւնից և աշխատում է ներկայացնել ընդհանրապէս հայ ժողովրդի հասարակական և անտեսահան վիճակը: Հեղինակը ոչինչ գրաւոր աղբիւր չէ ձանաչում, բացի Առաքել Կաւրիժեցուց, որին նա երբեմն ուղարկում է ընթերցողին: Նորա կլնաւոր, կարելի է ասել, միակ աղբիւրը կենդանի անձինքն են՝ մայրը, ազգականները, ծերունի գիւղացիք, ջորեպաններ, ուղտապաններ, հայ, պարսիկ ու տաճիկ մարդիկ: Այս պատճառով և նորա գործը աւելի զրոյցի քան խիստ ու ճիշտ ժամանակագրութեան կերպարանք է կրում: Հասարակ գիւղացիք պատմում են նորան, ի հարկէ ընտանեաց չափազանցութեան, ինչ որ տեսել կամ լսել են, և ինքը նոցա պատմածները գրի է անցնում ուր և երբ պատահի, առանց իրանից մի դատողութիւն յայտնելու, առանց ժամանակագրական կարգը պահպանելու, երբեմն նաև առանց անցքերի թուականը որոշելու: Եւ նա այդ բանը չէ աշխատում ծածկել, այլ անկեղծօրէն խոստովանում է իւր պատմածների ճշտութիւնը ստուգելու անձեռնհասութիւնը: «Գոր ինչ պատմութիւն որ լուեալ եմ՝ զայն գրեմ, ասում է նա մի տեղ. բայց յետ և առաջ լինելն և զթուականն ոչ գիտեմ. և որք ընթեռնուք՝ մի մեղադրէք, այլ թէ հաճիք ի սմա՝ ցեաւն շնորհ, և եթէ ոչ՝ դուք ողջ լերուք»¹⁾:

Ընդհանրապէս Զաքարիայի գործը անյօդ միջնավէպերից կազմուած աշխատութեան բնաւորութիւն ունի. նա մի տեսակ *histoire anecdotique* է, որի մէջ գուարձալի ու հետաքրքրաշարժ պատմութիւնները մեծ դեր են խաղում: Այստեղ հարկաւ առաջին տեղը Շահ-Աբասն է բռնում, որի վրայ պատմուած անցքերը առանձին գուարճութեամբ հաղորդում է մեզ հեղինակը՝ իւր գրքի մինչանաւոր մասը նորան նուիրելով, թէև բոլոր պատմածների պատասխանատուութիւնը իւր վրայ չէ առնում: «Ես գոր ինչ լուեալ եմ վասն այս Շահ-Աբասին, ասում է նա, թէ սուտ և թէ սուտսպել, և թէ ճշմար

1) Մասն Ա. Գ. Ժ. Ժ.

բիա և յիրաւ, զամենն գրեմ. թէ պարսաւանք և նախապինք լինի, և թէ գողութիւնք լիցի, նոցա լիցի որոց պատմեցին մեզ ¹⁾: Ազգային պատմութիւնից յայտնին այն աառապանքները որ այս խորամանկ ու խարդախ թագաւորը բերել է հայ ժողովրդի գլխին: Ձաքարիանցոյց է աալիս որ այս բռնակալը իւր անգթութեամբ հանդերձ զուրկ չէր արդարսիրութեան և ողորմածութեան զգացմունքից, և մենք պէտք է հաւատանք նորան, որովհետեւ նոյն հակապատկերը ներկայացնում են ընդ հանրապէս արեւելեան շատ իշխանապետներ: Ձանցառնելով մէջ բերել զանազան մասնաւոր դէպքեր, որոնցից երևում է թէ Շահը գիտէր զնահատել ու վարձատրել հիւրաւիրութիւնը, հաւատարմութիւնը, կանացի ամոթխածութիւնը և այլն, յիշենք նորա հայեացքը քրիստոնէութեան և քրիստոնեաների վրայ: Տեսնելով քրիստոնեայ հայերի կրօնական հաստատամտութիւնը և երկնելով որ մի գուցէ նորա հերոսական նահատակութիւնները գայթակղութիւն պատճառեն պարսիկներին և յորդորեն նոցա հաւատաւորս լինելու, Շահ—Աբասը մի որոշ քաղաքականութիւն գծեց այս կէտի նկատմամբ և երդմամբ ժառանգեց իւր յաջորդներին հետեւեալ խորհրդաւոր ձևով. «Յաւունք միում, ասում է պատմագիրը, կոչեաց Շահն զզինաւորս հաւատոյն իւրեանց՝ զոր ասեն Սատր և կամ Նաւապ, և զհնդկմալ զօլուաթն՝ որ է Վաղիր, որոյ անունն էր Սարութաղն ներքինի, և այլքն (զայլս) ի գլխաւորացն: Եւ ասէ ցնոսա յայսմ գիշերի տեսիլ զարմանալի տեսի. և ահա դուայ սիրտս: Ասեն նոքա պատմեա զերազն քոյզի լուծցէ Նաւապն: Ասէ Շահն, ոչ է լուծանելի, այլ կատարելի գործով: Եւ զոր լուեալ էր երիցուն (յերիցունէն), զայն ի վերայ ինքեան եղ, որպէս թէ ինքն արարեալ էր: Եւ յետոյ ասէ, յորժամ կատարեցաւ հրամանն իմ, ապա լոյս յերկնից պատիկ և ահեղ էջ ի վերայ նորա (այսինքն ի վերայ քրիստոնեայ մարտիրոսի), այնքան որ զլոյս արեգականն արգելաւ: Արդեաւ ասեմ ձեզ գրեցէք ի գիրս ձեր կանոնս՝ և նշովիւք փակեցէք, զի թէ քրիստոնեայք տաճկանան, և յետոյ դառնան ի հաւատս իւրեանց, մի արգելուք կամ չարչարեցէք: այլ թոյլ տուք նոցա կալ ի հաւատս իւրեանց, մի գուցէ սպանանէք ցնոսա, և իջանէ լոյս ի նոսա, և տեսցեն զայն մահմետականք և երկմտեցին ի հաւատոց իւրեանց. և լիցի մեծ քաղաքս և թիւն ազգի մերոյ. այլ յորժամ զան առ ձեզ, տուք նոցա զգիր

1) Մասն Ա. Գլ Ժ:

պահշտել՝ զհաւանս իւրեանց. և ինին մուրթան (ուխտադրուծ),
 և Խոան՝ հարկ՝ ձեզ. Թագաւորի այս խորամանկ հնարը պատմելուց
 յետոյ, պատմագիրը իսկոյն վրայէ բերում. «Եւ, կարտարի հրամանս
 այս մինչեւ յայնօր» զի թէ ոք պատճառանօք իւրիք տաճկացեալ իցէ,
 երթեալ անունն նոմոս (հրամանագիր) արքունի, և եկեալ պաշտեն՝
 համարձակ զհաւատս իւրեանց. և ի տաճկաց ոչ ոք ասէ ինչ՝¹⁾
 «Գժ. Սակայն չպէտք է կարծել թէ քրիստոնեաները կատարեալ ազա-
 տութիւնէին վայելում իրանց կրօնի մէջ. ինչպէս Տաճկահայքում,
 այսպէս և Պարսկահայքում բուն հաւատաւիսութիւնները և նա-
 հաստեղութիւնները պակաս չէին, և թէ շահերի ու սուլթանների
 պիտութեամբ չէին լինում» զոնեա խաների ու փաշաների հրամանով
 և մոլեռանդ հոգեւորականների մասնակցութեամբ էին կատարվում:
 Այս կողմից նշանակոր է մանաւանդ մեր պատմագրի աշխատութեան
 երկրորդ գլխի, որի մի մասը կատարեալ վկայաբանութիւն է: Առհա-
 սարակ ժողովուրդը այս կռնակախնների ու գաւառապետների ձեռքին
 խաղաղիկէր խեղճ հայերը ամէն տեսակ գրկանքներ ու հարցտահա-
 րութիւններ էին տեսնում. նոցա կողմից ոչ նոցա անտարտունջ
 հպատակութիւնն էր քաղցրացնում այլ գաղանների սիրտը, ոչ ապօ-
 ղինի հարկերը կշտացնում նոցա ազահութիւնը: Պատմագիրը չէ
 կարող մոռանալ այն անգթութիւնները որ մի հարկահան գործեց
 Բանաքին՝ զիւղում. երբ դեռ ինքը մանկութեան հասկումն էր.
 նորա տուր նկարագրից կարելի է հասկանալ թէ որպիսի բարբա-
 րոտութիւններէ էր ենթարկվում Հայաստանի ժողովուրդը հարկերը
 տաճկաններու և հաւաքուելու ժամանակ: «Եւ եկն (Ասլան աղայն)
 նախ ի Բանաքին. յաւուրս ձմեռայնոյ, և կոչեալ առաջի իւր զգե-
 իլակնս՝ ցուցանել զգլուխն իւրեանց, եկն նախ Մելիք Գաւիթ, և
 երկրորդ իւր իւր, և զգորդի զստերն, և եցոյց: Գային ամենեքեան
 որդովք իւրեանց և մտանէին ի զիրն: Իսկ հայրն իմ Մկրտիչ շա-
 լակեաց՝ զիւր զՋաքարիւն, և զեղբայրն իմ զԽաչատուր առաջի
 աղկեալ զնաց. և իբրեւ ետես զմեզ փոքր և կաղ և թիւր ոտամբ,
 բարկացաւ և ասէ. զառողջ որդիսն քո պահեալ ես, և զանդամա-
 լոյքքը բերեալ ես: Եւ հրամայեաց արկանել յերկիր իվերայ երեսացն,
 և բերեալ ջուր թափեցին ի վերայ անձինն, յոտաց մինչեւ ցզլուխն
 ջրողով արարին. և նստոյց այր մի ի վերայ զլոյսն և այր մի ի վերայ

¹⁾ Նոյն, Գլ. ԺԳ:

ոտիցն. և հրամայեաց չորից զինուորաց Բ. կողմամբ (յերկոցունց կողմանց) հարկանել. և այնքան հարին մինչ զԻնորթն ի փարմնոյն՝ ի բաց ոստեալ, և ինքն անշնչացաւ, և համարեցին զնա մեռեալ. և ապա քաշեալ զնա թաղեցին ի մէջ փայինի: Եւ այր մի Բարսեղ անուն, և այր մի Ղազար անուն՝ հանեն զեղունգսն. և այլ ոմն Մարուգէ անուն Երեանցի կախեցին զվիոյ ձեռանէն, և այնքան հարին, մինչև յօդուածքն ամենայն խախտեցան: Եւ այսպէս ահ նորա տիրեաց ի վերայ ամենեցուն՝ մեծաւ սաստիւ: Ղաանորոյ ոչ մնաց ստնտեայ մանուկ՝ զոր ոչ ցուցին: Եւ եթէ ծերք գային, հրամայէր երթեակս առնել առաջի իւր, և տեսանէր զԻթէ զլուխն ի կոր ունէր, և Բ. ձեռքն զկնի իւր տանիւր, ոչ գրէր. իսկ թէ զլուխն ուղիղ ունէր, և ձեռքն առաջի տանիւր, զնա գրէր: Եւ ոչ ոք իմացաւ զայս: Իսկ եթէ մանկունք գային, բերէր առաւան, և շուրջ պատէր զսարանոցաւ պատանոցն, և երկոքին ծայրք (զերկոսին ծայրս) պարանին զնէր ի բերան մանկանն, և ասէր ըմբռնել ատաւ մամբ, և օղ արարեալ տանէր ի վերայ զլիոյն. եթէ անցանէր զգլխովն, թողոյր զնոսա զնալ. և եթէ ոչ անցանէր զգլխովն, գրէր զնա: Եւ այսպէս գրեաց զամենն յոյժ ճշտիւ զմարդ, զկով, զձի, զջորի, զէշ, զօչխար, զջորաղաց, զձիթաղած, զարուեստս, զքրնձաղաց, զայգիս և զսրտոէդս, և այլ որ ինչ գտաւ գրեաց և ի ներքոյ հարկի արար: Եւ էարկ ի դիւան արքունի զամենայն գրեալսն»¹⁾:

Զաբարիայի աշխատութեան երկրորդ մասը առաջինից աւելի ընդարձակ է և իբրեւ ժամանակակից անցքերի նկարագրութիւն՝ առանձին ուսումնասիրութեան արժանի է. որովհետեւ ինչ որ Զհան-Շահ թագաւորից մինչև Շահ-Սաֆին գրեց, ասում է նա, «ճանուցի թէ սուտ և թէ իրաւ զոր լուեալ էի ի համբաւոյ: Աջոհեալ եմ գրեցից զայն զոր տեսի աչօք և լուայ ունկամբ ի ներկայումս ժամանակի ի կատարեալ արանց»: Ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ այն զլուխները ուր պատմվում են պարսից և օսմանցոց կռիւները Արարատեան երկրի տիրապետութեան համար և այս պատճառով հայոց քաջած տառապանքները, ինչպէս նաև օսմանցոց անյաջող արշաւանքը Վեննայի վրայ, որի մանրամասնութիւնները մեր պատմագիրը մի տաճիկ ուղտապանից է լսել. իսկ մեր ներքին պատմու-

¹⁾ Նոյն Գլ. ԼԸ:

Թիւնից՝ Էջմիածնի կաթողիկոսութեան համար եղած ցաւայի կոխները՝ Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի օրով:

* *

Աբրահամ Կրետացին, ինչպէս մականունից երևում է, ծնաւ Յունաստանի Կրետէ կղզում: Նորա մանկութեան տարիներին և ստացած կրթութեան վրայ ոչինչ տեղեկութիւն չէ մնացել: Գիտենք միայն, որ նա մօտ քսանհինգ տարի Թրակիայի հայոց հոգեւոր առաջնորդութիւնը վարեց, որտեղից 1735ին մի քանի բարեկամների հետ՝ յանձն է առնում ուխտ գնալ Էջմիածին և Ս. Կարապետ: Հասնելով Մայր - Աթոռը, նա այնքան սիրելի է լինում նոյն ժամանակին համանուն Աբրահամ Մշեցի կաթողիկոսին, որ այս վերջինը իւր մօտ է պահում նորան իբրեւ խորհրդակից և օգնական: Երկու անակնկալ դիպում, կաթողիկոսի մահը և Պարսից Երեւանի վրայ դալը: Աբրահամին Էջմիածնի գահի վրայ են բարձրացնում: Վերջին դարերում Հայաստանը երկու մահաձեռնական տէրութիւնների ոտնուտնութեան խռարկայ ու անպարէզ լինելով, բնական է որ Էջմիածինը իւր դիրքով և ընդհանուր հայութեան համար ունեցած բարոյական նշանակութեամբ՝ զրաւէր երկու արքունիքների ուշադրութիւնը. պարսից շահերը մէկ կողմից և օսմանեան սուլթանները միւսից աշխատում էին շահել Էջմիածնի կաթողիկոսների բարեկամութիւնն ու հաւատարմութիւնը: Մեր կաթողիկոսներն էլ զիտացին օգուտ քաղել այս յաջող հանգամանքից՝ այնպիսի ծանր ժամանակներում՝ երբ օրէնք առած բանը անծանօթ էր անձնահաճ կուսակալներին, որոնց անօրէնութիւնների դէմ եղած բողոքները զրեթէ միշտ լսելի էին լինում բարձրագոյն իշխանութիւնների կողմից: Բայց միևնոյն ժամանակ այս յարաբերութիւնները մեծամեծ վնասների պատճառ եղան: Շատ անգամ պատահում էր որ վառամու ու շահասէր հոգեւորականներ, զանազան կուսակցութիւնների գլուխ կանգնելով, աշխատում էին երբեմն մէկ, երբեմն միւս կառավարութեան առաջ կանգնածի տակ դնել Էջմիածնի կաթողիկոսի հաւատարմութիւնը, որպէս զի այդպէսով կարողանան Հայոց եկեղեցու գերագոյն իշխանութիւնը ձեռք բերել, կամ գոնեա Ս. Աթոռի իրաւասութիւնը սահմանափակել: Սորանից մեծամեծ երկպառակութիւններ և անկարգութիւններ էին առաջ գալիս եկեղեցու և ազգի ներքին կառավարութեան մէջ:

Կաթողիկոսի մահուան զոյժը Երեւան հասնելով, նահանգապետ

փաշան մտածեց Եջմիածնի Աթոռը յանձնել Աբրահամին, որ իբրև Թուրքիայից եկած մարդ մեծ ծառայութիւններ կարող էր անել օսմանցոց նոյն ժամանակի փափուկ հանգամանքների մէջ: Այս նպատակով նա մարդիկ է ուղարկում Աբրահամին Երևան հրաւիրելու: Զուր այս վերջինը հրաժարվում է փաշայի առաջարկութիւնից, յայտնելով թէ վաղեմի սովորութեամբ Եջմիածնի կաթողիկոսը ընտրվում ու կարգվում է Խաչահանի և Կոստանդնուպօլսի հայոց միաբան հաւանութեամբ, և թէ հակառակ դէպքում մեծամեծ վնասներ են լինում թէ Ս. Աթոռին և թէ ապօրինի կերպով նստող կաթողիկոսին. «գիր ևս ունիմք այսպէս հոտատեալ բազմաց գրով և կնքով, և նզովիւք փակեալ»: Այս պատճառաբանութիւնները չազդեցին փաշայի վրայ, որ տեսնելով թէ քաղցրութեամբ ոչինչ չէ կարող անել, սպառնալիքներ գործ դրեց. մէկ տարուց աւելի է հարկաւոր, ասաց նա, մինչև որ պէտք եղած գրադրութիւնները լինին և մէկը կաթողիկոս ընտրուի. իսկ պատերազմը մօտ է, և Եջմիածինը ճանապարհի վրայ գտնուելով քարուքանդ կը լինի, միաբաններն էլ անգլուխ մնալով ցիրուցան կը լինին. այնուհետև ի՞նչ օգուտ ձեզ ձեր ընտրութիւնը: «Գնա՛, ահա հրամեցի քեզ և յանձն առ, և ըստ օրինաց ձերոց կատարեցեն զկարգ կաթողիկոսութեան ի վերայ, և կառավարեա՛ զայն թէ քքէն (մենաստան). զի ոչ միայն ձերն է, այլ մեր թաղաւորին է, և մեզ ասպնջատեղ և պիտանացու. և ես մարդ առաքեմ հանդերձ գրերով, արզ իլամով, և տամ բերել զհրաման ի յարքունուստ ի վերայ քո»: Այսպէսով Աբրահամը բաղլի բերմամբ և իւր կամքի հակառակ կաթողիկոս է նստում (1735):

Այս տեղեկութիւնները քաղեցինք նոյն իսկ Աբրահամ Արեւացու Պատմագրութիւնից, որ թէև համարեա միայն երկու տարուան անցքեր է պարունակում, բայց իւր ընդարձակութեամբը և մանրամասն նկարագրութիւններով մեծ լոյս է տարածում նոյն ժամանակի վրայ: Նոր էր Աբրահամը կաթողիկոս նստել որ պարսից զալու համբաւը տարածուեցաւ: Խորասանցի Թահմազ-Ղուլի-խանը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Նատր-շահ անունով, պարսիկ զօրքով դիմում է նախ Գանձակի վրայ, այնտեղից Ղազախի և Լօռու վրայով անցնելով հասնում է Կարս, մի ճակատամարտում յաղթում է թուրքերին, բայց պաշարի պակասութեան պատճառով յետ է քաշվում Արարատի կողմերը: Օսմանեան զօրքերի հրամանատար Աբդալլահ փաշան սիրտ

առնելով այս հանգամանքից, անցնում է Ախուրեան գետը և հետամուտ է լինում պարսիկներին: Մի մեծ պատերազմ խմբուեցաւ եղևարդի դաշտում, ուր կատարեալպէս փայլեցաւ Նատր-Շահի բոլոր զինուորական հանձարը: Օսմանցիք չարաչար յաղթուեցան. մեր պատմադրի ստելովը, նոքա քառասուն հազար մարդ թողին պատերազմի դաշտի վրայ, այն ինչ պարսիկների բանակից հազիւ տասնհինգ քսան մարդ պակասեցաւ (!). «զի հիացումն էր կարկամին և կապին օսմանցոց առաջի պարսից. որք և ձեռք անգամ ոչ կարէին վերացուցանել, որպէս թէ կապեալ էին առաջի սպանողաց»:

Այնուհետև Նատր-Շահը կրկին դիմեց օսմանցոց վրայ և գնաց ուղղակի կարսը պաշարելու. «արգելեաց զգետն որ առողանէր և արբուցանէր զքաղաքն, կտրեաց զջուրն որ ի վերուստ գայր խողովակով ի բերդն, և յամենայն կողմանց ի նեղ էարկ զքաղաքն»:

Միևնոյն ժամանակ առանձին զօրաբաժիններ ուղարկեց մէկ կողմից Պայազլիս և միւս կողմից Կաղզվանի վրայ, և մինչև կարինի մօտերը հասցրեց, որոնք քարուքանդ արին բոլոր երկիրը, գիւղերը պրեցին, բնակիչներին գերեցին, «որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ, և քչեցին զայր և զկին, զծեր և զտղայ, և տարան ի Խորասան» թուով վեց հազար, որպէս լսեմք»: Օսմանցիք նեղ տեղն են ընկնում և նտիպվում են խաղաղութիւն խնդրել Երևանը տալու պայմանով:

Սոքա են Նատր-Շահի արշաւանքի զխաւոր կէտերը, որ հանգամանքօրէն ստորագրում է Աբրահամ Կրետացին: Աւելի ընդարձակ կերպով նկարագրում և մեզ համար աւելի մեծ հետաքրքրութիւն ունին չայոց կաթողիկոսի անձնական յարաբերութիւնները պարսիկ իշխանապետի հետ: Ահուգողը սրտում և արտասուքը աչքին դիմաւորեց սկզբում Կաթողիկոսը Խանին, կասկածելով որ մի գուցէ «երկրորդ Աղէքսանդրի» զայրոյթը գրգռած լինի՝ տեղապահի միջնորդութեամբ և ոչ անձամբ նորան Եջմիածին հրաւիրելուն համար: Բայց Շահը պարսկական սովորութիւնների անգիտութեանն է տալիս այդ զանցարութիւնը (Աբրահամը նոր եկած մարդ էր) և մեծ մարդասիրութիւն ու յարգանք է ցոյց տալիս նորան: Նա գնում է Եջմիածին, ուր եկեղեցում մաղթանք են կատարում նորա ներկայութեանը, և ուր նորա յատուկ խնդիրքով Կաթողիկոսը քարոզէ ասում այլազգի լեզուով և օրհնում նորան: Այդ ժամանակից սկսած Նատր-Շահը այնպէս է մտերմանում Աբրահամի հետ որ միշտ իւր հետ է ման ամում նորան, Կաթողիկոսը նորան հե-

տեղում է պատերազմի դաշտը, ուր վիրաւորներին խնամք է տանում, թիֆլիս, ուր երեք հարիւր հայ տուն գերութիւնից ազատում է, Մուղանի—դաշտը, ուր պարսից մեծամեծների հետ հրաւիրվում է իբր շահի ընտրութեան համար խորհուրդ տեսնելու, և ամէն օր նոր նոր պարգեւներ է ընդունում նորանից: Օր էլ անցնում որ Նատր—Շահը առանց «Խալիֆայ բաբայի» սեղան նստէ, նոյն իսկ պահոց օրերը՝ երբ արքայական սեղանից բաժին է ուղարկվում կաթողիկոսի օթեանը, որ միւս օրը կարողանայ ուտել: Եւ այս յարաբերութիւնները մինչև վերջը անփոփոխ մնացին:

Զգիտենք պարզմտութիւնից արդեօք թէ իւր բուն կարծիքը ծածկելու դիտաւորութեամբ է որ Աբրահամ Կրետացին շահի այս քաղցր վարմունքը, որ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ պարսկական քաղաքականութիւն, աստուածային ողորմութեամբ է մեկնում: Փոյթ է. հայոց Կաթողիկոսը լիովին օգուտ քաղեց հանգամանքներից՝ անդադար «բախամներ» (արտօնաթղթեր) ընդունելով շահից Եջմիածնի և ազգի համար¹⁾: Սիմէօն Կաթողիկոսը կատարելապէս գնահատում ու հաստատում է Աբրահամի մատուցած ծառայութիւնները և նորա նշանակութիւնը պարսկական արշաւանքի ժամանակ: Զամբուի հեղինակն ասում է. «Ինքն Աբրահամ Կաթողիկոսն էր թէպէտ ժիր և արիասիրտ յամենայն բանս և յաջողակ ի գործս, սակայն էր ծեր և լցեալ աւուրբք և ցաւազար իսկ. որ թէպէտ զինուորածս ինչ ոչ կարաց առնել յաթոռոյս (զի ժամանակ ևս ոչ ունեցաւ, և միշտ ընդ Շահին լինէր), սակայն քան զամենեսին առաւել արար զբարերարութիւնս և զօգուտս սրբոյ Աթոռոյս և Ազգիս և և բոլոր երկրիս մերոյ: Նատր—Շահ կոչեցեալն այնքան էր ահեղ և զարհուրելի, մինչ քարինքս հալէին յահէն և յանուանէն: Սակայն ողորմածն Աստուած այնքան քաղցրացոյց զաչսնորա զԱբրազան Հայրապետս մեր, որպէս զՅովսէփ առ Փառաւօն՝ և զԵսթեր առ Արտաշէս. որոյ բան և խնդիր մի ոչ անկանէր յերկիր առաջի այնպիսեւ բռնաւորին: Վասնորոյ զբազումս ազատեաց ի մահուանէ, զչատս իջոյց ի կախաղանէ, զբազմաց զաչսն և զականջսն և զայլ անդամս ազատեաց ի հատանելոյ և ի բրբելոյ

¹⁾ Կաթողիկոսի խօսակցութիւնը Շահի հետ շատ տեղ պարսկերէնէն եզրուով է բերվում բնագրի մէջ: Զենք հասկանում թէ ինչի հրատարակիչը չէ մտածել այդ խօսակցութիւնները ծանօթութիւնների միջնորդութեամբ հայերէն թարգմանել, որպէս զի ամենայն ընթերցողի հասկանալի լինին:

ազատեաց 'ի հատանելոյ և 'ի բրելոյ: Զանհամար զերիս ազատեաց 'ի գերչաց, և զբազում՝ զորս տաճկացուցեալ էին կամսւ և թէ բըռնութեամբ, յետս զարձոյց և առ 'ի ձեռաց այլազգեաց: Եւ զայլ անհամար բարերարութիւնս արար տաճկաց, հայոց, պարսից, օսմանցւոց: Բազում մեծամեծ խանք և արքունի դրան մարզիկ առ սա գային և միջնորդս արկանէին առ Շահն, զի զհոգալիս իւրեանց հոգասցէ. զորս և հոգայր իսկ¹⁾:

Մեր պատմագիրը առանձին զուարճութեամբ նկարագրում է պարսկական սովորութիւնները, արքունական ծէսերից սկսած մինչև կրօնական արարողութիւնները և զինուորական կարգերը: Հետաքրքրական են այս կողմից 23րդ զլսից մինչև 46րդ զլուսը պատմուած անցքերը, որոնք Մուղանի դաշտում են պատահում, սէլամի (ողջունի) և ռամազան — բայրամի նկարագիրը, շահի զահ նստիլը, թագադրութեան հանդէսը, պարգևներ տալու եղանակը և այլն: Այս նկարագրութիւնները համարեա գրքի կէսն են բռնում, նոցա նուիրում է և մի կոնդակ որ ծերունի հայրապետը ուղարկում է իւր մի քանի բարեկամներին Ադրիանուպօլիս:

* * *

Արրահամից բնական կարգը պահանջում է անցնել նորա հինգերորդ յաջորդին՝ Սիմէօն Երեանցուն, որ նստաւ կաթողիկոս 1764ին: Վերջին ժամանակների հայրապետների մէջ հաղիւ թէ լինի մէկը որ Սիմէօնի նման եռանդ և խելացի գործունէութիւն ցոյց տուած լինի: Մանկութիւնից էջմիածնում անուելով ու վարժուելով, Սիմէօնը սարկաւարդութեան ժամանակ արդէն ցոյց տուեց իւր ընդունակութիւնները և իւր բարոյական ազդեցութիւն վանականների վրայ, ինքնակրթութեամբ և բանաստեղծական փորձերով ամէնին յորդորելով ու հրաւիրելով ուսանիլ և Եկեղեցուն պիտանի լինել: Կաթողիկոս նստելով, նորա առաջին գործը լինում է վանքի շուրջը ամուր պարիսպ քաշել. որովհետև մինչև այն ժամանակ Ս. Աթոռը անպաշտպան լինելով՝ յաճախ աւաղակների յափշտակութիւններին էր ենթարկվում, որոնց երկիւղեց կաթողիկոսը միաբանների հետ ստիպվում էր ամառուան ամիսները Երեանում անցկացնել, ուր և փոխադրվում էին վանքի շարժական կայքը: Բացի սորանից, Սիմէօնը

2) Զամբու, եր. 30-31.

շինեց կամ նորոգեց վանքի ներքին շինութիւնները, անդամատուրը, մամատուրը, ամառային և ձմեռային դպրոցները, եկեղեցուն տանիքը, անասնատները և այլն. նոյնպէս վանքի շուրջ և պարսպին կից եղած տները քանդեց և Աթոռի ծախքով հիւսիսային կողմը նոր տներ ու եկեղեցի շինեց զիւղացոց համար: Դարձեալ, Օշական, Աշտարակ, Եղուարդ, Աղաւառուն, Մուղնի գիւղերը, որ տեղական թուրքերը զանազան ժամանակ գրաւել էին, ոչ միայն Աթոռի սեպհականութիւն շինեց, այլ և Օշականից և Խորվերապ վանքի պարտիզանային թուրքերի ոտքը կտրեց և նոցա տեղ՝ առաջինի մէջ հայ զիւղացիք բնակեցրեց, իսկ երկրորդի մէջ կրօնական միաբանութիւն հաստատեց:

Իբրեւ մատենադիր Միմէօն կաթողիկոսը յայտնի է իւր ճաղարանով, երկհատոր Քարոզագրքով, Զբօսարան հոգեւոր անուն աղօթազրքով և մանաւանդ երկհատոր Տօնացոյցով, որ տալարանի ու թղթի գործարանի հիմնուելու գլխաւոր պատճառն եղաւ: Թողնենք որ ինքը պատմէ մեզ այս օգտակար հաստատութիւններին շարժառիթը և գործադրութիւնը: «Յառաջ քան զքանի ամս, ատում է նա՝ վնէժաբնակ ի մէջ հետեալ Լոթերականքն¹⁾, որ կոչին Աբբայեանք, հնարեցին զտետրակ մի Օրացոյց անուն, զոր շինէին յամի յամի ի վերայ Տարեգրոյն, յորում դնէին զտարւոյ տօնսն, տեղաւորելով զշարժական միջոցից տօնսն, ցուցանելով և զաւուր ձայնն, զամսաթիւն, զլուսնաթիւն, և զայլս այսպիսի քնդոցին դնէին նոսն, զտօնսն յունաց և լաթինացոց ըստ մերոյ խառն: Եւ այսպէս յամենայն ամի տպեալ յազգս մեր սփռէին, իբր մեծ երախտաւոր իմն ցուցանելով զինքեանս ազգիս մերոյ: Եւ ազգս մեր ևս առնոյր ամենայն ոք (մանաւանդ յերկիրն Օսմանցոց) և կրէր ի ծոցի իւրում: Իբրեւ զհազուադիւր և պիտանի գիրք մի: Եւ զայն տեսնելով բանրենախանձ Հայրապետիս մերոյ՝ ոչ սակաւ ցաւ իւր և յոգեց հանէր, իբր զի ազգն Հայոց այնքան իցէ տկարացեալ մինչ զի այնպիսեաց լոթրանացն կարօտեցի և նոքօք կարգաւորիցէ զտօնս եկեղեցւոյ իւրոյ: Ուստի ի խափանել և ի ջրել զթիւնալի օրացոյցն նոցին, վերանորոգեաց զտօնացոյցս մեր երկդրումք հատորօք, որ քան զՕրացոյցն նոցին գեղեցիկ ոճով և մշտադէպ ճանապարհաւ ցուցանէր զամենայն

¹⁾ Լոթերական բառը այստեղ ընդհանուր մտքով է վարուած՝ իբրեւ հերձուած ող. նոյն նշանակութիւնը այս բառը (լոթրանգ) պահպանեց մեզանում մինչև նորագոյն ժամանակները:

վերոյգրեցեալն, որպէս տեսանես ի Տօնացոյցն: Եւ այսպէս ի կարգաւորելն զՏօնացոյցս մեր, որպէս ասացաք, ապա ետես թէ զըջագրովք ոչ էր հնար տարածել յամենայն Եկեղեցիս, վասն որոյ զուն զործեաց խնդրելով զհնար, զի և զտպագրատուն ևս հաստատիցէ յԱթոռոջս, զոր և հաստատեաց իսկ յաջողմամբն Աստուծոյ ի ՌՄԺԹ թուոջն մերում (1772): Զորում և ետ տպել նախապէս զՍարմնս, զհերակերտ տաղարանս, և զգիրքն աղօթից Զբօսարան կոչեցեալն, ի փորձել զամենայն պարագայս զործոյն, ի ՌՄԻ և ի ՌՄԻԱ. թիւսն: Եւ ապա ի ՌՄԻԻ. թուոջն ետ տպել զհերակերտ Տօնացոյցն. զոր և սիւսեաց յամենայն ազգս մեր ըստ մեծի մասին ձրիապէս, զրելով և զպատուհարական կոնդակունս յամենայն երկիր, զի զթոյնացոյցն լրթրանաց խոտիցեն և զհեր Տօնացոյցն ի զործ ածիցեն, ի ՌՄԻԻ. թուոջն մերում: Եւ մինչև զտպագրատունն ևս հաստատեաց Աստուծով, ապա ետես թէ ի հեռուստ և բերամբ, և մանաւանդ մեծաւ ծախսիւք բերելով զթուղթն՝ կարի զժուարաւ լինիւր և անձեռն սուր այսմ զործոյ: Վասն որոյ հետամուտ լեալ այնուհետեւ, զի և զլրթաշինութեան արհեստն մուծցէ յԱթոռս, զի յաջողակ լիցի զործն տպագրութեան, զոր և եմոյծ իսկ և հաստատեաց յաջողմամբն Աստուծոյ¹⁾:

Սակայն Սիմէօնի բոլոր գրաւոր վաստակներն մէջ իւր կարեւորութեամբը անտարակոյս առաջին տեղը բռնում է նորա «Զամբը»: Այստեղ ակն յայտնի երևում են հայրապետի բոլոր ազգային քաղաքական ցանկութիւններն ու ձգտումները: Նա ողբում է Եկեղեցութեան վիճակի վրայ, որ երկար ժամանակ գերութեան ու ներութիւններն մէջ զարնուելով՝ ազգի նման ջղախտուր եղաւ, իւր միութեան հետևորդներով և այն բարոյական ազդեցութիւնը որ այն քան պարեր շարունակ պահպանել էր: Նա ցանկանում է Մայր-Աթոռը այդ ցաւալի անկումից բարձրացնել, բայց միևնոյն ժամանակ զգում է որ լուր իւր անհատական զործունէութեամբ անզօր է այդ նպատակին հասնիլ. վասն զի, ինչպէս ինքն ասում է, «ըստ անուանն՝ իշխող բազմաց (է՛ս Աթոռն), ըստ զործոյն՝ և ոչ միոյ՝ ի լեզուս՝ ունիլ ամենայն բարեաց և իշխիւնն՝ կարօտ յամենայնի: Գտանեցեալ ընդ իշխանութեամբ անիշխան տերանց խստասրտաց և զաղանաբարոյից

¹⁾ Զամբը, եր. 43-44.

յափշտակողաց, և ինքն անգոր և անսուր: Նպատակ բուռն և ամենակերպ պահանջողաց իւրայնոց և այլայնոց, և ինքն կամաւոր և երկիւղիւ մուրացող»: Ուստի եթէ անհնարին է առաջուան իշխանութիւնը ձեռք բերել, դոնեա պէտք է աշխատել եղած արտօնութիւնները անկորուստ պահպանել, անկանոնները կարգի բերել, ցրուածները ժողովել և մուսացուածները վերանորոգել: Այս նպատակով նա յանձն է առնում բոլոր գտած պիտանի թղթերը և ուրիշ պարագաները միասին հաւաքել և իբրեւ մի «Հոտաւէտ փունջ» թողնել իւր յետնորդներին, «զի մի՛ անհետացին և կորիցեն այս մնացեալք որ պէս և շատքն անհետացեալք են յանհոգութենէ անցելոցն երանելեաց»: Միւսնոյն ժամանակ նա խորհուրդ է տալիս յաջորդներին իւր տուած օրինակին հետեւել և իրանց օրով պատահած նշանաւոր գործերը և եղելութիւնները զրի անցընել. «քանզի, աւելացնում է նա, անցելոցն անք խրատք և վարդապետութիւնք են յետնոց»: Յայտնի է թէ հրպիսի ընդունելութիւն գտաւ այս գեղեցիկ յորդորը Ս. Գրիգորի գահը ժառանգորդների կողմից:

Այսպիսի յառաջաբանից յետոյ, հեղինակը անցնում է Ս. Աթողի փոփոխական բաղդը նկարագրելու, սկսելով այն փառաւոր ժամանակներից, երբ Ս. Էջմիածնի հոգևոր իշխանութիւնը տարածվում էր ամբողջ Հայոց, Վրաց և Աղուանից աշխարհների վրայ, և հասնելով մինչև իւր օրերը, երբ նա պարսիկ խաների ձեռքին խաղալիկ էր դարձել: Արշակունեաց թագաւորութեան անկմամբ՝ հայրապետական Աթողը Հայաստանի բաղդի հետ հետզհետէ տեղափոխուեցաւ Դուին, Անի, Հռոմկլայ, Սիս, որտեղից հայ անկախութեան վերջին կայծը հանգչելուց յետոյ՝ կրկին դարձաւ իւր նախնական բունը, բայց ոչ առաջուան փառքով, այլ տկարացած ու նսեմացած: Թէև ազգի համար այն հոգևոր իշխանութիւնը միշտ օրինաւոր համարուեցաւ, ուր գտնվում էր Ս. Գրիգորի Աջը, սակայն Աթողի անընդհատ տեղափոխութիւնները ցոյց տուին որ նա կարող է և Էջմիածնից դուրս լինել: Այս հանգամանքից օգուտ քաղեցին փառամոլ ու անձնատէր անձինք, և այսպէսով առաջացան Սիսի և Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները, միւսնոյն ժամանակ երեք և մինչև չորս կաթողիկոս նստելով, որոնք միմեանց հայհոյում ու բանադրում էին, միմեանց ձեռնադրած հոգևորականներին մերժում հալածում էին: Հասկանալի է թէ որպիսի անկարգութիւններ և զայթակղութիւններ պիտի առաջանային այս թշուառ դրութիւնից. բաւական չէ որ ինքնա-

կոչ կաթողիկոսները Եջմիածնանիստ Հայրապետի գերիշխանութիւնը
էին ճանաչում և նորա նուիրակներին արգելում էին իրանց վե-
ճակը ուր կոխել, նոքա զանազան ստոր միջոցներով, մասնութիւն-
ներով և կաշառքներով, աշխատում էին նորա հոգևոր տեսչութիւնից
անջանալ և իրանց սեպհականել այն դաւաճները որ օսմանեան իշ-
խանութեան ներքոյ էին զտնվում: Միւս կողմից նոքա միմեանց զէմ
յարուցած կռիւներով ձգնում էին որքան կարելի է միմեանց փնասել,
և այսպէսով առիթ էին տալիս իրանց վեճակի հոգևորականներին կա-
թողիկոսական իշխանութեան ձգտիլ, որով անդադար պատահում էր
որ մէկ կաթողիկոս միւսին իշխանութիւնից վայր էր ձգում, և եր-
կուսն էլ միմեանց հակառակ ձեռնադրութիւններ և կարգադրու-
թիւններ էին անում¹⁾: Այս խայտառակութիւնների առաջն առնե-
լու միակ հնարը համարուեցաւ Թուրքիայի հայոց հոգևոր իշխանու-
թիւնը՝ կենտրոնացնել Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքի ձեռքը, որոշե-
լով՝ փանդամայն որ այս վերջինը ազգային եկեղեցական խնդիրների
մէջ Եջմիածնի ընդհանրական Հայրապետի իրաւասութիւնը ճանաչէ:
Նոյն անկարգութիւնները պատահեցան և Պարսկահայքում,
անցեալ դարու վերջին կէսին, երբ Գանձասարու կաթողիկոսները օգուտ
քաղելով պարսկական անիշխանութիւնից, ապստամբում էին Մայր-Ա-
թոռից և մինչև ձեռնամերձ էին լինում առաջնորդներ նշանակելու
և նուիրակութիւններ ուղարկելու Հայաստանից դուրս գաղթող Ժողո-
վողների համար: «Արդ լաց զգլուխ կաթողիկոսին, ասում է դառնու-
թեամբ հեղինակը, որ յայսպիսում ժամանակի պատահի, որպէս և
ես եմ որ զրեմն ամբոխեցեալ մօօք և թշուառական կենօք»: Այսպէս,
Աթաբեկաբնի և ընդհանրապէս Ռուսաստանի հայոց առաջնորդու-
թիւնը Ղազար Յահկեցի կաթողիկոսից սկսած (1749) և ուս առ-

¹⁾ «Որպէս ի մերում ժամանակս Ղուկասն ընկեցեալ ի Զաճին գեօղն
նստէր, և Միքայէլն ի Սիւս. Ղուկասն զչառս ձեռնադրէր քան զՄիքայէլն՝
միոյ հօխայ զախֆէի, և այլովք այսպիսեօք: Իգնատիոս արեղայի միոյ
զէշն՝ առեալ ձեռնադրեաց զինքն եպիսկոպոս. ի միւս օրն ձեռնադրեցեալն
զէշն իւր առեալ փախեալ: Նմանապէս և եպիսկոպոստունքն յաճեալ ի վի-
ճակս որոյ և իցէ՝ չըջեալ ի սան է ի տուն, ի ծակէ ի ծակ, ձեռնադրէին
զքահանայս և զայլս աստիճանաւորս չգիտելով զի՛նչ լինեն: Եւ վարդապե-
տայն՝ որք չեւ են ժամանեալ ի ժամս, ընդ արեղայութեան առնուն և
զՄայրապետն դաւաղան, յորմէ գրեթէ ոչ գտանի արեղայ և կամ մասնաւոր
վարդապետ, այլ ուրք ենն՝ են ի ծայրագոյն աստիճանիս: Զամբու, եր. 96-99:

քունիքի թոյլտուութեամբ Գանձասարու կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ էր մտել, որի անունը յիշվում էր նոյն երկրի եկեղեցիներում և նորա կողմից նուիրակ էր գնում այն տեղերից դրամական օժանդակութիւն ժողովելու: Հարկ եղաւ որ Սիմէօն կաթողիկոսը առանձին թուղթ գրէ Եկատարինէ Բ կայսրուհուն, Աթոռի որպիսութիւնը և նորա ընդհանուր հայ ազգի համար ունեցած նշանակաւթիւնը հանգամանքօրէն բացառելով, որ և արքայավայել ընծաներով ուղարկեց Պետերբուրգ: Հայրապետը փոխադարձ ընծաներով կայսրուհուց մի հրովարտակ է ընդունում, որի զօրութեամբ Ռուսաստանի հայոց հոգեւոր վիճակը Էջմիածնի կաթողիկոսի անմիջական իշխանութեանն է ենթարկվում (1768): Եւ յայնմ հետէ եղև ընտանութիւն և մեծ սէր թագաւորին Ռուսաց և նախարարաց նորին և եպիսկոպոսացն առ սուրբ Աթոռս և առ ազգս մեր, որպէս տեսանես զգրեանսն նոցին¹⁾:

Սորանից յետոյ, յայր—Աթոռի պատուին և Հայրապետի արժանաւորութեան նախանձախնդիր Սիմէօնը մի առ մի գծագրում է կաթողիկոսական աստիճանին ցոյց տալու մեծարանքը, օժումից սկսած մինչև թաղումը, որոշում է Հայոց կաթողիկոսի թղթակցութեան և տեսակցութեան կարգը ինչպէս Օսմանեան սուլթանների և Պարսից շահերի, այսպէս և ուրիշ թագաւորների և հայ ու այլադաւան պատրիարքների հետ, թագաւորների և իշխանապետների հետ նստել վերկենալու եղանակը, և մինչև ո՞ւմ ի՞նչ ձևով ընդունելը և ինչպէս խօսելը. Էիսօսելն ևս ընդ խանին (Երեւանի փոխարքան), ո՞չ ի գործած է զխոնարհական զեղջուկ բառն զայն թէ՛ «մատաղ լինիմ», որպէս սովորութիւն է հասարակին, և կամ, «ծառայ եմ քեզ», այլ թէ՛ «խանն ողջ լինի»:

Իւր ընդարձակ պատմական տեսութիւնը աւարտելով, հեղինակը ղիմում է զխաւոր նիւթին, որ նորա աշխատութեան համարեա երկու երրորդ մասն է բունում: Այստեղ նա մանրամասնօրէն և անուն անուն յիշում է Էջմիածնի և ուրիշ վանքերի կալուածները, թէ երբ, ո՞ւմ ձեռքով և ումից են ձեռք բերուել, և ի՞նչ վաւերական թղթերով է հաստատվում Ս. Աթոռի իրաւունքը նոյա վրայ: Գծուար է երեւակայել թէ որպիսի յաւիշտակութիւնների էր ենթարկ-

¹⁾ Զամբու, եր. 38-40.

վում Աթոռը պարսիկ խաների և առհասարակ տեղական մահմեդականների կողմից, որոնք գանազան պատճառներ էին գտնում այս կամ այն եկեղեցական կալուածը խլելու և իրանց սեպհականութիւն շինելու: Մի թեթև դաղափար տալու համար՝ բաւական է հետեւեալ իրողութիւնը բերել: Յայտնի է որ Վաղարշապատը իսկը բանէ աթոռապատկան է եղել. բայց կաթողիկոսական աթոռը Վիլիկիա փոխադրուելու ժամանակ, այս գիւղաքաղաքը ուրիշ կալուածների հետ օտարների ձեռքն է անցնում: Երբ Սիսից Մայր Աթոռը փոխադրվում է Էջմիածին (441), կաթողիկոսները աշխատում են կրկին ձեռք բերել եկեղեցական կալուածները: Արդ Գրիգոր Մակուեցին ստիպուեցաւ չորս անգամ և չորս գանազան տէրերից գնել Վաղարշապատ գիւղը, վճարելով առաջին անգամ 8,000 դրնար, երկրորդ անգամ 15,000., երրորդ անգամ նոյնպէս 15,000 դ., իսկ չորրորդ անգամ 90,000 դ., ընդամենը 128,040 դրնար: Չնայելով այս անիրաւութիւններին՝ Լուսաւորչի յաջորդները, Գրիգոր Մակուեցուց սկսած մինչև Սիմէօն Երեւանցին, իրանց ջանքով իր թափում են ոչ միայն Աթոռի առաջուան կալուածները յետ դարձնել, այլ և նորերը ձեռք բերել: Նոցա անխոնջ աշխատութեան շնորհով Էջմիածինը, տորանից հարիւր տարի առաջ, ահագին կալուածների տէր էր դարձել. «Ջամբուի» հեղինակը անուն անուն հաշվում է միայն քսաներկու մեծ գիւղ, յիսուն այգի, տասնութ ջրաղաց, ընդարձակ վարելահողեր, արօտատեղիք, պարտէզներ, տներ, խանութներ և այլն, որոնց վաւերականութիւնը հաստատվում է շահերի և սուլթանների ուղղամներով ու Փիրմաններով, խաների, փաշաների և շէյխ-խալիֆների թղթերով և ղիւանական ու մասնաւոր անձանց գրութիւններով: Այստեղ բնականաբար հարց է զարթում թէ ինչ եղան, ուր գնացին այդ սեփականութիւնները, որոնց քառորդը այսօր հազիւ վայելում է Ս. Աթոռը: Մենք դժբաղդաբար չենք կարող մի պատասխան տալ այս հարցին, քանի որ խնդիրը մեզ համար բոլորովին մութ է. բաւականանանք միայն նորա վրայ հրաւիրելով այն անձանց ուշադրութիւնը, որոնց ուղղակի պարտաւորութիւնն է ազգային շահերի պաշտպան հանդիսանալ:

Էջմիածնի մատենադարանի միւս հրատարակութիւնները, բացի Ուխտանէս եպիսկոպոսի պատմագրութիւնից, մի մեծ կարևորութիւն

չունին, ուստի և երկար չենք կանգնիլ նոցա վրայ: Մինչև այս վերջին տարիները Ուխտանէսի երկասիրութիւնը բոլորովին անծանօթ էր մեզ: Ուրիշների վկայութիւնից զիտէինք միայն որ Սեբաստիայի եպիսկոպոսը նկարագրել է վրաց ազգի կրօնական բաժանումը մեր Եկեղեցուց, որ տեղի է ունեցել վրաց Կիւրիոն և Հայոց Մովսէս Եղիվարդեցի և Աբրահամ Ա. կաթողիկոսների օրով Զ. դարում: Այսպէս, Կիրակոս Գանձակեցին ասում է. «Յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն վրաց որ ՚ի հայոց, զի սկսան զյուշօք թւակոխել: Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս. զինա զամենայն լիով զրեաց, զթուղթսն և զպատասխանին, և զքաջութիւն Պետրոսի եպիսկոպոսի՝ որ պատգամաւոր էր տեսուն Աբրահամն առ Կիւրիոն, զոր վերջ վասն համարձակութեան նորա Գայլ կոչեցին զնա: Իսկ Ստեփանոս Օրբէլեանը վրաց բաժանման պատմութեանը գալով ասում է. «Ջպատաճառս բանիցն բացայայտեցից սակաւութիւն, որպէս հաւաստի ուսաք ՚ի սրբոյն Ուխտանիսէ Սեբաստացուց եպիսկոպոսէ»:

Ուխտանեցին ծաղկեցաւ Ժ. դարում և ժամանակակից էր համբաւաւոր Անանիա Նարեկացու, որի խնդիրքով զրեց իւր պատմութիւնը: Պէտք է խոստովանել որ Ուխտանէսի աշխատութիւնը զրականական և զիսնական մեծ արժանաւորութիւն չունի. հեղինակի լեզուն հասարակ ու անմշակ է, իսկ պատմելու ձևը անկարգ ու անսրուեստ: Բայց դորա փոխարէն նա մեր հետաքրքրութիւնը շարժում է երբ դառնալով վրաց բաժանման անցքերը պատմելու. այս կողմից նորա աշխատութիւնը ամենայն ուշադրութեան արժանի է: Ամբողջ գիրքը երեք մասից կամ, ինչպէս ձեռագրի վերնադիրն ասում է, երեք հատուածից է բաղկացած: Առաջին մասում հեղինակը շատերի սովորութեամբ «սկզբից է սկսում, այսինքն Ազամից ու Նոյից» և իւր պատմութիւնը հասցնում է մինչև Տրդատ և Ղուսաւորիչ: Գրքի այս հատուածը ոչինչ նոր բան չէ յայտնում մեզ: Հեղինակը ստիկօրէն հետեւում է Մ. Խորենացուն. նա ոչ միայն շատ հազիւ է շեղվում հայ Հերոդոտի ծրագրից, այլ յաճախ կրկնում է նորա դարձուածները և մինչև առանձին բառերը: Հեղինակի անձնական աշխատութեան պտուղ կարող է համարուիլ գրքի երկրորդ մասը. ուր հաւաքած և պատմաբանօրէն աւանդուած են երեսունի չափ թղթեր Քաղկեդոնի ժողովի և վրաց բաժանման վրայ, մէկ կողմից հայոց Մովսէս ու Աբրահամ կաթողիկոսների և միւս կողմից վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսի ձեռքով գրած: Միտք ունենալով առանձին խօսիլ ընդհանրապէս հայոց և յունաց Եկեղե-

ցիներին յարաբերութիւններն վրայ, այստեղ բաւականանում ենք յիշելով որ այս կրօնական երկպառակութիւնը բիւզանդական քաղաքականութեան գործ է: Այս մասին մեր պատմագիրն էլ մի տեղ հարեւանցօրէն ակնարկում է. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք թէ Մարզպան էր Հայոց, այր բարի և բարեպաշտ և հաւատարիմ, և հաստատուն ի հաւատս ուղղափառութեան, զիտէր զկամս Կիւրոնի՝ եթէ ձայնակից եղև Հռոմոց, ոչ կարաց զգացուցանել Կայսեր զեղեալս 'ի Կիւրոնէ, նաև ոչ արքայի ծանոյց. քանզի զիտէր եթէ ոչինչ օգտի. միանգամայն և իմացեալ իսկ էր զկամս կայսեր, եթէ միաբան է ընդ Կիւրոնի՝ և նորա հրաման, ասէ, գործն այն. քանզի կարծես տայ մեզ բանն Կիւրոնի՝ զոր յիւր թուղթսն զրէ առ Սբրահամ և առ Սմբատ, թէ կեցուցէ Աստուած զկայսրն, զի նա զաշխարհս մեր կեցոյց» ¹⁾

Այս երկրորդ հատուածը աւարտվում է Սբրահամ կաթողիկոսի շրջաբերական թղթով (զլ. Հ.), որի մէջ հայրապետը յայտնում է իւր հօտին վրայ բաժանման պատճառները, դժբաղդաբար այս թուղթը թերի է: Բայց աւելի ծանր ու ցաւալի կորուստ է մեր պատմութեան ու գրականութեան համար Ուխտանէսի երկաթրութեան երրորդ մասը, որի մէջ հեղինակը, նոյն Անանիայի յորդորանքով, յանձն էր առել գրել «զմկրտութիւն ազգին՝ որ Պաղն կոչի. նաև զգաւառս և զգեղս գլխաւորս և զքաղաքս և զգերդ իւրաքանչիւր զաւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ, որպէս և կամք քո հրամայեցին, և զվանօրայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց... զգործակցութիւն և զհրամանն թագաւորին Սմբատայ, և զնախանձ նախարարացն ի գործն հոգեւոր, և զհանդէս իշխանացն ըստ իւրաքանչիւր՝ իշխանութեան, և զայլ ևս պատուաւորացն ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ, որք գործակիցք ընէին մեզ 'ի բանս և ի գործ հոգեւոր: Նաև զահ և զերկիւղ և սպառնալիս զազանամիտ և թեթեւահաւատ ճուղաբարոյ մարդկան այնոցիկ ի վերայ մեր:... Գարձեալ և սկիզբն և զընտելութիւն և զպատճառս ասացից՝ եթէ ուստի, կամ ինչ և կամ զխարդ, և կամ էր վասն, և կամ որպէս, և կամ որով օրինակաւ» ²⁾ Գուցէ հնախոյզ անձանց ջանքերը պատկուին

¹⁾ Ուխտ. Հատուած Բ, եր. 17.

²⁾ Տես Յառաջաբանի 14-15 երեսները:

մի օր խաւարից զուրա բերելով Ուխտանէսի աշխատութեան այս հետաքրքրական մասը, որ անշուշտ կը նպաստէ հնութեան մի քանի մութ կէտերը լուսաւորելու:

Իսկ Մինաս Համբեցու և Մանուէլ Կիւմիւշխանեցու աշխատութիւնների վրայ մեծ բան չենք կարող ասել: Առաջինը թէ և «Աղղաբանութիւն Հայոց» անունն է կրում, բայց բացի Հայ պատմական անունների չորուցամաք ցանկից, որ գրքուկի միայն երրորդ մասն է բռնում, վերի վերոյ կերպով խօսում է նաև հռոմէական և բիւզանդական կայսրների վրայ: Ընդհանրապէս ստոր ու խակ գործ է ժէ դարու վերջին տարիներին վերաբերեալ այս աշխատութիւնը և միանգամայն զուրկ գիտնական և գրականական արժանաւորութիւններից: Նոր բան չէ յայտնում մեզ նոյնպէս Կիւմիւշխանեցու «Աստմութիւն անցից անցելոց Սէվանայ Վանուց» անունով փոքրիկ գործը, որ գրուեցաւ 1830ին: Վանքերը, իբրև միակ ուսումնաւայրեր, շատ նշանաւոր դեր են խաղացել մեր հին կեանքում. ուստի և բնական է որ հայ հեղինակները յանձն առնէին երբեմն նկարագրել այն վանքերը ուր իրանք սուել ու կրթուել էին: Այսպէս տեսնում ենք որ Զաքարիա սարկաւազը գրեց Յովհաննայ Վանքի շինութեան և անցքերի պատմութիւնը, ուր ինքը կրթութիւն ստացել և կեանքի մեծ մասը անց էր կացրել: Նոյնն անում է և «Սէվանայ Վանից» պատմութեան հեղինակը. նա յանձն է առնել հաղորդել մեզ, «թէ ուստի՞ զայս սկզբնաւորութիւն ցանկալի անուանակոչութեանն էառ, յորոց Հարց հետզհետէ վարդարեալ բարգաւաճեցաւ: Եւ զիարդ մինչև ցայժմ տե է ի նոյն բարգաւաճութեան (?), ազատ ի հարկաւոր ամենիւք անցեալ միրկաց և ալէկոծութեանց, յորոց այլ վանորեայք, թէ և հարուստ և ամրակուռ բերդօրէիւք պաշտպանեալք՝ չէ են անփորձ մնացեալք:» Զգիտենք միայն թէ որտեղից է առել հեղինակը Ս եւ ւ ա ն բառի ստամիտ մեկնութիւնը. նա կարծում է թէ Գեղամայ կղզին Տրդատ թագաւորի խորհրդով վերակոչուեցաւ Ս ա է Վ ա ն, «իբր թէ, որ երբեմն բազնացն էր տեղի, յետ այսորիկ եղիցի ախոյենիցն բազնեաց, մենամարտիկ զինուորացն Քրիստոսի հարց անապատականաց բնակութիւն և վանք»¹): Այս մեկնութիւնը յիշեցնում է մեզ մի ուրիշ ստուգաբանութիւն, որ նոր բանասէրներից մէկը տալիս է

¹) Ինչպէս երևում է, հեղինակը չէ կասկածում որ նոյն իսկ վանք բառը հեթանոսական ծագում ունի:

Սանահին անուան, ենթադրելով թէ այս բառը կազմուած է նոյն պէս ամբողջ նախադասութիւնից--սա նա հին, իբր թէ «սա աւելի հին է քան զնա, այսինքն՝ քան զՀաղբատ».

Ընդհանրապէս վերջին հրատարակութիւնները ցոյց են տալիս կարծես որ Եմիածինը աւելի օգտակար ու հետաքրքրական յիշատակարաններ չունի մեզ հաղորդելու հայկական հին գրականութիւնից: Այս ենթադրութիւնը մասամբ ճշմարտութիւն է, եթէ միայն կարելի է հաւատ ընծայել 1863ի «Մայր ցուցակին» ուր շատ սակաւ բան կայ առաջ բերած որ մեզ ծանօթ չլինի: Բայց մենք կը ցանկայինք Ս. Աթուռի ուշադրութիւնը դարձնել ուրիշ կարգի յիշատակարանների վրայ, որով եթէ մի գրականական արժէք չունին, զոնեա ոչոք չէ կարող ժխտել նոցա մեծ կարեւորութիւնը ազգային պատմութեան համար. խօսքը վերջին դարերի կաթողիկոսների թղթակցութեան և շահերի ու սուլթանների շնորհած արտօնագրերի վրայ է: Այս վերջինների մասին Սիմէօն կաթողիկոսը այսպէս է խօսում իւր յիշատակարանի մէջ. «Ոչ գիտեմ ի նախանձակուր, ի նենգալի և ի թրշնամի մարդկանց էին անհետացեալք, թէ ի յանհոգութենէ յաջորդողացն տեղւոյս, և թէ ի մօտ առ մօտ վախճանեցմանէ և՛ ի պրղտորմանէ երկրիս և երկրականացս, ընդ որս և Աթուռոյս և Աթուռայնոցս: Ոչ միայն զյառաջնոց ասեմ և զհազուենիցն, այլ և զյետնոցն և զմօտագունիցն: Արդ մինչ զբազումն ոչ գտի, որպէս ասացի, վասն որոյ և զսակաւն՝ զորս առ ձեռն ունեցայ, տեսի և վերահասու եղէ մնացն և դիտմանցն, զրեալ աստ արձանացուցի, զի մի և սոքա անհետացին:... Զայս վասն այսորիկ երկարեմ, զի և դու ի յունիլդ զգուշութեամբ պահեսցես զմնացեալսն առ քեզ: Եւ մի՛ սիրցես թէ՛ այժմ այս ինչ ռազմանօգուտ է, և կամ թէ թաղաւորքն ոչ գոն, զի՛նչ օգտին հրամանք նոցա. զի պիտոյանան բազմիցս և իւրաքանչիւրոցն զոյ ժամանակ պիտանաւորութեան, որպէս մեք փորձեցաք բազմիցս: Եւ մանաւանդ որքան թաւաւորական գիր գտանի յԱթուռոյս, այնքան պատիւ է սմա, որքան առ յայս՝ բաւ լիցի խոհեմութեանդ»:

Եւ «Ջամբուի» հեղինակը մէկ մէկ յիշում է իւր գրքի վերջը բոլոր գրած հրովարտակները, դիւանական թղթերը, մուրհակները և այլն. միայն հարիւր եօթը «ռաղամ» է հաշվում պարսից շահերից շնորհուած և վաթսուռ եօթը ֆրանսն օսմանեան սուլթաններից:

Ահա այս յիշատակարանները, ինչպէս նաև կաթողիկոսների թղթակցութիւնները, կը ցանկայինք օր առաջ Ս. Էջմիածնի տպարանից դուրս եկած տեսնել:

ԳՐԻԶ

ԴՕՆ ՔԻՇՕՏ ԼԱՄԱՆՇԵՑԻ, Թարգմանութիւն ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴՊՐԻ ԱՌԱՔԵ-
ԼԵԱՆՑ, Տփլիս (Թիֆլիս), 1878:

Չանազան ազգերի մէջ, զանազան ժամանակներում մարդկային հանձարը այնպիսի հսկայական արդիւնքներ է արտադրել, որոնք տարածութեան և ժամանակի բոլոր սահմանները քանդելով՝ ամէն ազգերի, ամէն ժամանակների սեպհականութիւն են դարձել: Հոմերոսը ազգով յոյն էր և հին դարերի ծնունդ. բայց նորա Եղիակոսն ու Ողիսականը լոկ հին յոյների սեպհականութիւն չեն կարող համարուիլ: Մարդկային կեանքը իւր ազնիւ ու վեհ, իւր գեղեցիկ ու ճշմարիտ, իւր սրտաշարժ ու զարհուրեցի երևոյթներով այնպիսի անկեղծութեամբ ու ճշտութեամբ է արտայայտուում հոմերական անմահ քերթուածների մէջ, որ նոքա միշտ և հանապազ կը պահպանեն իրանց կախարդական ազդեցութիւնը: Հոմերոսը համաշխարհային բանաստեղծ է: Շէկսպիրը, նոր դարերի ամենամեծ ողբերգակ հանձարը, պատահմամբ միայն անգլիացի ծնաւ. նա կարող էր աշխարհ գալ Ֆրանսիայում, Գերմանիայում կամ մի ուրիշ եւրոպական աշխարհում: Նորա հրաշալի գրուածների մէջ այս կամ այն ազգութեան անունով հանդէս է բերվում բնութանրապէս ներքին մարդը՝ իւր լաւ և վատ կողմերով, իւր բազմատեսակ կրքերով ու ցանկութիւններով, և այն այնպիսի հոգեբանական ճշտութեամբ՝ որին դեռ ոչ ոք չէ կարողացել հաւասարուիլ: Շէկսպիրը նոյնպէս համաշխարհային բանաստեղծ է:

Այս առաջին կարգի աստղերից յետոյ գալիս են ուրիշ աստիճանի անձնաւորութիւններ, նոյնպէս հանձարեղ, նոյնպէս մեր զարմացման արժանի, բայց տարբեր իրաւունքներով բանաբնութեան դատարանի առաջ: Կան բանաստեղծներ որոնք յանձն են առնում ներկայացնել մարդկային կեանքի մի առանձին կողմը, այն էլ միայն մի որոշ ժամանակում և որոշ ազգութեան շրջանում, բայց այնպիսի ճշմարիտ ու կենդանի զոյններով, այնպիսի գրաւիչ լեզուով որ նոցա արդիւնքները երբեք չեն

հնանում, այլ միշտ կարգացվում, միշտ շարժում են մեր հետաքրքրութիւնը և յափշտակում են մեզ: Այսպիսի բանաստեղծներից մէկն է սպանիացի Սերվանտէսը և այսպիսի զրքերից մէկը—նորա Դօն Կիշօտը:

Միգուէր դը Սերվանտէս Սաավէդրան ծնաւ Ալկալայում հոկտեմբերի 8ին 1547ին: Աղքատութիւնը, որ սովորաբար հանճարի մասն ու բաժինն է, այս աշխարհում երբեք չհեռացաւ նորանից օրօրոցից մինչև գերեզման, և այն անմահ գործի ծրագիրը՝ որին վիճակուած էր զմայլեցնել ժամանակակիցներին և ապագայ սերունդներին բանտի կապանքների մէջ կազմուեցաւ, ուր բանաստեղծը պարտքի համար փակուել էր: Պատանեկութեան տարիքին հասնելով, Սերվանտէսը մտաւ Սալամանկայի համբաւաւոր համալսարանը, որի ուսանողական սովորութիւնները այնպիսի զուարճալի կերպով նկարագրեց նա իւր բազմաթիւ արդիւնքների մէջ: Այստեղ առաջին անգամ արծարծուեցաւ Սերվանտէսի բանաստեղծական տաղանդը և նա—իւր սեպհական վկայութեամբ—բազմաթիւ սօնէտներ ու րոմանսներ գրեց, որոնք զժբաղդաբար մինչև մեզ չհասան: Կորաւ և նորա «Ֆիլէնա» կոչուած հովուական վէպը, որ հաւանակաբար այդ միևնոյն ժամանակներում գրուեցաւ:

Սակայն երիտասարդ բանաստեղծը վաղ պէտք է սկսէր հոգալ իւր ապրուստի մասին, և այս նպատակով նա մտաւ պապի նուիրակ Ալվալիայի մօտ, որ 1568ին եկել էր Սպանիա և որի հետ նա զնաց չուոմ: Բայց, ինչպէս երևում է, նորա ազատ հոգին երկար ժամանակ չկարողացաւ տանել բարձրաստիճան հոգևորականի հովանաւորութիւնը, վասն զի արդէն 1571ին մենք տեսնում ենք նորան զինուորական զգեստով մի նաւատորմի մէջ որ գնում էր Լեպանտօի հռչակաւոր պատերազմը տալու: Քաջ զինուորի պէս կռուեցաւ նա մի նաւակի վրայ որ ընկել էր եգիպտական նաւերի մէջ: Երկու զինվակ վիրաւորելէին նորան արդէն՝ երբ երրորդը թուցրեց նորա ձախ ձեռքը: Արդարացի հպարտութեամբ յիշում էր նա միշտ այն փառաւոր օրը՝ երբ քրիստոնէութիւնը յաղթութեան կոթող կանգնեց մահմետականութեան վրայ: Իւր վերջին զրուածներից մէկի մէջ նա ասում է. «աչքս ընկաւ ծովի զատարկ տարածութեան վրայ, որ յիշեցնում էր ինձ Դօն-Խուան Աւստրիացու հերոսական քաջազործութիւնը, փառաւոր էր արդարև այն զործը որին ես մասնակից եղայ աներկիւղ համարձակութեամբ, այրական քաջասրտութեամբ և

սրտի սաստիկ բաբախմամբ, թէև ուրիշների հրամանի ներքոյ էր: Փոքր ինչ յետոյ Սերվանտէսը ուրիշ երկու արշաւանքների էլ մասնակից գտնուեցաւ Նաւատինի և Թոնիսի դէմ և 1575ին ծառայութիւնից դուրս եկաւ: Թէև նա հասարակ զինուորի աստիճանից չէր բարձրացել, բայց այնքան համարում էր ստացել իւր մեծերի աջքուն որ Դօն-Խուանը և Մէլադոնքսը տաք յանձնարարութիւններ տուին նորան Փիլիպպոս Բ թագաւորին տանելու: Բայց հէնց այդ յանձնարարութիւնները մեծամեծ տանջանքների պատճառ եղան նորա համար: Այն նաւը որով նա Նապօլիից Սպանիա էր վերադառնում, Ջէզայերցի աւազակների ձեռքն ընկաւ, որոնք Սերվանտէսի վրայ նամակներ գտնելով, կարծեցին թէ շատ նշանաւոր մարդ է և նորա փոխարէն մեծ փրկանք ստանալու յուսով գերի տարան նորան Ջէզայիր, ուր և սաստիկ վատ էին վարվում նորա հետ: Նորա գերութեան անցքերը ամբողջ վիպասանութեան նիւթ կարող են լինել. բանդի կապանքներից ազատուելու համար նա անդադար նոր նոր հնարներ էր մտածում և գործ դնում: Նորա ազատութեան սէրը այնքան ծանօթ էր և նորանից այնքան երկիւղ էին կրում որ Տունիսի բէյը մի անգամ ասաց. «իմ մայրաքաղաքի, իմ նաւերի ու գերիների ապահովութեան համար պէտք է աւելի լաւ հսկել այս մէկ - ձեռնանի սպանիացու վրայ»: Վերջապէս 1580ին նա գնուեցաւ իւր շատ գերեկից ընկերների հետ և - ինչպէս ինքն ասում է - այնպիսի ուրախութիւն գգաց կորցրած ուրախութիւնը կրկին ստանալու վրայ՝ որ անհնարին է բառերով արտայայտել:

Հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, Սերվանտէսը իւր և ազգականների չքաւորութեան պատճառով հարկադրուեցաւ երկրորդ անգամ զինուորական ծառայութիւն մտնել և Պորտուգալիայի ու Ատրենան կղզիների դէմ ձեռնարկուած արշաւանքներին մասնակից լինել: Պատերազմը չխանդարեց նորան զրել իւր գեղեցիկ հովուական վէպը — «Դաւաթէս», որ հրատարակուեցաւ 1584ին և նորա համբաւը տարածեց, թէև այս գործը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի յաջող հետեւողութիւն Մօնտէմայօրի և Ժիլ Պօլի նմանօրինակ նիւթերի վրայ գրած սոցիալականութիւններին: Նոյն տարուան վերջը Սերվանտէսը ամուսնացաւ Կատալինա դէ—Պալասիոս օրիորդի հետ, զինուորական ծառայութիւնից հրաժարուեցաւ և իւր բնակութիւնը հաստատեց Էքփիլիասում: Մոխրուած լինելով գրականական պարապմունքը սպորուստի աղբիւր շինել իւր համար, նա գիմեց թատրոնին, որովհետև

ժողովուրդը մեծ համակրութիւն էր ցոյց տալիս թատրոնական ներկայացումներին և ուրեմն բանաստեղծի գործունէութիւնը այս ասպարիզում աւելի լաւ կարող էր վարձատրուիլ: Իւր սեպհական վրկայութեամբ նա մի քանի տարում քսանից մինչև երեսուն թատրոնական գրուած շարադրեց, որոնք լաւ ընդունելութիւն գտան, բայց բացի երկուսից բոլորն էլ կորան. այդ երկու ողբերգութիւններն են՝ *El trato del Argel* և *Numancia*: Առաջինը միայն նորանով է նշանւոր որ պատկերացնում է նոյն ժամանակի քրիստոնեայ ստրուկների կեանքը Ձէլայիրում. Բայց երկրորդի մէջ Սերվանտէսը արդէն սկսում է երկեցնել իւր ստեղծական հանճարի զօրութիւնը. անասելի տպաւորութիւն է գործում հանդիսատեսի վրայ այն տեսարանը ուր մի ամբողջ ժողովուրդ ամէն տեսակ տանջանքներ կրելուց յետոյ՝ հերոսական անձնուիրութեամբ թաղվում է Նումանսիայի փլատակների տակ: Կեանքի վերջին տարիներում Սերվանտէսը մի անգամ էլ չիմեց թատրոնին և զրեց ութ թեթեւ կատակերգութիւն և ութ զաւեշտ (*Entremeses*), որոնք իւր թատրոնական գրուածների պսակն են կազմում: Այս զաւեշտների մէջ, որոնցից նշանաւոր են մանաւանդ «Հրաշքների տեսարանը» և «Սալամանկայի քարայրը», փայլում է այն հեղինական կատակը որ յայտնի է աշխարհին Դօն Կիշոտից և Սերվանտէսի մանր վէպերից:

Իւր բնակութիւնը Սիվիլիա հաստատելով, բանաստեղծը մի աննշան պաշտօն ստացաւ հնդկական նաւատորմի մի դիւանատան մէջ: Այստեղ դառն աղքատութեան և թշուառութեան մէջ, բաղրից և նախանձորդներից հալածուելով, զրեց նա «Դօն Կիշոտ Լամանչեցի հնարագէտ ազնուականի կեանքն ու սխրագործութիւնները» (*Vida y hechos del ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*), որի առաջին մասը հրատարակուեցաւ 1605ին Մադրիդում, ուր բանաստեղծը տեղափոխուել էր Սիվիլիայից: Անասելի համակրութիւն զրտաւ այս գիրքը հասարակութեան կողմից և այս հանգամանքը առիթ տուեց Ավելլանէդին զրել նորա շարունակութիւնը, որի մէջ նա ամէն տեսակ հայհոյանքներ է թափում Դօն-Կիշոտի հեղինակի դէմ: Սերվանտէսը իւր վրէժը արժանաւոր կերպով հանեց նորանից, հրատարակելով իւր հիանալի վիպասանութեան մասը. զորանով նա անհերքելի կերպով ցոյց տուեց թէ որքան բարձր է իւր հակառակորդից: 1613ին բանաստեղծը հրատարակեց իւր մանր վէպերի հաւաքածուն (*Novelas ejemplares*), որի յառաջաբանի մէջ

նա անկեղծ համարձակութեամբ ասում է. «Ես առաջինը զրելեմ սպանիական վէպիկներ, որովհետև մեր մէջ տարածուած այս տեսակ արդիւնքների մեծ մասը ուրիշ ազգերից են առած, իսկ սոքա իմ սեպհականն են. սոքա ոչ հետևողութեամբ զրած և ոչ գողացած են, այլ իմ հոգին է արտադրել, իմ զրիչն է աշխարհ բերել նոցա»։ Սպանիական ժողովրդական կեանքը, մանաւանդ իւր խաբերայական ու խորամանկ կողմերով, զարմանալի բնականութեամբ ու հաւատարմութեամբ է նկարագրվում այս վէպերից շատերի մէջ։

Այս բոլոր վէպերի մի առանձին արժանաւորութիւնն էլ այն է որ նոցա մէջ տիրապետում է ողբերգական տարրը, և այս պատճառով յաճախ գեղեցիկ նիւթեր են մատակարարել Սպանիայի և օտարազգի ողբերգակներին։ Միւսոյն ժամանակ սրամտութիւնը և պարզահոգութիւնը փայլում է իւրաքանչիւր տողի մէջ. իսկ մարդկային սրտի զաղտնիքները այնպիսի զարմանալի նրբութեամբ հանդէս են բերվում որ շատ հազիւ է պատահում տեսնել այս տեսակ արդիւնքների մէջ։ Իւր հայեացքը բանաստեղծութեան նշանակութեան և ժամանակակից գրականութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ Սերվանտէսը արտայայտեց մի այլաբանական քերթուածի մէջ որ կոչվում է «Ճանապարհորդութիւն դէպի Պառնաս» (Viage al Parnasso)։ Նորա վերջին գործն եղաւ «Պերսիլէսի և Սիզիգմունդայի վշտեր» (Trabajos de Persiles y Jégismunda) անունով վէպը, մի զիրք որ իւր երևակայական ցնորներով, անսովոր հրաշքներով ու չափազանցութիւններով մեծ նմանութիւն ունի ասպետական վէպերի հետ։ Սերվանտէսը իւր ծերութեան այս անմշակ գործը իւր բոլոր նախընթաց գրուածներից գերեզանց էր համարում, ինչպէս յաճախ հայրը աւելի է սիրում իւր վերջին այլանդակ որդին քան իւր երիտասարդութեան առողջ զաւակները։ Յիշէ մի լաւ տեղ կայ այս զրքի մէջ, այդ այն հատուածն է, որով բանաստեղծը իւր աշխատութիւնը նուիրում է կոմս Ղիմոսին։ Սերվանտէսը մեռաւ 1616ին ապրելի 23ին 69 տարեկան հասակում։ Հեղինակի կենդանութեան ժամանակ արդէն Գօն Նիշօտը անթիւ օրինակներով ցրուել էր ամբողջ Սպանիայի մէջ։ Թէ մինչև որ աստիճան այս ընտիր գործը լոյս տեսնելուց յետոյ իսկոյն հրչակուեցաւ հասարակութեան ամէն դասերի մէջ, այդ ամէնից լաւ ապացուցանում է հետևեալ իրողութիւնը։ Մի անգամ Փիլիպոս Գ թագաւորը իւր պալատի պատշգամբից տեսաւ որ մի ուսանող Մազանարէսի աիին մանդալով զիրք էր կարդում։

ուսանողը անդադար կանգ էր առնում, վեր վեր էր թռչում, ձեռքերը շարժում և բարձրաձայն ծիծաղում էր: Մի քանի վայրկեան երիտասարդին նայելուց յետոյ, թագաւորն ասաց. «անշուշտ այդ ուսանողը կամ խելագար է կամ Դօն Վիշօտ է կարդում»: Մի քանի րոպէից յետոյ պալատականները եկան յայտնեցին որ ուսանողը արդարեւ Դօն Վիշօտն էր կարդում. բայց ոչոքի մոքին չեկաւ յիշեցնել թագաւորին թէ որպիսի թշուառութեան մէջ է ապրում այդ ժողովրդական գրքի հեղինակը:

Դօն Վիշօտի բովանդակութիւնը պատմելուց առաջ հարկաւոր ենք համարում մի քանի խօսքով ներկայացնել թէ ինչ պայմանների մէջ էին գտնվում սպանիական զրականութիւնը և հասարակութիւնը այս հրաշալի վիպասանութեան լոյս աշխարհ զալու ժամանակ: Մեր տեսութիւնը, որքան էլ համառօտ լինի, կը նպաստէ մեզ Սերվանտէսի անմահ գործի նպատակը և նշանակութիւնը հասկանալու:

Միջին դարերի նշանաւոր երեւոյթներից մէկն էլ թափառական ասպետութիւնն է: Ասպետութիւնը սկսում է հին աշխարհի անկմամբ և իւր գոյութիւնը շարունակում է մինչև այն ժամանակ երբ նոր քաղաքակրթութեան առաջին նշանները սկսում են երևիլ արեւմտեան ազգերի մէջ: Այս խաւար ու բարբարոսական շրջանում ոյժը իրաւունքի տեղ էր բռնում և սուրը օրէնքի տեղ. Ֆեօդալական անիշխանութիւնը իւր անընդհատ արշաւանքներով ժողովրդների խաղաղութիւնը վրդովում, երկրները քարուքանդ էր անում, իսկ հողեւոր իշխանութիւնը աշխարհային գործերին ձեռնամուխ լինելով մոռաւ նում էր իւր բարձր կոչման զինաւոր պարտաւորութիւնը—արդարութեան և բարոյականութեան սկզբունքները տարածել մարդկանց մէջ:

Պէտք է խոստովանել որ այդպիսի ժամանակ մեծ առաքինութիւն և արդարեւ հերոսական անձնութիւն էր այն պատրաստականութիւնը, որով բարձր դասի անձինք սրբազան պարտաւորութիւն էին համարում թշուառներին պաշտպանել և հարստահարողներին իրանց հովանաւորութեան ներքոյ ընդունել: Ասպետը որ զրահաւորուած, նիզակը ձեռին ճանապարհ էր բնկնում և զանազան առիթներ էր որոնում գործով ասպնուցանելու իւր վաճառ կոչումը, իւր վեհանքութիւնը և բազկի զօրութիւնը, անտարակոյս մի բարերար էակ էր, արժանի ժամանակակիցների երախտագիտութեանը և ասպազայ սերունդների զարմացմանն ու փառաբանութիւններին: Արք նա բնաջենջ էր անում ճանապարհի վրայ պատահած աւազակներին կամ

քշում հալածում էր ժայռերի զլխին ապաստանող չարագործներին, որոնք որսկան թռչունների նման ընկնում էին անգէն ճանապարհորդների վրայ. երբ նա խորտակում էր գերեալների շղթաները, անմեղներին մահից ազատում, մարդասպաններին ու աւարառուներին պատժում. երբ նա վերջապէս նոր ազգերի այս մանկութեան օրերում նորոգում էր նախնի դիւցապունների՝ Հերքուլէսների ու Թեոէոսների սխրագործութիւնները, — այն ժամանակ նորա անունը բերանից բերան անցնելով՝ անջինջ տպաւորվում էր մարդկանց յիշողութեան մէջ և նորա քաջագործութիւնները, անդադար նոր նոր կեղծիքներով զարդարուելով, մէկ սերունդից միւսը փոխադրվում էին: Անայք, որոնց տկարութիւնը ոչինչ պաշտպանութիւն չէր գտնում հասարակական կարգերի կողմից, թափառական ասպետի պաշտպանութեան զլխաւոր առարկան էին: Գեղեցիկ սեռի հաճոյքները կատարելը, սիրոյ այս նոր տեսակ արտայայտութիւնը որ հներին անծանօթ էր, այնպիսի միտթարութիւն էր պատճառում ասպետին իւր ազատ ժամերում՝ որ նորա ամբողջ կեանքը փոփոխակի կերպով երբեմն պատերազմական գործողութիւններին, երբեմն սիրոյ էր նուիրվում:

Հասկանալի է որ այսպիսի հարուստ ու բազմակողմանի կեանքը ոչ միայն մի գրքի, այլ ամբողջ գրականութեան նիւթ կարող էր մատակարարել, եթէ մտածած լինէին օրինաւոր կերպով՝ օգուտ քաղել նորանից: Ասպետների կենսագրութեան հետ կարելի էր կապակցել նոյն ժամանակի սովորութիւնները, կրկէսները, տօնախմբութիւնները, սիրոյ բաշխած մրցանակները, տրուբադուրների (ժողովրդական երգիչների) երգերը, ձեռնածուների խաղերը, սուրբ Նրկիրը յանձն եղած ճանապարհորդութիւնները և արշաւանքները: Բայց այս բոլորը զանազանութեան տուին ասպետական գրքերի հեղինակները: Յշմարտութիւնից շեղուելով, նոքա այդ գրքերի մէջ կոպիտ սխալներ մտցրին պատմութեան, աշխարհագրութեան ու Փիղեկայի դէմ, և մինչև անգամ վտանգաւոր բարոյական մոլորութիւններ տարածեցին: Նոցա բոլոր ճարտարութիւնը պարունակվում էր անընդհատ պատերազմների, դերբնական քաջագործութիւնների, անկապ ու անմիտ արկածների նկարագրութեան մէջ. նիդակներ էին որ նոցա հերոսները կոտորում էին, սրերի հարուածներ էին որ նոքա իրանց հակառակորդներին տալիս էին: Իրանց աղքատ երեւակայութիւնը ծածկելու ուրիշ աւելի լաւ միջոց չէին կարող գտնել այդ վիպասանները, բայց եթէ զանազան

հսկաներ, հրէշներ ու կախարհներ հնարել, որոնք կուպիտ ճաշակի տէր մարդկանց կատարեալ բաւականութիւն էին տալիս:

Արդարեւ ասպետական վէպերը իրանց բոլոր թերութիւններովը հանգերձ սիրելի էին, և այս շատ հասկանալի է սպանիացոց նման վառ երեակայութեան տէր ժողովրդի կողմից: Ճմարիտ է որ այդ գրքերի երևելու ժամանակ մի քանի գիտնականներ սկսեցին ուսումնասիրել հին կեանքը իւր բոլոր սովորութիւններով. բայց ազէտ ու անգործ ամբոխը մոռաւ շրջանում ոչինչ չգտնելով որ իւր հասկացողութեան մատչելի լինէր, ազահութեամբ ընկաւ այդ դիւրագրգիռ ու դիւրամարս որսի վրայ: Բացի սորանից, խաչակիր արշաւանքների ժամանակից արեւմտեան եւրոպայում մի առանձին ձգտում երևեցաւ դէպի արկածախնդիր կեանքը, որ քիչ չնպաստեց ասպետական վէպերի զարգացմանը, և եթէ այդ վէպերը Սպանիայում ուրիշ տեղերից աւելի տարածուեցան, պատճառն այն է որ ոչ մի երկրում ասպետական կեանքը այնպիսի խոր արմատներ չդրեց ինչպէս Պիրինեան թերակղզում: Արաքացոց ու Մաւրիտանացոց դէմ տուած կատաղի պատերազմներին, որ վեց ամբողջ դարեր տևեցին, հետևեցաւ նոր Աշխարհի գիւտը և տերապետութիւնը, ապա խալիպայի, Ֆլանդրիայի և Աթրիկայի պատերազմները: Չարմանալի չէ ուրեմն որ ասպետական գրքերի սերը այնպիսի զօրութեամբ արծարծուէր մի երկրում ուր նոցա մէջ պարունակուած օրինակները գործով կատարուել էին: Դօն Կիշօտը միակ խելագարը չէր իւր տեսակում. նա ունեցաւ իւր նախորդները, որոնք ոչ միայն մարդկանց երևակայութեան՝ այլ իրական աշխարհի մէջ ապրում էին: Հերնանտօդէլ Պուլքարան իւր «Ասպտեղիայի երևելի մարդկանց» կենսագրութեան մէջ գովասանքով խօսում է Դօն Սուէրօ դը Կինեօնասի յայտնի խելաւորութեան վրայ, որ իւր սիրուհուց ազատուելու համար՝ ուխտ արեց երեք հարիւր նիզակ խորտակել, և երեսուն օր շարունակ պաշտպանեց Օրբիգօ գետի անցքը: Միլենոյն ժամանակ գիրն ասում է թէ Յովհաննէս Բ-ի թագաւորութեան ժամանակ (1407-1454) անձամբ ճանաչում էր շատ պատերազմական մարդիկ որոնք ոչ միայն դրացի Մաւրիտանացոց վրայ էին յարձակում, այլ և՛ ամբողջ Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան էին պոտում առաջին պատահող մարդուն առաջարկելով կանանց պատուի համար մենամարտել:

Ասպետական վէպերի ընթերցումը շուտով իւր արժանաւոր պտուղները տուաւ: Երիտասարդները պատմութիւնը մի կողմը դնելով,

որ էլ նոցա հետաքրքրութիւնը չէր զոհացնում, սկսան հետևել իրանց կարդացած վէպերի հերոսների լեզուին ու գործողութիւններին: Անխօս հպատակութիւն կանացի հաճոյքներին, թիւր գաղափար պատուի էութեան վրայ, չարաչար վրէժխնդրութիւն ամենաչնչին զրկանքների համար, անասման շռայլութիւն, արհամարհանք զէպի հասարակական կարգերը, այս բոլորը ճշտութեամբ կատարվում էր, և ասպետական զրքերը միակերպ փնտսակար ազդեցութիւն էին զործում և՛ վարք ու բարքի և՛ ինտիմ ճաշակի վրայ:

Այս կորստական հետևանքները ամենից առաջ բարոյագէտների ու շնորութիւնը զրաւեցին: Շատ խելացի ու բարեպաշտ զիտնականներ իրանց ձայնը բարձրացրին ասպետական զրքերի պատճառած փնտսների դէմ: Շուտով օրէնսդրութիւնը օգնութիւն հասաւ սոցա: Կարողութեամբ 1543ին հանած հրովարտակով, Նոր Աշխարհի կուսակալներին և բոլոր վարչական տեղերին պատուիրեց որ ոչ մի սպանիացու կամ հնդկացու թոյլ չտրուի ասպետական վէպեր տպագրել, ծախել կամ կարգալ: 1555ին վալեադոլիդ Թերակղզու Կորտէսները (երեսփոխանական ժողովը) առանձին խնդրագրով պապատեց որ նոյն արգելքը դրուի և յիշեալ Թերակղզու վրայ, խնդրելով միանգամայն որ այդ տեսակ բոլոր զրքերը հաւաքուին և հրապարակաւ այրուին: Թովհաննա թագուհին խոստացաւ այդ մասին մի օրէնք հրատարակել, բայց օրէնքը չհրատարակուեցաւ:

Բայց բարոյագէտների բոլոր ճարտարութիւնը և օրէնսդիրների բոլոր արգելքները անպօր եղան մի ախտի առաջն առնել որ այնպիսի խոր արմատներ էր դրել ասպետական զրքերի ընթերցումը առաջուան պէս շարունակուեցաւ: Խշխանները, ազնուականները, բարձրաստիճան հոգևորականները թոյլ էին տալիս որ այդ բոլորը կամ երևակայութեան արդիւնքները իրանց անուանը նուիրուին: Կարողութեամբ հաճութեամբ ծածկաբար կարգում էր այդ խելառ զրականութեան արտադրութիւն ներից մէկը—«Գօն Բելիանիս յոյնը», մինչ միւս կողմից օրէնքներ էր հրատարակում նորա դէմ: Երբ կայսեր քոյրը, Հունդարիայի թագուհին, կամեցաւ աօնել նորա յաղթական դարձը Ֆլանդրիայից (1549), ոչինչ աւելի լաւ բան չկարողացաւ մտածել քան մի ասպետական վէպ ներկայացնել իւր բոլոր պարագաններով, որին մասնակից եղան բոլոր պալատականները և մինչև անգամ Փիլիպպոս արքայորդին: Այս ախտը մինչև վանքերի մէջ մուտ գտաւ. այնտեղ էլ զրում ու կարգում էին վէպեր: Գաբրիէլ դէ Մատա փրանկիսկեան կրօնաւորը 1589ին

մի ասպետական քերթուած հրատարակեց, որի մէջ իբրեւ հերոս հանդէս բերեց իւր կարգի պաշտպան սուրբ ֆրանկիսկոսին և անուանեց նորան «Ասպիգեան ասպետ» (el caballero Asisio): Գրքի ճակատին նկարուած էր մի սուրբ, ձի հեծած, ոտից մինչև գլուխ զինուորուած, ինչպէս որ զարդարւում էին առհասարակ Ամադիսի և Էսպլանադի անուհով զուրս եկած՝ վէպերը: Ձին զարդարուած էր փնջերով ու ջայլամի փետուրներով: Ձիաւորը զլխին սաղաւարտ ունէր, որի զազաթին մի խաչ և մի փշպաակ էր ամրացած. վահանի վրայ նկարուած էին եղիպտական հինգ պատիժները, իսկ նիզակի դրօշն վերայ հաստի այլաբանական պատկերը խաչ ու բաժակ ձեռին, այսպիսի վերտառութեամբ. En esta non faltare:

Ահա ինչ ուղղութիւն էր թաղաւորում պանիական զրանկանութեան մէջ և ինչով էին ղեաղուած հասարակութեան մտքերը այն ժամանակ երբ Սերվանտէսը, Լամանչի բանդում փախուած, մտածեց խորտակել ասպետական զրականութիւնը: Աղքատ, առանց մեծ անուան ու պաշտպանութեան, լոկ իւր հանձարի ու զրչի օգնութեամբ հանդէս եկաւ նա և չվախեցաւ յարձակուելու այդ հարիւր-զլխանի հրէշի վրայ, որ ոտնակոխ էր արել և՛ մարդկային բանականութիւնը և՛ պետական օրէնքները, այն էլ այնպիսի ժամանակ երբ այդ հրէշը իւր ամենամեծ զօրութեանն էր հասել: Բայց բանաստեղծը այնպիսի զէնք ընտրեց որ միւս բոլոր ապացոյցներից աւելի զօրաւոր կերպով կարող էր ազդել առողջ բանականութեան վրայ. այդ զէնքը հեզնութիւնն է: Եւ նորա յաղթութիւնը կատարեալ եղաւ: Փիլիպպոս Գ թաղաւորի պալատականներից մէկի հրատարակած «Դօն Պօլիսիօնէի ժամանակագրութիւնը» վերջին ասպետական վէպն որ հրատարակուեցաւ Սպանիայում (1602): Դօն Կիշօտի լոյս տեսնելով ոչ միայն նոր վէպեր չէին գրվում, այլ և առաջուանները չէին վերատպւում, և այսօր նոքա հազուադիւտ զրքեր են համարվում ¹⁾:

Սերվանտէսի վիպասանութեան ընդհանուր ծրագիրը որքան պարզ նոյնքան ինքնուրոյն և հետաքրքրաշարժ է: Դօն Կիշօտ Լամանչ գիւղի ազնուականը, լի սպանիական հպարտութեամբ և յափշտակութեամբ, ազնիւ բնաւորութեան տէր, որ և այս պատճառով փայելում էր իւր բոլոր ազգականների ու բարեկամների սէրը, ասպետական վէպերի

¹⁾ Տես վիարդօի յառաջաբանը Դօն Կիշօտի ֆրանսիական թարգմանութեան մէջ:

շարունակ ընթերցումից խելքը կորցրել էր: Նոյալ այսանդակ ցնորները ճշմարիտ իրողութիւնների տեղ ընդունելով, նա մինչև այն աստիճան է յափշտակվում որ համոզվում է թէ ինքն էլ թափառական ասպետ լինելու կոչումն ունի և վերջապէս վճռում է ասպարէզ դուրս գալ իբրև պաշտպան թուլ ու անօգնական մարդկանց: Եւ ահա նա հաւաքում, մաքրում ու կարգի է բերում հին, փոշոտած ու ժանդոտած զրահ ու զէնքեր, վեր է առնում մի ծեր ու նիհար ձի, որին Բօսինանը անունն է տալիս, և որպէս զի կատարեալ ասպետ լինի, զինակիր է ընտրում իւր համար Սանխօ—Պանսա անունով աւելորդապաշտ ու շահասէր և միանգամայն պարզամիտ գիւղացուն: Զինակիրը երբեմն այնքան խելք է ցոյց տալիս որ հասկանում է իւր հերոսի յիմարութիւնները, երբեմն մինչև ծաղրածութեամբ է մեկնում իւր թափառական ասպետի արկածները: Վերջապէս բարձրահասակ, նիհար աներկիւղ ասպետը և կարճիկ, դանդաղ ու վախուկ զինակիրը ճանապարհ են ընկնում իրանց գիւղեց, մէկը իւր նման նիհար Բօսինանդի վրայ, միւսը իշի վրայ: Սրկածը հետևում է արկածին. այնպիսի ծիծաղելի անցքեր են պատահում որ միայն մարդկային ամենահիւանդ զուխը կարող է հնարել: Ասպետի խանգարուած երեսուկայութիւնը ջրաղացները հսկաների է փոխարկում, պանդոկները դղեաների, ջորիների վրայ հանդարտ գնացող արեղաներին կախարդների, ոչխարների հօտը ահագին բանակի, շղթայակապ չարադործներին հարստահարուածների ու ամեհիների: Զինակիրը ամէն տեղամ աշխատում է հասկացնել իւր ասպետին թէ զոքա հսկաներ, գիւղականներ, անմեղ հարստահարեալներ չեն, այլ ջրաղացներ, պանդոկներ ու չարադործներ: Այս բոլորը այնպիսի պարզամտութեամբ է սնում Սանխօ—Պանսան որ ծիծաղ է յարուցանում, և ամենեւին չէ նկատում թէ իւր տիրոջ հակապատկերն է կազմում: Վէպը աւարտվում է ասպետի մահով:

Սերվանտեսը իւր հանձարի բոլոր գօրութիւնը ցոյց տուեց վէպի երկու գլխաւոր հերոսների—Դօն Կիշօտի և Սանխօ—Պանսայի բնաւորութիւնների նկարագրութեան մէջ: Խեղառ նիհար, ու աներկիւղ ասպետի և կոպիտ, շահասէր ու ծաղրայի զինակրի կերպարանքները այնպիսի պայծառ գոյներով են նկարագրած, որ կարծես կենդանի անձնաւորութիւններ լինեն առաջդ կանգնած: Դօն Կիշօտը, որ իւր գործողութիւններով սկզբում ասպետական վէպերի ծիծաղելի կողմերն է ներկայացնում, հետզհետէ ինքնուրոյն և բոլորովին անկախ

անձնաւորութեան կերպարանք է ստանում: Կամաց կամաց նա ազնիւ ու վէհ ընութիւն է ցոյց տալիս, այնքան անարատ ու բարձր զաղափար պատուի նկատմամբ, այնքան ջերմ սէր դէպի գեղեցիկն ու բարին, որ ընթերցողը վերջապէս համակրում և ցաւակցում է նորան: Սանխո զինակիրն էլ, իբրեւ մի ծաղըպի էակ, սկզբում միայն նորա համար է հանդէս գալիս որ աւելի լաւ փայլեցնէ Դօն Կիշօտի բնաւորութիւնը, բայց հետզհետէ այնքան սրամտութիւն ու առողջ դատողութիւն, այնքան գեղեցիկ յատկութիւններ է երևեցնում՝ որ համարակ ժողովրդին յատուկ են, որ նա էլ ասպետի նման՝ ընթերցողի համակրութեանը արժանի է դառնում:

Բանաստեղծը իւր հերոսին պատահեցնելով ժողովրդի զանազան դասերին պատկանող անձանց հետ, ազնուականների, հոգեւորականների, վաճառականների, արհեստաւորների հետ և այլն, և զանազան պատահարների հանդիպեցնելով նորան՝ մի ամբողջ և կատարեալ պատկեր է ներկայացնում իւր ժամանակի սպանիական սովորութիւնների, գաղափարների և կրօնական կարծիքների, այնպէս որ նորա վէպից ընթերցողը կատարեալապէս տեղեկանում է ժԶ դարու սպանիական կեանքին իւր լաւ և վատ կողմերով: Վէպի սկզբից մինչև վերջը տիրապետում է հեգնական ծիծաղը, որի առիթը տալիս է միշտ ինքը Դօն Կիշօտը, և մի դառն ցաւակցութիւն հերոսի ունայն զործողութիւնների վերաբերմամբ. վէպի այս երկու կողմերը ստիպում են ընթերցողին երբեմն ծիծաղել, երբեմն տխրել և մինչև անգամ արտասուել թափել:

Կարելի է համարձակ ասել, գրում է Վիարդօն, որ ոչ մի գիրք այնքան ընթերցող չէ ունեցել, այնքան թարգմանիչներ չէ գտել որքան Դօն Կիշօտը: Անթիւ թարգմանութիւններ կան արաբ Գերմանիայում, Անգլիայում, իտալիայում և մանաւանդ Ֆրանսիայում, ուր միայն Ֆիլօզը Սէն—Մարտէնի թարգմանութիւնը յիսուն երկու հրատարակութիւն է ունեցել: Չենք յիշում այն բազմաթիւ փոխարկութիւնները որ ամեկայն օր լոյս են տեսնում զանազան երկրներում մանկական ընթերցանութեան համար: Այսպիսի փոխարկութիւնների մէկից է արաբ և ներկայ թարգմանութիւնը:

Այս առիթով պարտաւորութիւն ենք համարում ասել որ մեր կարծիքով Դօն Կիշօտի, Նալ ու Դամայանտիի և սոցա նման ընտիր բանաստեղծական գրուածները, որոնք մինչև այսօր հրատարակուել կամ այսուհետև էլ հրատարակուելու են մեզանում, ամէնից բնա-

կան ու օգտակար կը լինէր նախ ամբողջապէս և անփոփոխ թարգմանել հայերէն, և ապա նոցա փոխարկութիւնները մանկական ընթերցանութեան համար: Մենք ասում ենք բնական ու օգտակար, որովհետեւ կարծում ենք թէ այլապէս անհնարին է օտար բանաստեղծների արդիւնքները ծանօթացնել մեր հասարակութեանը: Թարգմանեցէք նախ այս կամ այն նշանաւոր մատենագրի գրուածք առանց որեւէ փոփոխութեան, որպէս զի ընթերցող հասարակութիւնը ճիշդ ու որոշ գաղափար ստանայ նորա վրայ, յետոյ ինչ տեսակ փոխարկութիւններ ուղղում էք կարող էք անել: Դօն Կիշօտի նկատմամբ պէտք է ասենք որ հարկ չկայ անշուշտ սպանիական բնագրից թարգմանել նորան, քանի որ այդ լեզուին տեղեակ անձինք շատ հազուադէպ են մեզանում, զուցէ և ամենեւին էլ չլինին: Այլ մէկը ցանկութիւն ունենար Սերվանտէսի բուն վէպը հայերէն թարգմանել, մենք խորհուրդ կը տայինք նորան այդ բանը անել Ֆրանսերէնի կամ Իտալերէնի միջնորդութեամբ, որոնք իբրեւ ցեղակից ռոմանական լեզուներ՝ մեծ նմանութիւն ունին սպանիականի հետ, հետեւապէս և այդ լեզուներով եղած թարգմանութիւնները աւելի ճիշտ և բնագրին աւելի մօտ են:

Դօն Կիշօտի թարգմանիչը արդէն ծանօթ է մեր հասարակութեան իւր երկու նախընթաց թարգմանութիւններով, «Հաւատարմութիւնը ամէն արգելքներին յաղթում է» և «Խաւարից դէպի լոյս» վէպիկներով, որոնցից առաջինի վրայ իւր ժամանակին մէկ երկու խօսք ասացինք Հանդիսիս մէջ: Մենք այն ժամանակ նկատել էինք որ Առաքելեանց Յարութիւն դպրի թարգմանչական լեզուն ընդհանրապէս պարզ, բնական և դիւրըմբռնելի է: Նոյնը չենք կարող ասել դժբաղ դաբար նորա վերջին թարգմանութեան համար: Աշխատասէր դպիրը, ինչպէս երևում է, շատ շտապելով է կատարել իւր գործը, և այս պատճառով նորա թարգմանութեան մէջ տեղ տեղ սարդում են մութ ու անհասկանալի ձևեր ու դարձուածներ, տեղ տեղ ուղղակի օտար լեզուի և մասնաւորապէս ռուսերէնի հոսն է փչում, որից թարգմանուած է Դօն Կիշօտը: Ահա մի քանի օրինակ:

Թարգմանիչն ասում է. «Պանդոկապետը տեսնելով որ նորա հանաքները եղևունահան դրութիւն են ստանում»... Հայ մարդը այս իմաստը կարճ ու աղլու կերպով արտայայտում է այսպէս. «Հանաքը չանաք է դառնում»: — «Ուրախանալով նորա հեռանալով, բոլորովին թողնց նորան»: Նորա հեռանալով նշանա-

կուճէ որ նա հեռացաւ. եթէ հեռացաւ, ուրեմն արդէն թոյլ էր առած նորան հեռանալու: Հայերէն պէտք էր ասել՝ «Ուրախանալով նորա հեռանալու վրայ, բոլորովին թողեց նորան».— «Դօնկիշօտր... պարկելով մտաբերեց իւրեան մխիթարելու. համար այն ամէն համանման նեղութիւնները, որոնք պատահել էին թափառական ասպետներին, իւր նման»: Այս անհասկանալի պարբերութիւնը բացառապէս համար բաւական է մի քանի փոփոխութիւններ անել բառերի՝ դասաւորութեան մէջ. «Դօն կիշօտր պարկելով, իւրեան մխիթարելու համար մտաբերեց այն ամէն համանման նեղութիւնները որոնք պատահել էին իւր նման թափառական ասպետներին»: Իսկ «ողորմած տէր» (МЫЛОСТВИИ ГОСУДАРЬ), «ինչ անել» (ЧТО ДѢЛАТЬ), «դու ճշմարիտ ես» (ТЫ ПРАВЪ) և սոցա նման ձևերը յայտնի ուսմաբանութիւններ են, որոնց տեղ մենք ասում ենք պարզապէս պարոն, ինչ անեք կամ ինչ անեմ, դու իրաւունք ունիս և այլն:

Մեր թարգմանների մի ընդհանրական պակասութիւն եւ դերանունների անտեղի և միայլ գործածութիւնն է, որից շատ քիչ գրադէտներ կարողանում են իրանց ազատ պահել: Այսպէս Դօն կիշօտի թարգմանին ասում է. «Եթէ դուք համոզուած էք, հետևի՛ր ինձ», — յայտնի անուշադրութեան սխալ: — «Դօն ֆիշօտը իսկոյն չքարոզացաւ նորա լացը կտրել, այլ միայն երբ խոստացաւ նորան իւր հինգ աւանակներից երեքը նուիրել նորան»: Այստեղ զոնեա երկրորդ նորան բոլորովին աւելորդ է: — «Ահա այն օգտակար դէպքերից մինը, որ ոյ (որ) ես խիստ եմ սիրում»: — Դօն ֆիշօտը ոչ մէկին չպատասխանեց, այլ ասաց միայն, որ նա սոված է և որ կամենում է քնել»: — Թարգմանչի դիտաւորութիւնն է այն միտքը յայտնել թէ Դօն կիշօտն է սոված, բայց բանից դուրս է գալիս որ սովածը մի ուրիշ անձն է: Հայերէն պէտք էր ասել՝ «Դօն կիշօտը ոչ մէկին չպատասխանեց, այլ միայն ասաց թէ ինքը սոված է և թէ կամենում է քնել»:

Հրաւիրելով երիտասարդ թարգմանչի ուշադրութիւնը այս մի քանի նկատողութիւնների վրայ, մենք ցանկանում ենք որ օգուտ քաղէ նոցանից իւր ապագայ գործունէութեան մէջ: Աշխատասէր դպիրը կարճ միջոցում երեք գիրք է հրատարակել, և չորրորդը արդէն պատրաստ է մամուլին յանձնուելու: Մենք խօսք չենք դնում զոգելու թիր մշակի ցոյց տուած արիութիւնը իւր ընտրած ասպարիզի մէջ, բայց միևնոյն ժամանակ պարտաւորութիւն ենք համարում յի-

չեցնել նորան այն ճշմարտութիւնը որ ինչպէս ամենայն դորժի, այսպէս մանաւանդ զբախանութեան մէջ որակութիւնը միշտ որքանութիւնից նախապատիւ պիտի համարուի:

Մի վերջին նկատողութիւն էլ: Առհասարակ գրքերի ճակատին դրուած վերադարձութիւնները իրանց բովանդակութեամբ պէտք է արտայայտեն նոյն գրքերի ոգին և բնաւորութիւնը: Մենք չենք կարող հասկանալ թէ ինչ յարաբերութիւն կայ Գօն Նիշօտի և Պ. Գ. բարխուդարեանցի «Յոյս» վերնագրով ոտանաւորի մէջ, որի երկու առունք թարգմանիչը բերել է իւր գրքի առաջին երեսի վրայ:

ԳՐԻԶ

ԱՂԷՔԱՆԴԻՐԻ ՄԱՆԾՈՆԵԱՅ ԽՕՍԵՑԵԱԼԻ Թարգմանեալ ի ձեռն Հ. ԵԴՈՒԱՐԴԱՅ ՀԻՒՐՄԻԻՋԵԱՆ արք եպիսկոպոսի Շիրակացի Մխիթարեան Ուխտէն: Ի Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու 1875:

Ընթերցողը չպիտի վարձանայ ամենեւին եթէ հանդիպի մեզ երբեմն հանդէսիս էջերի մէջ առաջարկել նորան նկատողութիւններ այնպիսի գրքերի վրայ որոնք տարիներով առաջ արդէն լոյս են տեսել, ուրեմն և ըստ երեւութի մի առանձին հետաքրքրութիւն չէին կարող ունենալ նորա համար: Թողնենք որ ցիրուցան եղած հայերիս մէջ մտաւոր հազորակցութիւնը զժբախտաբար շատ լոյլ ու անկանոն է, այստեղ մի ուրիշ աւելի խորին պատճառ կայ որի վրայ արժէ ուշադրութիւն դարձնել: Մինչև այս վերջին ժամանակներս մեզանում քննադատութիւնը ընդհանրապէս երեսայական խնդիրներով էր զբաղում, իսկ գրականական բաննաբանութիւնը մասնաւորապէս կողմնակի նպատակների էր հետամուտ լինում. նա գրեթէ միշտ հեղինակների անձնավորութեան հետ գործ ունէր և շատ հազիւ էր պատահում որ նոցա մտաւոր արդիւքների վրայ մի անաչառ ու խելացի դատողութիւն յայտնէր: Բանաբանութիւնը իւր պարտաւորութիւնները չճանաչելով, բնական է որ ինչպէս մատենագիրները, այսպէս և բանիմաց ընթերցողների փոքրիկ խումբը մի մեծ արժէք չտային նորան: Առաջնները քննադատների կողմից միայն անարգանք կամ շողքորթութիւն տեսնելով, — նայելով թէ ինչ յարաբերութիւններ ունէին նոքա միմեանց հետ մասնաւոր կեանքի

մէջ, — շարունակում էին առաջուան պէս զրել, և եթէ մի անկողմնասէր ձայն յանձն առնէր նոցա թերութիւնները ցոյց տալ, որ շատ հազիւ էր պատահում, ոչինչ ուշադրութիւն չէին դարձնում նորա խորհրդների վրայ, որովհետեւ սովորած էին ամէն բանի մէջ կիրք սւ. անձնականութիւն տեսնել: Ընթերցողները իրանց կողմից առաջնորդ մնալով, չգիտէին թէ ինչ բանի վրայ դարձնեն իրանց ուշադրութիւնը, ուստի և կամ առաջին պատահած գիրքը ձեռքներն էին առնում, կամ բնաւ ոչինչ չէին կարդում:

Ու որ չէ կարող ժխտել այսօր որքնադատութիւնը, եթէ միայն առողջ հիմունքների և անաչառ սկզբունքների վրայ է հիմնը վաճ, մեծամեծ օգուտներ կարող է բերել այն անձանց որոնք հրապարակական ասպարիզի որևէ աստիճանի վրայ երևում են, առաջնորդելով նոցա իրանց գործունէութեան մէջ: Նա այն զօրաւոր լծակն է որ հասարակական կեանքի անիւը տեղից շարժում և պարտուպատշաճ ուղղութիւն է տալիս նորան: Ինչպէս որ ամէն անհատ, երբ միանգամ գիտակցութիւնը զարթում է նորա մէջ, սկըսում է ինքն իրան քննել, այսպէս և իւրաքանչիւր հասարակութիւն, իւրաքանչիւր ազգ, ինքնաձանաչութեան հասնելով, պարտաւոր է խիստ քննութեան ենթարկել իւր ամէն մի շարժողութիւնը, ամէն մի նոր քայլը, մի գուցէ որ ճանապարհի սկզբին սայթաքի և յառաջադիմելու տեղ ինքն իրան անշարժութեան դատապարտէ: Մեր նոր լիզուն ու գրականութիւնը, չնայելով իրանց մանուկ հասակին, քիչ շատ յառաջադիմել են, այո, բայց այդ յառաջադիմութիւնը աւելի շօշափելի, աւելի արդիւնաւէտ կը լինէր անշուշտ՝ եթէ՝ սկզբից առողջ դատողութիւնը առաջնորդած լինէր նորան: Մօտ՝ կէս դար զբաղեցանք ապարդիւն վէճերով հին և նոր լեզուների նշանակութեան վրայ, տաք տաք խօսեցանք և դեռ ևս շարունակում ենք խօսիլ այնպիսի խնդիրների վրայ որոնք ուրիշ տեղերում վաղուց լուծուած ու պարզուած են: Տարիները գլորուեցան տարիների ետևից, և սակայն մեզանում դեռ շատ մարդիկ են պատահում որոնք լեզուի ու գրականութեան խնդիրների նկատմամբ տակաւին սկզբնական կէտի վրայ են կանգնած, իբրեւ թէ ոչինչ խօսուած ու գրուած չլինէր երբէք յիշեալ խնդիրների վրայ:

Այս բոլոր բանում, ինչպէս արդէն ասացինք, յանցանքի մեծ մասը բնաքննութեան վրայ է ընկնում, որ անհաստատ հողի վրայ կանգնելով չէր կարող սպասուած օգուտը բերել հասարակութեանը:

Նա չհետևեցաւ այն քիչ շարժողութեանն էլ որ երևեցաւ մեր հաւսարակութեան մէջ, չաշխատեցաւ ուղիղ զաղափարներ ստորագրել մեր մէջ, չկրթեց մեր ճաշակը, չառաջնորդեց մեզ մեր ընտրութիւնների մէջ: Այսօր իսկ — թող զրպարտութիւն չհամարուի՝ անաճն — մեր պարբերական հրատարակութիւնները գիտեն միայն «չնորհակալութեամբ ընդունել» այս կամ այն անձի գրաւոր աշխատութիւնը, և թէպէտ խոստանալով խոստանում են անանձին ունշողութիւն զարձակել նորա վրայ, բայց այդ խոստումը դժբաղդաբար դրեթէ միշտ անկատար է մնում:

Այսպէս լինելով, մենք մեզ ընթերցողի մեղադրանքներից ազատ պիտի համարինք, եթէ մեր սովորական ժամանակագրութիւնից շեղուելով՝ ժամանակ առ ժամանակ յետ դառնանք և միակնարկ ձգենք մերձաւոր անցեալում կատարուած դործերի վրայ, որոնց մասին ժամանակին հարկաւորութիւն չէ համարուել խօսելու: Անցեալը համարուած է այնպիսի անսովոր երևոյթներով որոնց հետազոտութիւնը այսօր էլ կարող է խրատական լինել մեզ համար, և քննադատի պարտաւորութիւնն է մեր կարծիքով, երբեւոր պատահի իւր կարծիքը յայտնել այդ երևոյթների վրայ: Դա մեր պարտքն է:

Այսպիսի անբնական երևոյթներից մէկը համարում ենք այն տողերի զլսին դրած զիրքը որ նորերումս պատահմամբ մեր ձեռքն ընկաւ: «Խօսեցեալք» կամ, մեր մեղաւոր լեզուով՝ «խօսելով», «նշան նուաճները» (promessi sposi) մի պատմական վէպ է Ա. Մանդոնիի տալացի բանաստեղծի գրեց դուրս եկած: Այս վէպը Սիւիթարեոն միաբանութեան ականաւոր հայկաբաններից մէկը, Հ. Եղուարդ չիւրեմիւզեանը, հայերէն թարգմանել, և թարգմանել է կէս — գրաւոր և կէս աշխարհաբար լեզուով: Սակայն յայտնի է որ «Տեղեմաքի» թարգմանիչը, իբրեւ իսկական «Շիրակայ արքեպիսկոպոս», միշտ գրաբար է գրել, և երբեք արժանի չէ համարել երկու տող բան հրատարակել աշխարհաբար կենդանի լեզուով: Այդ իհարկէ ճաշակի դործ է և մենք գիտաւորութիւն չունենք մեղադրելու մեր հայկաբանին որ իւր ամբողջ կեանքը նուիրել է լոկ գրոց լեզուի մշակութեան, քանի որ մանաւանդ նորա դրուածները, իբրեւ արդարեւ ընտիր դործեր, նպաստել են հիւ լեզուի հետազոտութեան մեր մէջ: Բայց ինչն է ստիպել թարգմանչին կեանքի վերջին օրերում իւր սովորական ուղղութիւնը թողնել և այդպիսի այլանդակ նորաձեւութիւն մտցնել գրականութեան մէջ: Եթէ նա ամբողջ վիպասանութիւնը անխառն գրաբար լեզուով թարգմանած լինէր, մենք իհարկէ

ուչեւ չէինք ունենալ ասելու, բոլորովին բնական համարելով որ Թարգմանիչը իւր անբողջ կեանքի սկզբունքներին հաւատարիմ է մնացել. իսկ եթէ զուտ աշխարհաբար, — դուք է փոքր ինչ զարմանալիք այդ յանկարծական փոփոխութեան վրայ, բայց չէինք դժուարանալ մի բացատրութիւն գտնել, մենք դորանում կը անսնէինք որ ամենամեծ հայկաբաններն էլ ստիպուած են լինում երբեմն իրանց բարձրութիւնից իջնել և ժամանակին հարկ վճարել: Բայց ինչ ասենք մի գրուածի համար ուր գրաբարն ու աշխարհաբարը միմեանց վրայ կուտակուած, միմեանց հետ խճճուած են, ուր հին ու նոր բառերը և ձեւերը անդադար միմեանց հանդիպելով բարձրաձայն բողբոլում են որ իրանց տեղը դնուած են: Եւ սակայն այնպէս է վարուել խօսեցեալքիս Թարգմանիչը. իտալացի հեղինակի անձնական խորհրդածութիւնները և բանաստեղծական նկարագրութիւնները նա Թարգմանել է դրոց լեզուով, իսկ վէպի հերոսների խօսակցութիւնը — աշխարհաբար, այն էլ անտաշ ու անձողնի լեզուով:

Խոստովանելով մեր գրչի տկարութիւնը, մենք հրաժարվում ենք հաղորդելու ընդերցողին այն անախորժ տպաւորութիւնը որ արել է մեզ վրայ այս տարօրինակ Թարգմանութեան ընթերցումը: Աւելի բնական ենք համարում այդ բանը ուղղակի ընթերցողի դատաստանին յանձնել. դորա համար բաւական է մի հատուած բերել յիշեալ գրքից: Տեսարանը բացվում է մի կուսաստանում: Մեր առաջ կանգնած են մի միանձնուհի, մի վանահայր, տիկին Ագնէս և իւր լուսչեաղուսարը, որին աշխարհային փոթորիկներից պատուարելու համար մայրը այդ խաղաղութեան օթեանն է բերել:

«Եւայր նա (միանձնուհին) յայնմ վայրի, որպէս ասացաք, կանգուն յոտին յերկոյս վանդակին՝ միով ձեռամբ յեց թողակի ՚ի նոյն, զսպիտակ մատուռն խառնեալ ընդ խաղխամս նորին, և պշուցեալ հայէր ՚ի լուսիս՝ որ մատչէրն դողութեամբ: Ասէ վանահայրն խոնարհեալ, և ձեռն ՚ի կուրծս: «Մայր պատուական, ազնիւ խաթունիկ, աս է ան ըսած խեղճ աղջիկս, որուն համար յոռացուցիր ինծի հրամանքիդ պաշտպանութիւնը: սա ալ անոր մայրն է»:

Նրկոքին ընծայեալքն մեծարանս բազումս յայնժամ մատուցանէին նմա, և տիկինն ակնարկեաց ձեռամբ դադարել, և դարձեալ առ վանահայրն ասէ. «Բախտաւոր կը սեպեմ դիս, թէ որ կարենամ մեր սիրելի վեղարաւոր Հարցը ծառայութիւն մը ընել: Բայց շնորհք ըրէ, աւելի յայտնի կերպով ըսելու ինծի առ օրիորդին գլուխը եկածը, որ մտածեմ ինչ ճարկընայ ըլլուի»:

Շաղապուկեցաւ լուսիս, և ակնկորեաց. յայնժամ սկսաւ Ագնէս.

«Մայր պատուական, պէտք է գիտնաս որ»... այլ կարճեաց վանահայրն ակնարկութեամբ զբանս նորա, և ասէ. «Ազնիւ խաթուն, այս անշիկը իմ կրօնակիցներու մէկէն ինծի յանձնուած է, ինչպէս որ ըսի հրամանքիդ, ինքը հարկաւորուեր է ծածուկ փախչել իր երկրէն՝ ծանր վտանգներէ խալըսելու համար. ու քիչ մը ատենի համար կարօտ է ապահով տեղ մը քաշուելու, որպէս զի անձանօթ կարենայ կենալ, ու մէկը չի համարձակի նեղել զինքը՝ երբոր իմացուի ար»...—

«Ինչ վտանգներէ, կը խնդրեմ, յարգելի վանահայր, դոց մի՛ խօսիր. զիտես որ մարապետները տեղնիտեղօքը կուզեն ամէն բան իմանալ»։—

«Անանկ վտանգներ են՝ որ մայրապետի մը մաքուր ականջին գոց կերպով ըսելու է»։—

Յայնժամ նա ոչ առանց չառադունանաց ՚ի վերայ էած։

Այս, անանկ է նէ։ Այլ պատկառանաց արդեօք էին չառադունանքն։ Եթէ նկատէր որ զարագարագ ՚ի վերայ ածել նորա զայն պատասխանի, հանդերձ արհամարանօք իմն, կարէր երկբայել ընդ այն մանաւանդ ՚ի համեմատելն զայն ընդ գունդ պատկառանաց, որ ստէպ յայտս Լուչիայ երևէին։

Պատասխանեաց վանահայրն. «Հերիք է ըսել՝ որ գոռոզ ասպետ մը վասն ամեն աշխրփիս մեծերը հրամանքիդ պէս չեն բանեցնիր Աստուծոյ տուած բարիքը՝ ուրիշներին աղէկութիւն ընելու... Գոռոզ ասպետ մը խել մը աս աղջկանը ետեւ անվայել կերպով իյնալէն ետքը, տեսաւ որ չէր յաջողիր, չամաչեց յայտնի հալածելու զինքը. անանկ որ խեղճը հարկաւորուեցաւ իր տնէն փախչելու»։

Յայնժամ տիկինն միանձնուհի ասէ ց՛լուչիա, կոչեալ զնա առ ինքն ձեռամբ. «Առաջ եկուր աղջիկ. զիտեմ որ վանահօրը ըսածը իրաւ է. բայց քեզմէն եւէլ չի կրնար մէկը քու ղլխէդ անցածը գիտնալ։ Քեզի կ'յինայ ըսելը՝ որ ատ ասպետին քու ետեւդ իյնալը անհաճոյ էր քեզի»։...

Թողնենք որ վանամայրը իւր սրտի ցանկացածին պէս խոստովանեցնէ Լուչիային, և մենք դառնանք պատուելի Մխիթարեանց հարցնելու (որովհետեւ Թարգմանիչը այս աշխարհում չէ), թէ ինչ խորհուրդ ունի այսպիսի օտարոտի նորաձեւութիւն մտցնել մեր գրականութեան մէջ և ուրիշներին էլ զայլթակղութեան առիթ լինել, որովհետեւ յայտնի է որ մարդկային բնութեան մէջ կապկոթիւնը շատ սովորական բան է և ինչ որ մի շիւրմիւզեան կամ մի Բագրատունի անուամբ, անհնարին է որ իւր հետեւողները չունենայ։ Կարժամանակ երբ ձենեակի Մխիթարեանք երազում էին հին լեզուն կենդանացնել և նորը իւր որոնցում սպանել։ Այս նպատակով նոքա սկսեցին զրաբար լեզուն գործածել ոչ միայն զրականութեան՝ այլ և մասնաւոր յարաբերութիւններէ մէջ, Յզնիկի ու Յղիշէի լեզուն

ամենօրեայ խօսակցական բարբառ շինելով իրանց համար: Երկար ժամանակ հարկաւոր չեղաւ մեր հայկաբաններին համոզուելը որ այլ ջնորքը անիրագործելի է, և նոքա հարկաւոր համարեցին հետեւեալ զիջողութիւնը անել: Գրաբարը մշակելով, նոքա սկսեցին միւս նոյն ժամանակ և աշխարհաբար գրել, հետեւելով այն համոզմանը թէ նոր լեզուն կամաց կամաց կոկուելով և զարգանալով անսայթաք ճանապարհով պիտի առաջնորդէ մեզ ուղղակի գրաբար լեզուին: Հարկ չկայ երկար կանգնել այս կարծիքի վրայ, որի այլանդակութիւնը այսօր տիններէ նոյն իսկ Մխիթարեանց համար: Բայց մեր պատուելի հայկաբանները դժուարանում են բոլորովին հրաժարուիլ իրանց նախապաշարմունքներից: Այժմ նոքա մի նոր փորձ են կամենում անել: գրաբարը աշխարհաբարի հետ հաշտեցնել միեւնոյն յարկի տակ բնակեցնելով նոցա, այսինքն ուրիշ խօսքով՝ ոչ մէկի և միւսի խաթրը չկոտարել: Դժուար չէ զուշակել թէ ուր կը տանի նոցա այս երրորդ և դեռ ոչ մի անգ չտեսնուած ուղղութիւնը:

ԳՐԻՁ

Victor Gebé. Catalogue de journaux publiés ou paraissant à Paris. Paris 1877, O. Lorenz.

Դժուար և համարեա անիրագործելի ձեռնարկութիւն է ներկայայնել փարիզի պէս մի մայրաքաղաքի պարբերական մամուլի ներկայ դրութեան զոնեա ընդհանուր պատկերը, որովհետեւ քսմէն տարի փարիզը տեսնում է միջին թուով մօտ 110 լրագիրների և օրագիրների սկզբնաւորութիւնը և դորանից թուով ոչ պակաս պարբերական հրատարակութիւնների կրկին անյայտանալը: Հաշուած է, որ նոր հիմնադրած թերթերի միայն երրորդ մասը կատարում է առաջին և ամենազգուշար տարրն թացը և շարունակվում, այն ինչ նոցա մեծ մասը միայն կարճատեւ գոյութիւն ունին:

Այնու ամենայնիւ պէտք է միշտ շնորհակալ լինել, երբ մէկը փորձ է փորձում փարիզի պարբերական մամուլի դրութեան վերայ որքան կարելի է ճիշտ հայեացք տալ մեզ, և այդպիսի մի փորձ յաջողութեամբ արել է նորերումս Վիկտոր Ժեբէն իւր փոքր ինչ առաջ հրատարակած ցուցակում, որի մասին ուրախութեամբ անհար-

կում ենք այստեղ: 96 խոտ տպած երեսների վերայ նա մեզ հաղորդում է Փարիզի բոլոր լրագիրների և օրագիրների մանրամասն վերնագիրները, որոնց թիւը ներկայումս 836-ից աւելի է, և մի և նոյն ժամանակ հետաքրքիր տեղեկութիւններ է տալիս իւրաքանչիւր պարբերական հրատարակութեան խմբագրութեան, տեղականութեան, հրատարակութեան ձևի, բաժանորդութեան պայմանների և այլ հանգամանքների մասին: Այս ցուցակին յարակցած է զբաղանական առանձին բաժանմունքների մի ցանկ, որ չափազանց հեշտացնում է նորանործածութիւնը:

Մեր խօսքը շատ կերկարանար, եթէ կամենայինք Փարիզի մամուլի գոնեա ծրագիր պատմութիւնը անել այստեղ. այդ առարկայի վերաբերութեամբ կան արդէն բազմաթիւ և ճիշտ մատչելի շարադրութիւններ, այսպէս ամենից առաջ Էօփէն Հատէնի համառօտ «Histoire du journal en France», միայն ուզում ենք նկատել, որ Փարիզի մամուլի պատմութիւնը բաւական ուշ է սկսւում, այն է 1631 թուականից, երբ Փարիզում լոյս տեսաւ առաջին լրագիրը, և որ փոքրիկ ամենօրեայ մամուլը հազիւ միայն զոյուութիւն ունի 1777 թուականից, երբ ծնաւ առաջին ամենօրեայ լրագիրը. «Journal de Paris»: Բայց որքան համեստ էին մամուլի առաջին քայլերը և որքան երկար տևեցին նորա մանկութեան տարիները: Յեղափոխութիւնից յետոյ աւելի ընդարձակեցաւ մամուլի տարածութիւնը և բովանդակութիւնը, այն ժամանակ նորան հնարաւոր եղաւ բռնել իրան վայելուչ գիրքը հասարակական կեանքի շրջանում. ինչպէս ամեն երկիրներում, նոյնպէս և Ֆրանսիայում սկսւում է այն մեծ զօրութեան պատմութիւնը, որ մենք մամուլ ենք անուանում իսկ այն, ինչ որ նորանից առաջ կար, այն է քանի մի աննշան թերթեր, կարող է մամուլի կարապետ միայն համարուիլ:

Ֆրանսիայի մատենագիրները 1789ից մինչև 1799 փարիզում հիմնած նոր քաղաքական լրագիրների թիւը 600ից աւելի են հաշվում: Սկսած այն րոպէից, երբ յեղափոխութեան սկզբում ժողովվեցան փարիզում ազգային երեսփոխանները տէրութեան վերանորոգութիւնների վերայ խորհրդակցելու, երբ որ հարկաւոր եղաւ այդ խորհրդակցութիւնների և նոցա ընթացքի մասին որքան կարելի է շուտ և մանրամասն տեղեկութիւն տալ անհամբերութեամբ պատսոգ հասարակութեանը, այդ րոպէից պարբերական թերթերը սկսան երևիլ

Փարիզում սունկերի պէս: Յեղափոխութեան առաջին երկու տարիներում հիմնուել են 150ից մինչև 200 նոր քաղաքական թերթեր, յետոյ 1789ին 95, 1792ին 60, 1793ին 50, 1794ին միայն 40, 1795ին և 1796ին 35, 1797ին 95, 1798ին 35 և 1799ին միայն 17: Շատ բնական է, որ նոցանից մեծ մասը նոյնպէս շուտ անյայտացան, ինչպէս երևեցան, և մեծ զարմանք չը պատճառեց, երբ որ Նապոլեօնը, հազիւ հիւպատոս դառնալով, 1800 թուականի յունուարի 17ին հրամայեց, որ այնուհետև Սէն գաւառում միայն 13 անուն անուն յիշած քաղաքական լրագիրներ կարող են հրատարակուիլ: Այս եղաւ երկարատև յետաշրջական շրջանի սկիզբը: Նապոլեօնի երկաթէ կառավարութիւնը նոյնքան ևս թոյլ էր տալիս մամուլին զարգանալ, որքան և նորանից յետոյ բուրբօնները: Միայն մի նոր յեղափոխութիւն 1830ին փոքր ի շատէ ազատեց մամուլը ծանր ճնշողութենից. այնու ամենայնիւ 1835 թուականին Փարիզում հրատարակուող բոլոր քաղաքական լրագիրների թիւը միայն 20 էր ընդ ամենը 70,000 բաժանորդներով: Դեռ ևս 1853 ին, ոչ շատ ուշ պետական հարուածից յետոյ, Փարիզը ունէր միայն 14 ամենօրեայ քաղաքական թերթեր:

Ինչպէս արդէն վերևը յիշեցինք, 1877 թ. Փարիզում հրատարակվում էին 836ից ոչ պակաս օրագիրներ և ուրիշ պարբերական հրատարակութիւններ. (իսկ 1875ին 754) նոցանից 51 գլխաւորապէս քաղաքական ամենօրեայ թերթեր (1875ին միայն 38), և 14 յատկապէս քաղաքական հանդէսներ, 49 կրօնական, 66 իրաւաբանական, 85 ազգային տնտեսական և առևտրական, 20 աշխարհագրական և պատմական, 74 բանասիրական, 20 մանկավարժական, 52 գրականական, 15 գեղարուեստական, 3 լուսանկարական, 9 ճարտարապետական, 4 հնագիտական, 8 երաժշտական, 7 թատրոնական, 6 մօլայի, 77 արհեստական, 74 բժշկական և դեղագիտական, 43 բնագիտական, 22 գլխաւորական, 31 գիւղատնտեսական, 16 ձիաբուծութեան նուիրուած թերթեր և 17 զանազան բովանդակութեան լրագիրներ և օրագիրներ: Այս ցանկը կարելի է աւելի ընդարձակել, այսպէս զոր օրինակ, 49 կրօնական թերթերից 37 պատկանում են կաթօլիկական դաւանութեան, 10 պրօտէստանտ և 2 մովսիսական, մօլային վերաբերեալ թերթերից 52 նշանակուած են կանանց համար, 13 այր մարդկանց համար և 3 վարսաւիրների համար և այլն. բայց այս բանի համար մենք պէտք է մատնացոյց անենք Պ. Ժէբէի

ցուցակի վերայ, որի մէջ ցանկացողը կը գտնէ բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները:

Ինչ որ վերաբերում է փարիզի քաղաքական ամենօրեայ մամուլին, պէտք է ասել, որ դա բաղկացած է 22 հանրապետական, 7 բժնապարտեան, 6 օրինական (բուրբօնեան), 5 օրէանական և 2 պաշտօնական լրագիրներից, որոնցից 35 հրատարակվում են մեծ դիրքով, մնացածը աւելի փոքր դիրքով: Մեծ հանրապետական լրագիրները ունէին բոլորը միասին 200,000 բաժանորդ, փոքրերը 900,000, մեծ օրինական լրագիրները 24,000 (փոքրեր չը կան), մեծ օրէանական լրագիրները 30,000, փոքրերը 200,000, մեծ ոչ մի կուսակցութեան չը պատկանող լրագիրները 100,000, փոքրերը 80,000, մեծ բժնապարտեան լրագիրները 70,000, փոքրերը 20,000 որոնք բոլորը պաշտօնական թերթերի հետ միասին իւրաքանչիւր օր հրատարակվում են փարիզում մօտ 2 միլիօն լրագրահամարներ:

Այդ ցուցակը թերթերով մենք կարող ենք փանել մի քանի հետաքրքիր նկատողութիւններ: Այդ բանից իմանում ենք, որ փարիզի ամենահին օրագիրն է «Journal général d'Affiches», որ այժմ կատարում է իւր 266-դ տարրնթացը. իսկ ընդհակառակը ամենատարածուն թերթն է «Petit Journal», որ այժմ աւելի քան 300,000 օրինակ է տպվում: Ամենաթանգ թերթը մի պատկերազարդ գեղարուեստական հանդէս է «L' Art», որի բաժանորդագիրն է տարեկան 120 ֆրանկ. ամենաաժան թերթն է մի կրթական օրագիր «La Bonne Pensée», որ տարին միայն 60 անտիմ արժէ: Գիրքի մեծութեան կողմից առաջին տեղը բռնում է բանասիրական օրագիրը «Correo de Ultramar», այն ինչ ամենափոքրը իսկոյն յիշած 32 ծաւ դիրքով հրատարակող «Bonne Pensée» է:

Վիկտօր Ժէբէն կամենում է այս տարուայ վերջը կրկին հրատարակել իւր ցուցակը. բացի դորանից նա մտադիր է տասը տարին մի անգամ հրատարակել այն օրագիրների ցանկը, որոնք երկար կամ կարճ ժամանակ հրատարակուելուց յետոյ դադարել են և չեն կարող տեղ ունենալ բուն ցուցակի մէջ:

Այս ցուցակը մէջում կ'աւելանայ մի քանի փոփոխութեամբ:

(1) Երբ որոշեցինք, որ այս ցուցակը կ'աւելանայ մի քանի փոփոխութեամբ, նախ քան ինչ որ ցուցակը կ'աւելանայ մի քանի փոփոխութեամբ, նախ քան ինչ որ ցուցակը կ'աւելանայ մի քանի փոփոխութեամբ:

Հետ դառնալու արդյունք ձեռքի գրությունները ձեռքի գրությունները
գրությունները

ՀԱՅ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԺԱՅԳԱՅՈՐԴԱՆ ԳՐԻԿՈՐ ԵՄԵՐՈՆԻԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԻՆ

0240306 ՏԵՍՈՒԹՐՐԸ

[illegible]

Gieb mir eine Geliebte. gieb mir einen

Gott, gieb mir ein Vaterland. Ich fordere ja

so wenig; gieb mir ein kleines, nur ein ganz

kleines Waterland. 1)

... ၁၆၆၆ ခုနှစ်တွင် နေထိုင်ခဲ့သည်။

[illegible]

Աղգերի կեանքի մէջ պատահում են երբեմն այնպիսի անկար-

Տեղի լողակներ՝ Նորոնցից ելժէ իւր ժամանակին օգուտ չբարձուի, ան-

Համոռալի կերպով կորչում են: Հարկ է լինում երկար օտարինների սպան-

սեղ¹ որ նմանօրինակ, դէպք ղարձեալ ներկայանայ, որպէս զի հնա՛ր

Լինի, ձեռք բերել այն որին առաջ կարելի էր հասնել, եթե միայն

սխառ էր լաճ միջոցները գործ դրուած լինելին: Ճշմարիտ է որ միևնոյն

Իրողությունները երբեմն կրկնվում են Ազգերի պատմության մեջ, և

այդնպեսպիսի ճշտութեամբ՝ որ կարծես հեշտ պէտք է լինէր այսօր

իրանդործել այն, որի վրայ երեկ չմտածեցինք կամ հարկաւորութիւն

Տամարեցիներ ու Հաղբութիւն դարձնել: Այո՛, բայց բանն այն է, որ

այդ, իրողութիւնները պահել անգամ նորանոր հանգամանքներով/ն

ՀըՅապատած, և ազգերի բաղդին : առաջնորդող անձանց բոլոր հան-

Ճարճ ու ճարտարութիւնը հէսց՝ նորանումն է կայանում որ այդ

Հանդամանքները ձեռքից չլծողներն այլ յարմար ըուպելին օգուտ քու

ղեն՝ խոցանից՝ իրանց ազգային նպատակների համար: Պատմական իրո-

ղութիւնները մեծ մասամբ մարդկային կամքից ու կարողութիւնից

բարձր են. նորա զղխում են ազգերի բնաւորութիւնից և որոշ կերպով

զարգանում, բնական ճանապարհով առաջ են ընթանում: Հանգա-

https://doi.org/10.1017/S0022278X22000097

⁴⁾ Ինձ սիրում էի տո՛ւր, ինձ Աստուծո՛ւ տո՛ւր—տուր ինձ հայրենիք՝ Ես

Քիչ բան եմ պահանջում. տուր ինձ մի փոքր, մի փոքրիկ հայրենիք:

Բեօրնէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Gieb mir eine Geliebte, gieb mir einen

Gott, gieb mir ein Vaterland. Ich fordere ja

so wenig; gieb mir ein kleines, nur ein ganz

kleines Vaterland. 11) Borne

մանքներն են որ երբեմն մարդիկ ծնեցնում են՝ առաջուց յղացած զաղափարները իրագործելու համար:

Այս կարծիքը հիմնվում է անհերքելի փաստերի վրայ որ ժամանակակից պատմութիւնը առատութեամբ ներկայացնում է մեզ:

Արդ ի՞նչ պահանջ է դնում մեզ վրայ ներկայն, ի՞նչ պէտք է տնենք որ բանաստեղծի յուսահատական մարգարէութիւնը թէ «անդարձ կ'անցնի լաւ ժամանակը» չարդարանայ, ի՞նչ անենք որ չարժանանք մեր ապագայ սերունդի արհամարհանքին դէպի մեր փոքրուցութիւնը, մեր յանցաւոր անգործունէութիւնը:

Մեզ անկարելի է այս հարցին մեր ցանկացած պատասխանը տալ: Այստեղ այսքանս միայն կարող ենք ասել, որ այժմ՝ երբ եւրոպայի պետութիւնների մտածման առարկայ է դարձել ճաճկական Հայաստանի ապագայ վիճակը, հայ հասարակութեան հասկացող դասի վրայ սրբազան պարտաւորութիւն է դրած օտարական մամուլի միջնորդութեամբ արծարծել և մշակել տաճկական Հայաստանի ինքնաՎարութեան զաղափարը անընդհատ նիւթ մատակարարելով եւրոպական թերթերին Հայաստանի փառաւոր անցեալը և ներկայիս թշուառ դրութեան մասին, պարզելով ազգի հերոսական ջանքերը՝ իւր վայել տեղը բռնելու լուսաւոր ազգերի շարքում:

Ցաւելով պէտք է խոստովանենք որ մեր յառաջադէմ մարդիկը ցոյց տուին իրանց անձեռնհասութիւնը այսպիսի մի գործում, նոքա չէն ուզում ըմբռնել թէ այսպիսի լոպէին լուութիւնը— յանցանք է, որի համար մեր որդիքը խտտութեամբ կը դատեն մեզ: Նոցանից լաւագոյնները այն դառն համոզմունքն ունին որ «ազգերը նոյնքան անձնասէր են որչափ և առանձին անհատները, թէ նոքա սովորաբար շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձնում փոքր ազգերի կրած նեղութիւններին և վերջինների գանգատները շուտով ձանձրացնում են նոցա»: Ոչինչ չի կարող այսպէս սխալ լինել: Կարծես դժուար է ապացուցանել որ մի քանի ազգերի մեծ գործերը կատարուել են նոցա սխալների շնորհիւ, այն ինչ ուրիշ ազգերը տանջանքներ են կրել իրանց առաքինութիւնների համար:

Մտադրյն ժամանակների պատմութիւնը բազմաթիւ օրինակներ է ներկայացնում, որոնցից երեւում է թէ ճշուա՞ծ ազգերի՝ օգնութեան աղաղակները միշտ արձագանգ են գտել քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ և որքան նոցա զործ դրած ջանքերը մեծ են եղել, այնքան աւելի համակրութեան արժանի են եղել, համակրութիւն, որի

մէջ ջերմ խօսքերին յաճախ հետևել է և զործը: Մանաւանդ երբ խօսքը աշխարհիս այն ամենահին քաղաքակերթ ազգի մասին է, որի ուսերի վրայ բարձած էր անցեալում քրիստոնէական զաղափարի համար տուած պատերազմի ծանրութիւնը և որին նոյն իսկ արեւմտեան ազգերի կարծիքով վիճակուած է այժմ նոր քաղաքակրթութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպական և ասիական ազգերի մէջ:

Մենք վստահանում ենք կարծել թէ «Փորձի» այս շրջանի առաջին համարի մէջ ցոյց է տուած թէ ինչ առարկաների վրայ պէտք է դարձնել եւրոպայի ուշադրութիւնը:

Մի համակրական և հետևելու արժանի ձայն այս լուութեան մէջ լսուեցաւ Լօնդօնից: Մեր խօսքը Գիսպանաժողով և «Հայաստան գրքոյկի մասին է: Մենք ամբողջապէս դնում ենք այստեղ այդ անգլիէրէն գրուածքի հայերէն թարգմանութիւնը, համոզուած լինելով, որ որքան և շտապով յօրինուած լինի այդ գրքոյկը, այնու ամենայնիւ որոշ երևիլը այժմեան հանգամանքներում մեծ ծառայութիւն է արած Տաճկ. Հայաստանի ինքնավարութեան խնդրին:

Մի նկատողութիւն միայն թոյլ կտանք մեզ անելու, այն է որ մի ազգ իւր նշանակութիւնը բարձրացնելու համար ուրիշ ազգերի արժանաւորութիւնը չպէտք է նսեմանցնի, մանաւանդ երբ խօսքը մի այնպիսի ժողովրդի մասին է, որպիսի են բուլղարները, որոնք կիսաբարբարոսութիւնից նոր են դուրս եկել: Բացի այս, գուցէ ընթերցողի աչքն ընկնի որ գրքոյկի հեղինակը երբեմն չափազանց է գովում արդարեւ ազնիւ և իւր խոստմունքներին հաստատ անգլիական ազգը, բայց եթէ մի թերթ իւր նպատակն է դրել նորա հակառակորդ անվայել գովաբանութիւնը, մի գրքոյկի մի անգամայն ներեւի է յիշեալ չափազանցութիւնը:

ԴԵՍՓԱՆԱԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ ¹⁾

(Լօնդօն, մարտ, 1878 թ.)

Քաղաքական իրերի ներկայ դրութեան մէջ, երբ եւրոպայի բոլոր ուշադրութիւնը դարձրած է դէպի Արևելք, երբ Մեծ-Բրիտանիան

¹⁾ The Conference and the Armenians. London: March, 1878.

աչքի առաջ ունենալով իւր հնդկական ընդարձակ երկիրները՝ ամենամեծ ուշադրութեամբ դիտում է ներկայիս ծանրակշիռ խնդիրների ընթացքին երբ մեծ տէրութիւնների հաւատարմատարները շուտով պէտք է զուամրվին դեսպանաժողով կազմելով արևելեան խնդրին վերջնական վճիռ տալու համար—շատ բնական է որ այն ազգութիւնները որոնք կազմում են օսմանեան կայսրութիւնը, և ի միջի այլոց և հայերը, անհանգիստ տատանում են յոյսի և երկիւղի մեջ իրանց ապագայ վիճակի նկատմամբ:

Ռուսմանցիք, մասամբ ևս յոյներն ու սերբերը Եւրոպայի ցանկութեան և օգնութեան շնորհիւ, ազատուելով տաճկական լուծի տակից, անկասութիւն ձեռք բերին. այժմ լուր կայ, որ Բուլղարիան իւր մեծ և զօրեղ պաշտպան, ռուսաց կայսեր միջոցով ինքնավարութիւն կստանայ: Հայերը սրտանց համակրելով իւրեանց դրացիների վիճակի մէջ առաջ եկած փոփոխութիւններին, մի և նոյն ժամանակ ցաւում են, տեսնելով Եւրոպայի և մանաւանդ Անգլիայի անտարբերութիւնը դէպի հայերի կրած տանջանքները և ձգտումները:

Ինչո՞ւ հայերին ևս չպէտք է տալ լիակատար ազատութիւն և ինքնավարութիւն: Սրբեք հայերը դարերով բուլղարներից աւելի չեն տանջուել, որ արժանի համարուէին Եւրոպայի այն համակրութեան զոնեա մի մասին: Միթէ Բուլղարիայի պատմութիւնն աւելի մեծ նշաւքակութիւն ունի մարդկութեան և քրիստոնէութեան համար քան թէ հայոց պատմութիւնը. միթէ բուլղարների դրութիւնը նոցա դաստիարակական հաստատութիւնները, նոցա մոսուոր զարգացումը և ընդհանրապէս նոցա քաղաքակրթութիւնը այնպիսի մի մեծ յառաջադիմութեան օրինակ են ներկայացնում համեմատելով հայերի մէջ եղած համանման երևոյթների հետ, որ բուլղարները հայերից աւելի մեծ ուշադրութեան են արժանի քաղաքակրթ աշխարհի աչքում: Գուցէ այն պատճառով միայն որ Հայաստանը չապստամբուեցաւ Գրան դէմ և չլքեց ամբողջ Եւրոպան իւր կրած տանջանքների և դառն դրութեան ձայնով:

Ամբողջ Եւրոպան զայրացաւ, տեսնելով Բուլղարիայի մէջ տեղի ունեցած չարագործութիւնները, և այս ազնիւ երկիրը ողորուեցաւ: Հարիւրաւոր միտինդներ կազմուեցան, համակրութիւն զարթեցնելով, դէպի այս տառապեալները: Բայց ի՞նչ անգթութիւններ և չարագործութիւններ են կատարուել Հայաստանում այսքան դարերի ընթացքում:

«Եթէ» այն բռնաբարութիւնները որ զործում են քուրդերը, յայտնի լինէր Եւրոպային, բուլղարներին հասցրած տանջանքները շատ կ'սեմանային»։ (Պարլամենտի Կապոյտ Գիրք, 1878, Տաճկաստան № 1, եր. 64)։

Աւաղ, Հայաստանի լեռները խիստ բարձր են և թշուառ զոհերի աղաղակների արձագանգը Եւրոպային չհասած խեղդվում է Եփրատի հովտի մէջ։

Անդլիայի դէպի բուլղարներն ունեցած համակրութեան մի նշանաւոր պատճառն այն լուրն է, թէ այս ազգը վերջին տարիները մեծ ձգտում է ցոյց տուել դէպի ազգային դաստիարակութեան զործը, այն ինչ հայերը վաղուց արդէն ընթանում են այդ ճանապարհով։ Կ. Պօլսը բազմաթիւ ուսումնարանական հաստատութիւններ ունի, որ հիմնել են և առաջ են տանում նոյն իսկ հայերը. Զմիւռնիացում երեք տարի սորանից առաջ կատարուեցաւ հայոց դպրոցի 50 տարեան յօբելեանը. հայոց թէ արական և թէ իգական ուսումնարանները մարդս տեսնում է ամէն տեղ։ Թիւրքիայի առաջին լրագիրը մի հայերէն թերթ էր «Արշալոյս Արարատեան» անունով որ ահա 30 տարուայ զոյութիւն ունի։

Բայց ովքեր են հայերը։ Նոքա «քաղաքակիրթ աշխարհի ամենահին ազգի» այն յաջորդներն են, որոնց թագաւորութիւնը սկիզբն է առնում 25 դար քրիստոնէական տարեգլխից առաջ։¹⁾ Նոքա ժամանակակից էին ասորեցիներին, փիւնիկեցիներին, մեդացիներին և եգիպտացիներին։ Բոլոր այս ազգերը անհետացան աշխարհիս երեսից մինչդեռ հայերը ընտրեալ ժողովրդի պէս ճակատագրի բոլոր հարուածները տարան։ Չնայելով որ հայրենի երկիրը արշաւողների ամենայն տեսակ հալածանքներին և չարագործութիւններին ենթարկուեցաւ, այնու ամենայնիւ իրանց վաղեմի փառքը կորցնելուց յետոյ կարողացան հինգ դար շարունակ իրանց կրօնը, լեզուն և պատմական աւանդութիւններ պահպանել։

«Հայերը, թէև նուազեցրած են ճշնումից, բայց և այնպէս

¹⁾ Հայոց ազգի նախահայրը Յաբեթի թոռ Հայկն էր. (2540 թ. փ. առաջ) սորա անունով հայերը անուանում են իրանց հայ։ «Արմենեան» անունը առաջ է եկել նոցա Արամ (1831 թ. փ. առաջ) թագաւորից, որ հռչակուած էր իւր քաղաքործութիւններով շրջակայ ազգերի մէջ, որոնցից և ստացաւ այդ անունը։

եւրոպական մի քանի ազգերից բաղմաթիւ են» (գրում է. արժանապատիւ միստեր Կուրտիսը (Curtis) «Times» լրագրին Կ. Պօլսից ուղղած նամակում): «Թիւրքիայում հայերին համարում են 3,000,000-ի չափ, 1,100,000- Ռուսաստանում, 450,000-Պարսկաստանում, կան և ոմանք Հնդկաստանում:

Ամէն տեղ նոքա յայտնի են իւրեանց հանդարտութեամբ, խելքով և տոկունութեամբ: Ճանապարհորդը կը գտնի նոցա առեւտրական տների հետքերը, թէ արեւմտեան Եւրոպայում, թէ Դանուբեան նահանգներում և թէ Վեննա: Վեննայից և Փարիզը կարող են վկայել նոցա դէպի դաստիարակութիւնը ցոյց տուած ձգտման, զիտութեան, գրականութեան և արհեստների մէջ ունեցած ընդունակութիւնների մասին: Հանձարի կրակը վառուած է նոցա մէջ: Եթէ բուլղարները նոր պէտքէ ստանան ինքնավարութիւն, հայերը արդէն նոցանից առաջ ունէին իրանց Հայկական Ազգային Ժողովը: Արդեօք պատրաստ է Բուլղարիան իւր անփորձ ձեռքն առնել սահմանադրական վարչութեան մեքենայն. հայերը կարող են ցոյց տալ ինչ ձեւով պէտք է առաջ տանել այդ գործիքը:

Ո՛րչափ պարտական է մարդկութիւնը և քրիստոնէութիւնը այս ազգին: Հայերը միակ քրիստոնեայ ազգն են Ասիայի մէջ: Հայոց ազգը առաջինը ընդունեց քրիստոնէութիւնը. քրիստոնէութեան առաքեալներ լինելով հին ժամանակից, նոքա այդ վարդապետութեան նահատակներն էին հինգերորդ դարուց սկսած, երբ նոքա ինչպէս մի մարդ ոտքի ելան զրադաշտական կրօնի դէմ, որ փորձեց ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտման տեղը բռնի կերպով մտցնել կրակապաշտութիւնը: Այնուհետև դարերով մահմետական ճշման ներքոյ, նոքա ժառանգեցին Քրիստոսի համար մաքառելու և սանջուելու սովորութիւնը: Կարծես այս ազգը մասնաւորապէս ընտրուած է նորա համար, որ ժամանակով լուսաւորութեան և կրօնի կարապետ լինի.... Հայերը նպատեցին անդիպացոյ առաջին դաղթականութեանը. Հնդկաստանում: ¹⁾ Նոցա եպիսկոպոսներից մէկը քանի մի տարի սորանից ա-

1) Հայերը ընդհանրապէս ողջամիտ, արդիւնադործ և նորանոր գործերի ձեռնարկող (enterprising) բնաւորութիւն ունին: Նոքա բնակվում են Հնդկաստանի ամէն գլխաւոր տեղերում, ուր եկած են մի քանի դար անգլիացիներից առաջ: Ուր և գաղթեն նոքա, շինում են եկեղեցիներ և կատարում են քրիստոնէական կրօնի հանդիսաւորութիւնը փառաւոր կերպով:

ուսջ իւր կեանքը վտանգի ենթարկելով զնաց Հաբեշտանի մայրաքաղաքը՝ Անգլիայի գերիներէ համար միջնորդելու: Դէպի Անգլիան է ուղղուել Հայաստան, դէպի Անգլիայի ազգը և եկեղեցին. նորա միշտ համբերող են եղել և փափաքում են վայելել ազատութիւնը որ երկու ազգի համար էլ թանգագին է:

«Գուցէ զժողար լինի, գրում էր լօրդ Բայրնը, զոնել պատմութեան մէջ միտրեւէ ազգի ժամանակագրութիւն, որ այդքան քիչ յանցանքներով արատաւորուած լինէր, որքան հայերի պատմութիւնը, որոնց առաքինութիւնը խաղաղասիրութիւնն է և որոնց մոլութիւնը եղել է զիմացկանութիւնը: Բայց ինչ որ էլ լինի նոցա ճակատագիրը, — և այդ ճակատագիրը արդարեւ դառն է եղել, — ինչ որ էլ լինի դա ապագայում, — նոցա երկիրը պէտք է միշտ մի հետաքրքրական երկիր մնայ:»

Խրիսթի պատերազմից յետոյ Եւրոպայի մեծ պետութիւնները հանդիսաւոր և որոշ կերպով յանձնառու եղան պաշտպանել Թիւրքիայի քրիստոնեաներին: Սուլթանը հրովարտակներ հանեց, և աթիւ-շիւ-մայուէն շնորհուեցաւ: Մեծամեծ վերանորոգութիւններ խոստացուեցան: Եւրոպան զարմացաւ որ սուլթանը աւելի է առաջարկում քան թէ նորա ամենաեռանդուն հակառակորդները սպասում էին:

Բայց ինչ եղաւ այդ բոլոր խոստումներէ հետեանքը: Ամեն մարդու արդէն յայտնի է և քսան տարուց աւելի ժամանակամիջոցը ապացուցել է, որ ամեն բան մնաց իր նախկին վիճակի մէջ: Անկառգութիւնները, դատաստանների անարդար գործողութիւնները և պաշտի խարդախութիւնները շարունակուեցան առաջուան պէս ի վնաս Թիւրքիայի թէ քրիստոնեաների և թէ մահմետականների:

Թէպէտ և կարելի է համաձայնիլ որ սուլթանը այս վերանորոգութիւնները խոստանալու ժամանակ անկեղծ փափօք ունէր իւր հպատակների վիճակը բարւոքելու, բայց խնդիրն այն էր, — և սա մի չէր էլ, որի մասին Եւրոպան մեր կարծիքով պէտք է հաստատ ստու-

... Սմարթիս Եովհաննիսեան կալիաթայի մի հայ վաճառական, երբ 1789 թուին լուր առաւ թագաւորի՝ հիւանդութիւնից առողջանալու մասին, աղաւթեց բոլոր բանտարկեալ պարտապաններին կալիաթայի բանտից: Դէպք III վարձատրելով դորան, ուղարկեց իւր փոքր պատկերը որ Սարգիսը կրում էր մինչև իւր մահուան օրը: Dr. Buchanan's Christian Researches.

գութիւն ունենայ—[Թէ արդեօք սուլթանի կառավարութիւնը այն կարողութիւնն ունի՞, որ կատարէ իւր տուած խոստումները բուն իրանց նշանակութեամբ:

Ատուած էր [Թէ ամբողջ Եւրոպան յանձն է առել Թիւրքիայի քրիստոնեաներին պաշտպանել, բայց ո՞վ և ո՞ւր էր Եւրոպան: Կա՞ր արդեօք մի միջազգային եւրոպական ժողով, որ հսկէր Բ. Դրան գործողութեանց վրայ և խոստացած վերանորոգութիւնները կատարել տար: Արդեօք սահմանուած էր մի այնպիսի յանձնաժողով որին ձնշեալը կարող էր զիմել, որպէս զի իրան բաւականութիւն և պաշտպանութիւն տրուէր: Եւրոպային պէտք է պատասխանատու համարել այն անիրաւութիւնների համար, որ գործուած են Թիւրքիաբնակ ազգերի վերայ: Այն նախանձը որ տեղի ունի մեծ պետութիւնների մէջ Թիւրքիայի վերայ ազդեցութիւն ունենալու վերաբերութեամբ զլխաւոր պատճառն է, որ [Թշուառութեան վիճակը շարունակուեցաւ:

Շատ քիչ անձինք կը գտնուին որոնք յանդիմէին ասելու, [Թէ Անգլիայի շահերը պահանջում են Թիւրքիայի ամբողջութեան պահպանելը, ի վնաս քրիստոնեայ ազգերի գոյութեան: Մի այսպիսի քաղաքականութիւն անարժան կը լինի Անգլիայի անուան, անցեալի պատմութեանը նայելով: Այն ժամանակ ի՞նչ նշանակութիւն կունենային նորա անթիւ բարեգործական և կրօնական հիմնարկութիւնները, որոնք հիացնում են ամբողջ աշխարհը: Այսպիսի վարմունքը հակասութիւն կլինէր այն ազնուամիտ ջանքերին, որ նա անում է ստրկութիւնը ոչնչացնելու համար:

Անշուշտ, Մեծ-Բրիտանիայի ձեռքով Հնդկաստանի նուաճումն պիտի միշտ յիշուի մարդկութեան պատմութեան մէջ, իբրև ամեն նամեծ սքանչելիքներից մինը և յառաջագիմութեան և լուսաւորութեան ամեն ճշմարիտ բարեկամները միշտ պէտք է ճանաչեն, [Թէ Անգլիան մի նախախնամութիւն էր այն, [Թէ և ընդարձակ, բայց աւերուած և [Թշուառ երկրի համար: Ի՞նչ էր Հնդկաստանը և ի՞նչ կը լինէր նա դեռ այժմ, եթէ Անգլիայի մեծ ոյժը և ճարտարութիւնը օգնութիւն հասած չլինէր նորան:

Այն սոսկալի սովը դեռ ամէն մարդու յիշողութեան մէջ կենդանի է, որ մի քանի տարի սրանից առաջ աւերեց Բէնգալիայի լայնատարած և նշանաւոր նահանգը, ուր որ տաան և վեց միլիօն ժողովրդին սով էր սպառնում: Այս առիթով Մեծ-Բրիտանիան ցոյց տուեց իւր զօրութիւնը, այս սոսկալի [Թշնամուն դիմադրելով և նրան

յաղթելով: Ի՞նչ պէտք է անէր Հնդկաստանի ժողովուրդը այսպիսի պարագաների մէջ առանց Անգլիայի նախախնամական օգնութեան: Հարկաւոր է արդեօք յիշել այն վերջին ստորագրութիւնը, որ բաց արեցին Նոյնպիսի մի դժբաղդութեան պատճառով Մադրասի նախագահութեան մէջ: Ցաւալն է մեզ համար յիշել, որ երբ մի քանի տարի սորանից առաջ Նոյնպիսի սով յայտնուեցաւ Թիւրքիայի Անգորայի գաւառում և 150,000 բնակիչներ կարօտութեան մէջ էին, Թիւրքիայի կառավարութիւնը մի և նոյն պաշտօնը յանձն չառաւ, և այն փոքր օգնութիւնը, որ հասաւ նոցա, զլիսաւորապէս Անգլիայի և Ամերիկայի հիւպատոսների և միսիօնարների շնորհովն էր: Այս իրողութիւնները յիշելով մեր նպատակը այն է, որ հաստատենք թէ անտարակոյս մի մեծ բարեբաղդութիւն կը լինէր Թիւրքիայի համար, եթէ Անգլիան յանձն առնէր այս երկիրը կառավարելու պաշտօնը ինչպէս որ արել է Հնդկաստանի վերաբերութեամբ: Ասում են թէ լուսաւորեալ Թիւրքերից շատերը իրանց կառավարութեան տնտեսութենից առաջ եկած զեղծման պատճառով՝ յուսահատված են իրանց հայրենիքի ապագայ բարօրութեան մասին և նոյն մեր համոզմունքներն ունին:

Կ. Պօլսում հայոց պատրիարքի դրութիւնը՝ ինչպէս յայտնի է, շատ բաներում դժուար և ծանր է: Նորին սրբազնութիւնը կարող է իր ազգի վերաբերմամբ եղած մի չարիքի համար բողոքել միայն Թուրքիայի կառավարութեանը, բայց ինչ օգուտ, երբ կառավարութիւնը ինքը ցոյց է տալիս և յաճախ էլ խոստանում է իր տկարութիւնը այդպիսի չարեաց առաջն առնելու մասին: Աւելորդ կը լինէր յիշել բոլոր այն հարստահարութիւնները, անիրաւութիւնները և բարբարոսութիւնները, որ գործուել են Հայաստանի բնակիչների վերաբերութեամբ, որոնք արձանագրուած են Կ. Պօլսում հայերի պատրիարքարանի պաշտօնական տեղեկագրում, միանգամայն և Հայաստանից դուրս մասնաւոր նամակներում: Մենք կարող էինք շատ դէպքեր յիշել որ լուսաւորեալ աշխարհը կը սոսկացնէին և վստահ ենք որ Թուրքիան չէր յանդգնիլ հերքել մեր ասածները:

«Առանց քննելու մանրամասնաբար վերջին անցքերը, (ասում է տեղեկագիրը) այս օրինակները ինքն ըստ ինքեան բաւական են ապացուցանելու, որ հայոց արդի վիճակը այնչափ թշուառ է, որչափ առաջին ժամանակներում, և այս այսպէս մնացած է, չնայելով մեր ընդհանուր և ազդովին արած բողոքներին, հակառակ այն ազդու հրամաններին որ տուել է Բ. Գուռը:

Արդարեւ, շատ անգամ Թուրքիայի կառավարութիւնը արժանի չէր համարեց պատրիարքի օրինաւոր զանգամանքին էլ պատասխան

տալ և եթէ պատասխանեց, կամ ազդու հրամաններէլ ուղարկեց նահանգապետներին, այնու ամենայնիւ այդ հրամաններին հնազանդող չեղաւ: Մենք պատմում ենք՝ այս իրողութիւնները առանց որ և իցէ կրքի: Անտարակոյս միայն կառավարութիւնն է մեղաւոր, բայց մենք վերաբերում ենք գործերի այս թշուառ դրութիւնը մեծ մասով մահմետական պաշտօնեաների տգիտութեանը, անընդունակութեանը և վերին աստիճանի աննախատեսութեանը, որովհետեւ նոքա իրանց հպատակներին վնասելով քիչ չեն նպաստել նոյն խիստ սեպհական կործանմանը: Ճշմարիտ, հայերը՝ յոյների, բուլղարների և հրէաների պէս շատ չարչարվել են և դեռ չարչարվում են, բայց պէտք է խոստովանել որ այս չարչարանքի կէսն էլ մահմետականներն են կրում: Անգլիայում կայացած բազմաթիւ հրապարակական միտինգներում ասածներից և լրագիրներին հաղորդած փեղեկութիւններից որ վերաբերում են թուրքերի արած հարստահարութիւններին, կարելի էր ենթադրել որ թուրքը ճշշող և քրիստոնեան ճշմարտ լինելով, առաջինը նիւթականապէս և ամէն կերպով աւելի լաւ դրութեան մէջ է քան թէ վերջինը: Բայց այս իրողութիւնը այդպէս չէ: Ընդհակառակը, կարելի է մինչև անգամ հաստատել որ թուրքերը ընդհանրապէս աւելի մեծ թշուառութեան և աղքատութեան մէջ են քան թէ քրիստոնեաները, որովհետեւ նոքա այնչափ չեն պարսպում սուլտանական գործերով և աշխատում են աւելի կառավարութեան ծառայութիւն մտնել: Հասարակ թուրքը յայտնի է իբրեւ համեստ, պարկեշտ, քաջ ու շատ հիւրասէր մարդ: Նա մի պոտոռական հիւպատակ կը լինէր լաւ հսկողութեան տակ, բայց երբ իշխանութիւնը իւր ձեռքին է, ինքը տգէտ և իր իշխանութեամբ հպարտացած, կատաղի և ամբարտաւան դառնալով արհամարհում է ամէն բան որ բարձր է իր հասկացողութենից: Նա ընկերական յարաբերութիւնների մէջ շատ քաղաքավարի է, բայց կրօնի նկատմամբ նայում է ձեզ փայտ արհամարհանքով, նա չի խաբիլ ձեզ եթէ ձեզ փող է պարտական և չէ կարող ժամանակին վճարել, տարիներ անց են կենում և յանկարծ տեսնում են որ դալին է և իւր բոլոր պարտքը վճարում: Թուրքը դրժբազդաբար (իւր համար) ընդհանրապէս փառասէր չէ, նա երբեք չէ սիրում յառաջադիմութիւնը, որին նորա կրօնքը մի մեծ արգելք է: Ընտանեկան, կեանքի երջանկութիւն ասածդ նա չէ ծանաչում, և քանի որ թուրքաց իգական սեռի դրութեան մէջ արմատական փոփոխութիւններ չը լինեն, ոչ մի բարեկաւութիւն չէ կարելի յուսալ:

երբէք: Մեր այն ասածները պարզելու համար, որ ահագին նշանակութիւն ունի, ամբողջ հատորներ պէտք է գրէինք, և մենք հրաւիրում ենք Թուրքիայի բոլոր բարեկամների խորին ուշադրութիւնը այս կէտի վերայ:

Ամենքին յայտնի է որ դժգոհութիւնն ու զանգատները ուղղված են Թուրքիայի կառավարութեան դէմ, պաշտօնեաների ամբողջ բանակի դէմ, թէ բարձրաստիճան և թէ ստորադրեալ դասակարգերից և ոչ թէ նոյն իսկ Թուրքերի դէմ: Կաշառակեր պաշտօնեաների զեղծումները, ագահութիւնը և վատթարութիւնն են ներկայ պատերազմի և սորանից առաջ եկած բոլոր աւերումների բուն պատճառը: Այս անգութ պաշտօնեաները որ իրանց երկրի բուն թշնամիներն են, փոքր բացառութեամբ, դէպի կորուստ են տարել իրանց տէրութիւնը ամեն կերպով և իրանց զրպաններն լցնելով հարստահարել են իրանց հայրենակիցներին, և կարող ենք աւելացնել, կառավարութեան արժէթղծեր ունեցողներին վնասել: Այս մի իրողութիւն է որ Թուրքիայում ամենին յայտնի է: Թուրքերն իրանք մատնացոյց կանեն ձեզ այն բարձր պաշտօնատարների վերայ և մինչև անգամ կը հաշուեն ձեր առաջ, նոցա զողացած փողերի գումարը: Թուրքիայի պարլամենտում եղած վիճաբանութիւններին ուշադրութեամբ հետևողը զիտէ որ մահմետական պատգամաւորներից շատերը շատ անգամ անբաւականութիւն են ցոյց տուել իրանց կառավարութեան դէմ: Հետևեալ խօսքերը որ մի քանի ժամանակ սրանից առաջ այն պարլամենտում զմիւսների պատգամաւոր Նէսիէհիլի Չադէն ասաց, հաստատում են մեր խօսքը:

«Կայսրութեան անկման պատճառը կառավարող վատ անձինքն են: Տէրութեան պաշտօնատարները իրանց զեղծումներով, իրանց անիրաւութիւններով՝ իրանց տմարդի կարգադրութիւնով խոչընդոտներ են գրել Թուրքիայի ժողովրդի եղբայրանալու դէմ: Նոքա անցերել և քաջաբերել են թշնամութեան ոգին կայսրութեան զանազան ազգերի մէջ և այսպէս նոքա են եղել այն դժբաղդութիւնների և ապստամբութիւնների պատճառը, որ ժամանակ առ ժամանակ հարուածում են մեր երկիրը: Հէրցէգովինայի խռովութիւնները ծագել են այդ նահանգի վատթար կառավարութիւններից:»

Շատ է խօսուել և իրաւացի Թուրքերի հարստահարութիւնների մասին: Բայց անարդարութիւն կը լինէր ասել, թէ ամբողջ տէրութիւնը մասնակից է նրանց: Հարկաւոր է որոշ կերպով զանազանել Թուրքերի հարստահարութիւնը և նոցա կառավարութեան վատթար դրութիւնը: Կառավարութեան վատ դրութիւնը տիրապետում

է ընդհանրապէս Թիւրքիայում մի նահանգ չը կայ որ բացառութիւն կազմէ, այնինչ Ճնշումը և հարստահարութիւնը, մեծ մասամբ, երկրի խորերու մէջ են, որտեղից հիւպատոսները լուր չեն կարող առնել, ուր թուրք պաշտօնատարը օրէնքը իր ձեռքին բռնած, ինքն է ներկայացնում իր կառավարութիւնը: Այնտեղ նա տիրում է և զործադրում իր իշխանութիւնը առանց իր ազահութեանը և կամայականութեանը սահման դնելու:

Մորերումն ստորադրված խաղաղութեան ամենակարեւոր պայմաններից մէկն այն է, որ Ռուսաստանը միացնի իր հետ Հայաստանի մի մասը: Անգլիան կամ Եւրոպան չէ կարող պատերազմի այս հետեւանքին անտարբեր աչքով նայել, յայտնի է որ մեծ իշխան Վէլլինգտոն այն գաղափարն ունէր, թէ Ռուսաստանի տիրելը Հայաստանի վրայ՝ շատ վտանգաւոր կը լինի Բրիտանիայի շահերին:

Ռուսների Հայաստանի վրայ տիրելը, ասաց իշխան Գեօրգիւն լօրդերի պալատում, կապահովացնէ այդ պետութեան համար Սև ծովի արեւելեան եղբայրների իշխանութիւնը, կը տայնորան կարողութիւն հսկել Փոքր-Ասիայի անցքերի վրայ և իշխել Եփրատի և Տիգրիսի հովիտներին:

Եթէ այս պատերազմը սկսելու ժամանակ, Ռուսաստանի զլխաւոր նպատակը, ինչպէս որ կրկին և կրկին ինքն ասում է Թուրքիայի քրիստոնեաների համար ազատութիւն ձեռք բերելն էր և ոչ թէ իր երկիրը ընդարձակելը, ապա ինչի չէ ազատում հայերին էլ բուլղարների պէս, նրանց համար էլ ինքնավարութիւն ձեռք բերելով:

Մենք վստահ ենք, թէ Մեծ — Բրիտանիան չի խնայիլ թէ հայերին և թէ Բ. Դրան այլ հպատակներին իր բարոյական օգնութիւնը ներկայ հանգամանքներում հասցնել, բայց և այնպէս մենք երեւակայութիւններով և ցնորական գաղափարներով չենք յազենալ առանց գործնական արդիւնքի: Մենք բոլորովին չենք երազում ունենալ բուլղարների բաղդը որ վայելէինք այնպիսի մի հզօր պաշտպանութիւն, ինչպէս է ռուսաց կայսրի պաշտպանութիւնը, բայց մի հանգամանք կայ շատ կարեւոր, որ օգտակար կերպով գործածելով կարող էր հայերին տալ միջոց, ձեռք բերելու համար իրանց ինքնավարութիւնը Անգլիայի հզօր օժանդակութեամբ: Խնդիրը այս է թէ՛ ռուսների Հայաստանի տիրելը արդեօք չէ՞ սպառնում Բրիտանիայի հնդկական կայսերութեան: Մենք զիտաւորութիւն չունինք պաշտպանել այս հայիացքը մեր փաստերով, իշխան Գեօրգիւնի փաստերը արդէն բաւականին պարզ են: Նրանք ցոյց են տալիս թէ մասնաւորապէս Անգլիային օգուտ է հայերի համար էլ այնպիսի առանձնաշնորհումներ ձեռք բերել, ինչպէս Ռուսաստանը ձեռք բերեց բուլղարացիների համար:

Եթէ այս լորդը ևս ռուսների Հայաստանի վրայ տիրելու ղէմ խօսելով, այն ղիտաւութիւնն ունէր, թէ Բրիտանիայի Հահերի Համար Հայաստանը պէտք է մնար փաշաների կառավարութեան ներքոյ և այսպէս դատաւարտուած մնար մշտական թշուառութեան, որպէս զի Հնդկաստանը պաշտպանուի, այն ժամանակ մենք կ'սկսենք. «Աւելի լաւ է որ ռուսները առնեն Հայաստանը»:

Հայաստանը չորս միլիօնից աւելի ժողովուրդ ունի որ պատրաստ է իր մասին Անգլիայի կողմից եղած առաջարկութիւնները հաւատարմութեամբ ընդունելու, որ բնականաբար աչքը ուղղել է նորա վրայ թէ արդէօք երբ պէտք է մեկնի իրան իր օգնութեան ձեռքը¹⁾: Հայերը իրաւամբ յոյս են դնում այդ բանի վրայ, որովհետև լաւ գիտեն որ Անգլիան նրանց համար կ'ապահովէր ոչ միայն յառաջադիմութիւն և լուսաւորութիւն, այլ նաև իսկական ազատութիւն խղճի և կրօնի: Դեռևս մի քանիսները մեր այս առաջարկութեան ղէմ, թէ Հայաստանին նահանգական ինքնավարութիւն տրուի, կ'առարկեն թէ բոլոր հայերը Հայաստանում չեն: Այդ թէպէտ ճշմարիտ, բայց ժամանակի հարց է, միայն տուր նրանց իրանց հայրենի երկրի տեղական ինքնավարութիւնը Աւրոպայի մեծ պետութիւնների պաշտպանութեամբ և ահա շուտով կը կերպարանափոխուի: Հայերը որոնք ջերմ սիրով են սիրում իրանց պատմական հայրենիքը, որ ստիպուած էին թողնել որպէս զի պաշտպանութիւն գտնեն Թուրքիայի տէրութեան մի այլ մասում, մեծ ուրախութեամբ խումբ խումբ կը վերադառնային իրանց հայրենիքը: Բ. Դուռը ինքը ուրախ կը լինէր որ ունենար իր սահմանադրւում մի հարկատու ազգ քան թէ տեսնէր որ իր երկիրը անցնում է ռուսաց իշխանութեան:

Երբեմն ասել են, աւելի նախատելով քան թէ արդարութեամբ, թէ հայերը բռնաբարութիւնների ենթարկված ցոյց են տուել մի

¹⁾ Կ. Պօլսոն հայոց պատրիարքը մինամակ է ուղղել 1877 թուի յուլիս ամսի Կէտէրքերիի արքեպիսկոպոսին ասելով թէ ուղում է որ անգլիերէն լեզուն ուսուցանուի հայոց դպրոցներում: (Տես պարլամենտի Կապոյտ Դիրքը 1878 թւի. Տաճկաստան № 1 երես 85) Անտարակոյս պատրիարքի միտքը եղել է, որ անգլիերէն լեզուն պէտք է ընդհանրապէս ուսուցանուի հայոց բոլոր դպրոցներում, որովհետև անգլիերէնի ուսումը արդէն Կ. Պօլսի շատ դպրոցներում կայ և Զմիւռնիայի հայոց վարժարանում արդէն 32 տարի է որ դասախօսւում է:

չափազանց հլու (ստրկական) ողի. սակայն պէտք է յիշել որ հայերը իրանց այլ հպատակիցների պէս դարերով մի տեսակ գերութեան ենթարկուած են եղել և Բ. Դուռը միշտ արգելել է նրանց զէնք կրել: Պատմութիւնը ապացուցանում է թէ նախնի ժամանակներում հայերը ցոյց են տուել ամենամեծ քաջութիւն և անվեհերութիւն ¹⁾: Հայ զօրապետները հռչակուած էին իրանց բանիբուն հմտութեամբ և քաջութեամբ: Նոցանից մի քանիսը որոնք այժմ ուսանքի բանակի մէջ են ծառայում, ինչպէս լաւ յայտնի է, անուանի եղան ներկայ պատերազմին փոքր-Ասիայում: Եթէ Թուրքիայի կառավարութիւնը հետեւէր Ռուսաստանի օրինակին, նա կունենար այժմ իր բանակի մէջ շատ փորձառու հայ զինուորականներ:

Գուցէ այս էլ կարող ենք ասել թէ ինչն անզլիացին պէտք է զնայ Աֆրիկայի խորերը նոր գաղթատեղիներ որոնելու, մինչդեռ այստեղ Եւրոպայի սահմանակից գտնվում է Հայաստանը, այս արևելեան Զուիցերիան, որ աւելի ընդարձակ է: Նորա սարերը առատ են ամեն տեսակ հանքերով. նորա գեղատեսիլ լճերը, լայնածաւալ գետերը, նորա անթիւ տեսակ բոյսերը և կենդանիները կարող էին ներկայացնել անզլիացուն մի արժանաւոր և շահաւէտ ասպարէզ նորա հանճարի և ձեռնարկութիւնների համար: Պ. Ղայարդը թագուհու այժմեան ղեկավարն է. Պօլսում, իր Նինոէի մասին զրաժ հռչակաւոր գրքում ասում է. Հայաստանի համար թէ աշխարհիս ամենապտղաբեր երկրներից մէկն է:

Եւրոպայի մեծ պետութեանց հաւատարմատարները շուտով պէտք

¹⁾ Կիլիկիայում Տաւրոսի սարերում կայ մի փոքր երկիր Զէյթուն անունով ուր մի քանի քրիստոնեաներ-ճայ դարադադցիներ շատ դարերով անկախ կեանք են վարել: 1862 թուին երբ գծութիւնները պատճառով սոցա և մահմետականների մէջ կռիւ ծագեցաւ, Մարաշից 5000 կանոնաւոր զօրք ուղարկվեցան նրանց բնաջինջ անելու համար: Բայց հայերը մի այնպիսի քաջութեամբ և անվեհերութեամբ պատերազմեցան նրանց դէմ իրանց ժպուերի ետեից որ միայն մի քանի ժամվայ մէջ 800 մահմետական մեռած պառկած էին. իսկ մնացածները սարսափած փախան պատերազմի դաշտում թողնելով իրանց պաշարը և զրօշակները: Մենք կարծում ենք թէ Եւրոպան լաւ չգիտէ այս քաջասիրտ տղամարդների գործը: Վենետիկ. Ս. Ղաղարի վանքում հրատարակուած «Հայոց պատմութեան» նայելով, հայոց վերջին թագաւորութեան այստեղ մնացած այդ բեկորը բաղկանում է 25,000 հայերից:

է հնաւաբուն զեռանաժողովում որ կախ մնացած խնդիրներին մի վերջնական վճիռ տան: Հայերը ներկայանում են և խնդրում են Եւրոպայից որ բարեհաճի իրանց լսել որպէս՝ զի նրանց ցաւերն էլ դիտողութեան առնուին: Նոքա ուզում են որ նոյն արդարութիւնը գործ դնուի իրանց, ինչպէս այժմ իրանց հպատակիցներին, նրանք չեն ուզում պարծենալով երեւան հանել իրանց տառապանքները որ այսչափ համբերութեամբ կրել են. բայց Նոքա կարծում են թէ Եւրոպայի կողմից աւելի կարեկցութեան և անպաշտօնական աւելի բարւոք դրութեան արժանի կը լինեն: Արդարեւ Նոքա կարող էին պահանջողութիւններ անել քրիստոնեայ Եւրոպայի պաշտպանութենից ¹⁾: Բայց նրանք չեն յամառում այս բանի վրայ: Նոքա խնդրում են միայն, գործերի ներկայ դրութիւնը ցոյց տալով, որ իրանց էլ պատեհութիւն տրվի իրանց որդիքը դաստիարակելու, իրանց բարոյական և մտաւորական ընդունակութիւնները զարգացնելու, յառաջադէմ լուսաւորութեան արդիւնքներին մասնակցելու և իրանց պարտաւորութիւնները դէպի լուսաւորութիւնը իր ժամանակին վճարելու:

Բուլղարները, հերցեգովինացիները և բոսնիացիները ազատել իսկ այլ ազգութիւնները Թուրքիայի վատ կառավարութեան շնորհիւ այդ չէ լինի խնդրի իրական և վերջնական վճիռը: Հետեւապէս, հայերը ամենամեծ յարգանքով դիմում են դէպի Եւրոպայի մեծ պետութիւնները որ յանուն մարդկութեան իրանց բոլոր ճիշդ թափին այնպիսի մի վճիռ տալու որ Թուրքիայի ամեն ազգութիւնները, հայերը, յոյները և հրէաները, և նոյն իսկ Թուրքերը ապահով վայելեն ապագայում մի արդար և բարի կառավարութեան պտուղները:

Յաւելուած: Համարձակում ենք յիշեցնել Եւրոպային որ XI, XII, XIII դարերում երբ խաչակիրները գնացին Պաղեստինա, հայերն էին որ նրանց ամեն տեսակ օգնութիւններ էին անում և երբ Եգիպտոսի սուլթանների հետ պատերազմում էին, հայերն էլ մեծ մասն ունէին այդ պատերազմների մէջ:

¹⁾ Տես յաւելուածը:

«Եղիպտոսի սուլթանը կորցրեց իր զօրաբանակի լաւագոյն մասը
և հալածվեցաւ հայ հեծելազօրքերից մինչև անապատը» (Michaud.
Histoire des Croisades):

«Երբ զերմանացիները անցան Ս. Երկիրը գնալու համար, հայերը
նրանց ընդունեցին իբրեւ բարեկամներ» (Montesquieu):

Բայց այս բարեկամակցանքն և լաւ յարաբերութիւնը որ ունէին
Եւրոպական զօրաբանակների հետ, ի՞նչ հետեանք ունեցաւ: Խաչա-
կիրները Եւրոպա յետ դառնալուց յետոյ՝ քրիստոնեանների հին թըշ-
նամին, Եղիպտոսի սուլթան Նշրէֆ Շաբանը, Հայաստանի թաղաւոր
Լեոն VI Եւրոպայի իշխանների հետ ունեցած բարեկամութիւնը սլատ-
ժելու զիտաւորութեամբ, որոշեց որ նոցա յարաբերութիւններին վերջ
դնելու համար արշաւէր Կիլիկիայի վրայ անթիւ զօրքով և կործանեց
ամբողջ Երկիրը հրով և սրով: Այսպէս վերջացաւ Հայոց թագաւորու-
թիւնը 1375 թուին և զոհ եղաւ իբրեւ նահապետ քրիստոնեայ Եւրո-
պայի համար:

Երբ Եղիպտոսի սուլթանը զօրաբանակի լաւագոյն մասը
հալածեց և հայ հեծելազօրքերից մինչև անապատը
հալածեց, Երկիրը Եւրոպայի իշխանների հետ ունեցած
բարեկամութիւնը սլատժելու զիտաւորութեամբ, որոշեց
որ նոցա յարաբերութիւններին վերջ դնելու համար
արշաւէր Կիլիկիայի վրայ անթիւ զօրքով և կործանեց
ամբողջ Երկիրը հրով և սրով: Այսպէս վերջացաւ
Հայոց թագաւորութիւնը 1375 թուին և զոհ եղաւ իբրեւ
նահապետ քրիստոնեայ Եւրոպայի համար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՐԷՆ

Տեմպ լրագրի կոստանդնուպոլսի թղթակիցը հաղորդում է հետևեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները Տաճկաստանի հայերի մասին:

«Դուք շատ անգամ ձեր ընթերցողների մտադրութիւնը դարձրել էք Տաճկաստանի հայերի վերայ, այդ ամենից աւելի ուշադրութեան արժանի ժողովրդի տաճկական տէրութեան մէջ: Աւերջին ժամանակներս շատ լրագրեր և ամսագրեր, հետևելով ձեր օրինակին, զբաղեցան հայոց ազգովը: Բայց մենք նկատեցինք, որ վիճակագրական տեղեկութիւնները նոցա մասին կատարեալ չեն: Այդ թերութիւնը կարելի է բացատրել շատ պարզ կերպով: Գիտար է ճշտութեամբ որոշել Տաճկաստանի հայերի թիւը: Տաճկական կառավարութեան կողմից դեռ ևս չի եղել ոչ մի ժողովրդական վիճակագրութիւն, որ այդպէս անուանուելու արժանի լինէր: 1845 թուականի ժողովրդագրութիւնը, որ Ուբիչինիի և ուրիշ Տաճկաստանով զբաղած հրապարակախօսների հաշուի հիմքն է եղել, շատ թերի է, թէև դորան է կարելի մեզանից առաջ և յետոյ եղածներից աւելի ուղիղ համարել: Առհասարակ Տաճկաստանի մէջ մի առանձին հակակրութիւն է նշմարվում դէպի ամեն տեսակ հաշուարարութիւն, և չմահմտական հպատակները միշտ նայել են դորա վերայ, ինչպէս մի նախանշանի զլիսահարկն աւելացնելու համար, որ յետոյ վերափոխուել է բէդէլիէ ասուած հարկի: Նոքա մշտական սովորութիւն են արել իրանց համար, որ վիճակագրութեան գործակատարներին ցոյց տան այն ամենափոքր թիւը, որ միայն կարելի է թոյլ տալ: Մեծ մասամբ ընդունվում է նոցա ցոյց տուածը, ըստ որում կառավարութիւնը այդ հանգամանքներից ազատ մնալու իրական միջոցներ չունի կամ չի գործ դնում:

«Ուբիչինին 1845 թուականի ժողովրդագրութեան վերայ հիմ-

նուեցով, Տաճկաստանի հայոց թիւը հաշվում է երկու միլիօն ու կէս, որոնցից չորս հարիւր հազարը — Կոստանդնուպօլսում և Բալկանեան թերակղզու վերայ, իսկ մնացածը — Ասիայումը, պակայն վերջին և առանձին վիճակագրութիւնները, ի թիւս այլոց և Ռումինիայի, ստուգեցին, որ 1845 թուականի հաշիւը բնակիչների իսկականն և կատարեալ թուից շատ ստոր է: Անկարելի է ենթադրել, որ 30 տարի առաջ ցոյց տուած Տաճկաստանի հայ բնակիչների երկու միլիօն ու կէս թիւը ճիշտ լինի և այժմ: Շատ ուրիշ պատճառներ կան, որոնք թոյլ են տալիս այս եզրակացութիւն անելու: Հայերի մեծ մասը, զաւառներում, դաշտային մշակութեան են պարսպում: Յայտնի է, որ զիւղական կեանքը առանձնապէս նպաստում է բնակիչների աւրագապէս աճելուն, մանաւանդ այն տեղ, ուր արուեստարութիւն չկայ, կամ շատ սակաւ է զարգացած: Բացի սորանից հայերը խստութեամբ հետեւելով իրանց նահապետական սովորութեանը, իսկոյն ամուսնացնում են իրանց որդոցը, հէնց որ նոքա հասունանում են, որդիքը և թոռները ապրում են հօր և պապի յարկի տակ, նոքա աշխատում են միասին, շատ քիչ հոգալով իրանց զաւակների ապրուստի և կրթութեան մասին, ըստ որում ընտանիքը ինչքան էլ որ չքաւոր լինի, ապահովում է ընդհանուրի սնունդը: Երբ մեռնում է զերգաստանի զուլիը, նորա տեղն անցնում է տան ամենից մեծը, և միայն, երբ մեռնում են ծնողները, և թոռներն իրանք ընտանիքի հայր են լինում դարձած և իրանք են կառավարում համայնքի գործերը, նոցանից աւելի գործունէաները և առաւել կարողաւորները բաժանվում են և նոր խումբեր են կազմակերպում:

Բոլոր տեղացիները, որոնք ման են եկել հայոց զաւառները և վիճակագրական տեղեկութիւններ հաւաքել, միաձայն հաստատում են, որ տաճկական հայերի թիւը երեք ու կէս միլիօնից պակաս չէ: Մեզ թվում է, որ այս թիւը չափազանցացրած է, և ահա ինչու քուրդերի դրացիութիւնը և նոցա մշտական հարստահարութիւնը շատ տեղերում խիստ արգելք են եղել հայ բնակիչների աճմանը: Միւս կողմանէ հայ ընտանիքների մեծ մասը հնար չունենալով երկրագործութեան միջոցով վճարել պահանջած հարկերը, հարկադրվում են Պօլս ուղարկել իրանցից մէկին կամ երկուսին, որոնք զաւակները թողնելով իրանց ծնողաց խնամքին, ուղևորվում են դէպի մայրաքաղաք մշակութեան, որ մի բան աշխատեն իրանց հարկերը վճարելու համար:

«Ահա դարձեալ մէկը այն հանգամանքներից, որոնք վնասում են ժողովրդի բազմանալուն: Պօլսի հայերը մեծ մասամբ բեռնակիրներ, զործակատարներ, տան ծառաներ և հաւատարմատարներ են: Նոցա ազնուութիւնը և հաւատարմութիւնը առած է դարձած: Դրամական հաստատութիւնները, գրասենեակները, Պերայի, Ղալաթայի և Ստամբուլի մեծամեծ խանութները համալսելն են պահպանում: Դեռ ևս օրինակ չի եղած, որ համալը արդարացրած չլինէր իւր տիրոջ առ ինքն ունեցած հաւատը: Եթէ պատահի այդպիսի դէպք, համալը կարտաքսուի իւր ընկերութիւնից: Սորանից մի քանի տարի առաջ եղած հաշուից երևում է, որ Պօլսի մէջ երեսուն հազար պանդուխտ և իրանց ընտանիքը թողած հայեր կան:

Սեր այս նոր յառաջ բերած պատճառների վերայ հիմնուելով, մենք ճաճկաստանի հայոց թիւը երեք միլիոնից աւելի չենք համարում: Այդ թիւը, ինչ կուզէ լինի, դարձեալ կէս միլիոնով կամ 20%ով աւելի է 1845 թուականի հաշուից:

«Այս երեք միլիոն հայերը բաժանուած են հետեւեալ կարգով:

Չորս հարիւր հազարը գտնվում է Պօլսում և Բալկանեան թերակղզու այլ և այլ մասերում: Այս թիւը Ուբիչլիինն է, և մենք այդ ընդունում ենք ահա ինչու. եւրոպական ճաճկաստանում հայերը համարեա բոլորն էլ քաղաքներումն են բնակում, ուր պարապում են արհեստներով ու վաճառականութեամբ, և մեր հաւաքած տեղեկութիւնները իրաւունք են տալիս մեզ կարծելու, որ շոցա թիւը չէր կարող նշանաւոր կերպով աճիլ:

Երկու միլիոնը մօտաւորապէս—ճաճկաստանի Մեծ Հայաստանումը, որի մէջ պարունակվում են հետեւեալ վիլայէթները—Վան, Էրզըրում, Խարբերդ, Միջագետքի մի մասը և փոքր Հայաստանումը, որ պարունակում է հետեւեալ վիլայէթները. Սեբաստիա, Վեսարիա, և Տաւրոս, վեց հարիւր հազար էլ փոքր Ասիայումը և Նիկիիայի հովտումը:

«Այստեղ կարելի է մի կարեւոր նկատողութիւն անել: Եւրոպական ճանապարհորդները, որոնք յաճախ այցելում են Բալկանեան թերակղզին և փոքր Ասիայի արեւմտեան մասը, կարծում էին և տարածում էին իրանց կարծիքը, թէ իրանց ամեն տեղ պատահած հայերը ցաք ու ցրիւ են եղած տէրութեան ամեն մասերում: Այդ մտրուութիւն է: Մեծամասնութիւնը մինչև այսօր բնակած է իւր հին հայ-

րենիքումը: Ինչէլ որ լինի, այս կողմանէ պէտք չէ հիմնուիլ Հայաստանի քաղաքային բնակիչների վերայ, ինչպէս կարելի չէ հասկացողութիւն կազմել Կրէտոս կղզու ժողովրդի մասին, եթէ ինկատի առնուին միմիայն գլխաւոր քաղաքները, որոնց մէջ մահմէտականութիւնը առաւելութիւն է կազմում, այսպէս ել կարելի չէ ճիշտ հասկացողութիւն ունենալ բուլղարների և հերցոգովինների մասին եթէ ինկատի առնուին միմիայն նոցա գլխաւոր քաղաքները, այնէ Ադրիանուպոլիսը, Բուսչուկը և Մոստարը: Պէտք չէ մոռանալ, որ մահմէտականները, տեղի տալով, որպէս երկրագործները, չմահմէտականներին, որոնք աւելի աշխատասէր են, ձգտում են կենտրոնանալ քաղաքներումը, ուր քաղաքական և զինուորական պաշտօնները, ի վնաս միւս ցեղերի, տալիս են նոցա համեմատաբար հեշտ հնարներ ապրելու:

«Այս էլ պէտք է ասած, որ Հայաստանումը, ինչպէս նաև Տաճկաստանի շատ նահանգներում, քրիստոնեաների և մահմէտականների վիճակագրական քանակութեան համեմատութիւնը նշանաւոր կերպով փոխուել է 1845-ից սկսած: Մինչդեռ չմահմէտական ազգաբնակչութիւնը աճում է տարէց տարի շատ թէ քիչ զգալի յառաջադիմութեամբ, դորա հակադարձ շարժումն է երևում մահմէտական բնակիչների մէջ: Այդ անպարզութեան և նուազութեան պատճառները շատ բաղադրուած են, ի թիւս այլոց — զինուորական ծառայութիւնը, համախմբուիլը քաղաքներում, գերդաստանների բաժան բաժան լինելը, և պալատի ու փաշաների տան ամուրի ծառաների բազմութիւնը, և այլն և այլն:

«Հայաստանումը, մահմէտականների աննշան թուական գերազանցութիւնը այժմ անցել է հայերին, այդ է պատճառը, որ կառավարութիւնը միշտ ձգտել է մշտաբնակ անել այդ տեղ մեծ քանակութեամբ չէրքէզներ:

Հարկաւոր է նմանապէս նկատել, որ Հայաստանում եղած մահմէտականների մէկ երրորդ մասը պատկանում է թափառական ցեղերին, միւս երրորդ մասի մահմէտականները հայկական ծագումն ունին: Այս վերջինները մեծ մասամբ պահպանել են իրանց երկրի վաքը, լեզուն ու սովորութիւնները, դոցա մէջ շատերը պահպանել են իրանց հայ նախորդների տոհմանունները, օրինակ Մարկոս օղլու Մուստաֆա, Տէր Գէորգ օղլու Մէհմէդ, և այլն:

Միևնոյնը կարելի է ասել և երկու հարիւր յիսուն հազար

քուրդերի մասին, որոնք Հայաստանի մշտական բնակիչներն են: Աթէ զիտես երկոքին լեզուները, հեշտութեամբ կարող ես տեսնել, որ աշուններս՝ Մամկեցի, Մէնդեկցի, Սլիվանցի, Բօշտունցի, հայոց հին տոհմանուններ են — Մամիկոնեան, Մանգակունի, Ալկունի, Ուշտունի: Ուշադրութեան արժանի է, որ դոցանից շատերը պահպանել են քրիստոնէական ծէսերը, և չեն կարող վերաբերուիլ մահմետականներին: Բայց, կասեն մեզ, ինչո՞ւ համար տաճիկները աւելի նշանաւոր տեղ չեն բռնել Հայաստանում: — Այլմայի խստութիւնը պահպանել է այդ երկիրը իւր որդոց համար:

Տաճիկը, որ ի բնէ ծոյլ է և զգայուն, դերադասել է ասիական և եւրոպական ճաճկաստանի և Սիրիայի բարեխառն կամ տաք երկիրները Հայաստանի միշտ ձիւնապատ լեռներից և լեռնադաշտերից, որոնք մի քանի հազար ոտնաչափ բարձր են ծովի մակերևութից: Բացի սորանից, նա հարկաւոր չի համարել բնակուել այստեղ գուցէ նախատեսնելով, — որ քուրդերը և ուրիշ բարբարոս ցեղերը կը տկարացնեն հայերին: Գորա համար պէտք էր միայն ներողամիտ լինել դէպի այդ բարբարոսների արարքը և հարկաւոր դէպքում նաև օգնել դոցա: Այդ կողմանէ չի կարելի յանդիմանել տաճիկներին, թէ նոքա աչքաբաց կամ հեռատես չեն: